

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

**İMPARATOR IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS
DÖNEMİNDE (1042 – 1055) BİZANS VE KOMŞULARI**

DOKTORA TEZİ

HAYATİ DOKDEMİR

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2022

T.C.
E G E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S o s y a l B i l i m l e r E n s t i t ü s ü

**İMPARATOR IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS
DÖNEMİNDE (1042 – 1055) BİZANS VE KOMŞULARI**

Doktora Tezi
HAYATİ DOKDEMİR

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN

Türk Tarihi Anabilim Dalı

Türk Tarihi Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü M¼d¼rl¼ę¼'ne sunduğum **İmparator IX. Konstantinos Monomakhos D¼neminde (1042 – 1055) Bizans ve Komşuları** adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Hayati DOKDEMİR

İmza

Doktora Tez Değerlendirme Kurulu Sayfası

ÖNSÖZ

Ortaçağ'ın bin yıllık bir dönemine siyâsî, askerî ve kültürel bakımlardan önemli izler bırakan Bizans, kendi hinterlandında yer alan Yakındoğu ve Türk tarihi bakımından da ilgiyi fazlasıyla hak etmektedir. Fakat üzülmeye ifâde etmeliyiz ki, ülkemiz tarihçiliği, Bizans araştırmaları konusuna gerekli düzeyde önem vermemekte, yapılan çalışmalar da birçok bakımdan yetersiz kalmaktadır. Bunun nedenleri ayrı bir tartışmayı gerektirmekle birlikte, özellikle ana kaynaklara ulaşmakta ve kaynak dillerin yeterli düzeyde öğrenilememesinde yatmaktadır. Ülkemizde hâlâ Ortaçağ kaynak dillerini (Yunanca, Latince, Süryanice, Ermenice, Gürcüce, İbranice, Arapça, Farsça) öğretecek bir merkezin bulunmaması, konu ile ilgili araştırmacıların kendi gayretleriyle bu işin üstesinden gelmeye çalışmasına ve maalesef genellikle yetersiz kalmalarına yol açmaktadır. Aynı şekilde, genel olarak Ortaçağ ve özelde Bizans tarihi ile ilgili ana kaynakları ve araştırma eserlerini ihtivâ eden derli toplu bir araştırma merkezinin yokluğu da önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, öne sürülebilecek hiçbir mâzeret, özellikle Anadolu'ya Türk ilgisinin artmasından sonra daha yoğun ilişkiler kurduğumuz Bizans ile ilgili araştırma eksikliği için geçerli özür sayılamaz. Bahsedilen eksiklerin kısa zamanda giderilmesinin konu ile ilgili araştırmacılara ve Türk tarihçiliğinin gelişimine büyük katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Özellikle, Selçuklu Türklerinin batıya yönelmesi ve Anadolu'ya düzenledikleri ilk akınlardan sonra yoğun ilişkiler içinde bulunduğu Bizans İmparatorluğu'nun XI. yüzyıldaki durumu, Türklerin Anadolu'yu yurt edinme tarihinin anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir. Bu dönemde Bizans askerî gücü ile ilk temaslar ve bu çerçevede meydana gelen Pasinler (Kapetru) Savaşı (1048), Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşmek amacını taşıdıklarını göstermektedir. Bu mülâhazalarla, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos devri (1042-1055), Türk tarihi bakımından da her yönüyle incelenmeyi hak etmektedir. Bizans Devleti'nin en uzun ömürlü hanedanı olan Makedonya hanedanının (867-1057) son temsilcilerinden İmparator Monomakhos dönemi; İmparatorluğun artık güçten düşmeye başladığı, Anadolu'daki Bizans eyalet ve toprak sisteminin bozulmaya yüz tuttuğu, buna bağlı

olarak ekonomik ve mâlî durumun sarsıntıya uğradığı, önde gelen Bizanslı komutanların çıkardığı ayaklanmalarla siyâsî depremlerin yoğunlaştığı, batıdan Norman, Balkanlardan Peçenek saldırılarına ilâve olarak, doğu sınırlarında Arapların yerini alan çok daha dinamik Selçuklu ilerleyişinin giderek tırmandığı ve nihâyet Hristiyanlık dünyasında Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki bölünmenin kesinlik kazandığı bir zayıflama dönemine denk gelmektedir. Bu çoklu sorunların sıkıştırdığı Bizans, doğudan Selçuklular, Balkanlar üzerinden Peçeneklerin, hemen hemen eşzamanlı olarak imparatorluk toprakları üzerinde hızla ilerlemelerini sağlamış, özellikle Anadolu'da Pasinler (1048) ve ilerleyen süreçte Malazgirt (1071) yenilgileri, ileride daha ayrıntılı değinileceği üzere, Bizans için telâfisi imkânsız sonuçlar doğurmuştur. Çalışmamızdaki amaçlarımızdan biri de, bu dönemdeki uluslararası ilişkilerin büyük fotoğrafı içerisinde, Bizans İmparatorluğu aleyhinde vukû bulan Türk ilerleyişini yerli yerince anlamlandırmaya katkı sunmaktır.

Her bilimsel araştırmada olduğu gibi, bizim çalışmamızın da kapsadığı ve elbette dışta bıraktığı konular bulunmaktadır. Bu bağlamda, çalışmamızdaki amacımız; Anadolu'nun yoğun Türk akınlarına ve yerleşimine açık hâle gelmeye başladığı XI. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatorluğu'nu yöneten IX. Konstantinos Monomakhos dönemini; siyâsî – askerî, mâlî – ekonomik ve kültür – sanat alanlarını kapsayan farklı yönleriyle incelemek; Bizans'ın doğuda bir yandan Selçuklular, Fâtımîler gibi önemli bölgesel güçlerle ve Ermenilerle; batıda İtalya'da Normanlar ve Balkanlar üzerinden gelen Peçeneklerle; ayrıca kuzeyden yönelen Ruslarla ilişkileri bağlamında genel görünümünü ortaya koymaktır. Bu izahattan anlaşılacağı üzere, çalışmamız; XI. yüzyıl Orta Bizans döneminde yer alan gelişmeleri kapsamakta olup, bu durum, tez metnimizin göreceli de olsa hacimli bir boyutta olmasını kaçınılmaz kılmıştır. İmparator Monomakhos döneminde Bizans'ın çok yoğun ve belirleyici ilişkilerde bulunduğu veya İmparatorluğun varlığına doğrudan tehdit oluşturan Selçuklular, Peçenekler, Ruslar, Ermeniler ve Fâtımîlerle münâsebetleri ayrı başlıklar hâlinde detaylı olarak incelenmiş; Mervânîler, Mirdâsîler, Şeddâdîler gibi beylik düzeyindeki Müslüman emîrliklerle olan ilişkiler de ayrıca ele alınmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun bu Müslüman beyliklerle münâsebetleri üzerine son dönemlerde birçok yetkin çalışmalar yapılmış olup, biz de

tezimizde konu bağlamında onlardan yararlanmış bulunuyoruz. Hristiyanlık tarihi bakımından da çok önemli bir gelişme olan 1054'teki Ortodoks (Konstantinopolis) ve Katolik (Roma) kiliseleri arasındaki kesin ayrılık, bu dönemde vukû bulan önemli bir hâdiseler olarak, çalışmamızın kapsamı içinde yer almaktadır. Açıklamaya çalıştığımız üzere, araştırmamıza konu olan dönem, gerek Bizans, gerek Türk ve gerekse adı geçen diğer siyâsî özneler bakımından çok önemli gelişmelerin yaşandığı, tarihte günümüze kadar devam eden kalıcı izler bırakan bir zaman kesitini kapsamaktadır. Tüm bu mülâhazalarla, yukarıdaki satırlarda açıklamaya çalıştığımız üzere, 1042 – 1055 arasında hüküm süren imparator Monomakhos'un hâkimiyet devresini Bizans İmparatorluğu'nun komşularıyla siyâsî – askerî ilişkileri bağlamında, dönemin kültür ve sanat gelişmelerini de kapsayacak şekilde tasvir etmeyi amaçlamış bulunuyoruz.

Ülkemizde Bizans tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, özellikle şahıs isimlerinde standart bir uygulama geleneği oluşmadığından, çalışmamızda geçen imparator ya da diğer isimlerde, Bizans tarihi konusunda bizde de saygın bir otorite olarak kabul gören Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi* eserindeki kullanımlar esas alınmıştır. Constantine veya Constantine Monomachos benzeri kullanımlar yerine, Konstantinos Monomakhos örneğinde olduğu gibi, ismin Yunanca söylenişini kullanmayı tercih ettik. Keza, Bizans başkenti için, anakronistik bir yaklaşımdan kaçınmak amacıyla, fetihten sonra kullanılan *İstanbul* yerine, çalışmamızın kapsadığı dönemde kullanılan *Konstantinopolis* ismi tercih edilmiştir. Yunanca yer isimleri konusunda da belirtilen eserdeki kullanımlar tercih edilmiş olup, gerekli görülen durumlarda ismin günümüzdeki kullanımı da verilmiştir; Mytilene/ Lesbos (Midilli), Myra (Demre) örneklerinde olduğu gibi. Türk – İslâm kültürü dâhilindeki, literatürde yerleşmiş, artık standartlaşmış isimler dışında, gerek şahıs ve gerekse coğrafi isimlerde *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki kullanımlar esas alınmıştır; *Ubeydullâh el- Mehdî, Zâhir el- Fâtımî, İfrîkıyye* örneklerindeki gibi. Ermeni şahıs isimlerinde ise çoğunlukla *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi*'nin Ermenice neşrindeki kullanımlar tercih edilmiştir; *Kakikios* yerine *Gagik*, *Iohannes/ Ioannes Simpat* yerine *Hovhannes Simpat* gibi.

Kavram ve kurum isimlerinde, **ODB**'deki kullanımları dikkate aldığımızı belirtmeliyiz; *Koubikoularios*, *Parakoimomenos* vb. Ağırılık, uzunluk, hacim vb.

ölçülerde, İslâm kültürü dâhilinde yer alanlar için **DVİA**; Bizans ve Batı kültürüne ait olanlar için ise **ODB**'den yararlanılmış, karşılıkları gerekli durumlarda dipnotlarda verilmiştir.

İmparatorların sıralamalarında, örneğin; yabancı literatürdeki Constantine IX Monomachos yerine, Türkçemizin mantığına uygun olarak IX. Konstantinos Monomakhos şeklindeki kullanım tercih edilmiştir.

İZMİR 2022

Hayati DOKDEMİR

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE (1042 – 1055) BİZANS VE KOMŞULARI

HAYATİ DOKDEMİR

ÖZET

Çalışmamızda; Bizans İmparatorluğu’nu 1042-1055 yılları arasında yönetmiş olan IX. Konstantinos Monomakhos dönemini, siyâsî – askerî, kültürel, idârî -mâlî yönleriyle betimlemeyi amaçladık. İmparatorun hayatı ve kişisel özellikleriyle ilgili biyografik unsurlara da yer vermeyi gerekli gördüğümüz çalışmamızda, Bizans’ın çeşitli yönlerden çoklu tehditler altında bulunduğu bu kritik zaman kesitinde, batıdan İtalya cihetinden Normanlar; doğudan Selçuklu Türkleri, Balkanlar üzerinden yoğunlaşan Peçenek akınları, Anadolu’nun doğusunda Ermeniler ile olan ilişkileri mercek altına alınmıştır. Bizans İmparatorluğu’nun incelediğimiz XI. yüzyıl ortalarındaki durumu, Türklerin Anadolu’yu yurt edinmesi tarihinin anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir. İmparator Monomakhos döneminde özellikle Ermeni arazisi üzerindeki idârî-askerî bazı uygulamaların, İmparatorluğun Anadolu’daki savunmasını zayıflattığı ve bunun Türk ilerleyişini kolaylaştırdığı üzerinde durulmuştur. Bizans topraklarında bu devletin tebaasına arazi tevcihi yani ilk *pronoia* uygulamasının başladığı Monomakhos dönemi, Hristiyanlık tarihindeki en önemli ve kesin ayrılığı ifade eden *Schizma*’ya da şahitlik etmiştir. Sanat ve özellikle mimârî alandaki himâye edici tavrıyla bilinen Monomakhos dönemi, mâlî ve idârî alanlarda aynı başarıyı gösterememiştir. Özellikle askerî-siyâsî ve mâlî bakımlardan bir zayıflama dönemini temsil eden İmparator Monomakhos devri hakkında; genellikle asker–sivil bürokrasi arasındaki çekişmelerin ön plana çıktığı ve bunun, adı geçen dönemdeki politikalara yansıdığı şeklindeki yaygın kanaatin, doğruluk payı taşımakla birlikte, ihtiyatla karşılanması gerektiği sonucuna ulaştığımızı da ifade etmeliyiz.

BYZANTIUM AND ITS NEIGHBOURS UNDER THE EMPEROR CONSTANTINE IX. MONOMACHOS (1042 – 1055)

HAYATİ DOKDEMİR

ABSTRACT

This study aims at describing the days of the emperor Constantine IX Monomachos, who ruled the Byzantine Empire between 1042 and 1055, with its political, military, cultural, administrative and financial aspects. Paying attention also to some biographical elements on the life and personal features of the emperor, we focus in this very critical time of interval, when the empire faced several threats from various directions, on the relations of the empire with the Normans in the West, coming from Italy, the Saljukid Turks from the east, the Pecheneg incursions into the Balkans, and the Armenians in the east of Anatolia. The situation of the Byzantine Empire in the mid-11th century is significant also in understanding the process of Turkification of Anatolia. It is widely suggested that some political and military activities of the empire in the lands where the Armenian population was in majority caused to weaken the defence of the eastern borders, thus easing advance of the Turks. The age of Monomachos witnessed both the introduction of the *pronoia* system based on the sharing of the state lands to the subjects on fief-like principles, and the eventual separation of the East and West churches being the most important development in the history of Christianity. The patronage of arts and especially architecture characterises the days of Monomachos, who was, however, not so successful in financial and administrative issues. The empire faced a constant process of weakening in economy and politics, which is usually attributed to the internal strife between the military and civil bureaucracy, finding its reflections upon other political issues; however, though being true in its content, this approach should be taken cautiously in explaining the developments of those days.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
KAYNAKLAR	16
A. Bizans Kaynakları	16
B. Arapça Kaynaklar	28
C. Farsça Kaynaklar	35
D. Ermeni, Süryani ve Gürcü Kaynakları:	38
E. Latin Kaynakları	42
F. Rus Kronikleri	43
G. Modern Literatür	44

I. BÖLÜM

IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN İMPARATOR OLMASI VE YENİ İKTİDAR YAPISI.....	53
A. İMPARATORİÇE ZOE PORPHYROGENNETA VE ÖNCEKİ EVLİLİKLERİ.....	53
A.1. IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN İMPARATORİÇE ZOE İLE EVLENMESİ VE YÖNETİM DÖNEMİNİN BAŞLAMASI.....	72
A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS VE SEBASTE MARIA SKLERAINA	79
B. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'A KARŞI DÜZENLENEN AYAKLANMA VE HÜKÛMET DARBESİ GİRİŞİMLERİ.....	89
B.1. GEORGIOS MANIAKES VE AYAKLANMASI (1043).....	93
B.2. LEON TORNİKİOS'UN ÖNDERLİK ETTİĞİ AYAKLANMA (1047)	100
C. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE ÖLÜMÜ	115

II. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN RUSLAR, NORMANLAR VE ERMENİLERLE SİYÂSÎ VE ASKERÎ İLİŞKİLERİ..... 135

A. RUSLARIN BİZANS BAŞKENTİ KONSTANTİNOPOLİS'İ KUŞATMALARI (1043) 135

A.1. MAKEDONYA HÂNEİDANİ DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU - KİEV RUSYASI İLİŞKİLERİ 136

A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE RUSLARIN KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMASI (1043)..... 141

B. BİZANS - NORMAN İLİŞKİLERİ 149

C. BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ANİ BAGRATUNİ KRALLIĞI TOPRAKLARININ ELE GEÇİRİLMESİ 156

C.1. MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİNDE (867 - 1056) BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ..... 157

C.2. IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİ'NDE BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ANİ ERMENİ KRALLIĞI'NA SON VERİLMESİ.. 168

D. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – SİRP İLİŞKİLERİ 178

E. “MONOMAKHOS TÂCI” BAĞLAMINDA BİZANS – MACAR İLİŞKİLERİ 179

III. BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU İLE FÂTİMÎLER VE MÜSLÜMAN EMİRLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER..... 183

A. BİZANS – FÂTİMÎ İLİŞKİLERİ 183

B. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİ'NDE BİZANS İLE MÜSLÜMAN EMİRLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER..... 191

B.1. BİZANS – MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ 192

B.2. BİZANS – MİRDÂSÎ İLİŞKİLERİ 196

B.3. BİZANS – ŞEDDÂDÎ İLİŞKİLERİ 202

IV. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE TÜRK - BİZANS İLİŞKİLERİ 208

A. TUNA BOYLARINDA TÜRKLER: BALKANLARDA PEÇENEKLER İLE İLİŞKİLER.....208

A.1. MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİNDE BİZANS – PEÇENEK İLİŞKİLERİ.....208

A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – PEÇENEK İLİŞKİLERİ 215

___A.2.1. PEÇENEKLERİN TUNA'YI GEÇEREK BİZANS TOPRAKLARINA GİRMELERİ (1045 – 1048).....216

___A.2.2. PEÇENEK SORUNUNUN BİZANS İMPARATORLUĞU İÇİN AKUT HÂLE GELMESİ (1048 – 1052).....220

___A.2.3. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN BALKANLAR'DA PEÇENEK VARLIĞINI KABUL ETMESİ (1053).....227

B. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – SELÇUKLU İLİŞKİLERİ.....230

B.1. SELÇUKLULAR VE ANADOLU'YA İLK AKINLARI.....232

___B.1.1. Çağrı Bey'in Anadolu Akını 234

___B.1.2. Türkmenler'in Anadolu Akınları 237

___B.1.3. İmparator IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi'nde Anadolu'ya Düzenlenen Türk Akınları ve Pasinler Savaşı (18 Eylül 1048).....247

C. TÜRK – BİZANS ETKİLEŞİMİ.....259

V. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE İDÂRÎ ALANDAKİ GELİŞMELER.....278

A. Doğu ve Batı Kiliselerinin Birbirinden Kesin Olarak Ayrılması (1054) 278

B. Kültürel Hayat ve Önemli Temsilcileri 285

B.1. Tarihçi ve Filozof Mikhail Psellos (1018 - 1081 dolayları).....294

C. Bizans Başkenti: Byzantion'dan Konstantinopolis'e 326

C.1. Bizans Kamusal Alanını Oluşturan Kompleks: İmparatorluk Sarayı, Ayasofya Ve Hipodrom 329

___C.1.1. İmparatorluk Sarayı.....330

___C.1.2. Ayasofya 355

C.1.3. Hipodrom	370
D. Mâlî Alanlarda Yeni düzenlemeler ve “Pronoia Sistemi”	381
E. IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi’nde Bizans Sanatı ve Mimarisi	401
SONUÇ.....	423
BİBLİYOGRAFYA	427
EKLER.....	485
TEŞEKKÜR	497
ÖZGEÇMİŞ.....	498

KISALTMALAR

ANAMED : Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi

ANS : American Numismatic Society

AR : The Armenian Review

ARIT : American Research Institute in Turkey

AS : Armenian Studies

AÜDTCF : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

AÜSBE : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

b. :bin, ibn.

BKMKY : Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları

BS : Byzantina Symmeikta

bk. : bakınız.

BZ : Byzantinische Zeitschrift

c. : cilt.

CAH : The Cambridge Ancient History

CDB : A Classical Dictionary of Biography

CFHB : Corpus Fontium Historiae Byzantinae

CSCO : Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium

CSHB : Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

CSSH : Comparative Studies in Society and History

CUP : Cambridge University Press

çev. : çeviren

çev. ed. : çeviri editörü

d. : doğumu

DBDS : Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni

der. : derleyen

DEÜSBE : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

DOP : Dumbarton Oaks Papers

DOS : Dumbarton Oaks Studies,

DVİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

EI : Encyclopedia of Islam

EKEV : Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
EP : Encyclopedia of Philosophy,
EÜEF : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
EÜSBE : Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜSBE : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
GABAM : Geç Antik Çağ Ve Bizans Araştırmaları Merkezi
haz. : hazırlayan
h. : Hicri.
HC : A History of the Crusades
HSIJH : History Studies International Journal of History
HUS : Harvard Ukrainian Studies
İA : İslam Ansiklopedisi
İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi
ISAR : İslâm Tarih, Sanat Ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İÜEF : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜFTED : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Etüdleri Dergisi
İÜFTSD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi
JISR : The Journal of International Social Research
JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
Karam : Karadeniz Araştırmaları Merkezi
KSBD : Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi
KÜBAK : Kültür Bilimleri Akademisi
KUP : Koç University Press
KÜ : Koç Üniversitesi
KÜY : Koç Üniversitesi Yayınları
L. : Liber (Kitap)
Lat. : Latince
m. : Miladi.
md. : maddesi.
n. : not, dipnot.
nşr. : neşir, neşreden.
ODB : Oxford Dictionary of Byzantium
OTAM : Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi
OUP : Oxford University Press

öl. : ölümü.

p. : page (sayfa)

s. : sayfa.

sa. : sayı.

SSBME : Studia Slavico – Byzantina et Mediaevalia Europensia

SÜTAE-TAD : Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü -Türkiyat
Araştırmaları Dergisi

SÜSBE: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi

TAED : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

TAM : Tarih Araştırma Merkezi

TDV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

terc. : tercüme, tercüme eden

TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TM : Türkiyat Mecmuası

trans. : translated.

TTD : Toplumsal Tarih Dergisi

TTK : Türk Tarih Kurumu.

TÜSBE : Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

TVYY : Tarih Vakfı Yurt Yayınları

UCP : University of California Press

v. : volüme

vb. : ve benzeri.

vd. : ve devamı.

vdd. : ve devamının devamı.

vs. : vesaire.

yak.: yaklaşık

yay. : yayını, yayınlayan.

yay. haz. : yayına hazırlayan.

YKY : Yapı Kredi Yayınları

YT : Yeni Türkiye

GİRİŞ

Bizans İmparatorluğu'nun XI. yüzyılı, bin yılı aşkın siyâsî ömrünün en kritik dönemlerinden ve olaylarından bir kısmını da içinde barındırmaktadır. Bu imparatorluğun en kudretli ve uzun ömürlü hânedanlarından birisi olan ve XI. yüzyılın ilk yarısına da damgasını vuran Makedonya Hânedanı¹ (867 – 1056), başlangıç dönemindeki üstün konumunu II. Basileios'un 1025 tarihinde ölümüyle birlikte yitirmeye başlamıştı. II. Basileios'un ölümü Bizans tarihinde bir dönüm noktası anlamını taşımaktadır.² Bizans üzerine çalışan pek çok uzman, genellikle Makedonya Hanedanı'na ve bu dönemde meydana gelen siyâsî ve özellikle kültürel gelişmelere büyük önem verirler ve bu hanedanın birçok imparatorlarını önemli hükümdarlar olarak zikrederler: “*Doğuda Bizans silahlarını eski itibarına kavuşturan I. Basileios (867 – 886), Romanos Lekapenos (919 – 944), Nikephoros Phokas (963 – 969), Ioannes Tzimiskes (969 – 976); uzun hükümdarlık yıllarında, imparatorluğu asırlardır görmediği bir genişliğe ve olağanüstü bir refaha ulaştıran II. Basileios (976 – 1025)*”.³

Bu döneme gelinceye kadar olan gelişmelerin kısaca hatırlanmasının yararlı olacağı düşüncesindeyiz. I. Basileios'un (867 – 886)⁴ tahta çıkışıyla başlayan

¹ Çalışmamızda, İmparator Monomakhos'un da hükümdar silsilesi içerisinde yer aldığı hanedanın, 'Makedonya Hanedanı' olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını düşünüyoruz. Esasen çok büyük bir sorun teşkil etmemekle beraber, 'Makedon Hanedanı' tâbirinin, daha çok bir etnisiteye, Makedon ulusuna vurgu yaptığı ve ilk bakışta okuyucuda 'Makedon kökenli bir hanedan' algısı yaratma riski barındırdığı kanaatindeyiz. Bu bakımdan, yanlış olarak nitelendirmemekle birlikte, aynı dönemi işleyen kimi çalışmalarda kullanılan 'Makedon Hanedanı' adlandırmasının kısmen sorunlu olduğunu belirtmenin gerekli olduğuna inanmaktayız. Çalışmamızla aynı dönemi konu alan ve bu alandaki literatüre değerli bir katkı olarak gördüğümüz Sayın Mehmet Yağcı'nın Bizans İmparatorluğu'nda IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi (1042-1055), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Selim Kaya), Afyonkarahisar 2021, muhtelif sayfalarında değerli tarihçimizin de 'Makedon hanedanı' adlandırmasını tercih ettiğini görmekteyiz.

² Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Türkçe Terc. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1991, s. 296; Yusuf Ayönü, **Selçuklular ve Bizans**, TTK yay., Ankara 2014, s. 4; Yusuf Ayönü, “Selçuklu – Bizans İlişkileri”, **Türkler**, YT yay., Ankara 2002, c. VI., s. 1035.

³ M.V. Levchenko, **Bizans Tarihi**, Türkçe terc., Maide Selen, Özne yay., İstanbul 1999, s. 142.

⁴ Makedonya Hanedanı'nın kurucusunun kökeniyle ilgili tartışmalar, kaynakların bu konuda çeşitlilik göstermesi bakımından, birbiriyle çelişik görüşlerin ileri sürülmesine zemin hazırlamıştır. Vasiliev'e göre; Yunan kaynakları, Basileios'un Ermeni veya Makedonyalı kökenlerinden bahsederken, Ermeni kaynaklarının onun saf Ermeni kanı taşıdığından bahsettiklerini, ifade etmektedir. Bu konuda yararlı bir tartışma için bk. Alexander A., Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Türkçe terc. Tevabil Alkaç, Alfa

Makedonya hânedanı dönemi, gerçekleştirilen bir dizi askerî ve idârî düzenlemenin sağladığı güç birikimiyle, imparatorluğun mevcut sınırlarını genişleterek stratejik yayılmayı sağlayan bir sürece denk gelmektedir.⁵ Makedonya hanedanı imparatorlarının saltanatı döneminde, yani IX. yüzyılın ortalarından XI. yüzyıl ortalarına kadar (daha spesifik olarak 867'den 1056'ya kadar) Bizans irredentist bir politika izlemiştir. Bu çaba uzun süre başarılı sonuçlar vermiştir. XI. yüzyıl ortalarında Bizans'ın sınırları Fırat ve Kafkaslardan İtalya yarımadasına ve Tuna'dan Filistin'e kadar uzanacaktı.⁶

İmparatorluğun bu ileri atılım döneminin gerçekleşmesinde bazı iç ve dış faktörlerin rol oynadığı kuşkusuzdur. Bunlar arasında özellikle iki tanesi önem taşımaktadır: Birincisi Bizans İmparatorluğu bakımından güçlü bir merkezî yönetimin sağladığı avantajlar, diğeri ise İslâm dünyasının durumunu karakterize eden siyâsî ve dinî bölünmeler ve bunun yol açtığı zaâfiyetler.⁷

X. yüzyılda hüküm süren ve bir dizi askerî başarı ile bilhassa İslâm dünyasının aleyhine olmak üzere yeni toprak kazanımları sağlayan II. Nikephoros Phokas (963 – 969) ve Ioannes Tzimiskes (969 – 976) gibi imparatorlar döneminde Bizans'ın nüfûzu artarak devam etti. Bu dönemde, özellikle stratejik konumuyla büyük önem taşıyan Girit'in zaptı (961), Akdeniz'de Müslüman Arap gücüne büyük darbe indirmişti.⁸ Fakat

yay., İstanbul 2016, s. 348; I. Basileos (867 – 886)'un Ermeni kökenine dikkat çeken bir makale için ayrıca bk. N., Adontz, “Basil I. The Armenian (Emperor of Byzantium 867 – 886)”, *AR*, Mart 1956, v. 9, sa. 1-33, s. 3-21; Levchenko da Makedonya Hanedanının kurucusu I. Basileios'un “*Edirne yakınlarında yerleşmiş Ermeni asıllı bir köylü ailesinden geldiğini*” ifade etmektedir, bk. Levchenko, s. 142.

⁵ Ostrogorsky, s. 221; Vasiliev, s. 350 vd.; Ernst, Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 57 vd. Işın Demirkent, “1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasi Durumu”, *İÜEFTE*, sa: 33, İstanbul 1982, s. 141.

⁶ “ Πάντως, κατά την περίοδο που καλύπτει η βασιλεία των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας, δηλαδή από τα μέσα του ένατου ως τα μέσα του ενδέκατου αιώνα (πιο συγκεκριμένα από το 867 ως το 1056), το Βυζάντιο ακολουθεί μια επεκτατική πολιτική. Αυτή η προσπάθεια θα στεφθεί για πολύ καιρό από επιτυχία. Στα μέσα του ενδέκατου αιώνα τα σύνορα του Βυζαντίου θα επεκταθούν από τον Ευφράτη και τον Καυκάσο έως την Ιταλία και από τον Δούναβη έως την Παλαιστίνη ”, bk. Eleni Glykatzi-Arveler, Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi İdeolojisi, (*Η Πολιτική Ιδεολογία Της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*) Ekdoseis Psykhogios, Athena 1988, s. 53.

⁷ Carl Brockelmann, *İslâm Uslurları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe terc. Neşet, Çağatay, Ankara 1992, s. 60, 78; Demirkent, s. 141.

⁸ Ostrogorsky, s. 265 vd.; Honigman, s. 92 vd.; Vasiliev, s. 356; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284 – 1081*, Stanford-California 1995, s. 34 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 2-3.

elde edilen bu başarıları örseleyen gelişmeler de bu dönemde görülmeye başladı: bilhassa Anadolu'daki toprak mülkiyetlerinde zengin ve kudretli ailelerin lehine meydana gelen gelişmeler ve öteden beri büyük topraklara sahip olma konusunda hırslı bir tavır sergileyen Kilise kurumunun bu tutumu, küçük toprak sahibi zümrenin arazilerini kaybetmelerine ve Bizans toprak sisteminin bozulmasına yol açmıştı. Bu gelişmenin yaşanmasında, X. yüzyıldan başlayarak askerî aristokrasiden gelen Nikephoros Phokas ve Ioannes Tzimiskes gibi imparatorların yönetime gelmesiyle Anadolu'nun köklü ve kudretli âileleri için elverişli bir ortamın oluşması önemli rol oynamıştır.⁹ Bunların zamanla vergiden muaf tutulması ve tarıma müsâit arazilerin ihmâle uğratılarak, daha çok hayvancılık yapılması netîcesinde ise, devletin çok önemli gelir kaynaklarından mahrum kalması gibi bir sonuç ortaya çıkmıştı. Bu olumsuz gelişmeye paralel olarak, büyük toprak sahibi nüfûzlu âilelerin bir süre sonra askerî güce de sahip olması daha vahim bir gelişmeye, yani adem-i merkezîyetçilik eğiliminin güçlenmesine ve merkezî yönetimin zaâfiyete uğramasına sebep olmuştur.¹⁰ Bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak Anadolu'nun nüfûzlu aileleri iktidârı ele geçirme amacına yönelik teşebbüslerini artırmışlar ve bu girişimler II. Basileios'un (976 – 1025) yönetiminin ilk dönemlerinde zorlukla engellenebilmiş, uzun soluklu bir mücâdele sonucunda Anadolu aristokrasisinin nüfûzu kırılabilmiştir.¹¹ Tüm bu gelişmelerin, sonraki süreçte, Bizans İmparatorluğunun gerek içeride ve gerekse dış ilişkilerinde zorlayıcı bir sürecin içine girmesine yol açtığı açıktır. Monomakhos dönemi de, Anadolu'nun nüfûzlu âileleri arasındaki mücâdelelere sahne olacak, bu âilelere mensup

⁹ Ayönü, s. 3.

¹⁰ Ostrogorsky, s. 266 vd.; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, UCP, Los Angeles 1971, s. 77 – 78; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1081*, New York 1988, s. 2 – 3; Demirkent, s. 143 – 144; Ayönü, s. 3.

¹¹ Psellos, Anadolu'daki nüfûzlu aristokratlardan Skleros ve Phokas gibi tanınmış olanlardan bahsetmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Phokas'ın fiziksel gücü daha fazlaydı, Skleros zihinsel olarak daha fazla kararlılık gösterdi. Birincisi, cepheden bir saldırıyı püskürtmek için en değerli, komutlarıyla bir savaş hattını bölmekte en zorlu olanıydı; ikincisi, bir orduyu yoğunlaştırmak, kuvvetlerini dağıtmak, onları sıraya koymak ve manevraları düşünmek konusunda çok doğru ve yaratıcıydı* ”, bk. Psellos, Mikhail, Michael Psellus: *Historia Syntomos*, Michaelis Pselli Historia Syntomos / rec. Anglice vertit et commentario instruxit, W. J. Aerts. — Ed. de Gruyter, 1990 (Corpus fontium historiae Byzantinae) Berolini, Vol. 30, Series Berolinensis, s. 106 – 107; Ostrogorsky, s. 281-283; Treadgold, s. 37; Angold, s. 3; Ayönü, s. 3.

bazı komutanlar imparatora karşı ayaklanma ve hükûmet darbesi girişimlerinde bulunacaklardır. Bunlardan çalışmamızın I. Bölüm’ünde ayrıntılı şekilde bahsedilecektir.

Bizans İmparatorluğu’nun özellikle ekonomik ve dış ilişkilerinde meydana gelen kritik gelişmeler açısından da X. ve XI. yüzyıl büyük önem taşımaktadır. İmparator II. Basileios döneminde (976 – 1025), devletin gücü zirvesine ulaşmıştı. Öyle ki, bu dönemde Bizans, hem ticârî ve sînâî üstünlüğü hem de Doğu ve Batı Avrupa arasındaki transit ticâret üzerindeki hâkimiyetini sürdürmekteydi. Bu dönem, Roma – Germen ve Slav halklarının önde gelenlerinin, ancak Bizans aracılığıyla sağlanabilen zarif dokumalara, doğu baharatlarına, mâden ve değerli taşlara, diğer lüks eşyâlara talebinin arttığı; bu tekeli tehdit eden rekâbetin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemdi. II. Basileios döneminde “*Bizans, Avrupa’nın en güçlü deniz devletiydi*”.¹² Levtschenko’ya göre; İstanbul’un o dönemde dünya ticaretinin merkezi diye tanımlanmasının nedeni, X. yüzyıl kaynaklarının İstanbul’daki Hazarlar, Ruslar, Yahudiler, Bulgarlar, İtalyanlar, Araplar, Suriyeliler gibi yabancı kolonilerini de kaydetmesidir. Bizans’a bal, yapağı, yünlü kumaş satıp, karşılığında düşük kalitede ipekli ve Sûriye’den ihrâcına izin verilmiş kumaşlar alan Bulgarlarla sürdürülen ticâretin hacmi de oldukça yükselmişti. Aynı şekilde bu dönemde Bizans ile Ruslar arasındaki ticâret de öyle bir boyuta ulaştı ki, bu ilişkileri antlaşmalarla güvenceye alma gereği duyuldu. Levtschenko, bu talebin Rusya’dan geldiğini; çünkü Bizans’ın, Karadeniz ticâret yollarını istediği gibi kullandığını ve yabancı tüccâra kendi koşullarını dayattığını ifade etmektedir.¹³

Bizans İmparatorluğu’nun ekonomik bakımdan hegemonyasını artırdığı bu dönemi tâkiben, XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren büyük bir çöküş yaşadığını görmekteyiz.¹⁴ Ostrogorsky tarafından “*Bizans kudretinin doruğuna ulaştığı devre*”¹⁵

¹² Levtschenko, s. 148 vd.

¹³ Levtschenko, s. 149; İmparator II. Basileios dönemi (976 – 1025) ile ilgili olarak ayrıca bk. Kaldellis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium 955 A. D. To The First Crusade*, OUP, Madison Avenue, New York 2017, s. 120 – 141.

¹⁴ Ayönü, s. 3; XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nun çöküşünü hazırlayan faktörlerle ilgili yararlı bir değerlendirme için bk. Melek Delilbaşı, “ Osmanlı – Bizans İlişkileri ”, *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans’tan Osmanlı’ya Geçişin Anadolu ve Balkanlardaki İzleri*, (ed.) Melek Delilbaşı, İthaki yay., İstanbul 2013, s. 23 – 43.

olarak vasıflandırılan II. Basileios döneminin sona ermesiyle birlikte (1025), imparatorluğun ihtişamlı dönemleri de nihâyete ermiş oldu. II. Basileios, imparatorluğun gerek batı gerekse doğu sınırlarına komşu bölgelerde önemli başarılar elde etmişti. Anadolu aristokrasisine karşı giriştiği mücâdeleden muzaffer olarak çıkan II. Basileios, içerideki bütün düşmanları ve muhâlifleri yere serdikten sonra, dikkat ve enerjisini dışarıya karşı yoğunlaştırdı. Zorlu mücâdelelerin ardından, Bizans ordusunun ezici gücü ve tecrübesine dayanan II. Basileios, Bulgar Krallığı ve Sırlara ağır darbeler indirmek sûretiyle Balkan yarımadasını tamâmen Bizans hâkimiyeti altına aldı.¹⁶ Batıda elde ettiği başarıların ardından II. Basileios dikkatini doğuya yöneltti. Ani Bagratuni Krallığı'nın en güçlü temsilcisi I. Gagik'in (990 – 1020) ölümünden sonra çıkan karışıklıkları fırsat bilen II. Basileios, 1021 – 1022 yılında düzenlediği bir seferle Ani Krallığı arazisinin bir kısmını ve Vaspurakan arazisini, topraklarına katmayı başardı. Ayrıca Ani Krallığı, I. Gagik'in oğlu Hovhannes Simbat'a intikâl edecek ve onun ölümünü tâkibeden süreçte de Bizans İmparatorluğu'na katılacaktı.¹⁷

Bizans İmparatorluğu'nun gücünün siyâsî, askerî ve ekonomik yönden zirve noktasını simgeleyen II. Basileios döneminin sona ermesi, bu devletin ihtişam çağının sona erişini ve istikrarsızlık döneminin de başlangıcını oluşturmuştur. II. Basileios 1025 yılında hayatını kaybettiğinde arkasında kasası dolu bir devlet hazînesi ve sınırları güvence altında olan güçlü bir devlet bırakmıştı. Bundan sonraki yarım yüzyıl içinde Bizans İmparatorluğu, güney İtalya üzerindeki kontrolünü kaybettiği gibi, mâdenî paraları da değer kaybetmiş, bazı eyâletlerde vergi düzeniyle ilgili ayaklanmalarla karşılaşmış ve askerî harcamalarını sınırlandırmak zorunda kalmıştır. Öte yandan her iki sınırında da 1020'li ve 1030'lu yıllarda göçebe ve göçmenlerin; kuzeyden gelen

¹⁵ Ostrogorsky, s. 276.

¹⁶ Ostrogorsky, s. 285 vdd.; Levchenko, s. 170; Treadgold, s. 37-38; Romilly J.H. Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*, Toronto 1987, s. 325 vd.; John Julius Norwich, *Bizans, II*, Türkçe terc. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı yay., İstanbul 2013, s. 209 vdd.; Ayönü, s. 3.

¹⁷ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, yay. haz. İlhan Aslan, Post yay., İstanbul 2017, s. 25; Ostrogorsky, s. 291 – 292; George Finlay, *History of the Byzantine Empire (716-1057)*, London-New York 1935, s. 406; Peter Charanis, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century”, *HC*, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 179; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri*, TTK yay., Ankara 1983, s. 9 – 10; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK yay., Ankara 2007, s. 14 vd.; Ayönü, s. 3 vd.

Peçenekler'in ve doğudan gelen Selçuklu Türklerinin istilâlarına mâruz kalmıştır.¹⁸ 1025'te II. Basileios'un ölümü¹⁹ sırasında imparatorluk Girit'ten Kırım'a, Messina Boğazı ve Tuna Nehri'nden Aras, Fırat ve Asi nehirlerine kadar uzanıyordu. 1025'te Bizans için tahmin, olabileceği kadar parlaktı. Devam eden süreçte İmparatorluk, Doğu'da Edessa (Urfa) kentinin ve Ani ve Kars Ermeni krallıklarının ilhâk edilmesiyle biraz daha genişleyecekti.²⁰ Ancak, II. Basileios'un ölümünün ardından tahta çıkan imparatorlar döneminde zayıflamanın alâmetleri de daha belirgin hâle gelmeye başladı.²¹

II. Basileios hiç evlenmemiş olması ve taht için bir vâris bırakmaması nedeniyle, önce kardeşi VIII. Konstantinos (1025 – 1028), ardından da onun kızı imparatoriçe Zoe ile evlenmek sûretiyle birbiri ardısıra tahta oturan III. Romanos Argyros (1028 – 1034), IV. Mikhail (1034 – 1041) ve nihâyet bu çalışmamızla dönemini incelediğimiz IX. Konstantinos Monomakhos'un (1042 – 1055) hâkimiyetleri döneminde İmparatorluk ekonomik ve askerî – siyâsî bakımlardan bir inkırâz dönemine doğru yol almaya başlamıştır.²² Yol almaya başlamıştır diyoruz, zira büyük güç kaybına uğramasına ve Bizans kartalının gözlerindeki ferin zayıflamasına rağmen, kanat açıklığı hâlâ muazzam bir coğrafyayı gölgesi altında bulundurmakta, mirasçısı olduğu

¹⁸ Manique O'Connel ve Eric R., Dursteler, **Akdeniz Medeniyetleri**, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, Say yay., İstanbul 2019, s. 112; Chris Wickham, **Ortaçağ'da Avrupa**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe yay., İstanbul 2019, s. 289 vd.; Peter Frankopan, **İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi**, çev. Mengü Gülmen, Pegasus yay., İstanbul 2018, s. 148 – 149.

¹⁹ II. Basileios, 15 Aralık 1025'te öldü ve Hebdomon'daki St. John (Aziz Yahya) kilisesine defnedildi. Philip Grierson, Cyril Mango, and Ihor Ševčenko. "The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042); With an Additional Note." **Dumbarton Oaks Papers** 16 (1962), v. 16, s. 29.

²⁰ Paul Magdalino, "The Medieval Empire (780 – 1204)", **The Oxford History of Byzantium**, (ed.) Cyril Mango, Oxford University Press, New York 2002, s. 180.

²¹ Psellos, II. Basileios ile kardeşi ve halefi VIII. Konstantinos arasında oldukça çarpıcı bir kıyaslama yapmaktadır: "Böylece Konstantin çocukça, önemsiz bir role sahipti: at yarışı, avcılık ve diğer çocuk çıkarları, Basilius'un hayatı ise orduların donatılmasından, doğu sınırına doğru koşmaktan, düşmanlara saldırısını ortaya çıkarmaktan ibaretti, kaleleri güçlendirmek, şehirleri kuşatmak, düşmanları yok etmek, sonra tekrar batıya doğru koşmak, İskitleri yok etmek...", bk. Psellos, **Historia Syntomos**, s. 108- 109.

²² Ostrogorsky, s. 296 vd.; Charanis, s. 177-190; Vryonis, s. 69 vd.; Ayönü, s. 4; Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900- 1261)**, Ankara 2009, s. 126-127, 137-139; Tarihçi Mustafa Daş, II. Basileios'un ölümünden sonra yerine geçen Bizans hükümdarları dönemini (1025 – 1056), "Zayıf İmparatorlar Dönemi" başlığı altında incelemiştir, bk. Mustafa Daş, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Selenge yay., İstanbul 2021, s. 79 vd.

imparatorluk tecrübesi ve diplomasideki ustalığıyla, uluslararası ilişkilerde hatırı sayılır bir aktör olmaya devam etmekteydi.²³ Fakat Bizans İmparatorluğu için XI. yüzyılın siyâsî, ekonomik ve askerî bakımlardan büyük bir kırılma dönemi olduğu, merkezî otoritenin zayıflamasıyla daha fazla hissedilen merkezkaç eğilimlerin ivme kazandığı ve nihâyet uluslararası ilişkilerin düzen tanımaz doğasının yol verdiği yeni tehdit unsurlarının; doğuda (Selçuklu Türkleri), batıda (Normanlar), kuzeyde Balkanlar üzerinden (Peçenekler), İmparatorluğun zayıflamasını hızlandırarak, kaçınılmaz sona giden yolun taşlarını döşediğini söyleyebilmek mümkündür. İmparator Monomakhos'un yönetimi (1042 – 1055), Makedonya Hânedanı'nın son demlerinde bir hükümdarın kesintisiz olarak hükmettiği en uzun saltanat dönemi olmakla beraber; Konstantinopolis'in önemli aristokrat ailelerinden birine mensup olan bu zâtın bilime, bilim adamına, güzel sanatlara değer vermek husûsunda sahip olduğu niteliklerin, devlet yönetimi ve idârecilik alanında yeterince mevcut olmaması, devletin hassas bir süreçten geçtiği bu dönemde büyük bir dezavantaj oluşturmuştur. Sınır boylarında farklı yönlerden gelen, az önce değindiğimiz tehlikelere karşı en fazla ihtiyaç duyulan basîretli, ferâsetli ve tedbirli bir yönetim anlayışından mahrûmiyet, İmparatorluk için büyük tâlihsizlik olmuştur. Bu imparator döneminde askerî alanda yapılan bazı düzenlemelerin sonucu olarak Bizans'ın sergilediği zayıflık ve hatalar, özellikle doğuda Selçukluların Anadolu üzerindeki hızlı ilerlemesini kolaylaştırmış, Anadolu'nun Türk – İslâm fetihlerine açık hâle gelmesi, Ortaçağ'ın ve dünya tarihinin en önemli olaylarından birisi olan ve iki yüzyıl süren Haçlı Seferleri'nin başta gelen tetikleyici unsurlarından birisi olmuştur. İmparator Monomakhos dönemi bu bakımdan da incelenmeyi hak etmektedir kanaatindeyiz.

Ortaçağ'da bin yıldan fazla süren hâkimiyeti boyunca Bizans İmparatorluğu'nun tarihi, hiç kuşkusuz başka devletlerin ve toplumların tarihinde olduğu gibi, birçok ders ve tecrübeyle doludur. Kanaatimizce XI. yüzyıl, alınacak dersler bakımından zengin olmanın yanında, Bizans İmparatorluğu'nun tarihinin “*en uzun yüzyılı*” olma nitelemesini fazlasıyla hak etmektedir. Bu yüzyılın özellikle ikinci yarısı, aynı zamanda

²³ İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Bizans İmparatorluğunun kapladığı coğrafyayı gösteren harita için bk. Ekler Kısmı, Ek 1, Resim 1.

Türk tarihi bakımından da çok önemli gelişmelerin yaşandığı, Anadolu'nun Türk yerleşmesine açılma sürecinin ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Selçukluların Anadolu'daki hızlı ilerleyişi, ilk ciddî Türk – Bizans askerî kapışması olan Pasinler Savaşı (1048) ve ardından gelen Malazgirt Savaşı (1071) ile Anadolu'nun kalıcı Türk yurdu hâline gelmesine ortam hazırlamıştır.

Öte yandan, yine bu dönemlerde Avrupa'da vukû bulan Norman fırtınasından da nasibini alan Bizans İmparatorluğu, savaşçı Normanların baskısıyla İtalya yarımadasını oluşturan çizmenin hemen topuğunda yer alan sınırlı hâkimiyetini de kaybetmiştir. Bu dönemde, Bizans için küçük düşürücü bir gelişme de, kuzeyden Tuna boylarından sınırları geçen Peçeneklerin usandırıcı saldırıları olmuştur. İmparator Monomakhos, kimi zaman askerî önlemler alarak, kimi zaman Peçenek başbuğlarına cömertçe dağıtılan unvan ve ödüllerle, iyice yıldırان Peçenek taarruzunu durdurmaya çabalamışsa da, giderek kangrenleşen bu meseleyi tam anlamıyla halletmeye muvaffak olamamıştır.

Çalışmamız boyunca başvurduğumuz, gerek dönemin ana kaynakları ve gerekse konunun uzmanı örneğin Runciman, Ostrogorsky gibi tarihçiler tarafından; devlet adamlığı konusundaki sorumsuzluk ve yetersizliği, zevk ve sefâhate düşkünlüğü, müsriflik ve gayri meşrû ilişkileri gibi husûslarda eleştirilen; güzel sanatlara ve bilime değer vermesi, ilim adamlarını himâye etmesi, mîmârî alanda yaptığı cömertçe katkılar bakımından övgüye lâyık görülen İmparator Monomakhos dönemi, dünya tarihi bakımından etkileri günümüze dek uzanan ve Hristiyanlık dünyasının mezhebî bakımdan kesin olarak bölünmesiyle sonuçlanan *Schizma* (1054) olayına da tanıklık etmiştir.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerden dolayı, Bizans Tarihinin kritik XI. yüzyılının ortalarına tekâbül eden Monomakhos döneminin, gerek Bizans, gerek Türk ve Dünya tarihi bakımından incelenmeye ve anlaşılmaya büyük ölçüde gereksinim olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca, Monomakhos (1042 – 1055) dönemini konu alan çalışmalara, Türkçe'de kaleme alınan bir araştırmayla literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Özellikle Selçukluların Anadolu istikâmetinde ilerlemesi ve bu coğrafyaya yönelik fetih hareketlerinin gerçekleştiği sürecin meydana geldiği zemînin

anlaşılması bakımından, Monomakhos döneminin siyâsî, askerî, ekonomik, kültürel bakımlardan bütüncül şekilde incelenmesi, özellikle, bu imparator döneminde yukarıda değinilen siyâsî-askerî alan ile kültür-sanat hayatı arasındaki açığı düşünülürken, büyük önem taşımaktadır. Hemen aynı sıralarda batıda Normanlar ve Balkanlar'da Peçenek Türkleri ile Bizans arasındaki ilişkileri anlamak da bu bakımdan büyük ehemmiyeti hâizdir. Sıraladığımız bu nedenlerle tez çalışmamızın ana problematiği; Bizans tarihinin bunalımlı XI. yüzyılının ortalarında gerek yeni bir oluşum evresinin başındaki Selçuklu ilerleyişi ve gerekse siyâsî, askerî, ekonomik bakımlardan zayıflama sürecine giren Bizans İmparatorluğu'nun değişik yönlerden karşı karşıya kaldığı çoklu tehditler çağında hüküm süren Monomakhos dönemini, bütüncül açıdan ele alarak, farklı yönleriyle anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Sebebini izaha çalıştığımız bütüncül yaklaşım tercihimiz, çalışmamızın biraz da kapsamlı olmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir; zira her yönüyle çok farklı ve yoğun gelişmelerin meydana geldiği bu dönemin anlaşılması için böyle bir zorunluluk hissettiğimizi belirtmeliyiz. Bir 'dönem' çalışması olmanın yanısıra, İmparator Monomakhos'un hayatıyla ilgili biyografik unsurlara da yer verilmek ihtiyacı duyulması; siyâsî, askerî, ekonomik ilişkilere değinirken zaman zaman imparatorun özel hayatı ve ilişkilerine göndermeler yapma gereksiniminden kaynaklanmıştır. İzah etmeye çalıştığımız bu gerekçeler, Monomakhos dönemine mümkün olduğunca kapsamlı bir bakış açısıyla eğilmeyi zorunlu kılmıştır. Özellikle, ilk bölümü oluşturan ve imparatorun evlilik ilişkilerini ele aldığımız biyografik bölüm, Bizans İmparatorluğu'nun buhranlı XI. yüzyılı ortalarında oluşan yeni iktidar yapısının anlaşılması bakımından çalışmamızda kaçınılmaz olarak yer almıştır. Daha sonraki bölümlerde de, ara ara geriye referanslar yapılarak, bu kısma göndermeler yapılma ihtiyacı duyulmuştur. Örneğin, ilerde Bizans ekonomisinin aşırı harcamalar ve devalüasyonlarla zayıflamasına değinirken, ilk bölümdeki saray ilişkilerine ve aşırı israfı değinmek zorunluluk hâline gelmiştir. Bu nedenle, Monomakhos'un evlilik ve özel hayatına değindiğimiz I. Bölüm'e yer vermek kaçınılmaz olmuştur. Aksi takdirde, ileriki bölümlerde sık sık geçmişe dönük dipnotlarla imparatorun evlilik ve saray hayatı hakkında bilgiler vermek zorunda kalınacak, bu da konu akışını ve insicâmı bozacaktı. Böyle bir yaklaşımın, yani imparatorun evlilik ve saray hayatına dipnotlarla sık göndermeler yapmanın metne çok

protez kalacağı da açıktır. Ayrıca, dönemini incelediğimiz imparatorun, özel hayatı ve ilişkilerinin de mercek altına alınması, onun kişilik özelliklerinin ve izlediği politikalar üzerindeki etkisinin anlaşılması bakımından da faydalı olacağı değerlendirilmiştir. Nihayet, çalışmamızın I. Bölüm’ünde, İmparator Monomakhos’un kişilik özellikleri ve karakter yapısını anlamamıza katkı sunacak biçimde, başta saray tarihçisi ve imparatorun sekreterliğini yapması nedeniyle onu en yakından tanıma fırsatını bulan Psellos’un verdiği bilgiler olmak üzere, diğer Bizans tarihçilerinin eserlerinden de yararlandık. Bu kısmın, Monomakhos’u daha iyi tanımamıza ve imparatorun kişisel özelliklerini anlamamıza katkı sunacağını umuyoruz. Psellos’un, Monomakhos’un ölümüyle ilgili naklettiğimiz bir ifâdesi gerçekten çarpıcı ve kanaatimizce onun değişken tabiatının dönemine olan yansımaları özetler niteliktedir: “*İmparator IX. Konstantinos Monomakhos oniki yıllık bir saltanattan sonra işte böyle öldü. Sosyal bakımdan hayatının büyük bir kısmı şan ve şerefle doluydu. Özel hayatında da iyi örnek olmuştu. Böyle söylüyorum, çünkü çabuk kızıverme huyu dışında, birçok yönden çok yumuşak bir adamdı. Devri, değişken tabiatı yüzünden oldukça zıtlıklarla dolu görünüyor: huylarında ve davranışlarındaki değişiklikler, saltanat dönemindeki vesikalara aksetti. Benimki hakiki bir kayıttır, retorik bir deneme değil – İmparatoru olduğu gibi gösteren uygun bir resim*”²⁴

Bu açıklamalarımızın, İmparator Monomakhos dönemine bütüncül ve kapsamlı şekilde yaklaşma gerekçelerimizin anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

İmparator Monomakhos döneminde meydana gelen ve Bizans yönetiminin sonraki politik tercihleri üzerinde son derece etkili olduğunu düşündüğümüz, iki önemli hükûmet darbesi girişimine de çalışmamızda yer verdik. Esâsen, incelediğimiz dönemin en önemli olayları arasında yer alan ve Bizans tarihinde benzerlerine sıklıkla rastlanan darbe girişimleriyle ortak özellikler de taşıyan bu iki ayaklanma; gerek önde gelen fâillerinin Bizans ordusundaki yüksek komutanlık mevkîleri ve gerekse Konstantinopolis’in dışında görevli Bizans garnizonlarını kullanmaları bakımından da

²⁴ Psellos, s. 179, terc. Demirkent, s. 183, n. 224.

dikkat çekmektedir. Bu ayaklanmaların ilkinde liderlik yapan ve Türk asıllı olduğu ile ilgili tartışmalara, çalışmamızın I. Bölüm'ünde yer verdiğimiz Georgios Maniakes, benzeri bir girişime katılan babası gibi aynı kaderi paylaşmış, başarısız girişiminin bedelini hayatıyla ödemiştir (1043). Aslında, Psellos'un *Khronographia*'sında komutanlık yeteneklerinden övgüyle bahsettiği, daha önce Anadolu'da ve İtalya'da kazandığı başarılarla İmparatorluğa büyük hizmetlerde bulunan Maniakes'in netîcesiz kalan girişiminin ardından, bu kez İmparatorluk güçlerini daha uzun süre uğraştıran ve başkent Konstantinopolis'i doğrudan tehdit eden Ermeni asıllı Bizanslı komutan Leon Tornikios'un ayaklanması meydana gelmiş (1047), İmparator Monomakhos, biraz da tâlihın yardımıyla, mevcut askerî güçlerle topyekûn bir savunma yapmak sûretiyle tahtını ve başkentini muhtemel bir felâketten kurtarmış ve bu tehlikeli ayaklanmayı da bastırmaya muvaffak olmuştur. Sonuçsuz kalmakla beraber, bu darbe girişimleri, askerî işlere zaten mesâfeli bir duruş sergileyen, kültür-sanat konularını önceleyerek, yönetimi üzerinde etkili olan entelektüel çevrelere yaslanan Monomakhos rejiminin bundan sonraki politik tercihleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. İmparatorun askerî işlerden ziyâde kültürel ve sanatsal konulara olan eğilimi daha da artmış, buna mukâbil askerî alanı göreceli de olsa ihmâl etmiş, dahası, ilgili kısımda ayrıntılı bilgi verdiğimiz kimi hatalı reformlarla, devletin savunmasını zaâfa uğratmıştır. Bu bağlamda, özellikle doğudaki yerel Ermeni askerî birliklerinin yerine ücretli asker sistemini getirmesi, Anadolu'ya müteveccih Selçuklu ilerleyişini kolaylaştırıcı rol oynamış, uzun vâdede ise Anadolu'nun Türk fethine açık hâle gelmesine zemin hazırlamıştır.

XI. yüzyıl, daha önce de işaret edildiği gibi, Bizans İmparatorluğu'nun "*en uzun yüzyılı*" olarak nitelense herhalde abartılmış olmaz; zira bu dönem, çalışmamızda yer verdiğimiz üzere, farklı yönlerden çoklu baskıların tazyîki altında kalan İmparatorluğun dış politik ilişkilerinin oldukça yoğunlaştığı, sınırlarda birbiri ardısıra patlak veren askerî çatışmaların ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Batı'da, Bizans İtalyası üzerinde daha önceki dönemde başgösteren ve son meyvelerini toplamakla meşgul Norman taarruzuna ilâve olarak; Balkanlar üzerinden Tuna'yı aşarak ilerleyen Peçenek saldırıları ve yağmaları; doğuda Anadolu cihetinden yaklaşan Selçukluların askerî başarıları; 1043 tarihinde doğrudan başkent Konstantinopolis'i hedef alan Rus

donanmasının kuşatma harekâtı, İmparator Monomakhos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun karşı karşıya olduğu dış siyâsî sorunların boyutunu anlamamız için bir fikir verebilir. Çalışmamızda, yukarıdaki cümlelerde yer verdiğimiz ve Bizans'ı büyük baskı altına alan bu konular hakkında da bilgi vermeye çalıştık. Burada hemen belirtmeliyiz ki; tarihçiler tarafından genellikle siyâsî-askerî alandaki sorumsuzluğu ve başarısızlığıyla bilinen İmparator Monomakhos, Bizans için tehlike oluşturan tüm bu unsurlara karşı, aslında kendi döneminde pek de başarısız olmamış, tam tersine bu dış istilâcıları çoğunlukla durdurmaya muvaffak olabilmıştır. Batı'da Bizans İtalyası üzerindeki Normanları hâriç bırakacak olursak; Balkanlar'da kimi zaman Peçenek liderlerine unvan ve arazi tevcih ederek, kimi zaman diplomatik yöntemleri kullanarak ve barış anlaşmalarıyla onları Bizans hizmetine tâbî kılmayı başarmış, geçici de olsa, kendi döneminde Peçenek sorununu bir bakıma dondurmaya muvaffak olabilmıştır. 1043'de Konstantinopolis'i kuşatan Rusları ağır bir hezîmete uğratmayı başaran Monomakhos, 1045'de Ani Bagratuni Ermeni krallığı arâzisini Bizans'a ilhâk etmeye de muvaffak olmuştur. Selçuklu kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradıkları 1048 tarihli Pasinler Savaşı, Bizans'ı bu çoklu sorunlar yumağının tam ortasında yakalamıştı. Anadolu'ya müteveccih Türk ilerleyişinin tâkip eden safhaları ise, Monomakhos dönemi sonrasındaki sürece dâhildir. Elbette, İmparatorun ve yönetiminin yukarıda değindiğimiz yanlış politika ve pek çok hataları mevcuttur, fakat onun dönemiyle ilgili değerlendirmelerde, açıklamaya çalıştığımız hususların dikkate alınması daha adâletli bir muhâsebeyeye imkân sağlayacaktır kanaatindeyiz. Çalışmamızda, bu çoklu askerî-siyasî krizler ortamında, İmparator ve sarayının gereksiz ve aşırı masraflarla zayıflattığı Bizans mâliyesinin daha da sıkıntılı bir sürece girdiğini ve bu dönemde başlayan devalüasyonlar döngüsünün ekonomiyi ve “Ortaçağın doları” olarak nitelenen Bizans parasının itibarını zedelediğini açıklamaya gayret ettiğimizi ifâde etmeliyiz.

Çalışmamızda, İmparator Monomakhos döneminde yer verdiğimiz Peçenekler ve Selçuklularla olan askerî-siyâsî ilişkilerin yanısıra, Türk – Bizans kültürel etkileşimine de kısaca temas etmeden geçemedik. Ağırlıklı olarak Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında yüzlerce yıl boyunca, kimi zaman savaş, kimi zaman ticârî-ekonomik ilişkilerde bulunan Türk ve Bizans toplumlarının, belli ölçüler içinde karşılıklı olarak

birbirinden etkilenmemeleri elbette düşünülemez. Uygarlığın gelişimini sağlayan da, farklı kültürel çevreler arasındaki bu türden alışverişler olduğu genel kabul gören bir görüştür. XI. yüzyılda Balkanlar üzerinden Bizans arazisine yönelik olarak Peçeneklerin gerçekleştirdiği göç hareketinin, askerî ilişkileri de kapsaması, karşılıklı kültürel etkileşime de zemin hazırladığı kanaatindeyiz. Nitekim, Skylitzes ve Kedrenos, gibi Bizans tarih kaynaklarına da yansıyan Peçenek özdeyişleri, yine Peçeneklere ait *'komenton'* adı verilen istişâre meclîsi gibi hususlar, etkileşimin Bizans tarih kaynaklarındaki izlerini göstermektedir. Aynı şekilde, çalışmamızda ayrıntılı şekilde bilgi verdiğimiz, sanat alanındaki etkileşimler de dikkat çekmektedir; çeşitli objeler ve binalar üzerindeki kuş, kartal veya çift başlı kartal motifleri, Selçuklu sanat etkileri arasında zikredilebilir. Mîmârî ve giyim kuşam alanındaki etkileşim de çalışmamızda yer verdiğimiz konular arasında bulunmaktadır.

İmparator Monomakhos döneminde gerek Bizans tarihi ve gerekse Hristiyanlık tarihi bakımından önemli bir gelişme olan ve *"Schisma"* kavramıyla ifade edilen Doğu (Bizans) – Batı (Roma) kiliseleri arasındaki kesin ayrılma olayına da yer verildi. Esâsen, tarih boyunca birlik olamamış bu iki kilisenin ayrılış hâdisesi, aslında *de facto* olarak çoktan kopmuş olan ilişkilerin, artık resmî olarak da bittiğinin göstergesi olmuştur. Kesin ayrılık olayını İmparator Monomakhos döneminin başarı hânesine kaydetmek mümkün olabilir mi? Bu olayda, ateşin karakteriyle dönemin Konstantinopolis patriği Keroularios'un payı ne ölçüde olmuştur? Bu sorular ve daha pek çoğu zihinleri meşgul etmeye devam ediyor. Bu kısımda değerlendirmeye çalıştığımız kesin olan bir şey var ki; Batı'yla kesin ayrılık olayının gerçekleştiği bu dönemde ve devam eden süreçte Bizans Hristiyanlığının doğu Avrupa Slav coğrafyası üzerindeki etki alanının genişlediği ve bunu kültürel-sanatsal alandaki etkileşimin tâkip ettiğidir. Bu konu da, çalışmamızda yer vererek incelediğimiz hususlar arasında bulunmaktadır.

Çalışmamızda; incelediğimiz dönemdeki kültürel hayat, eğitim alanında İmparator Monomakhos'un gerçekleştirdiği reformlar, bu çerçevede Konstantinopolis'te bir hukuk ve felsefe okulunun açılması da ele alınan konular arasındadır. İmparator Monomakhos dönemi, sıkça söylendiği üzere siyâsî-askerî olmaktan ziyâde eğitim,

kültür-sanat gibi alanlardaki gelişmelerle ön plana çıkmaktadır. İmparatorun bu konulara yatkınlığı ve yatırımları, onun döneminde Bizans kültürel hayatına ve ünlü “*Makedonya rönesansına*” ivme kazandırıcı bir rol oynamıştır. Bu alanda, özellikle dönemin en önemli entelektüel figürlerinin başında gelen tarihçi-filozof Mikhail Psellos’un hayat ve faaliyetlerine de yer verdik. Bu Bizans bilgini, Ostrogorsky gibi kimi tarihçilerin nitelediği üzere bir “*Ortaçağ Bizans hümanisti*” miydi? Yeniçağ Rönesans Avrupası’na has bir kavram olmakla beraber; ilgi alanlarının çeşitliliği, zekâsı ve muazzam hâfıza gücünün ürünü olan eserlerin oluşturduğu devâsâ külliyyât ve düşüncelerine yansıyan insanseverlik, Psellos’u dönemine göre anakronik kaçan “*hümanist*” kavramıyla nitelendirmemize izin verir mi? Çalışmamızın ilgili kısmının sonunda, Kaldellis’ten yaptığımız alıntıda Psellos için kullanılan, “*benzersiz*”, “*açıklanamaz*” ve “*özetlenemez*” gibi tanımlamaların²⁵, XI. yüzyıl Bizansı’nın bu önemli kültür insanını târif etmek için doğru ve yeterli olup olmadığına karar vermek, onun tam ve eksiksiz bir biyografisi henüz yazılmamış olduğundan şimdilik mümkün değildir, yargısına vardığımızı ifâde etmeliyiz.

IX. Konstantinos Monomakhos döneminde gerçekleştirilmiş olan mâlî – idârî alandaki reform çalışmaları, onun döneminde başlayarak ivme kazanan devalüasyonlar döngüsünün Bizans *nomisması*nı değer kaybına uğratması ve Ortaçağ’ın bu önemli para biriminin mâruz kaldığı itibar kaybı da, çalışmamızda müstakil bir bölümde incelenmiştir. Bu konuda Laiou’nun editörlüğünü yaptığı üç ciltlik ***The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century, I, II, III***, adlı kitaptan çokça yararlandık. Monomakhos döneminin aşırı müsrif harcamalarının Bizans mâliyesini zayıflatması, özellikle Peçeneklerle uzun süren savaşların hazineyi hafifletmesi de, ekonomiyi olumsuz etkileyen bir unsur olarak görünmektedir. İdârî alanda, bu dönemde yeni ihdas olunan “*epi ton kriseon*” gibi makamlara değinilerek, unvan ve senato üyeliklerinin cömertçe dağıtılması konusuna da çalışmamızda yer verilmiştir. Bu dönemde dikkat çeken ve muhtemelen ilk defa Monomakhos döneminde tevcih olunan *pronoia sistemi* de incelenmiş olup, daha sonraki Selçuklu ve Osmanlı

²⁵ Anthony Kaldellis, *Hellenism In Byzantium - The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, CUP, New York 2008, s. 191.

dönemlerindeki *timar* sistemine etkileri ve hâlen münâkaşa mevzuu olan benzerlikleri üzerindeki tartışmalara da yer verilmiştir.

İmparator Monomakhos, Bizans sanatına özellikle mimârî alandaki katkılarıyla bilinmektedir. Çalışmamızda, İmparatorun; başta Konstantinopolis'teki Aziz Georgios Manastır kompleksi olmak üzere, Sakız/Khios adasında restore ettirmiş olduğu Nea Moni Manastırı binası, Mount Athos'daki kutsal mekânlarla ilgili yayımlattığı *Typikon*, Kudüs'deki Kutsal Kabir Kilisesi ile ilgili çalışmaları, yine sanat alanında onun döneminden kalan Ayasofya'daki Zoe mozaik paneli, Myra (Demre)'deki Aziz Nikolaos Kilisesini onartması gibi sanatla ilgili faaliyetleri üzerinde de durulmuştur. Bu kısım, çalışmamızın genişçe yer verilen kısımları arasında yer almaktadır. Burada, özellikle ülkemizde nâdiren çalışılan Bizans sanatı ve arkeolojisi uzmanı Yıldız Ötüken'in “ *Konstantin IX.-"Soliman," "Einzelkämpfer," "Siegesbringer"-und die "Unbesiegbare" Theotokos* ” adlı makalesinden oldukça yararlandığımızı ifade etmeliyiz. Bu bâbda, özellikle Robert Ousterhout'un Kaynakça kısmında yer verdiğimiz bazı makale ve çalışmalarının da çokça işimize yaradığını ifâde etmeliyiz.

KAYNAKLAR

A. BİZANS KAYNAKLARI

Bu kısımda, tezimizde kullandığımız ve devam eden satırlarda hakkında bilgi verdiğimiz Bizans tarih kaynaklarının sıralanmasında, kronolojik bir dizilimden ziyâde, çalışmamıza olan yarar ve katkıları dikkate alınmıştır. Zira, kimi kaynak ve tarihçilerin zamansal olarak birbirine yakın olmaları, kronolojik bir sıralama yapmayı pek de anlamlı kılmayacaktı. Bu bakımdan, Kaynaklar kısmında yer verdiğimiz Bizans tarihçilerinin sıralanmasında, tez çalışmamızda en çok atıfta bulunduklarımızı öncelemeyi tercih ettiğimizi ifade etmeliyiz.

MIKHAIL PSELLOS²⁶: (d.1018- öl.1081 dolayları) Bizans döneminde yetişen ve yazdıklarıyla özellikle çalışma konumuz bakımından XI. yüzyıl olaylarını öğrenmemize katkı sağlayan ve takip eden cümlelerde izah edildiği üzere, bu dönemi öğrenmek bakımından asla ihmâl edilemeyecek önemli müverrihlerden biridir.²⁷ Sadece tarih alanında değil, aynı zamanda felsefe, hukuk, tıp, hitâbet ve teoloji gibi alanlarda da yazmış,²⁸ edebî ürünler vermiştir. Bizans sivil aristokrasisinin bir mensubu olarak, dönemindeki gelişmeleri kendi bağlı olduğu zümrenin bakış açısıyla değerlendirmiştir. Şöyle ki, kültürel gelişmelere odaklanarak Bizans dış ilişkilerine gereken önemi

26 Mikhail Psellos ve eseri hakkında bu tezin dördüncü bölümünde daha ayrıntılı bilgi verilecek ve konu üzerinde detaylı tartışma yapılacaktır.

27 Kaldellis'in kaydettiği üzere, Orta ve Geç Bizans imparatorluğunun (kabaca MS 610 - 1453) siyâsî, askerî ve diplomatik tarihi, bize büyük ölçüde, yaklaşık otuz bireysel tarihçi tarafından oluşturulan az çok sürekli kapsamlı anlatılar aracılığıyla bilinmektedir. Biz de, çalışmamızda, başta Psellos olmak üzere, devam eden sayfalarda haklarında bilgi vereceğimiz bu Bizans tarihçilerinin bir kısmından yararlandık. Bu bağlamda, özellikle Orta ve Geç Bizans tarih yazarlığı külliyyatı üzerine yararlı bir makale için bk. Anthony Kaldellis, " The Corpus of Byzantine Historiography ", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 211; Çalışmamızda yararlandığımız Bizans tarihçilerinin eserlerini de kapsayan ve Bizans tarihyazım metinlerinin düzenlenmesinin tarihini konu alan bir makale için bk. Dieter Roderich Reinsch, " The History of Editing Byzantine Historiographical Texts ", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 435 – 444.

28 Psellos'un farklı alanlarda telif ettiği eserler ve bunlar hakkında yapılan çalışmalar için bk. Leonora Neville, *Guide To Byzantine Historical Writing*, CUP, Cambridge 2018, s. 137 – 146; Stratis Papaioannou, *Michael Psellos - Rhetoric and Authorship in Byzantium*, CUP, Cambridge 2016, s. 250 – 267.

vermemiş, yüzyıllar boyu Bizans ekonomik gücünün temelini oluşturan köylüyü ihmal etmiş, Bizans sosyal yaşantısındaki değişimi görememiş, çöküşe doğru gidişin emârelerini yeterince algılayamamıştır. Bununla birlikte, çok geniş bir alana yayılan merak ve öğrenme tutkusu, kapsamlı bilgi birikimi Psellos'u döneminin en önde gelen âlimlerinden birisi haline getirmiştir. Onun çok yönlü bilgi birikimi ve dönemin siyâsetiyle doğrudan ilişkili olması, modern okurun da en çok ilgisini çeken Bizans tarihçilerinden biri olmasını sağlamıştır. Dönemin önde gelen bilginlerinden olan hocası Ioannes Mauropuos'tan iyi bir eğitim almış, bu eğitim onun gelişiminde çok önemli rol oynamıştır.²⁹ Psellos'un, döneminin önde gelen kişilikleriyle de kurmuş olduğu dostluklar, onun yaşamının sonraki dönemlerinde önemli bürokratik görevlere atanmasında etkili olmuştur. Bu kimseler arasında, *mesazōn* / μεσάζων³⁰ sıfatıyla devlet işlerini yöneten Konstantinos Leikhoudes ile dönemin önde gelen hukukçusu Ksiphilinos gibi isimler özellikle anılmayı hak etmektedirler.³¹ 1042 tarihinde IX. Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkmasıyla birlikte Psellos'un da yıldızı parlamış, Leikhoudes'in de tavassutuyla sarayda ilk defa olarak sekreterlik görevine atanmıştır. 1045 yılında İstanbul'da açılan yüksekokulunun başına "*hypatos tōn philosophōn*" (*ὑπατος τῶν φιλοσοφῶν : Filozofların Konsülü*) unvanıyla getirilmiştir. Psellos, Antik kültüre olan büyük hayranlığı ile temâyüz etmiş, klasik filozofları derin bir tecessüsle incelemiş, özellikle Platon'un eserlerini adeta yutarcasına okumuş, öğretmiş ve gelecek nesillere kadîm Yunan kültürünün aktarılmasında kalıcı etkilerde bulunmuştur. Yakın dostları Leikhoudes ve Ksiphilinos ile birlikte Psellos da bürokrasideki seçkin konumunu, Konstantinos Monomakhos döneminin sonlarına doğru kaybetmeye başladı. Psellos, üstlendiği görevlerden ayrılarak, 1054 tarihinde keşiş elbiselerini giymek suretiyle Olympos Manastırı'nda geçici de olsa inzivâyâ çekilmeyi tercih etmiştir.³²

29 Psellos, Türkçe terc. Işın Demirkent, s. XV. vd.

30 *Mesazōn* / μεσάζων ; Bizans İmparatorluğu'nda Başnâzır muâdili olarak kullanılan unvan, ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, "Mesazon", *ODB*, V.2, s. 1346.

31 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, terc. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2015, s. 303.

32 Psellos, Türkçe terc. Demirkent, s. XVIII; Ostrogorsky, s. 303; Neville, s. 137.

Bizans tarih yazıcılığının en büyük isimlerinden biri olarak tanınan Mikhail Psellos'un tarih alanındaki eseri ***Khronographia***, (***Χρονογραφία***)³³ 976-1077 yılları arasındaki olayları kapsamakta olup, araştırma konumuz bakımından en başta gelen ana kaynaklarımızdan birini oluşturmaktadır. Eser, II. Basileios'un 976'da tahta çıkışından, VII. Mikhail'in henüz tahtta bulunduğu 1077 yılına kadar Bizans'ın bir yüzyıllık dönemini kapsayan uzun bir kroniktir. ***Khronographia*** adı, eserde sadece bir yerde kullanılmış olup, Psellos kendi eserinden genellikle 'Tarih' olarak bahsetmiştir.³⁴ Bu eser, XI. yüzyılın oldukça önemli bir tarih kaynağıdır. Gerek çağdaşı ve gerekse daha sonra gelen Bizans tarihçileri, Psellos'un eserinden pek çok yeri hem de çoğu kez aynen, kendi kitaplarında kullanmışlardır. Demirkent; Nikephoros Bryennios, Ioannes Skylitzes ve Anna Komnene'nin, Psellos'un eserinden büyük ölçüde yararlandıklarını, özellikle de Ioannes Zonaras'ın, Psellos'un eserinden en fazla bilgi aktaran tarihçi olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Gerçek adı Konstantinos olan tarihçi Psellos, adaşı imparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemini bir görgü şahidi olarak kaleme alması bakımından büyük önem taşımaktadır. İmparator Monomakhos döneminde cereyân eden olaylar hakkında bilgiler ihtivâ eden ***Khronographia***, Psellos'un kişisel gözlemlerine dayanan ve daha çok imparatorların biyografisi olarak tasarlanan bir eserdir. Psellos, olayların kuru kuruya sıkıcı bir aktarımından ziyade, ilginç ayrıntılarla süslemeyi tercih etmiştir: “ ...Çünkü sevgili dostum, senin isteğin seçkin bir ilmî eserden ziyâde özet hâlinde bir tarih yazmamdı. İsteklerini yerine getirmek için birçok zikre değer olayı bu çalışmamda atladım. Yılları ne olimpiyatlara göre sıraladım, ne de mevsimlere göre böldüm. Fakat ben sadece en önemli olaylara değindim ve bu kitabı yazarken sadece hatırlayabildiklerimi kaydettim. Dediğim gibi, her hâdisenin özel sebeplerini ve şartlarını incelemiyorum. Benim gâyetim, eski Roma imparatorluğunun kronolojisini yazarlar ile modern kronistlerimizin yaptıklarının ortası bir yol takip

33 Psellos'un eseri *Khronographia* 'nın Ortaçağ tarihi için önemli bir yer tuttuğu düşüncesi, Bizantinistler arasında genel kabul görmüştür. Bk. Psellos, Türkçe terc. Demirkent, Giriş, s. XXVII.

34 Leonor Neville, *Khronographia* başlığını Psellos'un kendisinin seçmemiş olabileceğini, metnin içerisinde kendi eserinden genellikle ' tarih ' olarak bahsettiğini ve sadece bir yerde ' *khronographia* ' tâbirini kullandığını, ifade etmektedir. Zîra Eser, hâdiselerin yıl yıl kaleme alındığı ' kronik ' türünden oldukça uzak bir tarzda kaleme alınmıştır, bk. Neville, s. 138 – 139.

35 Psellos, Türkçe terc. Demirkent, s. XXIII.

etmek ve ne birincilerin fazla tafsilâtına kaçmak, ne de günümüz tarihçilerinin çok kısa kayıtlarına uymaktı. Çünkü yazımın can sıkıcı olmasından veya tam tersine bazı önemli şeyleri atlamaktan korkuyordum”³⁶ diyerek, anılarını o dönemin Bizans tarihçilerinin kuru ve sıkıcı bulduğu üslûbundan farklı şekilde anlatmak amacında olduğunu bâriz şekilde ifâde etmektedir. Işın Demirkent’in de çevirisinin önsözünde belirttiği üzere, Psellos’un eseri, Bizans’ın iç dünyasına ve sarayı ilgilendiren gelişmelere ağırlık vermektedir. Bizans’ın dış politikası ile ilgili konulara pek ilgi duymamış, arada kısaca değinmekle yetinmiştir. Yine de eserinde Peçeneklere, Bulgarlara, Oğuz ve Selçuklulara ilişkin bilgiler vermeyi ihmâl etmemiştir.³⁷ Psellos’un eseri çok kıymetli olmakla birlikte, kusur ve eksiklerden tamamen arınmış değildir; önemli kişilerin isimlerini yazmaktan kaçınmış, başka Bizanslı tarihçilerin önemli saydıkları ve kronolojik bilgi bakımından fayda sağlayacak olan salgınlardan, kıtlıklardan, deprem ve yangınlardan hiç bahsetmediği gibi, coğrafyası da belirsizliklerle malûldür.³⁸ Eserinde, dönemin önemli şahsiyetlerinin karakter tahlillerine büyük önem vermiş, merkezde meydana gelen olayları imparatorların karakter özellikleri ile bağlantılı olarak aktarmış, taşrada meydana gelen olaylara ise kısaca ve devlet merkezine olan etkileri ölçüsünde yer vermiştir. Psellos’un eseri, olayları birinci tekil şahsın ağzından hikâye etmekte olup, yazarının bakış açısına odaklandığı rahatça anlaşılabilmektedir.³⁹ Bizans tarihi

36 Psellos, s. 121 – 122, terc. Demirkent, s. 132: “ Οὐ γάρ με τήν συγγραφήν, φίλτατε πάντων ἀνδρῶν, φιλοτιμότεραν, ἄλλα κεφαλαιωδεστέραν ἀπήτησας. Διὰ τοῦτό σοι καὶ γὰρ πολλὰ τῶν ἀξίων εἰρήσθαι παρηκα τὴν ἱστορίαν, μήτε πρὸς Ὀλυμπιάδα ἔτων ταύτην ἀναμετρήσας, μήθ’ ὥς ὁ συγγραφεὺς πεποίηκεν εἰς τὰς τοῦ ἔτους ὥρας αὐτὴν διελόμενος, ἀλλ’ ἀπλῶς οὕτως τὰ ἐπικαιρότατα ταύτης ὑπαγορεύσας καὶ ὅποσα μοι ἱστοροῦντι κατὰ μνήμην συνήθροισται. Ἀλλ’ ὅπερ εἰρηκα, τὸ μὲν πάσαν πράξιν λεπτολογεῖν ἀφίεμι νῦν, μέσσην δὲ ὁδὸν βαδίζειν προήρημαι τῶν τε ἀρχαιολογεσάντων τὰς τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἡγεμονίας τε καὶ πράξιν καὶ τῶν εἰωθότων ἐν τοῖς καθ’ ἡμᾶς χρόνοις χρονογραφίας συντίθεσθαι, οὔτε τὸ περιφρῆον ἐκείνων ἐν τοῖς λόγοις ζηλώσας οὔτε τὸ συντετμημένον τῶν λοιπῶν μιμησάμενος, ἵνα μήτε κόρον ἔχοι τὸ σύγγραμμα μήτε παραλίποι τὰ καίρια.”

37 Psellos, terc. Demirkent, s. XI.

38 Psellos, terc. Demirkent, Önsöz, s. XIII; Kaldellis de, Psellos’un bazı konulardaki eksiklerine değinerek, şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Psellos çok az tarih veriyor ve hakkında yazdığı, birkaçının adını verdiği şahısların kimliği konusunda çekingen davranarak, bize kişiliklerin puslu bir anlatısını bırakıyor. Askerî konular hakkında neredeyse hiçbir şey söylemiyor* ”, bk. Kaldellis, “ The Corpus of Byzantine Historiography ”, s. 220.

39 Psellos’un eserinin pek çok neşri yapılmıştır; Konstantinos N. Sathas, Bibliotheca greca medii aevi, v. 4, Paris 1874, ikinci yayınlanması 1899 (Çalışmamızda, Psellos’un *Khronographia*’sının Konstantinos N. Sathas tarafından neşredilen Yunanca metninin sayfa numaraları ile Türkçe tercümesinin sayfa numaraları birlikte verilecektir); Constantine Sathas, *The History of Psellus*, New York, AMS Press 1879; Nşr. ve

konusundaki otoritesiyle bu konuda son sözü bırakmayı uygun gördüğümüz Ostrogorsky, Psellos'un *Khronographia*'sını “*Fikrî bakımdan tazeliği, tasvirinin canlılığı, psikolojik bakımdan başkalarının ruhî durumunu anlamak kabiliyetinin inceliği ve sanat bakımından mükemmel çizilmiş karakter tasvirlerinin etkinliği ile emsalsiz, Ortaçağ'ın en önemli hâtırat kitabıdır*” ifâdeleriyle takdîrîkâr düşüncelerle değerlendirmektedir.⁴⁰

Çalışmamızda, Psellos'un *Historia Syntomos*⁴¹ adlı eserinden de birkaç yerde yararlandık. Bu eser, *Khronographia*'nın bir ön kitabı olarak nitelenebilir. Roma İmparatorluğu'nun kurucusu Romulus'tan II. Basileios'a kadar Roma tarihinin eleştirel olmayan özet bir araştırmasıdır. Ayrıca, Psellos'un söylevlerini içeren iki eserinden, aynı şekilde birkaç kez sınırlı da olsa yararlandık. İmparator Monomakhos dönemi, imparator medhiyelerini ihtivâ eden söylev tarzı eserlerin yeniden revaç bulduğu bir zaman dilimi olmuştur. Psellos tarafından İmparator Monomakhos'a ithâfen kaleme alınan ve on adet söylevi kapsayan *Orationes Panegyricae*, George T. Dennis tarafından

Fransızca terc. E. Renauld, Michel Psellos, *Chronographie*, 2 cilt, Paris 1926-28; Psellos'un eserinin özgün metni ile birlikte çağdaş Yunanca çevirisi için bk. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, çev. Vrasidas Karalis, 2 cilt, Agrostis yay., Atina 1992,1993; İngilizce tercümesi için bk. Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers The Chronographia of Michael Psellus*, translated with an introduction, by E.R.A. Sewter, Penguin Books 1966 London; Mikhail Psellos, *Kronografya*, Türkçe terc. Demirkent, Işın, TTK. Yay., Ankara 1996.; Psellus hakkında bk., Gregory, T.E., *Bizans Tarihi*, terc. Ermert, Esra, YKY. Yay., İstanbul 2008, s. 279-280; Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe terc. Işıltan, Fikret, TTK. Yay., Ankara 2015, s. 303 vd.; A. Kazhdan, “Psellos Michael” *ODB*, v.3, s.1753-1754.; Psellos'un eseri ve neşri hakkında ayrıca bk. Levent Kayapınar, “Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, TTK yay., Ankara 2011, s. 167-168.; Psellos'un Yunan dilinin gelişimi bağlamındaki bir yorumu için bk. Geoffrey Horrocks, *Greek – A History of The Language And Its Speakers*, West Sussex 2007, s. 233 vd.; Psellos ile ilgili zengin bibliyografik bilgi için bk. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, s.437-441; Psellos ve eserleri hakkında bilgi için ayrıca bk. Stratis Papaioannou, *Michael Psellos - Rhetoric and Authorship in Byzantium*, CUP, Cambridge 2016; daha yeni tarihli bir çalışma bk. Leonora Neville, *Guide To Byzantine Historical Writing*, CUP, Cambridge 2018, s. 137 – 146; Psellos hakkında faydalı bir makale için ayrıca bk. David Jenkins, “Michael Psellos”, *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Anthony Kaldellis ve Niketas Smissoglou (ed.), CUP, United Kingdom 2017, Chapter 26, s. 447 – 461.

40 Ostrogorsky, s. 293; Psellos, terc. Demirkent, Giriş Kısmı.

41 Michael Psellus: [*Historia Syntomos*] Michaelis Pselli Historia Syntomos / rec. Anglice vertit et commentario instruxit, W. J. Aerts. — Ed. Eboraci: de Gruyter, 1990 (Corpus fontium historiae Byzantinae) Berolini, Vol. 30, Series Berolinensis.

neşredilmiştir.⁴² Psellos'un telif ettiği ve çalışmamızda faydalandığımız söylev türündeki diğer eser ise *Orationes Funebres*'tir. Psellos'un yakın çevresindeki Ioannes Ksiphilinos, Konstantinos Leikhoudes ve Mikhail Keroularios gibi önemli kişilikleri hakkındaki cenâze söylevlerini ihtiva eden bu eser, incelediğimiz dönemin kültürel ve siyâsî atmosferi hakkında bilgilerimize önemli katkı sunmaktadır. Bu eser, Ioannis Polemis tarafından neşredilmiş⁴³ olup, Anthony Kaldellis ve Ioannis Polemis tarafından İngilizceye kısmen tercüme edilmiştir.⁴⁴

ΙΩΑΝΝΕΣ SKYLITZES: Yararlandığımız bir Bizans kaynağı da tarihçi Ioannes Skylitzes'in kaleme almış olduğu “ *Σύνοψις Ἱστοριῶν, Synopsis Historiôn* ” adlı eserdir. Tarihçi Skylitzes'in hayatı hakkında yeterli malûmata sahip değiliz. Fakat eserinde değindiği sınırlı bilgilere nazaran, onun 1050 senesinden önce dünyaya geldiğini tahmîn etmek mümkündür. Şahsî kâbiliyet ve gayretleriyle yükselerek, I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde Bizans başkentinde önemli görevler üstlenmiştir. Skylitzes'in eseri, 811-1057 tarihleri arasında cereyân eden hâdiseleri ihtivâ etmekte olup, imparator I. Aleksios Komnenos döneminde kaleme alınmıştır. XI. yüzyılın en mükemmel kaynaklarından biri olarak görülen çalışmasında, kendi dönemine ulaşmış fakat dağınık durumdaki eserlerden de faydalanarak “ *Σύνοψις Ἱστοριῶν : Tarih Özetleri* ” adlı eserini oluşturmuştur. Bu eser, çalışma konumuz bakımından, İmparator Monomakhos dönemi gelişmeleri, özellikle Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerinde cereyan eden gelişmeleri açısından vazgeçilmez önemde bilgiler vermektedir.⁴⁵

⁴² Michaelis Pselli, *Orationes Panegyricae*, (ed.) George T. Dennis, Stuttgartiae Lipsiae Teubner 1994.

⁴³ Michael Psellus, *Orationes Funebres*, v. I, (ed.) Ioannis Polemis, De Gruyter, Berlin 2014.

⁴⁴ *Psellos and the Patriarchs, Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes, and Xiphilinos*, (çev.) Anthony Kaldellis ve Ioannis Polemis, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2015.

⁴⁵ Nşr. Immanuel Bekker, Gergius Cedrens Ioannis Scylitzae opera II, *CSHB*, s. 43-638, Bonnae 1839; Hans Thurn, *CFHB*, v. V, Series Berolinensis, Berlin, De Gruyter, 1973 (Çalışmamızda, Skylitzes'in eserinin *CFHB*'de yer alan neşrinin sayfa numaraları, John Wortley tarafından yapılan İngilizce tercümesinin sayfa numaralarıyla birlikte verilecektir); John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, 2010, s.IX-X.; Cutler, A. ve Kazhdan, A., “ *Skylitzes John* ”, *ODB*, v.3, s.1914; ayrıca bk. Kayapınar, s. 166-167; Ioannes Skylitzes ve eseri hakkında bilgi için bk. Neville, s. 155 – 161.

GEORGIOS KEDRENOS: XI. yüzyılın sonları ilâ XII. yüzyılın başlarında yazdığı *Synopsis Historiôn* adlı eseri *Compendium historiarum* adıyla da bilinir. Eserin adı Türkçe’de *Tarih Özetleri* anlamına gelmektedir. Âdem peygamberden 1057 yılına kadar olan olayları anlatan eserin müellifi olmasının yanında aynı zamanda râhip olarak da bilinmektedir. Muhtevâsında yer alan bazı bilgiler çalışma konumuz bakımından önem taşımaktadır. Çalışmamızda; bu eserden, özellikle Bizans – Peçenek ilişkileri başta olmak üzere, Bizans’ın diğer dış ilişkileri ve biyografik konularda faydalandığımızı ifâde etmeliyiz. Derleme bir eser olup, 969 tarihinde İdil mağlûbiyetini tâkiben Bizans’ın Hazar Hâkanlığı’na yönelik politikaları hakkında bilgi veren yegâne kaynak olması bakımından da önem taşımaktadır. Kedrenos’un eseri, bilindiği üzere, Skylitzes’in metni ile büyük benzerlik göstermekle beraber, çalışmamızda her iki kaynaktan da yararlanmakta beis görmediğimizi belirtmeliyiz. Eserin muhtelif neşirleri bulunmaktadır.⁴⁶

IOANNES ZONARAS: Bizans tarihçisi Zonaras’ın doğduğu ve öldüğü yer, ailesi, doğum ve ölüm tarihi hakkında bilgiye sahip değiliz. Fakat, I. Aleksios Komnenos’tan (1081-1118) itibaren Komnenos hanedanının ilk üç hükümdarının dönemlerine denk gelen bir zaman diliminde yaşadığı tahmin edilmektedir. Eserinden anlaşıldığına göre, devlet bürokrasisinde önemli görevlerde bulunması da zengin ve soylu bir aileden geldiğini göstermektedir. Antik edebiyat üzerine iyi bir eğitim almış ve Latince’yi öğrenmiştir.⁴⁷

Tarihçi Zonaras’ın çalışmamızda yararlandığımız *epitomi istorion / επιτομή ιστοριών* adlı eserinin XVII – XVIII. kitapları Türkçeye “ *Tarihlerin Özeti* ” adıyla tercüme edilmiş olup, Evren’in yaratılmasından itibaren I. Aleksios Komnenos’un

⁴⁶ Georgios, Kedrenos, (*Synopsis Historiarum*), *Ioannis Scylitzae opera I-II*, CSHB, yay., I. Bekker, Bonn 1838-1839 (Bu çalışmamızda, dipnotlarda Kedrenos’un eserinin CSHB’de yer alan neşrinin sayfa numaraları verilecektir); Migne, J.P., *Patrologiae cursus completus, Series graeca* 121, s. 24-1165 Paris 1857-1906 ve Migne, J.P., *Patrologiae cursus completus, Series graeca* 122, s. 9-368 Paris 1857-1906; Fransa’daki meşhur Louvre Müzesi’nin Bizans koleksiyonunda yer alan bu eser ve Kedrenos hakkında bilgi için ayrıca bk. Neville, s. 162 – 168.

⁴⁷ Zonaras: (nşr.) Dindorf, L., *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, (nşr.) Dindorf, L., 6 cilt, Leipzig, 1868-75; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008, *Sunuş*, s. 5 – 6.

hâkimiyet dönemi (1081-1118) sonuna kadar olan olayları kapsamaktadır. Bu eserde, incelediğimiz dönemle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Konstantinos Monomakhos'un İmparatoriçe Zoe ile evlenmesi, Maniakes ve Tornikios ayaklanmaları, Peçeneklerle mücâdeleler bunlardan bazılarıdır. Zonaras'ın kitabındaki bilgiler, dönemin görgü şâhidi kaynağımız Psellos'un eserinde kaydedilenlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Biz 18 kitaptan oluşan bu eserin, Anadolu'nun Türkleşmesi tarihi bakımından çok büyük önem taşıyan son iki kitabının Türkçe tercümesinden faydalandık.⁴⁸

MIKHAEL ATTALEIATES: Çalışma konumuz bakımından önemli ölçüde faydalandığımız Mikhael Attaleiates'in, orta halli bir aileye mensup olarak 1020'lerde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Gençlik döneminde Selânik (Thessaloniki)'de avukatlık mesleğinin yanı sıra ticaretle de ilgilenmiş olan Attaleiates, sonraları devletin bürokratik kademelerinde de görevler almıştır. İmparator Konstantinos Doukas (1059-1067) döneminde atandığı yüksek yargıçlık görevinin ardından, senatoda da vazîfe aldı. Komnenos hanedanı dönemi hükümdarlarından Aleksios Komnenos'un (1081-1118) saltanat döneminin ilk yıllarında öldüğü tahmin edilen Attaleiates'in konumuz açısından önem taşıyan eseri “ *Ιστορία* ” (*Historia: Tarih*), 1034 ilâ 1080 yılları arasında meydana gelen hâdiseleri kapsamaktadır. Eserinde naklettiği bilgilerin büyük çoğunluğu tarihçimizin kişisel gözlemlerine dayanmakta olup, merkezde yani başkentte meydana gelen olayların yanı sıra taşradaki hâdiseler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Özellikle XI. yüzyıldaki Bizans-Peçenek ilişkileri hakkında naklettiği bilgilerle çalışmamıza büyük katkı sağlayan bu eserinde Attaleiates, Balkanlar'da gelişen olaylar çerçevesinde; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde askerî bakımdan Bizans için ölümcül bir tehlike haline gelen Peçeneklerle münâsebetler hakkında çok

⁴⁸ Nşr. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, 6 cilt, Leipzig, 1868-75 (Çalışmamızda Zonaras'ın eserinin L. Dindorf tarafından yapılan neşrinin sayfa numaraları, Bilge Umar'ın yaptığı Türkçe tercümenin sayfa numaraları ile birlikte verilecektir); Nşr. M. Pindar-M. Büttner-Wobst, *CSHB*, 3 cilt, Berlin 1841-97; Zonaras'ın eserinin özgün metin ile birlikte çağdaş Yunancaya çevirisi için bk. 'Ιωαννης Ζωναρας, *Επιτομή Ιστοριων*, çev. Yordanis Grigoriadis, 3 cilt, Kanaki yay. ,Atina 1995, 1998, 1999; Türkçe tercümesi için bk. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.; A. Kazhdan, “ *Zonaras Ioannes* ”, *ODB*, v.3, s.2229.; eser ve neşri hakkında ayrıca bk. Kayapınar, s. 171-172; Zonaras ve eseri hakkında bilgi için, ayrıca bk. Neville, s. 191 – 199.

değerli malûmat kaydetmektedir. Mikhael Attaleiates, *Tarih* adlı eserini imparator III. Nikephoros Botaneiates’e (1078-1081) hitaben yazmış olduğundan, metinde yer yer imparatora övgü ifâdeleri kullanmayı da ihmâl etmemiştir. Tarihçi kimliğinin yanı sıra aynı zamanda bir hukukçu olan Attaleiates’in, Roma dönemi kanunlarını incelediği “*Ponema Nomikon*” adını taşıyan hukuk üzerine bir eseri de mevcuttur.⁴⁹

KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS: Bizans imparatoru Konstantinos VII. Porphyrogenetos’un (913 – 959)’un “*de Thematibus et de Administrando Imperio*” adlı eserleri de çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. *de Thematibus*, Bizans İmparatorluğu’nun *themaları* üzerine önemli bilgiler içermekte olup, bu bağlamda kısaca da olsa faydalandık. *de Administrando Imperio*, imparatorluğun idâresi hakkındaki konuları içeren didaktik özelliğiyle, Türk-İslâm kültüründeki ‘*Siyâsetnâme*’ tarzında yazılmış yapıtlara teşbîh edilebilir. Bu eserden de özellikle Peçeneklerle olan münâsebetler bağlamında yararlandık. VII. Konstantinos da tıpkı babası imparator VI. Leon gibi kendisini okumaya, öğrenmeye ve yazmaya adanmış bilgeliğe yatkın bir kişilikti. Bu yazma tutkusunu da tatmîne çalışmış, bunun netîcesi olarak tarih ilmi bakımından pek faydalı olan eserini ortaya koymuştur. İmparatorun 948-952 yılları arasında kaleme aldığı bu eser, Orta Bizans döneminden günümüze intikâl eden en önemli eserdir.⁵⁰

⁴⁹ Mikhael Attaleiates, *Historia*, (CSHB), Immanuel Bekker, Bonn 1853 (Biz bu çalışmamızda, dipnotlarda Attaleiates’in eserinin CSHB’de yer alan neşrinin sayfa numaralarını ve Türkçe tercümesinin sayfa numaralarını birlikte vereceğiz); Eserin özgün metinle birlikte çağdaş Yunancaya çevirisi için bk. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ίστορία*, çev. Ιōannēs D. Polemēs, Kanaki yay., Atina 1997; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay.,İstanbul 2008; A. Kazhdan, “*Attaleiates Michael*”, *ODB*, V.1, s.229.; Attaleiates’in eseri ve neşri hakkında ayrıca bk. Kayapınar, s.168 -169; Michael Attaleiates’i özellikle sosyal düşüncesi bağlamında inceleyen yararlı bir makale için bk. Alexander Kazhdan -Franklin, Simon, *Studies on Byzantine Literature of The Eleventh & Twelfth Centuries*, CUP, NewYork 1984; Attaleiates ve eseri hakkında bilgi için ayrıca bk. Neville, Leonora, s. 150 – 154; Attaleiates’in hayat ve kariyerini merkeze alarak, dönemin Bizans tarihi ve kültürü hakkında yeni yayımlanan yararlı bir çalışma için bk. Dimitris Krallis, *Serving Byzantium’s Emperors: The Courtly Life and Career of Michael Attaleiates*, Springer Nature, Switzerland 2019.

⁵⁰ Immanuel Bekker, *Constantinus Porphyrogenitus De Thematibus Et De Administrando Imperio*, CSHB, Bonn 1840; (Bu çalışmamızda dipnotlarda, Bekker tarafından yapılan 1840 neşrinin sayfa numaraları verilecektir); Türkçe terc. Zahide, Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus’un De*

Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un Bizans saray teşrîfâtı ve kurumsal yapısı ile ilgili olarak kaleme aldığı **de Ceremoniis Aulae Byzantinae** adlı eser de çalışmamızın ilgili kısımlarında, özellikle dönemin kültürel ve idârî gelişmeleri konusunda kullandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.⁵¹

ANNA KOMNENE: Sınırlı düzeyde olsa da çalışmamızda yararlandığımız Bizans kaynaklarından biri de tarihçi prenses Anna Komnene'nin (d.1083 - ö.1153/54) yazmış olduğu "**Aleksiad**" (**Αλεξιάδ**) adlı eserdir. Genel okuyucuya hitabetmekle birlikte Kingston'ın çalışmasında yer alan tespitlere katılıyoruz; Anna Komnene, Avrupa'da XVIII. yüzyıl öncesinde açıkça kendi adıyla önemli uzunlukta bir tarih eseri yazan çok az kadından biri olup, kitabında yalnızca askerî seferlerin değil, savaş teknolojisinin de ayrıntılarına gösterdiği şaşırtıcı dikkatle öne çıkmaktadır.⁵² İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) kızı olan Anna, babasının dönemindeki gelişmeleri ayrıntılı şekilde anlattığı eserinde kronolojik geri dönüş yaparak, araştırdığımız dönemin önemli sîmâlarından tarihçi-filozof Mikhail Psellos hakkında kısa bilgiler vermiştir. Eserinden çalışmamızda az da olsa faydalanmamız sebebiyle, Anna Komnene'yi de atıfta bulunduğumuz kaynaklar arasında göstermeyi uygun bulduk.⁵³

Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.; Romily J.H., Jenkins, Constantine VIII Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, (ed.) Gyula Moravcsik, **CFHB** I, Washington DC, Dumbarton Oaks 1967; De Administrando Imperio hakkında yararlı bir makale için bk. Bury, J. B., "The treatise De administrando imperio", **BZ**, 15, (1906), s. 517-577; Konstantinos Porphyrogennetos'un Yunan dilinin gelişimi bağlamında bir yorumu için ayrıca bk. Geoffrey Horrocks, **Greek – A History of The Language And Its Speakers**, West Sussex 2007, s. 258 vd.; ayrıca bk. Kayapınar, s. 163-164.

⁵¹ Reiske, J. J., **Constantine VII Porphyrogenitus, De Ceremoniis Aulae Byzantinae**, **CSHB**, Bonn 1829. (Bu çalışmamızdaki dipnotlarda, künyesini vermiş olduğumuz 1829 Bonn neşrinin sayfa numaraları verilecektir); Fransızca kısmen çeviri ile ed. A. Vogt, 2 v., Paris: Bude, 1935, 1939-40; Paris 1967.; Almanca çevirisi Leopold Breyer, **Vom Bauernhof auf den Kaiserthron: Leben des Kaisers Basileios I., des Begründers der Makedonischen Dynastie / beschrieben von seinem Enkel, dem Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogennetos**, Styria, c1981, Byzantinische Geschichtsschreiber; Bd. 14 yayımlanmıştır.

⁵² Kingston, Daniel Woolf, **Tarihin Küresel Tarihi**, çev. Mehmet Morali, Alfa yay., İstanbul 2014, s. 174.

⁵³ Nşr. B.G. Niebuhrii, Annae Comnenae, **Aleksiad**, **CSHB**, v. I-II, Bonnae 1839 – 1878 (Çalışmamızda Anna Komnene'nin **CSHB**'deki bu neşrinin sayfa numaraları verilecektir); Neşir ve Fransızca terc. Leib, B., **Anne Comnène, Alexiade, Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)**, 3 cild, Paris

ΜΙΚΗΑΪΛ ΓΛΥΚΑΣ: XII. Yüzyıl tarihçilerinden Mikhail Glykas'ın eseri olan *Kronik Kitabı* (Βίβλος χρονική), çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Vekâyinâme türünde yazılmış olan eser, Âdem'den 1118 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik sırayla vermektedir. Mikhail Glykas'ın eseri, Âdem'in yaradılışından başlayarak, imparator I. Aleksios Komnenos döneminin sona erdiği 1118 yılına kadar devam etmektedir. Eserin verdiği bilgiler özgün nitelikte olmamakla birlikte, çalışmamızda yer alan bazı konularda faydalandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Özellikle Georgios Maniakes ve Leon Tornikios'un ayaklanma olayları konusunda bu eserden de faydalandık.⁵⁴

ΝΙΚΕΦΟΡΟΣ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ: 1062 yılında Edirne'de doğan Bryennios, devlete yüksek bürokratlar yetiştiren önemli bir aileye mensuptu. Kendisi de Komnenos hanedanı döneminde önemli makamlarda görev almıştır. İmparator Aleksios Komnenos'un (1081-1118) kızı tarihçi prenses Anna Komnena ile evlenmiş ve tıpkı eşi gibi, Komnenos döneminin önemli olaylarını kapsayan, **ὅλη Ἱστορία**, *Tarihin Özü* adlı eseri kaleme almıştır. Eser, belirtildiği üzere Komnenos dönemi olaylarını ihtiva etmekle birlikte, tarihçimiz, Selçuklular ile Bizans arasında 1048 yılında meydana gelen askerî temaslara geri dönüş yaparak değinmiştir. Maalesef bu hususta verdiği bilgiler oldukça kısadır. Bununla beraber, yine de çalışmamızda bu eserden de yararlandığımızı belirtmek durumundayız. Bryennios kitabını yazarken Psellos ve Skylitzes'in eserlerinden yararlanmış olup, eserini adeta onların devamı mâhiyetinde kaleme almıştır. Biz, eserin Bilge Umar tarafından dilimize yapılan çevirisinden de yararlandık.⁵⁵

1937-1945: tekrar basım 1967.; İngilizce terc. Sewter, E.R.A., *The Alexiad of Anna Comnena*, London 1969.; Türkçe terc. Bilge Umar, *Anna Comnena, Alexiad*, İnkılâp yay., İstanbul 1996; A. Kazhdan, "Komnene Anna", *ODB*, v.2, s.1142.; Anna Komnene'nin eserinin muhtelif çeviri ve neşirleri hakkında bk. Kayapınar, s. 169; Anna Komnene'nin Yunan dilinin gelişimi bağlamında bir yorumu için bk. Geoffrey Horrocks, *Greek – A History of The Language And Its Speakers*, West Sussex 2007, s. 238 vd.; Anna Komnene ve eseri hakkında bilgi için ayrıca bk. Neville, s. 174 – 185.

⁵⁴ Immanuel Bekker, *Mikhail Glykas, Biblos Khronike (Βίβλος Χρονική)*, CSHB, Bonn 1836.

⁵⁵ Nikephoros Bryennios, *Historion Biblia*, CSHB, Meineke, Augustus, Bonn 1836 (Biz bu çalışmamızda, dipnotlarda Bryennios'un eserinin CSHB'de yer alan neşrinin sayfa numaralarını ve Türkçe tercümesinin sayfa numaralarını birlikte vereceğiz); Bryennios'un eserinin özgün metniyle birlikte modern Yunancaya çevirisi için bk. Νικεφορος Βρυεννιος, *‘Ὑλη Ἱστορίας*, çev. Despoina

PROKOPIOS: I. Iustinianos (527 – 565) döneminin en meşhur ve en büyük tarihçisi olarak kabul edilen Prokopios, Filistin'deki Kaisareia'dan olup, onun hakkındaki bilgilerimizi ancak yazdığı eserlerden çıkarabiliyoruz. Bu bilgilere nazaran tarihçinin, 527'de Iustinianos'un meşhur generali Belisarios'un *symboloulos* (hukuk danışmanı ve sekreter)'u olduğu; daha sonra aynı generalin yanında *paredros* (yardımcı) göreviyle, 531'e kadar doğuda, 533'te Kuzey Afrika'da, 536 – 540 yılları arasında İtalya'da sürdürülen savaşlara katıldığı anlaşılır; 542'deki salgın sırasında İstanbul'dadır ve Belisarios'un yanında İtalya seferine katılmadığını bildirdiği 544 yılından sonra tarihçiyle ilgili doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Tarihçinin başlıca eserleri: *Savaşlar Üzerine Anlatılar*, ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι; *Gizli Tarih*, ἀνέκδοτα ve *Yapılar Üzerine*, **Περὶ Κτισμάτων**, olup, biz bu çalışmamızda Ayasofya ile ilgili bazı konularda *Yapılar Üzerine* adlı eserinden yararlandığımızı belirtmek istiyoruz⁵⁶.

BİZANS KISA KRONİKLERİ : Kısa Kronikler / **Βραχέα Χρονικά**, yaradılıştan itibaren Bizans sonrası döneme kadar uzanmakla beraber, bilhassa XIV. ve XV. yüzyıllar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bizans'ın farklı bölgelerindeki doğal âfetler, savaşlar, imparatorların tahta çıkışları gibi muhtelif olaylar hakkında, kronolojik sıralamaya bağlı olarak kısa ve özlü cümleler hâlinde bilgi verilmektedir. Toplam sayıları 116'ya ulaşan kısa kronikler, Peter Schreiner tarafından, Yunanca metin ve Almanca çevirisiyle birlikte üç cilt olarak neşredilmiştir.⁵⁷ Kısa Kronikler, en kısa şekilde, çeşitli konulardaki Yunanca yazmaların sayfa kenarlarına veya boş bir sayfasına yazılmış kronolojik notlar şeklinde tarif edilebilir. Anonim yazarların elinden çıkan *Kısa kroniklerde* sözdizimi, gramer ve imlâ yönünden düzensizlik ve eksiklere

Tsouglidou- Dêmêtrês Tsougkarakês, Kanaki yay., Atina 1996; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.; A. Kazhdan, “Bryennios Nikephoros” **ODB**, V.1, s.331.; eser ve neşri hakkında ayrıca bk. Kayapınar, s. 169-170; Nikephoros Bryennios ve eseri hakkında bilgi için ayrıca bk. Neville, s. 169 – 173.

56 Prokopios, *Peri Ktismatôn*, CSHB, (yay.) G. Dindorf, Bonn 1838; Prokopios, *Yapılar I*, Giriş ve Türkçe terc. Erendiz Özbayoglu, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 1994, s. 5; Kayapınar, s. 150. Prokopios ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Apostolos Karpozilos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί Και Χρονογράφοι, Τομος Α*, Ekdoseis Kanaki, Atina 1997, s. 369 – 387.

57 Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken, I – III*, (CFHB, XII), Viyana 1975 – 1979.

sıkça rastlanmaktadır. Bu durum tercümeyi zorlaştıran bir rol oynamaktadır.⁵⁸ Çalışmamızda, İmparator Monomakhos'un sürgünden dönüşü, Zoe ile evlenmesi, tahta çıkışı gibi konularda, özellikle kronolojik belirlemelerde sınırlı da olsa *Kısa Kroniklerden* faydalandık.

SOUDA / SUIDAE LEXICON: X. yüzyılda hazırlanmış olan Bizans ansiklopedisi **Souda**, bazı Antik dönem yazarları ve metinleri hakkındaki bilgilerimizin bir kısmını borçlu olduğumuz önemli bir eserdir. Yaklaşık 30.000 kayıttan oluşan bu kapsamlı ansiklopedi, düzyazının yanı sıra şiir de içermektedir. Eserin derleyicileri, önemli miktarda kayıp bilimsel eserden yararlandıkları için, **Souda**, antik edebiyatın günümüze ulaşmamış olan kayıp eserleri hakkındaki başlıca bilgi kaynağımız olma niteliğini muhafaza etmektedir.⁵⁹ Biz bu çalışmamızda, çok sınırlı da olsa **Souda**'dan da özellikle *rhetorik* konusunda ve kültürel hayattan bahsederken, '*X. yüzyılda hazırlanmış devâsa içerikli Bizans ansiklopedisi*' olarak zikretmek sûretiyle yararlandık.⁶⁰

B. ARAPÇA KAYNAKLAR

İBN FADLÂN : Abbâsî Halîfesi Muktedir Billâh (895 – 932)'ın dîvânında kâtip olarak görev yapan Ahmed b. Fadlân'ın hayatı hakkında sadece رحلة ابن فضلان , **Seyahatnâme** adlı eserinde kaydettiği hâtıralar sâyesinde bilgi sahibiyiz. Onun *Seyahatnâmesi*, X. yüzyıldaki Türklerin yaşayışları ve tarihleri hakkında bilgi veren en sağlam kaynaklardan birisidir. Özellikle, Oğuzlar, Bulgarlar, Peçenekler hakkında son derece önemli bilgiler nakletmiştir. Biz de çalışmamızda, bilhassa Peçenekler'le ilgili

58 Şahin Kılıç (çev.), **Bizans Kısa Kronikleri** (Chronica Byzantina Breviora), İthaki yay., İstanbul 2013, s. 10 ve s. 22; Kısa Kronikler hakkında bilgi için bk. Elizabeth M. Jeffreys, "Chronicles, Short", **ODB**, c. I, s. 447; ayrıca bk. Kayapınar, s. 189.

59 Dickey, Eleanor, "Klasik Bilim: Bizans Katkısı", **Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler**, (ed.) Kaldellis, Anthony ve Siniosoglou, Niketas, çev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021, s. 64.

60 **Suidae Lexicon**, (nşr.) Immanuel Bekker, Typis Et Impensis Georgii Reimeri, Berolini 1854; **Suidae Lexicon**, (nşr.) A. Adler, 5 cilt, Leipzig, 1928 – 1938.

olarak, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*'nin Türkçe tercümesi yoluyla çok sınırlı da olsa faydalandık. Eserin farklı tarihlerde yapılan muhtelif neşirleri mevcuttur.⁶¹

İBN HAVKAL : İslâm coğrafyacılığının inkişâf ederek altın çağını yaşadığı X. yüzyıl coğrafyacılarından Nusaybin'li Ebû'l Kâsım İbn Havkal'ın *صورة الأرض* , *Sûrat el-Arz* / (Yer'in Haritası) adlı eseri, çalışmamızda faydalandığımız ve sınırlı da olsa kullandığımız eserlerdendir. Özellikle bazı şehir ve yerleşimler hakkında istifade ettiğimiz bu kitabın müellifinin hayatı hakkında eserindeki bilgilerden başka malûmata sahip değiliz. Muhtemelen X. yüzyıl başlarında doğmuş olan İbn Havkal, iyi bir eğitim görmüştür. 931 yılında Bizans'a karşı düzenlenen bir sefere katılmış, Kayseri yakınlarına kadar gitmiştir. Müsteşrik Dozy, İbn Havkal'ın Fâtımîler'in istihbârat hizmetinde bulunduğunu beyân eder. İslâm ülkelerini kapsayan seyahatler yapmış ve eserini 987'de tamamlamıştır. Eser, İslâm dünyasının ilk tam ve ayrıntılı coğrafya kitabı olarak kabul edilmektedir.⁶²

ANTÂKÎ, Yahya b. Said: Hristiyan Arap tabip ve tarihçisi olup tahminen m. 980 yılından önce Kahire'de dünyaya gelmiştir. Otuzbeş kırk yaşlarına kadar Mısır'da yaşamış ve daha sonra 1014 senesinde Bizans hâkimiyetindeki Antakya'ya yerleşerek ileri bir yaşta orada ölmüştür. Kendisi aslen bir tabip olmakla beraber, amcası Saîd b. Bıtrîk'in yazmış olduğu *Nazmü'l-cevher* adlı tarih eserine zeyil olarak yazdığı *Kitâbü Zeyli't-târîh*, *كتاب ذيل التاريخ* adlı tarih kitabıyla tanınmıştır. Antâkî, bu eserinde başlangıçta m. 938-1006 yılları arasındaki olayları ele almış, daha sonra bulduğu yeni

⁶¹ İbn Fadlan, *el – Rihle*, Meşhed, nr. 5229, nşr. F. Sezgin, Mecmu fî il-Coğrafya, tıpkı basım, Frankfurt 1987, s. 390 – 420; İbn Fadlan, *el – Rihle*, nşr. Sami Dehhan, Dımaşk (Şam) 1959; *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, Türkçe terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2010; İbn Fadlân ve Seyahatnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay., İstanbul 1998, s. 103 – 104; Saleh Muhammedoğlu Aliev, “ İbn Fadlân ” , *DVİA*, c. 19, s. 477 – 479.

⁶² Yazılışından itibaren İslâm ve daha sonra Osmanlı coğrafyacılarının, Batı'lı araştırmacıların başlıca kaynaklarından biri hâline gelmiş olan İbn Havkal'ın eseri, ilk defa Michael Jan de Goeje tarafından *Bibliotheca geographorum arabicorum* serisinin II. cildi olarak 1873'te Leiden'de yayımlanmıştır. Bunu daha sonra Beyrut ve diğer yerlerdeki yayımlar takip etmiştir. Biz bu eserin, Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesinden faydalandık.; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 7 vd.; İbn Havkal ve eseri hakkında bk. Ramazan Şeşen, “ İbn Havkal ” , *DVİA*, c. 20, s. 34 – 35; C. van Arendonck, “ İbn Havkal ” , *İA*, c. 5/2, s. 747.

kaynaklar ve ilâve bilgilerle çalışmasını geliştirerek m. 1014 tarihine kadar getirmiştir. Antakya'ya yerleştikten sonra 1014 yılından sonraki hâdiseleri de ilâve etmek suretiyle kitabını üç ayrı telif safhasıyla tamamlamıştır. Antâkî'nin eserinin günümüze ulaşan yazmalarından hiçbirisi 1034 tarihini geçmemektedir. Fakat tarihçi Azîmî, 1065-1066 yıllarındaki olayları anlatırken kitabın söz konusu yılda sona erdiğini ifade etmektedir. Antâkî eserini oluştururken sadece Müslüman yazarların kitaplarından değil, Bizans ve Hristiyan kaynaklarıyla Antakya'da gördüğü yerli kaynaklardan da faydalanmıştır. **Kitâbü Zeyli't-târîh**, h. IV-V, m. X-XI. yüzyılların Suriye, Mezopotamya ve Bizans tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. Eserden, özellikle Bizans-Fâtımî ve Bizans ile Müslüman emirlikler arasındaki ilişkiler konusunda çokça yararlandık. Çalışmamızda faydalandığımız Antâkî'nin **Kitâbü Zeyli't-târîh**'inin farklı tarihlerde çeşitli neşirleri yapılmıştır.⁶³

'AZÎMÎ : 1090 tarihinde doğmuş olan Müslüman tarihçi Muhammed b. Ali et-Tenûhî el- 'Azîmî'nin **tarih** (تاريخ) eseri ne yazık ki günümüze kadar gelmemiş olmakla beraber, bu eserin bir muhtasarına sahibiz. Genel vekâyinâme türünde, muhtasar olarak telif edilen eser, Hz. Âdem'den başlayıp, Abbâsî halifesi el-Muktefî Liemrillâh (1136-1160) devrinin sonuna dek meydana gelen olayları kapsamaktadır. Bu çerçevede eser; Peygamberler tarihi, Hz. Muhammed, Dört Halife, Emevî, Abbâsî, Mısır Fâtımî halifeleri ve Büveyhoğulları tarihleri, İspanya (Endülüs), Kuzey Afrika, Sicilya ve Anadolu'da meydana gelen Müslüman-Frank mücâdeleleriyle ilgili kayıtlar yer almaktadır. Bunlara ilâve olarak, ilk Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar, Gazneliler, kuruluşundan itibaren Büyük Selçuklular, Irak, Kirman, Türkiye ve Suriye Selçukluları,

⁶³ Antâkî, Yahya b. Said, **Kitâbü Zeyli't-târîh**, CSCO, Scriptores Arabici Textus Series Tertia-Tomus VI, I.-B. Chabot, I. Guidi, H. Hyvernât, B. Carra De Vaux; Ayrıca J. Kratchkosky ve A. Vasiliev eseri Fransızca'ya çevirerek Arapça metniyle beraber yayımlamışlardır (**Histoire de Yahya-İbn-Sa'id d'Antioche, continuateur de Sa'id-İbn-Bitrig**, Patrologia Orientalis içinde, XVIII/5, Paris 1924, XXIII/3, 1932); El-Antâkî, Yahya Bin Said. **Tarihû-l Antâkî** (Nşr.) Ömer Abdusselam Tedmuri, Lübnan, 1990; Antâkî hakkında bilgi için bk. Şeşen, s.79; Ramazan Şeşen, "Antâkî, Yahyâ b. Said", **DVIA**, c. 3, s. 228; Aydın Çelik, "Fâtımîler Dönemi (909 – 1171) Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme ", **Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı**, (ed.) Halil İbrahim Erol ve Büşra Sıdika Kaya ve Abdulkadir Macit, İlem yay., Ankara 2021, s. 45 – 46; Biz bu çalışmamızda, Yahya Bin Said el – Antâkî'nin **Tarihû-l Antâkî**'sinin, Ömer Abdusselam Tedmuri tarafından, 1990 yılında Lübnan'da yapılan neşirinden, Belma Dönmez tarafından hazırlanan, eserin Türkçe tercüme ve tenkidli metnini içeren çalışması yoluyla faydalandık.; Belma Dönmez, "Târîhu'l – Antâkî'nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi ", **EÜSBE**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Cüneyt Kanat), İzmir, 2019.

Dânişmendliler, Ahlatşahlar (Sökmenliler), Artuklular, Böriler, Musul ve Suriye atabegleri Zengîler dönemleriyle ilgili bilgilerin yanı sıra Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar ilişkileri hakkında da, bazı ilgili kaynaklarda yer almayan önemli ve ilginç kayıtlar bulunmaktadır. Azîmî'nin birçoğu günümüze ulaşmamış olan (Maarrî, Deyrânî, Tarsusî, Acemî vs.) 44 civarında eserden yararlanarak onlardan nakiller yapması, muhtasar olmasına rağmen eserinin önem ve değerini ortaya koymakta, günümüz tarihçilerinin yararlanmasını gerekli kılmaktadır. Azîmî'nin eserinde araştırmamızla ilgili olarak işimize yarayan bilgiler; 1041-1042 yılı olaylarından yani Konstantinos Monomakhos'un imparatoriçe Zoe ile evlenerek tahta çıkışından itibaren, imparatora karşı Georgios Maniakes'in isyan hareketi, Rusların Bizans başkentini kuşatmaları, Ermenilere ait Ani kentinin Bizans kuvvetleri tarafından zapt edilmesi, Selçuklu kuvvetleri ile Bizans arasında 1048 tarihinde yapılan Pasinler Savaşı ve imparator Monomakhos'un ölümüne kadar olan çeşitli gelişmeleri ihtiva etmektedir. Yani Monomakhos döneminin önemli bazı olaylarına kısa değinmeler, hatta tek cümlelik bilgilerle katkı sunan Azîmî'nin eseri, zaman zaman içine düştüğü kronolojik hatalara rağmen, çalışmamızda önemli ölçüde faydalandığımız İslâm tarih kaynakları arasında yer almaktadır.⁶⁴

ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ: m.510/h.1116 tarihinde Bağdad'da doğmuş, iyi bir tahsîlin ardından ilmî gezilere çıkmıştır. Daha sonra tekrar Bağdad'a dönmüş ve hayatının büyük kısmını ders okutmak, kitap yazmak ve vaaz vermekle geçirmiştir. Dîn ilimleri, lîsan ilimleri, edebiyat, tarih konularında eserler telif etmiş, bunlardan bir kısmı zamanımıza ulaşmış, bazıları neşredilmiştir. Tarih alanındaki önemli eseri **el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem** (المنتظم في تاريخ الأمم) adlı İslâm tarihidir. Kronolojik vekâyinâme türünde tertîb edilen eser, yaradılıştan 1177 yılına kadar meydana gelen hâdiseleri anlatmaktadır. Esâsen bir İslâm tarihi olması hasebiyle Bizans

⁶⁴ el- Azîmî Muhammed b. 'Ali, *Târih*, Kara Mustafa Paşa Ktp. No:398; nşr. Cahen, C., *La Chronique abrégée d'al Azîmî*, J.A., CCXXX, 1938, S. 353-448; nşr. ve terc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39- M. 1143-44)*, Ankara 1988 (TTK. Yay., Dizi-Sa. 8); Ali Sevim, "Azîmî", *DVİA*, c. 4, s. 330-331; el- Azîmî hakkında geniş bilgi için bk. Şeşen, s.113-114.

tarihinden çok, Selçukluların Anadolu, Irak gibi sahalarda gösterdikleri faâliyetlere daha ayrıntılı yer verilmiştir.⁶⁵

İBNÜ'L- ESÎR, İzzeddin Ali b. Muhammed: h. 555/m. 1160 yılında Cizre'de doğmuş olup, Musul ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden dil, hadîs, edebiyat, tarih gibi ilimleri okuyarak tahsîline devam etti. Özellikle 1182 yılından itibaren tarihle meşgûl olmaya başladı. Selâheddîn Eyyûbî'nin Kudüs'ü Haçlılardan geri almasından sonra 1188 yılında Şam'a gitti. Aynı yıl Selâheddîn tarafından Antakya Prinkepsliği topraklarının fethi için yapılan sefere, Musul kuvvetleriyle birlikte tarihçi olarak katıldı. Musul Atabeyi Nûreddîn Arslanşah için *el-Târih el-bâhir fi'd-Devlet el-Atabekiyye* adlı eserini kaleme aldı. İbnü'l-Esîr, Taberî ve Mesûdî gibi en büyük İslâm tarihçilerindendir. Tarih alanında 4 önemli kitabı zamanımıza kadar ulaşmıştır. 1233'te vefat etmiştir. Ortaçağ'da yetişen en önemli ve güvenilir tarihçilerden biri olan İbnü'l-Esîr'in çalışmamızda faydalandığımız eseri, 12 cilt halinde kaleme aldığı ve Türkçe'ye de bir heyet tarafından tercüme edilmiş olan “ *el- Kâmil fi't-târih* ” الكامل في التاريخ isimli eserdir.⁶⁶ İbnü'l-Esîr, bu eseri yazmak için en güvenilir kaynakları araştırmış, seyyâhların sözlü ve yazılı anlatımlarına ilâve olarak kendi gezilerinden edindiği izlenimleri derlemiş, bunları birbirleriyle karşılaştırdıktan sonra eserini telif etmeye başlamıştır. Bir umûmî tarih kitabı olan bu eser, dünyanın yaratılışıyla başlar. Peygamberler tarihi, İran, Roma, Yunan, Selevkoslar, Yemen, Câhiliyye devri Arapları hakkında bilgiler ihtivâ eder. Hicret'ten sonra olaylar kronolojik sırayla yıl yıl anlatılarak h. 628/m. 1231 yılı sonuna kadar gelir. Bu eser, İslâm ve Türk tarihiyle uğraşan tarihçilerin başta gelen kaynaklarından biri olmuştur. Güzel bir üslûpla kaleme alınmış olan eser, ana hatlarıyla siyasî ve askerî İslâm tarihidir. Eserin İslâmî dönem

⁶⁵ Eser, 1985 yılında Beyrut'ta, 1995 yılında Süheyl Zekkâr tarafından yine Beyrut'ta neşredilmiştir. Biz de çalışmamızda, bu eserin Ali Sevim tarafından “ *El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485 = M.1038-1092)* ” adıyla TTK yayınları arasında neşredilen, özellikle Selçukluların faaliyetleri ile ilgili kısımlarından faydalanmış bulunmaktayız; Ali Sevim, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, TTK, 2014,s.1-3.; İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz- Casim Avcı, “ *İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec* ”, *DVİA*, c. 20, s. 543-549; Şeşen, s.122.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, eserini, Taberî'nin *Tarih*'ini örnek alarak aynı vak'anüvis metotla kaleme almış, İslâm'ın ilk üçyüz yılı için sadece Taberî'nin eserinin bir özetini vermiş, ancak X. yüzyıldan başlayarak 1230-31' kadar olan süre için ayrıntılı bir genel tarih olarak yazmıştır, bk. Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, Vadi yay., İstanbul 2016, s. 183.

Türk tarihi bakımından en önemli bölümü 10., 11. ve 12. ciltlerdir. Biz de çalışmamızda İbnü'l-Esîr'in eserinden, Selçuklular ve Selçuklu – Bizans ilişkileri, Bizans -Fâtımî ilişkileri ve müslüman emîrliklerle ilişkiler gibi birçok konuda yararlandık.⁶⁷

BUNDÂRÎ: (1190 – 1245), İsfahan'da dünyaya gelen Bundârî gençliğini bu şehirde geçirdikten sonra 1217'de Suriye'ye giderek Dımaşk (Şam)'a yerleşmiştir. Eyyûbîlerin hizmetinde kâtip olarak görev yaptı ve 2 Ağustos 1245 tarihinde Dımaşk'ta vefât etti. Hayatı hakkında bilinenler bunlardır. Çalışmamızın Selçuklularla ilgili kısmında Bundârî'nin **Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-uşra** adlı eserinden faydalandık. Bu eser, aslında İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin dört ciltlik **Nusratü'l-fetre ve 'usratü'l-fitra** adlı Selçuklu Tarihi ile ilgili eserinin, Bundârî tarafından ihtisâr edilmesiyle ortaya çıkan bir kitaptır.⁶⁸

İBNÜ'L-VERDÎ: (1292-1349), *Tetimetü'l-Muḥtasar fî aḥbâri'l-beşer* adlı eseri aslında klasik İslâm tarihçiliğine uygun olarak kaleme alınmış bir umûmî dünya tarihidir. Hz. Âdem'den itibaren 1349 senesine kadar olan hadiseler anlatılmıştır. Bu eser, çalışmamızda az da olsa faydalandığımız eserler arasında yer almaktadır. Bu eserden, Selçuklular ile Bizans arasında Tuğrul Bey döneminde yapılan anlaşma konusunda verdiği bilgiler yoluyla yararlandık. Ayrıca Selçuklular hakkında muhtasar da olsa verdiği bazı bilgilerle bu eser, çalışmamıza katkı sağlamıştır. Ortaçağ tarihinin

⁶⁷ *El- Kâmil fî't-târih*, 1851-1876 yılları arasında Tornberg tarafından 14 cilt olarak Leiden'de yayımlanmıştır. Eser daha sonra Mısır'da da 1873'te yayımlanmıştır.; İzz ad-Dîn ibn al-Asîr, *al-Kâmil, ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, nşr. Tornberg, C.J., 12 cild, Lugduni Batavorum 1851-76; İbn el-Esîr, *İslâm Tarihi*, terc. Abdülkerim Özeydın, c. IX., İstanbul 1987; İbnü'l-Esîr ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Şeşen, s. 137 vdd.; ayrıca bk. M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs yay., İstanbul 1991, s.151-163; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DVİA*, c.21, s.27; Lawrence I. Conrad, "İbn Al-Athîr", *ODB*, v.2, s. 972.

⁶⁸ Selçuklu Tarihi bakımından önem taşıyan bu eser, ilk defa M. Th. Houtsma tarafından yayımlanmıştır (*Tevârihu Âli Selcûk [L'Histoire des Seldjoucides]*, Leiden 1889). Eserin daha sonra çeşitli baskıları yapılmış (Kitâbü Târîhi devleti Âli Selcûk, Kahire 1900; Beyrut 1400/1980) ve Kivâmüddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1943); Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuḥbat al 'Usra*, Türkçe terc. Kivâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943; Bundârî ve eseri hakkında bk. Abdülkerim Özeydın, "Bündârî", *DVİA*, c. 6, s. 489-490; Günaltay, s. 147-148.

önemli kaynak metinlerinden biri olarak kabul edilen bu eserin muhtelif neşirleri yapılmıştır.⁶⁹

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ: Hadis ve Tarih âlimi olup, h.700/m.1300 yılında Busrâ'da dünyaya geldi. En önemli eseri, çalışmamızın Selçuklularla ilgili kısmında sınırlı da olsa yararlandığımız *el-Bidâye ve'n-nihâye*, البداية والنهاية adlı büyük İslâm tarihidir. Şeşen, XIV cilt hâlinde tertîb edilen bu eserin biyografi bakımından zengin olmakla beraber, siyâsî tarih bakımından zayıf olduğunu ifade etmiştir. İbn Kesîr'in eserini telif ederken kullandığı başlıca kaynaklar arasında Taberî, İbn Asâkir, İbn el-Cevzî, el-Yûnînî ve el-Zehebî gibi tarihçiler yer almaktadır. İbn Kesîr 1306 yılında Dimaşk'a geldi ve burada İbn Teymiyye, el-Mızzî, el-Zehebî gibi zamanın büyük âlimlerinden çeşitli ilim dallarında dersler aldı. Hocası Zehebî'nin ölümü üzerine 1348'de onun yerine müderris tâyin edildi. Daha sonraki tarihçilerden İbn Hıccî, İbn Kâdî Şuhbe, İbn Hacer el-Askalânî, el-Aynî, *el-Bidâye*'den en çok faydalananlardır. İbn Kesîr'in eseri kronolojik bir umûmî tarih olup, yaradılıştan başlayarak h.738/m.1357 yılında son bulmaktadır. İbn Kesîr tarihinde, diğer eserlere oranla daha ince bir eleştiri düşüncesi hâkimdir. Eski tarihçilerin pek incelemeden kabul ettikleri çoğu İsrâîlî rivâyetler bu eserde titiz bir ayıklama sürecinden geçirilmiştir. Hadis alanında da önemli eserler yazan İbn Kesîr, hayatını ilmî ve tarihî çalışmalara vererek h.774/m.1372 yılında Şam'da vefât etmiş, Sûfiyye Mezarlığı'nda İbn Teymiyye'nin yanına defnedilmiştir.⁷⁰ Çalışmamızın Selçuklularla ilgili kısmında, çok sınırlı şekilde de olsa, İbn Kesîr'in eserinden faydalandık.

⁶⁹Eserin İstanbul ve Kahire'de yapılan ilk neşirlerini, 1869 senesinde Necef'te yapılan neşri izlemiştir. 1970 senesinde Beyrut'ta ve M. Fahuri tarafından 1991 yılında Haleb'de neşredilmiştir. Bizim çalışmamızda faydalandığımız Türkçe çevirisi ise 1996 yılında Beyrut'ta *Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye* isimli kurumun neşrinden Mustafa Alican tarafından yapılan çeviri olup, eserin Selçuklular ile ilgili kısımlarının tercümesini kapsamaktadır.; İbnü'l-Verdî, *Tetimmütü'l-Muhtasar fi aḥbâri'l-beşer* (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Türkçe terc. ve notlar Alican, Mustafa, Kronik Kitap yay., İstanbul 2017; İbnü'l-Verdî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Ali Şakir Ergin ve Durmuş, İsmail Durmuş, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", *DVİA*, c. 21, s. 239-240.

⁷⁰ Bu eserin yazma ve tam bir nüshâsı Viyana kütüphanesinde korunmaktadır. Eser, Kâhire'de 1932-1939 yılları arasında XIV cilt halinde yayınlanmıştır; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'l-nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, Türkçe terc. Mehmet Keskin, I-XIV, Çağrı yay., İstanbul 1994-1995; İbn Kesîr ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Günaltay, s.328-329; Şeşen, s. 196 vd.; Abdülkerim Özyaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DVİA*, c. 20, s. 132-134.

C. FARŞÇA KAYNAKLAR

ZAHÎRU'D-DÎN NÎŞÂBÛRÎ: Yazarın adı bazı kaynaklarda Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, bazı kaynaklarda ise Hâce İmam Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî olarak kaydedilmiştir. Doğum tarihi hakkında kesin bilgi olmayıp, yaklaşık 1186 yılında vefât ettiği kabul edilmektedir. Çalışmamızda faydalandığımız *Selçuknâme*, سلجوق نامه adlı eseri 1177-1186 tarihleri arasında kaleme alınmış olup, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarını ele alan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin bu eseri, müellifi tarafından, Irak Selçuklularının son hükümdarı III. Tuğrul'a (1177-1194) ithaf edilmiştir. Bilinen ilk Selçuknâme olması ve Selçuklu tarihini yazan sonraki müverrihlerin başvuru kaynağı niteliğini taşıması, bu eseri son derece önemli ve değerli kılmaktadır. Eserin muhteviyâtı arasında Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletlerinin kuruluşundan yıkılışına dek geçen süreçteki gelişmeler ve tarihi olaylar genel hatlarıyla aktarılmıştır. Biz bu çalışmamızda, sınırlı da olsa, eserin özellikle Selçukluların ortaya çıkışı ve devlet hâline gelmeleriyle ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.⁷¹

EL-RÂVENDÎ, MUHAMMED B. ALÎ: İran'da Kâşan civarındaki Râvend kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi ve hayatı hakkında pek bilgi yoktur. 1181 yılında Irak Selçukluları sarayında görev almış olup, 1199 tarihinde bu hanedan sona erince, Türkiye Selçuklularından Gıyâseddîn Keyhüsrev (ö. 1211)'in hizmetine girmiş ve 1207 tarihinde ölmüştür. En önemli eseri راحة الصدور وآية السرور, *Râhat el-sudûr ve âyet el-sûrûr*⁷² adlı kitabıdır. Başlangıçtan 1194 yılına kadar gelen bir Selçuklu tarihi olan eser, Farsça yazılmıştır. Tarihçi, bu eseri 1203 yılında yazmaya başlamış olup, 1160-1199

⁷¹ Çalışmamızda kullandığımız Türkçe tercüme, Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Londra'da Royal Asiatic Society'de Morley No:138'de kayıtlı bulunan *Selçuknâme*'sinin, A. H. Morton tarafından metin tenkidi yapılmış ve 2004 yılında E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham'da basılmış eserinin Farsça tam metninden Ayşe Gül Fidan tarafından yapılan tercümesidir.; Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, Alexander Hill Morton *The Saljûknâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004; *Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, Selçuknâme*, terc. ve notlar Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

⁷² Râvendî'nin *Râhat el-sudûr ve âyet el-sûrûr* adlı eserinin başlığı için farklı çeviriler yapılmıştır: “Göğsün ferahlayışı ve mutluluk sembolü”, “Göğüslere huzur ve mutluluk alâmeti”, “Kalplerin huzuru ve hazların harikası”, “(Liderlerin) göğsünde huzur ve hayırlı işaretlerin neşesi”, bk. Sara Nur Yıldız, “Sultan İçin Bir Nedim: Râvendî ve Anadolu Selçukluları”, *Anadolu Selçukluları-Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, A.C.S Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), çev. A. Sait Aykut, YKY yay., İstanbul 2018, s. 79 – 94.

yılları arasındaki Irak Selçukluları tarihi hakkında ayrıntılı ve sağlam bilgiler vermektedir. Eserin en fazla tenkîde uğrayan yönü bir edebiyat kitabı gibi şiir ve darb-ı mesellere fazla yer vermesi ve kronolojiye önem vermemesidir.⁷³ Çalışmamızda, Selçukluların kuruluş dönemi gelişmeleriyle ilgili olarak bu eserden de yararlandık.

EL-CÜZCÂNÎ, 1193 yılında Lahor'da doğan Minhâceddin Osman b. Muhammed, bir âlimler – kâtipler ailesine mensuptur. Çocukluğu ve hayatı Gûrlular'ın (1000 – 1215) sarayında ve himâyesinde geçmiştir. Kuvvetli bir tahsil yapmış, önemli görevlere getirilmiştir. Çalışmamızda faydalandığımız **طبقات ناصري**, **Tabakât – ı Nâsirî** adlı Farsça tarihi, genel bir İslâm tarihidir. Eser, bir mukaddime ve 23 tabakadan (bölüm) oluşmaktadır. Bu eserden, özellikle Selçuklular ve Gazneliler arasında yapılan Dandanakan Savaşı (1040) ile yine Selçuklu emîrlerinin bazı faaliyetleri konusunda faydalandık.⁷⁴

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH: Hemedân'da dünyaya gelen Reşîdüddin'in 1248 yılında doğduğu ve hekimlikle uğraşan bir Yahudî âilenin evlâdı olduğu bilinmektedir. Onun otuz yaşında Müslümanlığı benimsediği söylenir fakat bu husus kesin değildir. Zamanında revaçta olan ilimleri okudu ve bu arada tıp tahsili yaptı. Önce İlhanlı hükümdarı Abaka Han zamanında (1265-1282) tabip olarak devlet hizmetine girdi. Daha sonra Gazan Hân'ın (öl. 1304) dikkatini çekerek saray tabipleri arasına alındı ve 1298'de vezir olarak atandı. 1303 tarihinde Gazan Han'ın yanında Memlûklara karşı düzenlenen Şam Seferi'ne katıldı. Gazan Hân tarafından tarih yazmakla da

⁷³ Kitabın tamamı Muhammed İkbâl tarafından 1921 senesinde Londra'da neşredilmiştir. **Râhat el-sudûr**, Ahmet Ateş tarafından aynı adla Türkçeye çevrilerek, 1957-1960 yılları arasında Ankara'da yayınlanmıştır. Biz bu çalışmamızda, **Râhat el-sudûr**'dan da özellikle Selçukluların kuruluş dönemi olayları ile ilgili olarak yararlandık.; El-Râvendî, **Râhat el-sudûr ve âyet el-sürûr**, nşr. İkbâl, Muhammed, Londra 1921; Râvendî, **Râhatü's-sudûr** (trc. Ahmet Ateş), TTK yay., Ankara 1957-60; Râvendî ve eserleri hakkında bk. Şeşen, s. 126-127; Abdülkerim Özaydın, " Râvendî, Muhammed b. Ali ", **DVİA**, c. 34, s. 471-472.

⁷⁴ **Tabakât-ı Nâsirî**'den; Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar dönemini ihtiva eden onbirinci, onikinci, onüçüncü ve onaltıncı bölümlerinin, tarihçi Erkan Göksu tarafından notlandırılarak yapılan kısmî çevirisi yoluyla yararlandık; Minhâc-i Sirâc el – Cüzcanî, **Tabakât – ı Nâsirî** II, (Neşr. Abdu'l- hayy Habîbî) Kâbil 1342 (1964), Minhâc-i Sirâc el – Cüzcanî, **Tabakât – ı Nâsirî**: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar Türkçe terc. ve notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015; El – Cüzcanî hakkında bilgi için bk. A. S. Bazmee Ansarı, " Cüzcanî ,Minhâc-ı Sirâc ", **DVİA**, c. 8, s. 98 – 99; Şeşen, s. 162 – 163.

görevlendirildi. Reşîdüddîn, 17 Temmuz 1318 tarihinde, İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun zehirlenmesi olayına karıştığı iddiâsıyla yargılanarak, îdam edildi.

Bizim bu çalışmamızda faydalandığımız, *Câmi'u't-tevârîh*, جامع التواريخ modern anlamda ilk umûmî dünya tarihi olarak kabul edilir. Eser, Farsça olup, pek çok araştırmacı tarafından bölümler hâlinde yayımlanmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Şemseddin Günaltay'a göre, *Câmi'u't-tevârîh* İslâm dünyasında Türk tarihine ilişkin yazılmış olan eserlerin en önemlisidir. Çalışmamızda, bilhassa Selçukluların ortaya çıkışı ile Çağrı ve Tuğrul Bey dönemi ile ilgili konularda bu eserden de faydalandık.⁷⁵

HAMDULLÂH EL-MÜSTEVFÎ: Kazvin'li Arap asıllı Şîî bir ailenin çocuğu olarak 1281 yılında doğdu. Kerbelâ Vak'âsı'nda Hz.Hüseyin'in saflarında savaşarak şehit düşen Hürri b. Yezid er-Riyâhî'nin torunlarından. Büyük dedesi Nasr, İlhanlıların idâresinde çalışmış, Irak müstevfilğine kadar yükselmişti. Bu nedenle kendisinden sonra gelen âile fertlerine de bu unvan verilmiştir. Hamdullah el- Müstevfi, İran'da çeşitli âlimlerden ders aldıktan sonra, bürokraside yükselerek Dîvân-ı Nezâret nâibi oldu. Çeşitli şehirlerde müstevfilik görevi yaptıktan sonra kendini ilme ve eserlerini yazmaya verdi. Eserlerinden *Zafernâme*'yi 1320 yılında elli yaşındayken yazmaya başlamıştır. Arapça ve Farsça'yı iyi kullanan âlim ve edîb bir şahsiyetti. Tarih ile ilgili eserleri *Tarîh-i Güzîde ve Zafernâme*'dir. Bizim bu çalışmamızda faydalandığımız *Tarîh-i Güzîde*, تاریخ گزیده aslında Reşîdüddîn'in *Câmi'u't-tevârîh* adlı eserinin bir hülâsasıdır. Fakat esere bazı bilgiler ilâve etmiş, *Câmiu't-tevârîh*'ten sonraki olayları anlatmıştır. Farsça yazılmış bir umûmî tarih kitabı olan *Tarîh-i*

⁷⁵ Raşîd al-Dîn Fazlallâh, *Câmi'al-Tavârîh*, c. II, cüz 5, yay. Ahmet Ateş, Ankara 1960; Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, Farsça'dan çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010 (Bu çeviri, *Câmi'al-Tavârîh*'in II. Cildinde yer alan Selçuklular bahsini kapsamaktadır); Reşîdü'd-Din'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Zeki Velidi Togan, "Reşîd-üd-Din Tabîb", *İA*, c. 10, s. 705-712, Togan'ın *İA*'sine yazdığı maddede Reşîdüddin'in 14 eserinden bahsedilmektedir.; Günaltay, s.260-300; Şeşen, s. 234-237; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DVİA*, c. 35, s. 19-21.

Güzîde'nin Selçukluların kuruluş dönemiyle ilgili verdiği bilgilerden yararlandık. Eser, Farsça'nın bilindiği İslâm ülkelerinde ve Avrupa'da çok tanınmıştır.⁷⁶

TARÎH-İ ÂL-İ SELÇUK, (ANONİM SELÇUKNÂME), Çalışmamızda faydalandığımız ve Farsça kaleme alınan bu eser, müellifinin bilinmemesi nedeniyle *Anonim Selçuknâme* olarak tanınmakta olup, tek yazma nüshâsı, Paris'teki Fransız Millî Kütüphanesi (Bibliothèque National)'nde bulunmaktadır. Eser aslında bir "Selçuknâme" başlığı taşımasına rağmen, Selçuklu tarihi yazma geleneğine uyan diğer müelliflerinki gibi bir "Selçuknâme" olarak kabul edilmektedir. Nitekim eserin yazma nüshasındaki adı, *Tarîh-i Âl-i Selçuk*, تاریخ آل سلجوق olup, çalışmamızın Selçukluların kuruluş dönemi ile ilgili kısmında, çok sınırlı da olsa bu eserden de yararlandık.⁷⁷

D. ERMENİ, SÜRYANİ VE GÜRCÜ KAYNAKLARI:

URFALI MATEOS: XI. yy. ile XII. yy.'ın ilk yarısında Urfa'da yaşayan ve bir manastırın başrahibi olan keşiş Mateos'un eseri 952-1136 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'un **Tarih/Badmutyun** (Պատմութիւն) adlı eseri, dönemimizle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserinde Mateos, İmparator Monomakhos dönemindeki Bizans-Ermeni ilişkileri ve Ermeni Ani krallığı topraklarının Bizans tarafından ele geçirilmesi, Bizanslı komutan Georgios Maniakes'in imparatora karşı çıkardığı ayaklanma, yine Ermeni asıllı general Leon Tornikes'in son anda bastırılan ayaklanması, Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınları ve Bizans ile Selçuklular arasında 1048 tarihinde meydana gelen ilk büyük savaş olan Pasinler Savaşı

⁷⁶ *Tarîh-i Güzîde*, nşr. Edward G. Browne (E. J. W. Gibb Memorial Series, nr. XIV/1, Leyden-London 1910) ;Hamdullah el- Müstevfi, *Tarîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1339 h.; Hayatı ve eserleri hakkında bk. Şeşen, s. 240-242; Abdülkerim Özaydın, " Hamdullah el- Müstevfi ", *DVİA*, c. 15, s. 454-455.

⁷⁷ *Anonim Selçuknâme*, ilk defa 1952 yılında F. Nafiz Uzluk tarafından Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiş ve neşredilmiştir. Ancak bu tercümedeki eksiklikler ve basımındaki noksanlıklar eserin gözden geçirilerek yeni bir Türkçe çevirisini ve yeniden neşredilmesini zorunlu kılmıştır. Biz de çalışmamızda, özellikle Selçukluların kuruluş dönemi ile ilgili bilgiler bağlamında, bu eserin H. İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner tarafından yapılan notlandırılmış yeni çevirisinden yararlanmış bulunmaktayız.;*Tarîh-i Âl-i Selçuk* (*Anonim Selçuknâme*), terc. ve notlar: Halil İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner, Atıf yay., Ankara 2014, s. 7 – 8.

gibi önemli olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Urfalı Mateos, zaman zaman din gayretiyle Türklere ve hatta Bizanslılara karşı nefret hislerini satırlarına aksettirmektedir.⁷⁸ İncelediğimiz döneme ait hemen her konuda önemli ve güvenilir bilgiler veren bu eserden de çok yararlandık. Dipnotlarımızda, Urfalı Mateos'un eserinin Ermenice baskısının sayfa numaraları ile Türkçe tercümenin sayfa numaraları birlikte verilmiştir.⁷⁹

ARİSTAKES: XI. yüzyıl Ermeni tarihçisi olup, Erzurum yakınlarında dünyaya gelmiştir. Bu tarihçinin hayatı hakkında pek bilgi yoktur. **Tarih, Badmutyun** (Պատմութիւն) adını taşıyan eseri, 1000 -1072 yılları arasındaki gelişmeler ve özellikle Bizans hâkimiyetinin Ermeni arazisi üzerinde yayılmasıyla ilgili verdiği bilgiler bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca Bagrat hanedanının inkırâzı, Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'da ilerlemesi ve doğu Anadolu'nun tadrîcen elden çıkması gibi konularda da bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde, Anadolu'nun Ermeniler aleyhine olarak Bizans ve Selçuklular tarafından hâkimiyet altına alınması husûsunda, tarihçinin, söz konusu bu iki gücü suçlayıcı ve önyargılı bakış açısı bâriz şekilde dikkati çekmektedir.⁸⁰

⁷⁸ Ermeni ve Süryani müverrihlerinin, özellikle Selçukluları etnik, dînî ve kültürel kimlik boyutlarıyla nasıl algıladıkları, imge-öteki algısı ve bu algının tespitinde hangi kimlik değerlerinin ağır bastığı konusunda yararlı bir makale için bk. Zeynep Hilal Sekman, “ Ermeni ve Süryani Kaynaklarına Göre Türk/Selçuklu Algısı ”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya 2020, s. 269 – 279; Selçuklular hakkında bilgi veren Ermeni kaynaklarıyla ilgili yararlı bir değerlendirme için bk. İbrahim Tellioglu, “Selçuklulardan Bahseden Ermeni Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2020, s. 387 – 397.

⁷⁹ *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi* neşredilmiş olup, biz bu çalışmamızda eserin 1869 tarihinde Kudüs'de yayımlanan Ermenice baskısıyla, Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesini karşılaştırmak yoluyla faydalandık. Urfalı Mateos, Badmutyun, (Պատմութիւն Մատթէոսի Ուրբայեցիոյ), Յերուսաղէմ 1869, Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, nşr. ve terc. Dulaupier, E., *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris 1858; terc. Hrant Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962, (TTK. Yay., II. Seri-No. 21); R.W. Thomson, R.W., “ Matthew of Edessa ”, *ODB*, V.2, s.1316-1317.

⁸⁰ Biz bu çalışmamızda, Aristakes'in Tarih'inin Robert Bedrosyan tarafından Ermenice'den İngilizce'ye yapılan tercümesinden ve bu İngilizce tercümeden Türkçe'ye Engin Öztürk tarafından yapılan notlandırılmış çevirisinden faydalandık. Bununla beraber, Aristakes Tarihi'nin Ermenice metnini de çalışmamızda nazar-ı dikkatten uzak tutmadık. Dipnotlarda ise, eserin hem İngilizce hem de Türkçe tercümesinin sayfa numaraları verilmiştir.; Aristakes, *Badmutyun*, (Պատմութիւն Արիստակէայ Վարդապետի Լաստիվերցիոյ), Վենետիկ 1844; Aristakés de Lastivert, *Résit des Malheurs de la*

BAŞKUMANDAN SİMPAD (SMBAT SPARAPET) VEKÂYİNÂMESİ:

Çalışmamızda faydalandığımız Ermeni tarih kaynaklarından biri de, 1208 tarihinde Kilikya (Çukurova) da doğmuş olan Smbat Sparapet'in Kroniği'dir. Türkçe'ye *Başkumandan Simpad Vekâyinâmesi* adıyla tercüme edilmiş olan eserin orijinali **Smbatay sparapeti taregirk'**, (**Տմբատ սպարապետ Տարեգիրք'**) adını taşımaktadır. Kilikya Ermeni Krallığı hükümdarı I. Hetum'un kardeşidir. “*Başkumandan*” anlamına gelen “*Sparapet*” lâkabını, 1226'da Hetum kral olduğunda almıştı. Smbat Sparapet, 1247 tarihinde Moğol başkenti Karakurum'u ziyaret etmişti. Bu ziyaret, Haçlı seferleri döneminde, İslâm dünyasına karşı, Moğol yönetimi ile güçlü bir ittifak arayışının göstergesidir. Smbat Sparapet'in eseri, 951-1162 yılları arasındaki dönem için Urfalı Mateos'un *Vekâyinâmesi*'ne dayanmakla birlikte, bundan 1272'ye kadar olan olaylar için kendi gözlem ve bilgilerine istinâd etmektedir. 1276 tarihinde ölen Smbat Sparapet'in eseri özellikle Bizans ile ilgili gelişmeler, Bizans-Selçuklu münâsebetleri ve Haçlı seferleri konularında önemli bilgiler ihtivâ etmektedir. Biz bu çalışmamızda, eserin, “*Simpad Vekâyinâmesi (951-1334)*” adıyla Hrant Der Andreasyan⁸¹ tarafından yapılan ve yayımlanmamış Türkçe tercümesinden yararlandık.⁸²

VARDAN VARDAPET: Ortaçağ tarihçileri arasında Müverrih Vardan önemli yer işgal eden bir Ermeni tarihçidir.⁸³ Onun Tarih eserinin tercümesi, bu eserin, biz

Nation Arménienne, Karen Yuzbashian'ın Rusça'dan Fransızca'ya terc. Marius Canard Haig Berberian, Bruxelles 1973; *Aristakes Lastivertc'i's History*, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, New York, 1985; *Lastivertli Aristakes'in Tarihi*, Çeviren ve Notlandıran Engin Öztürk, Urzeni yay., İstanbul 2020; Aristakes hakkında bk. R.W. Thomson, “Aristakes Lastivertc'i”, *ODB*, v. I, s. 168-169.

⁸¹ Hrant Der Andreasyan ve eserleri hakkında bk. Dadyan, Saro, “Hrant Der Andreasyan (1892 – 1978) ve Çalışmaları”, *Toplumsal Tarih/ Aylık Tarih Dergisi*, Ağustos 2019, sa. 308, s. 22 – 25.

⁸² Bu eserin, Robert Bedrosian tarafından klasik Ermenice'den İngilizceye yapılan bir çevirisi bulunmaktadır. *Smbat Sparapet's Chronicle*, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 2005; *Simpad Vekayinâmesi (951-1334)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan. (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha); Smbat Sparapet için bk. Robert W., Thomson, “Smpad The Constable”, *ODB*, v. 3, s. 1918; Smbat Sparapet'in Kroniği üzerine yapılan önemli bir çalışma için bk. Sirarpie der Nersessian, “The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the ‘Royal Historian’”, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 13, (1959), s. 143 – 168.

⁸³ Bu tarihçinin eserinin Türkçeye tercümesi ilk defa 1937 senesinde Hrant D. Andreasyan tarafından yapılmıştır; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, terc. Hrant D. Andreasyan, İÜFTSD, c. ½, İstanbul 1937.

Türkleri daha fazla alâkadar eden kısımlarını kapsayan bir tercümedir.⁸⁴ Müverrih Vardan gerek bir tarihçi olarak ve gerekse zamanın ruhbanları arasında önemli bir yere sahipti. Bu vasıflarıyla “Büyük” unvanı ile anılan Vardan Vardapet, 1200 veya 1210’da Ermenistan’ın doğusunda bir yerde dünyaya gelmiş, bu nedenle *Arewelc’i*, yani *doğulu* olarak anılmıştır. Ermeni tarihçi Vardan, Evrensel bir tarih, incil yorumları, dilbilgisi çalışması ve kısa bir coğrafya ile dikkat çekmektedir. Birkaç yılını Kudüs ve Kilikya’da geçirdi. 1243’ten sonra Ermenistan’da çok sayıda manastırda öğretmenlik yaptı. 1271’de Khor Virap Manastırı’nda öldü. Vardan’ın **Tarih Derlemesi (Hawak’umn Patmut’ean)**, Ermenistan’ın dünyanın yaratılışından 1267’ye kadar olan hâdiselerini kapsar. Öncelikle daha önceki Ermeni kaynaklarına dayanmakla birlikte, Gürcistan ve daha sonra Moğol egemenliği altında XII - XIII. yüzyılda Ermenistan Tarihi için özel bir değer taşımaktadır. Vardan’ın eseri, olayların tasnîfinde ve bilhassa Bizans İmparatorluğu hükümdarlarının sıra ve tarihlendirilmelerinde bazı hatalarla dikkat çekmektedir. Biz çalışmamızda çok sınırlı da olsa, bu eserin, Tuğrul Bey döneminde Bizans ile ilişkiler, Ermeni-Bizans ilişkileri ve Ermeni arazisine yönelik Bizans harekâtı gibi konularda verdiği bilgilerden istifade ettik.⁸⁵

ABU’L-FARAC, İbn El-İbrî Barhebraeus: Çalışmamızda yararlandığımız Süryanî kaynağımız, ülkemizde Bar Hebraeus veya Abu’l-Farac adlarıyla bilinen 1226’da Malatya’da doğmuş olan Grigorios Bar ‘Ebroyo’nun **Kroniği (Chronicon Syriacum)**’dir. Süryânîce umumi bir tarih kitabı olup, yaratılıştan 1286 yılına kadar gelen olayları ihtivâ eder. Abu’l-Farac, genç yaşta Arapça, Süryanîce ve İbranîce öğrenmiş, yakın çevresi tarafından ilâhiyat ve felsefe öğrenmesi konusunda teşvîk edilmiştir. Moğol istilâsının Anadolu’yu tehdît altına aldığı dönemde, âilesiyle Antakya’ya giden Abu’l-Farac, din değiştirerek Hristiyanlığın Yakûbî mezhebine geçti. Daha sonra tıp tahsîl etmek için Trablusşam’a gitti. Tıp tahsîlinin ardından, birkaç yıl

⁸⁴ Bu tercümenin, “ **Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)** ” adıyla notlandırılmış ve açıklamalı bir neşri de yapılmıştır. Biz de Hrants D. Andreasyan tarafından yapılan bu çevirinin, İlhan Aslan tarafından notlandırılmış ve açıklamalı neşrinden yararlanmış bulunmaktayız; Müverrih Vardan, **Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)**, terc. Andreasyan, Hrants D., yay. haz. İlhan Aslan, Post yay., İstanbul 2017.

⁸⁵ Müverrih Vardan ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hrants D. Andreasyan, “ Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları ”, **İÜFTD**, c. ½, İstanbul 1950, s. 401-407; ayrıca bk. Robert W. Thomson, “ Vardan Vardapet ”, **ODB**, v.3, s. 2153.

metropolit olarak görev yaptı. Haleb hükümdarı el-Melik el-Nâsır tarafından doğu Hristiyanları üzerine patrik tâyin edildi. Haleb'in Moğollar tarafından işgalinden sonra Hülâgû tarafından doğu Hristiyanları reisliğine tâyin edildi. Süryanîlerin son büyük tarihçilerinden olan Abu'l-Farac 1286 yılında öldü. Onun eserinde araştırdığımız dönemle ilgili verdiği bilgiler muhtasardır, pek ayrıntı vermemektedir. Konstantinos Monomakhos'un imparator oluşu, Maniakes Ayaklanması, Rusların İstanbul'u kuşatması üzerine yapılan savaşlar ve Bizans-Selçuklu ilişkileri ile ilgili kısa sayılabilecek bilgiler vermektedir. Eser neşredilmiş ve dilimize de çevrilmiştir.⁸⁶

GÜRCÜ KRONİĞİ: Ermeni tarihiyle ilgili içerdiği bilgiler bakımından önemli bir kaynak olup, orijinal dili olan Gürcü lisânından, XII. yüzyılın sonları veya XIII. yüzyıl başlarında Klasik Ermenice'ye tercüme edilmiştir. Umûmî tarih tarzında yazılmış olan bu eserden biz de çalışmamızda faydalandık; özellikle Bizans'ın Ermeni ve Gürcülerle olan münâsebetleri bağlamında kaynaklarımız arasına aldık. **The Georgian Chronicle**'den, eserin klasik Ermenice versiyonundan İngilizce'ye Robert Bedrosian tarafından yapılan çevirisi yoluyla faydalanmış bulunuyoruz.⁸⁷

E. LATİN KAYNAKLARI

GAUFREDO MALATERRA (GEOFFREY MALATERRA), Norman ırkından gelen ve Güney İtalya'da Normanların kesin şekilde yerleşmelerini tâkîben Sicilya kontu I. Roger'nin (1071-1101) dâvetiyle Sicilya'ya gelen bir keşiştir. Güney İtalya'daki Norman liderlerinin bir kısmının mensup olduğu 'Hautaville' ailesinin İtalya, Sicilya ve Balkanlardaki faaliyet ve başarılarını anlatan bir tarih kitabı telif

⁸⁶ Nşr. Bedyan, P., *Chronicon Syriacum*, Paris 1890; İngilizce terc. E.W. Budge, *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj*, 2 cild, London 1932; Türkçe terc. Ö.R. Doğrul, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2 cild, Ankara 1945-1950 (T.T.K. yay., II. Seri, no:11); Abu'l-Farac ve eseri hakkında bilgi için bk. Sidney H. Griffith, "Gregory Abû'l-Faraj", *ODB*, v. 2, s. 878-879; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DVİA*, c. 21, s. 92-94; Var, Umut, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, Timaş yay., İstanbul 2021, s. 58 – 61; Müsteşrik Theodor Nöldeke'nin *İbn El-İbrî Barhebraeus* hakkında kaleme aldığı bir makale için bk. Theodor Nöldeke, "Barhebraeus", *Doğu Tarihi Üzerine Oryantalist Denemeler*, çev. İsmet Celal Öztürk, Yay Kitap yay., İstanbul 2022, s. 237 – 255.

⁸⁷ *The Georgian Chronicle*, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 1991.

etmiştir. Malaterra, 1090 yılı civarında oluşturduğu bu eserinde; Normanların, kendi adlarıyla anılacak olan Normandiya'ya yerleşmelerinden ve Hautaville soyunun kökenlerinden bahseder. Eser, 1099 yılında meydana gelen hâdiselerin anlatılmasıyla sona erer. Bu kitap esasen I. Roger ve ağabeyisi Robert Guiscard'ın özellikle Bizans İmparatorluğu'nun menfaatlerine aykırı bir seyir izleyen faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu bakımdan çalışmamızda Bizans'ın İtalya ve Sicilya'da Normanlarla olan siyâsî-askerî ilişkileri yönünden bu eser önem taşımaktadır.⁸⁸

GUILLELMUS APULIENSIS (William of Apulia), Çalışmamızda faydalandığımız Latince kaynaklardan bir diğeri **Gesta Roberti Wiscardi** adını taşımakta olup, yazarı hakkında hemen hiçbir malûmata sahip değiliz. Bu eserin, 1110 yılı civarında Norman lideri Robert Guiscard adına telif edildiği düşünülmektedir. Eser, ilk Norman öncülerinin Güney İtalya'ya adım atmalarıyla başlayıp, Robert Guiscard'ın 1085 yılında ölümüyle sona erer. Döneminin gelişmelerini beş kitaptan oluşan manzum eserinde hikâye eden William of Apulia, Normanlar ile Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden ve Balkanlarda da artçı sarsıntıları olan olaylara yer vermiştir. Ayrıca Maniakes'in faaliyetleri ve ayaklanması hakkında da malûmat içermektedir. Biz bu eserden, Latince'den İngilizce'ye Graham A. Loud tarafından yapılan çevirisi yoluyla faydalandık.⁸⁹

F. RUS KRONİKLERİ

RUS BİRİNCİL VEKÂYİNÂMESİ, Kingston'un ifadesiyle “*Tüm Ortaçağ Rus tarih kitaplarının en önemlisi*” olan bu Rus kroniğinde olaylar, Doğu Slavlarının ortaya çıkmaya başladığı 852 tarihinde hikâye edilmeye başlamakta ve 1120

⁸⁸ Gaufredo Malaterra, *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis Fratr̃is Eius*, (ed.) E. Pontieri, *Rerum Italicarum Scriptores* 2, V (1), Bologna 1928; Biz bu eserden, Latince'den İngilizce'ye Kenneth Baxter Wolf tarafından yapılan çevirisi yoluyla faydalandık; Geoffrey Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. By Wolf, Kenneth Baxter, Michigan 2005; Gaufredo Malaterra hakkında bk. Michael McCormick, “Gaufredus Malaterra”, *ODB*, v. 2, s. 824-825.

⁸⁹ Guillelmus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*: William of Apulia, *The Deeds of Robert Guiscard*, trans. Graham A. Loud, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> (Erişim Tarihi: 05/06/2018); William of Apulia hakkında bk. McCormick, Michael, “William of Apulia”, *ODB*, v. 3, s. 2197.

senesine âit olaylarla son bulmaktadır. Eserin müellifinin Kiev Rusyası döneminde (1093-1113) arasında keşişlik görevi yapan Nestor olduğu tahmin edilmekteyse de, son zamanlarda birçok yazarın eseri olduğuna inanılmaktadır. “**Rus Birincil Vekâyinâmesi**”, açılış cümlesine atfen *Provesti vremennih let / Geçmiş Yılların Hikâyesi* olarak da bilinmektedir. Eser, XII. yüzyıl başlarında Kiev’de oluşturulmuş ve sırasıyla XIV. ve XV. yüzyıllardaki iki redaksiyonu ile günümüze ulaşmıştır.⁹⁰ Doğu Slavlarının erken dönem tarihi için önemli olmasının yanında, Rusların Bizans ile ilişkileri ve İstanbul kuşatmaları konusunda verdiği bilgiler bakımından değer taşıyan bu kronikten de faydalandık.⁹¹

NİKON KRONİĞİ, XVI. yüzyılın ortalarında Rus Çarı Korkunç İvan’ın (1547-1584) sarayında gerçekleştirilen Doğu Slav kroniklerinin büyük bir derlemesidir. Derleme, bir din adamı olan Rahip Nikon tarafından gerçekleştirilmiş ve onun adıyla anılmıştır. Eserde, Nuh peygamberden XVI yüzyıl ortalarına (1559) dek olan olaylar yer almaktadır.⁹² Çalışmamızda, Bizans – Rus ilişkileri bağlamında faydalandığımız bu eserin, Serge A. Zenkovsky ve Betty J. Zenkovsky tarafından İngilizce’ye yapılan tercümesinin birinci cildinden yararlandık.⁹³

G. MODERN LİTERATÜR

Çalışmamızda faydalandığımız modern literatüre de kısaca değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Tezimizin konusunu kapsayan dönemin siyâsî ve askerî gelişmeleri ile ekonomik ve kültürel alanlarda, birçok modern araştırma eserlerinden faydalanmış bulunuyoruz. Ostrogorsky ve Vasiliev’in Bizans İmparatorluğu tarihi ile ilgili kaleme aldıkları elkitaplarının yanısıra, daha sonraki Bizans araştırmacılarının

⁹⁰ Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yay., VII. Dizi-sa. 222, Ankara 2007, s. XIV – XVIII; Kingston, s. 174.

⁹¹ Çalışmamızda, bu Rus kroniğinden “*Laurentian kopyası*” diye anılan redaksiyonunun İngilizce çevirisi vâsıtasıyla yararlanmış bulunuyoruz. The **Russian Primary Chronicle**, Laurentian Text, Translated and edited by Samuel Hazards Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Medieval Academy of America, Printed at Crimson Printing Company, Cambridge - Massachusetts 1953.

⁹² Yücel, s. XXXI - XXXIV.

⁹³ *The Nikonian Chronicle, From the Beginning to the Year 1132*, C. I, Ed. Serge A. Zenkovsky, çev. Serge A. Zenkovsky - Betty Jean Zenkovsky, Kingston Press, New Jersey 1984.

kitapları da kaynakçamızda yer almaktadır. Levchenko'un *Bizans Tarihi*, Ernst Honigmann'ın *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Judith Herrin'in *Bizans tarihi*, Cyril Mango'nun *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, Timothy Gregory'nin *Bizans Tarihi*, Tamara Talbot Rice'in *Bizans'ta Günlük Yaşam*'ı, Michael Angold'un *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, J. M. Hussey'in *The Byzantine World*'ü, Jonathan Harris'in *Bizans Başkenti* kitabı, Warren Treadgold'un *Bizans Tarihi* üzerine olan çalışmaları gibi Bizans uzmanlarının kitapları özellikle siyasî gelişmelerle ilgili konularda çokça yararlandığımız eserler arasında yer almıştır. Alexander Kazhdan'ın *ODB* içinde yer alan pek çok maddeyle ilgili yazılarından da yararlandığımızı ilâve etmeliyiz. Yine Alexander Kazhdan'ın, buradaki sınırlılık nedeniyle ayrıntısına giremeyeceğimiz, fakat çalışmamızın içeriğinde yer alan Rusça makalesi de faydalandığımız çalışmalar arasında yer almaktadır. Fransız tarihçi René Grousset'nin *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e* adlı eseri, özellikle araştırmamızın Bizans – Ermeni ilişkileri ile ilgili kısmında çokça yararlandığımız bir eser olmuştur. Bu konuda Sovyet Ermenistanı'ndan tarihçi B. Arakelyan tarafından editörlüğü yapılan *Ermeni Halkının Tarihi* adlı Ermenice eserden de, iki makalesiyle yararlandığımızı eklemeliyiz. Mehmet Ersan tarafından kaleme alınan *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler* adlı çalışma da, özellikle Bizans-Ermeni ve Selçuklu-Ermeni ilişkileri ile ilgili çokça yararlandığımız eserler arasında yer almaktadır. Çalışmamızda, Bizans ekonomisi ile ilgili olarak, özellikle, editörlüğünü Angeliki E. Laiou'nun yaptığı *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century* adlı eserden faydalandık. Bizans'ın siyâsî, ekonomik, kültürel alanları konusunda Fransız Bizantolog Jean-Claude Cheynet'in editörlüğünü yaptığı *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)* adlı eserde yer alan birçok makaleden de yararlandığımızı ilâve etmeliyiz. İmparator Monomakhos dönemini müstakilen konu alan Stavroula Khondrídou (Σταυρούλα Χονδρίδου)'nun “Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομαχος Και Η Εποχη Του (Ενδεκατος Αιωνας Μ. Χ.)” / “IX. Konstantinos Monomakhos ve Dönemi (MS. XI. Yüzyıl)” başlığıyla telif ettiği çalışma önemli olmakla beraber, ağırlıklı olarak Bizans kaynaklarına dayanması ve

doğulu/İslâm kaynaklarından çok sınırlı şekilde yararlanması, kanaatimizce bu eserin zayıf yönünü teşkil etmektedir.⁹⁴

Bizans üzerine çalışan Türk tarihçilerinden özellikle Işın Demirkent'in birçok makalesinden ve Bizans sanat tarihi konusunda dünya çapında tanınmış bir uzman olan Semavi Eyice'nin "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", "Arap Camii", "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler" gibi bazı makalelerinden de istifade ettik. IX. Konstantinos Monomakhos dönemini özellikle sanat bağlamında konu edinen "Konstantin IX.-"Soliman," "Einzelkämpfer," "Siegesbringer"-und die "Unbesiegbare" Theotokos", makalesi için arkeolog Yıldız Ötüken'e de şükran borçluyuz; zira ülkemizde, çalıştığımız dönemin sanatsal gelişmelerini konu edinen tek tük çalışmalardan biri olduğunu belirtmeliyiz. Selçuklular ve Bizans ile ilişkileri konusunda; ayrıca Peçeneklerle bağlantılı konularla ilgili olarak; Akdes Nimet Kurat, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Erdoğan Merçil, Ali Sevim, Mehmet A. Köymen, Osman G. Özgüdenli, Mualla Uydu Yücel, Osman Karatay, Mehmet Ersan ve Yusuf Ayönü sıkça faydalandığımız tarihçiler arasında bulunmaktadır. Yine buradaki yer darlığı nedeniyle, bu kıymetli tarihçilerin eserlerine tek tek değinemediğimizi belirtmek istiyorum.⁹⁵ Bu cümleden olmak üzere, *DVIA*'da yer alan pek çok makalesinden faydalandığımız kıymetli hocam Abdülkerim Özeydin'ı da ilâve etmeliyiz. Batılı Bizans araştırmacılarının da birçok makalesinden ve *ODB*'de yer alan ansiklopedi maddelerinden faydalandığımızı eklemeliyiz. Aleksander Kazhdan, belirttiğimiz üzere, çalışmamızda en fazla eserlerinden yararlandığımız isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde okuyarak faydalandığım K. N. Leontyev'in *Bizansçılık ve Slavlık* adlı kitabını dilimize tercüme eden Alihan Büyükçolak'ın eserin takdim yazısında naklettiği "Eğer Türkoloji, yürüyen bir insan olsaydı şüphesiz Rusça konuşan biri olurdu"

⁹⁴ Stavroula Khondridou, *O Konstantinos Th' Monomakhos Kai I Epokhi Tou* (Endekatos Aionas M. Kh.), Irodotos 2002.

⁹⁵ Tezimizde Selçuklular ve Selçuklu-Bizans ilişkileri konusunda yararlandığımız eserler ve çalışmalar hakkında önemli tespitler içeren yararlı bir makale için bk. Cihan Piyadeoğlu, "Türkiye'de Selçuklu Tarihi Araştırmaları", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya 2020, s. 111 – 133.

ifadesini (s. 9); bu çalışmamız sonucunda, en çok yararlandığımız tarihçilerin Rus kökenli A. Kazhdan, G. Ostrogorsky, A. Vasiliev, M.V. Levchenko olmasını dikkate alarak; “ *Eğer Bizantoloji, yürüyen bir insan olsaydı, hiç kuşkusuz Rusça konuşan biri olurdu* ” şeklinde değiştirerek kullanmakta bir sakınca olmadığını düşünüyorum. Bizans paraları konusunda özellikle Philip Grierson’un çalışma ve makalelerinden yararlandığımızı eklemeliyiz. Özellikle Ermeni tarihçileriyle ilgi olarak Robert W. Thomson’un makaleleri ve Ermeni tarihi ile ilgili kısımlarda Nina G. Garsoian, *ODB*’de yer alan madde başlıklarıyla çokça yararlandığımız isimler arasında yer almaktadır. Makalelerin, bu tür bilimsel çalışmalarda, diğer eserlere göre çok daha işe yarar olduğunu tez çalışmamız sırasında, özellikle danışman hocam Dr. Abdullah ÜSTÜN’ün de uyarıları ve katkılarıyla bir kez daha fark ettiğimi ilâve etmeliyim.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız bilgilerden anlaşılacağı üzere, çalışma konumuzla ilgili modern literatürde faydalandığımız pek çok eser yer almaktadır. IX. Konstantinos Monomakhos dönemiyle ilgili modern literatür içinde yer alan ve yukarıda kısaca adlarını verdiğimiz tarihçiler ve eserleri dışında kaynakçamızda yer alan başka pek çok makale ve çalışma da, araştırma konumuz hakkında çeşitli yönlerden önemli bilgiler içermektedirler. Bu çalışmaları ve eserleri kaleme alan tüm saygıdeğer tarihçilere şükranlarımızı sunuyor, onlardan faydalanarak telif etme gayretinde bulunduğumuz bu çalışmanın da başka araştırmacılara yarar sağlamasını temennî ediyoruz.

Burada son olarak, tez çalışmamızın savunma sınavının hemen öncesinde farkettiğimiz ve tez konumuzla aynı dönemi işleyen “Bizans İmparatorluğu’nda IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi (1042 – 1055)” adlı doktora tez çalışmasına, bizim çalışmamızla olan farklılık ve benzerlikleri bağlamında değinmek istiyoruz. Öncelikle, bizim çalışmamızla aynı konuyu inceleyen bu tezi hazırlayan değerli tarihçi Mehmet Yağcı’yı tebrik eder, bundan sonraki çalışmalarında da muvaffâkiyetler dileriz. Tez çalışmamızla aynı konuyu araştıran bu çalışmanın, ülkemizdeki Bizans tarih araştırmalarına ve literatüre zenginlik kattığını belirtmek isteriz. Bu tezi, çalışmamızın savunma sınavının hemen öncesinde farketmemiz nedeniyle, tezimizde faydalanmak ve atıf yapmak maalesef çok sınırlı şekilde mümkün olabilmıştır. Her iki tez çalışmasının,

aynı dönemi ve konuları ele alması hasebiyle; bibliyografyalarında hemen aynı ana kaynakları ve modern literatür bağlamında da benzer pek çok eseri kullandıkları görülmektedir. Fakat yine de tez çalışmamızda kullandığımız; özellikle İmparatoriçe Zoe ve Theodora'nın saltanat süreleri ile IX. Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkış ve saltanat süresini tespit bakımından önemli olduğuna inandığımız *Bizans Kısa Kronikleri'nin*, diğer tez çalışmasında kullanılmadığı görülmektedir. Çalışmamızda faydalandığımız ve Kaynaklar kısmında ayrıntılı bilgi verdiğimiz tüm Bizans tarih kaynaklarının orijinal Yunanca metinleri ve varsa Türkçe tercümeleri de kullanılarak, dipnotlarda birlikte gösterilmiştir. Aynı şekilde, çalışmamızda kullandığımız hemen tüm İslâm tarih kaynakları da orijinal lisanlarındaki neşirleri ve Türkçe tercümeleri karşılaştırmak sùretiyle kullanılmıştır. Diğer tez çalışmasında yer verilen XII. yüzyıl tarihçisi Konstantinos Manasses, daha çok Kedrenos ve Zonaras gibi kaynaklardan faydalandığı için, Monomakhos dönemi bakımından orijinal bilgiler içermemektedir. Yine bir farklılık olarak belirtmeden geçmek istemediğimiz bir husus da, çalışma konumuz bakımından oldukça önem arzeden Ermeni tarihçi Urfalı Mateos *Vekâyinâmesi*'nin orijinal Ermenice metninden de faydalanarak, Türkçe tercümesi ile birlikte Ermenice metnin de sayfa numaralarının verilmesidir. Ayrıca, kaynakçamızda da yer verdiğimiz üzere, konumuzla ilgili birkaç Ermenice ve Rusça makaleden de bizzat faydalanılmıştır. Diğer tez çalışmasında kaynaklar kısmında yer verilen ve kullanılan Hagiografik eserler, Şiirler, Mektuplar vb. unsurlara, tarih kaynağı olarak ikincil derecede güvenilir olmaları, daha çok subjektif kanaatleri içermeleri cihetiyle, çalışmamızın ana kaynaklar kısmında yer verilmemiş, bununla birlikte tezimizin ilgili kısımlarında ve gerekli görülen yerlerde bunlara da değinilmiştir. İmparator Monomakhos'a ait mühürlere de tezimizde görseller kısmında yer verilmiştir. Çalışmamızda, Monomakhos dönemi mâlî ve para politikaları konusuna ayrı bir başlıkta geniş yer ayrılmıştır. Keza, *pronoia* sisteminin uygulanması konusuna da geniş şekilde ve bu konudaki tartışmalarla birlikte yer vermiş bulunmaktayız. Ayrıca, çalışmamızda ayrı bir başlık altında yer verdiğimiz, İmparator Monomakhos döneminin önde gelen tarihçi-filozofu Mikhail Psellos'a, dönemin bu önemli sîmâsının hakettiği ölçüde, farklı yönleriyle daha detaylıca ele alındığını ilâve etmeliyiz. İmparator Monomakhos döneminin sanat ve kültür-eğitim alanındaki gelişmeleri de, keza, alanın uzmanlarının

alışmalarından yararlanmak suretiyle ayrıntılı şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Her iki çalışma arasındaki farklılıklarla ilgili bu kısa bilgilendirmenin bir bakıma zarûî olduğunu belirterek, giriş kısmına son vermek istiyoruz. Başta da ifâde ettiğimiz üzere, her iki çalışmanın da ülkemiz tarihçiliğine ve yeni yeni ivme kazanmaya başlayan Bizans araştırmaları literatürüne katkı ve çeşitlilik sağlayacağına inanıyor, bundan sonra yapılacak araştırmaların nitelik ve nicelik yönünden daha da artmasını diliyoruz. Bilimin birikimli şekilde ilerleyen doğası, aynı alanda benzer konuları içeren çalışmaların sıkça yapılmasını da koşullamaktadır kanaatindeyiz.

I. BÖLÜM

IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN İMPARATOR OLMASI VE YENİ İKTİDAR YAPISI

A. İMPARATORİÇE ZOE PORPHYROGENNETA VE ÖNCEKİ EVLİLİKLERİ

Çalışmamızın bu ilk bölümünde İmparator Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe ile ilgili biyografik unsurlara yer vermeye çalışacağız. Bu, her iki tarihî figürün kişisel özelliklerini tanımamıza ve onların dönemindeki kimi gelişmeleri anlamlandırmamıza katkı sunacaktır. Üst üste yaptığı evliliklerde aradığı mutluluğu bulamayan, evlat edinerek tahta çıkardığı insanın nankörlük ve ihânetine uğrayan Zoe'nin, ileri yaşta, kendisinden daha genç Konstantinos Monomakhos ile yaptığı evliliğin de esâsen dönemin siyâsî gelişmeleri netîcesinde meydana gelen bir tür “ Mantık evliliği ” olduğunu bilmek, incelediğimiz dönemin anlaşılmasına önemli etkide bulunacaktır. Diğer taraftan, Konstantinos Monomakhos'un, kendisinden çok daha yaşlı Zoe ile evlenmesi, genç imparatorun, mutluluğu, gayri meşrû denebilecek ilişkilerde aramasına yol açmış, döneminde Bizans sarayı ahlâkî yozlaşmanın merkezi olduğu ithâmına mâruz kalmıştır. Buna ilâveten, Zoe gibi, Bizans hanedanı mensûbu, dahası imparatoriçe makamındaki bir kadının yaşadıkları üzerinden yapılacak bir okumanın, Bizans toplumunda elit kesimden de olsa, kadının durumuna ilişkin yeni kavrayışlar sunacağı açıktır. Bu mülâhazalarla, çalışmamızın bu ilk kısmında biyografik unsurlara değinmek bir bakıma kaçınılmaz olmuştur. Esâsen, günümüzde sadece tarihçiler değil, farklı alanlarda çalışan akademisyenler arasında da, biyografiye duyulan ilgi oldukça yükselmiş durumdadır. Biyografi, farklı tarihsel dönemlere ve sorunlara ışık tutmaya,

tarihsel kişilikleri ve grupları tarihsel analize tâbî tutmaya yardımcı olduğu için, artık daha merkezî bir konum elde etmiş durumdadır.⁹⁶

Konstantinos Monomakhos'un, İmparatoriçe Zoe ile yaptığı evlilik sonucunda 11 Haziran 1042'de 42 yaşında Bizans İmparatoru olması⁹⁷, ilk bakışta tâlihin ona bahsettiği bir iltimas gibi görünmekle birlikte, aslında dönemin siyasî gelişmelerinin yol açtığı zarûretler netîcesinde gerçekleşmiştir. Kendisi, Makedonya imparatorluk hanedanı mensûbu değildi, fakat içlerinde önemli görevlerde bulunan bürokratlar da dâhil olmak üzere, Bizans başkentinde tanınmış pek çok kişinin bağlı olduğu soylu Monomakhos⁹⁸ ailesinden gelmekteydi. Bizans'ın soylu ailelerinden birine mensup olması ve sonraki bürokratik görevleri gereği Bizans sarayına kolayca girip çıkması, imparatorluk hanedanı tarafından tanınıp bilinmesine ve nihâyetinde, birazdan açıklayacağımız gelişmeler netîcesinde imparatoriçe Zoe ile yaptığı izdivaçla imparatorluk tâcını giyinmesine yol açmıştı. Bu sonucu doğuran nedenleri anlayabilmemiz bakımından, Zoe'nin imparatoriçe olması ve onun Konstantinos Monomakhos ile evlenmesine kadar olan bazı gelişmelerin açıklanmasında yarar

⁹⁶ Tarihyazımı ve biyografi arasındaki ilişkilere dâir yararlı bir tartışma için bk. Caine, Barbara, **Biyografi ve Tarih**, çev. Müge Sözen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 1 – 34.

⁹⁷ Konstantinos Monomakhos'un, imparatoriçe Zoe ile evlenmesi konusunda bk. Psellos, s. 101 (Çalışmamızda Psellos'un *Khronographia'sının* Konstantinos N. Sathas tarafından neşredilen Yunanca metninin sayfa numaraları ile Türkçe tercümesinin sayfa numaraları birlikte verilecektir); Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers The Chronographia of Michael Psellus*, translated with an introduction, by E.R.A. Sewter, Penguin Books 1966 London, s. 162 vdd; Mikhail Psellos, *Kronografya*, Türkçe terc. Işın Demirkent Işın, TTK. Yay., Ankara 1996, s.112-113; Skylitzes, *CFHB*, s.422, John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, 2010, s.397-398; Kedrenos, *CSHB*, II, s.542; Attaleiates, *CSHB*, s.18, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay.,İstanbul 2008, s. 33; Zonaras, *L. XVII*, s.155-157; Türkçe terc. Bilge Umar, s. 74-76; Finlay, s. 500 vd.; Constance Head, *Imperial Byzantine Portraits*, Caratzas Brothers, New York 1982, s. 101 – 102; Ostrogorsky, s. 302; Vasiliev, s.350; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 56; Carolyn L. Connor, *Bizans'ın Kadınları*, Türkçe terc. Barış Cezar, YKY yay., İstanbul 2008, s. 313; Gregory, s.277; Treadgold, s. 590; Batılı popüler tarih yazınından bir örnek olarak bk. Norwich, s. 244.

⁹⁸ Konstantinos Monomakhos'un babasının adı Theodosios Monomakhos idi. Bk. Psellos, s. 98; terc. Demirkent, s. 109; Konstantinos'un babası Theodosios, imparator II. Basileios (976-1025) döneminde, sarayda önemli bir göreve yükselmiş ve imparatora karşı bir ayaklanma hareketine de karışmıştı. bk. Psellos, Türkçe terc. Demirkent, s.109 ve dipnot 141.; *Monomakhos (Μονομαχος)* kelimesi Yunanca'da sıfat olarak “ *Teke tek dövüşen* ” anlamına gelmektedir. bk. Güler Çelgin, *Eski Yunanca- Türkçe Sözlük*, Kabcacı yay., İstanbul 2011, s. 439; Monomakhos sözcüğüne verilen anlamlar için ayrıca bk. A. Kazhdan, “ Monomachos ”, *ODB*, v.2, s. 1398; Henry George Liddel ve Robert Scott, *A Greek – English Lexicon*, Eighth Edition, American Book Company 1901, s. 977.

görmekteyiz. Bu açıklama, aynı zamanda Konstantinos Monomakhos'un evlilik yaptığı imparatoriçe Zoe'nin kişilik ve karakter özelliklerini tanımamız bakımından önem taşıdığı gibi, bu imparatorun dönemine bir giriş mâhiyeti de taşıyacaktır. Bu girişin, Zoe'nin daha önce evlilik yaparak imparatorluk makamına taşıdığı kişilerin dönemindeki siyâsî gelişmelere değil, hemen tamamıyla olumsuz sonuçlanan bu evliliklerin Zoe'nin sonraki tutum ve davranışları üzerindeki etkilerine ve Konstantinos Monomakhos ile yapacağı evliliğin mâhiyetini anlamaya odaklanacağını belirtmek isteriz.

Zoe, Bizans İmparatorluğu'na uzun süreli ve ihtişamlı dönemlerinden birini yaşatan Makedonya hanedanı (867-1057) hükümdarlarından VIII. Konstantinos'un (1025-1028) Helena adlı eşinden olan üç kızından ortancasıydı. Kız kardeşlerin en büyüğü olan Evdokia, küçüklüğünde geçirdiği bir hastalığın bedeninde bıraktığı kalıcı izler nedeniyle, adeta dünyaya küsmüş ve zâhidane bir yaşamı seçerek manastır hayatını tercih etmişti. Kardeşlerin ortancası olan Zoe, babası imparator VIII. Konstantinos hastalandığı sırada 50 yaşında idi. Kız kardeşlerin en küçüğü Theodora ise bu sırada 48 yaşında olup, o da ablası Evdokia gibi dindar yapıda olması sebebiyle münzevî bir hayatı tercih etmiş bulunuyordu.⁹⁹ Yaşları dikkate alındığında her üç kız kardeşin de çocuk doğurma ve anne olma vasıflarını muhtemelen kaybettiklerini düşünebilmemiz mümkündür.

İmparator VIII. Konstantinos 1028 yılı içinde ciddî sağlık sorunlarıyla karşılaşmaya başladıktan sonra danışmanlarının da telkinleriyle, kendisine uygun bir vâris aramaya başladı. Erkek evlat sahibi olmadığı için ve büyük kızı Evdokia¹⁰⁰

⁹⁹ Zoe ve kardeşinin yaşı hakkındaki bilgilerimiz, Psellos'un bir kaydını ve dönemin bazı olaylarını nazarı dikkate alarak, ancak 'yaklaşık olarak' ihtiyat kaydıyla kabul edilebilir. Psellos, “ *Konstantinos'un kızının çocuk doğuracak yaşı geçtiğini (kadın evlendiği sırada elli yaşında idi)* ” ifade etmiştir. Bk. Psellos, s. 27, terc. Demirkent, s. 36; Ostrogorsky, “ *Romanos Argyros'un 12 Kasım 1028 tarihinde 50 yaşında bulunan Zoe ile evlendiğini ve bu tarihten üç gün sonra da VIII. Konstantinos'un ölümünü takiben tahta çıktığını* ” ifade etmektedir. Bk. Ostrogorsky, s. 298; Demirkent ise Romanos Argyros ile evlendiğinde Zoe'nin 980 doğumlu olması nedeniyle 48 yaşında bulunduğunu ifade etmektedir, bk. Psellos, s. 27, terc. Demirkent, s. 36, n. 55; Kevin Lygo, *The Emperors of Byzantium*, Thames&Hudson Ltd, London 2022, s. 207 vd.

¹⁰⁰ Psellos, VIII. Konstantinos'un en büyük kızı Evdokia'nın ailenin diğer fertlerine benzemediğini, sâkin ve iyi huylu biri olduğunu, ifade etmektedir. Ayrıca, Evdokia iktidar hususunda yeterli ihtirasa sahip

manastıra kapanmış olduğundan, tahtı diğer iki kızına, Zoe ve Theodora'ya¹⁰¹ devreden imparator, Zoe'yi senatoda önemli yeri olan, *eparkhos*¹⁰² Romanos Argyros ile evlendirdi. VIII. Konstantinos, bu evlilik olayının gerçekleşmesinden üç gün sonra 15 Kasım 1028 tarihinde öldü.¹⁰³

Bu dönemin görgü tanığı ve konumuzla ilgili verdiği bilgiler bakımından ana kaynağımızı teşkil eden Mikhail Psellos'un *Khronographia*'sında, Zoe'nin "çok güzel ve etrafında saygı uyandıran bir kadın" olduğundan bahisle, onun evlilikleri hakkında da önemli bilgiler verilmektedir.¹⁰⁴ Bizans Sarayının iç âlemine nüfûz edebilme şansına sahip olması bakımından, o dönemin önemli kişilikleriyle ilgili çok özel bilgilere

olmadığından, daha yüksek uhrevî amaçlar için, babasının da iznini alarak zâhidane bir hayat sürmeyi tercih etmişti. bk. Psellos, s. 22; terc. Demirkent, s.29.

101 Eserinde sık sık karakter tahlillerine yer veren Psellos, Theodora ile ilgili olarak ; " Üçüncü ve son kız, çok uzun boylu, dili sert ve hazırcevaptı, fakat ablası kadar güzel değildi " ifadelerini kullanmıştır, bk. Psellos, s.22; terc. Demirkent, s.29.

102 Eparkhos " Ἐπαρχος της πολεως " veya şehir praefectus'u, Bizans bürokratik hiyerarşisi içinde ilk 60 yüksek mevki arasında 18. sırada gelirdi. Görevi, şehirde asayiş sağlamaktır, sirk partileri arasında düzeni korumak, loncaları kontrol etmek ve özellikle mısır stokunu denetlemektir. Bk. Psellos, s. 24; terc. Demirkent, s. 30 -31, n. 51; Yunanca'da ἐπάρχω / eparkhō, yönetmek, idare etmek anlamına gelmekte olup, *Eparkhos*, Bizans başkenti Konstantinopolis'in 'vâlisi' olarak tanımlanan ve İmparatorluk senatosunda önemli yere sahip üst düzey yöneticidir. IX. – XI. yüzyıllar arasında Eparkhos, Konstantinopolis'in idarî ve sosyo-ekonomik hayatında etkili ve çok yönlü bir rol oynamış ve ortaya çıkabilecek sorunları yetkileri çerçevesinde çözümlemeye çalışmıştır, bk. Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. Ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge yay., İstanbul 2021, s. 95; Eparkhos için ayrıca bk. A. Kazhdan, " Eparch ", *ODB*, v. 1, s. 704.

103 Psellos, s. 25, terc. Demirkent, s. 31: " Konstantinos'un kızlarının en güzeli Zoe, hemen Romanos ile evlendirildi. Babası bu evlilik merasimini gördükten sonra öldü ve imparatorluğu akrabası olan Romanos'a bıraktı " diye yazmaktadır : " Καὶ τῶν τοῦ Κωνσταντίνου θυγατέρων ὁμοῦ τε ὀπτάνεται τοῦτω καὶ εἰς Βασιλικὴν συμβίωσιν ἄγεται. Ὁ δὲ γὰρ πατήρ, τοσοῦτον ἐπιζήσας ὅσον αἰσθῆσθαι τῆς συνοικίσεως, μεταλλάττει τὸν βίον, τῷ κηδεστῇ Ῥωμανῷ τὸ κράτος καταλιπὼν"; Zonaras, İmparator VIII. Konstantinos'un, Romanos Argyros ile Zoe'nin evlenmesinden üç gün sonra öldüğünü ifade etmiştir. Bk. Zonaras, L. XVII, s.127-128; Türkçe terc. Bilge Umar, s.48; Krş. Ostrogorsky, s. 298; Demirkent, VIII. Konstantinos'un, iki gün hasta yattıktan sonra 11 Kasım 1028 tarihinde öldüğünü yazmıştır, bk. Psellos, terc. Demirkent, s. 31, n. 52; Lynda Garland, *Byzantine Empresses Women and Power in Byzantium AD 527 – 1204*, Routledge London 1999, s. 136 vdd. VIII. Konstantinos'un ölüm tarihi ile ilgili olarak 12 Kasım 1028 tarihini veren bir araştırma da mevcuttur, bk. Philip Grierson ve Cyril Mango ve Ihor Ševčenko, " The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337 – 1042) ", *DOP*, v. 16, s. 58.

104 Romanos Argyros'un (1028-1034) ölümünden sonra Zoe, Paphlagonyalı Mikhail ile evlendi, bk. Psellos, s.42; terc. Demirkent, s. 53 vd.; IV. Mikhail'in (1034-1041) ölümünden sonra Zoe, üçüncü evliliğini 11 Haziran 1042'de Konstantinos Monomakhos ile yaptı. Zoe'nin üçüncü evlilik için eş arayışı sırasında kendisi ile tanıştırılan ve her ikisi de Konstantinos adını taşıyan adaylar birbiri ardı sıra imparatoriçeye koca olma şanslarını yitirmişlerdir, bk. Psellos, s.96-98 ve s.100-101; terc. Demirkent, s.108-109 ve s.112-113; Zoe ve evlilikleri hakkında ayrıca bk. Ahmet Refik Altınay, *Bizans İmparatoriçeleri*, (haz.) Muammer Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2012, s. 65 – 75.

dayanan ayrıntılı anekdotlar sunan Psellos, elbette pek çok tarihçi gibi kimi zaman bazı önyargılara kapılmaktadır. Eserinde Psellos'un kendisine atfettiği abartıya kaçan önem kuvvetle hissedilmekte, dönemin önemli şahsiyetlerine yakınlığı ve onlara ait sırlara vâkıf olmanın gururu satırlarına güçlü şekilde yansımaktadır.

Yaklaşık olarak 978¹⁰⁵ yılında İmparator VIII. Konstantinos ile imparatoriçe Helena Alypia'nın kızı olarak dünyaya gelen Zoe, aslında daha 1002 yılında henüz 24 yaşında iken, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun veliahdı III. Otto'ya gelin adayı olarak gönderilmiş, fakat Otto'nun, Zoe İtalya'ya ulaşmadan önce ölüvermesiyle¹⁰⁶, bu evlilik girişimi sonuçsuz kalmıştı.¹⁰⁷ Yukarıda da değinildiği üzere, babası İmparator VIII. Konstantinos, ölümünden hemen önce, danışmanlarının da telkiniyle, tahta bir vâris bulmak amacıyla, kızı Zoe'yi, III. Romanos Argyros adıyla tahta çıkacak olan Romanos Argyros ile evlendirdi.¹⁰⁸ Zoe bu ilk evliliği gerçekleştiğinde 50 yaşında bulunuyordu. Burada pek çok sorunun zihinlere sökün etmesi kaçınılmaz gibi. Zoe henüz 24 yaşında iken genç prens Otto ile evlilik girişiminin neticesiz kalması, kendisinde hayal kırıklıklarına yol açmış mıydı? Daha sonra yaptığı evliliklerin hemen tümünün sorunlu

¹⁰⁵ Psellos, Zoe'nin Romanos Argyros ile evlendiğinde elli yaşında olduğunu ifade etmiştir. Bu evlilik 1028'de yapıldığına göre, Zoe 978 tarihinde doğmuş olmalıdır. Bk. Psellos, s. 27, terc. Demirkent, s. 36, n. 55'de Zoe'nin Romanos ile evlendiğinde, 48 yaşında olduğunu ifade etmiştir; yukarıda da değinildiği üzere Ostrogorsky, Zoe ile Romanos evlendiğinde Zoe'nin 50 yaşında olduğunu ifade etmektedir, bk. Ostrogorsky, s. 298.

¹⁰⁶ Zoe, Bari'ye geldiğinde nişanlısının 24 Ocak 1002'de öldüğünü öğrendi, bk. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel ilişkiler Üzerine Bir Araştırma*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi yay. İstanbul 2000, s. 43; Garland, s. 137; III. Otto'nun 21 yaşında bekâr ve vâris bırakmadan, sıtma hastalığına yakalanarak öldüğüne dâir, bk. Julia M. H. Smith, *Roma'dan Sonra Avrupa – Yeni Bir Kültür Tarihi 500 – 1000*, çev. Ahmet Fethi, Alfa yay., İstanbul 2015; Jonathan Shepard, “ Western Approaches (900–1025) ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 555; Karl Leyser, “The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships”, *Relations Between East and West in the Middle Ages*, Ed. Derek Baker, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973, s.43.

¹⁰⁷ Özellikle Ortaçağ Avrupasında, hânedanların kendi prestijlerini artırmak amacıyla, hânedanlar arası evliliklere başvurdukları bilinmektedir. Bunun birçok örneğine Otto Hânedânı döneminde de rastlanmaktadır. Bu konuda yararlı bir makale için bk. Banu Çetin Ünal, “ Otto Hanedanı Döneminde Prestij ve İttifak Evlilikleri ”, *Orta Çağdan Kesitler*, Pınar Ülgen (ed.), Yeditepe yay., İstanbul 2021, s. 9 – 45.

¹⁰⁸Psellos, s. 25; terc. Demirkent, s.31, n. 52; Skylitzes, *CFHB*, s.374-375; Zonaras, *L. XVII*, s.127-128; terc. Umar, s.48; Connor, s. 300 vd.; A. Kazhdan ve Charles M. Brand, “ Zoe ” *ODB*, v.3, s. 2228; Lygo, s. 208.

olarak geçtiği bilindiğine göre, bunda, uğradığı bu hayal kırıklıklarının rolü olmuş muydu? Psellos bu sorulara cevap oluşturacak şeyler söylemese de, Zoe'nin evlilik konusunda yaşadığı olumsuzluklar ve daha sonra Konstantinos Monomakhos ile, 64 yaş gibi, evlilik için oldukça ileri bir yaşta izdivaç etmesini, olsa olsa devletin idaresinde kendisine yardımcı olacak bir eşin desteğine duyduğu ihtiyaçla açıklamak gerektiği kanaatindeyiz.

Romanos Argyros'u koca olarak seçmekle onu İmparatorluk makamına oturtan Zoe, yaşı çoktan geçtiğinden, eşini babalık makamına çıkarmayı başaramamıştı. Aslında her ikisi de yaş bakımından doğal olarak ana-baba olma çağını geçmiş olan Zoe ve eşi Romanos, çeşitli ilaç tedavisi yöntemlerinin dışında, büyü ve muska gibi, Psellos'un "saçmalık" olarak nitelediği yollara başvursalar da, bütün bu göz yaşartıcı çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁰⁹ Evliliklerinin bir çocukla yani bir taht vârisi ile bereketlenmemiş olması, Zoe ile eşinin arasının kısa sürede bozulmasına ve birbirlerinden uzaklaşmalarına yol açtı. Bu duygusal kopuş, bir süre sonra Romanos tarafından Zoe'ye tahsis edilen gelirlerin kısıtlanmasıyla daha somut bir hâl aldı. Psellos, III. Romanos ile Zoe arasında giderek daha berbat hâle gelen ilişkileri açıklarken gâyet net ifadeler kullanmaktadır: *"İmparatoriçeye gelince, diğerlerinden daha fazla iki şey onu sinirlendiriyordu. Romanos'un gerçekten onu sevmemesi ve istediği gibi para harcayamaması. Hazine dairesi imparatorun emri ile ona kapatılmıştı ve belirli bir harçlıkla yaşamaya mecbur kalmıştı. Tabiatıyla imparatoriçe hem kocasına hem de ona bu türlü davranması için akıl verenlere son derece öfkelenmişti"*.¹¹⁰ Zoe'nin para harcama konusundaki tutumu genellikle aşırıya kaçan bir müsriflikle nitelendirilmekle beraber, zaman zaman hayır kurumlarına bağışta bulunması ve tanıdıklarına pahalı hediyeler vermesi, aslında bir imparatoriçe için pek de tuhaf karşılanacak şeyler değildir. Ayrıca kocası Romanos Argyros'un kendisini giderek ihmâl etmesi ve hatta bir metres edinmesi gibi hususlar, Zoe'nin duygu ve davranışları üzerinde mutlaka etki etmiş olsa gerekir. Bütün bu gelişmeler, anlaşıldığı kadarıyla

¹⁰⁹ Psellos, s.27; terc. Demirkent, s.36-37; Zonaras, L. XVII, s. 133-134; terc. Umar, s. 53; Zoe'nin evlilikleri konusunda Zonaras ile Skylitzes üzerine bir tartışma için bk. Angeliki Laiou, "Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes", *DOP*, 46, 1992, s. 165-176.

¹¹⁰ Psellos, s.27 vd., terc. Demirkent, s.37; Connor, s. 303.

Zoe'nin bir tepkisellik ile karşılık verme dürtülerini harekete geçirmiştir. Nitekim Psellos, bu dönemde Zoe'nin kendi özel ilişkileri olduğunu ifâde etmektedir.¹¹¹ Kocasının metres edinmesi, ödeneklerini kesmesi ve kendisiyle arasına koyduğu mesâfeyi artırması, Romanos'u imparatorluk tahtına taşıyan Zoe için tahammül sınırlarını aşan boyutta acı vermeye başlamış olmalıdır. Nitekim, popüler Bizans tarihçiliğine dâhil olmakla beraber Norwich'in yerinde ifadesiyle; “*Hayatının ilk elli yılında onun her istediğini yerine getiren bir baba tarafından şımartılan gururlu Zoe*”, öfkelerini en yakını olan kızkardeşi Theodora'dan çıkartmaktan çekinmez ve onun “*sürekli entrikaları ve skandallarına bir son verme*” gerekçesiyle 1031 yılında bir manastıra kapatılması emrini verir.¹¹²

Bundan sonra meydana gelen ve III. Romanos Argyros'un 1034 yılı Paskalya öncesi Perşembe günü ölmesi ile sonuçlanan gelişmeler zincirini kısaca özetlemek gerekirse; kocası ile ilişkilerin iyice bozulduğu ve adeta saray içinde ayrı yaşamaya başladıkları bu dönemde, XI. yüzyılın en etkili saray hadımlarından *Orphanotrophos*¹¹³ unvanlı Ioannes adlı Paphlagonialı bir saray görevlisinin, genç ve yakışıklı kardeşi Mikhael'i, imparatoriçe Zoe ile tanıştırmayı, gelişmelerin daha hızlı ve trajik bir hâl almasına yol açtı. Aşağı tabakadan gelmekle beraber zekâ ve kurnazlığıyla yükselmeyi başaran bu Paphlagonyalı köylü, Zoe üzerinde vicdansız entrikacı kişiliğiyle, hadım ve keşiş olması cihetiyle kendisi imparatorluk tâcı üzerinde iddia sahibi olamayacağından, bunu kardeşi Mikhael'in elde etmesi için harekete geçti.¹¹⁴ İmparatoriçe Zoe, bu

¹¹¹ Psellos, s. 35-36, terc. Demirkent, s.46 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 134-135, terc. Umar, s. 53-55.

¹¹² Norwich, s. 220; Zonaras'ın eserinden, Zoe'nin kızkardeşi Theodora'yı kapattığı manastırın, Haliç'in güney kıyısındaki Petrion Manastırı olduğu anlaşılmaktadır, bk. Zonaras, *L. XVII*, s. 132, terc. Umar, s. 52; ayrıca bk. Abbé Albert Vogt, “The Macedonian Dynasty From 976 To 1057 A.D. ”, *The Cambridge Mediaval History, The Eastern Roman Empire (717-1453)*, J.B. Bury (Planned By), v. IV, Chapter IV., CUP, London 1923, s. 100.

¹¹³ *Orphanotrophos* / *Ορφανотρόφος* , Bizans başkentinde veya başka bir şehirde bulunan yetimhanenin yöneticisidir. Bu görevlinin Geç Antik Çağ'da dinî öneminin olduğu bilinmekle beraber, X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başına tarihlendirilen iki mühürden, *Orphanotrophos*un bir unvan olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 60 – 61; *Orphanotrophos* hakkında ayrıca bk. A. Kazhdan, “*Orphanotrophos*” *ODB*, v.3, s. 1537 – 1538.

¹¹⁴ Kedrenos, entrikacı saray hadımı Ioannes *Orphanotrophos* için “*becerikli ve aktif bir insan*” anlamında “*Ἰωάννης, πρακτικὸς ἀνθρώπος ὦν καὶ δραστήριος*” ifadelerini kullanmaktadır, bk. Kedrenos, *CShB*, s.506; IV. Mikhael'in yükselişi ve sonunda imparatorluk makamını elde etmesi, ağabeyi hadım Ioannes'in sarayda yüksek bir görevli olması sayesinde gerçekleşmiştir ki, bu aslında

yakışıklı gence âşık oldu, kısa süre sonra da III. Romanos Argyros 11 Nisan 1034 tarihinde saraydaki özel havuzunda ölü bulundu.¹¹⁵ Kanaatimize göre, İmparator Romanos'un ölümüyle ilgili olarak Psellos'un yazdıkları daha çok kulaktan dolma bilgilere dayanmakta olup, imparatorun bir cinâyete maruz kaldığını ispatlamak için yeterli değildir.¹¹⁶

Zoe, imparatorun ölümünü haber alınca derhal kontrolü ele aldı ve ertesi günü, 12 Nisan 1034 tarihinde, Paskalya sabahında, sarayda yapılan törende Konstantinopolis patriği Aleksios'un katılmasıyla, Paphlagonia'lı Mikhael ile karı koca ilân edildiler.¹¹⁷ Zoe o sırada elli altı yaşında olup, genç kocası ile arasında neredeyse 40 yaş bulunuyordu.¹¹⁸

Zoe, kısa süre içinde yeni evliliğinden de aradığı mutluluğu bulamayacağını anladı. İmparatoriçe ile nikâhlanarak Bizans İmparatoru makamına oturduktan sonra IV. Mikhael'in davranışlarının fazla zaman geçmeden değiştiğini, tarihçi Psellos, şu ifadelerle anlatmaktadır: “Şimdiye kadar Mikhael rol yapmıştı; davranışı ve

Bizans tarihinde zaman zaman gözlemlenen bir vâkiadır; yani yükselmenin kendine has, resmî olmayan bazı kuralları vardı: ‘ Bizans başkenti Konstantinopolis’te bulunmak, gençlik ve iyi görünüş, yüksek bir görevlinin hizmetindeki bir akraba ’, bk. Alexander Kazhdan ve Michael, McCormick, “ Bizans Sarayının Sosyal Dünyası ”, **Bizans Saray Kültürü 829-1204**, (ed.) Maguire, Henry, Türkçe terc., Günay, Müfit, YKY, Ankara 2016, s. 299- 300.

¹¹⁵ Psellos, s. 40 -41, terc. Demirkent, s.49 vd.,n. 82; Kedrenos, II, s.504 vd.; Zonaras, L. XVII, s.135-136, terc. Umar, s. 55; Ostrogorsky, s. 299 vd.; Connor, s. 304 vd.; Gregory, s.277; Daş, s. 81; Philip Grierson, Cyril Mango and Ihor Sevcenko, s. 59.

¹¹⁶ III. Romanos Argyros'un bir cinâyete mi kurban gittiği, yoksa havuzun içinde bir kalp krizi veya inme sonucunda mı öldüğü şüphelidir. Katledilmiş olduğu konusunda kesin bir bilgiye, bir görgü şahidinin ifadesine sahip değiliz. III. Romanos Argyros'un ölümü ile ilgili olarak bk. Psellos, s.41-42, terc. Demirkent, s. 49-50; Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, imparator Romanos Argyros'un, Zoe tarafından zehirletilerek öldürüldüğünü kaydetmektedir, bk. Urfalı Mateos, **Badmutyun, (Պատմութիւն Մատթէոսի Ուրբայեցիոյ)**, Յերուսաղէմ 1869, s. 73, **Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, terc. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankara 1962, s. 58; Kedrenos'un eserinde ise, imparatorun, Zoe'nin teşvikiyle hadım Ioannes Orphanotrophos eliyle ağır tesir eden zehir içirilmek suretiyle öldürülmek istendiği fakat ölmekte gecikmesi üzerine bu defa havuzda boğdurulmak suretiyle katledildiği, anlatılmaktadır, bk. Kedrenos, II, s.504 vdd.; İmparator III. Romanos Argyros dönemi ile ilgili derli toplu bir değerlendirme için bk. Kaldellis, s. 158 – 165.

¹¹⁷ Psellos, s.42-43, terc. Demirkent, s.53-54, n. 83; Barbara Hill, **Bizans İmparatorluk Kadınları**, TVYY, İstanbul 2003, s. 47 – 48; Daş, s. 80.

¹¹⁸ Zoe'nin yaşı konusuna yukarıda yer verilmişti. Romanos ile 1028'de evlendiğinde 50 yaşında olan Zoe'nin, İmparatorun 1034'de öldüğüne bakılarak, Paphlagonialı Mikhael ile evlendiğinde 56 yaşında olduğu ortaya çıkmaktadır.

gözlerindeki ifade imparatoriçeye karşı aşkını gösteriyordu. Ancak çok zaman geçmeden bütün bunlar değişti. İmparatoriçenin aşkı ve onun için yaptığı bütün iyilikler en âdî nankörlükle cevaplandırıldı. Böyle davranışından ötürü Mikhael'i ne methedebilirim, ne ayıplayabilirim. Bununla beraber velînimeti olan hanıma duyduğu nefreti ve takındığı kötü tavrı hiç de tasvip edemem. Yine de onun bu hanımdan korkmasına hak veriyorum: Romanos'un âkıbetine uğrama korkusu".¹¹⁹ Bu satırlar, Psellos'un, IV. Mikhael'in Zoe'ye olan aşkından kuşku duyduğunu gösterdiği gibi, ağabeyi Hadım Ioannes'in de teşvikiyle tahta çıkmak amacıyla onu kandırdığından adeta emîn olduğunu göstermektedir.¹²⁰ Mikhael, belki de imparatorluğa hükmetme konusunda Zoe'ye göre daha başarılı olabileceği düşüncesine kapılmış olmanın etkisi ve ayrıca ilerde kendisinin de Romanos gibi bir âkıbete uğrayabileceği kuşkusu, onun Zoe'ye karşı davranış ve tutumlarının değişmesine yol açmış olabilir. Doğrusu entrikacı ağabeyi saray hâdımını Ioannes'in, kardeşi Mikhael üzerindeki etkisi, onun bu konudaki paranoyasını tetiklemiş olabilir. Böylece Mikhael, Zoe'yi âdeta hapis hayatı yaşayacağı harem dairesine kapattırdı. Psellos bu konuda şunları kaydetmektedir: "Onun hareketlerinden şüphe ediyordu ve ona her türlü serbestliği yasak etmeye başladı. Saraydan çıkması yasaklandı ve kadınların bölümüne kapatıldı. Muhafız başkanı, ziyaretçinin kimliği, ailesi ve niyeti konusunda yaptığı dikkatli araştırmalardan sonra özel izin vermedikçe, imparatoriçenin yanına hiç kimse giremiyordu. Yani çok sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmakta idi ".¹²¹ Psellos'un ifadelerine benzer şekilde, Kedrenos da Zoe'nin sarayda bir mahkûm gibi hapsedildiğini yazmaktadır: "En sadık kadın hizmetkârlarını ondan uzaklaştırdı, yerlerine kendi ailesinden olanları yerleştirdi. Bu hizmetkârlar olanı biteni haber vermekle yükümlüydüler. İmparatoriçe Zoe, hadım Ioannes'in izni olmadan banyo bile yapamıyordu ".¹²²

¹¹⁹ Psellos, s. 44, terc. Demirkent, s. 55; Skylitzes, *CFHB*, s. 392, İng. terc. Wortley, s. 370; Kedrenos, *II*, s.505; Zonaras, *L. XVII*, s. 136, terc. Umar, s. 56; Connor, s. 305.

¹²⁰ Psellos, s. 44, terc. Demirkent, s. 55; Connor, s. 305.

¹²¹ Psellos, s. 49, terc. Demirkent, s. 59, n. 87, 88.

¹²² Kedrenos, *II*, s.506; krş. Psellos, s. 49, terc. Demirkent, s. 59, n. 88; Connor, Carolyn L., s. 305.

Mikhael'in Zoe ile evlilik ilişkisinin kötüye gitmesinde, ona karşı takındığı son derece olumsuz tavırların yanı sıra, son dönemde giderek sıklaşan sara nöbetlerinin de etkisi vardı. Üstelik Psellos'a göre, *“Sara nöbetleri eskisi gibi aralıklı değil daha sık gelmeye başlamıştı. Başkalarının önünde nöbete yakalandığında pek o kadar utanmıyordu, fakat imparatoriçenin önünde kriz geçirince kıpkırmızı kesiliyordu. Krizlerin ne zaman tutacağı belli olmadığından karısından uzak duruyordu. Karısı onu bu vaziyette görmüş olsaydı, Mikhael küçük düşmüş olacaktı ”*.¹²³

Kocası tarafından ihmâl edilmenin ötesinde adeta tecrit edilen Zoe'nin, hele küçüklüğünden beri her isteği yerine getirilen bir Bizans prensesi olarak yetiştirildiğini göz önüne aldığımızda, onun nasıl bir depresif ruh hâline düşmüş olabileceğini tahmin edebiliriz. Muhtemelen hiç lââyık olmadığına inandığı bu davranışlar, Zoe *Porphyrogenneta*¹²⁴ bakımından büyük hayal kırıklığı, öfke ve ruhsal çöküntüye yol açmış olmalıdır. Fakat o, bu öfkesini bastırmayı becerdi ve etrafındaki insanları kırıp dökmekten uzak durmayı tercih etti. Bu akıllı ve ılımlı tutumu ilerde onun çok işine yarayacak, gerek etrafından ve gerekse halktan gördüğü teveccüh, iktidarını yeniden ele alıp sürdürmesini sağlayacaktır.¹²⁵

Sonunda Mikhael'in iyice kötüleşen sağlığı, hadım Ioannes'i ailesinin iktidarını sürekli kılmak amacıyla yeni bir plan hazırlamak için harekete geçirdi; buna göre Zoe, eşi Mikhael'in yeğeni Mikhael Kalaphates'i kendisine evlat edinecek ve eşi için de halef olarak seçecekti. Adeta sarayda hapis hayatı süren ve herkesten izole edilmiş durumdaki Zoe'nin neredeyse hiç itiraz etme şansı yoktu. Gerek İmparator IV. Mikhael ve gerekse

¹²³ Psellos, s. 49-50, terc. Demirkent, s. 60.

¹²⁴ Porphyra (πορφυρα) : Yunan dilinde *Mor*, *Erguvânî* anlamına gelir. Bizans döneminde İmparatorlara özgü renk olarak bilinir. Hattâ İmparatorların, fermanları imzalarken kullandıkları mürekkebin rengi de mor idi. Saraydaki Mor Oda'da doğan İmparator çocuklarına *Porphyrogennetos* (dişil formu *Porphyrogenneta*), yani *“Mor Odada Doğmuş Olan”*, denirdi, bk. Michael McCormick, *“Porphyrogennetos”*, *ODB*, v. 3, s. 1701; Bu konuda ayrıca bk. Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, Türkçe terc. Bilgi Altınok, Özne yay., İstanbul, s. 34-35.

¹²⁵ Burada yine, sarayı ve gelişmeleri yakından izleme imkânına sahip olan Psellos'un anlatısına bakmakta yarar görmekteyiz: *“Kadınların çirkin bir huyu olan çok konuşmaktan kaçındı ve hislerini belli etmedi. İmparatora geçmişte kendisine duyduğu aşkı ve bağlılığı hatırlatmadığı gibi, kayınbiraderlerinin yaptığı tehdit ve hakaretler karşısında da kızgınlık göstermedi. Muhafız Başkanına bir defa bile acı söz söylemedi ve onu huzurundan kovmadı. Aksine herkese karşı nazikti ve akıllı hatipler gibi değişik kişilere ve değişik şartlara kendini uydurdu ”*, bk. Psellos, s. 49-50, terc. Demirkent, s. 60.

ağabeyi hadım Ioannes, Zoe'nin iktidarın gerçek sahibi olacağını ve Mikhael Kalaphates'in onun buyruklarını yerine getirecek hizmetkârı olacağını özellikle vurguladılar. Zoe, Mikhael Kalaphates ile uzun görüşmeler yaptıktan ve ondan kendisine boyun eğeceğine dair söz aldıktan sonra, onu evlat edinerek, İmparatorun vârisi olarak ilân etmeye razı oldu. Bunun için resmî tören Blakhernai¹²⁶ Kilisesi'nde yapıldı ve İmparatoriçe Zoe, evlât edindiği oğlu ile birlikte saraydan kiliseye getirildi. İmparator IV. Mikhael, yeğeni Mikhael Kalaphates'i imparatoriçe ile yeni akrabalığından dolayı kutladı ve onu *Caesar*¹²⁷ mevkiine resmen yükseltti. Psellos'un ifadesiyle, hadım Ioannes, planını gerçekleştirmenin ve ailesinin güvenliğini sağlamış olmanın sevinciyle adeta uçuyordu. Mikhael Kalaphates, İmparatoriçe Zoe tarafından 1040 yılında evlât edinildi ve dayısı IV. Mikhael'den sonra, tahta çıkma hakkını elde etmiş oldu.¹²⁸

IV. Mikhael 1041 tarihinde ölünce¹²⁹, yeğeni Mikhael Kalaphates, V. Mikhael olarak İmparatorluk tacını giydi.¹³⁰ V. Mikhael tahta çıkışını tâkibeden haftalarda gerek

¹²⁶ Bu olayın gerçekleştiği Blakhernai Kilisesi hakkında bilgi için bk. Semavi Eyice, “İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray”, *TAC* (Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını), Nisan 1987, sa. 5, s. 43; Blakhernai Kilisesi'nde Hz. Meryem'e âit “kutsal elbise” (*Maphorion*) muhâfaza edilmekte idi. Bu elbise, İmparator I. Leon'un (457-474) karısı İmparatoriçe Verina tarafından Kudüs'ten getirilmiş ve burada saklanmıştı. Rivâyete göre bu elbiseler iki Bizanslı hacı tarafından Musevî bir kadından çalınmıştır. Bu kutsal giysiler 1433 yılındaki yangında kilise ile birlikte yanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Feride İmrana Altun, *İstanbul'un 100 Roma, Bizans Eseri*, İBB yay., İstanbul 2009, s. 75; John Freely ve Ahmet S. Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, terc. F. Gülrü Tanman, YKY yay., İstanbul 2017, s. 55; Hz. Meryem'e âit “Kutsal Elbise”, 860 tarihindeki Rus saldırısı sırasında güvenlik gerekçesiyle Blakhernai'den alınarak Ayasofya'nın hazinesinde kilit altına alınmıştı. Tehlike geçtiğinde dinî bir törenle Blakhernai'ye geri götürülmüştü, bk. Robert Ousterhout, “Bizans Konstantinopolis'inde Kutsal Mekânın Oluşumu ve Anlamı”, *Kutsal Mekânlar ve Kentsel Ağlar*, (ed.) A. Hilâl Uğurlu ve Suzan Yalman, 11. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, çev. Barış Cezar ve Hilal Gültekin Çatak, *ANAMED* yay., İstanbul 2019, s. 96.

¹²⁷ *Caesar* / Kaisar, imparatorun yanısıra oğullarına da verilen bir unvandır. Esasında, Bizans'ta resmî olarak imparatoru tanımlamak için kaynaklarda *Basileus* unvanı kullanılmakla beraber, ayrıca, imparator için kaynaklarda *autokrator*, *augustus*, *despotou*, *kyrios* ve *sebastos* da kullanılmaktadır, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 52, n. 16.

¹²⁸ Psellos, s. 53 vd.; Türkçe terc. Demirkent, s. 63-64, n. 96; Hill, s. 49; Connor, s. 307; Daş, s. 81.

¹²⁹ Psellos, s. 67-68, terc. Demirkent, s. 75-76, n. 111; Hill, s. 50; IV. Mikhael, 10 Aralık 1041'de öldü ve Anargyroi Kilisesi'ne gömüldü. Bu kilise, İmparator Büyük İustinianos tarafından (527-565) Aziz Kosmas ve kardeşi Aziz Damianos şerefine bugün Eyüp (*Kosmidion*) olarak bilinen yerde inşa ettirilmişti. Bu iki kardeş doktordu ve tıbbî hizmetleri karşılığında para almazlardı, bu sebeple *Anargyroi* adıyla anıldılar. IV. Mikhael de bu kiliseyi genişletmiş ve elden geçirtmişti, bk. Psellos terc. Demirkent, s.

İmparatoriçe Zoe'ye ve gerekse dayısı hadım Ioannes'e karşı aşırıya kaçan bir alçakgönüllülük sergilemiş, onları âdeta iltifata boğmuştu. Psellos'un kaydına göre; Zoe'ye hitap ederken dudaklarından sürekli olarak “İmparatoriçem”, “O'nun kuluyum” ve “O ne karar verirse” sözleri dökülmekteydi. Aynı şekilde dayısı Ioannes'e karşı da çok kibarca davranıyor, ona “Efendim” diye hitap ediyor ve yanında oturması için bir taht koyduruyordu.¹³¹ Fakat kısa bir müddet sonra Mikhael'in davranışları değişmeye başladı. Bütün iktidara tek başına sahip olmak istediği anlaşılan V. Mikhael, Zoe'yi saraydan ve kentten uzaklaştırmaya karar verir. Onun bu kararı almasında dayıları olan hadım Ioannes ve onun kardeşi *Nobilissimos*¹³² unvanlı Konstantinos'un, İmparatoru, Zoe'ye itimat etmemeye, çünkü Zoe'nin onu zehirlemeye hazırlandığı hususunda iknâ etmeleri de önemli rol oynamıştı. Böylece Zoe, bir kez daha ihânete uğradı ve saraydaki gücü elinden alındığı gibi, Marmara Denizi'ndeki adalardan birisi olan Prinkipo (Büyükada) 'ya götürüldü ve buradaki bir manastıra¹³³ kapatıldı.¹³⁴

67, n. 98; Philip Grierson ve Cyril Mango ve Ihor Sevcenko, s. 59; İmparator IV. Mikhael dönemi ile ilgili derli toplu bir değerlendirme için bk. Kaldellis, s. 165 – 175.

¹³⁰ Psellos, s. 70, terc. Demirkent, s. 81; Skylitzes, *CFHB*, s. 416, İng. terc. Wortley, s. 391; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.534 vdd; Zonaras, *L. XVII*, s. 149, terc. Umar, s. 68.

¹³¹ Psellos, s. 70, terc. Demirkent, s.81.

¹³² *Nobilissimos/ Nobelissimos* : *Caesar* ve *Kuropolates* ile birlikte en yüksek üç şeref unvanından biri; normalde imparatorluk ailesi üyelerine verilirdi. Bk. Psellos terc. Demirkent, s. 299'da Ek Sözlük; *Nobelissimos* unvanı XI. yüzyıl ortalarına dek sadece İmparatorluk ailesi mensuplarına verilmiştir. XI. yüzyıl sonlarına doğru bu unvan, üst düzey komutanlara da tevcih edilmiştir. Bunun ilk örneği 1081'de imparator olacak Aleksios Komnenos'tur, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 142 – 143; *Nobelissimos* hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. A., Kazhdan, “ *Nobelissimos* ”, *ODB*, v. 3, s. 1489 - 1490.

¹³³ Manastır sözcüğü Yunanca “ tek, yalnız ” mânasına gelen “ *monos* ”tan hareketle *μονάζω* fiilinden türemiştir. Münzevî hayat tarzını benimseyenlerin yaşadığı mekânları ifade eden “ *Monasterion* ”un Türkçe'deki şeklidir. Bu kelime Batı dillerine *monastery* (İng.) ve *monastere* (Fr.) şeklinde geçmiştir, bk. Murat Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2011, s. 13 – 14; Bizans Manastır Sistemi hakkında bk. Alice-Mary Talbot, “ Bizans Manastır Sistemine Giriş ”, *Bizans Özel Sayısı, Cogito*, YKY yay., sa. 17, s. 161-176; Bizans manastırlarını farklı yönleriyle inceleyen yine aynı yazara ait yararlı bir makale için bk., Alice-Mary Talbot, “ A Monastic World ”, *The Social History of Byzantium*, (Ed.) John Haldon, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009, s. 257 – 278; Bizans İmparatorluğu'nda Manastırlar ve toplumun bir unsuru olarak keşiş hakkında yararlı olabilecek iki makale için bk. Peter Charanis, “ The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire ”, *DOP*, v. 4, (1948), s. 52 – 118; Peter Charanis, “ The Monk as an Element of Byzantine Society ”, *DOP*, v. 25 (1971), s. 61 – 84.

¹³⁴ Psellos, s. 78-79, terc. Demirkent, s.89, n. 121; Lygo, s. 206 vd.

V. Mikhael böylece, biraz da akrabalarının kışkırtmasıyla, şiddetli bir nefret beslediği analığı Zoe'den kurtulma amacına ulaşmıştı. Fakat imparatorun rahatlık dönemi uzun sürmedi. Bu gelişmelerle ilgili haberler başkentte yayılınca, halk Zoe'yi desteklemek için hemen ayaklandı. Psellos'un, bizzat şahit olduğu bu olaylarla ilgili tasviri oldukça canlıdır: *"Bütün erkekler silahlanmıştı; birinin elinde balta, diğerinin ağır bir demir kılıç, birinde ok, bir başkasında mızrak, ayak takımının çoğunluğunda da elbiselerinin katları arasında kocaman taşlar; bir kısmının da ellerinde atmaya hazır taşlar, kargaşa içinde koşuşuyorlardı. O sırada ben de saray girişinde bulunuyordum. Uzun zamandan beri imparatorun sekreterliğini yapmaktaydım ve imparatorun huzuruna çıkma merasimini yeni öğrenmiştim..... Birden kulaklarımıza at nallarının sesi gibi bir uğultu geldi ve çoğumuzun yüreği bu sesle titredi. Sonra bir haberci geldi ve bütün halkın imparatora karşı ayaklandığını söyledi..... Hemen atıma atlayarak şehrin merkezine gidip, şimdi bile güçlükle inanabildiğim manzarayı kendi gözlerimle gördüm"*¹³⁵.

Psellos'un, Bizans başkentindeki halk hareketini yansıtırken duyduğu heyecan ve şaşkınlık, satırlarından gâyet açık şekilde hissedilmektedir. Bu ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla, Zoe'nin sürgün ettirilmesine ve içine düşürüldüğü duruma karşı tepki göstererek protesto eden kalabalık halk kitlesi, çeşitli toplum kesimlerinden oluşmaktaydı. Psellos'un ifadesiyle *"Zoe için hayatlarını fedâ etmeye hazır"* öfkeli bir kalabalık toplanmıştı. Bu kalabalık, erkekler kadar kadınlardan da oluşan bir kitleydi. Bu halk hareketinin içinde yer alan kadınların çokluğu ve coşkusu, Psellos'un satırlarına şöyle yansımıştır: *".....ve kadınlar – ama onları tanımayan insanlara bunu nasıl izah edebilirim? Şimdiye kadar haremden hiç dışarıya çıkmamış kadınları bizzat gözlerimle gördüm, halkın arasına çıkıp sokaklarda bağıarak, göğüslerini döverek imparatoriçenin talihsizliğine ağıt yakarak dolaşıyorlardı.....suçluya karşı çıkan bunlar hiç de küçük bir grup değildi. " Nerede o ? " diye haykırıyorlardı, ' Tek asil ve güzel olan imparatoriçe nerede? Bütün kadınlar içinde tek hür olan, bütün hanedanın başı, İmparatorluğun gerçek sahibi, babası imparator olan, büyük babası – evet büyük*

¹³⁵ Psellos, s. 82-83, terc. Demirkent, s. 92-93.

*dedesi de imparator olan imparatoriçe nerede olabilir? Bu soysuz adam, böyle bir soydan gelen bir kadına karşı nasıl el kaldırabilir? Ona karşı böylesine çirkin bir düşüncesi nasıl olur? Dünya'da başka hiçbir insan bunu yapamazdı'. Böyle bağırarak ve telâş içinde sanki sarayı ateşe vereceklermiş gibi yürüdüler. Onları durduracak hiç kimse çıkmadı, çünkü bütün erkekler de zorbaya karşı ayaklanmış durumdaydılar, savaş için vaziyet almışlardı. Önce arkadaşlar bir araya gelerek küçük gruplar halinde toplandılar, sonra bütün halk ordusu ile yekvücut olarak saldırıya geçtiler ”.*¹³⁶

Öfkeli halk kitlesi yaklaştığı sırada sarayın önünde bulunan Psellos, İmparator V. Mikhael'in aile fertlerinin evlerinin yerle bir edildiğini kaydeder: “*Çoğunu yıkanlar gençliğinin baharındaki güçlü erkekler değil, yıkım işine yardım eden genç kızlar ve her iki cinsiyetten de çocuklardı*”.¹³⁷ Ayaklanan halk, saraya yürüyerek çok sevdikleri imparatoriçelerinin sürgünden geri getirilmesini talep etti. Mücadele, yaklaşık üç bin ayaklanmacının imparatorluk kuvvetlerince katledildiği bir sonraki gün de devam etti. Bu kadar kayıp vermelerine rağmen, halkın galeyânı o kadar büyüktü ki, muhafız güçlerinin savunmasını aşarak saraya girmeyi başardılar. İmparator V. Mikhael ve onu Zoe'ye karşı kıskırtan dayısı Konstantinos saraydan kaçarak Aziz Studios Manastırına sığındılar. Ayaklanmacılar, kutsal mekânlara olan saygı duygusunu bir tarafa bırakarak, imparator V. Mikhael ve dayısı Konstantinos'u manastırın önündeki meydana sürüklediler ve dışarıda toplanmış halkın alaycı söz ve tavırları önünde her ikisinin de gözlerini oydular. Bir daha geri dönmek üzere sürgüne yollandılar.¹³⁸

¹³⁶ Psellos, s. 82-83, terc. Demirkent, s. 92; Connor, s. 310.

¹³⁷ Psellos, s. 82-83, terc. Demirkent, s. 93.

¹³⁸ V. Mikhael'i tahtından eden bu ayaklanma hakkında Psellos oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir, bk. Psellos, s. 81-92, terc. Demirkent, s. 92-101; V. Mikhael'in gözlerine mil çekilmesi olayı 21 Nisan 1042 tarihinde cereyân etmiş ve imparator, Eleimon Manastırına sürgün edilmiştir. İmparatorun dayısı *Nobilissimos* Konstantinos'un nereye gönderildiğini ise bilmiyoruz, bk. Psellos, s. 92, terc. Demirkent, s. 101, n. 131; Bu olaya, yararlandığımız diğer Bizans kaynakları da geniş yer vermiştir, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 419 vd., İng. terc. Wortley, s. 393 vd; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.537-538 vd; Zonaras, *L. XVII*, s. 152-155, terc. Bilge Umar, s. 71-74; Attaleiates, *CSHB*, s.13-17, terc. Umar, s. 29-32; Bizans tarihinde özellikle XI. yüzyılda halk hareketleri ve yönetime etkileri üzerine faydalı bir makale için bk. Speros Vryonis, “Byzantine Demokratia and the Guilds in the Eleventh Century”, *DOP*, v. 17 (1963), s. 287 ve 289-314; İmparator V. Mikhael dönemi (1041 – 1042) ile ilgili derli toplu bir değerlendirme için bk. Kaldellis, s. 175 – 178; Sovyet Bilimler Akademisi üyesi Marksist tarihçi Levçenko, V. Mikhael'i tahtından indiren bu halk hareketini, Bizans başkentinin yoksul Pleblerinin toplumsal ayaklanması olarak

Bu olayın cereyân ettiği aynı gün, yani 21 Nisan 1042 tarihinde Zoe, kız kardeşi Theodora ile birlikte tahtı devraldı. Theodora, daha önce III. Romanos Argyros'un hükümdarlığı döneminde (1028 – 1034) Petrion Manastırı'na sürgün edilmiş¹³⁹, fakat anlattığımız bu ayaklanma sırasında Ayasofya Kilisesi'ne getirilmiş ve halk burada ona biat etmişti. Yani bu sırada Bizans tarihinde daha önce benzeriyle pek karşılaşılmayan bir durum söz konusu olmuştu. Bir yanda İmparatoriçe Zoe, diğer tarafta, Ayasofya Kilisesi'nde halkın biat ederek imparatoriçe olarak ilân ettiği kızkardeşi Theodora. Psellos, bu konunun çözümlenmesi hakkında *Khronographia*'sında şu bilgileri kaydetmektedir: “*Senato ikisi arasında karar veremiyordu. Sarayda bulunan Zoe'ye saygıları vardı; çünkü o, yaşça daha büyüktü. Kilisede bulunan Theodora'ya da saygıları vardı,.....Bu sebeple ikisinin de imparatorlukta hakları vardı. Mamefih Zoe, onlar için meseleyi halletti. İlk defa olarak kız kardeşini iyi karşıladı ve ona sevgiyle sarıldı. Dahası, ikisinin de vârisi olduğu imparatorluğu kızkardeşi ile paylaştı. Hükümet sorunu böylece ikisinin anlaşması ile çözümlenmiş oldu. Bundan sonra Zoe, muhteşem bir merasim düzenleyerek kızkardeşini kendisiyle beraber yaşamak üzere saraya getirdi ve onu imparatorluğun ortak hâkimi yaptı. Theodora'ya gelince, ablasına karşı saygısını hiç eksiltmedi ve imtiyazlarını hiç istismar etmedi. Bunun aksine ikisi de imparatoriçe oldukları halde, Zoe'nin üstün durumunu kabullendi ve ablasına göre hep aşağı seviyede kaldı*”.¹⁴⁰

Zoe'nin yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız trajik olaylarla dolu imparatoriçelik kariyerinin tanıklığını yapan ve eserinde bu gelişmeleri detaylarıyla anlatan Psellos, Zoe'ye karşı pek sempati duymasa da ona ve temsil ettiği hanedanlık hakkına saygıda kusur etmez ve uğratıldığı haksızlıkları ifade etmekten çekinmez.¹⁴¹

nitelendirmiş, bu ayaklanmadan sonuçta Makedonya Hânedanının temsilcileri olan Zoe ve Theodora'nın yararlanarak, bu sayede yönetime yeniden hâkim olduklarını, ifade etmiştir, bk. Levchenko, s. 173.

¹³⁹ Zonaras'a göre, (s. 64; Türkçe terc. Umar, s. 49) Theodora'nın Petrion Manastırı'na sürülmesi, İmparatorluk hizmetinde görev yapan *magistros* Prouisianos ile iktidarı ele geçirmek üzere işbirliği yapması nedeniyle olmuştu.

¹⁴⁰ Psellos, s. 92-93, terc. Demirkent, s.101.

¹⁴¹ Bu konuda Connor'un yorumu için bk. Connor, s. 311.

Bizans İmparatorluğunun bin yıldan fazla süren tarihinde erkekler gibi kadınların da saltanat sürdükleri dönemler olmuş, ihtişam ve yücelişin yanı sıra yenilgi ve çöküşlerin de yaşandığı yüzyıllar boyunca pek çok ayaklanma ve taht kavgaları meydana gelmiştir. Bu uzun tarih kesitinde, Seidler'in baz olarak aldığı 395-1453 yılları arasında tahta çıkan 107 hükümdardan sadece 34'ünün eceliyle öldüğü, diğerlerinin ise çatışmalarda, ayaklanmalarda ve savaşlarda kurban gittiği bilinmektedir.¹⁴² Yine bu zaman diliminde 65 kadar saray darbesi olmuştur. Fakat bu saray darbesi olayları içinde Zoe'nin karşılaştığı hâdiseler ve nihâyetinde halkın ayaklanmasıyla yönetimi tekrar elde etmesi bazı yönleriyle özgünlükler taşımaktadır. Kanaatimizce, bir imparatoriçenin halkın ayaklanması sonucunda tahtını tekrar elde etmesi ve iktidarını koruması, Bizans siyasi gelişmeler tarihinde önemli istisnâlardan birini oluşturmaktadır. Bunun tam tersinin olduğu, yani İmparatorların, tahtından bir darbe veya halk ayaklanmasıyla düşürüldüğü durumlar Bizans tarihinde sıklıkla görülmekle beraber, bir monarkın halkın desteğiyle saltanatını yeniden elde etmesi ve bunu sürdürmesi, pek rastlanan bir durum değildir ve Zoe'nin trajik hükümdarlık sürecinde önemli bir siyâsî başarı olarak kabul edilmelidir.

İmparatoriçe Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın ortak hükümdarlık dönemine geçilmesiyle birlikte Bizans İmparatorluğu tarihinde diğer bir istisnânın gerçekleştiğini görüyoruz. İmparatorluğun önceki yüzyıllarında ortak hükümdarlık yönetim tarzının mevcûdiyeti bilinmektedir; yani iki “ *Augustus* ” ve onların yardımcısı olarak görev yapan iki “ *Caesar* ”, “ *Tetrarkhia* ”¹⁴³ adı verilen “ *Dörtlü hükümdarlık* ” uygulamasıyla devleti yönetmekteydiler. Bu uygulamanın elbette kendine has tarihsel koşulları ve dönemsel gereklilikleri mevcuttu; İmparatorluğun mekân bakımından aşırı

¹⁴² G. L., Seidler, *Bizans Halk Hareketleri'nin İdeolojik Kökeni*, çev. Mete Tunçay, Özne yay., İstanbul 1999, s. 20.

¹⁴³ Roma İmparatorluğu'nda iki başlı yönetim, yerini 293'te *Tetrarkhia* denilen dörtlü bir yönetime bırakmıştır. Diocletianus (284 – 305) ve Maximianus (286 – 305), kendilerine birer *Caesar* seçeceklerdi. Diocletianus'un *Caesarı* Galerius olurken, Maximianus *Caesarı* I. Constantius olmuştur. Diocletianus, *Caesarı* Galerius ile İmparatorluğun doğu yarısında hüküm sürerken; Maximianus *Caesarı* I. Constantius ile batı yarısında hüküm sürecekti. Böylece Roma İmparatorluğu'nun yönetimi coğrafi olarak resmen ikiye bölünmüştür. *Tetrarkhia*, sınırları büyüyen İmparatorluğun daha kolay yönetilmesini sağlamak amacıyla getirilmiş bir sistemdi, bk. Hatice Palaz Erdemir, *Roma'dan Doğu Roma'ya Değişim ve Dönüşüm*, Çizgi Kitabevi yay., İstanbul 2019, s. 22 ve s. 61.

genişlemesi tek merkezden yönetilmesini zorlaştırmış, doğu sınırlarında ortaya çıkan tehditler yeni bir başkentin kurulmasına ve devlet yönetiminin düalist bir yapıya bürünmesine yol açmıştı. Daha çok dönemin stratejik koşullarının dayattığı bu *de facto* uygulama ile, yanlış evlilik tercihleri sonucunda saltanatını kaybetme tehlikesiyle karşılaşan ve ilginç şekilde halkın desteğiyle tahtını geri alan Zoe'nin, kızkardeşi Theodora ile kurduğu ortak yönetim uygulaması elbette aynı şey değildir. Her ne kadar sadece birkaç ay sürmüş olsa da iki kızkardeşin ortak yönetimi, Bizans tarihinde, yukarıda da belirtildiği üzere, istisna teşkil etmekte ve özgünlük taşımaktadır.

Buraya kadar anlatmaya çalıştıklarımızdan, başta Psellos'un eseri olmak üzere dönemin önemli tarih kaynaklarına dayanmak sûretiyle imparatoriçe Zoe'nin karakteri ve kişilik özellikleri hakkında bazı önemli bilgileri vermiş olduğumuza inanıyoruz. Onun yaptığı yanlış evlilikler ve yaşadığı trajik olaylar hakkındaki bilgilerimiz, Zoe'nin üçüncü ve son evliliği için Konstantinos Monomakhos'u uygun eş adayı olarak tercih etmesini ve bu zâtın nihayetinde imparatorluk tahtına oturabilmesinin nedenlerini kavramamıza da yardımcı olacaktır. Zoe ve kızkardeşi Theodora arasındaki mîzaç uyumsuzlukları ve aralarında başgöstermeye başlayan kıskançlık, kısa süre içinde devlet yönetiminde aksamalara ve yönetimde istikrârı sağlamak için yeni arayışlara yol açacaktır.

Gelişmelerin görgü tanığı tarihçi Psellos'un kaydettiği bilgiler bu konuda oldukça aydınlatıcı olacaktır. İki kızkardeş arasındaki mîzaç farklılıkları konusunda önemli bilgiler veren Psellos, Zoe'nin düşünceleri kavramakta daha yetenekli olduğunu fakat ağır konuştuğunu ifâde ederek, onun muhteris bir yapıya sahip olduğunu, karakterinin de adeta bir denizin dalgaları gibi kâh kabaran kâh sakinleşen bir seyir izlediğini kaydetmektedir. Zoe'nin müsrif yapısını da “*Altın dolu bir denizi bir gün içinde tüketebilecek kadar eli açık bir kadındı*” cümlesiyle çok çarpıcı ifâdelerle açıklamaktadır. Zoe'nin dış görünümünden de bahseden Psellos, onun uzun boylu olmamakla beraber dolgun bir fizikî yapıya sahip olduğunu, iri gözleri ve altın sarısı saçlarıyla beyaz cildinin ıslıl ıslıl parladığını, yazmaktadır. Bu görünümüyle Zoe'nin yaşlılık belirtisi göstermediğini, cildinde hiç kırışıklık olmadığını belirterek, adeta onu

görenin genç bir kadın olduğunu söyleyebileceğini, ifade etmektedir.¹⁴⁴ Bu ifâdelerden yola çıkarak, Zoe'nin yaş olarak genç sayılmazsa da fizikî olarak câzibesini hâlâ koruduğu sonucunu çıkarabilmek mümkündür.

Psellos, değindiğimiz gibi, Zoe'nin imparatorluk yetkilerini paylaştığı kızkardeşi Theodora ile oldukça zıt karakterde olduklarını da kaydetmektedir. Zoe'nin aksine Theodora aşırı tutumlu, konuşkan, neşeli ve güler yüzlü bir yapıdaydı. İmparatorluğu yönetmeye çalışan iki kız kardeşin bu mizaç farklılıklarının, bir süre sonra aralarında devlet yönetimini olumsuz etkileyen çekişmelere yol açtığını düşünebilmemiz mümkündür. Zaten Psellos da, her iki kardeşin devleti idâre etmeyi bilmediklerini ve kişilik olarak hükümdarlığa lâyık olmadıklarını ifâde etmekten çekinmez.¹⁴⁵

Zoe ve kardeşi Theodora'nın 21 Nisan – 11 Haziran 1042¹⁴⁶ tarihleri arasını kapsayan ortak yönetimlerinin başlangıcında, gerek sivil halk ve gerekse askerî zümrenin uyum içerisinde çalıştıkları, bu iki hanıma karşı itaatkâr davrandıklarını ifâde eden Psellos, bu ilk dönemde bürokraside önemli bir değişiklik yapılmadığını ve devletin mevcut kanunlarla idâre edildiğini kaydetmektedir. Hânedana bağlılıklarından kuşku duyulmayan ve sadâkatlerinden emîn oldukları yüksek bürokratları yerlerinde bıraktılar. Bu bürokratlar da yerlerini korumak için son derece dikkatli hareket etmişler ve imparatoriçelerine saygıda kusur etmemişlerdir. Kız kardeşlerin ortak yönetim döneminde saray nizâmı da önceki dönemlerin uygulamalarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Psellos, s.95, terc. Demirkent, s.107.

¹⁴⁵ Psellos, s.95, terc. Demirkent, s.106; Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın ortak hükümdarlığa geçişi hakkında ayrıca bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 420 vd., İng. terc. Wortley, s. 397; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.540 vd; Zonaras, *L. XVII*, s. 152 vd., terc. Umar, s. 71-74; Attaleiates, *CSHB*, s.17, terc. Umar, s. 33.

¹⁴⁶ Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın ortak hükümdarlık dönemi 21 Nisan 1042 tarihinden itibaren başlamış ve 50 gün sürmüştür, bk. *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, XII / 1, (nşr.) Peter Schreiner, Viyana 1975, chronik 15, s. 159: “αἱ β' δε ἀδελφαὶ καὶ δέσποιναι, κυρά Ζωή καὶ κυρά Θεοδώρα, ἐκράτησαν τῆς βασιλείας ἀπριλλίῳ κα', ἰνδικτιώνος ι', έτους, ζφν', κρατήσασαι ‘ἡμέρας ν’ ”.; Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın ortak yönetim dönemini kronolojik bakımdan net şekilde tarihlendirmemekle beraber, Yağcı'nın, Zoe ile Theodora'nın ortak hükümdarlık döneminin *Bizans için bile sıradışı olduğu* ifadesine katıldığımızı ifade etmeliyiz, bk. Yağcı, s. 22.

¹⁴⁷ Psellos, s. 93, terc. Demirkent, s.105 vd.

Her iki imparatoriçenin devlet yönetimindeki yetersizlikleri kısa süre sonra açığa çıkmaya başladı. Öyle ki, harem dâiresinde cereyân eden önemsiz meseleler, devletin önemli işleriyle karıştırılmaya başlanmıştı. Buna ilâve olarak, özellikle Zoe'nin cömertlik ve yardımseverlikte sergilediği aşırıya kaçan uygulamalar, giderek müsriflik boyutuna ulaşmış, bu durum ise devlet hazînesinin tükenmesinde önemli bir faktör hâline gelmişti. Psellos'un ifâdesiyle, hükümdarlar için takdîr edilecek bir haslet olan cömertlik, düşüncesizse para harcanması durumunda bir ziyankârlık hâline gelmekteydi. Hediyeler, ihsanlar ve bahşişler o zamana dek görülmemiş ölçüde saçılmaya başlanmıştı. Harcamalardaki bu hovardaca tutum, devletin ileride karşılaşacağı zorlukların adeta habercisi olarak görülmüş, Bizans İmparatorluğu'nun millî ekonomisinin çöküntüye gidişinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Harcamalardaki ölçsüzlük o dereceye varmıştı ki, askerlere ganîmet payı olarak ayrılan paralar ile ordunun masrafları için tahsîs edilen gelirler de gereksiz işlere sarf edilmiş veya ilgisiz kişilere verilmişti.¹⁴⁸ Psellos, ortak yönetimle ilgili anlatısının bir aşamasında Zoe ve Theodora'ya yönelik ifâde tonundaki eleştiri düzeyini iyice yükseltmiştir: “*Aramızda kalsın ama (zira gâyet bir medhiye değil, doğru bir tarih yazmaktır) ikisi de kişilik olarak hükümdarlığa lâayık değildi. Ne idare etmesini biliyorlardı, ne de politika konularında ciddi tartışabiliyorlardı. Çoğu zaman, haremın ufak tefek meselelerini devletin önemli işleri ile karıştırıyorlardı*”.¹⁴⁹

Psellos'un yukarıda verilen ifadelerinden gayet açık şekilde anlaşılacağı üzere; İmparatorluğun yönetimini üstlenmiş olan ve bunu ortak yönetim şeklinde icra etmeye çalışan Zoe ve Theodora arasındaki münâsebetler, hemen her yönden tehlikelerle

¹⁴⁸ Psellos, s. 96, terc. Demirkent, s.107. Psellos'un imparatoriçe Zoe'nin yönetim tarzı ve uygulamalarına yönelik bu eleştirel yaklaşım tarzı, aslında biraz dönemin kadına bakışını da yansıtmaktadır. Georges Duby'in kullandığı kavramla “*erkek Ortaçağ*”da duyulan tek ses erkeklerin sesiydi. Ama bütün erkeklerin değil; büyük çoğunluk sessizliğe mahkûm edilmişti. Yazılı söz, bilgi akışını kontrol eden ve insanların kadınları ya da daha doğrusu Kadın'ı algılama şeklini belirleyen ruhban sınıf, rahipler ve kiliseye üye erkekler tarafından kontrol ediliyordu. Ortaçağ, kadınlar hakkında söylenenlerin onların toplumunu reddeden erkekler, konumlarıyla ömür boyu bekârlığa ve iffetliliğe mecbur olan erkekler tarafından söylenmiş olmasıyla diğer dönemlerden farklılaşır. Kadınlarla günlük alışverişten yoksun olan bu erkekler, dişi kötülükleri ve kusurları eleştirmekte haşindiler”, bk. Christiane Klapisch Zuber, “Kadınları Dahil Etmek”, *Kadınların Tarihi – Ortaçağ'ın Sessizliği*, (ed.) Georges Duby ve Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2005, c. II, s. 11 – 19.

¹⁴⁹ Psellos, s. 95, terc. Demirkent, s. 106-107

kuşatılmış olan devletin, ekonomik bakımdan da hassas bir sürecin içinden geçmekte olduğu bu dönemde, hiç de olması gerektiği gibi değildi. Psellos'un ifâdesiyle devam edecek olursak; *“Devlet idaresi âcilen ciddî ve becerikli yönetim istiyordu ve memleket bir erkeğin idaresine muhtaçtı – herşeyden önce güçlü, devlet işlerinde tecrübeli, sadece şimdiki durumu anlamakla kalmayıp, geçmişteki hataların sonuçlarını da çözecek bir erkek. Geleceğe dönük planlar yapan ve dıştan gelecek muhtemel saldırılara veya sınırlarımıza yapılacak tecavüzlere karşı önceden hazırlıklı olan bir adam istiyorduk”*.¹⁵⁰

A.1. IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN İMPARATORİÇE ZOE İLE EVLENMESİ VE YÖNETİM DÖNEMİNİN BAŞLAMASI

İleride bahsedeceğimiz kısa bir sürgün dönemi hâriç, hayatının hemen tamamını Konstantinopolis'te geçirmiş olan IX. Konstantinos Monomakhos, İmparatorluğa en güçlü dönemlerinden birini yaşatan Makedonya Hânedanı (867 – 1056) hükümdarları arasında yer almaktadır. Kendisi doğrudan Makedonya imparatorluk hânedanı soyundan gelmemekle birlikte, başkentin soylu ve nüfuzlu ailelerinden Monomakhoslar'a mensuptu¹⁵¹ ve bundan dolayı doğumundan¹⁵² itibaren, çocukluk ve gençlik döneminin geçtiği Konstantinopolis'i çok iyi bildiğini tahmin edebiliyoruz. Psellos, bir söylevinde,

¹⁵⁰ Psellos, s. 96-97, terc. Demirkent, s. 108. Psellos'tan alıntıladığımız bu ifadelerden, Bizans siyasal düşüncesinde bir hükümdardan beklenen en önemli vasıflardan birinin “ *bilgelik* ” olduğunu görüyoruz ki, sadece Bizans dünyasında değil, Avrupa Ortaçağında da hükümdarın aynı niteliğe sahip olması ümit edilirdi. Bu konu ile ilgili bir Ortaçağ metninde yer alan şu anıtsal ifade oldukça ironik ve dikkat çekicidir: “ *Rex illiteratus quasi asianus coronatus* ” (*Câhil bir kral, tac giymiş bir eşekten biraz daha iyidir*), bk. Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timurçin Binder, Literatür yay., İstanbul 2008, s. 82.

¹⁵¹ İmparator Monomakhos'un ailesi hakkında bilgi için bk. Stavroula Khondridou, *O Konstantinos Th' Monomakhos Kai I Epokhi Tou* (Endekatos Aionas M. Kh.), Irodotos 2002, s. 35- 41.

¹⁵² İmparator Monomakhos'un doğum tarihi ile ilgili olarak, kaynaklarımızda açık ve net bir bilgiye rastlayamadık. Fakat, *ODB*'de “ Constantine IX Monomachos ” maddesinde verilen bilgiye göre, İmparator Monomakhos, yaklaşık olarak 1000 yılında dünyaya gelmiştir, bk. Charles M. Brand ve Anthony Cutler, “ Constantine IX Monomachos ”, *ODB*, c. I, s. 504.; Yağcı da, İmparator Monomakhos'un hayatının erken dönemi ile ilgili kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi olmadığına yer vererek, doğum tarihi hakkında Cutler'in *ODB*'deki, bizim de kullandığımız makalesindeki ‘ *yaklaşık olarak 1000 yılında doğduğu* ’ bilgisine yer vermektedir, bk. Yağcı, s. 24, n. 114.

Konstantinos Monomakhos'un sülâle ismi Monomakhos kelimesinin anlamı olan ' *teke tek savaşı* ' sözcüğüne gönderme yaparak, ' *onun İmparatorluk için tehlikeleri tek başına göğüsleyerek adeta tek başına mücâdele ettiğini* ' ifâde etmek sûretiyle, dilimizdeki tâbirle ' *ismiyle müsemma* ' olduğunu ihsâs etmektedir.¹⁵³ Bizans başkenti, Konstantinos Monomakhos'un, imparatoriçe Zoe ile evliliğinin gerçekleştiği ve bu vesileyle tahta çıktığı 1042 tarihinden 1055'teki ölümüne kadar, bu kez kesintisiz şekilde hüküm sürdüğü şehir olmuştur. Onun imparatorluk tahtına çıkmasına yol açan gelişmeleri, Psellos ve diğer kaynaklardan yararlanarak anlatmaya devam ediyoruz.

Çalışmamızın başlangıcındaki sayfalar boyunca, Konstantinos Monomakhos'un imparatoriçe Zoe ile evliliğine giden olayları, dönemin tarihçileri ve özellikle de saraya çok yakın bir tarihçi olan Psellos'un anlatımlarından yola çıkarak ifade etmeye çalışmıştık. Ortak hükümdarlar Zoe ve kızkardeşi Theodora arasındaki uyumsuzluklar ve bunun netîcesinde devlet idâresinde ortaya çıkan zaâfiyetler, muktedir bir erkeğin dirâyetli yönetimine hem de âcilen ihtiyaç hâsıl etmişti. Psellos, bu ihtiyacı şu şekilde ifâde etmiştir: "Devlet idaresi acilen ciddî ve becerikli yönetim istiyordu ve memleket bir erkeğin idaresine muhtaçtı – herşeyden önce güçlü, devlet işlerinde tecrübeli, sadece şimdiki durumu anlamakla kalmayıp, geçmişteki hataların sonuçlarını da çözecek bir erkek. Geleceğe dönük planlar yapan ve dıştan gelecek muhtemel saldırılara veya sınırlarımıza yapılacak tecavüzlere karşı önceden hazırlıklı olan bir adam istiyorduk"¹⁵⁴. Anlaşıldığı kadarıyla Bizans başkentinde halk da dirâyetli ve muktedir bir hükümdara olan ihtiyâcı kuvvetli şekilde hissetmekteydi. Halk arasında iki kız kardeş hakkında çeşitli söylenti ve dedikodular da şuyû bulmaya başlamıştı. Halkın bir kısmı, hiç evlenmemiş olan ve halkı için mücâdele eden Theodora'nın imparatoriçe olmaya daha lâayık olduğunu düşünüyordu. Diğer bir kesim ise yaş itibarıyla büyük olan Zoe'nin hükümdarlığa daha uygun olduğuna inanmaktaydı. Halk arasındaki bu dedikodu ve söylentiler devam ederken, halkın isteğini tahmin eden Zoe, iktidarı kendisi

¹⁵³ Psellos, Mikhail, Michael Psellus, *Orationes Funebres*, v. I, (ed.) Ioannis Polemis, De Gruyter, Berlin 2014; *Psellos and the Patriarchs, Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes, and Xiphilinos*, (çev.) Anthony Kaldellis ve Ioannis Polemis, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2015, s. 92, İng., s. 141.

¹⁵⁴ Psellos, s. 96-97, terc. Demirkent, s. 108.

için ikinci kez ele geçirmeyi başardı. Zoe için bundan sonra yapılacak en önemli iş, soylu aileden gelen bir eş adayı bulmaktır; bu ya bir senatör veya bir asker olabilirdi¹⁵⁵.

İmparatoriçe Zoe'nin kendisine uygun bir koca bulmak amacıyla giriştiği arayışlar sonucunda, ilginç bir tesâdüf eseri, her ikisi de Konstantinos adını taşıyan ilk iki aday¹⁵⁶ bu şanslarını kaybedince, Psellos'un ifadesiyle “*kader, imparatorluğun yeni hâkiminin Theodosios oğlu Konstantinos olmasını istemişti*”¹⁵⁷. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Konstantinos Monomakhos'un İmparatoriçe Zoe ile evlenerek İmparatorluk tahtına oturması, dönemin şartlarının getirdiği zorunlulukların bir neticesi olmuştu. Ostrogorsky'nin ifadesiyle, ‘*izdivac delisi*’ Zoe, 64 yaşında bulunduğu sırada üçüncü evliliğini 11 Haziran 1042 tarihinde¹⁵⁸ Konstantinos Monomakhos ile yaparak, bu zâtın ertesi gün imparatorluk tâcını giymesini sağlamıştı¹⁵⁹. Bizans aristokrasisinin önde gelen mensuplarından Monomakhos ailesine mensup olan yeni imparatorun, yaşını başını almış Zoe ile yaptığı bu evliliğin, zorunlu siyasi amaçlarla gerçekleştiği gayet açık olup, devletin yönetiminin muktedir bir erkeğin idaresine geçmesinin, artık çöküş sürecine girdiği aşikâr olan Makedonya hânedanının ömrünü uzatacağı ve Bizans Devleti'nin toparlanması bakımından yararlı olacağı düşünülmüştü. Lâkin, yine Ostrogorsky'nin ifadesiyle Konstantinos Monomakhos ‘*Bizans memurlar asâlet*

¹⁵⁵ Psellos, s. 96-97, terc. Demirkent, s. 108.

¹⁵⁶ Zoe'nin eş adayı olarak ortaya çıkan ilk iki adaydan birisi Konstantinos Dalassenos idi. Bu şahsın mensup olduğu Dalassenos ailesi, Malatya'nın güneydoğusunda Klaudia bölgesinde bir yer olan ve bir manastıra da sahip olan Dalassa kökenli idi. Konstantinos Katepanos adını taşıyan diğer aday ise Artoklines ailesine mensuptu, bk. Psellos, s. 96-97, terc. Demirkent, s. 108 - 109, n. 138, 139.

¹⁵⁷ Psellos, s. 98, terc. Demirkent, s. 109 vd.; Psellos, bir söylevinde, Konstantinos Monomakhos'un babasının adı olarak Theodosios ismini vermekte ve Antakya kökenli olduğunu ifade etmektedir, bk. Psellos, Mikhail, Michaelis Pselli, *Orationes Panegyricae*, (ed.) George T. Dennis, Stuttgartiae Lipsiae Teubner 1994, s. 39 - 40 ve s. 90.

¹⁵⁸ Bizans Kısa Kronikleri içinde yer alan Kronik 15'de, Konstantinos Monomakhos'un 1042 yılı Haziran Ayı'nın 11'inden, ölüm tarihi olan 8 Ocak tarihine kadar 12 yıl 7 ay süreyle imparatorluk makamında bulunduğu kaydedilmiştir, bk. *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, XII / 1, chronik 15, s. 159: “Κονσταντίνος ‘ο Μονομάχος έβασίλευσε ίουνίω ια’, ίνδικτιώνος ι’, έτους ,ζφν’. Κρατήσας χρόνους ιβ’, μήνας ζ’, έτελεύτησεν ίαννουαρίω η’, ίνδικτιώνος η’, έτους ,ζφξγ’ ”.

¹⁵⁹ Ostrogorsky, s. 302; John Carr, *The Komnene Dynasty - Byzantium's Struggle For Survival 1057 – 1185*, Pen & Sword Books, South Yorkshire 2018, s. 40 – 41; Kaldellis, s. 179 vd.; Nazan Öztürk, *Bizans'ın Asil Kadınları*, E yay., İstanbul 2016, s. 111; Lygo, “ Zoe ve Konstantinos 11 Haziran 1042 tarihinde evlendiler ve ertesi gün IX. Konstantinos, Zoe ve Theodora ile ortak imparator olarak tac giydi” ifadelerini kullanmaktadır, bk. Lygo, s. 210.

sınıfının tipik bir mümessili idi’ ve kendisinden beklenen görev ve sorumlulukları hakkıyla yerine getirebileceği konusunda şüphe uyandırmakta gecikmedi.

Konstantinos Monomakhos bir *Porphrogennetos* olmamakla beraber, belirttiğimiz üzere, başkent Konstantinopolis’in önde gelen ailelerinden birisinin üyesiydi. Onun tâlihi sadece zengin ve asil bir aileye mensup olmasından kaynaklanmıyordu, aynı zamanda fizikî görünümü bakımından da son derece yakışıklı bir yapıdaydı¹⁶⁰. Entrikalarla dolu Bizans sarayının şüpheli atmosferi içerisinde bu yakışıklılığın aynı zamanda büyük mesuliyet yüklediği de, haklı olarak ifade olunmuştur.¹⁶¹ Daha 1030’lu yıllarda saraya yaptığı sıkça ziyaretler sırasında müstakbel eşi imparatoriçe Zoe’yi sohbeti ve zekâsı ile etkilemesi, o sırada imparator olan IV. Mikhael’in hasedini çekmesine ve bu muhtemel rakipten kurtulmanın yollarını aramasına sebep olmakta gecikmedi. İşte bu husumetin sonucu olarak Konstantinos Monomakhos uyduruk bir suçla itham edilerek, Ege Denizi’ndeki Midilli (Mytilene / Lesbos) Adasına sürgün edilmişti. Suçlamanın uydurma gerekçelere dayandığı Psellos’un, Kerullarios’un cenazesi için kaleme aldığı söylevde IV. Mikhael ve Konstantinos Monomakhos’un hükümdar olmasından önce birbirlerini tanımadıkları ifadesinden de anlaşılmaktadır.¹⁶² Onun konumundaki herhangi bir Bizans soylusu için Konstantinopolis’ten sürgün edilmiş olmak neredeyse ölüme eşdeğer bir cezaydı. Fakat Bizans başkentinde örneğine sıkça rastlanan politik ayak kaydırma oyunları dikkate alındığında, Monomakhos, gözleri dağlanmadığı ya da katledilmediği için epeyce şanslı

¹⁶⁰ Psellos, s. 147; terc. Demirkent, s.155: “ ἑκάστοις ἢ ἐκάστῳ τὰ προσήκοντα καταχεαμένη χρώματα, τὴν μὲν κεφαλὴν ἡλιῶσαν ἀπέδειξε καὶ πυρσὴν, τὸ δ’ ὅσον ἐν στήθεσι καὶ γαστρὶ ἄχρι ποδῶν καὶ τοῖς ἀντιθέτοις μέρεσιν, τῆς ἀκραφνεστάτης λευκότητος ὅποσα δὴ μέτρα λαβοῦσα ἀπέδειξεν ἔμπλεων. Καὶ εἴ τις δὴ ἐκεῖνον ἀκριβῶς ἤρεῖτο ὁρᾶν, ὁπότε δὴ ἀκμαίως εἶχε καὶ οὕτω αὐτῷ τὰ μέρη παρείθησαν, κάλλεσι μὲν ἂν ἡλίου τὴν κεφαλὴν εἴκασεν, οἷα δὴ τισιν ἀκτῖσι ταῖς θριξὶ διαλάμπουσας, κρυστάλλῳ δὲ τὸ λοιπὸν σῶμα τῷ καθαρῳτάτῳ καὶ διανγῆ. ” : “ *Tabiat her organına uygun ideal rengi de vermişti. Başını güneş gibi ışıklı yapmış, göğsünü, sırtını, kol ve bacaklarını, ayaklarına kadar vücudunun her tarafını, en temiz, en saf, nefis bir beyazlıkla süslemişti. Gençliğinde, daha canlılığını kaybetmeden önce, ona bakanlar başını güneşe, saçlarını güneşin ışınlarına benzetebilirlerdi. Vücudunun geriye kalan kısımları da harikulâde güzel, yarı şeffaf bir kristal gibi görünürdü* ”.

¹⁶¹ Jonathan Harris, *Konstantinopolis - Bizans’ın Başkenti*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa yay., İstanbul 2020, s. 143.

¹⁶² Psellos, *Orationes Funebres*, v. I, s. 20 – 21, İng. s. 71.

olarak kabul edilebilirdi¹⁶³. Psellos, *Orationes Panegyricae* adlı eserinde yer alan bir söylevinde, Konstantinos Monomakhos'un Midilli (Lesbos) sürgününe değinerek, ada halkının bundan hoşnut olduğunu ve onu 'kurucu' ve 'koruyucu' olarak gördüklerini belirterek, ' onun gözlerine mil çekmek tavsiyesinde bulunanlardan' bahsederek, Tanrı'nın onu koruduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁴ Skylitzes'in bir kaydından, Konstantinos Monomakhos'un, Zoe ile evlenmeden ve henüz tahta çıkmadan önce imparatoriçe tarafından Hellas Themasi'na hâkim / krites olarak atandığı görülmektedir.¹⁶⁵

Konstantinos Monomakhos'un imparatoriçe Zoe ile evlenmeden önce, Konstantinopolis'ten uzaktaki bu sürgün yaşamı sırasında Midilli adasında pek de yalnızlık çekmediği kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Monomakhos, daha önce iki defa evlilik yapması nedeniyle Bizans Ortodoks Kilisesi teâmülleri gereğince üçüncü kez evlenmesi mümkün değildi. Bunun sonucunda o, daha önce vefât etmiş olan eşinin yeğeni olan Maria Skleraina¹⁶⁶ adlı kadını kendisine metres edinmişti ve başta Psellos olmak üzere pekçok kaynak, bu ikilinin birbirine bağlılıklarına vurgu yapmaktadır. Öyle ki, Monomakhos, Midilli adasında sürgün hayatına devam ederken Maria Skleraina da onun yanına gitmiş, bu zor süreçte sevgilisine yardım etmek için tüm varlığını ve servetini onun istifâdesine sunmuştu¹⁶⁷

Burada Monomakhos'un imparatoriçe Zoe'den önce yapmış olduğu evliliklere değinmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Bu, imparatorun kişiliğini ve kadınlarla olan alâkasını anlamamıza da katkı sunacaktır. Konstantinos Monomakhos'un ilk evliliği ile ilgili olarak, Psellos oldukça sınırlı bilgi vermektedir. Konstantinos'un mensup olduğu

¹⁶³ Psellos, s. 100, terc. Demirkent, s. 111 – 112. Psellos, Konstantinos Monomakhos'un Midilli Adası'nda yedi yıl – IV. Mikhael'in imparatorluğu boyunca – kalarak talihsizliğine katlandığını ifade etmektedir.; Bizans tarih kaynakları, Konstantinos Monomakhos'un sürgün edilmesini IV. Mikhael'in hasedine bağlamaktadırlar; Skylitzes, *CFHB*, s. 423, İng. terc. Wortley, s. 398; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.542; Zonaras, *L. XVII*, s. 156 vd., terc. Umar, s. 76; Attaleiates, *CSHB*, s.17, terc. Umar, s. 33; Harris, s. 144; Kaldellis, s. 180.

¹⁶⁴ Psellos, *Orationes Panegyricae*, s. 40 vdd.

¹⁶⁵ ; Skylitzes, *CFHB*, s. 423, İng. terc. Wortley, s. 398.

¹⁶⁶ Skleraina / Σκλήραινα , muhtemelen bir Skleros'un kızı ve bir *protospatharios*'un dul eşi Maria olarak tanımlanmalıdır, bk. A. Kazhdan, " Skleraina ", *ODB*, v.3, s. 1911.

¹⁶⁷ Zonaras, Konstantinos Monomakhos ile Maria Skleraina arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir, bk. Zonaras, *L. XVII*, s. 158 – 159, terc. Umar, s. 78 - 79; Harris, s. 144.

aileden dolayı imparatorlukta çok yüksek bir saygınlığa sahip olduğunu, çok zengin olmasının ve dış görünüşünün son derece hoş olmasının, bu bakımdan kendisine büyük avantaj sağladığını ifade etmektedir. Monomakhos, ilk evliliğini saray erkânından önemli birinin damadı olarak yapmışsa da, anlaşıldığı kadarıyla bu ilk eşi kısa sürede hastalanarak ölmüştür. Psellos'un ifadesinin devamından çıkarabileceğimiz sonuç ise bu ilk eşinin 1028 tarihinden önce vefât etmiş olmasıdır¹⁶⁸.

Konstantinos Monomakhos ikinci evliliğini, imparator III. Romanos'un (1028 – 1034) ablası Pulkheria'nın kızı Maria ile yapmış, lâkin bu evlilikten çocuğu olmamıştır. İmparator III. Romanos Argyros'un ablası Pulkheria Argyropoulina (yaklaşık olarak 965 – 1034), yapmış olduğu bir evlilikten Maria adında bir kız çocuğuna sahip olmuştu. İşte bu Maria, daha sonra Bizans İmparatoru olacak Konstantinos Monomakhos ile evlenerek onun ikinci eşi olmuş, ancak bu evlilik semeresiz kalmış, yani çocukları olmamıştı. Fakat bununla birlikte Konstantinos Monomakhos'un, muhtemelen Skleraina'dan doğmuş olan ve Kiev hükümdarının oğlu ile evlenen bir kızının olduğundan da bahsedilmektedir¹⁶⁹.

Başkent Konstantinopolis'te kontrol tamamen imparatoriçe Zoe ve kızkardeşi Theodora'ya geçtikten sonra, Konstantinos Monomakhos, sevgili başkentine geri dönmesi için sevinçli haberi almıştı. İmparatoriçe Zoe tarafından eş olarak seçilmiş olan Monomakhos, Midilli adasındaki sıkıntılı ve uzun süren sürgün hayatının sonunda döndüğü başkentinde muhteşem bir törenle karşılandı.¹⁷⁰ Bizans kilisesi teâmüllerine göre üçüncü evliliğin yasak olması kuralı ise, Konstantinopolis Patriği Alexios'un ikna edilmesiyle aşıldı¹⁷¹ ve 11 Haziran 1042 tarihinde tac giyme töreni Ayasofya

168 Psellos, s. 99, terc. Demirkent, s. 110 vd.

169 A. V. Soloviev, “ Marie fille de Constantin IX. Monomaque ”, Byzantion, XXXIII (1963), s. 241 – 248; ayrıca bk. Levchenko, s. 188'de, Bizans İmparatorluğu ile Kiev Rusyası arasında bozulmakta olan ilişkilerin, Konstantinos Monomakhos'un kızı ile Yaroslav'ın oğlu Vsevolod'un evlendirilmesi sonucunda düzelebildiğini ifade etmektedir.

170 Konstantinos Monomakhos'un İmparatoriçe Zoe tarafından eş seçilmesinin ardından Midilli adasındaki sürgünden dönüşü ve evlilik törenini betimleyen, Madrid Skylitzes Kroniği'nde yer alan görsel için bk. EK 9 - Resim 7.

171 Konstantinos Monomakhos ile İmparatoriçe Zoe'nin nikâhlanmasını, “ *düzensiz evlilik* ” (irregular marriage) olarak nitelendiren Kalavrezou, bu evlilik hakkında, Ortodox geleneklerine aykırı olmakla beraber, zinanın, *kanonik* olmayan üçüncü evlilikten daha büyük bir günah olduğu, ifadelerini

Kilisesi'nde yapılarak¹⁷², imparatoriçe Zoe ile evlenen Konstantinos Monomakhos, Konstantinopolis'te İmparatorluk tahtına oturdu¹⁷³.

Yeni imparatorun başkente girişi, makamın şânına yakışır şekilde oldukça tantanalı törenlerle gerçekleşmişti. Daha henüz şehre yaklaştığı sırada, imparatorluk muhâfızları tarafından koruma altına alınan bir saltanat çadırı kurulmuştu. İmparatorluk sarayının önüne geldiğinde, kendisini karşılamak için her zümreden ve her yaştan insanın oluşturduğu muhteşem bir kalabalıkla karşılaştı.¹⁷⁴ Altın Kapı'dan¹⁷⁵ şehre giren

kullanmaktadır, bk. Kalavrezou, Ioli, “ Irregular Marriages in the Eleventh Century and the Zoe and Constantine Mosaic in Hagia Sophia ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, (ed.) Laiou, Angeliki E. and Simon, Dieter, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 243 – 244.

¹⁷² Bizans İmparatorlarının tac giyme törenleri, Büyük İustinianos (527 – 565) döneminden başlayarak başkentin en önemli kilisesi olan büyük Ayasofya Kilisesi'nde icra edilirdi, bk. Rice, s. 29; Yağcı, s. 30-31; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un tac giyme töreni görseli için bk. *Madrid Skylitzes Kroniği*, EK 10 - Resim 8.

¹⁷³ Psellos, s. 100, terc. Demirkent, s.112 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 156 – 157, terc. Umar, s. 76; Jonathan Harris, 1042 yılı başlarında Konstantinopolis'te dolaşan bir keşişin, Konstantinos Monomakhos'un sürgünden geri çağrılacağına ve İmparatoriçe Zoe ile evleneceğine dair bir söylenti duyduğunu, haberler oraya ulaşmadan önce bir gemiyle Midilli adasına giderek, hiçbir şeyden habersiz Konstantinos Monomakhos'a yakında imparator olacağını söylediğini, ifade ederek; bu ‘ kehanet ‘ gerçekleştiği zaman minnet duygusuyla IX. Konstantinos'un, ona bu haberi getiren kişiyi keseler dolusu altınla mükâfatlandığını kaydetmektedir. Bk. Harris, s. 159; Monomakhos hakkındaki kehanetler için bk. Khondrídou, s. 46 - 49; Ermeni tarih kaynaklarımızdan Urfalı Mateos, Konstantinos Monomakhos'un Bizans tahtına geçmesine, *Vekâyinâme*'sinin LXIV. Faslında 492 (11 Mart 1043- 9 Mart 1044) tarihleri arasındaki olayları naklederken yer vererek, Monomakhos'un tahta çıkışının ardından aynı yıl meydana gelen Maniakes'in ayaklanmasından bahsetmektedir: “իսկ ի բարձրանալ թուակաւորութանս Հայոց ամի ՆԴԲ, թագաւորեաց ի վերայ Հռոմոնց Մոնումախըն, որ ասեին յանուն Կոստանդինի. Յայսրմ ամի եղև պատերազմ սաստիկ ի վերայ Հռոմոնց, զի իշխանն Մանիակ, այն որ յառաջն եառ զԲուռնիս քաղաք ”: bk. Urfalı Mateos, s. 108, *Vekâyinâme*, terc. Andreasyan, s. 78: “ 492 (11 Mart 1043- 9 Mart 1044) tarihinde, Hontanin dahi tesmiye edilen Monomah Roma İmparatoru oldu...”. Andreasyan tarafından yapılan ve TTK tarafından yayınlanan bizim kullandığımız 1987 yılındaki 2. Baskısında Türkçe tercümede, orininal metinde Կոստանդին / Kostantin olarak geçen isim Hontanin şeklinde geçmektedir. Tercümenin bundan sonra yapılacak baskılarında bu hatanın düzeltilmesinin yararlı olacağını düşünüyoruz.

¹⁷⁴ Konstantinos Monomakhos, başkente yaklaştığı ve Marmara denizi kıyısında Çekmece yakınında yer alan *Damokraneia*'daki Başmelek Mikhail Kilisesi'nde bulunduğu sırada, Saraydan gönderilen bir elçilik heyeti huzuruna gelerek ona imparator libâsı giydirmiş, İmparatorluk maiyetiyle birlikte Konstantinopolis'e getirip, merasimle başkente sokmuştu, bk. Psellos, s. 100 vd., terc. Demirkent, s. 112 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 157, terc. Umar, s. 76.

¹⁷⁵ Bizans İmparatorları tahta çıktıklarında veya bir savaştan zaferle döndüklerinde, Başkent'e Altın Kapı'dan “ *Khrysai Pylai* ”, yani Tören Kapısından geçerek girerlerdi, bk. Semavi Eyice, “ Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi ”, *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı I, Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmış Çalışmaları*, Sema Doğan (der.), TTK yay., Ankara 2015, s. 761; Altun, s. 153; ayrıca bk. Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. Arda İlhan, Pera yay., İstanbul 1999, s. 11 – 12; Rice, s. 49.

Konstantinos Monomakhos, yeni imparator olarak, Bizans İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı olan adaşı Büyük Konstantinos'un döneminden beri imparatorların ikâmetgâhı olan Büyük Saray'da hükmetmeye başladı.

A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS VE SEBASTE MARIA SKLERAINA

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkmasından itibaren, imparatorun hayatında önemli yeri olan Maria Skleraina ile olan ilişkileri büyük önem taşımıştır. Zira imparator Monomakhos'un tüm yaşamı boyunca muhtemelen en fazla etkisinde kaldığı, sürgün yıllarından beri kendisiyle neredeyse herşeyini paylaşan bu kadınla¹⁷⁶ olan bağı, ona karşı duyduğu tutkulu alâka, ne daha önce evlendiği iki kadın, ne de son eşi Zoe'ye olan ilgisiyle mukâyese edilebilir. Öyle ki, Maria'yla ilişkisi başkent Konstantinopolis'te şuyû bulduktan sonra, gerek halk nezdinde gerekse dinî otoriteler karşısında itibar kaybına uğramak riskini dahi göze almaktan çekinmemiştir. Yaklaşık iki yıl süren fırtınalı bir dönemin sonunda sevdiği kadını kaybedince de, çok acı çekmiş, adeta bir çocuk gibi üzülmüştür.¹⁷⁷ Buna ilâveten, Konstantinos Monomakhos'un saltanatının ilk yıllarını kapsayan Maria Skleraine ile ilişkilerine ve bunun imparatoriçe Zoe üzerindeki etkisiyle birlikte, halkın ve kilise kurumunun tepkilerine yer vermek gerektiğine inanıyoruz.

Konstantinos Monomakhos, İmparatorluğu yönettiği Büyük Saray'da, daha önceki Bizans imparatorları gibi adeta sınırsız yetkilere sahip olarak görevini icra etmiştir. Diğer Bizans imparatorları gibi IX. Konstantinos da, imparatorlukta hiç tartışmasız en üstün iktidar gücüne sahip olarak devletle ilgili tüm işlerin yönetim ve sorumluluğunu üstlenmiş durumdaydı. Daha önceki çoğu İmparator gibi, sınırsız ölçekte sahip olduğu bu iktidarı bazen sorumsuzca kullanmaktan çekinmemiştir. Gerek

176 “ *Sevgiyle ona baktı, servetini ona tahsis etti ve acısının ağır yükünü hafifletmek için çabaladı* ”, bk. Psellos, s. 113, terc. Demirkent, s. 124.

177 Psellos, s. 120, terc. Demirkent, s. 130 vd.

Psellos gibi çağdaşları, gerekse onun dönemini sözkonusu eden sonraki kaynaklar, IX. Konstantinos'u özellikle resmî unvan ve ihsanları bol keseden dağıtması ve ilişkileri sebebiyle eleştirmişlerdir.¹⁷⁸ Bu eleştirilerde çoğunlukla gerçek payı olduğunu kabul etmek mümkündür. Zira, Konstantinos 1042 tarihinde Büyük Saray'da tahtına oturur oturmaz metresi Maria Skleraina'ya *Sebaste* unvanını tevcih etmekte beis görmemiştir.¹⁷⁹ İmparatorun, Maria Skleraina'ya karşı cömertliği bununla sınırlı kalmamış, onun Konstantinopolis'te Saray'a yakın bir konağa yerleşmesini de sağlamıştı. Tabii bu pek de kolay olmamış, öncelikle eşi imparatoriçe Zoe'yi bu işe ikna etmek zorunda kalmıştı. Konstantinos'un, Midilli adasındaki sürgün yıllarında kendisini yalnız bırakmayan Maria Skleraina'ya olan sevgisinde ve sadakatinde herhangi bir azalma olmadığı anlaşılmaktadır. İmparatoriçe Zoe ile evliliği sayesinde İmparatorluk makamına oturmasına rağmen onu unutmaması ve hemen yakındaki bir meskene taşımak istemesi bunu göstermektedir. Yakınlarının ve akrabalarının aksi yöndeki tavsiyelerine rağmen, Zoe'den onu geri çağırmasını istemeye karar verdi¹⁸⁰. Harris'in ifadesiyle, *"böyle bir durumda pek çok adam geride, Midilli adasında kalan Maria Skleraina'yı unuturdu. Herşeyin ötesinde ona olan ihtiyacı ortadan kalkmıştı ve onun varlığını kabul etmek kazanılan herşeyi tehlikeye atabilirdi"*.¹⁸¹ Konstantinos, bir türlü unutamadığı Maria'yı yakınında görmek istiyordu. Bu konuda Psellos'un ifadeleri oldukça açık ve dikkat çekicidir: *"Bununla beraber imparator tahta çıktıktan sonra bile sevgilisini unutmadı. Gözleriyle Zoe'ye bakıyordu ama hayalinde metresini görüyordu. İmparatoriçeyi kollarına aldığı anda, kalbinin hayalinde öteki kadın vardı. Doğabilecek kötü neticeleri ve Zoe'nin kıskançlığını hiçe sayarak, bütün ricalara kulak tıkayıp isteklerini engelleyecek bütün tavsiyeleri kenara itti..... Konstantinos imparatoriçe ile daha ilk karşılaştığında bu kadından bahsetmişti. Ondan karısı veya müstakbel metresi*

178 Psellos, s. 105 vd., terc. Demirkent, s. 117; Zonaras, L. XVII, s. 157, terc. Umar, s. 76.

179 Sebaste unvanı, XI. yüzyılda oluşturulmuş ve Komnenoslar Hânedanı (1057 – 1185) döneminde imparator ailesine mahsus kılınmıştır. Sonradan bazı yabancı prenseslere de tevcih edildiği olmuştur, bk. Jean-Claude Cheynet, " İmparator ve Saray ", *Bizans Dünyası: Bizans İmparatorluğu (641-1204) c.2*, (der.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 94 ve 471; Sebastos/ Sebaste hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, " Sebastos ", *ODB*, v.3, s. 1862 - 1863.

180 Psellos, s. 113 vd., terc. Demirkent, s. 124 vd.; Harris, s. 145 – 146.

181 Harris, s. 145 – 146.

*olarak değil, hükümdar ailesinden çok çekmiş bir kadın olarak bahsetmişti. Ayrıca bu kadın kendisi için çok fedakarlık yapmıştı. Zoe'ye onu sürgünden geri çağırması için yalvardı".*¹⁸²

Konstantinos'un bu dileği üzerine, İmparatoriçe Zoe'nin, eşinin bu isteğini geri çevirmeyerek kabul etmesi ilk bakışta şaşırtıcı görünmektedir. Onun, bu isteği neredeyse hiç itiraz etmeden kabul etmesini, '*imparatoriçenin artık kıskançlık besleyemeyecek kadar yaşlanmasına*' bağlayan Psellos, imparatoriçe Zoe'nin daha önceki olaylı ve huzursuz evliliklerine göndermede bulunur.¹⁸³ Bu konuda Psellos belki tamamen haksız değildi. Fakat yine de Zoe'nin yaşlılığa bağlı olarak duygularındaki körelmeden dolayı bu isteği kabul ettiğini söylemek yetersiz bir yorum olacaktır. Zira çalışmamızın başlangıcında geniş şekilde açıklamaya çalıştığımız önceki evlilikleri yüzünden hem siyasî hem kişisel olarak zor dönemler yaşayan Zoe'nin, Konstantinos ile arasını açmak istemediği, anlaşılabilir bir durumdur. Çalkantılı bir siyasî dönemin ardından, imparatorluk yönetiminde istikrârın yeni yeni oturmaya başladığı sırada, pragmatik bir karar alarak, eşini kendisine düşman edecek bir tavırdan uzak durması, gayet akıllıca davrandığını göstermektedir. Ayrıca, Zoe gibi, Bizans tarihinin en muhteris kadın figürlerinden birisinin, böyle bir konuda hiç kıskançlık duymadığını söyleyebilmek de oldukça zordur kanaatindeyiz. Zoe, çok beğenip severek evlendiği ve imparatorluk makamını paylaştığı Konstantinos'u, üstelik çok daha genç ve güzel bir kadın olan Maria Skleraina'dan muhtemelen kıskanmıştı, ama içinde bulunduğu durumda fazla bir seçeneği de yoktu. Talihinin garip cilvesi yine karşısına çıkmış ve Zoe, kendisini yapabileceği fazla bir şeyin bulunmadığı eli kolu bağlı bir durumda bulmuştu.¹⁸⁴

Konstantinos Monomakhos'un daha önce yapmış olduğu iki evliliğin ardından Zoe ile evlenmesi ve bu arada Maria Skleraina ile olan ilişkisini devam ettirmesi, en azından Makedonya Hânedanı hükümdarları arasında pek sık görülen bir durum

¹⁸² Psellos, s. 113 vd., terc. Demirkent, s. 124 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 156 – 157, terc. Umar, s. 78 – 79; Treadgold, s. 592.

¹⁸³ Psellos, s. 113 vd., terc. Demirkent, s. 124 vd.

¹⁸⁴ Connor, s. 314.

değildir.¹⁸⁵ Esasen kişilik olarak hayatı ve kadınları seven bir yapıda olması, Konstantinopolis'in en soylu ailelerinden Monomakhoslar'ın erkek tarafından son ferdi olması, zenginliği ve yüksek mevkiler elde etmiş olması, ayrıca fizikî görünüm bakımından oldukça yakışıklı olması gibi özelliklerin yarattığı çekicilik, onun seleflerinden farklı bir hükümdar vasfına sahip olmasına yol açmıştır. Gerçekten de, IX. Konstantinos ile bizzat görüşebilen ve saraya sık giren Psellos'un ifadeleri onu görünüşü bakımından da oldukça övücü niteliktedir.¹⁸⁶ Bu nitelikleriyle kadınlar için câzip bir konumda olması, imparatorluk döneminin daha başlangıcında gerek Zoe ve gerek Maria Skleraina ile olan münâsebetleri, kısa sürede Bizans başkentinde ve saray çevrelerinde dikkatleri çekmekte gecikmedi. Nitekim, Maria'nın Konstantinopolis'e geri getirilmesi ve Büyük Saray'ın civârında bir konağa yerleştirilmesini tâkiben Konstantinos'un onunla gizli buluşmaları çok geçmeden âşikâr hâle gelmişti. Nihayet Konstantinos, Zoe'den, Maria Skleraina'yı saraya getirmek için izin istedi ve üstelik bu tuhaf ilişkiyi¹⁸⁷, Senato'ya da onaylatmayı başardı. Böylece imparator ile Maria arasındaki bu ilişki biraz zorlamayla da olsa kısmen meşrû hale getirilmiş oldu. Fakat halk kesimlerinin bu gelişmeye tepkisi pek de onay verici olmamıştır. Son tahlilde, sırf İmparatorun metresi olduğu için Maria'ya bahşedilen bu şeref ve özellikle imparatoriçelere has *Sebaste* unvânı verilmesi, halk tarafından öfkeyle karşılanmıştır. Tepkiler sadece sıradan halk kitlesinden değil, kimi dinî otoritelerden de gelmekte gecikmedi. Öyle ki, Studios Manastırı başkeşişi Niketas Stethatos, imparator Konstantinos Monomakhos'un imansızlığını açıkça ilan etmişti.¹⁸⁸ Neyse ki Başkeşiş

¹⁸⁵ Makedonya Hânedanı (867 – 1056) hükümdarları arasında, bilindiği kadarıyla evlilik rekoru VI. Leon'a (886 – 912) aittir. VI. Leon (Bilge) tam 4 kez evlilik yapmıştır. Hanedanın kurucusu I. Basileios (867 – 886) ve I. Ioannes Tzimiskes (969 – 976) ikiyeşer kez evlenmişlerdir. Diğerleri ya tek evlilik yapmışlar veya hiç evlenmemişlerdir. Hiç evlenmeyenlerden birisi de bu hanedanın gücünü zirveye ulaştıran ve en parlak hükümdarı kabul edilen II. Basileios'tur (976 – 1025). Makedonya hanedanına mensup iki kadın hükümdardan Zoe (1042), üç kez evlenmiştir. Onun kızkardeşi Theodora (1055-1056) ise hiç evlilik yapmamıştır, bk. Connor, Ek-2, s. 438.

¹⁸⁶ Psellos, s. 99 ve 147; terc. Demirkent, s. 110 ve 155.

¹⁸⁷ İmparator Konstantinos ile Maria Skleraina arasındaki bu tuhaf ilişkiyi “ *hoş bir ‘ menage â trois ‘ (Üçlü ilişki)* ” olarak niteleyen Harris, bu ilişkinin toplumun bütün katmanları tarafından onaylanmadığını ifade etmektedir, bk. Harris, s. 146.

¹⁸⁸ Psellos, s. 113 – 115, terc. Demirkent, s. 124 - ve 126; Harris, s. 146; Connor, s. 314 – 315; Hill, s. 52.

Niketas, manastıra kapanmış münzevî bir ruhânî idi ve onun kınaması ancak vicdanlarda karşılık bulabilirdi.

Asıl önemlisi, Konstantinopolis Patriği ve Kilise'nin üst düzey yetkilileri bu nâzik durumu görmezden geldikleri için, imparator Konstantinos'un bu tuhaf ilişkinin yol açabileceği hukukî ve ahlâkî açıdan sakıncalı dönemi, hasarsız atlattığını söyleyebiliriz. Ne de olsa o bir imparatordu ve onlara çoğu zaman istisnâlar tanınabiliyordu. Bununla beraber, Konstantinos'un bu fırtınalı süreci rahat atlatmasında, Bizans İmparatorluğu'nda Kilise kurumu ile imparatorluk makamı arasındaki ilişkinin doğası önemli rol oynamıştır. İmparatorluk'ta Kilise çoğu zaman gücünü gösterebilmiş ve ruhânî bağımsızlığını koruyabilmiş olsa bile, değişmeyen gerçek, Kilise'nin Devlet'le içiçe geçmiş olması ve onunla sıkı sıkıya bütünleşmiş bulunmasıydı. Zaman zaman İmparatorla Patrik anlaşmazlığa düşmüş olabilirlerdi, fakat genel teâmül iki kurumun iyi geçinmesine dayanan bir çiftbaşı düzen olmuştur. Geç Antikçağ'dan itibaren İmparatorluk kurumu ile Konstantinopolis Piskoposluğu'nun aynı coğrafi konumu paylaşması, yani her ikisinin de devletin merkezi Konstantinopolis'te yerleşik olması, uyumu ve içiçeliği kolaylaştıran bir etken olmuştur. Batı Avrupa'da uhrevî iktidarın merkezi Roma Piskoposluğu, dünyevî iktidarın merkezinden yüzlerce kilometre uzakta bulunuyordu ve bu durum Papa ile imparatorun birbirinden ayrı ve çoğunlukla aykırı politikalar gütmelerine zemin hazırlayabiliyordu.¹⁸⁹

Bununla beraber, Bizans İmparatorluğu döneminde, imparatorun kişisel davranışları ve kişisel ilişkileri sorunlarında, Kilise'nin, evliliğin kutsallığı ve onun kurallarının herşeyden üstün olduğu konusunda bütün ağırlığını ortaya koyduğu durumlar da olmuştur. İstisnâi de olsa bazı imparatorlar, tutkularının bir patrik tarafından dizginlendiğine şâhit olmuştur. Bunlardan biri İmparator Ioannes Tzimiskes (969 – 976) idi ve 969 yılında öldürülen selefi II. Nikephoros Phokas (963 – 969)'ın dul eşi ile meşrû olmayan ilişkisi nedeniyle Patrik Polyeuktos (Patriklik Dönemi: 956 – 970) tarafından kınanarak, küçük düşürülmüştü. Daha önce de Patrik Nikolaos Mystikos

¹⁸⁹ Ernest Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüü*, çev. Mete Tunçay, İmge yay., Ankara 1995, s. 26; Bizans İmparatorluğu'nda Din ve Kilise ile İmparatorluk kurumu arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Steven Runciman, *Byzantine Civilisation*, Edward Arnold & Co, London 1948, s. 108 – 135.

(901 – 907), VI. Leon’un (886 – 912) dördüncü evliliğine, kilise hukukuna aykırı olduğu için şiddetle karşı çıkmıştı.¹⁹⁰

Bizans’ta devlet ile kilise arasındaki ilişkilere yönelik zarurî gördüğümüz bu kısa açıklamalardan sonra tekrar İmparator Monomakhos’un ısrarıyla saraya yerleşen Maria Skleraina’nın buradaki konumuna ve bunun imparatorluk ailesi içindeki etkilerine dönebiliriz. Maria’nın saraya yerleşmesi sonrasında kendisine resmî olarak “*Hanımefendi*” ve “*Sebaste*” (imparatoriçe) diye hitap edilmeye başlanmıştı. Maria’nın saraya yerleşmesi ve kendisine bahşedilen bu sıfatlar, Psellos’a göre imparatoriçe Zoe üzerinde olumsuz bir etkide bulunmamıştı. Ona göre: “*Asıl şaşırtıcı olan, çoğu kimse Zoe’nin aldatılmasına, ihmal edilmesine ve hakarete uğramasına ziyadesiyle üzülmürken, Zoe şahsen hiçbir üzüntü belirtisi göstermedi. Herkese gülümsedi ve anlaşılmadan memnun göründü*”.¹⁹¹ Bu gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla, Monomakhos’un idaresi altındaki bu yeni dönem, asıl iktidar imparatorun ellerinde bulunmakla beraber, devletin zirve noktasını imparatorla birlikte paylaşan ve taşıdıkları kan itibâriyle zaten doğal imparatoriçeler olan Zoe ve kızkardeşi Theodora ile *Sebaste* Maria Skleraina’nın oluşturduğu ve devletin zirvesinde daha önce benzerine pek rastlanmayan bir iktidar kompozisyonunu ortaya çıkarmıştır. Dönemin kaynaklarına ilâve olarak, sonraki pekçok araştırmacının kabul ettikleri üzere, kişilik özellikleri bakımından, imparatorluğu muktedir şekilde yönetebileceği ve bu zorlu dönemde devleti sâhil-i selâmete ulaştıracağı konusunda kuşkular duyulan Monomakhos’un, bu yeni iktidar kompozisyonundan pek de müştakî olmadığı kanaatindeyiz. İmparatorluk makamında bulunmasını, tamamen dönemin siyâsî gelişmelerinin ortaya çıkardığı zarûretler sonucunda, imparatoriçe Zoe’nin kişisel tercihine borçluydu ve daha ilk icraatlarından

¹⁹⁰ Barker, s. 23 – 24; Mehmet Çelik, *Bizans İmparatorluğu’nda Din – Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, Akademi Kitabevi yay., İzmir 1999, s. 152 – 153; Bizans İmparatorluğu’nda Makedonya Hanedanı (867 – 1056) döneminde Din – Devlet ilişkileri alanında yapılan hukukî reformlar ve Konstantinopolis Patriğinin yetki ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çelik, s. 139 – 156; Bizans İmparatorluğu’nda Kilise – Devlet ilişkilerine dâir ayrıca bk. J. M. Hussey, *The Byzantine World*, Harper & Row Publishers, New York 1961, s. 85 – 99.

¹⁹¹ Psellos, s. 115 – 116, terc. Demirkent, s. 126 – 127; Zonaras, *L. XVII*, s. 156 – 157, terc. Umar, s. 78 – 79; Ostrogorsky, s. 302; Connor, s. 314 – 315; Harris, s. 146; Khondridou, s. 82 - 83.

itibaren sorumluluk duygusunun zayıflığı konusunda ciddî kaygılara yol açmıştı.¹⁹² Resmî törenlerde, İmparator Konstantinos ve Zoe ile birlikte Maria da yer alıyor ve dahası imparator, devlet meseleleri tartışılırken Maria Skleraina'nın tavsiyelerini, Zoe'nin düşüncelerine tercih ediyordu. İmparatorla iki kızkardeşin sarayda birbiriyle yanyana daireleri varken, Maria'nın kaldığı yer daha ayrıydı ve Zoe imparatorun dairesini sadece Maria uzaktayken ziyaret ederdi. Anlaşıldığı kadarıyla Zoe, belki daha önce yaşadıklarının kazandırdığı tecrübeler ve yaşının verdiği olgunlukla büyük sorumluluk duygusuyla hareket etmekteydi. Psellos'un zekâsını övdüğü Skleraina ise, gerek Zoe ve gerekse Theodora'ya zaman zaman armağanlar sunarak, onların gönlünü fethetmeye çalışmaktaydı.¹⁹³

İmparator Konstantinos Monomakhos'un, Midilli adasındaki sürgün günlerinden beri bunca bağlandığı Maria Skleraina'nın özellikle zekâsından ve bunun getirdiği câzibeden etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira Psellos'a göre, Maria görünüş olarak “*özellikle dikkat çekici değil*”, fakat sahip olduğu zekâ ve câzibesi ile etkilemekteydi. Karakter ve zekâsıyla taştan bir kalbi bile yumuşatabilirdi. Bunun yanında Maria'da zarîf bir ifade gücü, konuşmasında diksiyon tatlılığı, anlatımında târif edilmez bir incelik vardı. Onun bu nitelikleri, Psellos'u da etkilemiş hatta “*adeta büyülemişti*”. Psellos, İmparator Konstantinos'un sevgili hayat arkadaşı *Sebaste* Maria ile Yunan edebiyatı üzerine sohbetler yaptığını da kaydettiğine göre, onun aynı zamanda kültürlü ve öğrenmeye açık yapıda bir kadın olduğunu düşünebiliriz.¹⁹⁴ Psellos'un kaydettiği ve Bizans toplumunda eski Yunan kültürel mirasına bağlılığın ve bir bakıma âşinalığın göstergesi olan bir anekdot özellikle ilgi çekicidir; kendisinin de hazır olduğu bir resmî tören sırasında, imparatoriçenin maiyyeti arasında bulunan Skleraina'yı ilk defa gören halkın içinden birisi, Homeros'un “*οὐ ἐμεις, αἰὶν ἔστιν*...” sözlerini hafifçe

¹⁹² Runciman, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'u yeteneksiz olmamakla beraber tembel ve yozlaşmış olmakla niteleyerek, Kilise ve Aristokrasinin büyüyen gücünü sınırlandırmak için hiçbir şey yapmadığını ifade etmiştir, bk. Runciman, *Byzantine Civilisation*, s. 50.

¹⁹³ Psellos, s. 116 – 117, terc. Demirkent, s. 127 - 128; Connor, s. 314 – 315.

¹⁹⁴ Psellos, s. 116 – 117, terc. Demirkent, s. 127 - 128; Connor, s. 315 – 316.

tekrarlar.¹⁹⁵ Tören sonrasında Skleraina, bu adamı buldurur ve söylediği kelimelerin ne anlama geldiğini sorar. Adam, ona, hikâyeyi Homeros'un îâm ettiği şekilde ayrıntılı olarak anlatınca ve halk da adamın hikâyeyi yorumlamasını doğrulayınca, Skleraina onurlanır ve kendisini öven bu adamı ödüllendirir. Psellos'un bu anlatısı, XI. yüzyıl Bizansı'nda üst tabakaya mensup insanların yanısıra, sıradan halkın da klasik kültüre âşinalığını ve bu mirası koruma konusundaki titizliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁹⁶

İmparator Monomakhos, Maria Skleraina ile olan ilişkisinin yaratabileceği sorunlardan, Kilise ile İmparatorluk kurumu arasındaki yerleşik teâmüller ve hikmet–i hükûmet kaygısıyla hareket eden Zoe'nin hoşgörüsü sayesinde ucuz kurtulmakla beraber, kaderin itiraz kabul etmeyen hükmü kendisini dayatmakta gecikmedi. Yaşanan fırtınalı dönemin üzerinden henüz iki yıl geçmişti ki Maria hastalandı ve doktorların tüm çabalarına rağmen iyileşemedi. Dayanılmaz hâle gelen astım krizleri ve göğsündeki sancılar nedeniyle korkunç acılar içinde 1044 yılında hayata gözlerini yumdu.¹⁹⁷ Psellos, Konstantinos'un Maria'nın ölümünden çok etkilendiğini, büyük acı çektiğini ve bir çocuk gibi davrandığını belirtmenin lüzumsuz olacağını, kaydetmektedir. Psellos, ustalıkla anlatımının bu kısmında bize tarihçilik anlayışı hakkında da bilgi vermektedir; tarihçinin her ayrıntıyı kaydetmek gibi bir görevinin olmadığını belirterek, arasıra kendisinin de teferruata dalmasına şaşırılmaması gerektiğini, çünkü tarihin kesin ve belirli sınırları olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, tarihçinin bazen konu dışı şeylerden bahsetmesi müsâma ile karşılanırsa da, hiç vakit geçirmeden hikâyesine geri dönmelidir. Psellos'a göre önemli olan şey, asıl konunun üzerinde durmak ve bütün teferruatı bir kenara bırakmaktır. Psellos, Maria Skleraina'nın ölüm olayı ile ilgili ayrıntıları atlayacağını ve İmparator Konstantinos'un Maria için inşâ ettirdiği mezarı

¹⁹⁵ Troyalıların Helena için söyledikleri İfadenin tamamı şöyledir: “ *Ayıp değil, Troyalılarla Akhalıların böyle bir kadın için yıllardır acı çekmeleri* ”, bk. Homeros (İlyada, III, 156 – 157).

¹⁹⁶ Psellos, s. 116 – 117, terc. Demirkent, s. 127 – 128.

¹⁹⁷ Maria Skleraina'nın kesin ölüm tarihi belli değildir. Fakat onun ölüm tarihini 1044 veya 1045 yılına tarihlemek mantıklı görünmektedir. Zaten Psellos da kesin bir tarih vermemekte fakat Maria'nın ölümünden önce vuku bulan bazı olayları atladığını, tekrar geriye dönüp bunları anlatacağını yazıyor (L. VI, *paragraf 71*) ve Maniakes'in ayaklanma olayı ile Konstantinopolis'e yönelik Rus saldırısını anlatıyor. Bu nedenle, Maria'nın ölüm tarihini 1043'ten sonraya yerleştirmek uygun görünmektedir., Bk. Psellos, s. 120 – 121, terc. Demirkent, s. 130 - 131, n. 169; Harris, s. 146.

“şimdilik anlatmayacağını” ifade etmesine rağmen, bu mezar meselesinden daha sonra da hiç bahsetmemiştir.¹⁹⁸

Maria’nın ölümünün ardından, İmparator Monomakhos, sevdiği kadına olan derin sevgisini ve vefâsını yansıtabilecek bir tür anıt mezar inşâ ettirmeye karar verdi. Bu mezar ve müştemilâtı, Büyük Saray’ın civarındaki bölgenin kuzey ucunda bulunan Mangana’daki Aziz Georgios Kilisesi’nin bulunduğu alana yapılacaktı. Bu kilise, Hristiyanlık dininin müntesipleri için önemli bir kutsal emânet olan, şehit Aziz Georgios’un başının muhafaza edildiği mekân olduğu için oldukça meşhur bir yerdi. İmparatorun emriyle görevlendirilen mimar, mevcut binanın tamamen yıkılıp, yerine daha muhteşem bir bina inşa etmek amacıyla, hazırladığı projeyi uygulamaya başladı. Fakat projenin başlamasının üzerinden henüz çok uzun bir zaman geçmemiştir ki İmparator Konstantinos, projenin mevcut durumuyla beklediği kadar muhteşem olmadığına karar verdi. Onun hayalindeki bina “şimdiye kadar inşa edilmiş bütün binalara rakip olacak” kıratta bir yapıydı. İnşaat alanının temizlenip, genişletilmesinden sonra çalışmalar yeniden başladı. Yeni binanın temelleri atılıp duvarları yükselmeye başladığında Konstantinos hâlâ plana yeni bölümler ilâve ederek, bazı bölümleri yıktırıp tekrardan yaptırarak planı değiştirmekte ısrar etmekteydi. Binanın içini süslemek için altın varaklar ve yeşil mermerler gemiyle getirtildi. Fakat yapılan tüm bu masraflar sonucunda binanın maliyeti oldukça artmış ve Konstantinos, projesinin mâliyetini karşılayabilmek için yeni vergileri yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Sonuç ise görülmeye değerdi; revaklı avluları, çeşmeleri ve geniş bahçeleriyle manastır binalarından oluşan bir kompleksin içine yerleştirilmiş yeni ve muhteşem bir kilise. Psellos, başlangıçta, kilisenin inşası için yapılan masrafları, Monomakhos’un “*aptalca yaptığı aşırılıklar listesinde*” saymakla birlikte, sonuçta ortaya çıkan eserden çok etkilenmişti. Kilise binasına duyduğu hayranlığı, satırlarına şöyle yansıttı: “*Kilisenin güzelliği öylesine göz kamaştırıcıydı ki, binanın gereğinden fazla büyüklüğünü tenkit etmek imkânsızdı. Bu muazzam eserin her tarafını güzellik sarmıştı. İnsan, içinden bunun daha büyük olup daha geniş alana yayılmasını istiyordu sadece. Dış duvarlarla çevrilmiş çimen tarhlarına gelince, bu yeşil sahalar öylesine çoktu ki, bir bakışta*

¹⁹⁸ Psellos, s. 120 – 121, terc. Demirkent, s. 130 – 131; Harris, s. 146 – 147.

*hepsini göremiyordu insan; hatta ne kadar geniş olduğunu akıl almıyordu.....Her detayı büyük hayranlık uyandırıyor. Herkes kilisenin büyüklüğüne, güzel âhengine, bölümlerinin dengeli uyumuna, güzelliğinin çok çeşitliliğine ve ritmine, akan sulara, çevreleyen duvarlara, çiçek tarhlarına, her zaman su serpilerek nemlendirilen çimenlere, ağaçların altındaki gölgeliklere, hamamın zarafetine hayran kalıyordu. Sanki bir hac yolculuğu sona ermiş ve kutsal yere varılmıştı”.*¹⁹⁹

Konstantinos Monomakhos’un büyük masraflarla görkemli şekilde inşâ ettirdiği kilisenin içi de aynı biçimde göz alıcıydı. Binanın yüksekliği oldukça fazlaydı ve bundan dolayı ana kubbe üzerindeki *Pantokrator* İsa figürü²⁰⁰ sanki göklerin içindeymiş gibi görünmekteydi. Zemin renkli mermerlerle kaplanmıştı ve Maria Skleraina’nın mezarının olduğu yüksek yer, yeşim renginde mermerlerle kaplanmıştı. Harris’in biraz abartılı ifadesiyle, İmparator Konstantinos, aslında Ayasofya ve Havâriyyûn Kilisesine rakip olacak bir bina vücuda getirmişti.²⁰¹

Bu konuyla bağlantılı olarak kaydetmeden geçemeyeceğimiz bir husus da, Monomakhos’un ölümünden neredeyse yarım asır sonra kaleme aldığı eserinde tarihçi-prenses Anna Komnena’nın, babası imparator Aleksios Komnenos’un (1081 -1118) inşa ettirdiği Yetimhâne’yi övdüğü satırlarla, Psellos’un, IX. Konstantinos’un yaptırdığı kiliseye düzdüğü övgüler arasındaki, yorum farklılığıdır. Anna Komnena’nın İmparator Aleksios’un Yetimhânesi hakkındaki yorumda daha çok kuruluşun kapsamı, işlevi ve yararları ön plana çıkarken; Psellos’un yorumunda ise Monomakhos’un binası lüks ve ihtişamı ile dikkati çekmektedir²⁰². Bu durum imparator Aleksios’un, insanlar için hayırlı bir kurum inşa etmekle birlikte, selefi Konstantinos Monomakhos’a göre

¹⁹⁹ Psellos, s. 171 – 173, terc. Demirkent, s. 175 – 177; Harris, s. 146 – 148; Norwich, s. 246.

²⁰⁰ *Pantokrator İsa* figürü, sol eliyle kutsal kitabı taşıyan ve sağ eli takdis pozisyonunda görülen İsa’nın tasviri için kullanılan terimdir, bk. Ceren Ünal, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK yay., Ankara 2015, *Sözlük Kısmı*, s. 185.

²⁰¹ Harris, s. 148; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’un inşa ettirdiği bu görkemli yapıdan kalan küçük bir bölüm, günümüzde büyük Ayasofya’nın doğusundaki askeri bir tesis altında gömülü kalmıştır, bk. Robert Ousterhout, *Bizans’ın Yapı Ustaları*, çev., Fügen Yavuz, KÜY, İstanbul 2016, s. 105.

²⁰² Anna Komnene, *Aleksiad*, v. II, L. XV, s. 342 – 350; Türkçe terc. Umar, s. 501 – 506; Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis’in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar, KÜY, İstanbul 2017, s. 93.

gösterişe kaçmayan bir tutum takındığının göstergesi olabilir. Burada hatırlanması gereken bir nokta da, Komnenoslar'ın yaydığı resmî tarih anlatısına göre, Monomakhos müsrif bir hükümdar olmasının yanında, sarayda yaşanan ahlaksızlık ve skandallardan da sorumluydu.²⁰³

B. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'A KARŞI DÜZENLENEN AYAKLANMA VE HÜKÜMET DARBESİ GİRİŞİMLERİ

Bizans İmparatorluğu'nun²⁰⁴ uzun siyâsî tarihinde, birbirini takip eden farklı hanedanlara mensup imparatorların saltanat sürdürdükleri, ihtişam ve yücelişin yanı sıra yenilgi ve çöküşlerin de yaşandığı yüzyıllar boyunca pek çok ayaklanma ve taht kavgaları meydana gelmiştir. Bu uzun tarih kesitinde, Seidler'in tespitlerine göre; 395-1453 yılları arasında tahta çıkan 107 hükümdardan sadece 34'ünün eceliyle öldüğü, diğerlerinin ise çatışmalarda, ayaklanmalarda ve savaşlarda kurban gittiği bilinmektedir. Bizans siyasal düşüncesi ve iktidar mücâdeleleri üzerine yapılan bu çalışmaya göre, yine bu zaman diliminde 65 civarında saray darbesi olmuştur.²⁰⁵ Konstantinos

²⁰³ Anna Komnene, *Aleksiad*, v. I, L. III, s. 163, terc. Umar, s. 114; Magdalino, s. 93; Angeliki E. Laiou da bir makalesinde, “ XI. yüzyılda eş aldatmanın neredeyse serbest ve aleni hale geldiğini, öyle ki IX. Konstantinos döneminde sarayda resmî kabul gördüğü bile söylenebilir. Kimse cezalandırılmıyordu ” ifadelerini kullanmaktadır, bk. Angeliki Laiou, “ Arzu, Aşk ve Delilik: Bizanslıların Gözüyle Cinsel İlişkiler ”, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, (ed.) Serra Ciliv, YKY yay., İstanbul 1999, s. 187; Özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans historiografisinde imparatorluk kadınları ve eşleriyle ilişkileri konusuna eğilen yararlı bir makale için bk. Leonora Neville, “ Strong Women and Their Husbands in Byzantine Historiography ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 72 – 82.

²⁰⁴ Bizans konusunda çalışan uzmanların çok iyi bildiği üzere, Bizanslılar kendi devletlerini her zaman “ Roma İmparatorluğu ”, kendilerini de *Rhomaioi* / Romalılar olarak adlandırmışlardır. Aslında, XIX. Yüzyıl sonlarına dek, Batı tarih yazımında Bizans için kullanılan standart isimler “ *Konstantinopolis İmparatorluğu* ” ve “ *Greks İmparatorluğu* ” idi. Bizans terimi, XVI. Yüzyılda kullanılmaya başlanmışsa da, ancak 1850'ler sonrasında tamamen yerleştiği kabul edilmektedir. Bu konuda oldukça yararlı bir tartışma için bk. Anthony Kaldellis, *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev. Deniz Türker, Karakarga yay., İstanbul 2020, s. 33 – 63.

²⁰⁵ Seidler, s. 20. Bizans siyasî düşüncesi üzerine yetkin bir uzman olan Seidler'in , 395 – 1453 arasındaki dönemi baz alarak verdiği rakamlara güvenmekle beraber, bu konuda yine de ihtiyatlı olmak gerektiği kanaatindeyiz. Burada önemli olan, Bizans siyasî tarihinde imparatorları tahtından ve hatta canından eden pekçok ayaklanma ve hükümet darbesi girişimi olduğu gerçeğidir. Seidler'den yaptığımız alıntının amacı da, bu târihî realiteye vurgu yapmaktır.

Monomakhos dönemi de bu siyasî çalkantılardan uzak kalamamıştır. Çalışmamızın bu kısmında, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’a karşı düzenlenen ayaklanma / darbe girişimlerine yer vermeye çalışacağız. Fakat konunun daha iyi anlaşılması için bu döneme gelinceye kadar olan Makedonya Hanedanı dönemindeki iktidar mücadeleleri ve benzer girişimler hakkında açıklama yapmanın yararlı olacağına inanıyoruz. Zira, imparator Monomakhos dönemi, Makedonya hanedanının önceki dönemlerinde meydana gelen bir takım gelişmeler gözden uzak tutularak tam olarak anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Makedonya hânedanı döneminde (867 – 1056) farklı güç odakları arasındaki çıkar çatışmaları ve bunun yol açtığı iktidar mücadelesi, sıkça görülen bir durum olmuştur. Başkent Konstantinopolis’in aristokrat aileleri, kent burjuvazisi, Anadolu’nun büyük aileleri, ordu ve muktedir generaller, yüksek memurlar iktidar için mücadele etmişler ve hükûmet darbesini yönetimi ele geçirme tekniği olarak kullanmışlardır. Çalışmamızın başında açıklamaya çalıştığımız imparatoriçe Zoe dönemindeki iktidar mücadelesini dikkate aldığımızda, halkın da bazen bu mücadelenin neticesi üzerinde etki eden bir faktör haline geldiği görülmektedir. Bütün bunların gösterdiği üzere, Bizans İmparatorluğu’nda iktidâr fethedilmeye açıktı, ama sadece birkaç büyük aile ve yukarıda saydığımız bazı kesimler iktidarı ele geçirme iddiasını dile getirebilirdi. Bu kesimlerin hırsları çeşitli baskı guruplarına dayanıyordu, zira imparatorluğun yönetici kadrolarına kaynak teşkil eden aristokrasi yekpâre bir yapıda değildi.

Cheynet’in oldukça yerinde tespitleri²⁰⁶, Anadolu’daki bazı önde gelen ailelerin, merkezî iktidara karşı mücadelelerini anlamamıza katkı sunmaktadır. Buna göre; daha X. yüzyılın sonunda, II. Basileios gibi kudretli bir hükümdara karşı girişilen iktidar mücadelesi, Phokas’ları ve Skleroi’ler gibi Anadolu’nun bazı büyük ailelerini daha etkili hâle getirmişti. Anadolu aristokrasisinin bu önde gelen aileleri, daha çok Anadolu toprakları üzerinde Müslümanlara karşı yaptıkları savaşlarla ünlerini elde etmişlerdi. Özellikle Phokas’lar nüfuz konusunda daha fazla temâyüz etmiş olup, bu ailenin bir

²⁰⁶ Jean-Claude Cheynet, “Ortaçağ İmparatorluğu’nun Oluşum ve Gelişimi: Olaylar”, *Bizans Dünyası- Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 52 – 53; Jean-Claude Cheynet, “ Hizipler ve Karşıtlıklar: Siyasî Bir Hayatın İşaretleri mi? ”, *Konstantinopolis 1054 - 1261*, (der.) Alain Ducellier ve Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 71-83.

mensubu olan Nikephoros Phokas 963 tarihinde Girit adasını zaptetmiş ve yaşça henüz reşit durumda bulunmayan imparator II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un anneleri olan Theofano ile evlenmek suretiyle Bizans tahtına oturmuştu. Bir süre sonra ise Theofano'nun, bu kez başka bir komutana, yani Ioannes Tzimiskes'e âşık olması ve onun da Nikephoros Phokas'ı katletmek suretiyle (969) yerine geçmesiyle, bir kez daha iktidar değişikliği yaşanmıştı. İktidarı kaybeden Phokas'lar bunun acısını bir türlü unutamamış ve Nikephoros Phokas'ın yeğeni Bardas, yeni imparatora karşı ayaklanma girişiminde bulunmuştu. Phokas ailesi Anadolu'da etkin bir siyaset gütmeyi amaç edinmişti ve Bizans ordusunun Suriye cihetindeki faaliyetinden özellikle Anadolu'nun faydalanması gerektiğini düşünüyordu. Yani Phokas ailesinin, imparatora karşı çıkmasının temelinde, devletin dışarıda izlediği siyasetin iç politikaya yansımaları konusundaki stratejik bakış açısı farklılığı yer almaktaydı. İmparatorun Avrupa yönüne ağırlık veren politikası ve Balkanlarda Bulgarlara saldırması, sözkonusu bakış farklılığının temelini oluşturuyordu. Bardas, imparator II. Basileios'un 986'da yaşadığı hayal kırıklığından faydalanmak istediye de başarılı olamadı. Bardas'ın yenilgisi, Phokas ailesinin, II Basileios tarafından ortadan kaldırılması sonucunu doğurdu. Phokas ailesi 1028 tarihinden sonra etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Şimdi başka bir aile, orta Anadolu'da Kapadokya'da etkili olan ve Anadolu'nun savunmasını öncelemeyi stratejik tercih olarak benimseyen Diogenes ailesi ön plana çıkmıştı.

Anadolu'da Phokas ailesinin rakibi olan Skleroslar ise tamamen farklı siyâsî ilişkilere dayanmakta ve bu nedenle imparatorluğun Mezopotamya ve Ermeni baronluklarının hâkimiyetindeki arazilere yayılma stratejisini benimsemekteydi. Skleros ailesinin lideri Bardas Skleros, II. Basileios'a karşı harekete geçtiyse de kısa sürede bozguna uğradı. II. Basileios, bu kez daha insafli davranarak onları affetti ve Skleroslar, biraz zayıflayarak da olsa aristokrasinin elit kesimleri arasında bulunmaya devam ettiler. II. Basileios'un elde ettiği bu başarılar ve Anadolu aristokrasisinin önde gelen bu iki ailesinin ezilmesiyle, başkent Konstantinopolis'in merkezî otoritesi güçlenmiş oldu.

XI. yüzyılda "Makedonlar" hizibi olarak anılan taşra aristokrasisi mensubu başka bir klik, tam tersi bir yönde yani batıda Edirne (Hadrianopolis) kenti civarında sivrilmeye başladı. Bunlar arasında Ermeni kökenli Tornikios'lar, Vatatzes'ler, Bryennios'lar gibi farklı aristokrat aileler yer almaktaydı. II. Basileios ve halefleri,

onları Anadolu aristokrasisinin nüfuzuna karşı denge unsuru olarak görmüşlerdir. Bu durum, Makedonlar aristokrasisinin hırslarını tahrik etmiş ve bu grubun mensubu olan Leon Tornikios, aşağıda ayrıntılı şekilde yer verildiği üzere, 1047 tarihinde IX. Konstantinos Monomakhos'a karşı bir ayaklanma girişiminde bulunmuştur.

İmparator Monomakhos döneminde imparatorluk yönetim mekanizmasında askerî partinin etkinliğini kaybettiği, buna mukâbil sivil bürokrat ve entelektüel zümrenin yönetimde ağırlığını hissettirdiği genel olarak kabul edilen bir husustur. Her ne kadar sivil – asker ayrımı modern dönemlere ait bir kavram olsa da, Bizans'ın tarihî – kültürel öncülü olan Roma İmparatorluğu döneminden beri lejyon / ordu ayaklanmaları sıkça görülmüş, eyaletlerde görevli birliklerin komutanları merkezî iktidarı ele geçirmek veya uzaktan kontrol etmek amacıyla ayaklanmışlar, baştaki imparatorun yönetimi için ciddi tehdit oluşturmuşlardır.²⁰⁷ Makedonya Hânedanı iktidarını da kapsayan Orta Bizans döneminde iktidar – ordu ilişkilerinin oldukça kırılgan bir seyir izlediğini görmekteyiz. Özellikle X. ve XI. yüzyıllardaki hükûmet darbesi girişimlerinde, iktidarın elde edilebilmesi için en önemli enstrüman olan ordunun kadroları aristokrasinin mensuplarıydı. Bu nedenle imparatorlar, orduyu sıkı şekilde elde tutmak, dizginlerini başkalarına kaptırmamak zorundaydılar. Buna dönük bir önlem olarak, başkent Konstantinopolis'te sadece iç güvenliği sağlamaya dönük bir tür jandarma gücü bulundurmak, darbe girişimlerinden sakınılmasını sağlıyordu. Diğer bir çözümün, yani imparatorun bizzat orduların komutasını üstlenmesinin ise bazı sakıncaları mevcuttu; eğer imparator askerî işlerden anlayan başarılı bir yöneticiyse yarar sağlayan bu çözüm; tersi durumda, yani imparatorun askerî bakımdan başarısız olması hâlinde, muhâlif kliklerin hareketlenmesine yol açabilmekteydi. Eğer imparator sarayında kalıp rahat etmeyi tercih eden biriye, bu kez de muhâlif veya muhteris generallerin aklı, hükûmet darbesi amacıyla meşgul olabiliyordu. Bu durum zaman zaman imparatorların paranoyalarını tetiklemiş, kimi kez haklı olmayan bu kuşkular bazen çok başarılı komutanların gözden düşmelerine neden olmuştur. Anadolu'da başarılar kazanan, Sicilya'yı imparatorluğa katan Georgios Maniakes gibi muzaffer bir

²⁰⁷ Bizans İmparatorluğunun tarihî ve kültürel selefi olan Roma İmparatorluğu döneminde oldukça sık meydana gelen lejyon / ordu ayaklanmalarının nedenleri üzerine odaklanan yararlı bir çalışma için bk. Samed Kara, *Roma İmparatorluğu'nda İsyançı Lejyonlar*, Sakin Kitap Yay., İzmir 2022.

komutan, biraz da yersiz kuşkuların sonucunda iki kez görevinden uzaklaştırılmıştır. Aşağıda, ayaklanma girişimi hakkında ayrıntılı bilgi verilecek olan Maniakes ilkinde hapsedilmeye katlanmış, fakat ikincisinde zindana dönmek yerine ayaklanmayı seçmiştir.²⁰⁸

B.1. GEORGİOS MANİAKES VE AYAKLANMASI (1043)

IX. Konstantinos Monomakhos'un saltanat döneminde meydana gelen ilk askerî ayaklanma, Psellos'un “*zamanın meşhur ve kıymetli bir kumandanı, kabiliyeti kadar askerî cesareti de olan, barbarların düşmanca saldırılarını durduran ve Romalılara güvenli bir hürriyet sağlayan*” ifadeleriyle övdüğü başarılı Bizanslı kumandan Georgios Maniakes'in giriştiği teşebbüstür.²⁰⁹ Psellos'un *Khronographia*'sında “ Περὶ τῆς τοῦ Μανιακῆ Αποστασίας ” (Maniakes'in İsyanı Hakkında) başlığı altında geniş yer verdiği bu ayaklanma hakkında diğer kaynaklarımızda da bilgiler mevcuttur.²¹⁰

Maniakes'in kökeni ile ilgili iddiaya göre; XI. yüzyılın tanınmış Bizans komutanı Georgios Maniakes'in, Orta Asya kökenli bir Türk ailesine mensup olduğu ileri sürülmüştür. Taşıdığı Maniakes isminin “*Asil*” anlamına gelen Türkçe bir kelime

²⁰⁸Cheyne, “Ortaçağ İmparatorluğu'nun Oluşum ve Gelişimi: Olaylar”, s. 52 vd.; Cheyne, “Hizipler ve Karşıtlıklar: Siyasî Bir Hayatın İşaretleri mi?”, s. 71-83; Jonathan Harris, *The Lost World of Byzantium*, Yale University Press, New Haven and London 2016, s. 144 – 145; Gregory, s. 268 – 269; Kaldellis, s.94 – 102 ve s. 115 – 119; Norwich, s. 193 – 197.

²⁰⁹ Psellos, s. 123, terc. Demirkent, s. 133.

²¹⁰ Skylitzes, *CFHB*, s. 428, İng. terc. Wortley, s. 403; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.545 vdd; Zonaras, *L. XVII*, s. 160 – 163, terc. Umar, s. 79 - 82; Attaleiates, *CSHB*, s.18 – 19, terc. Umar, s. 33 – 34; Maniakes ve ayaklanması hakkında bazı doğru kaynaklarda da bilgi verilmiştir. Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, İmparator Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkışının ardından aynı yıl meydana gelen Maniakes'in ayaklanmasından bahsetmektedir: “իսկ ի բարձրանալ թուականութեանս Հայոց ամի ՆԴԲ, թագաւորեաց ի վերայ Հռոմոց Մոնոմախըն, որ ասեին յանուն Կոստանիին. Յայսրմ ամի եղև պատերազմ սաստիկ ի վերայ Հռոմոց, զի իշխանն Մանիակ, այն որ յառաջն եառ զՈւոհա քաղաք ”: bk. Urfalı Mateos, s. 108, *Vekâyinâme*, terc. Andriasyan, s. 78; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, s. 298 – 299; Aristakes, *Tarih*, İng. terc. Robert Bedrosian, s. 46 – 49, Türkçe terc. Engin Öztürk, s. 63 – 64.

olduğu da söylenmiştir.²¹¹ Buna göre, Georgios Maniakes'in mensup olduğu boyun, II. Basileios döneminde Armenia bölgesine yönelik Selçuklu Türklerinin ilk keşif seferleri sonrasında (1016 – 1021), Orta Asya bozkırlarını geride bırakarak batıya Anadolu'ya göç etmiş, Bizans arazisine yerleşerek imparatorluğun hizmetine girmişlerdi. Dönemin Bizans ve diğer kaynaklarında Maniakes'in kökenine dair hemen hiçbir malumatın yer almaması, onun Türk kökenine ilişkin iddianın yalnızca etimolojik mülâhazalara dayandığını ortaya koymaktadır. Etimolojik nokta-i nazardan Yunancaya geçmiş olan Türkçe isimlerin orijinal hallerinin belirlenmesi epeyce zor görünmektedir. Bu bakımdan, sadece etimolojik verilerden hareketle Maniakes'in Türk kökenli olduğuna dair iddiaların ihtiyatla ele alınması daha uygun olur kanaatindeyiz. Muhtemelen henüz genç yaşlarda bulunduğu o sıralarda Maniakes, Bizans birliklerinde askerî kariyerine başlamış, yetenekleri ve çabası sayesinde zamanla yükselmeye muvaffak olmuştu. Psellos'a göre; “*Ordu komutanlığı makamına aniden yükselmedi. Birgün borazan çalıp çığırkanlık yaparken, ertesi gün lejyonun başına getirilmedi. Yükselişi, aslında yavaş yavaş oldu ve çeşitli mertebelerden sonra bir asker için en yüksek rütbeye geldi*”.²¹² İfadesinin devamında Psellos, Georgios Maniakes'i bizzat gördüğünü ve ona hayran olduğunu belirterek; “*O kadar uzun boyluydu ki, sanki o, insana bir tepeye veya dağın zirvesine bakıyormuş, hissi uyandırdığını*”, kaydetmektedir. Psellos, Maniakes'in görünüşünde yumuşak ve hoş bir ifade olmadığını, daha ziyade gök gürültüsünü andıran sesi ve duvarları, kapıları sarsıp yıkacak kadar güçlü elleriyle ateşli bir fırtınaya

²¹¹ Demirkent'in Georgios Maniakes hakkında yazmış olduğu ve Psellos'un *Khronographia*'sının Türkçe tercümesinin sonuna ilâve ettiği EK V'de (s. 295 – 297, n. 1) yer alan kısa fakat yararlı makalede, *Maniakh* (Μανιάχ) adına eserinde ilk rastlanan Bizans tarihçisinin Menander Protektor olduğu ifade edilmektedir. Demirkent, *Maniakh* adının “ Asil ” manasına geldiği bilgisini ise, L. Breéhier'in “ Hommes de guerre Byzantins: Georges Maniacés ”, Province (Tours) November 1902, adlı makalesine dayandırmaktadır. Demirkent, ayrıca Anna Komnena'nın *Aleksiad* adlı eserinde de *Maniakh* adının geçtiğini, ifade etmektedir. Buna göre; XI. yüzyıl Bizans tarihçisi Anna Komnena, Bizans ile ittifak yaparak Peçeneklere karşı savaşmak için gelen Türk topluluklarından Kumanların önde gelen reislerinden birinin adını da *Maniakh* olarak belirtmiştir (İng. terc. Sewter, E.R.A., Penguin Classics, 1969, s. 153; Türkçe terc. Umar, Bilge, s. 250); Bu hususta ayrıca bk. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 181; Göktürk hükümdarı İstemi Yabgu'nun, 568 yılında Bizans İmparatoru II. Iustinus'a (565 – 578) gönderdiği elçilik heyetinin başındaki şahıs da *Maniakh* adını taşıyordu. Bu konuda Menander'e atıfta bulunan tarihçiler arasında Rus tarihçi Gumilov da yer almaktadır, bk. L. N. Gumilov, *Eski Türkler* , terc. Ahsen Batur, Birleşik yay., İstanbul 1999, s. 74.

²¹² Psellos, s. 123, terc. Demirkent, s. 133; Işın Demirkent, “ Georgios Maniakes ”, Mikhail Psellos'un *Khronographia*'sı Türkçe tercümesi, EK V, s. 295.

benzediğini ifade ederek, canlı betimlemesine; “*Bir aslanın çevikliğine sahip olmanın yanında, simasındaki sert ifadenin dehşet verici olduğunu*”, ekleyerek devam etmektedir. Psellos, barbarların bile ondan ödü koptuğunu, onu gören bazılarının dehşete düştüklerini, kaydetmektedir.²¹³ Psellos’un bu etkili cümlelerle portresini çizdiği Georgios Maniakes, gücü kuvveti, cesaret ve heybetiyle dikkat çekerek orduda adım adım yükselmişti. Psellos’un da belirttiği gibi, Maniakes’in askerî kariyer basamaklarını yükselmesi aslında biraz ağır olmuştur. Bunun en önemli sebebi olarak, Maniakes’in babası Gudelios’un, imparator VIII. Konstantinos’a karşı düzenlenen bir isyan hareketine karışmış olmakla suçlanması olabileceği, ileri sürülmüştür. Gudelios’un katıldığı bu isyan hareketi başarılı olmamış ve Gudelios yakalandıktan sonra gözleri oyulmuştu. Babasının katıldığı bu isyan hareketi nedeniyle, Maniakes, VIII. Konstantinos rejiminin itimadını kaybetmiş, güvenilmez bir konumda tutulmuştu. Bu nedenle Maniakes’in, VIII. Konstantinos döneminde mesleğinde aşama kaydedememiş, önemli bir makama yükselmesi engellenmiş olması ihtimal dâhilindedir. 1028 tarihinde VIII. Konstantinos’un ölümünün ardından tahta çıkan III. Romanos döneminde, Maniakes’in mesleğinde yükselmesi mümkün hâle gelebilmiştir. 1029 yılına gelindiğinde III. Romanos Argyros’un saltanat döneminde Maniakes’e *Protospatharios*²¹⁴ unvanı verilerek, Teloukh (Dülük)²¹⁵ teması *strategosluğuna*²¹⁶ atanmıştı. 1030 yılında III. Romanos Haleb Mirdâsî emirine karşı düzenlediği sefer sırasında Azaz civarında yenilip bozguna uğradığında, Georgios Maniakes, Arapları durdurmuş ve geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Bu başarının

²¹³ Psellos, s. 123, terc. Demirkent, s. 134.; Yağcı, s. 34 – 35.

²¹⁴ Protospatharios / Πρότοσπαθάριος : Saray muhafızı olarak hizmet gören silahtarların kumandanı, bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 300; *Protospatharios*, Geç Roma İmparatorluğu’nda imparatorun yakın korumalığını yapan bu görevli İmparatorluk idarî ve askerî tarihinde aynı zamanda senato üyesi olarak da bilinmektedir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 108; ayrıca bk. A. Kazhdan ve Anthony Cutler, ‘Protospatharios’, *ODB*, v.3, s. 1748.

²¹⁵ Teloukh, günümüz Gaziantep ili merkez ilçesine bağlı Dülük köyü, bk. Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1993, s.220.

²¹⁶ Strategos/ Stratigos/ Στρατηγός : General; Bizans İmparatorluğu’nda genellikle askerî bir bölge ya da *thema*’nın valisi ve buralardaki askerlerin komutanı, bk. John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa yay., İstanbul 2017, *Bizans Terimleri Sözlüğü*, s. 254; A. Kazhdan, “Strategos”, *ODB*, V.3, s. 1964; ayrıca bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 153 – 154.

ardından Maniakes, *katepanos*²¹⁷ unvanıyla, Aşağı Fırat bölgesinin idaresiyle görevlendirilerek Samosata (Samsat)'a atanmıştı. Maniakes, 1031 yılında Urfa'yı ele geçirdi ve Hz. İsa'nın şehrin o zamanki yöneticisine yolladığı rivâyet edilen mektubu da, III. Romanos'a sunmuştu. İmparator IV. Mikhail tarafından Urfa'daki görevinden alınarak, imparatorluğun doğu sınırlarına akınlar düzenleyen Türkmenlere karşı koymak üzere görevlendirildi. Maniakes, buradan da Sicilya adasına gönderilerek Araplara karşı savaşması için görevlendirildi.²¹⁸ Maniakes, Sicilya'da da komutan olarak önemli başarılar kazanmıştı (1040). Burada bir Rus Varaeg birliği ile ünlü İskandinav şövalyesi Herald Haardraade de Maniakes'in komutası altında bulunmuşlardı. Bu sırada imparatorun eniştesi Stephanos donanmaya komuta ediyordu. Stephanos'un Araplar karşısında beceriksizce davranması ve Arap amiralin kaçmasına sebebiyet vermesi üzerine Maniakes'le araları açıldı. Bunun üzerine Stephanos, Maniakes'i imparatora karşı komplo hazırlamakla itham ederek, imparatora şikayet etmesi üzerine, Maniakes tutuklanarak Konstantinopolis'te zindana atıldı. Maniakes, yeni imparator V. Mikhail'in tahta çıkışıyla birlikte hapisten kurtuldu ve imparatoriçe Zoe tarafından *Magistros* unvanı verilerek, yeniden İtalya'ya gönderildi. Maniakes burada yeniden başarılar kazanarak, durumu Bizans imparatorluğunun lehine çevirmeyi başardı.²¹⁹ Ancak bir kez daha husumet ve hasedin hedefi olmaktan kurtulamadı. V. Mikhail'den sonra tahta çıkan IX. Konstantinos Monomakhos'un metresi ve yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Maria Skleraina'nın kardeşi Romanos Skleros'un husumet ve iftirasıyla, Maniakes tekrar gözden düştü.²²⁰ Romanos Skleros, Maniakes'in Anatolikon themasında bulunan

²¹⁷ Katepanos: Bağımsız bir birim ya da bölgeye komuta eden subay (8 – 12. Yüzyıllar); imparatorluk vilayet/ bölge valisi (13. Yüzyıldan sonra), bk. Haldon, s. 253; ayrıca bk. A. Kazhdan, “ Katepano ”, *ODB*, v.2, s. 1115 – 1116.

²¹⁸ Maniakes'in batıda İtalya cihetindeki faâliyetleri hakkında Latin kaynağımız Malaterra'da bilgiler yer almaktadır, bk. Geoffrey Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. By Wolf, Kenneth Baxter, Michigan 2005, s. 55 - 59.

²¹⁹ Georgios Maniakes, Makedonya hanedanının fütûhat döneminin geç bir temsilcisi olarak Sicilya'nın geri alınmasını hedef edinmişti. Süratli bir zafer yürüyüşü ile Messina ve Syrakusa dahil olmak üzere Sicilya'nın doğu kısmını Müslüman Araplardan koparıp almayı başarmıştı, bk. Ostrogorsky, s. 308.

²²⁰ Psellos, s. 123-125, terc. Demirkent, s. 134 - 135; Demirkent, “ Georgios Maniakes ”, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı Türkçe tercümesi, EK V, s. 296 – 297; Latin kaynaklarımızdan William of Apulia, Maniakes ile Konstantinos Monomakhos arasındaki bir namus meselesine işaret ederek, Maniakes ile imparator arasında husûmet olduğunu ifade etmektedir, bk. *The Deeds of Robert Guiscard*,

arazisine komşu idi ve bu araziyi hukuksuz şekilde zimmetine geçirmişti.²²¹ İmparatorun aleyhine dönmesi üzerine, Maniakes, *magistros* unvanını²²² kaybetti. Bu durumda anlaşıldığı kadarıyla Maniakes için isyan etmekten başka çıkar yol kalmamıştı. 1042 eylül ayında²²³, kumandayı devralmak amacıyla gönderilen *Protospatharios* Pardos'un²²⁴ küstahça davranışlarına ve tehditlerine öfkelenen Maniakes ve asiler, adamı derhal katlettiler.²²⁵ İmparator Monomakhos tarafından görevlendirilen *katepanos* Basileios Theodorokanos 1043 yılı şubat ayında, büyük bir ordunun başında Bari'ye vâsıl oldu. Maniakes, birliklerinin başında Adriyatik denizini aştıktan sonra Dyrrhakhion (Draç)'da karaya çıktı.²²⁶ İmparator Monomakhos, Maniakes'in liderlik ettiği ayaklanmanın çok daha tehlikeli boyutlara ulaşmadan sona erdirilmesi amacıyla, bir mektup göndererek, onu ve adamlarını affedeceğini belirtmişse de, Maniakes isyan

trans. Graham A. Loud, Peter Charanis, s. 14 – 15; “ The Byzantine Empire in the Eleventh Century ”, *HC*, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 181.; Yağcı, *Maniakes ile Romanos Skleros arasındaki husumette, İmparator Monomakhos'un adeta yangına körükle giderek Maniakes'i görevden almasının bardağı taşıran son damla olduğunu ve isyan hareketinin başladığını*, ifade etmektedir, bk. Yağcı, s. 38.

²²¹ Skylitzes, *CFHB*, s. 427, İng. terc. Wortley, s.402 - 403; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.547 vd; Zonaras da, Romanos Skleros'un, Anatolikon themasında bulunan Maniakes'in arazisi konusunda haksızlık ettiği bilgisine ek olarak, ilginç bir konuya da değinmektedir, buna göre Romanos, Maniakes'in karısını da baştan çıkarmıştı, bu durum Maniakes'i daha da öfkelenmişti, bk. Zonaras, *L. XVII*, s. 160 – 161, terc. Umar, s. 80; Törebey Günaydın, *Bizans İmparatorluğu ve Balkanlar (976-1076)*, Post yay., İstanbul 2020, s. 84 – 87.

²²² *Magistros/ Μάγιστρος* : Yüksek bir saray memuriyeti. Latince kelime karşılığı “ başkan ” ve kendi sahasında başarılı pek çok kişiye unvan olarak da verilmiştir, bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 299; Kelime kökeni Latince *magister officiorum*'dan gelen *magistros*, Bizans İmparatorluğu'nda sıkça kullanılan yüksek soyluluk ve senatör unvanlarından biridir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 145 – 146; *Magistros* hakkında ayrıca bk. A. Kazhdan, “ *Magistros* ”, *ODB*, v. 2, s. 1267.

²²³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.548.

²²⁴ Skylitzes'in kaydından, Pardos'un Maniakes'in yerine yönetici olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır: “ *Yerine geçmek için gönderilen adamı, protospatharios Pardos'u öldürdü* ”, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 428, İng. terc. Wortley, s.402.

²²⁵ Psellos, Maniakes'e gönderilen elçi Pardos'un “ *bu çeşit işlerde daha önce kendini ispatlamış biri olmadığını, ister sivil ister askerî olsun herhangi bir tecrübesi bulunmadığını* ” kaydederek, “ *Daha doğrusu, kendini sokaktan saraya sokmuş bir sonradan görme idi* ” ifadelerini kullanmaktadır, bk. Psellos, s. 123 – 124, terc. Demirkent, s. 135; William of Apulia, Maniakes'in Pardos'u katlettikten sonra Taranto'ya döndüğünü ifade ederek, aradaki süreçte Normanlar'la çatışmaya girdikten sonra, Otranto'ya hareket ettiğini kaydetmektedir, bk. *The Deeds of Robert Guiscard*, s. 14 – 16.; Yağcı, *Protospatharios* Pardos'un *İmparator Monomakhos'a sadakatten başka bir özelliğinin olmadığını ve Maniakes'i isyandan vazgeçirecek tecrübeden mahrum olduğunu, ve bunun hedeflenenin çok tersi bir sonuç doğurduğunu*, ifade etmektedir, bk. Yağcı, s. 39.

²²⁶ Skylitzes, *CFHB*, s. 428 -429, İng. terc. Wortley, s.403; Psellos, s.125 - 126, terc. Demirkent, s. 135 - 136; *The Deeds of Robert Guiscard*, s. 16.

hareketine son vermemiştir.²²⁷ Maniakes, Sırpların desteğini sağladıktan sonra Via Egnatia²²⁸ yolu üzerinden Thessalonike (Selânik) istikâmetinde ilerlemeye başladı. Üzerine gönderilen ordu ile Ostrovo’da savaşa girişmeden önce, buyruğu altındaki asiler tarafından imparator ilan edildi.²²⁹ Çarpışmalar başladıktan sonra kendisine bağlı birlikleri büyük mahâretle yöneten Maniakes, hadım Stephanos’un komutasındaki imparatorluk ordusuna galebe çalacağı sırada, âniden bir ok veya mızrağın isabetiyle böğründen ağır şekilde yaralandı. Psellos’a göre; “*Maniakes önce yarayı farketmedi, fakat kanın aktığını görünce eliyle bastırıp durdurmaya çalıştı. Ağır yaralandığını anladı ve kendi tarafına gitmeye çalıştı, ama bizim ordumuzdan biraz uzaklaştıktan sonra artık atının başını çevirecek gücü kalmamıştı – bedeni bütün gücünü kaybetmişti ve bayılıyordu- yavaşça inledi, eliyle son bir hareket yaptı, dizginleri bıraktı ve eyerin üstünden yere kayd, çok acı bir manzara*”.²³⁰ İmparatorluk ordusunun askerleri, Maniakes’in yerde yatan bedenini gördükleri halde, bir tuzak olabileceği kaygısıyla cesaretlerini toplayıp yaklaşmakta tereddüt gösterdiler. Maniakes’in toprağın üzerinde yayılmış olan devâsa bedeni, askerleri şaşırtmıştı. İlk şaşkınlık ve çekingenlik duygusundan sıyrıldıktan sonra, Maniakes’in başını gövdesinden ayırarak, imparatorluk ordusu komutanına götürdüler. Psellos, Konstantinos Monomakhos’un, bu galibiyetin başkentte zafer yürüyüşü merasimi ile kutlanmasını düşündüğünü, ifade eder. İmparatorun büyük çapta ihtişamlı gösteriler düzenlemekte bir dâhî olduğunu belirten Psellos, daha sonra bu törenin canlı bir tasvirini yapar: “*Geçit, yaratıcısının şanına lâayık, şöyle düzenlenmişti: önden kalkan, yay ve mızrak taşıyan hafif silâhlı askerler*

²²⁷ Skylitzes, **CFHB**, s. 428 -429, İng. terc. Wortley, s.403; Zonaras, *L. XVII*, s. 160-161, terc. Umar, s. 80.; Yağcı, bizim de katıldığımız tespitinde, *İmparator Monomakhos’un Maniakes’i isyandan vazgeçirmek için yaptığı bu son diplomatik girişimin, bu aşamadan sonra sorunu çözme ihtimali olmadığını ve savaşın kaçınılmaz hale geldiğini, kaydetmektedir*, bk. Yağcı, s. 40.

²²⁸ Via Egnatia, MÖ II. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş, Balkan Yarımadası boyunca uzanan Roma askerî yolu. Adriyatik üzerinde iki başlangıç noktası vardı: Apollonia ve Dyrrhachion. Oradan Ohri, Herakleia, Lynkestis, Edessa, Pella’yı geçerek Selanik’te Ege Denizi’ne ulaşmaktaydı, bk. Cyril Mango, “Egnatia, Via”, **ODB**, v. 1, s. 679.

²²⁹ Demirkent, “Georgios Maniakes”, Mikhail Psellos’un Khronographia’sı Türkçe tercümesi, EK V, s. 297; Yonca Anzerlioğlu, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, Phoenix yay., Ankara 2003, s. 90 – 91; Günaydın, s. 77.

²³⁰ Psellos, s. 126, terc. Demirkent, s. 136 – 137; Skylitzes, **CFHB**, s. 429, İng. terc. Wortley, s. 403; Attaleiates, s. 30 - 33, terc. Umar, s. 34; Zonaras, *L. XVII*, s. 160-161, terc. Umar, s. 80 - 81; Glykas, **CSHB**, s. 594; Ostrogorsky, s. 308; Treadgold, s. 592.

yürüyecekti, fakat bunlar muntazam sıralarla değil birbiri üstüne yığılmış kalabalık bir kitle hâlinde geçeceklerdi; arkalarından sert görünüşleriyle korku yaratanlar değil güzel askerî kıyafetleriyle hayranlık uyandıran tam zırhlı seçkin şövalyeler geçeceklerdi; sonra âsî ordu geliyordu. Bunlar muntazam sıralar hâlinde ve güzel üniformalar içinde değil, eşeklere ters oturmuş, kafaları kazınmış ve boyunlarında yığın yığın pislik asılı olarak geçiyordu. Bunları âsinin kellesi – geçit merasimi için ikinci defa taşınyordu – takip etmekte, hemen ardından birkaç şahsî eşyası gelmekteydi. Daha sonra kılıç, mızrak ve sağ ellerinde rhomphaia²³¹ taşıyan adamlar – ordu komutanının önünde çok sayıda savaşçı – ve nihayet bütün bunların gerisinde muhteşem bir atın üzerinde, şahane elbiseler giymiş ve bütün saray muhafızlarının refakatinde başkumandan geliyordu”.²³²

Maniakes’in çıkardığı ayaklanmanın bastırılması (1043), Bizans tarihinin bundan sonraki akışı üzerinde çok önemli rol oynamıştır. Maniakes’in sahneden çekilmesiyle Konstantinopolis’teki askerî cenah büyük ölçüde etkisini kaybetmiş, devletin mukadderâtı üzerinde başkentteki memurlar bürokrasisi ve sivil elitler söz sahibi durumuna yükselmişti. Bu siyasi depremin artçı sarsıntıları, imparator IX. Konstantinos Monomakhos’un hemen her alandaki politikasına yansiyacak ve bu durum, ileride görüleceği üzere devletin aleyhine olan gelişmelere zemin hazırlayacaktı.²³³

Bu konuya, XI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan ve İmparator Monomakhos ile de ilişki içerisinde olan şair Khristophoros Mitylenaios’un,²³⁴ Georgios Maniakes’in ölümü hakkındaki dizeleriyle son vermek yerinde olacaktır:

²³¹ Rhomphaia: Bir tarafı keskin, ağır demir kılıç, bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 299.

²³² Psellos, s. 127 - 128; terc. Demirkent, s. 137 – 138; Georgios Maniakes’in kesik başının teşhir edildiği merâsimin görseli için bak. Çalışmamızın Ek’ler kısmı, *Madrid Skylitzes Kroniği*, EK 11 - Resim 9.

²³³ Maniakes hakkında yararlı bir makale için bk. K. Biały, “From Conquest to the Failed Usurpation: Career of a Typical Byzantine Commander George Maniakes”, in ***Studies in Medieval and Early Modern Social History and Culture***. 2016. v. 2 (14). s. 173–187.; Yağcı, *Maniakes Ayaklanmasının bastırılmasından sonra İmparator Monomakhos’un diğer komutanlara karşı derin bir şüphayle yaklaşmaya başladığını ve bunun daha sonra izlenen askerî politikalara tesir ettiğini*, ifade etmektedir, bk. Yağcı, s. 44.

²³⁴ Khristophoros Mitylenaios, Konstantinopolis’te 1000 yılı civarında doğmuş olup, hakkındaki tüm bilgilerimiz onun şiirlerinden gelmektedir. Mitylenaios ismi âilesine âittir ve kökenini belirtmez.

“ Ben Maniakes, tüm insanlara mezardan sesleniyorum:

Cesaretimi yeryüzünde unutmadım, bilakis giderken,

Yer altına ışık saçtım, kendimle birlikte cesaretimi gömdüm,

Cesaretim bir başka beden gibi benden uzakta değil,

Kol kaslarımın arasında aynen durmakta

Ve ben olmadan yeryüzüne çıkmayı ummamakta ”²³⁵

B.2. LEON TORNİKİOS’UN ÖNDERLİK ETTİĞİ AYAKLANMA (1047)

IX. Konstantinos Monomakhos rejimine karşı çıkarılan ve öncekinden daha tehlikeli boyuta ulaşan ikinci önemli hükûmet darbesi girişimi, Makedonyalılar hizbinin önde gelen isimlerinden birisi olan, Ermeni kökenli komutan Leon Tornikios’un liderlik

Kendisine modern araştırmacılar tarafından verilmiş olan “*Midillili*” unvanı doğru değildir. Khristophoros, *patrikios* ve *protospatharios* unvanlarına sâhip olup, Konstantinopolis’te önemli bir mahkeme olan *Belum*’da *kritēs*/yargıç olarak da görevliydi. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Siren Çelik (der. ve çev.), *Bizans Şiir Antolojisi 4 – 15. Yüzyıllar*, Alfa Yay., İstanbul 2022, s. 170 -180; Khristophoros Mitylenaios, nispeten geç bir dönemde bilinmeye başlanmış olup, Bizanslı şairlerin en iyilerinden birisi olarak kabul edilmektedir. XI. yüzyılın ilk yıllarında yaşamıştı. Genellikle bir kısa bir uzun hece olacak şekilde üç uyak tarzında, içlerinde imparatorların da bulunduğu çeşitli şahıslara hitâben yazdığı hicviyeleri muhteşem stili ve yerinde yapılmış nükteleri ile de öne çıkmıştır. Bk. Vasiliev, s. 421; Khristophoros Mytilenaios, XI. yüzyılın ve belki de tüm Bizans döneminin en zarif Yunan şairi olarak da nitelendirilmiştir, bk. Christopher Livanos, “ Trends and Developments in The Byzantine Poetic Tradition ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 204.

²³⁵ “ Μανιάκες λαλέω από τύμβου ἀνδράσι πάσιν.

οὐ λίπον ἡννορέην ἐπὶ γαίης, ἀλλ’ ὑπὸ γαίαν

οἰχόμενος κατέχοσα, ἐμοὶ δ’ ἄμα συγκατέθησα.

κεῖται δ’ οὐχὶ πέλας μελέων μου ὡς δέμας ἄλλο,

βραχιόνων δέ μάλιστα ἐμῶν περὶ νεύρα μένουσα

οὐκ ἐθέλει ἀναβῆναι ἀπὸ χθόνος ἄτερ ἐμείο”

Bk. Frederich Lauritzen, “Achiles at the Battle of Ostrovo George Maniakes and the Reception of the *İlliad*”, *BS*, LXXII, 2014, s.173-174; Günaydın, s. 86 – 87; Maniakes’in Bizans tarih yazıcılığındaki yansımaları hakkında yararlı bir makale için bk. Arslan Kılıç, “Georgios Maniakes: Bir İsyancının Hayatı ve Bizans Tarih Yazımındaki Yeri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, c. III, Sa. 2, 2020, s. 383 - 390.

ettiği ayaklanmadır. Bu ayaklanmayı tetikleyen temel faktör olarak özellikle Ostrogorsky'nin ileri sürdüğü; ordunun yani askerî kesimin, başkentteki bürokratik memur rejimine yani sivil elitlere karşı duydukları hiddete ek olarak, burada eyaletin, Konstantinopolis'in merkeziyetçiliğine karşı olan tutumu, dikkate alınması icâb eden, fakat ihtiyatla karşılanması gereken bir görüştür.²³⁶ Tornikios isyanında asıl ön plana çıkan unsur, İmparator Monomakhos'un Peçeneklere yönelik politikasından olumsuz etkilenen Bizans'ın batıdaki ordu mensuplarıdır. Her ne kadar, yukarıda değinildiği üzere, II. Basileios döneminde sivrilene kumandanlar, güvensizlik nedeniyle saraydan uzak tutulmuşsa da, İmparator Monomakhos'u askerî aristokrasiyi tamamen dışladığı şeklinde eleştiriye tâbî tutmak hatalı olacaktır. Zira Monomakhos, kendi döneminde iktidarına karşı vesâyetçi bir tutumdan uzak duran Skleros, Komnenos, Kekaumenos gibi askerî aristokrasiye mensup aileleri deyim yerindeyse kayırmacı bir tavır takınmıştır. Bu ailelerin dışlanma ve gözardı edilme süreci İmparatoriçe Theodora (1055) ve VI. Mikhael'in (1056-1057) dönemlerinde başlamıştır. Bu bakımdan, İmparator Monomakhos'un askerî aristokrasi ile bir bütün hâlinde mücadele içinde olduğunu iddia etmek pek mümkün görünmemektedir. Hatta tam tersine, II. Basileios'un ölümünden sonra, bu aileler, Monomakhos döneminde eski itibarlarını geri kazanmışlardır. Ayrıca, kanaatimizce, Peçeneklerin Balkanlar'a iskân edilmesi sonrasında sürekli isyan eden Batı ordusundaki Makedonya hizbinin terhis edilmiş olması çok da yanlış bir uygulama olarak görülemez. Zira, Monomakhos, bir yandan Makedon hizbine mensup askerleri terhis ederken bu tehditkâr grubu etkisiz kılarken; Peçenekler'i Balkanlara yerleştirmek ve devlet hizmetinde istihdam etmek suretiyle Balkan topraklarını emniyet altına almaya çalışmıştır. Çalışmamızın Bizans – Peçenek ilişkileri kısmında ayrıntılı şekilde değinildiği üzere, İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos da, Peçeneklerle barış içinde olmanın Bizans açısından faydalarına temas etmiş, hatta Peçenekler'in diğer kavimlere karşı kullanılmasını tavsiye etmiştir. İmparator Monomakhos da, esasen bu tavsiyeleri dikkate alan bir politika izlemiştir. Başarısızlıkla sonuçlandı diye bu politikanın yanlış olduğunu, veya bunu uygulayan Monomakhos'un 'sivil' kanada mensup olduğu için orduyu ihmâl ettiğini iddia etmek ve yukarıda Ostrogorsky'den

²³⁶ Ostrogorsky, s. 308.

alınıldığımız üzere, bu dönemde cereyân eden ayaklanmaları salt asker – sivil çatışması olarak nitelendirmek, hatalı bir genelleme olacaktır kanaatindeyiz.

IX. Konstantinos Monomakhos’a karşı 1047 yılındaki ikinci isyan hareketine liderlik yapan Leon Tornikios’un Ermeni menşesine işâret eden kimi kaynak ve araştırmalar, *Tornikios* isminin, Ermeni insan adı olan *Tornig* / *Tornik* sözcüğü ile bağlantısına dikkat çekmişlerdir.²³⁷ Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, 496 yılı olaylarını hikâyeye ederken, 1047-1048 yılı gelişmeleri arasında, Tornikios’un ayaklanması hakkında da bilgi vermektedir. Bu çerçevede Mateos; “*Aynı yılda, Andranapolis (Edirne)’li cesur bir muharib olan Tornig adlı bir Ermeni patrisi, Monomah’a karşı isyan etti. Bu, bütün Garb ve Gotlar memleketinden asker toplayıp, muazzam bir ordunun başında olduğu halde İstanbul üzerine yürüdü. Tornig, bu şehri büyük tehlike ve sıkıntıya maruz bıraktı. İmparator, ona karşı harbe çıkmaya cesaret edemedi. İstanbul halkı, bu muharebe ile o kadar iz’aç edildi ki şehrin bir kapısını taş ve kireçle kapattılar*”.²³⁸

Urfalı Mateos’un Tornikios’un isyan öncesi geçmişine değinmemesine karşın, başta Psellos olmak üzere, Attaleiates ve Skylitzes gibi dönemin Bizans kaynakları da Tornikios’un gerek isyan öncesi sergüzeştine ve gerekse ayaklanmasına daha geniş yer vermişlerdir.²³⁹ Bu ayaklanma hakkında en geniş bilgiyi yine Psellos’un *Khronographia*’sında bulmaktayız. XI. yüzyılın büyük tarihçi-filozofu, Tornikios’un

²³⁷ Urfalı Mateos’un eserinde de Tornikios’un adı Թօռնիկ / Tornig/Tornik olarak geçmektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 118, *Vekâyinâme*, s. 84; Gérard Dédéyan (der.), *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltas, Ayrıntı yay., İstanbul 2015, s. 274, s. 277; Demirkent de, Tornikios’un Ermeni soyuna mensup olduğuna değinmektedir, bk. Psellos, terc. Demirkent, s. 142, n. 183; ayrıca bk. Norwich, c. II, s. 247.

²³⁸ Urfalı Mateos, Tornikios ayaklanması hakkında, yukarıda Türkçe tercümesini verdiğimiz şu girişi yapmaktadır: “Յայսմ թուականութեանս Հայոց ամի պատրիկ անուն Թօռնիկ ապստամբեաց ի վերայ Մոնոմախին, որ ի քաղաքէն Անդոնապօլսէ, այր քաջ և Հօր և պատերազմօզ . և սորա ժողով արարեալ զամենայն աշխարհէն արեւմտից եւ զգնդից, եւ ահազին բազմութեամբ զայր ի Կոստանդինուպօլիս և ի մեծ տազնապ և ի նեղութիւնս արկներ զքաղաքն”, bk. Urfalı Mateos, s. 118, *Vekâyinâme*, s. 84.

²³⁹ Psellos, s. 133 – 146, terc. Demirkent, s. 142 – 154; Skylitzes, *CFHB*, s. 438 – 442, İng. terc. Wortley, s. 413 – 416; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.561 - 566; Zonaras, *L. XVII*, s. 163 – 167, terc. Umar, s. 82 - 86; Attaleiates, *CSHB*, s. 22 – 28, terc. Umar, s. 37 – 43; Glykas, *CSHB*, s.596; Tornikios ve ayaklanması hakkında bazı doğulu kaynaklarda kısa da olsa bilgi verilmiştir, bk. Urfalı Mateos, s. 118 vd., *Vekâyinâme*, s. 84 – 85; *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, s. 32.

isyani olayını, Maniakes ayaklanmasının hemen ardından hikâye ettiği Rusların Konstantinopolis'e karşı gerçekleştirdiği ve başarısız kalan istilâ girişimine ayırdığı kısmı takiben anlatmaktadır. Onun ifadesinden anlaşıldığına göre, İmparator Monomakhos'un anne tarafından kuzeni olan Leon Tornikios²⁴⁰, Hadrianopolis (Edirne)'de üslenmiş durumdaydı ve Psellos'a bakılırsa onda '*Makedonyalı kibri*' vardı. Akıllı, entrikacı tabiatından kaynaklanan ihtilâlcî fikirlerle dolu olan Tornikios'un etrafındakiler, gençliğinden itibaren parlak bir geleceğe sahip olacağı konusunda neredeyse hemfikirdi. Gerçekten de yaşı büyüdükçe çevresi üzerindeki etkisi ve saygınlığı artan Tornikios, zamanla Balkanlardaki Makedonya hizbinin lideri konumuna yükselmeyi başarmıştı. Konstantinopolis'in merkezîyetçi politikalarına yönelik tepki, bu bölgede kimi zaman hoşnutsuzluğa yol açsa da, sarsıcı bir ayaklanmaya henüz dönüşmemiş, daha doğrusu biriken enerjiye liderlik yapacak çapta birisi o zamana dek ortaya çıkmamıştı. İşte şimdi mevcut şartlar ve gelişen olaylar, Tornikios'un önderliğinde merkeze meydan okuyacak, dahası imparatoru dahi yerinden etmeyi hedefleyecek düzeyde, en tehlikeli bir ihtilâl teşebbüsünü harekete geçirmişti.²⁴¹ Tornikios, imparator Konstantinos'un iki kız kardeşinden birisi olan Euprepia ile yakın ilişkilere sahipti. Anlaşıldığı kadarıyla imparator, kızkardeşi Euprepia ile pek de sıcak ilişkilere sahip değildi ve güvenmediği bu kardeşinin, Tornikios ile yakınlığına karşı çıkmaktaydı. Ağabeyine karşı soğuk duran ve tavırlarıyla bunu göstermekten çekinmeyen Euprepia ise Tornikios'a dostluk göstermeye ve himâye etmeye devam etti. İmparator, Euprepia ile Tornikios'u birbirinden uzaklaştırmak için mantıklı bir bahane bulmakta gecikmedi: Tornikios, Iberia/Gürcistan valiliğine atanarak

²⁴⁰ Leon Tornikios, yukarıda da değindiğimiz üzere Ermeni hükümdarlarının soyundan gelen bir asilzâde idi. Tornikios, önceleri, kaynaklarda *Iberia* olarak geçen Gürcistan'da valilik görevi yapmış olup, daha sonra ihânetle suçlanmış ve imparator Konstantinos Monomakhos tarafından saçları kazıtılarak, keşiş olmaya mecbur bırakılmıştı. Tornikios'un, sarayla düştüğü anlaşmazlığın merkezinde, imparatorun Armenia politikasına karşı olması yatıyordu. Ani hükümdarı II. Gagik'in tahttan uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmesini de içine sindirememişti. Ayrıca Tornikios'un, imparatorun kızkardeşi Euprepia ile yakın ilişkileri de mevcut olup, bu ilişkinin Konstantinos Monomakhos tarafından bozulmuş olması nedeniyle de imparatora karşı nefret ve hiddet hisleriyle doluydu, bk. Psellos, s. 133 – 134, terc. Demirkent, s. 142 – 143, n. 183; Günaydın, s. 87.

²⁴¹ Ostrogorsky, Leon Tornikios'un çıkardığı ayaklanmanın, Maniakes'in ayaklanmasına göre daha tehlikeli ölçülere ulaştığını, bu ayaklanma sırasında Konstantinopolis'in kuşatıldığını ve başkentin neredeyse düşecek hâle geldiğini kaydeder, bk. Ostrogorsky, s. 308.

Konstantinopolis'ten uzaklaştırıldı. Böylece imparator kendince bir çözüm üreterek, düşmanı Tornikios'tan kurtulmuştu, Psellos'un ifâdesiyle aslında bu “*şerefli bir sürgündü*”²⁴²

Bizans kaynakları, Tornikios'un ayaklanma öncesindeki sergüzeşti hakkında farklı ve birbiriyle çelişen ifâdeler içermektedir. Psellos, Tornikios'un “Hadrianopolis'te (Edirne) oturduğunu ve onda Makedonyalı kibiri olduğunu” kaydetmektedir.²⁴³; Zonaras da, Tornikios hakkında: “ Bu kişi Orestia'da otururdu – eskiden Adrianoupolis/Edirne bu adla anılmaktaydı” ifâdelerini kullanmaktadır.²⁴⁴ Attaleiates ise Tornikios'un Melitene/Malatya'da komutan olarak görev yaptığını kaydetmektedir.²⁴⁵ Skylitzes'in bu konudaki kaydına baktığımızda ise, Tornikios, Iberia'da komutan olarak vazifeliydi.²⁴⁶ Bizans tarih kaynaklarımızdan Glykas'da bu konuda Skylitzes'le benzer şekilde, *patrikios* Tornikios'un, komutan olarak Iberia'da görevli olduğunu yazmaktadır.²⁴⁷ Psellos, Tornikios hakkında: “...*Makedonya partisi ona bağlandı. Sık sık tehlikeli ve cüretkâr isyan teşebbüslerine girişildi fakat hiçbiri zamanında ve yerinde olmadı. Çünkü bazen Leon bölge dışında olduğu için bulunamıyordu...*”²⁴⁸ ifâdelerini kullanmaktadır. Attaleiates'in Tornikios hakkında: “*Bir bahar zamanında, (Tornikios) (Eski) Malatya'da komutan iken, Makedonya'dan gelmiş orduda karışıklık başgösterdi ve ayaklanacak gibi tehditkâr tutum takındılar...*”²⁴⁹

²⁴² Psellos, s. 133 vdd., terc. Demirkent, s. 142 – 144; Skylitzes, **CFHB**, s. 438 vd., İng. terc. Wortley, s. 413 vd.; Kedrenos, **CSHB**, v.II, s.561 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 163 vd., terc. Umar, s. 82 vd.; Attaleiates, **CSHB**, s. 22 vd., terc. Umar, s. 37 vd.; Glykas, **CSHB**, s.596.

²⁴³ Psellos, s. 133 vdd., terc. Demirkent, s. 143: “ τὸ μὲν ὄνομα Λέων, τὸ δὲ γένος Τορνίκιος, τὴν Ἀδριανούπολιν οἰκῶν, καὶ Μακεδονικὴν ἐρυγγάνων μεγαλαυχίαν,...”.

²⁴⁴ Zonaras, *L. XVII*, s. 163 vd., terc. Umar, s. 82: “ οὗτος τοῖνον τὴν Ορεστιάδα οἰκῶν, οὕτω δὲ πάλαι ἡ πόλις ἐκαλεῖτο τοῦ βασιλέως Ἀδριανού, τοὺς Μακεδόνας εἶχε προσέχοντας αὐτῷ, ὥς δὴ τινι κρείττονι”.

²⁴⁵ Attaleiates, Tornikios ile ilgili olarak şu bilgileri kaydetmektedir: “εν μια δε ἑαρος ὡρα τῇ Μελιτηνῇ στρατηγουντος αὐτοῦ τα Μακεδονικά συνεταράχθη στρατεύματα, μακράν ἀποστασίαν ὠδίνοντα”: “(Tornikios) Malatya'da komutan iken, Makedonya'dan gelmiş orduda karışıklık baş gösterdi ve ayaklanacak gibi tehditkâr tutum takındılar”, bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 22, terc. Umar, s. 37 vd.

²⁴⁶ Skylitzes, **CFHB**, s. 438 vd., İng. terc. Wortley, s. 413: “ οὗτος γὰρ στρατηγὼν ἐν Ἰβηρία...”.

²⁴⁷ Glykas, **CSHB**, s.596: “Λέων δὲ Τορνίκιος πατρίκιος, ὁ στρατηγὼν ἐν Ἰβηρία ἐπὶ τυραννίδι διαβάλλεται”.

²⁴⁸ Psellos, s. 133 vd., terc. Demirkent, s. 142 - 143.

²⁴⁹ Attaleiates, **CSHB**, s. 22 vd., terc. Umar, s. 37.

şeklinde verdiği bilgiler, Psellos'un verdiği bilgileri birbirini destekler mâhiyettedir. Makedonya hizbi konusunda Psellos'un verdiği bilgileri, Attaleiates'in ifâdesi desteklemekte, fakat Tornikios için görev yeri olarak Melitene/Malatya'nın ismini vermektedir. Bizanslı kaynaklarımızın birbirini destekleyen bu ifâdeleri, Tornikios'un önce Melitene'de, onu tâkiben de Iberia'da görevlendirilmiş olabileceği ihtimâlini çağrıştırmakla beraber, vaziyetin pek de öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Iberia'nın 1000 yılında Bizans hâkimiyeti altına alınmasının ardından Melitene'yi de kapsayan bölgelerin yönetim yetkisi Mesopotamia *strategosunun* yönetiminden alınarak Iberia *katepanosunun* yetki alanına dâhil edilmiştir. Bölgenin yönetim yetki devrinde meydana gelen bu değişime paralel olarak coğrafi adlandırmada da tahavvül husûle gelmiş ve bölge Iberia adıyla zikrolunmuştur.²⁵⁰ Bu bakımdan, Tornikios'un Iberia'da görev yaptığını ifâde eden Psellos ve Skylitzes, aslında onun, artık Iberia sınırına dâhil edilmiş bulunan Melitene / Malatya'da görev yaptığını vurgulama amacını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Skylitzes'in Maniakes tarafından 1043 yılında çıkarılan ayaklanmayı bastıran *hadım* Stephanos'un liderlik ettiği darbe girişimi konusundaki kayıtları²⁵¹, zihinlerde Tornikios'un Melitene *Strategosluğu* hakkında çözülmesi gereken bir istifhâma yol açmaktadır. Skylitzes'in kaydına göre; *hadım* Stephanos, Lampros'un oğlu Melitene *Strategosu* Leon'u tahta oturtmak amacıyla girişimde bulunmuş, fakat sonuçsuz kalan bu teşebbüs netîcesinde Stephanos keşiş sıfatıyla sürgüne mahkûm edildiği gibi, emlâkı da müsâdere edilmiş; gözlerine mil çekilen Lampros ise mâruz kıldığı ağır işkenceler netîcesinde ölmüştür. Skylitzes'in, *strategos* Leon'un âkıbeti husûsunda herhangi bir bilgi vermemiş olması, akla iki ihtimâl getirmektedir; ilki, komploda adı geçen Melitene *strategosu* Leon, Leon Tornikios'tur ve mezkûr Lampros ise onun babasıdır. Diğer ihtimal; Leon Tornikios'tan evvel, aynı yerde tesâdüfen aynı adlı, Leon isimli başka bir *strategos* da aynı biçimde kendi istemi dışında gelişen bir komplo girişiminde yer almıştır. Psellos'un ve Attaleiates'in yekdiğerini destekleyen

²⁵⁰ Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, s. 81, n. 89; Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdârî Bir Sistem: Thema Sistemi*, TTK yay., Ankara 2021, s. 319 vdd.

²⁵¹ Skylitzes, CFHB, s. 429 - 430, İng. terc. Wortley, s. 404.; Yağcı, Skylitzes'in rivâyetini temel alarak *hadım* Stephanos'un netîcesiz kalan komplo girişimi hakkında daha ayrıntılı değinide bulunmuştur, bk. Yağcı, s. 71 – 72.

anlatımlarından anlaşıldığına göre, Tornikios, imparator Monomakhos tarafından keşişliğe mahkûm edilmesi öncesinde en azından bir isyan teşebbüsünde yer almış olmalıdır. Şâyet Tornikios'un Melitene'de bulunduğu sırada meydana gelen isyân olmamış farzedilirse, kaynaklarımızda Tornikios'un adının anıldığı başka bir isyan mevcut bulunmamaktadır. Bu tespit ve mezkûr Leon'un sonu hakkındaki Skylitzes'in sükûtu, ilk olasılığın gâlip ihtimal olduğu düşüncesine yol açmaktadır. Zira, bu vaziyette, Tornikios'un, Konstantinopolis sarayındaki güçlü hâmîsi olan, imparatorun kız kardeşi Euprepia'nın yardımıyla, kendi dahli olmadan ortaya çıkan ayaklanma girişimiyle ilgili itham ve soruşturmalardan herhangi bir cezaya çarptırılmadan felâh bulma olasılığı mevcuttur. Yağcı'nın da belirttiği üzere, kaynaklardaki mevcut veriler bu olasılığı ispatlama konusunda yeterli olmamakla beraber, Tornikios'un, her durumda, Melitene'de *strategosluk* vazîfesini elinde bulundurduğu, kanaatimizce de tartışmasız görünmektedir.²⁵²

Yukarıda değindiğimiz üzere, Onun başkentten uzaklaştırılmasının ardından, Tornikios'un imparatora karşı bir darbe hazırlığı içinde olduğu yolundaki söylentiler imparator Monomakhos'u daha ihtiyatlı davranmaya sevketti. Bu aşamadaki amacı, Tornikios'un bir isyan başlatmasının önüne geçmekti. Bunun için öncelikle, Tornikios'un saygınlığını hedefleyen bir plan yapan imparator, onu geri getirttikten sonra kafasını kazıtıp keşiş kıyafeti giydirerek gülünç duruma düşürdü. Tornikios'un görüşme isteğini her defasında geri çeviren Monomakhos, onun direncini ve kendine güvenini kırmayı amaçlıyordu. Euprepia ise, Psellos'a göre, ya akraba oldukları için ya da başka bir sebeple, Tornikios'a dostluk ve merhamet göstermeye devam etti.²⁵³

²⁵² Psellos, s. 133 vdd., terc. Demirkent, s. 142 – 144; Skylitzes, *CFHB*, s. 438 vd., İng. terc. Wortley, s. 413 vd.; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.561 vd.; Zonaras, L. XVII, s. 163 vd., terc. Umar, s. 82 vd.; Attaleiates, *CSHB*, s. 22 vd., terc. Umar, s. 37 vd.; Glykas, *CSHB*, s.596.; Yağcı, Skylitzes'in ve diğer Bizans kaynaklarının rivâyetlerinden hareketle, Tornikios'un önceki faaliyetleri hakkında bizim de katıldığımız ve paylaştığımız benzer tespitlerde bulunmaktadır, bk. Yağcı, s. 54.

²⁵³ Psellos, s. 135; terc. Demirkent, s. 144; Kaldellis, s. 194 – 195; Angold, s. 37 – 38.; Yağcı, *Monomakhos'un, Tornikios'a idam veya gözlere mil çektirmek gibi çok ağır cezalar vermek yerine, hafif cezalara mahkûm etmesini, imparatorun, Tornikios hakkındaki iddialara itibar etmediği ve önleyici bir tedbir almak istediği*, şeklinde yorumlamaktadır, bk. Yağcı, s. 55. Yağcı'nın bu düşüncelerine katılmakla beraber, Tornikios'un ağır cezalara çarptırılmamasında, saraydaki hâmîsi, imparatorun kızkardeşi Euprepia'nın tutumunun da önemli rol oynadığını ilâve etmek istiyoruz. Zira, Monomakhos, daha kısa

Nihâyet, bu gelişmelerin kışkırttığı Makedonyalılar hizbinin, harekete geçmek için vaktin geldiğine karar vermesiyle, bir gece Tornikios, yandaşları tarafından, başkentteki adamlarının da işbirliğiyle gizlice Konstantinopolis'ten çıkartıldı.²⁵⁴ Tornikios ertesi gün, yani 15 Eylül 1047 tarihinde Hadrianopolis (Edirne)'ye ulaştı. Oraya vardığında, imparatorun öldüğü ve Theodora'nın imparatoriçe olduğu söylentisi kasten yayıldı. Bu söylenti kısa sürede ordu içinde yayılınca, Tornikios, imparatorlara özgü erguvan rengi pelerine büründürülerek, yandaşları tarafından yeni imparator olarak ilan edildi.²⁵⁵ Tornikios, gerçekten de bir imparator gibi davranmaya başlamıştı. Psellos, Tornikios'un hediye ve rüşvet dağıtamadığı için halkın vergilerinde indirim yaparak onları sevindirip, kendine bağlamaya çalıştığını, kaydetmektedir. Ayrıca adamlarına istedikleri gibi yağma yapmaları iznini vererek, herşeyi kendi malları sayma imtiyazını bahşetti. Tornikios daha da ileri giderek, resmî memuriyetler ve senato üyelikleri de seçim yaptırdı; ordusuna kumandanlar atadı; devlet meclisinde görevlendirmeler yaptı. Bu görevlendirmelerde herkesin özel kabiliyetlerini dikkate almayı ihmal etmedi. Trakya taraflarında bu gelişmeler duyulunca, kısa sürede etrafında toplanan yeni askerî birliklerle güçlenen Tornikios, 21 Eylül 1047 tarihinde Edirne'den Konstantinopolis'e doğru ilerlemeye başladı.²⁵⁶ Tornikios başkente doğru yaklaştıkça, ona katılanların sayısı da artmaktaydı. İmparator Konstantinos Monomakhos'un, doğudaki askerî birliklerden gelecek takviye birliklerle harekete geçmesine fırsat vermek istemeyen Tornikios, elini çabuk tutmaya çalışıyordu. Ayrıca başkent halkının imparator Konstantinos'a sadık kalmayacağını ve kendilerine karşı ciddî bir mukâvemette bulunmayacaklarını hesaplıyordu. Zira imparator, yaptığı bazı reformlarla, kendisini halkın nezdinde itici bir konuma düşürmüştü.²⁵⁷ Psellos'un ifadesiyle "*Halk, hükümdar*

süre önce, yani 1043 yılında Maniakes'in tehlikeli ayaklanma girişimini zorlukla atlatabilmiş olması nedeniyle, yeni ve daha tehlikeli olabilecek bir ayaklanmanın liderine karşı pek de hoşgörülü davranmak istemeyeceği açıktır kanaatindeyiz.

²⁵⁴ Tornikios'un, yandaşları tarafından başkentten çıkartılması 14 Eylül 1047 tarihindedir, bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 22, terc. Umar, s. 37 – 38.

²⁵⁵ Psellos, s. 135 vd., terc. Demirkent, s. 145, n. 186 ve n. 187.

²⁵⁶ Psellos, s. 136 – 137, terc. Demirkent, s. 145 - 146, n. 188.

²⁵⁷ İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un o zamana dek gerçekleştirdiği başlıca iki önemli yenilik dikkat çekmektedir: Birincisi "*epi ton kriseon*" adı altında yeni bir makam kurulması, ikincisi ise yüksek öğretim alanındaki yeni düzenlenmelerdir. Yeni bakanlığın kurulmasındaki amaç, eyaletlerin yönetiminde

olarak ondan nefret ediyordu ve tahtta bir asker-imparator görmek istiyordu; halk için hayatını tehlikeye atacak ve barbar saldırılarına son verecek bir adam ”.²⁵⁸

Tornikios, Konstantinopolis surlarına doğru ilerlerken, geçtiği güzergâh üzerinde çok sayıda yeni insan katılımıyla kuvvetini takviye etmekteydi. İmparator Konstantinos Monomakhos ise, başkentte sadece az sayıda ve törenlerde görev yapan bir grup paralı askerin koruması altında bulunuyordu. Yakınlarda işe yarayacak herhangi bir yardımcı birlik mevcut değildi. İmparatorluğun Doğu ordusu, *duks*²⁵⁹ Kekaumenos ve hadım Konstantinos komutası altında, emîr Ebu'l – Esvâr'ın hâkimiyeti altında bulunan Dvin'i zaptetmek amacıyla Bizans sınırları ötesinde, takrîben bugünkü Ermenistan toprakları arazisinde bulunuyordu.²⁶⁰

İmparator Monomakhos, bu durumda tek çare olarak, ihmâl yüzünden tahrip olan şehir surlarını tahkim etme²⁶¹ ve surların üzerine taş atacak mancınıklar yerleştirme

koordinasyonu sağlamaktı. Böylece eyaletlerde askerî ve sivil idareyi elinde tutan *strategos*ların yetkileri azaltılmaktaydı. Bu uygulamayla, sivil valinin otoritesi güçleniyor, idarî işlerin kontrolü onun eline geçiyordu. Artık askerî valiye itaat etmek zorunda olan bir makam değildi. Bu reform, aksine, askerî idarenin sivil idare yanında ikinci plana düşürülmesi anlamına geliyordu. Bu durum, *themal*arda askerî organizasyonun parça parça sökülmesi ve dağıtılması anlamını taşımaktaydı. Sivil idare bu yenilik sayesinde doğrudan merkezî hükûmete bağlanmıştı. Böylece merkezî hükûmetin eyaletlerin yönetimi üzerinde kontrolü güçlenmişti. Adaletin iyi işleyebilmesi için kanunların doğru uygulanması gerekirdi. Yeni kanunlar çıkarmak değil, mevcut kanunların doğru anlaşılması ve uygulanması gerekirdi. Halbuki hukuk eğitimi noterler loncasının elindeydi ve hedefi gerekli işleri yapabilecek noterler yetiştirmekti. Avukatlar, hâkimler yeterli tahsil görmüyorlardı, ancak çalıştıkça tecrübe ve bilgi ediniyorlardı. Öyleyse hukuk eğitiminin düzeltilmesi lazımdı. Bunun için yeni bir hukuk okulu tesis edildi. Bu okulun resmî açılışı Nisan 1047'de Mangana'da yapıldı. Okulun başına *nomophylaks* unvanıyla Ioannes Ksiphilinos getirildi, okula bağlı bir kütüphâne kuruldu. *Nomophylaks*'ın temel görevi öğrencilere hukuk dersleri vermektir. Aynı zamanda noter ve avukatların eğitim ve sınavlarını da denetleme yetkisine sahipti, bk. Psellos, s. 136 – 137, terc. Demirkent, s. 146, n. 189.; krş. Angold, s. 39 vdd.

²⁵⁸ Psellos, s. 136 – 137, terc. Demirkent, s. 145 - 146.

²⁵⁹ Duks/ Doux: Roma İmparatorluğu'nun son döneminde askerî bir birimin komutanı; Bizans'ın orta ve son döneminde *duks* unvanı yüksek bir askerî rütbe olarak yeniden kullanıldı, bk. Haldon, s. 252; Doux hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, "Doux", *ODB*, v.1, s. 659.

²⁶⁰ Psellos, s. 137 – 138, terc. Demirkent, s. 147; Honigmann, s. 174.

²⁶¹ Bir yarımada üzerinde bulunan İstanbul'un kuzey ve güney kıyıları boyunca uzanan surları, Ortaçağ boyunca çeşitli onarım ve yenilemelerden geçirilmiştir. Ayakta olan sur bölümlerinde yapılan incelemeler, farklı malzeme ve yapım tekniği özelliklerinin, gerek Bizans gerek Osmanlı dönemlerine tarihlenen onarım ve müdahalelere işaret ettiğini göstermektedir. Bizans İmparatorluğu'nun denizlerdeki gücünü yitirdiği VII. yüzyılın sonuna kadar, başkentten kıyıların korunaklı yapısının verdiği güvenle surlarının bakımı ihmal edilmişti. Surların bazı bölümlerinin onarım ve yeniden yapımlarında, zayıf zemin yapısı, sert iklim koşulları, su baskınları ve fırtına gibi doğal nedenler yanında, şehir yangınları veya düşman saldırılarına bağlı olarak meydana gelen tahribat ile kıyı şeridinin zaman içinde dolmasıyla

emrini verdi. Bu sıralarda, İmparator Monomakhos'un sağlık durumunda da bozulmalar başladı. Önceden beri muzdarib olduğu gut hastalığı yeniden azmıştı. Nihayet hastalık had safhaya ulaşarak, imparatoru neredeyse el ve ayaklarını kullanamaz hâle getirmişti. Psellos'un belirttiği üzere, bütün vücudu kötü bir hastalıkla bitip tükeniyor, ne kımıldayabiliyor ne de halk ile temas kurabiliyordu. Bunun sonucu olarak şehir halkı, imparatorun öldüğünü düşünerek paniklemiş, şehri terketmekle, Tornikios'a katılmak arasında tercihte bulunmak için kendi aralarında tartışmaya başlamışlardı. Durumun vahâmetini anlayan imparator ise, bu söylentilere son vermek için uzaktan da olsa halka kendini gösterip, yaşadığını ispatlamaya çalışmaktaydı. Tornikios, başkentteki bu şaşkınlık ve panik havasından faydalanmak için, idaresi altındaki kuvvetlerle, şehir surlarının önünde ordugâhını kurdu. Psellos, şehirdeki bazı askerlerin ve yaşlı insanların, şimdiye dek surların önüne gelip yaylarını surların üzerindeki siperlere karşı geren ve ordusu ile bütün surları dışarıdan kuşatan böylesine cüretkâr bir âsiye rastlamadıklarını, söylemiş olduklarını, kaydetmektedir. Tornikios, bu sırada birliklerini denetleyerek düzene soktu, bizzat aralarında yürüyerek onları cesaretlendirmeye çalıştı. Etrafında topladığı en seçkin şövalye ve adamlarıyla, beyaz atının üzerinde ordununun tam ortasında duruyordu. Ordusunun geri kalan kısmı, her iki kanatta, başlarında bulunan kumandanlarının gözetimi altında savaş nizamına girmişlerdi. Tornikios, ordusunu seyrek düzende yerleştirerek, surlardan bakanlara kalabalık bir kuvvet tarafından kuşatıldıkları hissini vermek suretiyle, psikolojik bakımdan avantaj sağlamayı amaçlamıştı. Bu sıralarda bir yandan sağlık sorunlarıyla boğuşan İmparator Konstantinos Monomakhos, başkent surları arkasında kuşatılmış vaziyette bulunmaktaydı. Tek yapabildiği ise, gerek kuşatmacılara gerekse başkent halkına sağ olduğunu ispatlamaktı. İmparator kıyafetlerini kuşanarak, yanında bulunan imparatoriçe Zoe ile birlikte saray balkonlarından birinin üzerinde zorlukla nefes alarak, kendini gösterdi. Bu, halk üzerinde güven ve cesaret verici bir intiba bırakmış olmalı ki,

oluşan savunma boşlukları da etkilidir. İmparator Monomakhos dönemini de kapsayan XI. ve XII. yüzyıllarda ortaya çıkan gizli tuğla tekniği ile yenilenen Kumkapı limanının doğu surları ve Yenikapı'daki eski liman surlarının bazı kısımları olduğu bilinmektedir, bk. Nisa Semiz, "İstanbul Deniz Surları'nda Bizans ve Osmanlı dönemi Onarımlarının Değerlendirilmesi ", *Türkiye'de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, (ed.) Koray Durak ve Nevra Necipoğlu ve Tolga Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 159 vd., s. 165 ve s. 173 vd.

Tornikios'un başkent halkını kendi tarafına çekme girişimleri neticesiz kaldı. Hatta şehir halkı, âsî lider Tornikios ve adamlarına küfür ve hakâretler ederek tepki gösterdiler. Mukâbil tepkiler de gecikmedi ve kuşatmacıların saflarından imparatora yönelik hakaret dolu ifadeler ortalığı çınlatmaya başladı: “*Lânetlenmiş*”, “*günahkâr zevkler peşinde koşan dejenere adam*”, “*şehrin yüz karası*”, “*Halkı günaha teşvik eden*” . İmparator, bulunduğu yerden bu sözleri duyuyor, kuşatıcıların alaycı tavırlarını izliyordu. O sırada Psellos da bizzat imparator Konstantinos'un yanında yer alıyor ve onu teskin etmeye çalışıyordu. Psellos'a göre, bu durum karşısında imparator ne yapacağını bilemiyor ve bu rezilliğe adeta katlanmak durumunda kalıyordu.²⁶²

Bu arada imparator Monomakhos, az kalsın kuşatıcıların yayından fırlayan bir okla vurulmak üzereyken, ânî bir manevrayla kendini yana atarak canını son anda kurtarabildi. Monomakhos, âcil asker ihtiyacını tedârik için, o sırada hapiste bulunan askerleri serbest bıraktırdı. Bunlar ok, yay ve mızraklarla silahlandırıldıktan sonra, sıradan halktan oluşan bir güruhu da bu derleme birliğe kattı. Gece boyunca şehrin etrafını çevreleyen bir hendek kazıldıktan sonra bu hendeğin önüne kazıklar çakıldı. İmparator böylece hazırlıkları yaptıktan sonra, kendisi de sarayda etrafı daha yukarıdan görebileceği bir noktaya çıktı. Âsî komutan Tornikios, surların önünde toplanan bu derleme birlikleri, önce doğudan gelen muntazam askerî güçler zannettiye de, çok geçmeden bunların serseri güruhu olduğunu farkedince, birliklerine hücum emri vermekte tereddüt etmedi. İsyankâr güçlerin oluşturduğu birlikler savaş naraları atarak hızla saldırıya geçtiler. Hendeği süratle geçerek ilerledikleri sırada, o zamana dek yerlerinde bekleyen müdâfiler sağa sola kaçışmaya başladılar. Derme çatma birlikleri oluşturan gönüllüler, Tornikios'un adamları tarafından delik deşik edilerek, son adama kadar katledildiler. Bunların bir kısmı da panik içinde kaçışırken yere düşerek, atların ayakları altında ezilmek suretiyle telef olmuştu. Artık panik havası sadece surların önündekileri değil, sarayda imparatorun yanında olanları da etkisi altına almıştı. Bunlar da artık saray ve imparatorun, asilerin eline geçmek üzere olduğu korkusuyla sıvışmaya başlamışlardı. Sur kapılarını bekleyen subaylar ve askerleri de yerlerini terkedip,

²⁶² Psellos, s. 137 – 140, terc. Demirkent, s. 147 – 149.

sığınacak yer aramaya koyuldular. Şehrin her yerinde insanlar, asilere katılmayı düşünmeye başlamışlardı. Tornikios, neredeyse zaferinden emin duruma gelmişti. Artık zaferin tadını çıkarmak amacıyla, kendisinin davet edilerek, resmî törenle şehre girmek istiyordu. Bu düşünceyle, şehre girişini ertesi güne bırakmayı tercih etti. Ordusu içinde dolaşarak emir ve direktiflerini duyuran Tornikios, katliâmın derhal durdurulmasını istedi. Her türlü şiddet gösterisine karşı koyarak, bazı esirleri de serbest bıraktı. İmparator Konstantinos Monomakhos, bu gelişmeleri duyunca şöyle demişti: “*Bu hakikaten çok ciddî; bu âsî zâlim, şefkat ve merhamete meyledince, Tanrı’nın takdirini kazanabilir*”.²⁶³

İmparator ümidini henüz kaybetmemişti, etrafındakilerin, kaçması ve kiliseye sığınması yönündeki tekliflerini reddederek; “*Düşmanın talihi bugün dönecek. Şu andan itibaren kaderi değişecek. Sanki bataklıkta yürümeye çalışacak*” sözleriyle mukabelede bulundu. Tornikios ise, ilk çarpışmalarda yakaladığı esirleri zincirlerle bağlanmış şekilde getirterek, surların önüne dizdi. Şehri savunanların surların üzerinden mancınıkları da kullanarak attıkları taşlardan birisi neredeyse Tornikios’a isâbet edecekti. Kılıpayı kurtulan Tornikios ve subayları, mancınık saldırılarından korunmak için kaçmaya başladılar. Âsî ordunun saflarında bozulma ve paniğin yol açtığı kargaşa sonucunda Tornikios’un birlikleri siperlerine kadar geri çekildiler. Bu durum, çarpışmaların dönüm noktası olmuş, isyankâr ordu hayal kırıklığına düşerek, kendi kamplarında birkaç gün daha kaldıktan sonra geldikleri yere geri dönmeye başlamışlardı. 2 Ekim’i 3’üne bağlayan geceyarısı meydana gelen bu geri çekilme, Hadrianopolis (Edirne) yolu üzerindeki Arkadiopolis (Lüleburgaz) istikâmetine yönelmişti. İmparator Konstantinos Monomakhos, âsî birliklerin geri çekileceğini tahmin etmekle birlikte, takip için harekete geçme emrini vermedi ve böyle davranarak Psellos’a göre fırsatı kaçırmış oldu.²⁶⁴

Tornikios ve ordusunun panikle geri çekilmesi, Konstantinopolis’te çok parlak bir zafer kazanıldığı havasını uyandırdı. Surların arkasından dışarı çıkan halk, düşmanın

²⁶³ Psellos, s. 140 – 142, terc. Demirkent, s. 149 – 150; Zonaras, *L. XVII*, s. 163 – 166, terc. Umar, s. 84 - 85; Attaleiates, *CSHB*, s. 22 vdd., terc. Umar, s. 37 vdd.

²⁶⁴ Psellos, s. 142 – 144, terc. Demirkent, s. 151 – 152, n. 193.

ordugâhında terketmiş olduğu eşya ve malzemeleri yağmaladı. Bu arada Tornikios'un birliklerinde yer alan bazı subaylar ve askerler de, âsî generali terkederek, Konstantinopolis'e imparatora pişmanlık ve itaatlerini arzutmeye koşturmuşlardı. Tornikios, birliklerindeki dağılmayı önlemek için, Trakya'da bazı kaleleri zabtutmeye giriştiyse de başarılı olamadı. Bu sırada Tornikios'un yanında Ioannes Vatatzes, Theodoros Strabomytes, Marianos Branas gibi kumandanlar bulunuyordu.²⁶⁵

Bu sırada, imparatorluk Doğu ordusunun başkente avdet etmesi, âsîlerin zaten bozulmuş olan moralini daha da zayıflattı. Bunların bir kısmı başlarında kumandanlarıyla beraber kendi bölgelerine doğru dağıldılar. Sadece Ioannes Vatatzes, Tornikios'a olan sadâkat yeminini muhafaza edecek ve sonuna dek yanından ayrılmayacaktı. Öte yandan, imparator Konstantinos Monomakhos, doğu ordusunun kumandanlığına Mikhail Iassites'i atayarak, derhal âsîlerin üzerine yolladı. Mikhail Iassites'in kumandasındaki imparatorluk ordusu İstanbul ve Çanakkale boğazı üzerinden Trakya'ya geçerek, hızla âsîlerin üzerine yürüdü. Bu sırada imparatorla ittifak yapan Bulgarlar da kuzeyden Tornikios'a saldırmışlardı. Ioannes Vatatzes, Rhaidestos (Tekirdağ)'dan Arkadiopolis (Lüleburgaz)'e dönerek Kypsela yakınlarında Bulgarları mağlup etti. Fakat tam bu sıralarda imparatorluk ordusu, Tornikios'un birliklerini Arkadiopolis'te kuşatmıştı.²⁶⁶ İmparatorluk ordusu kumandanı Mikhail Iassites, akıllı bir adım atarak, âsîlerle savaşa girişmeden önce, daha fazla kan dökülmesini istemediğini, imparatorun tarafına geçecek bütün subay ve askerlerin affedileceğini, bol para ve kıymetli hediyelerle ödüllendirileceklerini söyledi. Bu taktik, iki aydır süren başarısız mücadeleden yorulan, morali bozuk, açlık ve soğuktan bezmiş durumdaki Tornikios'un âsîler ordusunu dağıtmaya yetti. Yalnızca askerler değil, Tornikios'un ordusundaki kumandanlar arasında bulunan Marianos Branas, Theodoros Strabomythes ve Glabas ailesi, imparatorun tarafına geçtiler.²⁶⁷ Bu gelişmeler üzerine, Leon Tornikios

²⁶⁵ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.564.

²⁶⁶ Psellos, s. 144 – 145, terc. Demirkent, s. 153, n. 196; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.564 vd.; Attaleiates, *CSHB*, s. 28 vd., terc. Umar, s. 42 vd.; Glykas, *CSHB*, s.596 .

²⁶⁷ Psellos, s. 144 – 145, terc. Demirkent, s. 153, n. 197; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.565 vd.; Zonaras, *L. XVII*, s. 165 vd., terc. Umar, s. 83 vdd.; Attaleiates, *CSHB*, s. 29 vd., terc. Umar, s. 42 vd.; Glykas, *CSHB*, s.596.

ve Ioannes Vatatzes, Arkadiopolis'in batısında küçük bir şehir olan Bulgarophygon (Kuleli)'daki bir kiliseye sığındılar. İki âsî lider, canlarının bağışlanacağına dâir yeminle güvence verildikten sonra, kiliseden dışarı çıkarak imparatorluk ordusuna teslim oldular. Psellos, Tornikios'un esir alındıktan sonra cesâretini kaybettiğini ve hayatının bağışlanması için yalvarmaya başladığını, kaydederken; Vatatzes'in ise bu korkunç şartlar altında bile gurûrunu yitirmediğini, cesâretini ve herkese yukarıdan bakan tavrını koruduğunu, ifâde etmektedir. Yine Psellos'a göre, bu sırada imparator Konstantinos Monomakhos, genel af ilan etmekten yanaydı ve âsîleri cezalandırmak niyetinde değildi. Allah'a yemin ederek; kendisine başkaldıranlara karşı şefkat ve merhâmetle davranmadığı takdirde, Tanrı'nın, başına en büyük felâketleri yağdırmasını diledi. Fakat Tornikios ve Vatatzes surların önüne getirilince, âsîlerin önceki küstahlıklarını hatırladı. İmparator, bundan sonra, bir an bile tereddüt göstermeden, onların derhal kör edilmelerini emretti. Tornikios, başına gelecek olanı öğrenince acı çığlıklarla kaderini lânetlemeye başladı. Vatatzes ise sâkin bir edâ takındı ve *"Roma imparatorluğunun kahraman bir askerini kaybedeceğini"* söyleyerek, asil bir şekilde cezasına boyun eğdi. Tornikios ve Vatatzes, 24/25 Aralık Noel gecesi, gözlerine mil çekilerek kör edildiler.²⁶⁸ İki âsî liderin cezalarının infâzı öncesinde, isyankârların affı için Monomakhos'a başvuruda bulunanlar olmuş, fakat bu dilekleri neticesiz kalmıştır. Bunlardan birisi, Psellos'un hocası da olan âlim Ioannes Mauropous olup, İmparator Monomakhos'a yazdığı mektupta âsîlerin affı için şu ifadeleri kullanmıştır: *"İmparatorluğunuzun ve şahsınızın selâmetini koruyan Tanrı'ya bu şekilde hizmet etmelisiniz. O ki tüm âsîleri ayağınızın altına serdi ve onlara karşı kansız bir zafer ihsan eyledi. Bunun karşılığında sizden suçlulara yalnızca merhametinizi ve bağışlayıcılığınızı göstermeniz dışında hiçbir şey istememektedir. Zira o, 'eğer affedersen, affedeceğim ve senin değerlendirdiğin ölçüde seni değerlendireceğim' diyerek harikulade bir vaad açığa vurmaktadır. Bu nedenle kul olarak bir şeylerden sorumlusanız, borçluları yükümlülüklerinden azad ediniz. Bu suretle, isyankârları bağışlamanızı iyi bir dayanak*

²⁶⁸ Skylitzes, *CFHB*, s. 442., İng. terc. Wortley, s. 416; Attaleiates, *CSHB*, s. 29, terc. Umar, s. 43; Zonaras, *L. XVII*, s. 167, terc. Umar, s. 86; . Urfalı Mateos, s. 119, *Vekâyinâme*, s. 85; Treadgold, s. 594.

olarak kullanıp dualarınızla benzer şekilde yardım almayı ümid edebilirsiniz”.²⁶⁹ Psellos’un, Keroularios’un cenâzesi münâsebetiyle yazdığı söylevinde verdiği bilgiye göre, İmparator Monomakhos, âsîlerin gözlerine mil çektirmekle yetinmemiş, onları darağacına da astırmayı düşünmüş, fakat araya giren Keroularios’un ısrarıyla bundan vazgeçmiştir.²⁷⁰

İmparator Monomakhos, kendisine karşı ayaklanan bu âsî liderlerden intikamını aldığı için artık huzurluydu ve sakinleşmişti. Diğer âsîleri affettiğini duyurdu. Bu başarısını, geçmişteki şöhretli şenliklerin hiçbirisi ile mukâyese edilemeyecek muhteşem bir zafer geçidi ile kutladı.²⁷¹

İmparatorluğa zor anlar yaşatan ve hedefine ulaşmasına neredeyse ramak kalmış olan Leon Tornikios ayaklanmasının başarısızlıkla neticelenmesinin sebepleri ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları, Konstantinopolis zaten ilâhî koruma altında olduğu için, Tanrının irâdesi bu yönde olduğundan, başka bir sonuç beklenemezdi, derken,²⁷² Psellos’a göre, Tornikios ilk başarılarından aldığı cesaretle, ordusuna beklemelerini emretmiş, hatta törenle imparator olarak şehre davet edilmeyi ummuş, bu da imparatora ve müdâfiilere zaman kazandırmıştı. Tornikios’un bu beklentisi boşa çıkmış ve mahvına sebep olmuştu. Evet, Konstantinopolis halkı imparator IX. Konstantinos’tan pek memnun sayılmazdı, ama onu tahtından devirmeye, hele de yerine hakkında hiçbir şey bilmedikleri ve şüphe duydukları, âsî bir generali getirmeye hiç niyetleri yoktu. Böylece imparatorluk bu büyük tehlikeyi savuşturmayı başarmıştır. Burada son olarak, Yağcı tarafından ifâde olunan; “*İmparator Monomakhos*

²⁶⁹ “ Φεραπέυσης δὲ καὶ θεόν, τὸν τῆς σῆς σωτηρίας καὶ βασιλείας προτάτην, ὃς ὑπέταξε πάντας τοὺς ἀποστατοῦντας ὑπο τοὺς πόδας σου, ὃς ἀναίμακτον νίκην κατ’ αὐτῶν σοι νῦν χαρισάμενος, ἄλλον μὲν οὐδένα μὴδὲν ἀπαιτεῖ σε τῆς συμμαχίας, μόνην δὲ τὴν πρότητα καὶ τὴν περὶ τοὺς ἁμαρτόντας μαροθυμίαν, ἐπαγγέλλεται δὲ καὶ θαυμασίαν, ἐπαγγελίαν, ἐὰν ἀφῆτε, λέγων, ἀφήσω, καὶ ὃ μέτρον μετρεῖτε, καὶ ὑμῖν ἀντιμετρηθήσεται. Εἰ τοίνυν ὡς ἄνθρωπος ὀφείλεις τι καὶ αὐτός, ἄφες τοῦτοις τοῖς ἀφειλέταις, ἵνα μᾶλλον πείθῃς ἐν ταῖς εὐχαῖς, τὴν εἰς τοὺς παραξύναντας ἄφεσιν καλὴν ἔχων πρόφασιν εἰς τοὺς ὁμοίων ”, bk. *The Letters Of Ioannes Mauropous Metropolitan Of Euchaita*, (Translate and Commentary) Apostolos Karpozilos, *CFHB*, Vol. XXXIV, Association For Byzantine Research, Thessalonike, 1990, s. 104 – 105; Günaydın, s. 89 – 90.

²⁷⁰ Psellos, *Orationes Funebres*, s. 43 - 44, İng. s. 92.

²⁷¹ Psellos, s. 144 – 146, terc. Demirkent, s. 153 – 154, n. 198 ve n. 199.

²⁷² Zonaras, *L. XVII*, s. 166 vd., terc. Umar, s. 85; Attaleiates, *CSHB*, s. 27, terc. Umar, s. 41.

*döneminde Tornikios isyanının ardından bir daha böylesine büyük bir iç çatışma yaşanmadığı ve İmparatorluğun sınır savunmasını zaafiyete uğratması nedeniyle IX. Konstantinos'un saltanatında bir dönüm noktası olduğu” tespitine katıldığımızı, ifade etmek istiyoruz.*²⁷³

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos, etrafındakilere her zaman şanslı bir hayat sürdürdüğünden bahsederdi. Onun hükümdarlık döneminde dört yıl içinde (1043 – 1047) yaşanan iki ayaklanma ve darbe girişiminin de başarısızlıkla sonuçlandığı dikkate alınırsa, herhalde halkın büyük kısmı onun bu görüşünü paylaşmış olmalıdır.²⁷⁴

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Maniakes (1043) ve Tornikios (1047) isyanları, İmparator Monomakhos üzerinde askerî bürokrasiye karşı olumsuz etkiler bırakmış, bu etki bundan sonra izleyeceği politikalar üzerinde kısmen de olsa belirleyici bir rol oynamıştır. Nitekim onun bundan sonraki süreci kapsayan iktidar döneminde, sivil bürokrat ve entelektüel zümrenin devlet yönetiminde etkisi artmış, askerî bürokrasinin temsilcileri ise ikinci plana düşmüşlerdir. Bunun bir uzantısı olarak, İmparator Monomakhos'un, bu ayaklanma girişimlerinin ardından doğu Anadolu'daki hatalı icraatlarıyla askerî savunmayı ve *thema* sistemini zayıflattığını görüyoruz. Çalışmamızın aşağıdaki bölümlerinde ve ilgili kısımlarda bu konu hakkında da ayrıntılı bilgi verilecektir.

C. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE ÖLÜMÜ

Çalışmamızın bu kısmında, İmparator Monomakhos'un bazı önemli ve dikkat çeken kişisel özelliklerine yer vereceğiz. Makedonya hanedanının son bulmaya başladığı bu dönemdeki birçok önemli gelişmeyi anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için, bu gelişmelerin meydana gelmesinde, yönetimde sergilediği tutum ve icraatıyla önemli rolü olan Monomakhos'un bazı karakter özelliklerine değinmek yararlı olacaktır.

²⁷³ Yağcı, s. 69 – 70.

²⁷⁴ Norwich, c. II, s. 248 – 249.

Özellikle de, İmparator Monomakhos'un daha önce de değindiğimiz müsrif kişiliği, başta Psellos olmak üzere dönemin tarihçileri tarafından çokça ifade edilmiştir. Psellos, sahip olduğu konumu borçlu olduğu efendisi Monomakhos hakkında çoğu kez sözünü sakınmadan kalemini sivri tutmuştur: *"Tabiatıyla en sevdiğim İmparatorun kusursuz olmasını isterdim, her ne kadar diğerleri için böyle bir kompliman yapmak mümkün olmasa da. Ancak tarih olayları bizim isteklerimize göre ayarlanmıyor. (IX. Konstantinos'a hitâben) Ey yüce ruh, beni affet; Senin hükümdarlığını anlatırken bazen çok fazla konuşuyorsam, hiçbir şeyi saklamıyor ve sadece doğruyu yazıyorsam beni hoş gör"*.²⁷⁵

Psellos'a göre, İmparator Monomakhos *"...daha saltanatının başlangıcında ne akıllıca ne de enerjik davranmıştı...tahta geçer geçmez bütün ihtiraslarını gerçekleştirmeye kalkıştı. Roma hegemonyasında başlıca önemli iki unsur, şerefimiz ve zenginliğimizdir; buna bir üçüncüsü ilave edilebilir: bu iki unsurun akıllıca kontrolü ve basiretle idaresi. Konstantinos ise hazineyi tüketti, öyle ki içinde geriye tek bir obolos (gümüş para) kalmadı. Şeref ve unvan bahşetmeye gelince de, gelişigüzel dağıtıldı. Böyle bir şerefe lâyık olmayan pek çok kimse sırf imparatorun peşini bırakmadığı için veya hazırcevaplığı ve hoş sohbeti ile imparatorun hoşuna gittiği için unvan aldı "*.²⁷⁶ Zonaras da, bu bağlamda, İmparator Monomakhos'un gerek cömertçe yaptığı unvan dağıtımlarına ve gerekse müsrif tutumuna eserinde değinmiştir. Dönemin iki önemli Bizans kaynağının, bu Bizans hükümdârının, mâlî alandaki sorumsuzca tavırlarına parmak basmaları, atamalar ve unvanlar konusunda liyâkate önem vermeyen tavrına işaret etmeleri, bu dönemde Bizans'ın zayıflama sürecine girmesinin nedenlerini anlamamıza katkı sunar niteliktedir.

Gerek unvanların dağıtımındaki ve gerekse harcamalardaki müsrif tutumu, Monomakhos'a yönelik eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır ve büyük ölçüde

²⁷⁵ Psellos, s. 104, terc. Demirkent, s. 116.

²⁷⁶ Psellos, s. 105, terc. Demirkent, s. 116 -117; Zonaras da, IX. Konstantinos Monomakhos'un unvan dağıtımı ve mâlî bakımdan müsrif tutumuna yer vermektedir: *"...tersine, sonradan şuna buna makam unvanlarını toptan bahşetti ve bunları bir takım işe yaramaz kişilere verdi ve böyle yapmakla hükümdarlık hazinesi bir tek gün içinde 'yel üfürmüş su götürmüş hale düşer mi ' diye de tasa duymadı "*, bk. Zonaras, L. XVII, s. 157, terc. Umar s. 76 – 77.

haklı eleştirilerdir. Onun dönemi, daha önce değinildiği üzere, *Senato*’nun kapılarının, Konstantinopolis’in tüccar ve iş adamları zümresine açıldığı bir dönem olmuştur. Bu uygulamayla imparator, devlete gelir sağlamak amacıyla, kimi unvan ve makamları bu insanlara satma yoluna gitmiştir. Psellos, onun bu tutumunu da eleştirerek; “*Senato*’nun kapıları pazardaki bütün serserilere açılmıştı ve unvanlar iki veya üç kişiye değil, topluca dağıtıldı. Konstantinos, imparator olur olmaz derhal bir ferman ile bütün ayak takımını devletin en yüksek mevkilerine tayin etti...” ifâdelerini kullanmaktadır.²⁷⁷ Psellos’un bu eleştirilerini, Konstantinopolis’in zengin ticâret aristokrasisine karşı duyduğu kıskançlığa bağlamak mümkün görünmüyor. Devlet yönetiminde yozlaşmanın hızlanmasına yol açan bol keseden unvan ve makam dağıtılması uygulamasına dönük bu eleştiriler, Psellos’un, Roma İmparatorluğu döneminden beri uygulanan bürokratik geleneklere ve bir makama yükseltilmeden önce özellikle *magistral*lıklara seçilebilmek için uyulması gereken hiyerarşik sisteme, yani *curcus honorum*²⁷⁸ düzenine aykırı atamalara karşı duyduğu endişelerin sonucu olup, bu bakımdan büyük ölçüde haklılık payı taşımaktadır. Bizans İmparatorluğu gibi çok köklü geleneklere dayanan, bürokratik mekanizmalarda ve yönetimdeki görevlendirmelerde yerleşik teâmüllere sahip bir devlette, ehliyet ve liyâkati gözardı eden tutumlar, zamanla yozlaşmanın ve çöküşün hızlanmasına zemin oluşturmıştır. Dönemin önde gelen entelektüellerinden biri olmasının yanında, kendisi de bizzat yönetim kademelerinde görevler almış Psellos’un, bürokratik makamların ve Senato görevlerinin bu denli basitleştirilip liyâkatsiz kimselere açılmasına karşı tepki duyması gâyet normal görünmektedir.

İmparator Monomakhos’un, hayatı ve kadınları seven, eğlenceye ve mizaha meyyâl, zevk ve keyif ehli yapısı da, dönemin kaynaklarında çokça ifâde edilen kişisel özellikleri arasında yer almaktadır. Mikhail Attaleiates, İmparator Monomakhos’un özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Seçkin bir aileden geliyordu, politika işlerinde deneyimliydi, cömertti ve hükümdara yakışacağı üzere hayır hasenât yapmayı*

²⁷⁷ Psellos, s. 105, terc. Demirkent, s. 117; Angold, s. 72.

²⁷⁸ Gökçe H. Türkoğlu, “ Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı ”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. XI, sa.II, 2009, s. 251 – 252.

bilirdi. Savaşta yengi kazanmaya ve olanağı bulunduğu kadarıyla düşmanı püskürtüp kaçırmaya özen gösterirdi. Ama daha çok zevk ü safâ yaşamını yeğlerdi ve aşktan uzak kalmazdı. Keza, şaka etmekten, güldürü sanatçılarının temsillerinden ve geçici hoşnutluktan yani duygusallıkla içiçe geçmiş işlerden zevk alırdı”.²⁷⁹ Zonaras’ın ifadesiyle; “kendisini zevk ve safaya kaptıran”²⁸⁰ Monomakhos’un yaptığı evlilikler ve çok sayıdaki metresleriyle olan ilişkileri de, kişisel özelliğinin bu yönünü açıkça ortaya koymaktadır. Daha önceki iki evliliğin üzerine İmparatoriçe Zoe ile evlenmesi²⁸¹ ve başta *sebaste* Maria Skleraina olmak üzere, Psellos’un “Alan kralının kızı” diye bahsettiği, Bizans sarayında rehin bulunan genç bir kıza olan ilgisi²⁸², tüm bunlar, imparatorun kadınlara olan güçlü temâyülünü göstermektedir.

İmparator Monomakhos’un dış görünümü ve fizikî yapı bakımından sahip olduğu özellikler de, ona kadınlarla olan ilişkilerinde belli bir çekicilik katmaktaydı kuşkusuz. Zonaras’ın “*gayet yakışıklı biri*”²⁸³ diye tarif ettiği imparatorun Tanrı vergisi güzelliğine dönemin kaynaklarında bolca yer verilmektedir. Hayatının önemli kısmı imparatorun en yakınında geçen Psellos, kuşkusuz, bu konuda da en dikkate değer kaynak durumundadır: “*Tabiat bu adamın şahsında bir güzellik harikası yaratmıştı. Öylesine orantılı, öylesine dengeli bir güzellikti ki, zamanımızda onunla rekabete girecek kimse çıkamazdı. Bu güzel yapıya, Tabiat sanki nefis bir bina inşa edermişçesine, bir de öylesine canlılık ve güç vermişti. Tabiatın ona verdiği güç uzun parmaklı ellerinden, iri kol ve bacaklarından veya vücudunun diğer organlarından anlaşılmıyordu. Daha ziyade, sanırım, bunu kalbinin derinliklerinde saklamıştı. Aslında her uzvu, normalin üstündeki ölçülerıyla değil, güzellik ve oran bakımından dikkat çekiyordu. Gerçekte, elleri sadece vasat büyüklükteydi ve aynı şey parmakları için de*

279 Attaleiates, CSHB, s. 47, terc. Umar, s. 59.

280 Zonaras, L. XVII, s. 157, terc. Umar, s. 77.

281 İlgili bölümde değinildiği üzere, Konstantinos Monomakhos daha önce iki kez evlenmişti ve Zoe ile yaptığı evlilik onun üçüncü evliliği idi. Bizans kilisesinin üçüncü evliliği yasaklaması sorunu, Patrik Aleksios’un gayreti ve tâviziyle aşılmıştı. Bk. Psellos, s. 101, terc. Demirkent, s. 113, n. 149.

282 Psellos, s. 159, terc. Demirkent, s. 165; Zonaras da bu Alan prensesinden bahsetmektedir, bk. Zonaras, L. XVII, s. 179, terc. Umar, s. 96 – 97.

283 Zonaras, L. XVII, s. 156, terc. Umar, s. 75.

söylenebilirdi. Ancak bu ellere normalin üstünde bir güç bahşedilmişti. Çünkü ne kadar sert ve sağlam olursa olsun, elleriyle kolayca ezip kıramayacağı ve parça parça edemeyeceği bir cisim yoktu. Bu adam birinin kolunu tutsa, günlerce acırdı. Derler ki ata da çok iyi binermiş ve son derece hızlı sürermiş; yumuşak ve hafif. Öylesine kuvvetli, çevik ve kıvrak imiş ki, Pentathlon'da kesinlikle rakibi yokmuş. Bize, onun güzelliğinin Akhilleus veya Nireus²⁸⁴ gibi olduğu söylenirdi. Ancak, ne de olsa, bu kahramanlara bahşedilen güzellikler sadece şâirin dilinde ve hayâlinde yaratılmıştı. Konstantinos ise tabiatın gerçek bir eseriymiş ve tabiat bir heykeltraşın mahâreti ile onu şekillendirmiş, güzellik bakımından şâirin sanat ve hayâlgücünü aşmıştı...”.²⁸⁵

Psellos'un retorik konusundaki ustalığını yansıtan bu satırlar, aynı zamanda Monomakhos'un spora yatkınlığını ve pentathlon'dan da hoşlandığını göstermektedir. XI. yüzyılın en önemli Bizans şâirlerinden Khristophoros Mytilenaios da, Konstantinos Monomakhos'a hitâben, onun dış görünümünü medh eden bir şiir yazmıştır:

“ İmparator Konstantinos Monomakhos'a

Sahipsin zaten beyazlığa, ne ihtiyacın var incilere?

Sırmayla süslenmişsin, beyhude gerçekten altın.

²⁸⁴ Antik Yunan şairi Homeros, İlyada destanında, Nireus'u Yunan kahramanı Akhilleus'tan sonra en güzel en yakışıklı kişi olarak anmaktadır. Bk. Homeros, *The Iliad of Homer*, Books I – VI, With an Introduction and Notes, By Robert P. Keep, Boston 1897, Book 2, s. 50 - 51; Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat – A. Kadir, II, 671 – 675, s. 125:

Üç sağlam gemi getirmiş Syme'den Nireus,

Νιρεὺς αὖ Σὺμηθεν ἄγε Τρεῖς νῆας εἶσας,

Kral Kharops'la Agleie'nin oğlu,

Νιρεὺς Ἀγλαΐης υἱός, Χαρόποιό τ' ἄνακτος,

kusursuz Peleusoğlu'ndan sonra, İlyon'a gelen Danaoların

Νιρεὺς, ος κάλλιστος ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθεν

en güzeli en yakışıklısıdır o,

τῶν ἄλλων Δαναῶν μετ' ἀμύμονα Πηλεΐωνα

ama gücü yok, buyruğunda az adam var.

ἀλλ' ἀλαπαδνὸς ἔην, παῦρος δέ οἱ εἶπετο λαός

²⁸⁵ Psellos, s. 146 – 147, terc. Demirkent, s. 154 – 155. Döneminin en önemli entelektüellerinden biri olmasının yanında, yetenekli bir *rhotor* (hatip) olan Psellos'un, IX. Konstantinos Monomakhos'u dış görünümü bağlamında mahâretle övmesi, aslında Bizans üst sınıfları arasında yaygın olan imparatoru övme geleneğinin bir uzantısı olarak görülmelidir. Bizans döneminde retorik eğitimi ve retorik ustaları hep revaçta olmuştu. Klasik örnekleri taklit eden önemli retorikçiler arasında Psellos da bulunmaktaydı. Bu konuda yararlı olabilecek bir makale için, bk. George T. Dennis, “ İmparatorluk Övgüsü: Retorik ve Gerçeklik ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 227 – 238.

Varlıklısın parlaklıktan yana, mücevher ağırlık olur
yalnızca.

Kendi süsünle bezenmişsin, uzak dursun sahte süsler.²⁸⁶

IX. Konstantinos Monomakhos, sahip olduğu fizikî özelliklerle beraber, kaynaklardan anlaşıldığına göre zaman zaman nükseden sağlık sorunlarından muzdarîb durumdaydı. Bu sağlık sorunlarında, kadınlar ve eğlenceler arasında geçen sefih yaşamının rolü ne kadardır bilinmez, ama Psellos, ona bunca güzellikleri bahşeden tabiatın âdetâ yorulduğunu ve onun gücünü kuvvetini yok ettiğini ifâde ederek devam etmektedir: “*Her neyse, şüphe yok ki, vücudundaki organlarda bir değişiklik başladı (yani, iltihaplanma). Önce düzensiz şekilde ayaklarında, eklem yerlerinde, sonra ellerinde iltihaplar birikti. Daha sonra bu iltihaplar, dalgalar halinde kaslarına ve sırtındaki kemiklere hücum etti; sakın sulara yolculuğa başlayan bir şilep akıntıya kapıldığında nasıl sarsılırsa vücudu işte öyle sarsıldı. Hastalığın belirtileri ortaya birdenbire çıkmadı. İltihap önce ayaklarına yayıldı ve onu yatağa düşürdü. Yürümesi gerekince başkalarının yardımına ihtiyacı vardı. Hastalık gelip gidiyordu, krizler birkaç gün devam ediyordu. Bunu birkaç gün sakın günler takip etmekteydi. Fakat zaman geçtikçe krizler sıklaştı ve huzurlu anlar kısaldı. Hastalık ilerledikçe ödem yavaş yavaş ellerine kadar geldi, sonra omuzlarına ulaştı, nihayet bütün bedenini kapladı. Sonunda bu korkunç ödemle bütün organları şişti ve tabii hareket kabiliyetini kaybetti. Kasları ve eklemlerinin şekli bozuldu, kolları bacakları dengeli hareket edemez oldu, genel bir bozukluk ve asabiyet başgösterdi. Ben bir zamanlar güzel biçimli olan parmaklarının tabii şekillerini kaybederek şişler ve çöküklerle nasıl yamru yumru hale geldiğini, bizzat gördüm. Bu yüzden hiçbir şeyi tutamıyordu. Ayakları çarpıldı, dizleri bir insanın dirseği gibi kıvrıldı ve şişti, düzgün yürümesi ve kısa süre de olsa ayakta dik durması*

²⁸⁶ “ Εἰς Τόν βασιλέα Κωνσταντῖνον τόν Μονομάχον

Ἔχεις τό λευκόν εἰς τί μαργάρων χάρις;

Τό ξανθόν αὐχέις, χρυσός ὄντως εἰς μάτην.

Πλουτεῖς τό φαιδρόν οἱ λίθοι βάρος μόνον.

Κόσμον φέρεις σόν. Ἐρρέτω κόσμος νόθος.”

Bk. Siren Çelik (der. ve çev.), *Bizans Şiir Antolojisi*, s. 174.

imkânsızlaştı. Çoğunlukla yatağında uzanıyordu. Birisiyle görüşmek istediğinde onu rahat ettirmek için yastıklarla destekleyip oturtuyorlardı”.²⁸⁷ Psellos’un anlatımından gâyet açık şekilde anlaşıldığı kadarıyla, Monomakhos yaşadığı ciddi sağlık sorunlarına ve çektiği acılara rağmen “tek bir defa bile Tanrı’ya isyan etmemiş, ağzından tek bir söz çıkmamıştı, hatta onun ıstırabını görüp de üzülenleri normalin dışında bir sertlikle huzurundan kovmuştu. İmparator, bu felâketin kendisine bir ceza olarak verildiğine inanıyor, sık sık ‘tabiatını zapt u rabta almak için’ bu hastalığın verildiğini söylüyordu ”²⁸⁸

Kendi güvenliği konusunda özensiz ve ihtiyatsız davranması, güvenliğini “Yüce Nöbetçi”ye yani Tanrı’ya emânet etmesi, Monomakhos’un mütevekkil bir yapıya sahip olduğunu düşündürüyor. Öyle ki, uyuduğu zaman odasının kapıları açık bırakılır, yatak odasının dışında nöbetçi bulundurmazdı. İmparatorun bu konudaki tutumu, Psellos’u harekete geçirmiş ve tehlike altında olduğunu ona anlatmaya çalışmıştı: “Çok defa ben de, tehlikeyi kendisine anlatmaya çalıştım. Kurucuların ve idarecilerin nazariyelerini tekrarladım, kaptanları ve kumandanları örnek olarak gösterdim. ‘Bütün bu kişiler’ dedim, ‘Tanrı’ya sığınmadan vazifelerini yapmaya çalışmıyorlar. Yine de gemici gemisini dümenle idare eder, savaşa giden herkes de kılıç ve kalkan taşır. Askerin başı miğferle korunur, bedeni zırh kuşatır’ ”. Psellos, bu tavsiyelerin ve imparatoru iknâ etmek için gösterdiği gayretlerin boşa olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹ Fakat Psellos’un haklılığı kısa süre sonra anlaşıldı. İmparatorun güvenlik konusundaki gevşek tutumu, üstelik de Senato’ya girmesini sağladığı bir kişinin suikast girişimine maruz kalmasına yol açacaktı. Suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, ama imparator Monomakhos, “bir müddet güvenliği için tedbirler almış fakat sonra yine güvenlik önlemlerini

²⁸⁷ Psellos, s. 147 – 148, terc. Demirkent, s. 155 – 156; Norwich, s. 248.

²⁸⁸ Psellos, s. 149 – 150, terc. Demirkent, s. 157; Zonaras da IX. Konstantinos’un hastalığından bahsetmektedir. IX. Konstantinos’un ölümünden söz ederken, Zonaras, imparatorun artrit (eklem iltihabı) hastalığına yakalandığını, bu hastalığın daha sonra bütün bedenine yayıldığını, ardından da ciğerlerinde bir tür enfeksiyon başladığını, ifade etmektedir. Bk. Zonaras, L. XVII, s. 179 – 180, terc. Umar, s. 97.

²⁸⁹ Psellos, s. 150, terc. Demirkent, s. 157 – 158.

gevşetmişti”.²⁹⁰ Psellos, imparatorun ikinci kez ölümden kurtuluş hikâyesini bu olayın ardından anlatmaktadır.

İmparator Monomakhos’un neşeli bir kişiliğe sahip olduğunu, her çeşit eğlenceden ve sürekli olarak eğlendirilmekten hoşlandığını belirten Psellos, onun, org müziği, flüt melodileri, güzel bir ses, dans etmek, soytarılık veya bunlara benzer şeylerden zevk almadığını ifâde etmektedir. Öte yandan imparator, eğer birisinin dilinde kusur varsa, kelimeleri doğru telâffuz edemiyorsa veya basit, saçma sapan konuşan, aklına geleni söyleyen birisi ise, bundan pek hoşlanırdı. Kelimelerin yanlış telâffuzu kadar hiçbir şey onu eğlendiremezdi.²⁹¹ Psellos’un bu ifâdelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Monomakhos, mukallid, güldürü oyuncularını veya tiyatro temsili gibi eğlenceleri daha çok tercih etmekteydi. Psellos, o sıralarda, tam da İmparator Monomakhos’u eğlendirebilecek birisinin saraya girip çıkmaya başladığını belirterek, bu ‘palyaço’ karakterin, imparator nezdinde değer kazanıp yükselmesini kendine has üslûbuyla anlatmaktadır: “O sıralarda, işte dilinde böyle bir aksaklık olan haylazın biri sık sık saraya gidip gelmeye başlamıştı. Konuştuğu zaman dili tutulurdu ve ne kadar gayret gösterse ancak kelimeleri yuvarlardı. Bu adam üstelik, dilindeki aksaklığı büyütür, heceleri karmakarışık ederdi; ister normal konuşsun, ister kusurunu mübalâğa etsin, kimse ne söylediğini pek anlayamazdı. Önceleri imparator adama değer vermedi. Gerçekten de sarayda ara sıra görünürdü. Doğrusu imparator için tipiktir, zaman geçtikçe adamın abuk sabuk konuşmaları hoşuna gitmeye başladı ve nihâyet ondan ayrılamaz hâle geldi. Netîcede onun saçmalıkları için özel bir zaman ayrıldı; Konstantinos resmî toplantılar yaparken, Magistratos’lar tâyin ederken veya diğer kamu işleriyle uğraşırken bile, bu adam kusurunu bir marifet gibi göstererek ve genelde bir palyaço gibi davranarak, hep onun yanındaydı. Hiç şüphe yok, imparator onu teşvîk ediyordu. Daha da ileri gitti: onu yepyeni bir adam yaptı; memleketin büyük adamlarının bir taklidi hâline getirdi. Bu sokak serserisi, Roma hükûmetinin merkezine transfer oldu. Kısa zamanda şerefli mevkîlere yükseldi, devletin ileri gelenlerinin yanında yer aldı, istediği yere gitme iznine sahip oldu ve imparatorun muhâfız birliğinin

²⁹⁰ Psellos, s. 150 – 152, terc. Demirkent, s. 158 – 159.

²⁹¹ Psellos, s. 152 – 153, terc. Demirkent, s. 160.

başına getirildi. Tabii, nezâketsizliği yüzünden ziyâretlerini belirli zamanlarla kısıtlamadı, kendi canı isteyince huzûra çıktı. Konstantinos’a yaklaşıp, yüzünü göğsünü öper, önce İmparator’un kendisine hitap etmesini beklemeden konuşur, sonra sırtarak İmparator’un koltuğuna onun yanına oturur, onun zavallı ellerini ellerinin arasına alıp sıkardı. İmparator ellerine dokunulmasından acı duyar, ama aynı zamanda da hoşlanırdı”.²⁹² Psellos’un bu ifâdelerinden, Monomakhos’un eğlenmesine yardımcı olan, hoşça vakit geçirmesini sağlayan ‘palyaço’ karakterli kimselerin dahi yükseltilip, mevkî sahibi yapıldığı bu dönemin, Bizans İmparatorluğu’nda yozlaşmanın hız kazandığı dönem olmasına şaşırılmamak gerekiyor. Nitekim bunu tâkiben işbaşına gelen Komnenoslar döneminde, daha önce de değinildiği üzere, tarihçi – prenses Anna Komnene, Monomakhos dönemini, saraydaki yozlaşma ve skandallardan sorumlu tutan ve tenkîd eden ifadeler kullanmıştır.²⁹³

Psellos, bu durumun kendisi için de şaşırtıcı olduğunu belirterek, Monomakhos’a yönelik biraz da hakâret içeren ifadeler kullanmaktan çekinmez: “...Ayrılmaz dost olmuşlardı. Efendi ne isterse, komedyen yapıyordu; yaptığı herşeyi de efendi beğeniyordu. Konstantinos onun şakalarının hedefi olmaya razı idi ve aktör de hükümdarının aptallığı ile alay ederek arka arkaya şakalar yapıyordu”.²⁹⁴ Buradan devamla, bu şahsın, Bizans sarayının harem dâiresine dahi ‘sızdığını’ belirten Psellos, imparatoriçe Zoe ve Theodora’nın da gönlünü kazanmayı başardığını anlatır. Zoe’nin ölümünden (1050) sonra bu şahsın, sarayda rehin tutulan ve imparatorun metresi olan (muhtemelen, daha önce bahsedilen Alan prensesi) kıza âşık olduğunu kaydeder. Psellos, daha sonra bu şahsın, Roma İmparatorluğu’nun hükümdârı olmayı aklına koyarak, bu mantık dışı kararını gerçekleştirmeye çalıştığını belirtmektedir: “Belki bu işe kötü niyetli kişiler tarafından teşvîk edilmişti, belki de fikir kendi kafasında şekillenmişti; bilemem, ama planını iki sebepten dolayı kolaylıkla gerçekleştirebileceğine inanıyordu. İmparatoru öldürmenin hiç de zor olmayacağını hesaphıyordu ve ikincisi, gizli geçitlerin anahtarlarına sahipti: bütün kapıları istediği

²⁹² Psellos, s. 153, terc. Demirkent, s. 160.

²⁹³ Anna Komnena, *Aleksiad*, v. I, L. III, s. 163, terc. Umar, s. 114.

²⁹⁴ Psellos, s. 150 – 152, terc. Demirkent, s. 160 -161.

*gibi açıp kapamak gücü vardı...İşin başında planını kendi içinde saklamıştı ve kimse onun böyle bir tasavvuru olduğunu anlamamıştı. Fakat bu çılgın aşkı zabtedilemez hale gelince, dikkati bir kenara atıp birçok kişiye niyetini açtı. İşte bu da onun sonu oldu. Gerçekten, bu korkunç cinayeti işlemesine saatler kala tutuklandı...’’.*²⁹⁵ Psellos’un anlatımının devamında, İmparator Monomakhos’un, kendisine suikast düzenlemek isteyen bu şahsı affettiği, daha sonra da yakın adalardan birine sürgüne yolladığı ifade edilmektedir. İmparator, nihayet bu şahsı tamamen affederek sürgün cezasını da kaldırmış ve daha yüksek pâyelerle ödüllendirmiştir.

Psellos’un kaydettiği Bizans sarayının iç dünyası ve imparator ile saray maiyyeti arasındaki ilişkiler, bu imparatorun kişiliğini ve döneminde Bizans’ın giderek yozlaşan durumunu kavramamıza katkı sağlamaktadır. Bizans sarayının iç dünyası hakkında, dönemin en önemli tarih kaynaklarının naklettiği bilgiler, Türkçede yerleşmiş olan “*Bizans entrikası*” tâbirinin pek de haksız yere kullanılmadığını göstermektedir.

İmparator Monomakhos’un, eşi Zoe’nin yaşlanıp geçkin hâle gelmesinden sonra, hâlâ arzulu durumda olduğu ve sarayda bulunan, yukarıda değindiğimiz Alan asıllı genç kızla olan gönül ilişkisi de, Psellos tarafından kaydedilmiştir: “...*Nihayet Alan asıllı genç bir rehine kıza âşık oldu. Alan krallığı pek önemli değildi, büyük bir prestiji de yoktu, fakat devamlı Roma İmparatorluğu’na sadâkat yemînini tekrarlıyordu. Bu kız oradaki kralın kızı idi. Pek güzel değildi ve evlenme konusunda az tâlibi olmuştu. Sadece iki özellik ona câzibe kazandırıyordu – cildinin beyazlığı ve çok güzel gözlerinin parlaklığı. İmparator onun tesirine kapılınca, artık bütün diğer aşklarını unuttu. Sadece bu kız ile yaşadı ve ona karşı müthiş bir sevgi duydu*”.²⁹⁶ Zoe’nin sağ olduğu süre boyunca, Monomakhos’un bu genç Alan prensesiyle ilişkileri az çok gizli tutulurken, imparatoriçenin “*olağanüstü ve genellikle mutsuz bir hayat*”²⁹⁷ sürerek ölümünden sonra (1050), bu kızla olan ilişkileri artık âşikâr hâle gelmişti. Hatta İmparator, yeni sevgilisi için sarayda kendisine yakın yeni bir dâire hazırlatmış, oraya yerleşmesini

²⁹⁵ Psellos, s. 155 – 156, terc. Demirkent, s. 162 -163.

²⁹⁶ Psellos, s. 158 – 159, terc. Demirkent, s. 165.

²⁹⁷ Lygo, s. 209.

sağlamıştı: “Kızın görünüşü âniden şaşırtıcı bir şekilde değişti; başı acâyip süslerle bezendi, boynu altın kolyeler, kolları yılanı andırır biçimde altın bileziklerle doldu ve kulaklarından iri incili küpeler sarktı. Kemerini ise altından yapılmıştı ve bir inci zincirle süslenmişti. Kadın bu değişikliklerle âdeta Proteus²⁹⁸ olmuştu”.²⁹⁹ Bu ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla, Bizans sarayının konluğu Alan prensesi de, Monomakhos’un cömertliğinden nasiplenmiş bulunuyordu, ama imparatorun ihsanları bununla sınırlı kalmamıştı, Psellos’un anlatımının devâmında, bu kızın sebaste unvânı ile onurlandırıldığı da ifâde edilmektedir: “...Konstantinos onunla unvânını paylaştı ve ona Sebaste diye hitâp edildi. Bir de emrine saray muhâfızı verildi. Onun arzuları için bütün kapılar ardına kadar açıldı, onu memnun etmek için altın nehirleri, sonsuz bir servet gibi akıtıldı. Böylece bütün hazînemiz bir defa daha ziyân olup gitti. Bir kısmı şehir surları içinde dağılıp kayboldu, bir kısmı da barbar dünyasına taşındı. Tarihlerinde ilk defa Alanlar, Roma’mızdan giden servetle tıka basa doydular. Limana gelen gemiler, bir zamanlar Roma İmparatorluğu’nu herkese kışkırtan, bize âit kıymetli şeylerle yüklü olarak denize açıldılar. Herşeyimizin böyle savrulup atılmasını görmek beni çok üzdü , bugün de hâlâ üzüyor. Çünkü benim kadar Romalıları hayranlık duyan ve ülkesini seven insan yoktur. Hâlâ Efendim ve İmparatorum adına utaniyorum. Her sene iki üç defa Alan ülkesinden, kızın babasından Sebaste’ye elçiler gelirdi. Konstantinos kızı onların önüne çıkarırdı (sahnedeki bir sergi gibi teşhîr ederdi). Onun, hanımı ve imparatoriçesi olduğunu söylerdi, onu bu isimlerle çağırırdı. Elçilere bazı hediyeler verir, güzel ‘ karısı’nı diğer hediyeleri onlara takdim etmesi için teşvik ederdi”.³⁰⁰ Psellos’un satırlarındaki bu çarpıcı ifadeler, Monomakhos’un, şahsî ilişkileri ve zevkleri için yapamayacağı hiçbir fedakârlık olmadığını göstermekte ve aynı zamanda Bizans İmparatorluğu’nun onun döneminde içine sürüklendiği mâlî krizler ve devalüasyonlar

²⁹⁸ Proteus / Πρωτεύς : Homeros’un *Odysssea*’sında, özellikle Poseidon’a ait fok sürülerinin ve diğer deniz hayvanlarının bakımı ve güdümüyle görevli deniz tanrısı. Proteus, genellikle, Nil’in denize döküldüğü yerden pek uzakta olmayan Pharos adasında oturuyordu. Her istediği şekle dönüşme yeteneğine sahipti; yalnız herhangi bir hayvana değil, su ya da ateş gibi herhangi bir unsura da dönüşebiliyordu. Bu gücünü, özellikle, kendisine soru soranlardan kaçmak istediği zaman kullanırdı. Krş. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü-Yunan ve Roma*, Türkçe terc. Sevgi Tamgüç, Sosyal yay., İstanbul 1997, Proteus, s. 696 – 697.

²⁹⁹ Psellos, s. 159, terc. Demirkent, s. 165.

³⁰⁰ Psellos, s. 159 – 160, terc. Demirkent, s. 165 – 166.

döngüsünü daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Daha önce bahsedildiği üzere, Monomakhos'un *sebaste* Maria Skleraina ile olan aşk ilişkisi halkı zaten öfkeliendiriyordu, onun ölümünden sonra bütün unvanları ve aynı zamanda görevleri bu Alan prensesine devrolunmuştu.³⁰¹ Monomakhos'un, Alan prensesi ile ilişkileri, İmparatoriçe Zoe'nin ölümünden sonra, yani 1050 yılı ilâ 1055 arasında imparatorun hayâtının son beş yılını kapsayan zaman diliminde meydana gelmişti. Bizans İmparatorluğu'nun mâlî bakımdan zorlanmaya başladığı dönemde, imparatorun giderek artan gönül ilişkileri ve müsrif tavırları, '*mumun ışığı bitmeye yakın gürleşirmiş*' sözünü hatırlatırcasına, giderek çığırından çıkmış, en yakınındaki Psellos bu olumsuzluklardan duyduğu üzüntüyü satırlarına yansıtmaktan kendini alamamıştır.

İmparator Monomakhos ile tahta çıkana kadar görüşmediklerini belirten Psellos, imparatorun daha sonra kendisine olan bağlılığını, öyle ki "*ulakları ile dudaklarıma asıldı*" diyerek târif etmektedir. Yani İmparator, Psellos'un konuşma kâbiliyetine âdeta hayran kalmıştı.³⁰² İmparatorun kişiliğinin olumlu yönlerinden de bahseden Psellos'un ifâdelerinden, imparatoru biraz daha tanımaya devam edebiliriz: "...eğer onun karakterini riyâsız bir şekilde incelediğimde, kötü davranışlarının yanısıra iyi davranışlarında fazîlet ışığını görürsek ve terâzinin kefesinde iyiliklerin daha ağır bastığını farkederseniz, o zaman Konstantinos iyi bir insan sayılır. Şahıslarına uydurma kasîdeler yazılmış pek çok imparatorundan daha iyi ve büyük bir adam. Her türlü kötü davranıştan uzak kalan birisi var mıdır (burada, onun günahlarını savunmaya çalışıyorum), bütün yaptıkları istisnâsız beğenilen, takdir edilen bir hükümdar var mıdır? Büyük liderlere, karakter, söz ve davranışları ile şöhret yapmış kişilere, Büyük İskender, İki Caesar (Iulius Caesar ve Augustus), Epeiros'lu Pyrrhos, Thebai'lı Epameinondas, Sparta'lı Agesilaos gibi kişilere bakınca, bunların biyografilerini yazmış yazarların belirttiği şekilde, hayatlarında eşit derecede fazîlet ve günah görmüyoruz, aksine genelde günahlar ağır basıyor. Peki, bunları taklîd edenlere ne denir? Her ne kadar bunlardan biraz daha kötü görünüyorsa da! Bu büyük imparatoru onlarla mukayese edince, cesaretle onlara erişemediğini biliyorum, ama

³⁰¹ Ostrogorsky, s. 302.

³⁰² Psellos, s. 163, terc. Demirkent, s. 168.

*başka meziyetleri ele alınınca onlardan üstün. Haşin tabiatlı idi, zekî idi ve çok kuvvetli hâfızası vardı, fakat huylarını öylesine kontrol altına almıştı ki, herkesten daha şefkatli olmayı başarmıştı. Ancak ben görünüşe aldanmadım, çünkü azgın bir atı zapteden arabacı gibi haşinliğine gem vurmaya çalıştığını farketmiştim. Böylece öfkelenildiğinde, kan beynine fırlayınca ve vücûdu hiddetinden tir tir titreyince bile çabuk sâkinleşir ve mantığı ile hareket ederdi. Eğer imparator olarak görevi icâbı birisiyle sert konuşur, onu cezalandırmakla tehdît ederse, hemen yüzü kızarırdı. Sanki, normalde kullanmadığı bu kötü sözleri sarfettiği için utanırdı”.*³⁰³ Psellos’un *Khronographia*’sı, onun hümanist yaklaşımının, özellikle hükümdarların karakter tahlillerinde belirginleştiği bir eserdir. İnsanı incelemek ve anlamaya çalışmak onun en büyük ilgi kaynağıydı; dış politikadan ve Bizans’ın uluslararası ilişkilerinden ziyâde, onun tarih anlatısı ağırlıklı olarak, günümüz deyişiyle *psikobiyografik* bir tarzda ifâdesini bulmuştur. Onun, Monomakhos’un karakteristik kişilik özelliklerini tablollaştırırken gösterdiği hüner, okuyucuda bu imparatorun kişiliği hakkında neredeyse şüpheye düşmeyecek denli kesinlik duygusu uyandırmaktadır. Bunda hiç kuşkusuz, uzun yıllar boyunca imparatorun yanında bulunması, özel sekreterliği gibi resmî görevleri sırasında, onun kişilik özelliklerini yakından gözlemleme şansına sahip olması önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, biz de, imparatorun kişisel özellikleri konusunda en önemli birinci el kaynak olan Psellos’un rivâyet ve kayıtlarına başvurmayı daha yararlı gördüğümüzü ifâde etmeliyiz. Esasen diğer Bizans kaynakları, imparatorun kişisel özellikleri hakkında çok sınırlı bilgi vermektedirler, bu da, Psellos’un eserini ve ifâdelerini bizim için çok daha önemli kılmaktadır.

³⁰³ Psellos, s. 163 – 164, terc. Demirkent, s. 169; IX. Konstantinos Monomakhos’un, Bizans siyasal kültüründe imparatorun saygınlığı ve konumu dikkate alındığında, son derece kontrollü ve tevâzu içinde davrandığı açıktır. Bizans siyasal düşüncesinde, imparatorun, Tanrı’nın seçilmiş kulu ve takdir-i İlâhî gereği hüküm sürmek için görevlendirildiği; Tanrı’nın himâyesindeki imparatorluğun hükümdarı olarak İlâhî irâdeyi temsil ettiği kabul edilmekteydi. İmparatorun en önemsiz tebaasına kadar bütün Bizanslıların düşüncesine bu anlayış hâkimdi. Konuşmalarla olsun, yazılı belgelerle olsun, tebaaya sürekli bu düşünce hatırlatılırdı. Tebaa, imparatoru gördüğü anda kendini yere atıp alnını toprağa değdirir. Bizans’ın, başka pek çok merasim biçimiyle birlikte Roma – Helen hükümdar kültüründen miras aldığı secde (προσκύνησις) âdetidir bu. İmparatorluk erkânının en önemli adları ve imparator ailesi üyeleri de dâhil olmak üzere imparatorun bütün tebaası, imparatoru secdeye gelerek selamlar çünkü hiç istisnasız hepsi de, onun kullarıdır (δούλοι), bk. Georg Ostrogorsky, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, Türkçe terc. Özden Arıkan, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 52 – 54.

İmparator Monomakhos'un affetme ve bağışlayıcılık konusundaki yaklaşımı, kendisine karşı entrika çevirip suikast düzenleyenleri bile kapsayacak kadar hoşgörülüydü. Psellos, onun özellikle merhametiyle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Ben, birazcık onun iyi veya kötü mahrem taraflarını anlatacağım. İyi tarafları içinde özellikle merhâmetinden bahsedeceğim. Yaradılıştan şefkatli ve merhâmetli bir adamdı. Kendisine kötülük edenlere karşı kin beslemezdi. Bu müşfik tarafı, ufak suç işleyenlere – yani, başkalarına büyük zarar vermeyenlere demek istiyorum – karşı daha belirgindi. Fakat Tanrı'ya karşı gelecek derecede ileri gidenleri sürgüne yollamakla cezalandırır veya kısıtlı bir alanda oturmaları için emir verir veyahut da hapse attırırdı ve bunları asla affetmeyeceğine dair kendi kendine yeminler ederdi".* Gerçekten de İmparator Monomakhos, hapsedilmelerini emrettiği bazı suçluları, kısa süre içinde pişman olarak ve üstelik gözyaşları dökerek affetmiş ve serbest bıraktırmıştı.³⁰⁴ Psellos'un bu ifadelerinden, Monomakhos'un gerçekten de merhametli bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Devam eden kısımda Psellos, imparatorun gelişkin empati duygusu ve cömertlik gibi olumlu kişisel özelliklerine değinmektedir: *"Hayatımda, başkalarının hislerine karşı bu derece duygulu bir adam daha görmedim. Fikrimce bugünkü nesil arasında onunla bu hususta boy ölçüşecek kimse yoktur. Dahası, onun kadar cömert, onun kadar ideal bir imparatora yakışır davranışlı bir kimse tanımıyorum. O, bu hasletleri kullanmak için tahta çıktığı kanaatindeydi. Gün geçmezdi ki, iyilik yapmasın. İyilik yapmadan geçirdiği, ya da içten gelen cömertliğini segileyemediği gün, onda, bir hükümdar olarak vazifelerini yerine getiremediği hissini uyandırır. Bununla da kalmayıp hayırseverliğin tohumlarını ekti".*³⁰⁵ Psellos, İmparator Monomakhos'un cömertliğine ve empati yeteneğine örnek olarak da, bizzat şahit olduğu şu olayı anlatmaktadır: *"Böyle hikâyelere değer veren kimseler için bu karakteristik faziletine kısa bir örnek vereyim: Bir adam askerî fon'dan para çalarken yakalanmış ve hakettiğinden daha ağır bir ceza ödemeye mahkûm edilmişti. Aslında, adam paralı sınıftan ve asil biriydi. Bununla beraber cezayı talep eden makam çok acımasız davranmıştı. Çünkü bu durum hem saray hazinesini, hem de kamu fonunu*

³⁰⁴ Psellos, s. 165 – 166, terc. Demirkent, s. 170.

³⁰⁵ Psellos, s. 166, terc. Demirkent, s. 170 – 171.

ilgilendiriyordu. Bu cezayı ödeme imkânı olmayan borçlu, imparatorun huzuruna çıkıp onun kararını almak istedi. Kamu mahlemesinin kendi aleyhine verdiği kararı uygulaması ancak bu suretle önlenebilirdi. Davada iki taraf da Konstantinos'a müracaat hakkına sahipti. Dava büyük bir kalabalığı mahkeme salonuna çekti. Ben de bizzat sekreter göreviyle oradaydım ve Themis'in ³⁰⁶ kararlarını kaydetmekle vazifelidim. İki taraf da mahkemeye gelince hırsızlığı yapan – veya yapmakla suçlanan – adam, kendisini dürüstçe ve acıklı bir şekilde savundu. Cezasının sadece, kendi özel mülkünden alınmasını rica etti; kendi borçlarının çocuklarına miras kalmasını istemiyordu. Tam bu sırada soyunmaya başladı. Sanki elbiselerini dahi vererek ödeyecekmiş gibi. Konstantinos, gözleri yaşlarla dolu, onu durdurdu: 'Dur, sevgili arkadaşım! Ailene böyle bir şerefsizlik getirmeyi istemezsin muhakkak. Yiyecek ve giyecek için bile başkalarına muhtaç hale gelecek kadar sefaletle düşüremezsin kendini!' – 'Fakat Efendimiz' diye cevapladı adam, 'Bütün iyi niyetlerime rağmen istedikleri parayı bulamam'. Ve imparatorun buna cevabı: 'Eğer birisi borcunun bir kısmını senin için öderse adaletin yerine geldiğine inanır mısın?' – 'Bu, Tanrı'nın bir lütfu olurdu' dedi adam, 'fakat görebildiğim kadarıyla hiçbir melek veya ilâhî varlık Cennet'ten inip beşerî adaletle uğraşmamakta ve dünya şehirlerinin işleriyle ilgilenmemekte'. Bunun üzerine Konstantinos 'Zararı yok' dedi, 'Ben bu rolü yapar ve senin borcunun üçte birini öderim'. İmparator Monomakhos, daha sonra cömertliğinin derecesini artırarak, adamın borcunun tamamını ödemeyi kabul etmiş, onu büyük bir sıkıntıdan kurtarmıştı. Psellos, imparatorun bu âlicenaplığını ve cömert davranışını anlattıktan sonra, "istesem, Konstantinos hakkında böyle daha pek çok hikâye anlatabilirim" demektedir.³⁰⁷

İmparator Monomakhos'un bir özelliği de, güvenini kazanan veya beğendiği insanları, liyâkatli olup olmamasına bakmadan kısa sürede yükseltmesi ve yönetimde

³⁰⁶ Themis / Θέμις : Yunan mitolojisinde Yasa tanrıçası. Bk. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü-Yunan ve Roma*, Themis, s. 784.

³⁰⁷ Psellos, s. 166 – 167, terc. Demirkent, s. 171 – 172; Psellos'un aktardığı bu hikâye, İmparatorun iyi niyetini ve cömertliğini övmekle birlikte, *bunun bir tür sahtekarlık olduğunu ve Monomakhos'un adalet kavramının sessiz bir kınaması olduğu* şeklinde yorumlayan bir yaklaşım da mevcuttur, bk. Angeliki E. Laiou, "Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries", *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 175.

söz sahibi konuma getirmesi idi. Psellos'un bu konuyla ilgili anlattığı bir olay gerçekten ilginçtir: *“Bu tarih kitabında benim gayem doğru olanları söylemek ve fikrimce bu ufak tefek şeyler Konstantinos'un iyi taraflarıyla hiç uyuşmaz. Konstantinos'un son derece boş ve ahmak bir delikanlıya karşı çocukça bağlılığı ise, ayrı bir konu. İmparator, bir yıl öncesine kadar hayatında kalem ve mürekkep görmemiş bu lağım faresini hükûmetin merkezine getirdi. Bu serserinin Konstantinos üzerinde öylesine tesiri vardı ki, neredeyse elini yüksek iktidara uzatacaktı. Konstantinos ona ‘ tatlı çocuk ’ diye hitap ederdi ve onu Senato’nun ileri gelen bir üyesi yaptı. ‘ Tatlı çocuk ’ aslında ahlâksız, işe yaramazın biriydi fakat imparator onun her sözünü ve her hareketini sanki ilâhî imiş gibi karşılıyordu. Bu ânî sevginin ve delikanlının yükselişinin sebeplerini anlatacağım, ama evvelâ o bu gücü ele geçirmeden önce cereyan eden olaylara geri dönmeliyim”*.³⁰⁸ Psellos, anlatacağını söylediği bu konuya daha sonra hiç dönüş yapmamıştır. Fakat anlattığı kadarıyla bu ‘tatlı çocuk’ hâdisesi, İmparator Monomakhos’un yüksek görevlere atama yaparken kendine has bazı kriterleri olduğunu gösteren ilginç bir olaydır. Bizans İmparatorluğu’nun zayıflamasında ve güçten düşmesinde, liyâkate ve objektif ölçütlere göre değil, kişisel yakınlık gibi subjektif yaklaşımlara göre yapılan yükseltmelerin önemli rol oynadığının tipik bir örneğidir.

Psellos, İmparator Monomakhos’un yaptığı isabetli ve liyâkati dikkate alan atamalara da yer vererek, bu konuda Konstantinos Leikhudes’in İmparatorlukta yüksek yöneticilik görevine atanması olayından bahseder: *“Konstantinos tahta çıktığında, uzun bir deniz yolculuğundan sonra limana ulaşan bir adam gibi, artık dinlenme vaktinin geldiğini düşünmüştü. Bu sebeple imparatorluğun idaresini başka birine vermişti. Bu centilmen asil menşeli olup, birinci sınıf bir âlim, hitabet ilminin bütün kollarında deneyimli, akıllı bir konuşmacı ve tecrübeli bir politikacı idi. Retorik (olağanüstü ikna kabiliyeti sayesinde, bu sanatta çok üstün yeri vardı) çalışmalarının dışında medenî hukuk da okumuştur...Saygı değer bir görünüşü ve güzel bir vücut yapısı vardı. Aynı zamanda berrak ve tannan sesi de etkileyici idi. Sarayın balkonunda imparatorun emirlerini okurken sesi son derece güzeldi. Kendi sorumluluklarını bu fevkalâde adama*

³⁰⁸ Psellos, s. 169, terc. Demirkent, s. 173.

yükleyen imparator, kendini tam bir istirahate terketti. Fırtınadan kurtulan ama hâlâ tuzlu su tüküren bir denizci için normal bir reaksiyondur. Bu esnada işler yolunda gitti, hatta daha da düzeldi. Nâibi gittikçe güçlenerek devlette başrolü oynamaya başladı. Bunun üzerine imparator onu kışkırttı. Gücün başkasına geçtiğini düşünmeye tahammülü yoktu. Meseleleri kendisi kontrol etmek istedi, imparatorluk daha iyi idare edilsin diye değil, kendi istediği olsun diye. Bu sırada âdeta bir kukla idi. Seleflerinin yaptıklarından örnek almaya kalkıştığı zamanlar, güçlü vekili onu durduruyordu”. Psellos, bu konuyla ilgili anlatımının devamında, Monomakhos’un, başarılı yönetici Leikhudes’i görevden aldığını ve bütün protestolara kulağını tıkadığını ifade etmektedir. Leikhudes, daha sonra Ayasofya’nın patrikliğine atanmıştır.³⁰⁹ Bu olay, nâdiren de olsa doğru atamalar yapan Monomakhos’un, çok başarılı yöneticiler karşısında kontrolü kaybetmek kaygısıyla ve Psellos’un ifadesiyle biraz da kıskançlıkla, hatalı kararlar alabildiğini göstermektedir. Oysa Leikhudes, imparatorlukta işleri düzene koymaya başlamıştı, fakat imparatorun kaprisleri ve kıskançlığının devreye girmesiyle, hakkıyla doldurduğu makamından ayrılmak zorunda kalmıştır. Büyük devlet adamlarının, etraflarında büyük insanlar görmekten rahatsız olmadıkları, tam tersine yönetimde kaliteli insanları bir araya topladıkları, devleti ekip anlayışıyla yönettikleri bilinir. Aslında İmparator Monomakhos da, yönetiminin bir döneminde etrafına iyi yetişmiş bilge insanları toplayarak, Bizans İmparatorluğu adına doğru şeyler yapmıştı. Ancak özellikle imparatoriçe Zoe’nin ölüm tarihi olan 1050’den sonra, Monomakhos rejiminde yozlaşmanın daha da arttığı görülmektedir. İmparatorun etrafındaki eski dostları ve işe yarar insanlar, birer birer gözden düşmeye, saraydan ve görevlerinden uzaklaştırılmaya başlamışlardı.

İmparator Monomakhos’un herşeye cân-ı gönülden bağlandığını ifade eden Psellos, imparatorun yaradılışının böyle olduğunu; sevince sevgisinin sınırı olmadığını belirtmektedir: “Birisine kızdığı zaman da, sıkıntısını en acıklı şekilde ve normalin üstünde bir öfke ile açıklardı; hatta bunu hayalgücüyle mübalâğalandırırdı. Diğer

³⁰⁹ Psellos, s. 169 – 170, terc. Demirkent, s. 173 – 175.

tarafından, istediği zaman ne kadar şefkatli davranabileceği, çok şaşırtıcı idi. İmparatoriçe Zoe çok yaşlanıp ölünce, Konstantinos yasa boğuldu. Sadece yas tutmak, mezarının başında gözyaşları dökmek ve Tanrı'dan onun için mağfiret dilemekle kalmadı, ona ilâhî şerefler de bahşetmek istedi. Mezarını destekleyen küçük sütunlardan biri çatlamıştı (gümüşle kaplıydı), çünkü orada nemli bir yer vardı ve bu yarıktan tabiatın cilvesiyle bir mantar bitivermişti. Konstantinos, bunu ilâhî bir işaret şeklinde yorumladı ve sarayda, Tanrı'nın imparatoriçenin mezarında bir mucize gösterdiğini, herkesin onun ruhunun melekler arasına katıldığını bilmesi gerektiğini ilan etti. Tabiatıyla herkes gerçeğin ne olduğunu biliyordu, fakat imparatorun samimi inancını desteklediler; bir kısmı korkudan, bir kısmı da yalanın kendilerine menfaat sağlayacağı ümidiyle". İmparator Monomakhos, eşi imparatoriçe Zoe'nin ölümü ve hatırası karşısında bu denli duygusal davranırken, kendi kızkardeşi Helena'nın ölümünden ise hiç etkilenmemişti. Psellos, eğer öteki kız kardeşi (Euprepia) de kendisinden önce ölmüş olsaydı, onun ölümü de imparatoru etkilemeyecekti, diye ilâve etmektedir.³¹⁰

Psellos, tüm açıksözlülüğü ile İmparator Monomakhos'un olumsuz yönleriyle birlikte *Impreium Romanum*'un yüksek menfaatleri için yaptığı hizmetleri de kaydetmektedir: “Huysuz ve maymun iştahlı idi, fakat herşeyin üstünde bir gâyesi vardı: ülkesini büyük ve şöhretli yapmak. İtiraf etmeliyim ki, bu konuda başarısız sayılmazdı. Çünkü imparatorluğun sınırları bir hayli genişlemişti ve Armenia'nın büyük bir kısmı topraklarımıza katılmıştı. Bu ülkenin kralları tahttan indirilmiş ve Roma'nın hâkimiyetini kabule mecbur edilmişti. Diğer taraftan başka krallara çok küstahça hitap etmesi gereken durumlarda Konstantinos, elçilerle gönderdiği mektuplarda aşırı alçak gönüllü, âdeta yalvarır gibi hitapta bulunurdu – şüphesiz onların dostluğunu kazanmak istiyordu”.³¹¹

1050'lerin başlarından itibaren İmparator Monomakhos'un giderek yalnızlaştığını ve etrafının boşaldığını görüyoruz. Ioannes Ksiphilinos, hukuk alanında gerçekleştirmeyi düşündüğü reformlara karşı oluşan direnç nedeniyle 1050'de

³¹⁰ Psellos, s. 170 – 171, terc. Demirkent, s. 175.

³¹¹ Psellos, s. 173 – 174, terc. Demirkent, s. 177.

nomophylaks görevinden ayrılarak Olympos (Uludağ)'da manastıra çekilmişti. Ardından 1054'te Psellos da, imparatorun sekreterliği görevinden uzaklaştırıldıktan sonra, Olympos manastırında inziva ve keşişlik hayatına başlamıştı. Monomakhos'un ısrarlarına rağmen Psellos, manastır hayatından vazgeçmemişti.³¹²

Psellos, etrafındaki dostlarının huzur veren varlığından uzak kalınca imparator Monomakhos'un yeniden dünyevî eğlencelere daldığını ifade etmektedir: “*Böylece imparator bizim huzur veren varlığımızdan ve retoriğin dinlendirici, keyif verici müziğinden uzak kalınca, yine dünyevî eğlencelere daldı. Meselâ, her çeşit meyvelerle dolu bir parkın ortasına derin bir havuz yaptırdı. Havuz öyle inşa edilmişti ki, kenarı yerle bir seviyede idi. Su havuza kanallarla geliyordu. Neticede parkın ortasında toprağın kazılıp havuz yapıldığını bilmeyen biri, elma veya armut toplamak için ağaçların arasında dolaşırken havuza düşebilirdi. Derin suyun içinde çırpınıp dışarı çıkmaya uğraşırdı – bunu seyreden imparator pek eğlenirdi. Mamafihi, havuz sadece eğlence için yapılmamıştı. Yakınında, bütün etrafı güzelliklerle çevrilmiş eğlenmeye mahsus bir bina inşa edilmişti. Burada Konstantinos günde birkaç defa ılık suda banyo yapardı. İşte böyle suya girip çıkarken bir defasında soğuk aldı, üşüttü. Önce pek önem vermedi fakat üşütme sonradan etkisini gösterdi, hastalık hayatî organlarına yayıldı ve akciğerine sıçradı. Ölmek üzere olduğunu düşündü ve henüz kurban edilmiş öküz gibi soluyarak yatağına uzandı. Ancak, bir halef konusunda³¹³ imparatoriçe Theodora ile yine de konuşmadı. Aksine planlarını gizli tuttu. Theodora'ya hiç danışmadan tahta kimin vâris olacağına karar verdi. Tabiatıyla bu haber Theodora'ya iletildi, zira gizli kalamazdı. Theodora derhal ileri gelen danışmanları ile bir imparatorluk gemisine binerek, sanki fırtınalı bir yolculuktan sonra evine dönen yolcu gibi, saraya döndü.*

³¹² Psellos, s. 176 – 178, terc. Demirkent, s. 179 – 182, n. 219 ve n. 222.

³¹³ Makedonya hanedanının meşru vârisi Theodora, inziva hayatı yaşıyordu ve devlet işleriyle ilgilenmiyordu. Onun danışmanları, büyük kararlılık ve basiret göstererek, bu kriz anında akıllıca davranmışlardı. İmparator IX. Konstantinos Monomakhos hükûmetin ileri gelenleriyle konuşmuş ve yeni imparatorun Bulgaristan eyaleti valisi Nikephoros olmasına karar vermişlerdi. Ancak Theodora yandaşları bu planı bozdu. Nikephoros Selânik'de durduruldu ve geri çevrildi. Böylece IX. Konstantinos, kendi istediği kişinin vârisi olmasını sağlayamamıştır. Psellos, s. 179, terc. Demirkent, s. 182 – 183, n. 223.; Attaleiates de, IX. Konstantinos'un halef olarak belirlediği kişiyi Bulgaristan yöneticisi Nikephoros olarak kaydetmiştir. Bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 51, terc. Umar, s. 62; Zonaras, *L. XVII*, s. 179 – 180 – 181, terc. Umar, s. 96 – 98.

Gelir gelmez de bütün saray muhafız kıtasını kendi tarafına çekti. Onların Theodora'ya bağlanmaları için pek çok sebep vardı: gerçekten o, 'pürpurlar içinde doğmuştu'; yumuşak huylu idi; bugüne kadar geçmişte hayatında çektiği acılar insanı etkiliyordu. İmparator bu haberleri duyunca çok üzüldü ve hastalığı daha da arttı. Fakat artık iyileşme ümidi kalmamıştı ve aynı zamanda normal düşünme, plân yapma yeteneği de kaybolmuştu, bir defa daha derin komaya girdi. Gözleri kapandı, aklı bulandı ve dili dolaştı. Kısa bir süre için, durumunun vahametini farkedecek kadar, kendine geldi. Sonra, kaderine lânet okuyarak öldü".³¹⁴

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos, oniki yıllık bir saltanat döneminin ardından 11 Ocak 1055 tarihinde öldü³¹⁵ ve kendi inşa ettirmiş olduğu Mangana manastırında, sevgili Maria Skleraina'sının yanına defnedildi. Onun hakkında son sözleri Psellos'un söylemesi daha uygun olacaktır: *"İmparator IX. Konstantinos Monomakhos oniki yıllık bir saltanattan sonra işte böyle öldü. Sosyal bakımdan hayatının büyük bir kısmı şan ve şerefle doluydu. Özel hayatında da iyi örnek olmuştu. Böyle söylüyorum, çünkü çabuk kızıverme huyu dışında, birçok yönden çok yumuşak bir adamdı. Devri, değişken tabiatı yüzünden oldukça zıtlıklarla dolu görünüyor: huylarında ve davranışlarındaki değişiklikler, saltanat dönemindeki vesikalara aksetti. Benimki hakiki bir kayıttır, retorik bir deneme değil – İmparatoru olduğu gibi gösteren uygun bir resim".³¹⁶*

³¹⁴ Psellos, s. 178 – 179, terc. Demirkent, s. 182 – 183; Yukarıda, Psellos'un, İmparator Monomakhos'un hastalığı ve rahatsızlıkları hakkında kaydettiklerini nakletmiştik, bk. Psellos, s. 147 – 148, terc. Demirkent, s. 155 – 156; Çağımızın bir tıp uzmanının, İmparator Monomakhos'un hastalığı ile ilgili kaleme aldığı makalesinde, imparatorun ' 12 ya da 13 yıl boyunca artriti (eklem iltihabı) geçirdikten sonra, MS. 1055'te 'titremeden' öldü' ifadesini kullanmaktadır, bk. D. E. Caughey, " The arthritis of Constantine IX ", *Annals of the Rheumatic Diseases*, Auckland 1974, c. 33, s. 77 – 80.

³¹⁵ Ostrogorsky ve Demirkent, İmparator Monomakhos'un 11 Ocak 1055 tarihinde öldüğünü kaydetmişlerdir, bk. Ostrogorsky, s. 312; Psellos, s. 179, terc. Demirkent, s. 183; Bizans Kısa Kronikleri içinde yer alan Kronik 15'de, Konstantinos Monomakhos'un 1042 yılı Haziran Ayı'nın 11'inden, ölüm tarihi olan 8 Ocak tarihine kadar 12 yıl 7 ay süreyle imparatorluk makamında bulunduğu kaydedilmiştir, bk. *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, XII / 1, (nşr.) Peter Schreiner, Viyana 1975, chronik 15, s. 159: " Κωνσταντίνος 'ο Μονομάχος έβασίλευσε ίουνίω ια' , ίνδικτιώνος ι', έτους ,ζφν'. Κρατήσας χρόνους ιβ', μήνας ζ', έτελεύτησεν ίαννουαρίω η', ίνδικτιώνος η', έτους ,ζφξγ' ".

³¹⁶ Psellos, s. 179, terc. Demirkent, s. 183, n. 224; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 610; Skylitzes, *CFHB*, s. 478, İng. terc. Wortley, s. 445 – 446; Zonaras, *L. XVII*, s. 179 – 180 – 181, terc. Umar, s. 96 – 98; Attaleiates, *CSHB*, s. 50 – 51, terc. Umar, s. 62.

II. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN RUSLAR, NORMANLAR VE ERMENİLERLE SİYÂSÎ VE ASKERÎ İLİŞKİLERİ

A. RUSLARIN BİZANS BAŞKENTİ KONSTANTİNOPOLİS'İ KUŞATMALARI (1043)

Çalışmamızın bu kısmında, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Rusların Konstantinopolis'e yönelik gerçekleştirdikleri saldırı ve kuşatma harekâtını anlatmaya çalışacağız. Fakat bundan önce, Bizans – Rus ilişkilerinin yoğunluk kazandığı Makedonya hânedanı dönemindeki seyrine bakmanın yararlı olacağını düşünüyoruz. Bizans – Rus ilişkilerine Monomakhos dönemi öncesini de içeren daha bütüncül bir yaklaşımı tercih etmemizin, konuyu daha anlaşılır kılmaya katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Rusların kimi zaman Peçeneklerle ittifak hâlinde Bizans'a karşı harekete geçmesi, Bizans başkentine yönelik kuşatma girişimleri, Hristiyanlığın Bizans kanalıyla kabulünün Bizans – Rus kültürel etkileşimi üzerindeki etkisi ve hânedan evliliklerinin iki taraf ilişkilerinin yumuşamasındaki rolü gibi hususlar üzerinde durmanın kaçınılmaz olarak daha bütüncül bir bakış açısını gerektirdiğini ifade etmeliyiz. Aynı zamanda, dönemin uluslararası ilişkiler konjonktürü bağlamında; Rusların Bizansla ilişkilerinin yoğunlaştığı ve kuşatmalarla Bizans'ı baskı altına aldıkları bir ortamda, hemen aynı sıralarda vukû bulan batıdan Peçenek, doğudan Selçuklu saldırılarının ve Anadolu'da hızlı Türk ilerleyişinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı açıktır. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, amacımız Bizans – Rus ilişkilerinin çok ayrıntılı bir anlatımını sunmak olmayıp; tarihçi Jakob Buckhardt'ın gayet özlü şekilde ifade ettiği “ *Tarih, bir kuşağın, kendisinden öncekilerden dikkate*

değer bulduklarının kaydıdır”³¹⁷, tanımı doğrultusunda, çalışma konumuz bağlamında Bizans – Rus ilişkilerinde ‘dikkate ve kayda değer’ hususları ortaya koymaktır.

A.1. MAKEDONYA HÂNEĞANI DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU - KİEV RUSYASI İLİŞKİLERİ

Bizans İmparatorluğu ile Rus siyasî yapıları arasındaki ilişkiler özellikle Makedonya hânedanı döneminde canlanmış ve bunun sonucunda iki taraf arasında askerî, siyâsî ve ekonomik ilişkilerde yoğunlaşma meydana gelmiştir. İmparator VI. Leon döneminde, 907 tarihinde Rus Prensi Oleg büyük bir donanmayla Konstantinopolis surları önünde görünerek, başkent in çevresindeki yerleri yağmalayıp pek çok insanı öldürmüş ve imparatoru kendisiyle müzâkerelerde bulunmaya ve anlaşma yapmaya zorlamıştı.³¹⁸ Aynı olaya değinen Ostrogorsky; Rusların, Bizans hükûmetinden başkentteki Rus tâcirlerinin hukûkî durumunu güvence altına alan bir ahidnâme kopardığını eklemektedir. Resmî olarak 911 eylülünde yürürlüğe giren bu antlaşma Bizans İmparatorluğu ile genç Rus devleti arasında tanzim edilmiş ticârî ilişkilerin başlangıcını teşkil etmiştir.³¹⁹ Bu anlaşmanın hükümleri arasında, Ruslara tanınan,

³¹⁷ Marek Tamm, “ Yeni Tarih Yaklaşımlarının Tartışılması İçin Bir Çerçeve ”, *Tarih Üzerine Yeni Yaklaşımların Tartışılması*, (ed.) Peter Burke ve Marek Tamm, çev. Güney, Atilla, İmge yay., Ankara 2021, s. 13.

³¹⁸ Vasiliev, Rus Prensi Oleg tarafından Konstantinopolis’e yönelik düzenlenen askerî harekâtı, X. Yüzyıl Bizans tarihçisi Leon Diakon’un eserinde yer alan bir bilgiye dayandırmaktadır. Vasiliev, Oleg tarafından düzenlendiğini iddia ettiği bu kuşatma seferiyle ilgili ne Bizans ne de başka kaynaklarda bilgi bulunmadığını belirtmektedir. Vasiliev bu iddiasını, Leon Diakon’un tarih eserinde yer aldığını belirttiği, imparator Ioannes Tzimiskes’in, Rus hükümdarı Svyatoslav’a hitaben söylediği: “ Umarım, içtiği yeminine ihanet edip, pekçok gemi ve kalabalık bir orduyla Konstantinopolis önlerine gelen baban İgor’un mağlubiyetini unutmamışsındır ” ifadesine dayandırmaktadır. İgor’un zamanından önce Bizans ile yapılan bu anlaşma, Vasiliev’e göre Prensi Oleg’in yaptığı anlaşma olmalıydı, bk. Vasiliev, s. 369 – 370, n. 57, 58.

³¹⁹ *The Russian Primary Chronicle*, s. 65 -71 ve 73 -78; *The Nikonian Chronicle*, s. 38 ve 52; Ostrogorsky, Rus hükümdarı Oleg tarafından Konstantinopolis’e karşı düzenlenen seferden birçok defa şüpheye düşüldüğünü ifade etmekle beraber, kendisi bu seferin varlığını kabul etmekte ve eserinde yer vermektedir, bk. Ostrogorsky, s. 241, n. 2; George Vernadsky, *Kievan Russia*, Yale University Press, New Haven 1948, s. 26 – 28; Paul Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier -A Political Study of the Northern Balkans (900-1204)*, CUP, Cambridge 2004, s. 32.

Bizans İmparatorluğu'nun askerî seferlerine katılma hakkı da yer almaktaydı.³²⁰ Bu anlaşma için Oleg'in gönderdiği elçilik heyeti Bizans başkentinde bir süre misafir edilerek Bizans'ın zenginliği onlara gösterilmiştir; elçilere altın, gümüş, ipek ve kıymetli kumaşlar ile değerli taşlar hediye edilerek Rusya'ya gönderilmişlerdir.³²¹

Mâhir bir politikacı ve diplomat olan imparator I. Romanos Lekapenos (919 – 944) döneminde, 941 haziranında ânî olarak gelişen Rus saldırısına komuta eden Prens İgor, pekçok gemiden oluşan donanmasıyla Bithynia'nın Karadeniz sahillerine çıkartma yaptı. Ruslar, bu saldırı sırasında Boğaziçi'nin bütün Anadolu yakasını tahrip ederek yağmaladılar. Kumandan Ioannes Kurkuas, derhal harekete geçerek, Boğaziçi sahillerindeki savaşa müdâhil oldu. Bundan sonra Ruslar arka arkaya yenilgiye uğradılar. Rus donanması, *parakoimomenos*³²² Theophanes tarafından komuta edilen bir deniz savaşında meşhur *Grek ateşi*³²³ ile imha olundu. Ruslardan sağ kurtulabilenler,

³²⁰ Ostrogorsky, aynı yer.

³²¹ Bizans ve Ruslar arasında yapılan bu antlaşma hakkında ayrıntı için bk. Mualla Uydu Yücel, “Rusların İstanbul Kuşatmaları”, *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, (ed.) Murat Arslan ve Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yay., İstanbul 2017, s. 288 – 289.

³²² Parakoimomenos/ Παρακοιμόμενος; kelime karşılığı, “İmparator'un yanında uyuyan kişi”. İmparatorun yatak odasının muhafızı. Bu görev sadece hadımlara verilir, bk. Psellos, terc. Demirkent, Ek Sözlük, s. 300; *Parakoimomenos*, İmparatorun emriyle herhangi bir suikaste karşı kişilerin üstlerini arayabilme yetkisine de sahip olup, bu göreve getirilecek şahısların güvenilir kişilerden seçilmesine dikkat edilirdi, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 78 vd.; *Parakoimomenos* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk., A. Kazhdan, “Parakoimomenos”, *ODB*, v.3, s.1584.

³²³ Savaşlarda kullanılan önemli bir Bizans icadı “Rum ateşi” ya da “sıvı ateş” denilen *Grek Ateşi*'dir. İçeriği gizli bir silâh oluşu, Bizans tarihindeki birçok meşhur muhârebede oynadığı belirleyici rol ve yapımında kullanılan terkîbin kaybolmuş olması, günümüzde bu silâhın gizemini artırmaktadır. Decker'e göre; Bizanslıların Rum ateşi formülleri sıkı korunan bir devlet sırrı olarak kaldı. Komşu halklar atış sifonlarını, pompaları ve hatta âletin kendisini ele geçirmelerine rağmen, ne Araplar ne de Bulgarlar Bizans atış sisteminin aynısını yapamadılar. Rum ateşi, suyun üzerinde de yanma özelliği nedeniyle, esas kullanım yeri olan denizde daha da korkutucu hâle geliyordu. Bunu fırlatma sistemi, dünyanın ilk alev makinesini yaratmıştı. Rum ateşi, 674 – 678 ve 717 – 718 tarihlerinde düzenlenen Müslüman Arap kuşatmalarında çok kritik rol oynamıştı. 941'deki Rus taarruzu karşısında, onbeş tane hizmet dışı kadirga gerekli ekipmanla techiz edilerek, düşman donanmasının büyük kısmı tahrip edilmiş ve Rum ateşinin sonuç alıcı etkisi bir kez daha kanıtlanmıştır, bk. Michael J. Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, Türkçe terc. A. Tunçer Büyükonat, Doruk yay., İstanbul 2016, s. 294 – 296; Rum Ateşi, Emevîlerin son dönemiyle, Abbâsîlerin ilk zamanları başta olmak üzere, müteâkip devirlerde Müslüman filoları tarafından da yoğun olarak kullanılmış, Müslümanlara müthiş bir ivme kazandırmış, bu sâyede Müslümanlar alternatif savaş ateşleri ve silahlar geliştirerek bunları etkin bir şekilde kullanmaya başlamışlardır, bk. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz – Çöl, Gemi ve Tacir -*, Klasik yay., İstanbul 2012, s. 195; Rum ateşi hakkında bk. Pınar Ülgen, *Doğu – Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Ortaçağlar)*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2016, s. 117 – 119; Grek Ateşi hakkında bilgi için ayrıca bk., Eric McGeer, “Greek Fire”, *ODB*, V. 2, s. 873; Bizans ordularının kullandığı silahlar, teşkilatlanma ve taktikleri hakkında bilgi için bk. C.W.C.

geldikleri istikâmete, kuzeye doğru geri çekildiler. Bizanslılar tarafından esir alınan Ruslar katledildiler. 907 ve 941 yıllarında meydana gelen Rus saldırılarının sonuçları bakımından birbirinden farklı olması, Bizans İmparatorluğu’nun askerî kudretinin bu zaman zarfında ne kadar arttığının göstergesi olarak yorumlanmıştır.³²⁴

Rus hükümdarı İgor, 943 yılında Rus ve ücretli Peçenek birliklerinden müteşekkil büyük bir kuvvetle Tuna nehrine ulaştıktan sonra, burada harekâtın devamı konusunda Rus boyar meclisinin görüşüne başvurdu ve meclisin tavsiyesi üzerine, özellikle müttefiklerinin muhtemel bir sadakatsizliğini de dikkate alarak seferi iptal edip Kiev’e döndü.³²⁵ Fakat müttefiki Peçenekleri Bizans topraklarına saldırmaları konusunda teşvik etti ve Peçenekler Bizans hâkimiyetindeki Trakya’ya kadar ulaştılar. Topraklarını akınlardan korumak isteyen Bizans hükûmeti anlaşma yoluna gitmeyi tercih etti ve Kiev Rus devletiyle ticaret anlaşmasını yenilemeyi uygun buldu. 944 tarihli bu anlaşma, esasen Prens Oleg’in Konstantinopolis’e karşı düzenlediği ilk saldırının peşinden imzalanan 911 yılındaki anlaşmaya dayanmakla beraber, bazı bakımlardan Bizans imparatorluğu için daha elverişli bulunmaktaydı. Bizans–Rus anlaşması “*Güneş parladıkça, dünya durdukça, içinde bulunulan yüzyıl ve gelecek yüzyıllar boyunca*” yürürlükte kalacaktı. Ayrıca anlaşma ile Ruslar, Bizans’a, ihtiyaç duyması hâlinde askerî yardım sözü de verdiler.³²⁶

Oman, *Ok, Balta ve Mancınık Ortaçağ’da Savaş Sanatı 378-1515*, Türkçe terc. İsmail Yavuz Alogan, Kitap yay., İstanbul 2013, s. 35 – 51.

³²⁴ Ostrogorsky, s. 258; Vasiliev, s. 371; Vernadsky, s. 28 – 31; Levchenko, s. 164; Gregory, s. 260; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., VII. Dizi-sa. 222, Ankara 2007, s. 9; Yücel, “ Rusların İstanbul Kuşatmaları ”, s. 289 – 296; Fatma Koçak ve Murat, Özkan, “ Bizans’tan Ruslara Miras: Hristiyanlık ”, *JISR*, Nisan 2015, c.8, sa. 378.

³²⁵ Kezban Acar, *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya*, İletişim yay., İstanbul 2020, s. 33; Ruslar, 943 – 944’teki bu Bizans seferi sırasında, başkent üzerine yürümekten vazgeçince Asya sâhilindeki mücâvir bölgelere saldırarak Bithynia ve Nikomedia sahillerini yağmalamışlardır, bk. Clive Foss, *Anadolu’daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II – Nikomedia*, çev. F. Yavuz Ulugün, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yay., İzmit 2002, s. 32; Rusların, 943 – 944’te Hazarlar ve Bizans arasında sıkışması hakkında yararlı bir makale için bk. Osman Karatay, “ Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası ”, *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69–108; Bizans tarih kaynakları 944 seferi ve antlaşması hakkında bilgi vermemektedirler, bu konuda bk. Frank Edward Wozniak, *The Nature Of Byzantine Foreign Policy Toward Kievan Russia In The First Half Of The Tenth Century: A Reassessment*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford Üniversitesi, 1973, s. 148.

³²⁶ Rus hükümdarı İgor’un seferi ve 944 yılında yapılan Bizans – Rus anlaşması için bk. *The Russian Primary Chronicle*, Laurentian Text, Translated and edited by Samuel Hazards Cross and Olgerd P.

Bizans İmparatorluğu ile Kiev Rusyası arasında bu anlaşma ile kurulan dostâne ilişkiler, 957 yılında Rus Büyük Prensesi Olga'nın Konstantinopolis'e gerçekleştirdiği ziyaretle daha da pekişmişti. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos, Rus tahtının vârisi olan prenses Olga'yı, Bizans sarayının resmî merâsimlerinin şatafatını yansıtan görkemli bir törenle karşılamıştı.³²⁷

Nikephoros Phokas (963 – 969) ve Ioannes Tzimiskes (969 – 976) dönemlerinde Balkanlarda Bulgarlara karşı sürdürülen mücâdeleler sırasında, imparator Nikephoros Phokas'ın daveti üzerine Rus Prens Sviatoslav da bu mücâdelede yerini almıştı. Fakat Rus kuvvetlerinin Bulgaristan içlerinde elde ettiği başarılar sonucunda Sviatoslav'ın Bizans arazisi sınırlarına dayanması, Bizans yönetiminde rahatsızlığa yol açmıştı. Zira Sviatoslav'ın birlikleri Bizans toprakları içinde okadar ilerlemişlerdi ki, neredeyse Konstantinopolis surlarına dek yaklaşmışlardı. Ioannes Tzimiskes derhal harekete geçerek, akrabası Bardas Skleros ve birliklerini Ruslara karşı görevlendirdi. Bardas Skleros, Rusları Arkadiopolis (Tekirdağ) yakınlarında durdurdu ve Bulgaristan'a çekilmeye zorladı. 972'de Sviatoslav, Bizans ordusu ve donanması tarafından kuşatıldı ve zorlu bir çatışmanın ardından Bulgaristan'dan çıkmak zorunda kaldı. Bizans'ın kararlı tutumu, Sviatoslav'ı iç işlerine odaklanmaya ve Rusya'daki iktidarını güçlendirmeye yöneltti.³²⁸

İmparator II. Basileios (976 – 1025) döneminde Bizans – Rus ilişkileri, Bardas Phokas isyanının tazyiki altında, dostâne bir şekil aldı. 990'lı yıllarda İmparatorluğun ve Makedonya hanedanının durumu oldukça hassas bir durum arz ediyordu. II. Basileios'a karşı ayaklanan Bardas Phokas neredeyse tüm Anadolu'yu kendi safına çekmeyi

Sherbowitz-Wetzor, The Medieval Academy of America, Printed at Crimson Printing Company, Cambridge Massachusetts 1953, s. 72 – 78; Doğulu kaynaklarımızdan Yahya b. Saîd el- Antâkî de, 943'teki Rus saldırısına eserinde yer vermiştir, bk. *Târîhü-l Antâkî*. (nşr.) Ömer Abdusselam Tedmuri, Lübnan, 1990, s. 41; Türkçe terc. Belma Dönmez, “ Târîhu'l – Antâkî'nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi ”, *EÛSBE*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Cüneyt Kanat), İzmir, 2019., s. 157; Ostrogorsky, s. 258 - 259; Vasiliev, s. 371; Acar, s. 33.

³²⁷ VII. Konstantinos (*Porphyrogennetos*), Rus prensesi Olga (Elga)'nın ziyaretini *de Ceremoniis adli* eserinde “ *Ετέρα δοχή τῆς Ἑλλάδος τῆς Ῥωσέννης* ” başlığı altında anlatmaktadır, bk. Konstantinos Phorphyrogennetos, *de Ceremoniis Aulae Byzantinae*, (ed.) Reiske, J. J., Constantine VII Porphyrogenitus, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, *CSHB*, II, Bonn 1829, s. 594 – 598; *The Russian Primary Chronicle*, s. 82 – 84; *The Nikonian Chronicle*, s.55-57; Vasiliev, s. 371.

³²⁸ Vasiliev, s. 368; Ostrogorsky, s. 258 – 259; Levchenko, s. 168.

başarmıştı. İmparatorluğun kuzeydeki arazisi Bulgar istilâsı tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.³²⁹ II. Basileios, bu gelişmeler karşısında, Rus Prensi Vladimir’e işbirliği teklifinde bulundu. Buna göre; Prens Vladimir’in göndereceği 6000 askerden oluşan yardıma karşılık, II. Basileios kız kardeşi prenses Anna’nın Vladimir’e eş olmasını kabul edecekti. Ayrıca Vladimir Hristiyanlığı kabul ederek, Rusların da bu dine girmesine gayret edecekti.³³⁰ Sonuçta Rusların da yardımıyla Bardas Phokas’ın ayaklanması bastırıldı ve âsî lider öldürüldü. Ancak imparator II. Basileios’un sözüne sadık kalmaması ve kız kardeşinin Vladimir’le evlenmesi konusunda isteksiz davranması üzerine, Rus Prens, Kırım’daki bir Bizans şehri olan Chersonesus’u kuşatarak zaptetti. II. Basileios, bu gelişme karşısında verdiği sözü tutmak için zorla da olsa ikna olmuştu. Rus Prens Vladimir vaftiz edilerek Hristiyanlığa geçişinden sonra imparatorun kız kardeşi prenses Anna ile de evlendi. Rusların Hristiyanlığa geçişini simgeleyen bu olayın 988 mi? Yoksa 989 yılında mı? meydana geldiği tartışmalı bir konudur. Hangisi doğru olursa olsun, Rusların bu dine girmeleri, gerek Rus tarihi ve gerekse dünya tarihi üzerinde önemli etkileri olan bir gelişmedir. Bizans – Rus ilişkileri bundan sonraki süreçte dostâne şekilde gelişmiş ve bu durum uzun süre devam etmiştir. Aralarındaki ticari, kültürel ve ekonomik ilişkiler giderek artan bir ivme kazanmıştır.³³¹

³²⁹ Bizans – Bulgar ilişkileri üzerine analitik ve yararlı olabilecek bir yaklaşım denemesi için bk. Petır Mutaçıyev, *Bulgarlara ve Bizans’a Dair Bir Kitap*, çev. Aziz Nazmi Şakir Taş, Janet 45 yay., 2006. Bizans Tarihi uzmanı Bulgar tarihçi Petır Mutaçıyev’in kaleme aldığı " Bulgarlara ve Bizansa Dair Bir Kitap " adlı bu eser; Bulgaristan’ın bütün Ortaçağ hayatının ana hatlarını belirleyen başlıca faktörün Bizans’la yakınlığı olmasının, Bulgarların zihninde Bizans toplumu hakkında, onun bir fesat ocağı olduğu imajını yerleştirdiğini; Bizanslıların, lüks hayat süren, elleri işe değmemiş, iyice bozulmuş, askerî şerefden yoksun, diğer halklara sadece medeniyetlerinin dış parlaklığı, sözde eğitilmişlikleri ve belâgat alanındaki ustalıkları sayesinde üstünlük sağlamış insanlar olduğu görüşünün tartışmaya açık olduğunu ileri sürmektedir.

³³⁰ *The Russian Primary Chronicle*, s. 93 - 119; *The Nikonian Chronicle*, s. 97 - 101; Kiev prensi Vladimir’in Hristiyanlığı kabul etmeden önce, Müsevîlik ve İslâmiyet gibi çeşitli tektanrılı dinler hakkında ciddi araştırmalar yaptığı ve Bizans tarzı Hristiyanlığı seçmesinin kaçınılmaz olmadığı, ifade edilmiştir, bk. Jonathan Shepard, “ Spreading the Word: Byzantine Missions ”, *The Oxford History of Byzantium*, (ed.) Cyril Mango, Oxford University Press, New York 2002, s. 236; Rusların Hristiyanlığı kabul ederek Bizans etkisine girmelerinde ticârî ilişkilerin ve Konstantinopolis’e ulaşan Vareg ticâret yolunun rolü hakkında yararlı bir makale için bk. Fatih Şen, “ Erken Rusların Din Değiştirerek Bizans Etkisine Girmelerinde Konstantinopolis’e Giden Vareg Ticaret Yolunun Rolü ”, *Mavi Atlas*, 9 (1): 111-123.

³³¹ *The Russian Primary Chronicle*, s. 110 - 113; *The Nikonian Chronicle*, s. 97 - 101; *Târîhû-l Antâkî*, s. 209 - 210; terc. Dönmez, s. 311 – 312; Vasiliev, s. 372; Ostrogorsky, s. 282; Rusların Hristiyanlığa

Uzun süren istikrar dönemi, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemine gelindiğinde, bozulmaya başladı. En önemli nedeni ise, Kedrenos'un kaydettiğine göre, “*İskit tâcirler*” yani Ruslar ve Bizanslılar arasında çıkan kavgada bir Rus asilzâdesinin öldürülmesiydi.³³² Bu olay, muhtemelen, Rusların Bizans'a karşı bir askerî harekâta girişmesini tetiklemeye yetti.

A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE RUSLARIN KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMASI (1043)

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminin hemen başlarında meydana gelen Georgios Maniakes'in tehlikeli isyan hareketi henüz bastırılmışken, bu kez dışarıdan gelen bir tehdit, hem de Konstantinopolis surlarının hemen önünde kendini gösterdi. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Rus saldırısının görünüşteki nedeni, bir Rus asilzâdesinin Bizans başkentindeki bir kavgası sırasında öldürülmesiydi. Fakat Rusları harekete geçiren asıl sebepler, Psellos'un da yerinde tespitiyle, farklı gelişmelerin bir sonucuydu.³³³

girmesi ve bunun sonuçları üzerine bilgi için bk., Şir Muhammed Dualı, *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din – Devlet İlişkileri*, İz yay., İstanbul 2014, s. 34 – 39; Sigfus Blöndal, *The Varangians Of Byzantium*, An aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benediks, Cambridge University Press, New York 1978, s. 43-44; Koçak ve Özkan, s. 380 – 383; Rusların Hristiyanlığa ve Ortodoksluk mezhebine Bizans'ın rehberliğinde dâhil olması, bu ulusu, ortak bir din etrafında toplanan ve mânevî merkezinin Konstantinopolis olduğu kabul edilen, siyâsî ve tarihsel olmaktan çok ideolojik bir oluşumu ifade eden ‘*Bizans Milletler Topluluğu*’nun önemli bir parçası hâline getirdiği, ifade edilmiştir. Rusya'da Bizans ideolojik mirası hakkında bir değerlendirme için bk. Paschalis M. Kitromilides, “Erken Modern Siyaset Düşüncesinde Bizans Mirası”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 351-357; Özellikle Ruslar, Macarlar ve Alanlar'a yönelik olarak, Bizans'ın Hristiyanlığı yayma amaçlı misyonerlik faaliyetleri için bk. Sergey A. Ivanov, “Religious Missions”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 320 – 332.

³³² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.551; Skylitzes, *CFHB*, s. 430 - 433, İng. terc. Wortley, s. 404-405; Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe terc. Enver Ziya Karal, TTK yay., Ankara 2000, s. 79.

³³³ Rusların 1043 tarihinde Bizans'a yönelik saldırısı hakkında bk. Psellos, s. 129 – 133, terc. Demirkent, s. 138 - 142; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.551 – 553 ; Skylitzes, *CFHB*, s. 430 – 433, İng. terc. Wortley, s. 404 - 406; Zonaras, *L. XVII*, s. 167 – 169, terc. Umar, s. 86 - 87; Attaleiates, *CSHB*, s. 20 – 21, terc. Umar, s. 35 – 36; *The Russian Primary Chronicle*, s. 138 – 139; Vasiliev, s. 372 – 373; Vernadsky, s. 81 – 82.

Maniakes Ayaklanması'nın bastırılmasından sonraki ihtiyatsızlığı, Rusların saldırıya geçmesine yol açan bir âmil olarak gören Psellos, imparator Konstantinos'un tedbirsizliğini, bu tâlihsiz olayın nedeni olarak görmüştür. Psellos, sayılamayacak kadar çok sayıda Rus gemisinin Marmara denizine süzülerek girdiğini ve Konstantinopolis limanını abluka altına aldığını kaydetmektedir. “ *Bu barbar millet* ” şeklinde tavsif ettiği Rusların, ‘ *Roma imparatorluğuna karşı çılgınca nefret beslediklerini, şu veya bu hayâlî bahane ile sürekli savaşa giretiklerini* ’ ifade eden Psellos, özellikle imparator II. Basileios ve kardeşi Konstantinos'un ölümünden sonra Rusların düşmanlıklarının canlandığını belirtmektedir.³³⁴ Vernadsky de, söz konusu dönemde Rus – Bizans ilişkilerinin bir “ *akut krizler* ” dönemine yuvarlandığını ifade etmektedir.³³⁵ Başka tarihçiler ise, ilişkilerdeki aynı eğilime dikkat çekerek, imparator II. Basileios'tan sonra tahta çıkan imparatorlar VIII. Konstantinos, III. Romanos, IV. Mikhail ve V. Mikhail'in iktidarlarını kapsayan 1025 - 1042 arasındaki dönemde, Rusların, Bizans İmparatorluğu üzerinde askerî ve siyasî rollerinin arttığını ifade etmişler, özellikle imparator Monomakhos'un hâkimiyetinde Bizans – Rus ilişkilerinin keskin dönüşümler yaşadığını belirtmişlerdir.³³⁶ Ayrıca Rus devletinin bu dönemdeki coğrafi genişlemesinin aldığı seyir, Bizans'a karşı izledikleri politikayı belirleyen önemli bir faktör olmuştur. Nitekim 1043 yılında Bizans'ı hedef alan bu son Rus taarruzundan sonra, Rus devletinin sıklet merkezinin kuzey doğuya doğru kaymasıyla, Ruslar, Bizans için tehdit unsuru olmaktan uzaklaşmıştır.³³⁷

Az önce değindiğimiz üzere Rus asilzâdesinin Konstantinopolis'te öldürülmesi, saldırı için sadece bir bahane olmuştur. Kiev Rus hükümdarı Yaroslav (1036 – 1054),

³³⁴ Psellos, s. 129 – 130, terc. Demirkent, s. 138 – 139; Rus tarihçi Gumilev, Psellos'a bu konuda eleştirel yaklaşmaktadır: “ *Psellus halt etmiş! Çünkü Rus varang (Vareg) taburu Suriye ve İtalya'da 988'den 1081'e kadar Hristiyanlık ve Bizans uğruna savaşmıştır. Rusya'da güçlü bir Grek hayranlığı vardı, fakat bu hayranlık söz konusu kırım döneminde tam bir antipatiye dönüştü. Dolayısıyla, 1043 yılı civarında Rusların Batıya doğru yönelişlerini, geçmişte arada bir olan olaylardan saymak gerekir* ”, bk. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Ruslar Ve Büyük Bozkır Halkları**, çev. D. Ahsen, Batur, Selenge yay., İstanbul 2006, s. 347.

³³⁵ Vernadsky, s. 81.

³³⁶ A. Kazhdan ve G. G. Litavrin ve Z. V., Udaltsova, “ *Отношения Древней Руси и Византии в XI – первой половине XIII в.* ”, in **Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies**, (ed.) Hussey, J.M.,- Obolensky, D. – Runciman, S., Oxford, London 1966, s. 75.

³³⁷ Ostrogorsky, s. 309.

oğlu Vladimir'i bir donanma ile Konstantinopolis üzerine gönderdi, Rus kuvvetleri 1043 yılı yaz mevsimi başında Konstantinopolis önlerindeydi.³³⁸ Burada belirtmeden geçmek istemediğimiz husus, gerek Skylitzes ve gerekse Rus kroniğinin, Rus donanmasının Konstantinopolis'e ulaşmadan önce Tuna havzasında mola verdikleri konusundaki ortak ifadeleridir.³³⁹ Bundan farklı olarak Skylitzes, Bizans'ın Tuna havzasındaki komutanlarından *βέσσης* Katakalon Kekaumenos'un Ruslarla henüz Konstantinopolis'e ulaşmaları öncesinde ve Bizans karşısında uğradıkları yenilginin ardından dönüşleri sırasında katıldığı çarpışmalardan bahsetmesidir. Skylitzes, 'İskitler' diye andığı Ruslar'ın, yiyecek aramak amacıyla çıktıkları toprakların Kekaumenos'un yönetim alanında olduğunu belirterek, Kekaumenos'un Ruslara karşı savaştığını, onları gemilerine kaçmak zorunda bırakarak, mağlup ettiğini kaydetmektedir. Skylitzes, Ruslar döndüklerinde onlara karşı direnmek amacıyla yine orada beklediğini ifade etmektedir.³⁴⁰

Ruslar, barış için muazzam miktarda bir tazminat ödenmesini talep ettiklerinde, Rus savaş gemileri çoktan Marmara denizine sızmıştı. Kedrenos'un kaydına göre, her gemici için 'üç litra³⁴¹ altın' (*χρυσίου λίτρας τρεῖς*) ödenecekti.³⁴² Psellos ise, ödenecek tazminat konusunda farklı bilgi vermektedir. Ona göre; tazminat birey bazında değil, 'her gemi için 1000 stater³⁴³ (*στατῆρας*)' olarak talep edilmişti ve Ruslar bu ödemenin kendilerine âit bir gemide yapılmasını bildirmişlerdi. Bu şartların karşılanması Bizans için oldukça zordu, fakat Ruslar muhtemeldir ki, kabulü zor şartları ileri sürerek, Psellos'un yukarıda ifade ettiği gibi, savaşımaya kararlı olduklarını

³³⁸ “ Поход Владимира, сына Ярослава, против Константинополя весной в начале лета 1043 г. ”, bk. Kazhdan ve Litavrin ve Udaltsova, s. 75.

³³⁹ Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 407; *The Russian Primary Chronicle*, s. 138.

³⁴⁰ Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 407.

³⁴¹ Litra (*λίτρα*, Lat. *Libra*): Çeşitli boyutlarda ağırlık birimi olup, Bizans'ın en önemli ağırlık ölçüsüdür. I. Konstantinos tarafından 309 ya da 310'da para sisteminin temeli olarak belirlenmiştir. *Logarike Litra*'nın tam ağırlığı tartışmalıdır. 1 Logarike Litra = 72 altın sikke idi; Teorik normu, yaklaşık 324 gramdan 319 grama düşmüş gibi görünüyor. Litra hakkında bk. Erich Schilbach, “ Litra ”, *ODB*, v. II, s. 1238.

³⁴² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.552.

³⁴³ Stater : 8,6 gram ağırlığında altın para, bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 300.

göstermiş oluyorlardı. Nitekim Bizans tarafı, Rus elçilerine cevap vermeye bile tenezzül etmeyerek, savaşı göze aldığını belli etmişti. Ruslar kalabalık oluşlarına da güvenerek, Bizans başkentinin önünde sonunda teslim olacağını ümid ediyorlardı.³⁴⁴ İki önemli ana kaynağımız, Kedrenos ve Psellos'un tazminat konusunda yukarıda belirtilen farklı ifadeleri ve verdikleri rakamlar, ödenmesi talep edilen rakam ile bunun Bizans mâliyesine getireceği yük, gerçekten de imparatorluğun tâkâtini zorlayacak boyutta mıydı? Burada, bir miktar riske girmeyi göze alarak, kaynaklarımızın verdiği rakamlar ve bunların parasal karşılıklarının miktarı konusunda tahminî de olsa fikir yürütmemiz yararlı olacaktır kanaatindeyiz. Zira, buradan, hem Rusların parasal taleplerinin boyutunu hem de o dönemdeki Bizans mâlî gücünün bunu karşılayacak durumda olup olmadığını anlamamız mümkün olacaktır. Kedrenos'un telaffuz ettiği '*her gemici için 3 litra altın*'; 1 litra 72 altın sikkeye eşit olduğuna göre, gemici başına 216 altın sikkeye tekâbül etmektedir. Aşağıda, bu sefer sırasında yenilen Rusların 15.000 civarında asker kaybettiklerini dikkate aldığımızda, bunun muazzam bir meblağ tutacağı anlaşılmaktadır. Diğer kaynağımız Psellos'un '*her gemi için 1000 stater*' ifadesi dikkate alındığında da karşımıza hatırı sayılır bir miktar çıkmaktadır; 1 stater 8,6 gram olduğuna göre 8.600 gr altın tutmaktadır. Bu ise gemi başına yaklaşık 9 kilo altın tazminat ödeneceği anlamına gelmektedir. Attaleiates'in Rus donanmasının sayısı ile ilgili kaydına göre "*sayısı 400'den az olmayan Rus gemileri*"³⁴⁵ için yaklaşık 4 ton civarında altın tazminat ödenmesi gerekeceği anlaşılmaktadır. İmparator Monomakhos döneminde Bizans mâliyesinin içinde bulunduğu sıkıntılı durum dikkate alındığında³⁴⁶, gerek

³⁴⁴ Psellos, s. 130, terc. Demirkent, s. 139.

³⁴⁵ "...πλοίων Ῥωσικῶν τῶν τετρακοσίων οὐκ ἀποδεόντων..", bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 20, terc. Umar, s. 35; Azîmî ise, kanaatimizce oldukça abartılı bir rakam vererek, *Rus donanmasının 700 parça gemiden oluştuğunu*, ifade etmektedir, bk. Azîmî, **Tarih**, s. 4, neşr. ve terc. Sevim, s. 7: "و ظهرت اساطيل الروس سبعة مائة قطعة " Küçüksipahioğlu, *Haçlılar Ve İstanbul* adlı çalışmasında, Attaleiates'in kaydına dayanarak, '*1043 yılı İstanbul kuşatmasında Rus donanmasının yaklaşık 400 gemiden oluştuğunu*', ifade etmektedir, bk. Bîrsel Küçüksipahioğlu, **Haçlılar ve İstanbul (1096 – 1261)**, Pozitif yay., İstanbul 2021, s. 76 – 78; Acar, Rusların Konstantinopolis üzerine düzenledikleri 860 – 861 tarihli seferde Rus armadasında 200 gemi olduğunu kaydetmektedir, bk. Acar, s. 31.

³⁴⁶ Aşağıda, çalışmamızın IV. Bölümünde Monomakhos dönemindeki mâlî durum hakkında bilgi verilmektedir. İmparator Monomakhos döneminde Bizans – Peçenek savaşlarının şiddetlendiği 1049 – 1053 döneminde İmparatorluğu mâlî durumu gerçekten de kriz kelimesiyle ifade edilebilecek sıkıntılı bir döneme girmişti. Ancak, Monomakhos dönemi öncesinde Zoe ve Theodora'nın ortak yönetim döneminden intikâl eden mâlî durumun da pek parlak olmadığı, yukarıdaki bölümde değinildiği üzere

Kedrenos ve gerekse Psellos'un verdiği rakamlardan hareketle, bu miktarda bir tazmînâtın, Bizans mâlî gücünü oldukça aşacağı anlaşılmaktadır. Kedrenos'un verdiği rakamlar oldukça yüksek bir meblağ tutmakla beraber, biz Psellos'un kaydını dikkate alsak dahi, bu derece yüklü bir tazminat ödeyerek mâlî bakımdan muhtemel bir iflas ve çöküşe karşılık, 'kırk katır mı? Kırk satır mı?' seçeneği karşısında Bizans yönetiminin Ruslarla savaşmayı tercih etmiş olması anlaşılır hâle gelmektedir, kanaatindeyiz. Zaten yukarıda değinildiği üzere, Rusların amacı, ağır şartlar ileri sürerek Bizans'ı savaşa zorlamaktı. Muhtemelen Ruslar, Maniakes isyanının hemen ardından Bizans'ın içinde bulunduğu zor durumdan yararlanarak 'şehirlerin kraliçesi' Konstantinopolis'i ele geçirmek ve/veya yağmalamak amacındaydılar.

Bizans imparatorluk donanmasının³⁴⁷ o sırada kötü durumda olması ve çeşitli üslere dağılmış bulunması nedeniyle³⁴⁸, imparator Monomakhos, hurdaya ayrılmış bazı eski gemileri tamir ettirerek faal duruma getirtti.³⁴⁹ Sarayın hizmetine tahsis edilmiş

Psellos'un da satırlarına yansımıştır. Özellikle İmparatoriçe Zoe'nin aşırı müsrif tutumu, hazineyi zor duruma sokmuştu.

³⁴⁷ Çoğu kurumlarda olduğu gibi donanmasını da Roma İmparatorluğu'ndan miras alan Bizans İmparatorluğu'nda donanmaya " ploimôn / ploimos " adı verilmekteydi. Donanmayı oluşturan gemiler için " dromôn " ismi kullanılmaktaydı. Donanmayı oluşturan gemiler; hafif ve ağır donanımlı *dromôn*lar olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. İmparator Iustinos (518 - 527) döneminde Bosporos'ta kullanılmak ve İstanbul Boğazını korumak amacıyla " Dromonion Basilikon / Basilikon Ploimôn " diye adlandırılan " İmparatorluk Donanması " kuruldu. İmparatorluk Donanması'nın komutanlığına ise " *droungarios tou ploimou* " olarak adlandırılan bir amiral atandı. Bizans Donanması'na komutanlık yapacak amiralin deniz savaşlarında uygulanacak taktik ve mücadele konusunda yetenekli ve deneyimli olması gerekmektedir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 135 – 136.

³⁴⁸ Psellos, o sırada Bizans deniz kuvvetlerinin zayıf durumda olduğunu ve savaş gemilerinin çeşitli deniz üslarına dağılmış olduğunu, şurada burada nöbette olduklarını kaydetmektedir. Bk. Psellos, s. 130, terc. Demirkent, s. 139. Psellos'un bu ifadesinde açıkça yer belirtilmemiş olmakla beraber, donanmanın bir kısmının, aynı tarihlerde İtalya üzerindeki Bizans menfaatlerine yönelik tehdit oluşturan Normanlara karşı görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bir sonraki bölümde çalışmamızın Bizans – Norman ilişkileri ile ilgili kısmında Normanların İtalya üzerindeki faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir.

³⁴⁹ Bizanslılar savaş gemileri olarak kürekli, uzun ve dar kadırgalar kullanmışlardır. Klasik dönemin savaş gemilerine benzemekle beraber, bu gemilerin önemli bazı farklılıkları da vardı. VI. yüzyıldan itibaren Bizans donanmasında kullanılan *dromon* veya *koşucular* denen savaş gemileri, Bizans savaş gemileri için en sık kullanılan terim hâline gelmiştir. *Dromon* ve diğer savaş gemilerinin betimlemeleri X. yüzyıl askeri klavuzu *Taktika*'da yer almaktadır. *Taktika*'da *dromon* tipi savaş gemileri, her seviyede kürek çekmek için 25 oturma sırası, tam güverteleri, (bir sırada 2 tane olmak üzere) 200 tane kürekçisi, sayısı 100'e çıkan ek mürettebatı olan gemiler şeklinde yer almıştır. *Dromon* ve diğer savaş gemileri 1 ilâ 3 adet *siphon* ya da Rum ateşi fırlatıcısıyla donatılabilirdi. Araştırmacılar, bu gemilerin boylarının 31.5 – 38.8 metre ve enlerinin ise 5 – 6 metre arasında olduğunu tahmin etseler de, anlaşıldığı kadarıyla boyutlar farklılık gösterebilmekteydi. *Taktika*'da *galea* adı verilen daha küçük boyutlu, tek direkli ve tek seviyede kürekçileri olan savaş gemilerinden de bahsedilmiştir. *Galea* tipi savaş gemileri, teke tek muhârebede

olan nakliye gemilerini de donanmanın hizmetine verdi. Çok sayıda gemicinin yerleştirildiği birkaç kadırgayı Grek Ateşi ile techîz ederek, Rus gemilerinin karşısındaki limana yerleştirdi.³⁵⁰ Monomakhos bu şekilde savaş hazırlıklarını ikmâl ettikten sonra, beraberinde üst düzey bürokratlar ve birkaç senatörle bir gemiye binerek, geceyi geçirmek üzere limanda demirledi. Daha sonra İmparator, bir haberciyle Ruslara savaş ilânını bildirdikten sonra, şafakla birlikte Bizans donanmasını savaş düzenine soktu. Rus ve Bizans donanması karşılıklı olarak savaş düzenine girdiklerinde, imparator, beraberinde Psellos da bulunduğu halde, bir tepe üzerinden mücâdeleyi seyretmek üzere konuşlanmıştı.³⁵¹ Bizans donanmasına *magistros* Basileios Theodorokanos³⁵² komuta ediyordu. İmparatorun emriyle önce Bizans donanması harekete geçti. Bunun üzerine Rus donanmasından birkaç gemi süratle Bizans gemilerine doğru ilerlemeye başladı ve sonra ikiye ayrılarak, Bizans kadırgalarının etrafını çevirip taciz etmeye başladılar. Her iki tarafın askerleri bulundukları gemilerden birbirlerine saldırmaya başladılar. Savaşın kaderini tayin eden unsur, yine Grek ateşi olmuştu. Bizans gemilerinden fırlatılan Rum ateşi korkunç etkisini kısa zamanda gösterdi. Rus askerleri gemilerinden suya atlayarak, panik içinde ümitsizce kaçışmaya başladılar. Rusların içine düştüğü bu durum, Bizans filosunun inisiyatifi tamamen ele

dromon tipi gemilerle başa çıkmak için çok küçük olup, büyük ihtimalle devriye, keşif, iletişim amaçlı ve vur – kaç amaçlı deniz baskınlarında kullanılmışlardır. Yenikapı kazılarında açığa çıkarılan 37 batıktan 6'sının, VIII. – X. yüzyıllar arasına tarihlenen *galea* tipi savaş gemilerinin örnekleri olabileceği değerlendirilmiştir, bk. Michael R. Jones, “Bizans İmparatorluğu’nda Kargo Gemileri ve Savaş Kadırgaları”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 138 – 141.

³⁵⁰ Bizans donanmasında kullanılan gemilerin en önemli ve işlevsel olanları, su yüzeyinde yanan ve *khelandion* gibi bazı gemilere monte edilen bir *siphonês* veya *siphonia* / *sifon* vasıtasıyla püskürtülen ve kaynaklarda *pyr thâlâssion* ya da *pyr hygron* gibi farklı isimlerle anılan “Rum Ateşi” mekanizmasının geminin pruvasına yerleştirildiği gemilerdir. Stratejik silah olarak kabul edilen “Rum Ateşi” ve *sifon*ların yerleştirildiği gemiler, İmparatorluğun deniz savaşlarında düşmanlarına karşı üstünlük sağlamasında önemli rol oynamıştır, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 137 – 138.

³⁵¹ Psellos, s. 130 – 131, terc. Demirkent, s. 139 – 140.

³⁵² Basileios Theodorokanos, daha önce Sicilya’da Georgios Maniakes’le birlikte savaşmıştı. Fakat Müslüman Araplara karşı kazanılan Traina zaferinden sonra Maniakes ile birlikte azledilerek, tutuklanmış ve Konstantinopolis’e getirilmişti. Çok geçmeden aynı yıl (1040) içinde serbest bırakılmış ve Armenia themalarından birine *strategos* olarak atanmıştı. Theodorokanos, 1043 yılı şubat ayında imparator IX. Konstantinos tarafından, Maniakes’i isyandan vazgeçirmek göreviyle Bari’ye gönderilmişti. Aynı yılın Haziran ayında tekrar Konstantinopolis’e dönmüş olan Theodorokanos, Bizans başkentini kuşatan Rus donanmasına karşı başarıyla savaşmıştı, bk. Psellos, terc. Demirkent, s. 140, n. 181; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.523, 531, 552; Glykas, *CSHB*, s.595.

geçirmesini sağladı ve Rus tarafının düzeni bozulduğu gibi savaş hatları da dağılmaya başladı. Tam bu esnada deniz dalgalanmaya başladı ve kopan kasırganın kabarttığı dalgalar Rusların üzerine yıkıldı. Kasırganın yol açtığı dalgaların tesiriyle bazı Rus gemileri batarken, bazıları da kayalara çarpmak suretiyle parçalandılar. Bir kısmı da mürettebatıyla birlikte boğazın sularına gömüldü. Savaş, Rusların ağır hezimet ve Bizans kuvvetleri tarafından kâmil katliama uğratılmasıyla sona ermişti. Öyle ki, Psellos'un ifadesiyle “*Barbarlar büyük bir katliama uğradı ve sel gibi akan kanlarla deniz kıpkırmızı kesildi*”.³⁵³ Skylitzes, 15.000 civarında Rus askerinin cesedinin Boğaziçi kıyılarına vurduğunu kaydeder; savaştan sonra sıkı şekilde tâkibe uğrayan Ruslar kara yolu üzerinden Karadeniz'in batı sahillerine doğru kaçmışlardı.³⁵⁴ Yine Skylitzes'in kaydettiğine göre, Ruslar mağlup olarak geri çekilirken, Varna civarında tekrar Katakalon Kekaumenos'un birlikleri tarafından hezîmete uğratılmışlardır. Rus askerlerinin çoğu öldürülmüş, esir alınanlar Konstantinopolis'e götürülerek gözlerine mil çekilmiştir.³⁵⁵ İmparator Monomakhos, kıyı bölgelerini korumak amacıyla görevlendirmeler yaptıktan sonra, kazandığı zaferi ihtişamlı bir resmî törenle kutladı.³⁵⁶

Skylitzes ve *Rus Birincil Vekâyinâmesi*'nde yer alan kayıtlardan öğrendiğimize göre; İmparator Monomakhos, yenilgi ve kasırganın sebep olduğu perişanlıkla kaçmaya çalışan Rusların peşinden Bizans donanmasını göndermiştir. Skylitzes'e göre 24, *Rus Kroniği*'ne göre 14 Bizans savaş gemisi Rusları takip etmiş, fakat vukû bulan çarpışmada Kibyrrioton *theması strategos* Konstantinos Kaballourios'un amiral

³⁵³ Psellos, s. 131 – 132, terc. Demirkent, s. 140 – 141; *The Russian Primary Chronicle*, s. 138 - 139; *The Nikonian Chronicle*, s. 145 - 146; Gumilev : “ *Rus filosunun bu sefer sırasında Rum ateşiyle yakıldığını, kurtulan gemilerin Bizanslılar tarafından teslim olmaya zorlandığını ve seferin bir hezimetle sonuçlandığını, esirlerin gözlerine mil çekilerek kötürüm vaziyette geri döndüklerini* ” kaydederek, “ *Demek ki Bizans, henüz Rusya için oldukça dişli bir rakipti* ”, ifadelerini kullanmaktadır, bk., Gumilev, *Eski Ruslar*, s. 346.

³⁵⁴ Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 406 – 407; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 553; Zonaras, *L. XVII*, s. 168 – 169, terc. Umar, s. 86 – 87; Bu Rus hezimetine doğulu kaynaklarımızdan Abû'l-Farac da değinmiştir, bk. Gregory Abû'l-Farac, Türkçe terc. Doğrul, c. I, s. 301; Treadgold, s. 592; Şerif Baştav, *Bizans Tarihi – Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2021, s. 149.

³⁵⁵ Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 407; *The Russian Primary Chronicle*, s.138; *The Nikonian Chronicle*, s. 146.

³⁵⁶ Psellos, s. 131 – 132, terc. Demirkent, s. 140 – 141; Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 407.

gemisi ile birlikte 4 Bizans gemisi Ruslar tarafından ele geçirilerek, askerleri de öldürülmüştür. Kaballarios'un da hayatını kaybettiği bu çarpışmada, Bizans donanmasında yer alan gemilerin bir kısmı Rusların eline geçmiş, bir kısmı batmıştır. Gemilerdeki Bizans askerlerinin bir kısmı Ruslar tarafından esir alınmış, kaçabilenler kaçmış, bazıları ise denizde boğulmuşlardır.³⁵⁷ Ruslar, bu son çarpışmalarda üstün gelmişlerse de, bu durum, 1043 yılı Rus seferinin başarısızlıkla sonuçlandığı gerçeğini değiştirmemiştir.

1043 yılında uğradıkları ağır hezimetten sonra, yukarıda da değinildiği üzere Rus devletinin stratejik ağırlık merkezi kuzey doğuya kaymış ve bundan sonra Bizans ile ilişkiler dostâne şekilde gelişmiştir. Nitekim çok geçmeden Peçeneklerin Balkan yarımadası üzerinde yayılmaları, Bizans'ı, Kiev Rus devleti ile ilişkilerini iyileştirme ortamını hazırladı. 1051'de Rus hükümdarı Yaroslav'ın bir Rus din adamını Kiev Metropolitliğine atayarak, Bizans'a karşı dini bağımsızlık yolunda adım atması ilişkilerde yeniden gerilime yol açtı. Fakat Bizans, 1053'te, Konstantinopolis'in belirlediği Yunanlı bir metropoliti kabul ettirmeyi başardı. Bizans ile Kiev Rusyası arasında kalıcı barış ise Rus hükümdarı Yaroslav'ın oğlu Vsevolod ile Monomakhos'un kızının³⁵⁸ evlendirilmesi sonucunda sağlandı. Bu Bizans prensesinin Vsevolod ile evliliğinden Vladimir adında bir erkek çocuk dünyaya geldi. (1053)³⁵⁹ Fakat bu evlilik konusunda, başta saraya yakın tarihçi Psellos olmak üzere Bizans tarih kaynaklarının İmparator Monomakhos'un gerek Zoe'den ve gerekse diğer evliliklerinden çocuk sahibi olduğuna dâir herhangi bir bilgi vermediklerini dikkate aldığımızda, Vsevolod'un,

³⁵⁷ Skylitzes, *CFHB*, s. 433, İng. terc. Wortley, s. 406 – 407; *The Russian Primary Chronicle*, s.138; *The Nikonian Chronicle*, s. 146.

³⁵⁸ İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un Rus prens Vsevolod ile evlendirilen kızının, muhtemelen Maria Skleraina'dan doğmuş olduğundan bahsedilmiştir; Bizans - Rus hânedan evlilikleri hakkında yararlı bir makale için bk. A. Kazhdan, "Rus – Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries", *HUS*, v. 12/13, s. 414 – 429.

³⁵⁹ *The Russian Primary Chronicle*, s. 142; Hânedanlar arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlayan siyâsî evliliklerin yanısıra, askeri bakımdan Rus – Varag birlikleri de Bizans İmparatorluğu'nda özellikle muhâfız gücü olarak hizmet etmekteydiler; Bununla ilgili olarak Skylitzes, Rusların "*okyanus ötesindeki adalardan da çok sayıda asker topladıklarını*" kaydetmektedir, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 430 – 433, İng. terc. Wortley, s. 404-405; Bu konuda yararlı olabilecek bir makale, bk. Georgios Theotokis (2012) "Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans", *BS*, 22, p. 125-156.(<http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.1039>).

Monomakhoslara mensup başka bir hanımefendi ile izdivâcî da ihtimal dâhilinde bulunmaktadır.³⁶⁰ Vsevolod döneminde Bizans ve Rusya arasında kalıcı ilişkilerin kurulması ve Bizans uygarlığının etkisi sayesinde Bizans'ın Ruslar üzerindeki nüfuzu güçlenmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun Rusya ile gelişen ilişkileri Rusya için de kârlı olmuş, bu ilişkiler Kiev Rusyasına da yaramıştır. Dini etki, sanat alanında da etkilenmenin yolunu açmış, XI. yüzyılda Bizans sanatı, Kiev Rusyasının gelişimine önemli katkı sağlamıştır.³⁶¹ Bizans kültürünün Ruslar üzerinde farklı alanlarda etkide bulunduğu bilinmektedir. Fakat bu etkilenme durumu, Rusya'da tam bir Bizanslılaşmaya da yol açmamış, Bizans kültür unsurları Rusya'da değişime uğramış bir sûrette tezâhür etmiştir. Acar, alınan öğelerin Bizans kökenli olmakla beraber, Bizans'ta anlaşıldığı gibi anlaşılmadığını ifade eder ve bu bağlamda önemli bir örnek olarak '*Bizans evrensellik ilkesi*'nin, '*Roma Hristiyan imparatorluğunun Tanrısal planda eşsiz bir kaderi olduğuna dâir inancın üzerine oturmuş tarihî-teolojik bir dünya görüşü olmasına mukabil*'; Bizans'ın '*eski*'ye dâir bilgisinden ve '*eski*' imajından yoksun Kiev Rusyası'nda '*evrenselliğe*' ve '*monarşinin tanrısallığı*'na bakış konusunda da farklılıklar bulunduğunu kaydetmektedir.³⁶²

B. BİZANS - NORMAN İLİŞKİLERİ

İmparator Monomakhos dönemini de kapsayan XI. yüzyıl, Normanlar'ın İtalya'daki Bizans hâkimiyet bölgesine yönelik ardısıra askerî başarılar elde ettiği bir dönem olmuş; Bizans imparatorluğu gerek yönetimin yaptığı hatalar, gerekse uluslararası gelişmelerin

³⁶⁰ Kazhdan, "Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.417.

³⁶¹ Levchenko, s. 188; Vernadsky, s. 82; Kazhdan, A. - Litavrin, G. G. – Udaltsova, Z. V., s. 75.

³⁶² Acar, s. 44 – 46; Bizans kanalıyla Ortodoks Hristiyanlığın kabulünün, '*Rus ulusal kimliğinin Ortodokslukla bağlantılı olarak gelişmesine ve Doğu Slavlarının kültürel özgünlüğünün korunmasına katkı sağladığı*' da ileri sürülmüştür. Bu argüman, '*Katolik Kilisesi'nin âyinlerde ve kültür-eğitim alanlarında Latince'yi dayatmasına karşılık, Ortodoksluğun ulusal dillerde âyine imkân vermekte ve ulusal dillerin gelişimine fırsat tanımakta olduğu*', fikrine dayandıran bir yaklaşım için, bk. Deniz Berktaş, **Rusya – Batı Çatışmasında Fener Rum Patrikhanesi**, Cumhuriyet Kitapları yay., İstanbul 2021, s. 92 – 93.; Yağcı, Bizans'ın Ruslar üzerindeki kültürel etkisi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Ruslar açısından Bizans'ın en önemli ihraç unsuru ise medeniyetidir. Bizans medeniyeti, Rusların Ortodoks mezhebinin benimsemesiyle birlikte kendine çok geniş bir yayılım alanı bulmuştur. Bizans, bu süreçte Ortodoks mezhebinin sağladığı bağlar sayesinde Ruslar açısından dinî düşüncenin, ilmin ve siyasî meşruiyetin merkezi haline gelmiştir...*", bk. Yağcı, s. 104 vdd.

elverişsizliği gibi nedenlerle, âdeta Normanlar karşısında etkisiz bir direniş göstermek konumunda kalmış ve kaybeden taraf olmuştur. İmparatorluğa yönelik, aşağıda değinilen yakın tehditlerin artması da, gerek yöneticilerin gerekse dönemin tarihçilerinin, uzak İtalya'daki gelişmeler karşısında görece kayıtsız davranmalarına zemin hazırlamıştır. Nitekim başta Psellos olmak üzere, bu dönemle ilgili Bizans kaynaklarında Normanlar ile ilişkiler konusuna tatmin edici düzeyde yer verilmemiştir. Kaynaklarda verilen bilgiler de daha çok, IX. Konstantinos döneminden önceki hükümdarlar ile Makedonya hanedanından sonra başa geçen Komnenoslar dönemindeki Bizans-Norman ilişkileri hakkındadır. Yukarıda I. Bölüm'de isyan olayına yer verdiğimiz Bizanslı kumandan Georgios Maniakes'in, Sicilya'daki ³⁶³ başarılı faaliyetleri, imparator IV. Mikhail döneminde meydana gelmişti. Bilindiği üzere Maniakes, imparator Monomakhos'un başa geçmesiyle görevinden azledilmiş, ayrıntısını yukarıda açıkladığımız sebeplerle ayaklanan Maniakes başarısız olarak öldürülmüştü ³⁶⁴. XI. yüzyılda Bizans'ın en değerli komutanlarından birisi olan Maniakes'in bu şekilde devreden çıkmasıyla, batıdaki Norman ilerleyişi hızlanmış ve İtalya'daki Bizans toprakları, bu kuzeyli savaşçı kavmin hedefi hâline gelmişti.

Normanlar³⁶⁵, VIII. yüzyılın sonundan XI. yüzyılın sonlarına kadar, İzlanda'dan Kiev Rusyası'na kadar çeşitli ülkeleri yağmaladılar ve Ortaçağ Avrupası üzerinde etkili olan en önemli istila hareketlerinden birisini gerçekleştirdiler. 860 yılında Normanlar

³⁶³ Maniakes'in Sicilya seferi için bk. *The Deeds of Robert Guiscard*, s. 8 vd.; *Geoffrey Malaterra*, s. 55 - 57; Skylitzes, *CFHB*, s. 398 - 399, İng. terc. Wortley, s. 375; Attaleiates, *CShB*, s. 12 - 13; terc. Umar, s. 25; İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal, Akdeniz'de Rumlara (Bizans'a) ve Müslümanlara ait mamur bir ada olan Sicilya'nın en büyük ve Mağrib'den gelenlerle savaşçısı en çok ada olduğunu ifade etmektedir, bk. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2021, s. 172.

³⁶⁴ Biały, s. 176 – 180.

³⁶⁵ Norman sözcüğü, batı dillerinde “Nort”(kuzey) ve Man (adam, insan) sözcüklerinin kaynaşmasından oluşmuştur. Anlam olarak “Kuzey adamı”, “kuzey insanı” mânalarına gelmektedir, bk. Seyhun Şahin, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2016, s. 19 vd.; Normanlar hakkındaki en önemli kaynaklardan birisi olan Geoffrey Malaterra, Norman'ları şöyle tanımlamaktadır: “ ‘Nort ‘ yani kuzey, İngiliz dilinde coğrafyayı belirtir. Kuzeyden gelmeleri sebebiyle kendilerine ‘ Norman ‘, yaşadıkları yere ise ‘ Normandy ‘ Normandia dediler”, bk. Geoffrey Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. By Wolf, Kenneth Baxter, Michigan 2005, s. 52.

Pisa'yı yağmaladılar ve efsaneye göre Roma olduğunu düşündükleri Luni'yi ele geçirip yaktılar.³⁶⁶

Bu istila hareketleri o derece şiddetliydi ki, Vikingler olarak da bilinen bu savaşçılar, yaydıkları korku ile şehirleri haraca bağlamışlardı.³⁶⁷ Norman akınları başlangıçta Avrupa'nın kuzey sahilleri ve Britanya adalarında küçük Viking grupları tarafından uygun mevsimlerde gerçekleştirilen baskınlar şeklindeyken, zamanla dar kapsamlı akınlar yerini geniş çaplı yayılmaya bırakmıştır. Bu İskandinav yayılması sadece batıya değil doğuya da yönelmişti. İstilâcılar, güney Rusya'da etrafı çevrili olan ve Rusça'da *gorod* adı verilen üsler kurduktan sonra, daha önce buralara kadar gelmiş Arap, Yahudi ve Bizans tüccarlarının yollarını takip ederek Karadeniz ve Hazar denizine ulaşip Doğu dünyası ile temasa geçmişlerdi. Bu savaşçı kuzey insanları Konstantinopolis'te Bizans imparatorlarının özel muhafız birlikleri arasında yer almışlardır.³⁶⁸

IX. ve X. yüzyıllarda Normanlar; batıda Britanya³⁶⁹, Frank toprakları,³⁷⁰ güneybatı Avrupa'da İspanya ve güney Avrupa'nın Akdeniz sahillerine dek

³⁶⁶ A. Kazhdan, "Normans", *ODB*, v.3, s. 1493 – 1494.

³⁶⁷ Şahin, s. 23; Vikinglerin ilk dönem yayılmaları hakkında bk., François Neveux, *The Normans*, Translation by Howard Curtis, Running Press Book Publishers, London 2008, s. 24 – 41; Halil Berktaş, "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 100 – 102; Berktaş, Normanları, Vikinglerin dönüşüme uğramış varyantı olarak tanımlamakta, özellikle de Normandiya'da Viking ve Frank geleneklerinin kaynaşmasından son derece enerjik, savaşta cesur, pazarlıkta inatçı, üstelik eli sıkı, hazineci ve defineci kişiliklerin yaratıldığını, ifade etmektedir.

³⁶⁸ Normanlar, bir dönem Bizans ordusunun en değerli unsurunu teşkil etmişlerdi. Georgios Maniakes'in sancağı altında Sicilya'da asker olarak Varaeg – Rus birlikleri içinde İskandinav savaş lordu Harald Hardrada da yer almaktaydı. Varaegler, daha sonra Bizans imparatorlarının muhafız kuvveti olarak görev almışlardır, bk. Ostrogorsky, s. 307; Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, s. 65; Normanların XI. yüzyılda Anadolu'daki faaliyetleri hakkında bk. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "XI. Yüzyılda Anadolu'da Norman Şeflerinin Faaliyetleri", *HSIJH*, 2018, v. 10, p. 1-19; Bizans – Norman ilişkileri hakkında ayrıca bk. Sevtap Gölgesiz Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *TİD*, c. XXVII, sa. 1, Temmuz 2012, s. 101-118.

³⁶⁹ Normanların Britanya'daki faaliyetlerini konu alan yararlı bir çalışma için, bk. Marc Morris, *The Norman Conquest*, Windmill Books, London 2013; Normanların İngiltere'deki fetih ve hâkimiyetleri için bk. Jeremy Black, *İngiltere Tarihi*, çev. Yıldız Aytaç, Doğu Batı yay., Ankara 2020, s. 78 – 124.

³⁷⁰ Normanların Frank toprakları ve Normandiya üzerindeki yayılmaları hakkında bilgi için bk. Trevor Rowley, *The Normans*, "Normandy in the first half of the eleventh century", Chapter 2, The History Press – Printed in Great Britain 2009, s. 39 – 58.

yayılmışlardı. Normanların özellikle Sicilya ve İtalya'daki yayılmaları,³⁷¹ Bizans imparatorluğu ile temasa geçmelerine yol açmıştır. Kazhdan'a göre, Güney İtalya'nın Norman işgali 999 veya 1016/17'de başladı. Önce Normandiya'dan Bizans veya Lombard prenslerinin paralı askerleri olarak girdiler, daha sonra II. Roger'ın bir krallık halinde birleştirdiği birkaç prenslik kurdular. Basileos Boioannes ve Georgios Maniakes gibi Bizans generallerinin başarılarına rağmen, Normanlar 1040-1071 yılları arasında İtalya'da Bizans *themalarını* işgal ettiler.³⁷² Burada belirtilmesi gereken bir husus da, mevcut şartların Normanların ilerleyişini kolaylaştırmış olmasıdır. Bu bakımdan, Yağcı'nın da ifade ettiği üzere, İtalya coğrafyasında XI. yüzyılda Bizans menfaatlerine ve hâkimiyetine yönelik en önemli tehdit Normanlardan yönelmiştir.³⁷³

Normanlar ulaştıklarında, İtalya siyasi birlikten yoksun durumda idi. Kuzey İtalya Germen hükümdarları ve Papa arasında çatışmalara boğulmuşken, Sicilya'nın Ağlebîlerce fethedilmesi³⁷⁴, İtalya yarımadası için de istikrarsızlığı artıran bir gelişme olmuştu. Çok geçmeden Müslüman Araplar, İtalya'ya yönelik yıpratıcı yağma akınlarına başlamışlardı. Güney İtalya 1000 yılı civarında üç ayrı hâkimiyet alanına ayrılmış durumdaydı: Apulia ve Calabria Bizans İmparatorluğu'nun kontrolünde bulunurken; Sicilya, Müslüman Arapların elindeydi. İtalyanın merkezi ve Campania ise Lombard prenslerinin egemenliği altındaydı. Lombard prensliklerinden ayrılarak bağımsızlaşan Amalfî ve Naples, Bizans ile irtibatlarını sağlamlaştırarak, yeniden Lombardların eline geçmekten korunmaya çalışıyorlardı. Bizans stratejisi, İtalya'dan

³⁷¹ Normanların güneyde İtalya'daki yayılmalarının başlangıç aşaması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. John Julius Norwich, *The Normans in the South 1016 – 1130*, Faber & Faber, London 2018, s. 3 – 17.

³⁷² A. Kazhdan, “Normans”, s. 1493.

³⁷³ Yağcı, s. 153.

³⁷⁴ Kuzey Afrika (İfrîkiyye)'daki Ağlebîler (800 – 909); Araplar, Berberîler ve Endülüs Emevîlerinin oluşturduğu bir koalisyon kuvvetiyle 827 yılında Sicilya'yı fethetmeye başlamıştır. Ağlebî hükümdarı I. Ziyâdetullah (817 – 838), o sıralarda Bizans'ın içinde bulunduğu zayıflıktan ve ada halkı üzerinde Bizans yönetiminin yolaştığı huzursuzluktan faydalanarak Sicilya'yı fethetmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Muhittin Kapanşahin, *Ağlebîler 800 – 909*, Yalın yay., İstanbul 2013, s. 127 – 133; Ağlebîler'in Sicilya adasını fethi hakkında ayrıca bk. Martino Mario Moreno, “Sicilya'da Müslümanlar”, çev. Abdulhalik Bakır ve Aydın Çelik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (ed.) Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yay., Ankara 2008, s. 682 – 685; Ağlebîler hakkında bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, “Ağlebîler” *DVİA*, c. 1, s. 475 – 478.

vazgeçmek niyetinde olmadığı gibi, böyle bir korunma talebini reddetmeyecek diplomatik yeteneğe de sahip bulunuyordu.³⁷⁵

Roma Kilisesi ile Konstantinopolis Kilisesi arasındaki dinî rekâbet de Normanların İtalya'ya girip yayılmalarında kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Bizans, güney İtalya'da Roma Kilisesi'nin nüfuzunu kırmak amacıyla, kendi kontrolündeki Apulia ve Calabria bölgelerinde, imparator Nikephoros Phokas'ın talimatıyla ruhban sınıfı örgütlendirilmiş, Latince âyinler yasaklanarak, Grekçe ayinler zorunlu kılınmıştı. Bu durumun doğal sonucu olarak Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki çekişme kuvvetlenmiş, çalışmamızın ilerleyen kısmında ayrıntılı bilgi verilecek olan dünya tarihi bakımından çok önemli bir gelişme olan 1054 tarihindeki *Schizma*,³⁷⁶ yani Doğu ve Batı kiliseleri arasında kesin ayrılma meydana gelmişti.³⁷⁷

Bu arada Güney İtalya'da durum giderek Bizans'ın lehine gelişmeye başlamış, Konstantinopolis bir adım daha atarak buradaki arazisini bir "*Katepanlık*"³⁷⁸ idaresi altında birleştirerek (1020) bölgedeki hâkimiyetini organizasyon bakımından kuvvetlendirmişti. Buradaki *Katepanlık*'ın başına getirilen Basileios Boioannes, Bizans İmparatorluğunun düşmanlarına karşı birçok zaferler sağlamak suretiyle, buradaki Bizans egemenliğini sağlamlaştırmıştı.³⁷⁹ İmparator II. Basileios, İtalya'daki bu başarıların meyvelerini toplayamadan 1025 yılı Aralık ayında ölünce, işler tersine dönmeye başlamıştı. Nihâyet, imparator IV. Mihail döneminde, Georgios Maniakes komutasında Sicilya üzerine bir sefer düzenlendi. Bizans ordusunda Vareg – Rus

³⁷⁵ Şahin, s. 40.; Yağcı, "Ağlebîler tarafından Sicilya'nın fethinden sonra, Bizans, İtalya'nın güneyindeki Longobardia ve Calabria bölgelerine çekilmiştir. Bölge, bu tarihten itibaren sık sık Bizans'ın Sicilya'yı geri alma; Arapların ise hâkimiyetlerini Bizans'ın Güney İtalya'daki topraklarına yayma amacıyla düzenlediği seferlere sahne olmuştur", ifadelerini kaydetmektedir, bk. Yağcı, s. 150 – 151.

³⁷⁶ Schizma hakkında ayrıntılı bilgi için bk. John Meyendorff, "Schism", *ODB*, V. 3, s. 1850 – 1851. Doğu ve Batı kiliseleri arasında 1054 tarihinde meydana gelen kesin ayrılık olayına, çalışmamızda müstakil bir kısımda yer verilmiştir.

³⁷⁷ Şahin, s. 38 – 39.

³⁷⁸ Katepano/ Κατεπάνω : Bağımsız bir birim ya da bölgeye komuta eden subay (8 – 12. yy.); İmparatorluk vilâyet/ bölge valisi (13. Yüzyıldan sonra), bk. Haldon, John, s. 253; Katepano hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, "Katepano", *ODB*, V.2, s. 1115 – 1116.

³⁷⁹ *The Deeds of Robert Guiscard*, s. 3 - 5; Ostrogorsky, s. 292.

birlikleri³⁸⁰ de yer alıyordu. Sefer başarılı gidiyordu, fakat yukarıda izah edildiği üzere Maniakes'in görevden azli³⁸¹ ve takip eden gelişmeler, Sicilya'nın yeniden Bizans imparatorluğuna bağlanmasını imkânsız kılmıştı. Norman şeflerinden Tankred de Hauteville'in oğulları, 1042 yılında Melfi'yi işgal ederek, İtalya toprakları üzerinde yayılmalarını hızlandırdılar.³⁸² Normanlar'ın hedefi, güney İtalya'daki Bizans topraklarını ele geçirmektir.³⁸³ Nitekim Normanlar bu amaçlarına ulaşma yolunda, 1054'te Capoue ve ardından da Calabria ve Apulia'yı ele geçirmek suretiyle Bizans

³⁸⁰ Bizans İmparatorluğu'nda özellikle II. Basileios (976 – 1025) döneminden sonra paralı askerlere duyulan ihtiyaç artmaya başlamıştı. Bu nedenle imparator önemli kısmını İskandinav kökenli askerlerin, yani *Varegler*'in oluşturduğu özel bir muhafız alayı kurmuştu. Ücretli askerlik saygın bir konum olmamakla beraber, *Varegler*'in İmparatorun özel muhafız alayını oluşturması, en yüksek ücretli asker statüsünde olmaları, saraydaki özel konumları onlara ayrıcalıklı bir konum sağlamaktaydı. *Varegler*'in askerî bir zümre olarak Bizans'ta elde ettikleri konum uzun ve karmaşık bir süreç olup, bunun temel nedenlerinden biri, onların İskandinav ağırlıklı özel bir askerî birlik olmalarının yanı sıra, aynı zamanda Rus etnisite ve devletinin başlangıcını ve çekirdeğini oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bunlardan modern literatürde *Vareg*, *Vareg-Rus*, *Vareng*, *Varangos*, *Varaeg* gibi birçok farklı yazılışları da mevcuttur, bk. Sena Özbay, Bizans'a Giden Yolda Varegler (11. Yüzyıl), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, s. 3 – 4.

³⁸¹ Psellos, Maniakes'in önceki başarılarına değinerek, görevden azline ve ayaklanması olayına da yer vermiştir, bk. Psellos, s. 123 – 125, terc. Demirkent, s. 134 – 135; Zonaras, Maniakes'in Sicilya'daki başarısına temas ederek, daha sonra görevden alınıp tutuklandığını kaydetmektedir, bk. Zonaras, *L. XVII*, s. 140 - 142; terc. Umar, s. 59 – 61. Maniakes, yeni imparator V. Mikhail'in tahta çıkışıyla birlikte hapisten kurtulmuş ve imparatoriçe Zoe tarafından *Magistros* unvanı verilerek, yeniden İtalya'ya gönderilmişti. Maniakes burada yeniden başarılar kazanarak, durumu Bizans İmparatorluğu'nun lehine çevirmeyi başardı. Ancak bir kez daha husumet ve hasedin hedefi olmaktan kurtulamadı. V. Mikhail'den sonra tahta çıkan IX. Konstantinos Monomakhos'un metresi ve yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Maria Skleraina'nın kardeşi Romanos Skleros'un husumet ve iftirasıyla, Maniakes tekrar gözden düştü. Romanos Skleros, Maniakes'in Anatolikon temasında bulunan arazisine komşu idi ve bu araziye hukuksuz şekilde zimmetine geçirmişti. İmparatorun aleyhine dönmesi üzerine, Maniakes, *magistros* unvanını kaybetti. Bk. yukarıda II. Bölüm'de *General Georgios Maniakes Ayaklanması*'nı anlattığımız kısım.; Yağcı, İmparator Monomakhos'un, Maniakes konusundaki tutumu hakkında, bizim de katıldığımız şu ifadeleri kullanmaktadır: “ IX. Konstantinos'un en büyük hatası, Güney İtalya'da Bizans idaresini tesis edebilecek en ehil kişi olan ve çağının en büyük komutanları arasında yer alan Georgios Maniakes'i saray entrikalarına kurban etmesi olmuştur. Onun bu eylemi, tacını, yani Konstantinopolis cephesini koruma amaçlıdır ”, bk. Yağcı, s. 160.

³⁸² **Geoffrey Malaterra**, s. 57 – 66; Şahin, s. 44.

³⁸³ Vasiliev, s. 413 vdd; Ortaçağ Akdenizi üzerine yazdığı eserinde O'Shea, ‘Normanların İtalya'ya gelişini, Selçukluların Anadolu fetihlerinden farklı kılan unsurun, Normanların yürüyüşünün, kitleler hâlinde göç etmekte olan göçebe bir kavmin değil, mâcera arayan bir avuç başıbozuk şövalyenin işi olduğu’ şeklinde açıklamaktadır. Normanlar arasındaki ‘Hautevilles ailesinin savaşçılığıyla diğerlerini gölgede bıraktığını’ ifade eden O'Shea, bu ailenin bir mensubu olan Robert Guiscard'ın ‘ Ortaçağ'ın en büyük sonradan olma hükümdarlarından biri olduğunu ’, ‘İtalya'ya geldiğinde hiçbir şeyi yokken, 1085 yılında öldüğünde İtalya ve Akdeniz'de bir efsane hâline geldiğini’ kaydetmektedir, bk. Stephen O'Shea, **İnanç Denizi-Ortaçağ Akdenizinde İslâm Ve Hristiyanlık**, çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2011, s. 149.

kuvvetlerini büyük ölçüde İtalya'dan sürmeyi başardılar.³⁸⁴ Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun hemen her cihetten baskı altında bulunması, Normanların işini çok kolaylaştırmıştı. Nihayet 1071 tarihinde Bizans'ın İtalya'da elinde kalan son şehir, Bari de Normanlar tarafından zabtedilerek, Bizans tamamen İtalya'dan uzaklaştırılmış oldu.³⁸⁵

İmparator Monomakhos'un saltanat dönemi, önce de değindiğimiz üzere, Normanlar'la doğrudan büyük savaşların yaşandığı bir dönem olmadı. Bizans imparatorluğu, içeriden ve dışarıdan birçok sorun ve baskının etkisi altında bulunuyordu. Buna rağmen İmparator Monomakhos döneminde yürürlüğe konulan politikalar, askerî başarıları destekler olmaktan çok uzaktı. İmparatorluk, İtalya'da Normanların birbiri ardı sıra Bizans arazisini ele geçirmelerine karşı koyabilecek bir güç ve irâdeden mahrumdu. Bu nedenlerle, Normanlar, XI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyrekleri boyunca; önce Bizans ve Lombard prenslikleri elinden güney İtalya'yı fethetmişler, sonra da Müslümanlardan Sicilya'yı almışlardı.³⁸⁶ Monomakhos döneminin hemen başlarında, az önce de değindiğimiz üzere; Bizans İmparatorluğu'nun doğudan Selçuklu baskısı, Balkanlar üzerinden Peçenek akınları ile karşı karşıya kalması, ayrıca Normanların İtalya'da ilerlemeye başladıkları sırada ortaya çıkan Rus tehlikesi gibi nedenler, iç istikrarsızlıkla birleşince, İtalya'daki yenilgi ve kayıpları anlamak daha kolay hâle gelmektedir. Vasiliev'in kaydettiği üzere “*İmparatorluk, İtalya'da kendisini sadece sol koluyla savunmaktaydı*” ve kuzeyin barbar savaşçıları Normanlar'ı hele de başlarındaki çok yetenekli liderlere rağmen, tek kolla yenebilmek neredeyse imkânsızdı.³⁸⁷

³⁸⁴ Normanların Bizans'a ait Apulia ve Calabria'yı hedef alan saldırıları için bk. *The Deeds of Robert Guiscard*, s. 8; Şahin, s. 46 vd.; Neveux, s. 147 – 155.

³⁸⁵ Vasiliev, s. 414.

³⁸⁶ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2010, s. 44; Baştav, s. 151 – 152; Youval Rotman, “ Christians, Jews and Muslims in Byzantine Italy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 224.

³⁸⁷ Vasiliev, s. 413; Normanların, özellikle 1071'den sonraki dönemlerde güney İtalya'da Bizans'a karşı mücadelesi hakkında yararlı olabilecek bir çalışma, bk. Georgios Theotokis, (2010) “ The campaigns of the Norman dukes of southern Italy against Byzantium, in the years between 1071 and 1108 AD. ”, Glasgow Theses Service. <http://theses.gla.ac.uk/1884/>.

Bu kısma, Michel Balivet'in, bizim de katıldığımız önemli tespitlerine değinerek son vermenin yerinde olacağına inanıyoruz; gerek Normanların ve gerekse Türklerin fetihlerinin ve yayılma hareketlerinin başlıca hedefi Bizans İmparatorluğu olmuş, bu devletin XI. yüzyılda Anadolu'dan ve İtalya'dan çıkarılma süreci kronolojik açıdan bakışımı şeklinde cereyân etmiştir. Bir bakıma Bizans, anılan yüzyılın iki savaşçı ve enerjik gücü tarafından doğudan ve batıdan eşzamanlı olarak baskı altına alınmış, Balivet'in kullandığı ifadeyle Normanların ve Türklerin '*kurbanı*' olmuştur.³⁸⁸

C. BİZANS - ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ANI BAGRATUNİ KRALLIĞI TOPRAKLARININ ELE GEÇİRİLMESİ

Çalışmamızın bu kısmında, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik politikasını ve Ani³⁸⁹ Ermeni Krallığı arazisinin ilhâk edilmesini (1045) açıklamaya çalışacağız. Bizans – Ermeni ilişkilerinin bu döneme kadar olan seyrini anlayabilmek amacıyla, ilişkileri biraz öncesinden, yani Makedonya hanedanı döneminin başlarından itibaren ele almanın daha yararlı olacağına inanıyoruz. İmparator Monomakhos döneminde Ermenilerle olan ilişkiler ve Ani Bagratuni Krallığının Bizans egemenliği altına alınması, daha sonraki safhada Selçuklularla olan ilişkiler üzerinde de belirleyici etkilere sahip olmuştur. Monomakhos yönetiminin yerel Ermeni birliklerini dağıtarak, yerlerine ücretli askerî güçleri kullanmaya başlaması, bölgenin savunmasını zaafiyete uğratacak ve Anadolu'ya yönelik Türk ilerleyişini hızlandırıcı bir rol oynayacaktır. Ayrıca, İmparator II. Basileios döneminde başlayan Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerine tehir edilmesi uygulaması, İmparator Monomakhos döneminde de sürdürülmüştür. Bu uygulama, tâkip eden süreçte Kilikya (Çukurova) bölgesinde Ermeni baronluklarının ortaya çıkmasına yol açması bakımından da önem taşımaktadır.

³⁸⁸ Michel Balivet, *Ortaçağda Türkler*, çev. Ela Güntekin, Alkım Yay., İstanbul 2004, s. 49.

³⁸⁹ Ani / 'Avıov , kuzeydoğu Anadolu'da Arpaçayı nehrinin batı kıyısındaki Şirak bölgesinde bulunan kale ve şehir. Daha sonra Bagratuniler döneminde Ermenistan'ın başkenti oldu. Stratejik bakımdan önemli bir pozisyona sahip olan ve V. Yüzyılda Gamsaragan hanedanına bağlı bir kale olan Ani, IX. yüzyılda Bagratuniler'e satılarak, 961'de III. Aşot'un taç giymesıyla kraliyet başkenti oldu. Ani konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. Nina G. Garsoian ve Alice Taylor, " Ani ", *ODB*, v.1, s. 98 – 99.

C.1. MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİNDE (867 - 1056) BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ

Emeviler'in hâkimiyet altına aldıkları Arminiya'da, Abbasîler Döneminden (750 – 1258) itibaren, Ermeniler zaman zaman ayaklanmalar çıkarmaya başlamışlardı. Abbâsî halifesi el-Mustain (862- 866) döneminde Arminiya'ya vali olarak atanan (862) 'Ali b. Yahya el-Ermenî, bölgede istikrârı sağlamak için, önde gelen Ermeni sülâlesi Bagratunilerden (Pakraduniler)³⁹⁰ I. Aşot Simbat'ı bütün Ermeni *nakharar* (նախարար)³⁹¹ ve *İşkhan* (Իշխան:prens)'ların başı olarak atayıp, hil'at giydirerek, bölgenin yöneticisi olarak görevlendirmiştir.³⁹² Bu gelişme, Arminia'da Bagratunilerin yükselişinin de başlangıcını oluşturmuştur. Bu sıralarda, Bizans İmparatorluğu'nda Makedonya hanedanının işbaşına gelmesiyle, Konstantinopolis'in Ermenilere yönelik politikası, kontrol altına almaya dönük zorlayıcı bir karakter kazandı. Zira, Makedonya hanedanının ilk dönemindeki muktedir hükümdarlar, Anadolu'da Bizans gücünü yeniden hissettirmek ve imparatorluğun bölgedeki etkisini sürdürmek istiyorlardı. Kimi tarihçilerin, Makedonya hanedanının kurucusu I. Basileios'un Ermeni kökenini ileri sürerek,³⁹³ Müslüman Araplara karşı bir Ermeni – Bizans ittifakı kurulması

³⁹⁰ Bagratuni / Pakraduni sözcüğündeki telâffuz farklılığı, Batı ve Doğu Ermenicesinde, bazı harflerin farklı sesletiminden kaynaklanmaktadır: Doğu Ermenicesinde B, Batı Ermenicesinde P, bk. İbrahim Çağlar, *Ermenice -Türkçe Sözlük*, Nüans yay., Ankara 2016, s. 7 – 8. Biz bu çalışmamızda, *Bagratuni*, yani Doğu Ermenicesi telâffuzunu kullanmayı tercih ettik.

³⁹¹ Roma ve İran egemenliği dönemlerinden itibaren Ermeni politik hiyerarşisinde kraldan sonra *Nakharar*'lar yer almaktaydı. Ermeni soylu ailelerini ifade etmektedir. Topraklarını ve unvanlarıyla ilgili haklarını devredemeyen *Nakhararlar*, büyük evlat hakkı yasasına (ilk evladın miras ya da tahta tevârüs hakkı) göre miras bırakıyorlardı. Büyük *nakhararlar*ın savaş zamanında topladıkları süvari birliği on bin kişiye kadar çıkabiliyordu. Kral, *nakhararlar* üzerindeki denetimini sağlamlaştırmak için, onlara çeşitli idârî vazîfeler vermekteydi. Örneğin, saray muhâfızlığı dâiresi Bagratuni ailesine verilmişti. Mamigonyanlar *ısbarebed* yani ordu komutanlığına getirilmişti. Kınuniler *hazarabed*, yani vergi toplama ve iâşeden sorumluydular, bk. George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, terc. Abadoğlu, Ender – Kılıçdağı, Ohannes, Aras yay., İstanbul 2016, s. 51 – 52.

³⁹² René Grousset, *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*, Türkçe terc. Sosi Dolanoğlu, Aras yay., İstanbul 2005, s. 353; Bournoutian, s. 93; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK yay., Ankara 2007, s. 3.

³⁹³ Çalışmamızın Giriş kısmında değinmiş olduğumuz ve Makedonya hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı I. Basileios'un, Ermeni kökenine işaret eden bir makale için bk. N. Adontz, “ Basil I. The Armenian (Emperor of Byzantium 867 – 886) ”, *AR*, Mart 1956, v. 9, sa. 1 – 33 s. 3 – 21; Türkçe'ye henüz tercüme edilmiş olan *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk* adlı çalışmada Anthony Kaldellis: ‘ Rızaya dayalı kitlesel bir halüsinasyon olan Ermeni yanılgısı, Bizans tarihini bir dizi

beklentisinin tersine, Ermeniler üzerindeki Bizans etkisi giderek artış gösterecekti. I. Aşot, akıllıca siyaset izleyerek Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerini iyi tutmuş ve bunun ödülünü de almakta gacikmemiştir. Abbâsî Halifesi el- Mu'temid (870 – 892) tarafından, I. Aşot'a "Kral" unvânı tevcih edilerek Ani'de tac giydirilmiştir.³⁹⁴ Kısa süre sonra, yeni Ermeni yönetimi üzerinde etkisini muhâfaza etmek isteyen Bizans İmparatoru I. Basileios tarafından da bir tac gönderildi. Böylece Ermeniler, o dönemde bir kez daha bir hanedana (Bagratuniler) ve krallığa kavuşmuş oldular.³⁹⁵ Bagratuniler Hanedanı³⁹⁶, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un 1045 tarihinde Ani'yi zabtetmesine kadar siyâsî hâkimiyetini sürdürecektir.³⁹⁷

I. Aşot'un ölümünü takiben yerine geçen oğlu I. Simbat (890 – 914), krallığını Abbâsî halifesine onaylatmayı başardıktan sonra, Bizans İmparatoru VI. Leon ile bir anlaşma yaparak, Konstantinopolis'in desteğini de sağlama almış oldu. I. Simbat'ın Bizans ile ittifak kurması, Abbâsî yönetimini harekete geçirdi ve halife el- Muktedir

sözde Ermeni imparatorla doldurdu ' ifadelerini kullanarak, bu konuya oldukça yararlı bir tartışmayla katkıda bulunmaktadır, bk. Anthony Kaldellis, **Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk**, çev. Deniz Türker, Karakarga yay., İstanbul 2020, s. 229 – 247.

³⁹⁴ Gousset, I. Aşot'a tac giydirilmesinin Nisan 885 ilâ Nisan 886 arasına yerleştirmektedir, bk. Grousset, s. 373; Ersan, s. 3.

³⁹⁵ Bournoutian, s. 94.

³⁹⁶ Bagratuniler / Πακρατουής (Ermenice'de Bagratuni / Բագրատունի), Ermenistan, Gürcistan ve Kafkas Albania'sına kraliyet hanedanlarını veren Ermeni feodal ailesi. Bagratunilerin kökeni muhtemelen İranlıydı, ancak geç bir gelenek, onları Eski Ahit (Yahudi) Kralı Davud'a ve Meryem Ana'ya kadar takip ediyor. Orijinal Bagratuniler bölgesi, kuzeybatı Ermenistan'da Sper'de bulunuyordu. Bizans tarafından hâkimiyetlerine son verilen Bagratuniler, 1045 yılına kadar Ermenistan'ı yönettiler, bk. Nina G. Garsoian, "Bagratids", **ODB**, v.1, s. 244.

³⁹⁷ Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, Yedirenk yay., İstanbul 2017, s. 52; Dabağyan, Bagratuniler hakkında, Prof. Abraham Galante'nin **Les Pacradounis ou Une Secte Armeno – Juive** (Pakraduniler veya Ermeni – Yahudi Topluluğu), İstanbul, 1933, adlı eserine dayanarak "hayli enteresan" bulduğu bazı bilgiler de nakletmiştir: "Pakraduniler, varlıklarını Juda imparatorluğunun sonlarından (M.Ö. VI. Yy.) XX. Yüzyıla dek sürdürmüş olan Ermeni – Yahudi karışımı bir kavimdir. Eğin'de, Marmara Denizi'nin Avrupa yakasında ve İstanbul Hasköy'de yaşamış oldukları bilinen Pakraduniler, 2600 yıldır varlıklarını ve Yahudi yönlerini sürdürmekte gösterdikleri kararlılık nedeniyle Portekizli Maranoslar, Selânik Avdetileri ve İranlı Meşhediler gibi Yahudi kökenli topluluklar arasında sayılabilirler ". Dabağyan, ilk Ermeni tarihçilerinden Movses Khorenatsi'den de aynı konuda şu nakli yaptığını kaydetmektedir: "Simpad adını" Pakraduniler oğullarına verirler. Bilesiniz ki bu isim İbranice'den geliyor ve aslı "Şampat"tır. Kars, Ani ve Gürcistan'da Pakraduniler zürriyetinden krallar çıkmıştır", bk. Dabağyan, s. 52, n. 14; Pakraduni/Bagratuniler'in İbranî kökenlerine işaret eden ve Dabağyan'ın da atıfta bulunduğu Abraham Galante'nin Türkçe'ye henüz tercüme edilen eseri için bk. Abraham Galante, **Pakraduniler Veya Bir Ermeni-Yahudi Tarikatı**, Sunuş: Ergun Göknel, Kanes yay., İstanbul 2021.

Bi'llah (908 – 932), Bagratunilerin rakibi olan Ardzruni hanedanından Vaspurakan Prensi Gagik Ardzruni'ye tâc ihsan ederek “*Ermeniyye Kralı*” unvanını verdi (908). Böylece Bagratunilerin (Ani) karşısına, Ardzruni hanedanı³⁹⁸ (Van) konularak, Ermeniler arasında ikilik ve bölünmenin yolu açılmış oldu.³⁹⁹

I. Simbat'ın ölümünden sonra (914)⁴⁰⁰, yerine geçen oğlu II. Aşot (914 – 929) döneminde Ermenilerle Bizans arasındaki ilişkilerin geliştiğini görüyoruz. Bizans başkentinden gönderilen Theodoros Basilikos adlı elçi, II. Aşot'u ziyaret ederek, imparatorun hediyelerini ve dostluk dileklerini ilettiler. II. Aşot, 921 yılında Konstantinopolis'e gitti ve Bizans tarihçilerine göre büyük saygıyla ağırlandı.⁴⁰¹ II. Aşot, imparatorlar Konstantinos Porphyrogenetos ve Romanos Lekapenos tarafından muhteşem hediyelerle ve yanında bir Bizans kolordusuyla ülkesine uğurlandı. II. Aşot, elindeki bu güçle bölgedeki yerel güçlere boyun eğdirerek, nüfuzunu ciddi biçimde artırdı. Bizans, Bagratunilere sağladığı bu destekler karşılığında, onlardan siyâsî ve dinî teslimiyet talebinde bulunuyordu ve II. Aşot da bundan muaf değildi. Abbasî halifesi tarafından da 922'de “*Şahinşah*” (Krallar Kralı) olarak tanınmış olan II. Aşot, gerek Ermeniler ve gerekse bölgenin Ermeni – Gürcü hükümdarları karşısında gücünü artırmıştı. II. Aşot, 929 yılında vâris bırakmadan ölünce⁴⁰², yerine kardeşi Abas (929 – 952) kral oldu. Abas, Azerbaycan'da Revvâdîler⁴⁰³ gibi yerel Kürd – İran hânedanlarının

³⁹⁸ Ardzruni / Arcruni, bazı üyeleri XI. yüzyıl başlarından XII. yüzyıla kadar Bizans topraklarına yerleşen Ermeni prens soyu olup, Van Gölü havzasında hüküm sürmüşlerdir, bk. A. Kazhdan, “Arcruni”, *ODB*, v.2, s. 161.

³⁹⁹ Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, s. XVIII – XIX (Ed. Dulaurier'in açıklaması); Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, yay. haz. İlhan Aslan, Post yay., İstanbul 2017, s. 14; Grousset, s. 426 – 428; Bournoutian, s. 96; Ersan, s. 4.

⁴⁰⁰ Ermeni Bagratuni hükümdarı I. Simbat (890 – 914) Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Grousset, s. 376 – 434.

⁴⁰¹ Bizans başkentini ziyareti sırasında, fizikî gücüyle meşhur olan ve Ermeni tarihçilerince “*Yergat*” (*Demir*) sıfatıyla anılan II. Aşot'un, demir bir çubuğu çember biçiminde eğerek, sarayı şaşırttığı rivâyet edilmiştir, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 284; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 15 – 16; Grousset, s. 376 – 438; Bournoutian, s. 96 – 97.

⁴⁰² Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 16; Bagratuni hükümdarı II. Aşot (914 – 929)'un dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Grousset, s. 434 – 456.

⁴⁰³ Revvâdîler (بنو رَوَاد), Azerbaycan'ın ve İran'ın kuzeybatısında X. yüzyıl başları ile 1071 yılları arasında hüküm süren bir hanedan, ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Tomar, “Revvâdîler”, *DVİA*, c. 35, s. 36 – 37.

yanısıra, Bizans'ın ve Mezopotamya'daki Arap emîrlerinin yarattığı tehditlerle meşgul oldu. Abas'tan sonra⁴⁰⁴ yerine geçen III. Aşot'un (953 – 977) saltanatıyla birlikte, Bagratuni hanedanının yaklaşık yetmiş yıl sürecek en parlak devri başlamış oldu. Bu arada Bagratuniler'in rakibi Vaspuraganlı Gagik'in ölümüyle, III. Aşot, Ermenistan'ın tek hâkimi oldu ve Ermeni Katolikos'u tarafından, yeni başkenti Ani'de kendisine tâc giydirildi. III. Aşot devrinde, Azerbaycan'da hüküm süren Ravvâdîlerin emîri Muhammed b. Şeddâd, Tavrud civarında III. Aşot'un ordusunu ağır hezimete uğrattı. Bu sırada Bagratuni hânedanı içinde bir anlaşmalı bölünme meydana geldi ve III. Aşot, Kars bölgesini kardeşi Muşeg'e (961 – 984) bıraktı. Muşeg'e kral unvanı verildi ve böylece Bagratuni hanedanı hakimiyetinde, Kars Ermeni Krallığı adıyla yeni bir devlet ortaya çıkmış oldu (961).⁴⁰⁵ Bu gelişme sonucunda, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun doğusunda; Ani, Kars ve Van merkezli olmak üzere üç Ermeni krallığı ortaya çıkmış bulunuyordu.⁴⁰⁶

III. Aşot, Bizans İmparatoru I. Ioannes Tzimiskes (969 – 976)'in doğuya düzenlediği sefer sırasında (974), Bizans karşısında bütün Ermeni prensleri biraraya toplamış ve bir defaya mahsus olmak üzere Vasburagan Ermeni yöneticileri dahi bu çağrıya icâbet etmişti. Ermenilerin nâdiren oluşturabildiği bu ortak cephe, imparator Ioannes Tzimiskes'i otoritesini kullanmaktan caydırmış ve III. Aşot'a hitâben yazdığı

⁴⁰⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 16 – 17; Bagratuni hükümdarı Abas dönemi (929 – 952) hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Grousset, s. 457 – 469.

⁴⁰⁵ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 20; Grousset, s. 473 – 474; Bournoutian, s. 98; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbî Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 15; Ersan, s. 5 – 6.

⁴⁰⁶ Bagratuni bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken, Ardžruni hanedanının kontrolündeki Vasburagan hükümdarlığında da, bölgenin feodal eğilimlerine uygun olarak bölünmeler meydana gelmiştir. Vasburagan krallığında Apusahl Hamazasp 972 tarihinde ölünce, mülkleri üç oğlu arasında paylaşılmış ve bunlardan büyüğü olan Aşot Sahak, Van Gölü'nün doğusundaki asıl Vasburagan'la birlikte kral unvanını almıştır, bk. Grousset, s. 474; Ersan, s. 6; Ermeniler arasındaki bu bölünmeleri olumlu şekilde yorumlayan görüşler de mevcuttur. Bournoutian: “ *Unvanlar ve tac giyenlerdeki bu artış büyük bir tehlike arzetmedi, zira Ermenistan hâlâ Ani'de ikâmet eden güçlü bir yöneticinin idaresindeydi. Dağıtılan unvanlar bir bakıma, çekişmeleri sona erdirmiş, aksi takdirde krala kumpas kurabilecek, düşmanla ittifaka girişebilecek ya da kralın ölümünün ardından ayaklanabilecek olanları tatmin etmişti.*” yorumunda bulunmaktadır, bk. Bournoutian, s. 98.

mektuba şu ifadelerle başlamıştı: “*Büyük Ermenistan Şahınşâhı Aşot ve benim mânevî evlâdım...*”⁴⁰⁷

Bizans İmparatorluğu’nun Doğu siyâseti, Ioannes Tzimiskes’in ölümünden sonra yönetime geçen II. Basileios (976 – 1025) döneminde, daha emperyal bir eğilim kazanmıştır. İmparator II. Basileios, Mısır Fâtımîlerinin bölgedeki ilerleyişini engellemek amacıyla 995 ve 999 yıllarında Suriye’ye düzenlediği seferler sonucunda, durumu Bizans lehine çevirdikten sonra, kışlamak amacıyla Çukurova’ya geldi.⁴⁰⁸ İmparator, daha sonra seferinin istikâmetini kuzey doğuya çevirerek Doğu Anadolu ve Gürcistan’a ilerlemiştir. Bu sırada Ermeni ve Gürcü prensliklerinin olduğu bölgede başlıca şu siyâsî oluşumlar yer almaktaydı: Ermeni Bagratuni hânedanı tarafından yönetilenler arasında, Ani Krallığında I. Gagik (989 – 1020); Lori’de onun kardeşi Gurgen; Kars (Vanand)’da Gagik’in amcasının oğlu Abas (984 – 1020); Bayburt, İspir, Oltu, Erzurum, Pasinler, Malazgirt, Erciş ve Eleşkirt, Tao (= Dayk) bölgesinde *Kouropalates*⁴⁰⁹ Davit⁴¹⁰; Gence – Erran bölgesinin güney taraflarında Gagik’in yeğeni Apusahl; Abhaz ve Gürcü topraklarının büyük kısmında önce III. Bagrat (989 – 1014), sonra oğlu I. Giorgi (1014 – 1027); Tiflis’in güneyinde Ermeni Orbelian âilesi; Van Gölü havzasının (Vasburagan) doğu kısmında Ermeni Ardžruni âilesine mensup Gurgen Haçik; güney taraflarında da Gurgen Haçik’in kardeşi Senekerim, hüküm sürmekteydiler. Gurgen Haçik’in ölümünden sonra (1004), kardeşi Senekerim bu

⁴⁰⁷ Urfalı Mateos, s. 23: “ Աշոտ շահիշահ Հայոց լէճաց...”, *Vekâyinâme*, s. 24; *Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan. (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha), s. 10; Dédéyan, (der.), s. 222.

⁴⁰⁸ Ostrogorsky, s. 286; Vasiliev, s. 359; Honigmann, s. 105 -107; Ersan, s. 11.

⁴⁰⁹ Kuropalates / Kouropalates / Κουροπαλάτης : Caesar ve Nobilissimos ile birlikte en yüksek üç şeref unvanından biri; normalde imparatorluk ailesi üyelerine verilir, bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 299; Kouropalates unvânı, Bizans İmparatorluğu’na bağlı Ermeni ve Gürcü yöneticilerine verilen en üst unvan olarak görülmektedir. Buradaki amaç, bölge yöneticilerinin İmparatorluğa sadakatle bağlanmasını, özellikle askerî bakımdan hizmet etmelerini ve kendilerini İmparatorluk ailesi mensubu olarak görmelerini sağlamaktır, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 144-145; Bu konuda bilgi için ayrıca bk. A. Kazhdan, “ Kouropalates ”, *ODB*, v.2, s. 1157.

⁴¹⁰ Kouropalates Davit, Tayk / Tao üst hanedanı (961’den itibaren) İberia Bagratid hanedanının genç üyesi ve Armeno - İberia dağlık bölgelerinin hükümdarı, 31 Mart 1000 tarihinde öldürüldü. Davit’in İmparator II. Basileios’a, Bardas Skleros’a karşı sunduğu destek, ona *kouropalates* unvanı ve geniş topraklar kazandırdı, bk. Nina G. Garsoian ve Charles M. Brand ve Anthony Cutler, “ David of Tayk / Tao ”, *ODB*, v.1, s. 590.

bölgenin tamamına hâkim oldu.⁴¹¹ Bölgenin çok parçalı bölünmüş yapısı, dış tehditlere ve emperyal hedeflere açık bir durum yaratıyordu; nitekim çok geçmeden Bizans İmparatorluğu'nun eli bütün ağırlığıyla bu coğrafyanın üzerine balyoz gibi inecekti. Bizans tarihinin, kimi uzmanlara göre en kudretli birkaç hükümdarından biri olan II. Basileios, Ermenilere yönelik politikasında; ince diplomasi, tehdit, komplo ve askerî güç kullanımı gibi unsurları mahâretle ve acımasızca kullanmış ve başarılı da olmuştur. II. Basileios, Bardas Skleros ayaklanmasına karşı müttefik olarak yanında yer alan Yukarı Tao bölgesi hâkimi Bagratuni *Kouropalates* Davit'i, bir komlo düzenlemek suretiyle öldürtmüş⁴¹² (31 Mart 1000) ve daha önce aralarında yapılan anlaşmaya dayanarak, onun bütün arazisine el koymak için ordusuyla Armenia üzerine yürümüşü. İmparator II. Basileios, Çukurova bölgesinden Armenia üzerine harekete geçti ve yolda kendisine itaat arzeden Mervânî⁴¹³ emîri Ebû Mansûr Saîd (997 – 1011)'e *magistros* unvânı tevcih etti. Bölgedeki Bizans'a tâbî yerel yöneticilere de gerektiğinde Mervânîlere yardım etmelerini emretti.⁴¹⁴ Burada kendisine katılan Abhazya⁴¹⁵ kralı

⁴¹¹ Honigmann, s. 155 -156; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri*, TTK yay., Ankara 1983, s. 7 – 9; Ersan, s. 11 – 12.

⁴¹² II. Basileios, 990 yılında, tehdit yoluyla *Kouropalates* Davit'ten topraklarını Bizans İmparatorluğu'na vasiyet edeceğine dâir söz almıştı. Buna rağmen, Bizans yönetimi, *Kouropalates* Davit'e güvenmiyor ve onun, topraklarını, evlatlık edindiği Abhaz hükümdarı III. Bagrat'a devretmesinden kuşkulanıyordu. *Kouropalates* Davit 31 Mart Ermeni Paskalyası gününde âniden öldüğünde, çoğu kimse bu komplonun arkasında İmparator II. Basileios'un olduğundan şüphelenmişti. Urfalı Mateos, *Kouropalates* Davit'in önce zehirlendiğini, sonra da uykuya daldığı sırada yastıkla boğularak öldürüldüğünü, kaydetmektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 46-47, *Vekâyinâme*, s. 39-40; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 25; *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 21-22 vd., Türkçe terc. s. 32- 34; *Târîhû-l Antâkî*, s. 214, terc. Dönmez, s. 315 – 316; *Kouropalates* Davit'in ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için, bk. Grousset, s. 517 - 520.

⁴¹³ Mervânîler (بنو مروان), 983 -1085 yılları arasında Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbakir ve çevresinde hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. Mervânîler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahim Tufantoz, “ Mervânîler ”, *DVİA*, c. 29, s. 230 – 232; Carole Hillenbrand, “ Marwânids ”, *EI*² (İng.), VI, 626-627.

⁴¹⁴ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 447; *Târîhû-l Antâkî*, s. 247 – 248, terc. Dönmez, s. 344 – 345; Honigmann, s. 154 -155; Grousset, s. 520 – 521; Thomas Ripper, *Diyarbakir Mervanileri*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta yay., İstanbul 2012, s. 46 – 47; Ersan, s. 12.

⁴¹⁵ Abhazya, Karadeniz'in doğu kıyısını çevreleyen antik Kolhis'in kuzey kısmı. Bizans İmparatorluğu, I. Iustinianus döneminden Herakleios'un ve Arap istilalarının döneminden, iktidarın VIII. yüzyılın sonlarında Abhazya kralları unvanını alan yerli Anch'abadze *eristavi*'ye geçtiği zamana kadar bu bölge üzerinde bir miktar egemenlik sürdürdü. X. yüzyılda Tao (Dayk)'lu Bagratuniler tarafından kontrol edilmeden topraklarını batı İberyaya (K'art'li) doğru genişlettiler. 989'da, K'art'li *kouropalati* olan Gurgan'ın oğlu III. Bagrat, annesi Guranduxt Anch'abadze aracılığıyla Abhazya'yı miras aldı. II. Basileios

Bagrat ile babası Lori kralı Gurgen, Kars kralı Abas, Vasburagan kralı Senekerim ve kardeşi Gurgen'e altın, gümüş, kıyafetler, atlar hediye ettiği gibi; Lori kralı Gurgen'e *magistros* unvânı tevcih ederek, *Kouropalates*liği de oğlu III. Bagrat'a verdi.⁴¹⁶ II. Basileios, civardaki Müslüman Arap emirliklerine de mektuplar göndererek, Ermeni bölgesine karşı herhangi bir yağma akını ve saldırıda bulunmamaları konusunda uyardı. Böylece imparator II. Basileios, Vasburagan Ermenilerine kol kanat geriyor, fakat aynı zamanda bu ülke üzerinde protektorasını da kurmuş oluyordu.⁴¹⁷

II. Basileios sefer güzergâhı üzerinde bulunan ve müteveffa *Kouropalates* Davit'in arazisi içinde yer alan Manazgerd/Mandzgerd (Malazgirt)'i ele geçirdikten sonra Vağarşagerd (Eleşkirt)'e ulaştı. Bu şehrin civârında konaklayan imparator II. Basileios, Bagratuni Ani kralı I. Gagik (989 – 1020)'in, huzuruna çıkacağını umduysa da beklentisi boşa çıktı. I. Gagik'in, imparatorun, Ermeni arazisine dönük bir dalavere çevirmesinden kuşkulunmuş olması mümkündür. *Kouropalates* Davit'in karanlık ölümü, hâfizalardaki tazeliğini henüz kaybetmemişti. Bu nedenle I. Gagik ihtiyatlı davranarak, başkenti Ani'nin surları arkasına saklanmayı tercih etti. II. Basileios, Ani kralının kendisine katılması için zorlamada bulunmadı ve muhtemelen bu meselenin hallini sonraya bırakarak, Tao (Dayk / Iberia)'yı ilhâk etmek üzere yoluna devam etti. Oltu (Ukhtik) ve ülkenin bütün diğer kalelerine girerek, oralara kendi sâdik bendelerini getirdi. Tao asillerinin bir kısmını da yanına alarak, 1001 yılı ilkbaharı başına doğru Erzurum (Garin)'dan geçip, başkenti Konstantinopolis'e geri döndü. İmparatorun bu seferi sonucunda, *Kouropalates* Davit'in tüm mirasını içeren; Tao (Dayk), Erzurum yöresi, Pasin (Basian) ve Malazgirt diyârı, fiilen İmparatorluğa bağlanmış oluyordu. Daha önce (968) ilhâk edilmiş olan Muş (Daron)'u da hesaba kattığımızda Ermeni

1000 yılında üvey babası Tayk (Tao / Dayk)'lu Davit'ten miras almasını engellemişse de, Bagrat, Bizans'tan *kouropalates* unvanını almıştır. Bk. Nina G. Garsoian, “ Abchasia ”, *ODB*, v.1, s. 3.

⁴¹⁶ Brosset, M.F. (Gürcüce'den çev.) *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. E. Merçil, TTK yay., Ankara 2003, s. 259; Honigmann, s. 158; Grousset, s. 521; F. W. Bussell, *The Roman Empire Essays On The Constitutional History From The Accession Of Domitian (81 A.D.) To The Retirement Of Nicephorus III. (1081 A.D.)*, New York 1910, s. 426; Ersan, s. 12.

⁴¹⁷ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 447; Honigmann, s. 155 -156; Grousset, s. 522; Ersan, s. 12 – 13.

arazisinin batı kesimi tamamen Bizans İmparatorluğu topraklarına katılmış bulunuyordu.⁴¹⁸

1015 yılında İmparator II. Basileios, Doğu Anadolu'ya yeniden Bizans ordusunu gönderdi. İmparatorun amacı, Lori kralı Gurgen'in ölümünde sonra (1008), babasının yerine Lori'nin yönetimini üstlenen Abhazya kralı Bagrat'ın da ölümünü takiben, bunun oğlu Abhazya ve Kartli kralı I. Giorgi'den; vaktiyle babası Bagrat'a iktâ' ettiği yerleri geri almaktır. Bu isteğe direnen I. Giorgi, üzerine sevk edilen Bizans ordusuyla savaştı ve Oltu civarında geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu sıralarda batıda Bulgarlarla mücadele içinde olan II. Basileios'un meşguliyetinden yararlanan I. Giorgi, Fâtımî halifesi el-Hâkim ve Ani kralı Hovhannes Simbat'ın da muvafakıyla, Bizans'ın elinden Tao ve Pasin (Basian)'i almayı başarmıştır.⁴¹⁹ İmparator II. Basileios, batıda Bulgar meselesini hallettikten sonra, bu kez bizzat ordusunun başında doğuya yöneldi (1021). Amacı, bütün Ermeni topraklarını doğrudan Bizans'a bağlamaktır. II. Basileios'un bu Ermeni politikası, halefleri tarafından da sürdürülerek, Ermeniler meskûn oldukları bölgeden, Anadolu'nun farklı yerlerine göç etmek zorunda bırakılacaktır.⁴²⁰

II. Basileios, Şubat – Mart 1021'de, Ermenistan'a ve Gürcistan'a düzenleyeceği büyük sefer için harekete geçti. Önce Malazgirt'e, oradan Erzurum'a yürüdü ve Pasin'de ordugâhını kurdu. İmparator, askerlerine civardaki köy ve kasabaları tahrip etmelerini emretti. Daha sonra Pasin halkını Bizans *theması* Khaldia'ya⁴²¹ sürdü. Öte yandan I. Giorgi, Oltu'yu tahrip ettikten sonra geri çekilme manevrası yaptı. Bunun üzerine II. Basileios, düşmanını takip ederek Göle'ye geldi ve onun peşini bırakmadı. İmparatorun öncü birlikleriyle, I. Giorgi'nun artçı kuvvetleri arasında *Şirimni* adlı

⁴¹⁸ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 25 – 26; *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 22-25; Türkçe terc. s. 32 – 42; *Gürcistan Tarihi*, s. 269 ve n. 384; s. 522 - 523; Bournoutian, s. 99; Ersan, s. 13.

⁴¹⁹ Grousset, s. 527; *Gürcistan Tarihi*, s. 267; Honigmann, s. 160; Ripper, s. 52 – 53; Ersan, s. 13.

⁴²⁰ Ersan, s. 14.

⁴²¹ Khaldia / Khaldia, Doğu Karadeniz'in iç ve kıyı bölgelerindeki tarihî coğrafyayı kapsayan *Khaldia*, Antik Çağ'dan itibaren Anadolu'nun en önemli bölgelerinden biri olmuş ve birçok yerleşime ev sahipliği yapmıştır. IX. yüzyılın başlarında *thema* statüsüne yükseltilmiştir. Daha önce stratejik, dinî ve ticarî önemi nedeniyle bölgenin *düklük* statüsünde olduğu ve bölgeyi bir *dükün* yönettiği anlaşılmaktadır, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 167.

köyde şiddetli bir savaş meydana geldi.⁴²² İki taraftan da çok kayıp verilen bu savaşta, Gürcü kumandan Liparit'in oğlu Rat da ölenler arasındaydı.⁴²³ I. Giorgi yapılan savaşın ardından, ülkesi Abhazya'nın müstahkem kalelerine doğru çekilirken, imparator II. Basileios Kür Nehri'ne kadar ilerleyerek çok sayıda insan katlettikten sonra, Trabzon şehri yakınında Khaldia'daki kışlık karargâhına gitti.⁴²⁴ İmparatorun bu seferi sırasında, bölgede pek çok insanın katledildiği, kaynaklarda ifade edilmiştir.⁴²⁵

Bazı araştırmacılar, II. Basileios'un, Trabzon'da bulunduğu sırada, diplomatik açıdan elde ettiği kazanımların, ordusuyla elde ettiğinden daha fazla olduğunu ileri sürmüşlerdir. İmparatorun Ermenilere karşı elde ettiği bu başarılarla, Ermeniler arasındaki bölünmüşlük durumunun büyük payı olmuştur. Nitekim, imparator Trabzon'da bulunduğu sırada, Ermeni krallarının bazıları, onun huzuruna elçi göndermek suretiyle, kendi çıkarlarını sağlama almaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁴²⁶

Bu Ermeni hükümdarları arasında, imparatora karşı I. Giorgi tarafında yer almış olan Ani Ermeni kralı Hovhannes Simbat (1018 – 1041) da bulunuyordu. Simbat, *katholikos* Bedros'u, Trabzon'da bulunan imparator II. Basileios'un huzuruna göndererek Ani şehrinin anahtarlarını teslim ettiği gibi, ölümünden sonra, sahip olduğu bütün toprakların da Bizans'a kalmasını taahhüd etti. İmparator, yazılı bir belgeyle bu anlaşmayı sağlama aldıktan sonra, Simbat'a *magistros* rütbesi ile “*Ani'nin ve Büyük Ermenistan'ın Arkhonu*” unvanını tevcih etti. Ani kralı Simbat, bu anlaşmadan dolayı

⁴²² *The Georgian Chronicle*, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 1991, s. 10; Honigmann, s. 161 – 162.

⁴²³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 572: “Ὁρατίου τοῦ Λιπαρίτου ”; Honigmann, s. 161; Ayşe Beyza Ercan, “ The Byzantine Empire in the Kingdom of Georgia's Foreign Policy in the 11th Century ”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2020, 6/11, s. 333.

⁴²⁴ II. Basileios'un Iberia seferi sırasında karargâh kurduğu Trabzon'a bu ilk gelişi değildi. Daha önce 1000 yılındaki faaliyetleri sırasında da Trabzon'a uğramış, Meryem Ana Kilisesi'ne pek çok hediyeler bağışlayarak, yeniden bu kiliseyi restore ettirmişti. II. Basileios'un 1021 yılı seferi sırasında Trabzon'da ikâmet etmesi, burasının iktisâdî ve siyâsî bakımdan gelişmesine zemin hazırlamış, özellikle Trabzon'un dış ticâretinin inkişâf etmesine yol açmıştı, bk. Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yay., İstanbul 2016, s. 111 – 112.

⁴²⁵ *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 24-25; Türkçe terc. s. 34- 42; Grousset, s. 536 -537; *Gürcistan Tarihi*, s. 267 -268; Ersan, s. 14; II. Basileios'un 1021 yılı seferinde Bizans ordusunda bulunan Varaeg/Varangian askerlerinin gaddarlıklarıyla ön plana çıktığı ifade edilmiştir, bk. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, s. 49.

⁴²⁶ Grousset, s. 537; Ersan, s. 14.

sonraları pişmanlık duysa da, Bizans, elde ettiği bu diplomatik başarıyı eninde sonunda kendi lehine kullanmaya kararlıydı.⁴²⁷

İmparatora itaat arzeden yerel Ermeni hükümdarları arasında; Vasburagan hükümdarı Senekerim ile Anzevecik (ez – Zavazân) kralı Gurgen'in oğlu ve halefi Derenik de bulunuyordu. Bunların Bizans'a bıraktığı araziye, derhal Bizans birlikleri yerleştirildi ve valiler tayin edilerek, yönetim bakımından da İmparatorluğa bağlandılar. Vasburagan bölgesi bir *katapanlık* oluşturularak, Malazgirt, Erciş ve Bargiri de bu *katapanlığın* sınırlarına dâhil edilmiştir.⁴²⁸

İmparator II. Basileios'a elçi gönderen I. Giorgi, Tao (Dayk)'daki arazisinin kendisine iade edilmesini isteyerek, buna mukabil, İmparatorun isteklerini yerine getireceğini bildirmiştir.⁴²⁹ I. Giorgi'nin isteğine red cevabı veren II. Basileios, 1022 yılı ilkbaharında ordusuyla harekete geçmiştir. İmparator, bu kez Abhazya'ya denizden saldırmak niyetiyle Trabzon limanında bir filo topladı. Bu arada, Bizanslı âsî kumandanlar Nikephoros Phokas ve Ksiphias'la gizlice anlaşmanın yollarını aramayı ihmal etmeyen I. Giorgi, bir yandan da Ani kralı Hovhannes Simbat ve Vasburagan hükümdarı Davit Ardzruni ile de, imparatora karşı işbirliği kotarmaya çalışıyordu. Bizans'a karşı komploya dahil olan bu isimler, müteveffa Tao'lu Davit'in arazisini, Erzurum (Theodosiopolis)'a kadar olan yerler dahil, I. Giorgi'ye vermeyi vaad ettiler.⁴³⁰ İmparator II. Basileios, önce asî kumandanların isyânını bastırmaya muvaffak olduktan sonra, Pasian'ın kuzeydoğusuna doğru yola çıktı ve Salkora'da ordugâhını kurdu. İmparator, buradan I. Giorgi'ye bir ültimatom yollayarak, Tao'lu Davit'in mirasından ve özellikle de “üç kale”den vazgeçmesini bildirdi.⁴³¹ Bu sırada II. Basileios,

⁴²⁷ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 557: “... μαγιστρὸν τε τιμᾶ και ἄρχοντα διὰ βίου τοῦ Ἀνίου και τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας...”; Grousset, s. 544 – 545; Honigmann, s. 166; Sevim, *Selçuklu – Ermeni İlişkileri*, s. 10; Ersan, s. 15.

⁴²⁸ Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, s. XIX, (Dulaurier'in açıklaması); *The Georgian Chronicle*, s. 101 – 102; *Abu'l-Farac Tarihi*, c.I, Türkçe terc. Ö. R. Doğrul, T.T.K. yay. Ankara 1999, s. 274; Honigmann, s. 170; Sevim, *Selçuklu – Ermeni İlişkileri*, s. 9; Ersan, s. 15.

⁴²⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 268; Honigmann, s. 162 – 163; Ersan, s. 16.

⁴³⁰ Grousset, s. 545; Honigmann, s. 162 – 163; Ersan, s. 16.

⁴³¹ Honigman'a göre “üç kale” den kastedilen, Gürcü dilinde “üç kale” anlamına gelen Samc'he arazisidir, bk. Honigmann, s. 163 – 164.

Salk'ora'dan⁴³² Şeğpa istikametine harekete geçtiği sırada I. Giorgi beklenmedik şekilde ona saldırdı. Ancak bu aceleci saldırı sonucunda, I. Giorgi'nin kuvvetleri, Bizans kuvvetleri tarafından adeta imha edildi. Bunun üzerine I. Giorgi, imparatorun taleplerini kabul etti. II. Basileios, hasmının terkettiği araziye işgal ettikten sonra, Giorgi'nin üç yaşındaki oğlunu yanında rehine olarak yanında götürdü.⁴³³

1040 yılında Ani krallığında, Bagratuni hükümdarı Hovhannes Simbat (1020 – 1040) ile kardeşi IV. Aşot'un ölmesiyle, Ani Ermeni Krallığı tahtına IV. Aşot'un oğlu II. Gagik geçti (1041/2).⁴³⁴ Bu arada, Bizans tahtında bulunan IV. Mikhail (1034 – 1041), ölümünden kısa süre önce, Ermeni topraklarına sefer için asker göndermişti. Urfalı Mateos'un kaydına göre, 100.000 kişilik Bizans ordusu Ani'yi kuşattı. 30.000 kişiden oluşan Ermeni ordusu Vahram Pahlavuni'nin komutası altında, Ani önlerinde savaşa tutuştular. Urfalı Mateos'un, biraz da tarafgirlik yaparak, aşırı övgüyle Ermeni zaferini abartılı ifadelerle kaydetmiş olmasına rağmen, Bizans ordusunun ağır yenilgiye uğradığı anlaşılmaktadır.⁴³⁵ Bizans, bu netice üzerine Ani'yi ele geçirme amacını tehir etmek zorunda kalmıştır. Fakat Ani Bagratuni krallığı için kaçınılmaz son yaklaşıyordu ve sadece üç yıl sonra Bizans İmparatorluğu, bu Ermeni krallığını ortadan kaldırmaya muvaffak olacaktı. 1042 tarihinde Bizans tahtında değişiklik meydana gelmiş ve IX. Konstantinos Monomakhos'un saltanat devresiyle birlikte, Ani Bagratuni Krallığı için kıyâmet saati yaklaşmıştı.

⁴³² Salk'ora, Aras nehri kenarında, Sarküli dağının aşağısında, Delibaba'nın kuzeyindedir, bk. Honigmann, s. 163, n. 6.

⁴³³ Zonaras, *L. XVII*, s. 124, terc. Umar, s. 44 – 45; Aristakes, kral I. Giorgi'nin oğlunun, üç yıl sonra serbest bırakıldığını kaydetmiştir, bk. *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 26 – 27; Türkçe terc. s. 38 – 39; *Gürcistan Tarihi*, s. 269 - 270; Honigmann, s. 163 – 164; Grousset, s. 546 – 548; Ersan, s. 16; İmparator II. Basileios'un Ermeni toprakları üzerine düzenlediği doğu seferi hakkında bilgi için bk. Mark Whittow, *The Making of Byzantium 600 – 1025*, University of California Press,, Berkeley-Los Angeles 1996, s. 382 vdd.

⁴³⁴ *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 50 vd.; Türkçe terc. s. 67 – 69; Grousset, s. 555; Honigmann, s. 172; Ersan, s. 17; II. Gagik için bk. Nina G. Garsoian, “Gagik II”, *ODB*, v. 2, s. 814.

⁴³⁵ Urfalı Mateos, s. 99 – 100, *Vekâyinâme*, s. 72 – 73; *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 53 vdd.; Honigmann, s. 172; Grousset, bu Bizans – Ermeni muharebesinin zamanlamasıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “Mateos, bu muharebeyi IV. Mikhail Paphlagon devrine (1034 – 1041) veya olsa olsa V. Mikhail Kalaphates (1041 – 1042) devrine yerleştiriyor”, bk. Grousset, s. 557, n. 835. Bizim kanaatimize göre, söz konusu Bizans seferinin, IV. Mikhail döneminde vukû bulmuş olması ihtimali çok daha yüksektir. Zira, V. Mikhail'in çok kısa süren ve büyük kargaşalıklar içinde geçen döneminde, böyle bir sefer düzenlenmesinin pek mümkün olmadığı açıktır.

C.2. IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİ'NDE BİZANS – ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ANİ ERMENİ KRALLIĞI'NA SON VERİLMESİ

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un yönetime geçmesinden sonra, Ani Ermeni Krallığı ile ilişkiler başlangıçta müzâkereler düzeyinde devam etmiştir. Ermenilerin Bizans'a karşı elde ettikleri zaferin başkomutanı Vahram Pahlavuni⁴³⁶, ilişkilerde temkinli bir tavırla temasın sürdürülmesinden yanaydı. Fakat İmparator IX. Konstantinos'un oyalanmaya niyeti olmadığı anlaşılıyor. Nitekim İmparator, II. Gagik'e, amcası Hovhannes Simbat'ın "*Ani'nin Bizans'a teslimini içeren*" anlaşmasını öne sürerek, Ermeni başkenti Ani'nin teslim edilmesini ihtar etmiştir. Kral II. Gagik, saltanatının hemen başında Ani'de Bizans yanlısı kliğin hükümet darbesi girişimini yeni atlatmıştı.⁴³⁷ Bu durumda yeni toparlanmaya başlayan II. Gagik, İmparatorun vassalı olmayı kabul edeceğini söylemesine rağmen, hükümranlığını terk etmeyi ve eyaletlerini bırakmayı reddettiğini bildirdi. Bunun üzerine imparator Monomakhos, Ani Ermenileri üzerine bir askerî harekât düzenlemeye karar verdi. Bu sefer için, Gürcistan'da bulunan imparatorluk mülklerinin yöneticisi '*İberia arkhonu*' Mikhail Iassites görevlendirildi. Kral II. Gagik'in Bizans saldırısına direnmesi üzerine, Mikhail Iassites başarısız oldu. Bunun üzerine IX. Konstantinos, Ermeniler üzerine bu kez doğu *scholaları*⁴³⁸ *domestikosu parakoimomenos* Nikolaos⁴³⁹ komutasında bir ordu gönderdi. Bu arada imparator, Bizans ordusunu destek kuvvetleriyle takviye etmek amacıyla, Benî Şeddâd

⁴³⁶ Vahram Pahlavuni, Ani Ermeni hükümdarı II. Gagik'in tahta geçmesinde büyük rolü ve desteği olan Pahlavuni sülalesinin reisi ve Ani Bagratuni ordusunun başkomutanıdır, bk. Grousset, s. 558.

⁴³⁷ Ani krallığındaki Bizans yanlısı kliğin lideri Sarkis'in, II. Gagik'e karşı düzenlediği darbe girişimi hakkında bilgi için bk., Grousset, s. 555 – 556.

⁴³⁸ Schola/ domestikos tôn scholôn/ δομέστικός τῶν σχολῶν : Roma İmparatorluğu'nda imparatorluk muhafız birliği; daha sonra muhafız birliğinin yetkilerini *scholar domestikosu* devralmıştır, bk. Grousset, s. 560, n. 1 ; Bizans İmparatorluğu orta döneminde, yüksek düzeyli ordu kumandanı. XI. yüzyılda İmparator II. Romanos (959 -963) döneminde doğu ve batı domestikosluğu olarak ikiye bölünmüştür. Domestikoslar, XI. yüzyıl ortalarından itibaren askerî aristokrasinin mensupları haline gelmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 112 – 113; ayrıca bk. A. Kazhdan, "Domestikos Ton Scholon", *ODB*, V.1, s. 647 - 648.

⁴³⁹ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 558 : "... ὁ Νικόλαος πρόεδρος ὁ δομέστικός τῶν σχολῶν ὁ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου παρακοιμώμενος "; Honigmann, s. 173; Grousset, s. 561; Ersan, s. 17.

hanedanından Dvin⁴⁴⁰ emîri Ebû'l-Esvar'la yazışarak, onu Ani Krallığını istilâ etmeye dâvet edip, ayrıca II. Gagik'ten alınacak arazi ve kaleleri, ona bırakmayı taahhüd etmiştir. Böylece İmparator, Ani Ermeni Krallığına karşı Müslümanlarla işbirliği yoluna giderek, Ermeni topraklarının Müslümanların eline geçmesine izin vermiş oluyordu.⁴⁴¹ İmparatorun bu tutumu, Batılı tarihçiler tarafından Hristiyanlık ve Avrupa medeniyetine ihânet olarak yorumlanmıştır.⁴⁴²

Bizans diplomasisi tarafından teşvik edilen Dvin emîri Ebû'l-Esvar, II. Gagik'e ait pekçok araziye ele geçirdi.⁴⁴³ Aynı zamanda imparator IX. Konstantinos Monomakhos, Ani'yi zabtetme görevi verdiği Bizans kumandanı Nikolaos'u da yeni kuvvetlerle takviye etmekteydi. Bizans – Müslüman ittifakı arasında sıkışmış bulunan Ani hükümdarı II. Gagik, Dvin emîri Ebû'l-Esvar'ı Bizans ile ittifakından caydırmaya çalışıyordu. Ermeni başkumandanı Vahram Pahlavuni'nin yeğeni ve II. Gagik'in destekçisi olan, âlim Grigor Magistros, Ebû'l-Esvar nezdinde temaslarda bulunuyordu. Bu sırada, bir süre önce II. Gagik'e karşı taht mücadelesine girişip başarısız olan, fakat kralın affına uğrayan Bizans yanlısı kliğin lideri Sarkis, Grigor Magistros'u, Ebû'l-Esvar ile anlaşmakla suçlamıştı. Bu iftira üzerine görevlerinden uzaklaştırılan Grigor Magistros, bir süre sonra Bizans başkenti Konstantinopolis'e giderek, İmparator IX.

⁴⁴⁰ Dvin'de (Erivan'ın güneyinde) Sovyet döneminde 1937'de başlayan ve 1946'da yenilenen arkeolojik kazılar, şimdiki Ermenistan'ın erken Ortaçağ kenti hakkında çok ilginç bilgiler vermiştir. Dvin, MS IV. yüzyılın başından XIII. yüzyılın ortalarına kadar neredeyse bin yıl boyunca Orta Çağ Ermenistan'ının çok büyük bir siyasi-idari ve kültürel merkeziydi. V. yüzyılın Ermeni tarihçileri, Dvin'in bir önceki yüzyılın ilk yarısında kurulduğunu kaydederler. V. ve VI. yüzyıllar boyunca, elverişli tarihsel koşullar sayesinde gelişen Dvin, büyük bir ticaret ve zanaat merkezi haline geldi. Bu dönemde şehir surları ve bir dizi anıtsal dini ve diğer binalar inşa edildi. VII. yüzyılın ortalarında Ermenistan Arapların kontrolüne girdi ve onlar burayı 250 yıl boyunca ellerinde tuttular. Ülke için sıkıntılı olan bu dönemde Dvin, Arap yöneticilerin başkenti oldu ve keskin bir düşüş yaşasa da ekonomik öneminin bir kısmını korumuştur. Ortaçağ Ermenistan'ının en büyük merkezlerinden biri olan Dvin'deki kazılar, daha önce çok az bilinen IV. ilâ X. yüzyılların maddî kültürünün yanı sıra X. ilâ XIII. yüzyılların maddî kültürünün incelenmesini mümkün kılmıştır, bk. Alexandr Lvovich Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, translated and adapted by M. W. Thompson, Pelican Books, London 1961, s. 216 – 218.

⁴⁴¹ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 558 vd.; Grousset, s. 561; Ersan, s. 17.

⁴⁴² Grousset, s. 561.

⁴⁴³ Honigmann, s. 173.

Konstantinos Monomakhos'tan ve saraydan hüsünkabul görmüştür.⁴⁴⁴ Fakat, Ani Ermeni Krallığı'nın sonunu getirecek oyun, Bizans işbirlikçisi eski taht müddeîsi Sarkis'ten gelecektir. Urfalı Mateos'un "*mel'un Sarkis*" ifadesiyle andığı bu zât, "*İmparator Konstantinos Monomakhos'a, dostluk bahanesiyle Ani Ermeni hükümdarı II. Gagik'i Konstantinopolis'e davet etmesini ve onu böylelikle aldatarak Ani şehrini elinden almasını*" tavsiye etti. İmparator Monomakhos, bu fikri mantıklı bularak, II. Gagik'e güven telkin etmek amacıyla yeminli ifadelerle dolu davet mektubuyla, Haç ve İncil de göndermeyi ihmal etmedi. Urfalı Mateos'a göre, kral II. Gagik, önce gitmek istemediyse de, Bizans işbirlikçisi Sarkis'in ve *katolikos* Bedros'un ikna çabaları sonucunda, Konstantinopolis'e gitmeye karar verdi.⁴⁴⁵ Kral II. Gagik, 1044 yılında Bizans başkentine gelerek, İmparator Monomakhos tarafından debdebeyle ve mevkiine yakışır şekilde karşılandı. İmparator, kral Gagik'e bir süre itibar göstererek büyük nezâketle davrandı.⁴⁴⁶ Bu sırada Ani Ermeni arazisine yönelik Bizans askerî operasyonları devam etmekte olduğundan, Bagratuni kralının, Bizans sarayında oyalanması gerekiyordu.

İmparator Monomakhos, yukarıda değindiğimiz üzere, *parakoimomenos* Nikolaos'u, Ani Krallığı arazisini zabt etmekle görevlendirmişti. Urfalı Mateos'a göre, İmparator, memleketine dönmeyi sonsuza dek yasakladığı kral II. Gagik'in yerine, Ermenistan'ın idaresini Bizanslı kumandan Nikolaos'a vermek istiyordu. Yine aynı kaynağa göre, Ani halkı, kral Gagik'in yokluğunda şehirlerini teslim etmeye yanaşmadılar. "*Bizanslılara lânetler yağdırarak, ısrarla krallarını istiyorlardı. Bütün*

⁴⁴⁴ İmparator Monomakhos tarafından hüsünkabul gören ve pekçok Yunanca eseri Ermenice'ye tercüme eden Grigor, imparator tarafından o sıralarda (1044) *magistros* unvanıyla taltif olunmuştu. Bizans nezdinde itibar gören Grigor Magistros hakkında yararlı bir makale için bk. Avedis K. Sanjian, "Gregory Magistros: An Armenian Hellenist", *Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, v. II, (ed.) Allen, Jelisaveta Stanojevich ve Ioannides, Christos P. ve Langdon, John S. ve Reinert, Stephen W., New York 1993, s. 131 – 158; Grousset, Grigor Magistros'un, kral II. Gagik'in gözünden düşmesini vahim bir hata olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Grigor'un Bizans sarayındaki itibarı, Ani tahtının kurtarılması için kullanılmalıydı. Oysa, Grigor, Ani'den hiç yeri yokken kovulduktan sonra Bizanslılarca kabul görüp el üstünde tutulunca, II. Gagik, onun sadakatinden şüphelenmişti, bk. Grousset, s. 561 – 562.

⁴⁴⁵ Urfalı Mateos, s. 109 – 110, *Vekâyinâme*, s. 79 ; *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 59 ; Türkçe terc. s. 72 – 73; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 33; Honigmann, s. 173; Grousset, s. 563; Gérard Dédéyan (der.), *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Çiltaş, Şule, Ayrıntı yay., İstanbul 2015., s. 236; Ersan, s. 17.

⁴⁴⁶ Urfalı Mateos, aynı yer, *Vekâyinâme*, aynı yer.

şehir halkı, birlik halinde harbe koşturdu. Ani şehrinin kapısı önünde şiddetli bir muharebe oldu. Bizanslıları bozguna uğrattılar, peşlerine düşerek onları katlettiler ve ordugâhlarını yağmaladılar. Bu parlak zaferin ardından Ani halkı, şehir surlarının içine çekilirken, Bizanslılar utanç içinde memleketlerine dönüyorlardı. Bizans kumandanı Nikolaos, Oltu'ya giderek, orada kışlık karargâhını kurdu ”.⁴⁴⁷

İmparator Monomakhos'un kral Gagik'i serbest bırakmayacağı anlaşıncı, Ani ileri gelenlerinden Sarkis ve katolikos Bedros, Bizans'ın Samsat valisiyle temasa geçerek, onun aracılığıyla imparatora “karşılığında bize bir şey verecek olursa, Ani'yi ve krallığın diğer kalelerini ona (imparatora) teslim edecekleri” teklifinde bulundular. Monomakhos'un bu teklifi memnuniyetle kabul etmesi üzerine, “Ani ve bütün Doğu kendilerini sana teslim etti” ifâdelerini içeren mektubu, imparator'a gönderdiler. Bunun üzerine imparator, Ani kralı II. Gagik'i huzuruna çağırarak, mektubu ve Ani şehrinin anahtarlarını gösterdi ve artık bu şehrin kendi ellerinde olduğunu söyledi.⁴⁴⁸

Ani Ermeni kralı II. Gagik, bu gelişmeler üzerine, uğratıldığı ihanetin tesiriyle gözyaşlarına boğularak, imparator Monomakhos'a hitaben: “Ermenistan'ın sahibi ve hükümdarı benim. Ben, Ermenistan'ı size vermiyorum, çünkü sen beni hilekârlıkla buraya getirdin” dedi. Kral II. Gagik, otuz gün boyunca red kararında direndiyse de, sonra çaresiz olduğunu anlayarak, Ani'yi Bizans'a devretmeye mecbur kaldı.⁴⁴⁹ İmparator, teselli babından kral Gagik'e *magistros* unvanının yanısıra, Kayseri civarındaki Galonbağad ve Bizu şehirlerini verdi. Ani'ye dönmesine izin verilmeyen II. Gagik, Urfalı Mateos'un ifadesiyle “...dinsiz ve mutezil Grek milleti tarafından

⁴⁴⁷ Urfalı Mateos, 112 – 113, *Vekâyinâme*, s. 80 – 81; Grousset, s. 564.

⁴⁴⁸ *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 59 – 60; Türkçe terc. s. 73 vd.; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 33; Bizans tarih kaynağımız Psellos, Ani Krallığı'nın ilhâkı ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “...İmparatorluğun sınırları bir hayli genişlemişti ve Armenia'nın büyük bir kısmı topraklarımıza katılmıştı. Bu ülkenin kralları tahttan indirilmiş ve Roma'nın hâkimiyetini kabule mecbur edilmişti ”, bk. Psellos, s. 173 – 174, terc. Demirkent, s. 177, n. 214; Azîmî, *Tarih*, s. 5, neşr. ve terc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, TTK yay., Ankara 1988, s. 7; Grousset, s. 564 – 565, s. 567; Ersan, s. 17 – 18.

⁴⁴⁹ Urfalı Mateos, s. 111 : “ աւեր Գագիկ Մոնոմախին: ‘ Տեր և Թագաւորն ես եմ տաւն Հայոց ’...”, *Vekâyinâme*, s. 80; T. W. Greenwood, “ Armenian neighbours (600–1045) ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire c. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 362.

*hilekârlıkla gasbedilmiş olan tahtı için daima matem içinde bulunuyordu”.*⁴⁵⁰ Talihsiz Bagratuni kralı II. Gagik’in, sürgün bölgesinde üç Bizanslı aristokrat tarafından ipe boğularak öldürülmesi ise, 1077 ilâ 1080 arasına tarihlendirilmiştir.⁴⁵¹

Öte yandan, Ani Ermeni ordusu başkumandanı Vahram Pahlavuni’nin yeğeni *magistros* Grigor, Bizans İmparatoruna Erivan’ın kuzeyinde Nik kazasında bulunan Bıcnı’deki kalesini bıraktı. Buna karşılık, İmparator tarafından kendisine *Mezopotamya Dükü* unvanı tevcih olundu. Ayrıca, *magistros* Grigor, Daron, Sasun ve Vasburagan’ın idaresiyle görevlendirildi.⁴⁵²

Bagratuni hanedanının başkenti Ani’nin ilhâk edilmesinden sonra, IX. Konstantinos Monomakhos, buranın idâresi için, *Iberia*’nın yani imparatorluğa bağlanmış Gürcü kazalarının dükü olan Mikhail Iassites’i görevlendirdi. Ani’nin Bizans’a geçmesindeki rolü nedeniyle patrik Bedros, ülkenin idaresinde büyük imtiyâza sâhip kılındı.⁴⁵³

Öte yandan İmparator Monomakhos, Ermenilere karşı Dvin emiri Ebu’l-Esvar’dan yardım alabilmek için, bir süre önce, bir ahidname ile ona, Ermenilerden alınacak bütün toprakları vermeyi vaat etmişti. İmparator şimdi Ani’ye sahip olduktan sonra, Dvin emirinden, bu şekilde fethetmiş olduğu toprakları, kendisine iade etmesini buyurdu. Emir Ebu’l-Esvar, imparatorla yapılan akdi ileri sürdüyse de, bu nafile bir çabaydı. Monomakhos, *parakoimomenos* Nikolaos’u, emîrin üzerine sefer yapmakla görevlendirdi. Bizans kumandanı Nikolaos, büyük kısmı Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir orduyu, Ebu’l-Esvar’ın üzerine gönderdi. Bizans ordusu içindeki Gürcü birliklerine

⁴⁵⁰ Urfalı Mateos, s. 112, *Vekâyinâme*, s. 80, n. 194; Grousset, s. 567; Ripper, s. 54 – 55; Ersan, s. 18.; Yağcı, İmparator Monomakhos’un Ani Krallığı arazisini ilhak etmesi konusunda şu değerlendirmede bulunmaktadır: “ Böylece, hedefe ulaşmak için her yolu mübah gören bir anlayış ile hareket eden IX. Konstantinos, Ani Krallığı’nı ilhak etmiştir. Bu amaçla, askerî ve diplomatik hamlelerin yanı sıra yalan ve hileleri de devreye sokmuş, sonunda Bizans İmparatorluğu’nun doğuda İslâm fetihleri sonrasındaki en geniş sınırlarına ulaştırmıştır ”, bk. Yağcı, s. 197 – 198.

⁴⁵¹ II. Gagik’in öldürülmesi hakkında bilgi için bk. Grousset, s. 617 – 618; İlyas Gökhan, “ Ortaçağ’da Ermeniler ”, *1000. Yılında Türk - Ermeni İlişkileri*, (ed.) M. Sıtkı Bilgin ve Yıldız Deveci Bozkuş, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2019, s. 143.

⁴⁵² Honigmann, s. 172 – 173; Grousset, s. 566; Ersan, s. 18.

⁴⁵³ *Aristakes Lastivertc’i’s History*, s. 62; Türkçe terc. s. 73 – 74; Grousset, s. 568; Ersan, s. 18.

prens Liparit komuta ediyordu. Ordunun tamamı doğrudan Mikhail Iassites ile Alan asıllı *magistros* Konstantinos'un emri altındaydı. Emir Ebu'l- Esvar, etraftaki kırsal alanları sular altında bırakıp bataklık haline getirdikten sonra, Dvin şehrinin surları arkasına çekildi. Şehrin civarında sakladığı okçu birlikleri pusuya yatmış, Bizanslıların yaklaşmasını bekliyordu. Bizans birlikleri direnişle karşılaşmayacakları düşüncesiyle, ihtiyatsız bir güven hissiyle ilerliyordu. Okçuların gizlendikleri bölgeye yaklaştıklarında, aldıkları işaret üzerine, okçular yaylarını gererek Bizans askerlerini delik deşik ettiler. Arazi önceden ıslanarak bataklığa çevrilmiş olduğundan, Bizans süvarileri çamura saplanıp kaldı. Bizans ordusu tam bir hezimete uğramıştı. Mikhail Iassites ve *magistros* Konstantinos, yenilgi haberini, Ani'de bulunan *parakoimomenos* Nikolaos'a bildirdiler (1045 sonbaharı). Bu arada, Ani birliklerinin kumandanı Vahram Pahlavuni ile oğlu Grigor da bozguna can verenler arasındaydılar.⁴⁵⁴

İmparator Monomakhos, bu ağır yenilgi tâkiben, Iberia dükü ve Ani valisi olarak Mikhail Iasites'in yerine Katakalon Kekaumenos'u, başkomutan olarak da *parakoimomenos* Nikolaos'un yerine Arap asıllı bir subayı, büyük *hetaireiarkhes*⁴⁵⁵ Konstantinos'u atadı. Yeni Bizans kumandanları, Dvin'i kuşatmaktan vazgeçerek, bölgedeki diğer kaleler üzerine yürüdüler; Aras kıyısında yer alan Surmari / Sürmeli (Surp Maria), Anberd, Arakadzodın (Püragan) gibi yerleri zaptetmeyi başardılar.⁴⁵⁶ Ancak, İmparator Monomakhos'un, Bizans topraklarının genişlemesini sağlayan bu son kazanımları, kısa süreli olmaya adaydı; zira yaklaşmakta olan Türk-İslâm taarruzu, Selçukluların idaresinde doğu sınırında belirmek üzereydi.⁴⁵⁷ Bu sırada İmparatorluğun

⁴⁵⁴ Urfalı Mateos, s. 115, *Vekâyinâme*, s. 82; *Aristakes Lastivertc'i's History*, s. 62; Türkçe terc. s. 74; *Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)*, s. 31; Honigmann, s. 174; Grousset, s. 569; Ersan, s. 18.

⁴⁵⁵ *Hetaireiarkhes* / Ἡταιρειάρχης / Μεγὰς Ἡταιρειάρχης : Bizans İmparatorluğu'nda muhâfiz kıtası kumandanı olup, ordu kumandanı olarak da görev alabilmekteydiler, daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, "Hetaireiarches", *ODB*, v.2, s. 925 – 926; ayrıca bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 158 – 159.

⁴⁵⁶ Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951 – 1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2016, s. 228.

⁴⁵⁷ H. M. Bartikyan, "Bizans Egemenliği Altında Ermenistan" (Հայաստանը Բյուզանդական տիրապետության ներքո), *Ermeni Halkının Tarihi (Հայ ժողովրդի պատմություն)* (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական ՍՍՀ-ի հրատարակչություն, Երևան 1976, c. III, s. 430: "Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը սպարապետ Նիկողայոսին և կատապան միքայել Իասիտեսին պաշտոնանկ է

batı bölgesinde daha âcil bir tehlike ortaya çıkmış; Bizanslı kumandan Leon Tornikios'un ayaklanma (Eylül 1047) teşebbüsünden dolayı Monomakhos, tüm güçleri, bu arada *hetaireiarkhes* Konstantinos'u da derhal Konstantinopolis'e çağırmişti. Çağrı emrini alan Konstantinos, Bizans menfaatlerine karşı bir girişimde bulunmayacağı koşuluyla Ebu'l- Esvar ile anlaşma yapmak sûretiyle İstanbul'a döndü.⁴⁵⁸

İmparator Monomakhos'un Ani'yi Bizans topraklarına katmasının ardından, Bizans yönetimi, bölgede Ermenilere ait yerleşim yerlerini, kilise ve manastırları ele geçirerek, önde gelen Ermenileri yok ettiler, ağır vergiler koymak sûretiyle, mülklerini ellerinden aldılar. İmparator Monomakhos'un İberia ve Armenia bölgelerinde yaptığı düzenlemeler, bölgenin askerî, idârî ve siyâsî kaderinin artık düzeltilemeyecek şekilde bozulmasına yol açmıştır. Bizans hazinesinin zayıflamasıyla bu bölge üzerine ağır vergiler konulması, bölgedeki yerli kuvvetlerin dağıtılması, İmparatorluğun doğudaki idârî ve özellikle de askerî yapısının bozulmasıyla neticelenmiştir.⁴⁵⁹ Attaleiates, İmparator Monomakhos'un hatalı doğu politikasına şu ifadelerle değinmektedir: *“Böylece (Selçuklular), İberia ülkesinin tümünde korkusuzca bir boydan öte yana at koşturuyorlar, köyleri ve kasabaları talan ediyorlar, büyük yerleşimleri yakıp yıkıyorlar ve yörenin altını üstüne getiriyorlardı. Bütün bu haller, işin sonrasında İmparatorun izlediği tamahkâr tutum nedeniyle kendini gösteriyordu. Daha önceleri İberia'da savaş değeri yüksek bir ordu konuşlandırılmıştı ve bu ordu, kamu hazinesine âit olan, yakınlardaki belli yörelerin gelirleriyle elde tutuluyordu (askerlerine ücret ödenebiliyordu). Ne var ki hükümdar onların (askerlerin) bu gelirlerini kaldırdı ve*

անում: Իսախանսի փոխարեն Անիի և Իբերիայի դուքս Է նշանակվում հայազգի զորավար Կատակալոն Կեկավմենոսը (հայկակ ան աղբյուրների Կամենասը) իսկ Նիկոլայոսի փոխարեն Արևելից զորքերի հրամանատար Է նշանակվում մեծ Էտերիարխ սարակինոս Կոստանդինը Նրանց վրա դրվեց Դվինի ամիրայի դեմ մղվելիք պայքարի ղեկավարությունը:”; Honigmann, s. 174 - 175; Grousset, s. 570; Kaldellis, *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, s. 191 – 192; Ersan, s. 18 – 19.

⁴⁵⁸ Grousset, s. 570; Keleş, s. 228 – 229; Ersan 18 - 19

⁴⁵⁹ Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdârî Bir Sistem: Thema Sistemi*, TTK yay., Ankara 2021, s. 353; Bizans yönetiminin doğuda Ermenilere yönelik izlediği politikanın, bölgenin savunmasını zayıflatığına ve doğu Anadolu'ya yönelik Selçuklu genişleme politikalarını kolaylaştırarak Anadolu'da bir Selçuklu sultanlığının kurulmasının yolunu açtığına dâir bir değerlendirme için bk. Hilâl Sürsal, “ Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1271.

onları bu çeşit bir ayrıcalıktan yoksun etmekle bağlaşıklarının arasından onları kaybetmekle kalmadı, bir de onları kendine düşman etti, bunu yapmakla da hasımlarına önemli ölçüde güç kazandırmış oldu”.⁴⁶⁰ Attaleiates’ın bu ifadeleri, İmparator Monomakhos’un uzak görüşlülükten yoksun, İmparatorluğun geleceğinden ziyâde kendisinin ve yakın çevresinin çıkarları doğrultusunda hareket ettiği anlamına gelmektedir. Zira İberia, bu dönemde çeşitli unvanlarla İmparatorluk yönetimine idârî ve askerî bakımdan bağlılık yemîni eden yerel yöneticilerin gözetimi altında bulunan ve bölgenin stratejik önemi sebebiyle İmparatorluğun sürekli denetimi altında olan bir *thema*⁴⁶¹ bölgesi durumundaydı. Monomakhos, gerek yerel yöneticilerin ve gerekse *thema* birliklerinin maaşlarına kaynak teşkil eden arazilerin gelirlerini, yerel yöneticilerle sürekli çekişme içinde olan büyük aristokrasinin mensuplarına bırakmış, böylece yeni sorunların ortaya çıkmasına, bölgedeki mevcut arazilerin parçalanmasına ve hazinenin gelir kaybına uğramasına yol açmıştır.⁴⁶² Yerel kuvvetlerin gelirlerinin kaldırılması, Monomakhos’un *thema* askerleri yerine, imparatorluk hazinesi için ağır yük anlamına gelen ücretli asker politikasını uygulaması bazı sakıncaları da beraberinde getirmiştir. Ücretli askerlerin savunma hizmetlerinde yerli kuvvetler ölçüsünde başarılı olamadıklarına ilâveten, hem merkezî hem de yerel aristokrasinin güçlenmesi ve yüzyıllardır uygulanan toprak sisteminin bozulması gibi çok olumsuz gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bakımdan Monomakhos’un doğu politikası ve yanlış reform uygulamaları, sadece Selçuklu ilerleyişini kolaylaştırmaya⁴⁶³ ve bölgenin

⁴⁶⁰ Attaleiates, *CSHB*, s. 43 sonu, terc. Umar, s. 55 – 56.

⁴⁶¹ Thema / Θέμα, çoğulu Themata / Θέματα : İdârî ve askerî gücü bir arada tutan ve imparator tarafından atanan *Strategos*’un yönetiminde VII. yüzyıldan XI. yüzyılın ortalarına kadar Bizans İmparatorluğu’nun idârî, askerî ve sosyo-ekonomik yönetim birimi anlamına gelmektedir, bk. Güneş, s. 23; Bu konuda ayrıca bk. A. Kazhdan, “Theme”, *ODB*, v. 3, s. 2034 – 2035.

⁴⁶² Güneş, s. 355; Bu konu bağlamında Ayönü: “*Bilhassa IX. Konstantinos Monomakhos döneminde devletin gereksiz harcamalarını karşılamak için askerlere ayrılan topraklar dahi vergilendirilmiş ve az sayıda kalan stratioteslerin belirli bir miktar karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulması sonucu İmparatorluğun en büyük askerî gücünü oluşturan Anadolu themalarının kuvvetleri yok edilmişti. Yerli askerlerin sayısının düşürülmesi onların yerini ücretli askerlerin almasına yol açmış, fakat bu askerlerin sayılarının az olması, daha da önemlisi yerli askerler kadar sadakatle savaşmamaları İmparatorluğun askerî gücünü önemli ölçüde azaltmıştı*” ifadelerini kullanmaktadır, bk. Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 4 – 5.

⁴⁶³ Yağcı’nın; (s. 202): “*Bizans İmparatorluğu, IX. Konstantinos döneminde kayda değer bir kayıp yaşamamasına karşın, onun halefleri döneminde Selçukluların Armenia’daki ilerleyişi hız kazanmıştır*”

kontrolden çıkmasına değil, aynı zamanda bir bütün olarak İmparatorluğun adeta idârî genleriyle oynayarak bütünlüğünü de tehlikeye atmıştır. İmparatorun bu hatalı icraatı, devleti adeta taşıyıcı kolonlarından mahrum hâle getirmiş, özellikle tehlikeye açık doğu sınırlarının savunmasını büyük ölçüde zayıflatmıştır. Bu bakımdan, Monomakhos'u *thema* sisteminin çöküşüne yol açan imparator olarak vasıflandırmanın mümkün olduğu tespitine katıldığımızı belirtmeliyiz.⁴⁶⁴ Ayrıca Ermeni kilisesi de ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve dini kıyımlar yapılmıştır.⁴⁶⁵ Böylelikle Bagratuni ve Ardruni aileleri, adeta ortadan kaldırılmış, Ermeni ileri gelenleri başta olmak üzere, Ermeniler Orta Anadolu ve Kilikya (Çukurova) bölgelerine göç ettirilmiştir.⁴⁶⁶ Bizans yönetiminin bu

tespitine biz de katılmakla birlikte, onun doğuda izlediği yanlış politika ve uygulamaların, Selçuklu Türk ilerleyişini kolaylaştırdığını ve Anadolu'nun ilerleyen süreçte Türkler tarafından fethine zemin hazırladığını, ilâve etmek istiyoruz.

⁴⁶⁴ Güneş, s. 355 – 358; Monomakhos dönemini bir bütün olarak incelediğimiz çalışmamızda, bu imparator döneminde Doğu politikası ile ilgili olarak yürürlüğe konulan uygulamaların *thema* sisteminin çökmesinde en önemli rolü oynadığını belirtmenin mümkün olduğunu ve özel olarak *Thema* sistemini konu alan ve bizim de istifade ettiğimiz eserinde tarihçi Cüneyt Güneş tarafından ileri sürülen görüşlere katıldığımızı ifade etmeliyiz. Buna ilâve olarak, çalışmamızın ilgili kısımlarında yer vermiş olduğumuz Monomakhos'a karşı girişilen 1043 ve 1047 yıllarındaki hükümet darbesi girişimlerinin, bu imparatorun askerî partiyi zayıflatan ve sivil partiyi güçlendiren politikaları üzerinde önemli rol oynadığını düşündüğümüzü tekrar belirtmeliyiz; Taneri, “ *II. Basileios'un Armenia'daki siyasetini Ermeni asıllı IX. Konstantinos devam ettirmiş ve Ani devletini ilhak etmek suretiyle sonuçlandırmıştır...IX. Konstantinos zamanında Armenia'nın ilhakı ile Selçuklulara yeni bir taarruz alanı sağlanmıştı. Devletin iç kudretsizliği ve savunma gücünün inhitatı ise Selçuklulara kısa zamanda Bizans'ın asıl çekirdek arazisine giden yolu da açmış oldu*”, ifadelerini kullanmaktadır, bk. Aydın Taneri, **Türkler, Bizanslılar, Ermeniler**, Ankara 1984, s. 291 – 292.

⁴⁶⁵ Bizans Hristiyanlığı ile Ermeni Hristiyanlık anlayışı arasındaki karşıtlığın kökenleri eski konsüller dönemine kadar uzanmaktadır. Ermeni Gregoryen kilisesinin ana kitlesi Monofizit görüşe sâdık kalmış ve Khalkedon (Kadıköy) karşıtı mizacını korumuştur. Onun, Bizans ve Roma ile dinsel ihtilâfı bu bölünme çizgisindeki seçiminden kaynaklanır. Bu nedenle Grekçe ve Süryaniceyi reddederek bütün dinsel kutlamalarda Ermeniceyi kabul etmiş, özel bir alfabe icat edip Kitâb-ı Mukaddes'in ve tüm dinî litürjinin Ermeniceye çevrilmesine yol açarak bu kilisenin millî bir karakter kazanmasını sağlamıştır, bk. Aziz S. Atiya, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz yay., İstanbul 2005, s. 370 vd.; Bizans İmparatorluğu'nun özellikle X. ve XI. yüzyıllarda Ermenilere yönelik izlediği dinî politikası için yararlı olabilecek bir makale, bk. Hrac' M. Bart'ıkıan, “The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia During the Tenth and Eleventh Centuries”, **AS**, (ed.) Dickran Kouymjian, translated from Armenian by Arra Avakian, Calouste Gulbenkian Foundation, 1986.

⁴⁶⁶ Ani Bagratuni Ermeni Krallığı'nın çöküşünden sonra Ermenilerin göçü daha yoğun şekilde devam etti. Bizans'ın bünyesine girdikten sonra, Ermenilerin bir kısmı Bizans Ortodoks kilisesine katıldı ve tarihte “*Hayhurum*” terimi ortaya çıktı. Ermeni ve Rum mânâsına gelen bu terim Ermeni Apostolik Kilisesi'nden ve Ermeni mezhebinden ayrılıp Rum Ortodoksluğunu kabul eden Ermeniler için kullanılmaktadır. *Hayhurumlara* mensup bazı Ermeni aristokratları tarafından zamanla beylikler kurulmuş, bunlardan biri de Kilikya Ermeni Baronluğu olmuştur, bk. Kevork Kalloshyan, “ Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü ”, **Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı**, Ankara 2014, sa. 60, s. 223 vd.; Toprakları ilhak edilen Ermeni soylularına Bizans yönetimi tarafından verilen arazilerin ayrıntılı bir dökümü için bk. Peter

icraatı, dönemin Ermeni tarih kaynaklarında geniş yer almış, kin dolu ifadelerle yansıtılmıştır.⁴⁶⁷ Dönemin önemli Ermeni tarihçilerinden Urfalı Mateos, Ani krallığına son vererek Doğu Anadolu'yu egemenlik altına alan, “ *Grekler* ” diye andığı Bizans’a karşı hislerini gayet açık sözlü bir üslûpla kaydetmiştir: “*Ermeni milletinin, Türklerin, öksüzlüğün, yalancı hâmilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir ? Çünkü onlar (Grekler), Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan’ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler. Grekler, Ermenistan kalesini tamamiyle yıkmak işinde büyük gayretle çalıştılar ve İranlılar (Türkler) tekrar taarruz ettikleri vakit kazanılan zaferleri kendilerine mâl ettiler. Onlar utanmaksızın hadım kumandanlar ve haremağası askerlerle Ermenistan’ı müdafaa etmeye kalkıştılar. Halbuki Müslüman İranlılar (Türkler), bütün Şarkın sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul kapılarına kadar ilerlediler, bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zaptettiler ve Grek milletini mahpus gibi İstanbul’un içinde tıkadılar. Ermenistan, Greklerin elinden alındıktan sonra Ermeniler Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular. Fakat onlar, bundan sonra da Ermenilere karşı başka türlü mücadeleler icad ettiler. Onlar bu defa muharebe ve kahramanlık sahasından nefret ederek Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah’ın Kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar İranlılara (Türkler) karşı harb etmekten kaçınıyorlar, fakat hakiki Hristiyanları inançlarından döndürmek*

Charanis, *Bizans İmparatorluğu’nda Ermeniler*, çev. Engin Öztürk, Urzeni Yay., İstanbul 2021, s. 75 vd.

⁴⁶⁷ Sevim, s. 13; Ersan, s. 19; X. – XI. yüzyıllarda Ermenistan ile ilgili yararlı bir makale için bk. Sirarpie Der Nersessian, “Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries”, *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, (ed.) J. M. Hussey ve D. Obolensky ve S. Runciman, Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 427 – 431; Ayrıca bk. Robert W. Thomson, “ The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century ”, in *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, (ed.) J. M. Hussey ve D. Obolensky ve S. Runciman, Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 432 – 438.; IX. Konstantinos Monomakhos da, seleflerinden II. Basileios’un Ermenileri Anadolu’nun değişik yerlerine göç ettirme politikasını tatbik etmeye devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu’nun izlediği nüfus transferi politikası hakkında yararlı bir makale için bk. Peter Charanis, “ The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire ”, *CSSH*, v. 3, No. 2 (1961), s. 140-154.

*için büyük gayret sarfediyorlardı. Cesur ve kuvvetli bir adam buldukça onun gözlerini çıkarıyorlar veya onu denize atarak boğduruyorlardı. Onlar bu gayretleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler. Onlar erkek çocukları hadım ettiler ve onlara kahramanlara yakışan zırh yerine geniş ve uzun entariler giydirdiler. (...) Onlar kadınlar gibi yavaş ve gizli konuşuyorlar. Onlar daima cesur adamları mahvetmeyi düşünüyorlardı. Böylelikle bütün Hristiyanların esir ve köle olarak İran memleketine götürülmesine sebep oldular”.*⁴⁶⁸

D. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – SİRP İLİŞKİLERİ

Bu kısımda, İmparator Monomakhos döneminde ilişkilerin görece düşük yoğunluklu düzeyde seyrettiği Bizans – Sırp münâsebetlerine kısaca da olsa değinmek istiyoruz. Bizans’ın; Ruslar, Ermeniler, Fâtımîler, Peçenekler ve Selçuklular ile olan ilişkilerini Makedonya Hanedânı döneminden başlayarak incelememize mukâbil, Sırp ve aşağıda ele alınacak olan Macarlarla ilişkilerin, İmparator Monomakhos döneminden itibaren incelenmesi mutlaka farkedilecektir. Bunun nedeni, Monomakhos döneminde genellikle dostça ve sorunsuz ilerleyen Bizans – Sırp ve Bizans – Macar ilişkilerinin sınırlı düzeyde bulunması olup, bu ilişkilerin önceki safahatıyla alınmasının yol açacağı metinsel dengesizlik kaygısıdır. Yani Monomakhos öncesi dönemde sözkonusu ilişkilerin çok daha yoğun olması, metinde daha fazla yer kaplaması gibi gereksiz bir duruma yol açacak, adeta genel bir Bizans – Sırp ve Bizans – Macar ilişkileri anlatımına dönüşecekti. Bu nedenle, Sırp ve Macarlarla olan münâsebetlerin, İmparator Monomakhos dönemiyle sınırlandırılmasının daha mâkul olacağı düşünülmüştür.

Bizans İmparatorluğu’nun Georgios Maniakes ayaklanmasını bastırmakla uğraşması nedeniyle içine düştüğü durumdan faydalanmak isteyen Sırp lider Mikhael Vojislav, Skadar (İşkodra)’yı kendine merkez seçtikten sonra, egemenlik sahasını Kotor

⁴⁶⁸ Urfalı Mateos, s. 162 – 164, *Vekâyinâme*, s. 111 – 112.

ve Bar şehirlerini içine alacak şekilde Trebinie, Duklia, Zahumlie bölgelerine dek genişletti. Fakat Vojslav 1043 senesinde ölünce başarıları kısa ömürlü kalmış oldu. Vojslav'ın mülkü, oğulları; Gojslav, Predimir, Mikhael, Saganek ve Radoslav arasında paylaştırıldı. Trebinie bölgesine hâkim olan Gojslav'ın kısa süre içinde ölümüyle, kardeşler arasında başlayan iç çatışmalar, fırsatı değerlendirmek isteyen Bizans'ın harekete geçmesine yol açtı. İmparator Monomakhos, Maniakes ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Sırlar arasındaki iç kavgadan yararlanarak, Sırp topraklarına bir saldırı planladıysa da, Bizans'tan yönelen tehlikenin farkına varan Sırp liderleri aralarındaki çarpışmalara son verip, birlik hâlinde hareket etmeye karar verdiler. Vojslav'ın oğulları arasında ön plana çıkan Mikhael, liderliği ele geçirdikten sonra, Bizans'a karşı mücâdeleye girmek yerine uzlaşma cihetine gitti. Bizans – Sırp ilişkilerinin barışçı bir zeminde gelişmesi için, Sırp lider Mikhael, İmparator Monomakhos'un akrabası bir kadınla evlendi ve ayrıca *protospatharios* unvanı ile onore edildi. Mikhael, babası Vojslav döneminde ele geçirilen Dyrrakhion (Draç) Theması'nın mücâvir arâzilerini, Bizans'a iâde etmek durumunda kalmıştır.⁴⁶⁹ Dyrrakhion'un geri alınmasıyla Bizans İmparatorluğu için çok önem taşıyan bu bölgenin güvenliği de sağlanmış oldu.

E. “MONOMAKHOS TÂCI” BAĞLAMINDA BİZANS – MACAR İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın bu kısmında, İmparator Monomakhos döneminde iyi ilişkiler çerçevesinde seyreden Bizans – Macar münâsebetlerine kısaca da olsa değinmek istiyoruz.⁴⁷⁰ Bu dönemde gerek Bizans ve gerekse Macar tarafı çekişmeden uzak bir

⁴⁶⁹ “Τότε δὴ καὶ Μιχαήλας ‘ο του Στεφάνου υἱός, καὶ Τριβαλλών καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστάς ἀρχηγός, σπένδεται τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις ‘Ρωμαίων ἐγγράφεται, πρωτοσπαθᾶριος τιμηθεὶς”, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 475, İng. terc. Wortley, s. 442, n. 194’de Wortley, “*Bu antlaşmanın tarihi, Skylitzes’in kronolojisine bağlı olduğu için belirsizdir, asla çok güvenilir değildir. Bizanslıların Peçenekler tarafından ağır yenilgisi ile aynı zamanda olsaydı, 1053 yılına tarihlenebilirdi*” ifadelerini kullanmaktadır; John V.A. Fine, JR, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, 1993, s. 212 – 213; Curta, Florin, *The Southeastern Europe in the Middle Age 500 – 1250*, Cambridge University Press, 2006, s. 269 – 270; Stephenson, Paul, *Byzantium’s Balkan Frontier -A Political Study of the Northern Balkans (900-1204)*, CUP, Cambridge 2004, s. 138 – 140.

⁴⁷⁰ Yağcı, Bizans – Macar ilişkilerinin sorunsuz seyrettiği bu dönemde Bizans kaynaklarının sessiz bir tutum takındığına işaret etmektedir, bk. Yağcı, s. 140.

tavır sergilemiş ve bu durum ilişkilerin dostâne bir mecrâda gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bunun bir uzantısı olarak, bir dostluk tezâhürü niyetiyle, İmparator Monomakhos’a âit olduğu düşünülen ve Macar kraliyetine gönderilen tâcın, diplomatik bir iyi niyet gösterisi olduğunu değerlendirmek mümkündür. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, bu “*Monomakhos tâcı*” mevzûunda farklı görüşler ileri sürülmüş olup, hâlen tartışmalı bir konu olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Moravcsik, söz konusu tâcın, 1042 ilâ 1050 yılları arasında Macar Kralı András (I. Andrew) ya da Kiev Rus hükümdarı Yaroslav’ın kızkardeşi olan, karısı Anastasia’ya gönderilmiş olduğunu kaydetmektedir.⁴⁷¹

İmparator Monomakhos’un bu diplomatik jestine, Macar kralı András tarafından Visegrad kentinde bir manastır inşa ettirilerek mukâbelede bulunduğu görülmektedir. Macar kralının bu icraatının, Ortodoks geleneklerine olan saygının gereği mi, yoksa Bizans’ın diplomatik jestine karşılık olarak mı gerçekleştiği? sorusu henüz kesin bir cevaba kavuşmuş değilse de, iki tarafın ilişkilerinde olumlu bir adım olduğu tartışmasızdır. Fakat belirttiğimiz üzere, “*Monomakhos Tâcı*” konusu tartışmalı olup, özellikle; imparator ve imparatoriçe betimlemelerinde ve unvanların yazılışındaki yanlışlıklara işaret etmek sûretiyle, bu tâcın sahte olabileceği ihtimâli üzerinde durulmuştur.⁴⁷² Bu konu üzerinde çalışması olan Kiss, tâcın XI. yüzyılla ve İmparator Monomakhos ile alâkalı olduğunu ve sahte olmadığını ifade etmiştir. Kiss, bu tâcın sahip olduğu oranların bir imparator için uygun olmadığını, dolayısıyla bir imparatoriçenin tâc olarak kullanması amacıyla îmal edildiği üzerinde durmaktadır. Fakat yine de bu tâcın Macar sarayına gönderilmiş olduğu konusu kesinlik arz etmemektedir.⁴⁷³ Bu konuyla bağlantılı olarak Dawson, tâcın hazırlanmasının aceleye getirilmiş olabileceğini ve bu nedenle hatalar içerdiği üzerinde durarak; bu objenin

⁴⁷¹ Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, trans. Samuel E. Rosenbaum, Akademiai Kiado, Budapest 1970, s. 64.

⁴⁷² Günaydın, s. 111.

⁴⁷³ Etele Kiss, “The State of Researches on the Monomachos Crown and Some Further Thoughts”, *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843 – 1261)*, (ed.), Olenka Z. Pevny, New York 2000, s. 75 – 76.

sadece bir kez, komutan Maniakes'in mağlup edilmesi olayının ardından kullanılmış olduğu ihtimalini belirtmektedir.⁴⁷⁴

Bu izahattan anlaşılacağı üzere, İmparator Monomakhos ile bağlantılandırılan bu tâc ile ilgili olarak tartışmalar sürmekte olup, soru işaretleri barındırmaya devam etmektedir. Fakat Bizans – Macar ilişkilerinin İmparator Monomakhos döneminde durağan ve stabil bir çizgi üzerinde, iyi ilişkiler düzeyinde seyrettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵ Bizans ile Macar krallığı arasında XI. yüzyılda var olan yakın ilişkilerin en çarpıcı kanıtı olarak değerlendirilen Monomakhos tâcı, iki taraf arasındaki dostâne ilişkilerin bir nişânesi olarak da ifade edilebilir. Macaristan'da bir köylünün saban sürmesiyle bulunan Monomakhos tâcının parçaları, bugün Macaristan Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir. Obolenky'ye göre; Macar kraliyetinin Bizans imparatorunun üstünlüğünü bir dereceye kadar kabul etmiş olması muhtemeldir: çünkü hayatta kalan levhaların tanıklık ettiği tac, imparatorun, imparatorluğun ileri gelenlerine ve aynı zamanda yabancı prenslere bahşettiği türdendi. Böylece onu kişisel himâyesiyle onurlandırmak ve ödüllendirmek istedi; zira, İmparator Monomakhos'u tam *regalia*'da tasvir eden plaket, *Bizans Commonwealth*'nin bir parçası olduğu düşünülen toprakların yöneticilerine, Konstantinopolis'teki yüce hükümdarın varlığını ve görevlerini görünür ve yarı-kutsal bir biçimde hatırlatmak için alışkanlıkla gönderilen emperyal portreler türüne ait görünmektedir.⁴⁷⁶

Burada, yeri gelmişken, günümüzde Budapeşte Magyar Nemzeti Múzeum'da muhafaza edilen *Monomakhos Tâcı*'nın özellikleri üzerinde kısaca durmakta yarar olduğunu düşünüyoruz. Bu konu hakkında, bir makalesinde ayrıntılı bilgiler veren Eser'e göre, *Monomakhos Tâcı* dokuz plaktan müteşekkildir; ortadaki plaket, Zoe ve Theodora tarafından kuşatılan Monomakhos'u tasvir etmekte olup; bunlar sırasıyla her iki tarafta bir kadın dans figürü ile çevrilidir, ardından başka bir kadın figürü ve kişileştirmeler gelir, iki yuvarlak plak ise Peter ve András'ı tasvir etmektedir.

474 Timothy Dawson, "The Monomakhos Crown: Towards a Resolution", *BS*, 19, 2010, s. 189 – 190.

475 Günaydın, s. 112.

476 Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth-Eastern Europe 500 – 1453*, Phoenix Press, London 2000, s. 159.

İmparatorun yanındaki yazıtta "*Konstantinos Monomakhos, Romalıların İmparatoru*", Zoe'nin yanında "*Zoe, en dindar augusta*", Theodora'nın yanında "*Theodora, en dindar augusta*" ve yanındaki yazıtlardaki kişileştirmeler onları sırasıyla "*Hakikat*" ve "*Tevâzu*" olarak tanımlar. Dans eden kadın figürlerin kimlikleri yazıtlarla belirlenmemiştir. Taç levhalarından iki tanesindeki iki kadın dansçı birbirine bakarken, bedenleri ve ayakları aynı yönü gösteriyor. Yuvarlak levhaların üzerinde *Aziz Petrus* ve *Aziz Andrew* yazılıdır. Az önce de değinildiği üzere, tâc düzenli kullanım için tasarlanmamıştı, aksine Bizans imparatoru tarafından 1046'dan 1061'e kadar hüküm süren Macar Kralı I. András' a hediye olması için îmal edilmişti. András'ın tahta çıkıp barış ilan etmesiyle Bizanslılar ve Macarlar arasındaki savaş sona ermişti ve bu tâc, Macar kralının Bizans imparatorluk ailesinin bir üyesi olarak kabul edildiğini gösteriyordu. Bu bağlamda, Eser'in tespitine dayanarak son olarak ifâde etmeliyiz ki; *Monomakhos Tâcı* üzerindeki figürler nedeniyle dikkat çekicidir: Monomakhos, Zoe ve Theodora kolayca tanınabilen imparatorluk figürleri olarak tasvîr edilirken, aynı zamanda imparatorların ihtiyaç duyduğu hakikat ve alçakgönüllülük gibi erdemlerin kişileştirilmesini de görüyoruz.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Meryem Acara Eser, " Culturel Aspects of Power in The Byzantine Empire: The Court As Patron of Metal Art Objects ", *The Byzantine Court: Source of Power and Culture: Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (ed.) Ödekan, Ayla ve Necipoğlu, Nevra ve Akyürek, Engin, KUP, İstanbul 2013, s. 223 – 226; *Monomakhos Tâcı* görseli için bk. EK 6, Resim 4: İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a Ait " Monomakhos Tâcı ".

III. BÖLÜM

BİZANS İMPARATORLUĞU İLE FÂTIMÎLER VE MÜSLÜMAN EMİRLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

A. BİZANS – FÂTIMÎ İLİŞKİLERİ

Bu kısımda, İmparator Monomakhos döneminde Fâtımîlerle (909 – 1171) ilişkiler ele alınacaktır. Bu dönemde konuyla ilgili olarak, kullandığımız Bizans tarih kaynaklarında gerekli ilginin gösterilmemiş olması; diğer kaynaklarımızda ise yeterli düzeyde bilgi verilmemiş olması nedeniyle, mevzûa muhtasar şekilde değinmemizi zorunlu kılmaktadır. Fâtımîlerin coğrafi bakımdan Bizans'ın jeopolitik ağırlık merkezinden nispeten uzak bir konumda bulunması, İmparatorluğun diğer komşularına göre daha periferik kalması nedeniyle, kaynaklarımızda Bizans-Fâtımî münâsebetlerine gerekli ilginin gösterilmediğini düşünmekteyiz. Monomakhos döneminde; Rus tehlikesi, Peçenek baskısı ve Selçuklu ilerleyişi, çeşitli ayaklanma girişimleri gibi daha yakın tehlikeler kaynaklarda oldukça fazla yer bulurken, zaten sorunsuz giden Fâtımîlerle ilişkilere gerekli önemin verilmemesi, kanaatimizce anlaşılabilir bir durumdur. Bu dönemde, oldukça iyi münâsebetlerin kurulduğu el-Müstansır (1036-1094) yönetimindeki Fâtımîlerle olan ilişkilere değinmek amacındayız. Bizans – Fâtımî ilişkileri, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Fâtımîler üzerine yürümek için Monomakhos'tan Bizans topraklarından geçiş izni istemesi ve bunun reddedilmesi nedeniyle de önem taşımaktadır. Burada, Monomakhos döneminde Fâtımîlerle Bizans arasındaki ilişkilere geçmeden önceki önemli gelişmelere kısaca değinmenin faydalı olacağına inanıyoruz. Zira, Fâtımîlerin Mısır ve Suriye'de ilerlemeleri ve sonrasında Bizans'la inişli çıkışlı gelişen, kimi zaman askerî mücadele boyutuna varan ilişkilerin, Selçukluların Anadolu ve Suriye cihetinde ilerlemeye başlamalarıyla dostâne şekilde gelişmesini daha iyi anlamamıza katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Fâtımîler, soy bakımından Hz. Fâtîma'ya bağlanmaları⁴⁷⁸ sebebiyle “ Fâtîmiyyîn ”, kurucuları ‘Ubeydullah el – Mehdî’den dolayı “ ed – Devletü’l- ‘Ubeydiyye ”, Şîî oldukları için “ ed- Devletü’l- Aleviyye ” şeklinde isimlendirilmişlerdir.⁴⁷⁹ Ubeydullah el- Mehdî⁴⁸⁰ “ el- Mehdî Emîrû’l- Mü’minîn ” lakabı ile Rakkade/İfrîkiyye’de⁴⁸¹ kendi adına hutbe okutarak Fâtîmîler Devleti’ni kurmuştur.⁴⁸² Fâtîmîler, daha kurucuları Ubeydullah (909 – 934) döneminden itibaren Mısır’ı ele geçirmeye çalışmışlar, nihayet halife el – Mu’iz Lidînillâh⁴⁸³ (953 – 975) döneminde, Cevher es- Sıkkîl komutasındaki bir orduyla⁴⁸⁴ İskenderiyye’yi zaptederek (969) buna muvakkak olabilmişlerdir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁸ Şîî Fâtîmîler’in kendi soylarını Hz. Fâtîma’ya bağlamaları, iktidarlarına ve hilâfetlerine meşrûiyet kazandırma amacına yönelikti. Hz. Peygamber’in “ İmamlar Kureyş’tendir ” hadisini kendilerine dayanak yapmışlar, Mağrib’te devlet kurup daha sonra Mısır ve civarını ele geçirdiklerinde, en önemli argüman olarak Kureyşî oldukları iddiasını ileri sürmüşlerdir, bk. Rami Mahmud, *Fâtîmîler döneminde Siyasî ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelamî Açıdan İsmâîlî İnanç Sistemi*, Post yay., İstanbul 2020, s. 208.

⁴⁷⁹ Ömer Tokuş, *Başlangıçtan Mirdâsilerin Sonuna Kadar Bilâdü’s-Şam’da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, Araştırma yay., Ankara 2020, s. 171; Fâtîmîlerin soy bakımından Hz. Fâtîma ve bu yolla Hz. Muhammed’e uzandığı konusunun tartışmalı olduğuna da yer verilmiştir, bk. Eymen Fuâd Seyyid, “ Fâtîmîler ”, *DVİA*, c. 12, s. 228 – 237; Fâtîmîlerin kökeni sorunu hakkında ayrıca şu çalışmalara da bk. Brett, Michael, *Fâtîmî İmparatorluğu*, çev. Yücel, Fatih, Kronik yay., İstanbul 2021, s. 40 – 64; Farhad Daftary, *The Ismâîlîs -Their History and Doctrines*, CUP, New York 2007, s. 87 – 136.

⁴⁸⁰ Ubeydullah el- Mehdî (909 – 934), İlk zâhir İsmâîlî imamı ve Fâtîmîler Devleti’nin kurucusudur, ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, “ Ubeydullah el- Mehdî ”, *DVİA*, c. 42, s. 23 – 25.

⁴⁸¹ İfrîkiyye / الإفرقية : Arapların Ortaçağ’da Mağrib’in doğu kesimine, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isimdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “ İfrîkiyye ”, *DVİA*, c. 21, s. 515 – 516.

⁴⁸² Şîî Fâtîmîler’in siyâsî bir güç olarak ortaya çıktıkları X. yüzyıl, Ortadoğu ve kuzey Afrika’da pekçok Şîî devletin kurulduğu bir dönem olmuştur. Büveyhîler, Hamdânîler, Karmatîler resmen Şîî olup, bu öğretinin yayılması için çaba göstermişlerdir. Lapidus’un ifadesiyle “Fâtîmîler, Kuzey Afrika’dan Horasan, Afganistan ve Mâverâünnehir’e ulaşan İsmâîlî tebliğcilerin sponsorluğunu yaptılar”, bk. Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 172.

⁴⁸³ Muiz-Lidînillâh ve dönemi hakkında bk., Asri Çubukcu, “ Muiz- Lidînillâh ”, *DVİA*, c. 31, s. 96 – 98; Aydın Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909 – 1171)*, TTK yay., Ankara 2018, s. 151 – 223.

⁴⁸⁴ Antâkî, halife el- Mu’iz Lidînillâh’ın İfrîkiyye’den Mısır’a gulâmı (kölesi) Cevher kumandasında bir ordu gönderdiğini kaydetmektedir, bk. *Târîhü-l Antâkî*, s. 130, terc. Dönmez, s. 236.

⁴⁸⁵ *Târîhü-l Antâkî*, s. 130 - 132, terc. Dönmez, s. 236 – 238; İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t – Târîh*, c. VII, s. 280; terc. Özeydin, c. VIII, s. 507 - 508; Tokuş, s. 172 – 173; Çelik, s. 180 – 183; . Brett, s. 115 – 121; Coğrafyacı İbn Havkal, İskenderiyye’yi Mısır’ın en ünlü ve enteresan şehirlerinden biri olarak niteleyerek; Akdeniz kıyısında harabeleri ve eserleriyle mülkü, kudreti, kök salmayı, yüksekliği, gücü göstererek ibret verdiğini kaydetmektedir, bk. İbn Havkal, s. 135 vd.; Fâtîmî kumandanı Cevher es-Sıkkîl’in Mısır’ı ele geçirmesinin hemen ardından buradan toplanan yıllık verginin 970 yılında 3.400.000 dinardan daha fazla olduğunu da İbn Havkal kaydetmiştir, bk. İbn Havkal, s. 145.

Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri ve bunu tâkiben Sûriye (Bilâdü's- Şam)'ye yönelik faaliyetleri, onların Bizans ile temâsa geçmelerinin de yolunu açacaktır. Nitekim Fâtımî kumandanı Cevher es-Sıkkâlî, Mısır'ın kontrolünü sağladıktan hemen sonra Câfer b. Felâh komutasında bir kuvveti Sûriye bölgesine sevk ederek Remle⁴⁸⁶ ve Taberiye'yi⁴⁸⁷ de ele geçirdi (970). Bölgenin asıl önemli şehri Dimaşk, yine 970 tarihinde Fâtımîlerin hâkimiyeti altına alındı. Bunun ardından, Fâtımî kumandanı Câfer b. Felâh, Fütûh komutasındaki bir orduyu Bizans'ın kontrolünde bulunan Antakya üzerine göndermiştir (971). Fakat Fâtımîlerin Sûriye bölgesinde Bizans ile yaptıkları bu ilk savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁴⁸⁸

Fâtımî halifesi el- Mu'iz'in, devletin merkezini 973 tarihinde Mısır'a taşımak zorunda kalmasında, Bizans'ın Şam, Sugûr, Tarsûs, Antakya, 'Ayn Zerbe, Masîsa gibi yerleri ele geçirmesi önemli rol oynamıştır.⁴⁸⁹ Bu kapsamda, Bizans İmparatoru Ioannes Tzimiskes (969-976) döneminde 974'te el-Cezîre, 975'te Sûriye'ye giren Bizans orduları Dimaşk ve Beyrut'un kuzey kesimindeki bölgeye kadar ilerlemelerini sürdürdüler. Bizans'ın hedefi Kudüs'ü ele geçirmektir, fakat bu amacına ulaşamadı. Çünkü Fâtımîler, Mısır'a yerleştikleri gibi Filistin'i de zaptetmişler ve böylece Bizans'ın bu bölgeye yönelik istilâ hareketi önlenmişti.⁴⁹⁰ Makedonya hanedanının en muktedir hükümdarı II. Basileios (976 -1025) döneminde de Bizans – Fâtımî ilişkileri

⁴⁸⁶ Remle / الرملة : Emevî halifesi I. Velîd döneminde (705-715) Kudüs'e yaklaşık 45 km. mesafede kurulan bir şehirdir. Bulunduğu konum sebebiyle, kurulduğu tarihten itibaren Filistin'in idare merkezi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Sâmî es-Sakkâr, "Remle", *DVİA*, c. 34, s. 560 – 561.

⁴⁸⁷ Taberiye / طبرية : Filistin'in kuzeydoğusunda Taberiye gölünün batı kıyısında deniz seviyesinin yaklaşık 200 m. altında kurulmuştur. Kudüs'e 161, Dimaşk'a 137 km. uzaklıktadır. Milâttan önce 20 yılı civarında Filistin bölgesinin Romalı hâkimi Herod Antipas tarafından tesis edilen şehre Roma İmparatoru Tiberios Konstantinos'a izâfeten Tiberias adı verilmiş ve bu ad Arapça'ya Taberiye şeklinde geçmiştir. Bk. Cengiz Tomar, "Taberiye", *DVİA*, c. 39, s. 323 – 324.

⁴⁸⁸ Târîhü-l Antâkî, s. 145 – 146, terc. Dönmez, s. 250 - 251; Tokuş, s. 173.

⁴⁸⁹ Tokuş, s. 174; İbn Havkal, Avâsım bölgesinin merkezi olarak zikrettiği Antakya'yı Şam diyârında Dimaşk'tan sonra en nezih şehir olarak nitelirmektedir. İbn Havkal, Rumların (Bizans), Antakya'yı 970 yılı başında ele geçirdiklerini ifade etmektedir, bk. İbn Havkal, s. 157.

⁴⁹⁰ Urfalı Mateos, Bizans İmparatoru Ioannes Tzimiskes'in bu seferine yer vererek, onun " ...Kudüs şehrine doğru yol aldığını ve Ermenistan kralı Aşot'a mektup yazdığını " : (...զմայր յերուսաղէմ քաղաք և գրեաց թաղաւորն Չմլկիկ թուրք առ Աջոս թաղաւորն Հայոց աշխատեւ.) kaydetmektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 22 - 23, *Vekâyinâme*, s. 23 – 24; Vasiliev, s. 358 – 359; Işın Demirkent, "Bizans", *DVİA*, c. 6, İstanbul, s. 230-244; Tokuş, s. 176.

devam etmiş⁴⁹¹ ve nihayet 1001 tarihinde yapılan bir antlaşma ile Bizans'ın doğu sınırı belirlenmişti. ⁴⁹² Bu antlaşmaya göre; *Fâtımî topraklarında meskûn durumdaki Hristiyanlar dinî inançları konusunda hürriyete sahip olacak, kiliselerini yenileme ve inşa etmek için izin verilecekti. Ayrıca İmparator Basileios, Mısır'ın ihtiyaç duyduğu hububat için destek taahhüdünde bulunmuş ve ateşkesin on yıl sürmesi kararlaştırılmıştır.*⁴⁹³

Fâtımî halifesi el- Hâkim'in⁴⁹⁴ (996 – 1021) Hristiyanlara dönük politikasının değişmesiyle birlikte, Dimaşk vâlisine gönderdiği emirle es-Seyyide Kilisesi'ni yıktırması ve takip eden süreçte Mısır'daki el-Kıntara Kilisesi, Kudüs'te Kıyâme Kilisesi, el- Akrâniyyûn, Mary Kostantin Kilisesi gibi pekçok Hristiyan mâbedinin tahrip ve yağma edilmesi⁴⁹⁵, Bizans – Fâtımî ilişkilerini sıkıntıya sokmuştur. El- Hâkim'den sonra yerine geçen oğlu ez- Zâhir⁴⁹⁶ (1021 – 1036) döneminde Fâtımî – Bizans ilişkileri, inişli çıkışlı bir seyir tâkip etmiş, imparator III. Romanos Argyros (1028 – 1034) döneminde Fâtımîlerle Bizans arasında yeni bir antlaşma akdedilmiştir. Bu anlaşmanın ayrıntısına yine tarihçi Antâkî'nin verdiği bilgilerle ulaşmış durumdayız. Buna göre; Kudüs'teki Kıyâme Kilisesi imparator tarafından yeniden inşa edilecekti. Kudüs patriği, Konstantinopolis'ten gönderilecek, Fâtımî topraklarındaki tahrip olunmuş veya mescide çevrilmiş bütün kiliseler tekrar faaliyete geçirilecekti. Bizans'ın

491 II. Basileios dönemindeki Bizans – Fâtımî ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tokuş, s. 180 – 203.

492 Demirkent, “ Bizans ”, s. 236.

493 *Târihû-l Antâkî*, s. 248 – 249, terc. Dönmez, s. 345 – 346; Demirkent, “ Bizans ”, s. 236; Tokuş, s. 198 – 199.

494 Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh kişiliği ve icraatıyla müslüman ve gayri müslim tarihçiler tarafından genellikle olumsuz şekilde değerlendirilmiştir. Özellikle ilâhlığını ilân etmesi İslâm tarihçilerinin vereceği hükmü baştan olumsuz kılmış, zimmîlere karşı aşırı sert davranışları sebebiyle de hristiyan tarihçileri tarafından aklı melekeleri bozuk ve sadist bir hükümdar olarak nitelendirilmiştir. Şarkiyatçılardan Dozy ve Müller'e göre inandıklarına taassup derecesinde bağlı bir diktatördür. Ivanov ise onu, hem Sünnîler'in hem de İsmâîlîler'in ideallerini gerçekleştirmek için hristiyanları baskı altına alan ve İsmâîlî doktrinini daha mükemmel hâle getirmeye çalışan bir halife olarak tavsif eder. Bk. Mustafa Öz, “ Hâkim-Biemrillâh ”, *DVİA*, c. 15, s. 199-201; Hâkim Biemrillâh'ın *aklî dengesinin bozukluğu ve deliliği* hakkında bir değerlendirme için bk. Michael W. Dols, *Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, çev. Didem Gamze Dinç, Pinhan yay., İstanbul 2013, s. 191 – 200.

495 *Târihû-l Antâkî*, s. 278 – 280 ve 282, terc. Dönmez, s. 59 – 60; Tokuş, s. 200; Atiya, s. 109 – 110.

496 Zâhir el-Fâtımî ve dönemi hakkında bilgi için bk. Murat Öztürk, “ Zâhir el-Fâtımî ”, *DVİA*, c. 44, s. 88 – 89.

elindeki Müslüman tutsaklar serbest bırakılacaktı.⁴⁹⁷ Fâtımî halifesi ez-Zâhir, Kudüs Kiyâme Kilisesi'nin inşasını ve buraya patrik atanmasını, ayrıca diğer kiliselerin ihyâ edilmesini, Müslüman esirlerin serbest bırakılması şartıyla kabul etmiştir. Halife ayrıca, Bizans ile Sicilya arasındaki ilişkilere müdâhil olmayacağını ve Bizans topraklarında kargaşa çıkaranlara yardım etmeyeceğini de taahhüd etmekteydi. Fâtımîlerle Bizans arasında süren müzâkereler, nihâyet imparator IV. Mikhail (1034 – 1041) döneminde bir anlaşma ile sonuçlanmıştır.⁴⁹⁸ Bu anlaşma, Ez-Zâhir'in son günlerinde veya el-Müstansır'ın ilk dönemlerinde imparator IV. Mikhail ile on yıl süreli bir barış antlaşması olarak imzalanmıştır (1035 – 1036).⁴⁹⁹

Fâtımî halifesi ez- Zâhir'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Halife el-Müstansır (1036 – 1094), 5000 müslüman esirin serbest bırakılmasına karşılık, Kiyâme Kilisesi'nin yeniden inşa edilmesine izin vermiştir. (1037 – 1038).⁵⁰⁰ Bunu tâkiben, imparator Monomakhos'un Bizans tahtına geçmesinden sonra, Fâtımîlerle ez- Zâhir döneminde yapılan anlaşmanın süresinin dolmasıyla (1045 – 1046), yeni bir anlaşma için el-Müstansır yönetimi ile temasa geçildiği anlaşılmaktadır. İmparator Monomakhos, Fâtımî halifesi el-Müstansır'a elçiyle beraber değerli hediyeler de göndererek, ilişkilerin dostâne şekilde devamını sağlamaya çalışmıştır. Bizans, doğudaki ortak düşman olarak algılanan Selçuklulara karşı, Fâtımîlerle anlaşmayı yenileyerek, güçlü bir ittifak zemini yaratmak düşüncesiyle hareket ettiğini akla

⁴⁹⁷ *Târîhü-l Antâkî*, s. 430 – 437, terc. Dönmez, s. 67 – 68; Tokuş, s. 202 – 205.

⁴⁹⁸ *Târîhü-l Antâkî*, s. 437 – 438, terc. Dönmez, s. 68; Tokuş, s. 205 – 206; Çelik, s. 305.

⁴⁹⁹ Tokuş, s. 206; M. Süheyl Takkûş, *Târîhu'l- Fâtûmiyyîn fî Şimâlî İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, Beyrut 2001, s. 326 – 327; Anlaşmanın maddeleri için bk. Çelik, s. 304 - 305.

⁵⁰⁰ Tokuş, s. 206 – 207; Abdülkerim Özaydın, “ Müstansır - Billâh El-Fâtımî ”, *DVIA*, c. 32, s. 120; Kiyâme Kilisesi olarak da bilinen Kutsal Kabir Kilisesi'nin yeniden inşası İmparator Monomakhos döneminde Konstantinopolis'ten gönderilen yapı ustaları ile Arap mimârisinden güçlü şekilde etkilenen yerel bir atölye arasında işbirliğine yol açmıştır. Bu işbirliği, Sakız Adası'ndaki Nea Mone Manastırı *katholikon*undaki mimari tecrübeleri güçlü bir şekilde etkilemiş gibi görünüyor ve bu da İmparator Monomakhos'un himâyesinde kendine özgü bir sekizgen planın benimsenmesine neden olmuştur, bk. Brigitte Pitarakis, “ Jewelers, Coppersmiths, and Clientele; Between Byzantium and the Arab World ”, *Identity And The Other In Byzantium, Papers From The Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (ed.) Koray Durak ve Ivana Jevtic, KÜ, GABAM yay., İstanbul 2019, s. 323.

getirmektedir. Bu amaçla Monomakhos, el- Müstansır'a elçi ile 30 kantar⁵⁰¹ altın değerinde hediyeler, cins atlar, Bizans ipeğinden üretilmiş nakışlı elbiseler, altın ve gümüş kâseler, çeşitli ipek elbise ve başlıklar göndermiştir. Fâtımî halifesi el- Müstansır da, Monomakhos'un cömert hediyelerine karşılık olarak imparatora mücevherler, kokular, âsâ gibi çeşitli hediyeler yollamıştır.⁵⁰² Bizans ve Fâtımîler arasında anlaşmanın yenilendiği ve ilişkilerin dostça geliştiği Monomakhos döneminde, Bizans'ın diplomatik manevralarla etkinliğini artırmaya çalıştığını görmekteyiz. Fâtımîler ile Halep'te hüküm süren Mirdâsîler (1024-1080)⁵⁰³ arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi ve bunun bir askerî çatışmaya dönüşme ihtimâli üzerine, imparator Monomakhos, iki taraf arasında yapılacak barış görüşmeleri için elçi göndermiştir. Bizans'ın bu girişimi sonuç vermiş, Fâtımîler, Bizans'a meyletmesinden kaygılandıkları Mirdâsîlerle uzlaşmayı tercih etmişlerdir (1051).⁵⁰⁴

İmparator Monomakhos döneminde Bizans'ın Müslüman devletler arasındaki ilişkilere müdâhil olarak ağırlığını hissettirmeye devam ettiği görülmektedir. Nitekim, İfrîkıyye Zîrîleri⁵⁰⁵ hükümdarı Mu'izz b. Bâdis (1016-1062)'in, Şîi Fâtımî hilâfetine ve el- Müstansır'a karşı tutumunu değiştirerek, Sünnî hutbesi okutmak sûretiyle Abbâsî halifesine itaat arzetmesi ve kestirdiği sikkelerden Fâtımî halifesinin adını çıkarması Bizans'ın harekete geçmesine sebep teşkil etmiştir.⁵⁰⁶ Mu'izz b. Bâdis'in Abbâsî halifesi el- Kâim'e biat etmesi ve bir elçi vâsıtasıyla hil'at istemesi üzerine, bu talep

⁵⁰¹ Kantar / Kantar: Eski bir ağırlık ölçüsü olup, bazı Arap dâilçileri kelimenin Arapça katır kökünden geldiğini, bazıları da Süryânîce veya Berberîce olduğunu ileri sürmektedir. Ancak aslı Latince *centenarius* (yüzlük) olan kelime Grekçe'ye *kentenarion* (Κεντηνάριον), oradan Süryânîce'ye *kantîrâ* ve Arapça'ya *kintâr* (çoğulu *kanâtîr*) olarak geçmiştir. Milâttan sonra IV. yüzyılda yaşayan *Epiphanius*, Romalılar'ın icat ettiğini söylediği *centenarius*un değerini 100 libra = 1200 ons = 2400 stater = 4800 şekel = 28.800 gramma şeklinde verir [*Epiphanius' Treatise*, s. 12, 57-58]. Bunun metrik karşılığı 31,7808 kilogramdır. Arapça'dan Türkçe'ye *kantar* şeklinde geçmiştir, daha ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kantar”, *DVİA*, c. 24, s. 317 – 320.

⁵⁰² Azîmî, *Tarih*, s. 5, neşr. ve terc. Sevim, s. 8; Tokuş, s. 207 – 208; Çelik, s. 340 – 341.

⁵⁰³ Mirdâsîler, 1024-1080 yılları arasında Halep'te hüküm süren müslüman bir hânedandır. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, “Mirdâsîler”, *DVİA*, c. 30, s. 149 – 151. Çalışmamızın takip eden kısmında Bizans – Mirdâsî ilişkileri hakkında ayrı başlık altında bilgi verilecektir.

⁵⁰⁴ Tokuş, s. 208; Çelik, s. 331 – 332.

⁵⁰⁵ Zîrîler, Kuzey Afrika'da (972-1148) ve Endülüs'te (1013-1090) iki devlet kuran Berberî hanedanıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cumhur Ersin Adıgüzel, “Zîrîler”, *DVİA*, c. 44, s. 460 – 463.

⁵⁰⁶ Azîmî, *Tarih*, s. 8, neşr. ve terc. Sevim, Ali, s. 11; Tokuş, s. 208; Takkûş, s. 379; Çelik, s. 343.

kabul olunmuş ve kendisine elçi Ebû Gâlib eş- Şeyzerî ile beraber hil'at, menşur ve armağanlar gönderilmişti. Abbâsî elçilik heyeti, İfrîkiyye'ye gitmek amacıyla Bizans topraklarından geçmek üzereyken, imparator Monomakhos tarafından el- Müstansır ile yapılan anlaşma gereği tutuklanmıştır. Azîmî'nin kaydına göre, Monomakhos, durumu bildirerek onu el – Müstansır'a göndermiş ve ona “*eziyet etmemesini*” şart koşmuştur. Fâtımî halifesi el- Müstansır, Abbâsî elçisi Ebû Gâlib'i bir deve üzerinde Mısır'da halka teşhir ettirdikten sonra Bağdad'a geri gönderdi.⁵⁰⁷ İmparator Monomakhos'un, bu gelişmeler karşısında izlediği politikanın, gerek Bizans ve gerekse Şîî Fâtımîler için büyük bir tehdit olarak algılanan Selçuklulara karşı, mevcut ittifakı takviye etmek amacına dönük olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, çalışmamızın Bizans-Selçuklu ilişkileri konusunda değindiğimiz üzere, Tuğrul Bey, Fâtımîler üzerine yürümek amacıyla Bizans arazisinden geçiş izni istediğinde, Monomakhos, el- Müstansır ile dostluğunu ileri sürerek buna red cevabı verecektir.⁵⁰⁸ Bizans -Fâtımî ilişkilerinin dostça seyretmesi, ticârî ilişkilere de olumlu yansımıştır. Özellikle 961'de Kilikya ve Girit'in yeniden ele geçirilmesi⁵⁰⁹, Bizans donanmasının Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerini önlemesine katkıda bulunmuş, sağlanan bu istikrarlı ortam, Ege ve Akdeniz ticaretini XI. yüzyılda zenginleştirmiştir.⁵¹⁰ Mısır ile Konstantinopolis arasında yapılan büyük çaptaki ticaret, sadece Müslümanların elindeki baharat ya da tıbbî bitkiler ile

⁵⁰⁷ Azîmî, *Tarih*, s. 8 - 9, neşr. ve terc. Sevim, Ali, s. 11; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, c. IX, s. 566 - 570; terc. Özeydın, c. IX, s. 430 vdd.; Tokuş, s. 208; Takkûş, s. 379; Çelik, s. 343 – 344.

⁵⁰⁸ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 56 – 57; Merçil ve Sevim, *Selçuklu Devletleri*, s. 36; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 21.

⁵⁰⁹ Bizans İmparatorluğu'nun, yaklaşık 140 yıldır Müslüman Arapların hâkimiyetinde bulunan Girit adasını, seferin başkomutanı ve sonradan imparator olan Nikephoros Phokas tarafından 961'de zabtı hakkında bk. Burak Arslan, *Müslüman Girit Emirliği (824 -5 / 961)*, Gece Kitaplığı yay., Ankara 2020, s. 180 – 200.

⁵¹⁰ Bizans'ın Girit'i zabtı, Doğu Akdeniz'i Bizans gemileri için daha güvenli hâle getirmiştir. Bu gelişme, Haçlıların ve Selçukluların gelişinden önce, Bizans'ın bir altın çağ yaşamasına katkı sağlamıştır, bk. Koray Durak, “ Erken Ortaçağ'da Bizans – Yakınoğu İlişkileri: İki Dünya Arasında Seyahat Edenler ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY yay., İstanbul 2021, s. 447.

Bizanslıların sahip olduğu kereste, demir ve bakır gibi nâdir malları değil; ipek, keten, giysi, cam ve seramik gibi her iki tarafın elinde bulunan emtiayı da içermekteydi.⁵¹¹

İmparator Monomakhos ölümünün hemen öncesinde, Fâtımîlerle kurduğu dostluk ilişkilerinin son örneğini, Mısır’da ortaya çıkan kıtlık vesilesiyle⁵¹² göstermek istediye de, buna ömrü vefa etmemiştir. Fâtımîler, kıtlık sebebiyle müttefikleri Monomakhos’tan yardım talep ettiklerinde, Mısır’a nakletmek amacıyla Antakya’ya 100 bin *kafîz*⁵¹³ buğday ve hediyeler göndermişse de, bu yardımlar Mısır’a ulaşmadan imparator hayatını kaybetmiştir. Monomakhos’un ardından Bizans tahtına oturan imparatoriçe Theodora, Fâtımîlere yardım konusunu bazı şartlara bağlamıştır. Buna göre; Bizans ve Fâtımîler arasında bir ortak savunma antlaşması yapılmalı ve Bizans topraklarına bir saldırı olması durumunda Fâtımîler yardım göndermeliydiler. Fakat el- Müstansır bu talepleri kabul etmeyince anlaşma sağlanamamış ve Monomakhos döneminde dostça devam eden Bizans – Fâtımî ilişkileri artık taraflar arasında gerginlik ve güvensizliğin hüküm sürdüğü bir iklîme girmiştir.⁵¹⁴

⁵¹¹ Cécile Morrisson, “ Anadolu’da Üretim ve Ticaret ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 88.

⁵¹² Azîmî, *Mısır’da (kıtlık sebebiyle) fiyatların yükseldiğini ve bunun üzerine İmparator Konstantinos’un gemilerle yiyecek maddeleri göndermek sûretiyle yardımda bulunduğunu*, kaydetmektedir, bk. Azîmî, *Tarih* , s. 9, neşr. ve terc. Sevim, s. 12: “ و غلت اسعار مصر فامدها قنسطنطين بالمراب و الغلات ”; Bu dönemde Mısır’da ortaya çıkan kıtlığın, âsâyiş olaylarına ve hukûkî davalara da yansıdığı görülmektedir. Mesela; 1053 – 1054 yılında Kahire’de ekmekçi esnafının reîsi, ucuz fiattan ekmek satan bir fırıncı hakkında dava açarak, ona para cezası verdirmişti. Bu olay, fırıncı ile fırıncılar emîni arasında davalar silsilesi şeklinde devam etmişti, bk. Nevzat Keleş, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Asayiş*, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2022, s. 61.

⁵¹³ Kafîz, Pers kökenli eski bir hacim ve alan ölçüsü birimidir, bk. Cengiz Kallek, “ Kafîz ”, *DVİA*, c. 24, s. 155 – 157.

⁵¹⁴ Azîmî, *Tarih* , s. 9, neşr. ve terc. Sevim, s. 12; Tokuş, s. 208 – 209; Takkûş, s. 377; Çelik, s. 340 – 341; Thomson, K. E. F., “ Relations Between The Fatimid And Byzantine Empires During The Reign Of The Caliph al- Mustansir bi’llah, 1036 – 1094 / 427 – 487 ”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Cambridge 2008, c. 32, sa.1, s. 58; Bizans ve Fâtımî başkentleri arasında karşılıklı olarak pahalı hediyeler yüklü elçilik heyetleri teatisi, güç ve cömertlik gösterisi şeklinde devam etmiş, anlaşmalarla takviye edilen dostluk ilişkileriyle, Akdeniz, ticârî bakımdan Bizans ve Fâtımî imparatorluklarının kontrolü altında olmuştur, bk. Ahmet, Usta, *Hilal ile Haç Arasında Hayatlar: Ortaçağ Akdenizi’nde Ticaret ve Tüccarlar*, İletişim yay., İstanbul 2022, s. 94; Takkûş, Selçuklular’ın, Bizans’la Fâtımîler arasındaki iyi ilişkileri koparmayı başardıklarını ve Bizanslılarla, erzak teminini sona erdiren bir anlaşma yaptıklarını kaydetmektedir, bk. M. Süheyl Takkûş, *İslâm Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, Ma’ruf yay., İstanbul 2018, s. 306; ayrıca bk. Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtûmiyye fî Mısr*, Kahire 1991, s. 190; aynı yazar, “ Fâtımîler ”, s. 231.

İmparator Monomakhos, Bizans İmparatorluğu'nun doğudan Selçuklular, batıdan ise Peçenekler tarafından hemen hemen eşzamanlı olarak baskı altına alındığı bu sıkıntılı dönemde, Ortadoğu'da, başta Fâtımîler olmak üzere, Mirdâsiler ve Mervânîler gibi müslüman devlet ve emîrliklerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmış; yukarıda değinildiği üzere kimi zaman karşılıklı hediye teâtisi, kimi zaman da antlaşmalar yoluyla pragmatist bir dış politika izlemeye gayret etmiştir. Monomakhos'un özellikle Selçuklulara karşı bölgedeki diğer Müslüman devletlerle işbirliği ve denge politikası, halefi imparatoriçe Theodora döneminde sürdürülemediği, özellikle Bizans – Fâtımî ilişkileri sorunlu ve gergin bir sürece girmiştir.⁵¹⁵ İmparatoriçe Theodora'dan itibaren Bizans – Fâtımî ilişkilerinin bozulması, Selçuklu – Abbâsî ittifakının güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Selçukluların batı siyâseti bu dönemde, müttefikleri Abbâsîlere karşı ortak düşman paydasında birleşen Bizans ve Fâtımîler arasındaki ittifakı bozma yönünde şekillenmiştir.⁵¹⁶ Monomakhos'tan sonra, Fâtımîler gibi önemli bir müttefikin desteğini kaybetmek, ilerleyen yıllarda Bizans'ı özellikle doğudan yönelen Türk ilerleyişi karşısında daha savunmasız hâle getirerek, Anadolu'nun Türk – İslâm fethine açık hâle gelmesinde önemli bir faktör olmuştur.

B. İMPARATOR IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS İLE MÜSLÜMAN EMİRLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Çalışmamızın bu kısmında Bizans İmparatorluğu ile Müslüman emîrlıklar arasındaki ilişkiler siyâsî ve askerî bakımdan incelenecektir. İlişkilerin mâhiyetini daha iyi anlayabilmek açısından, bu konudaki münâsebetler İmparator Monomakhos dönemi öncesinden başlayarak ele alınacaktır. İmparator Monomakhos döneminde Bizans'ın en yoğun ilişkilerde bulunduğu, kimi zaman ittifak ve dostluk çerçevesinde, bazen de askerî ve siyâsî çekişmeler düzeyinde seyreden bu ilişkiler bahsinde, Mervânîler,

⁵¹⁵ Azîmî, *Mısır ile Konstantiniyye arasında barışın sona erdiğini*, 1054/55 yılı olayları arasında zikretmiştir, bk Azîmî, *Tarih*, s. 10, neşr. ve terc. Sevim, s. 13: “و انقضت الهدنة بين مصر و القسطنطينية”.

⁵¹⁶ Maşide Kamit, *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî – Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467 / 1031 – 1075)*, Gece Akademi yay., Ankara 2018, s. 251 – 252.

Mirdâsîler ve Şeddâdîler ile olan ilişkiler üzerinde durulacaktır. Bu ilişkilerin, Bizans İmparatorluğu’nun gerek Selçuklular ve gerekse dostça ilişkiler içerisinde bulunduğu Fâtımîlerle münasebetlerine olan etkisi bağlamında da önem taşıdığı görülmektedir. Bu bakımdan da, Bizans-Müslüman emîrlükler arasındaki ilişkilere de değinmek kaçınılmaz bir gereklilik olmuştur. Dönemin özellikle İslâm tarih kaynaklarına ilâve olarak, başta Skylitzes, Attaleiates, Psellos ve Zonaras gibi Bizans tarih kaynakları da bu başlıkta yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

B.1. BİZANS – MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ

Mervânîler (بنو مروان), 983 – 1085 tarihleri arasını kapsayan dönemde, merkezi Meyyâfârikîn (Silvan) olmak üzere Diyarbekir bölgesinde hüküm süren bir müslüman hanedandır. Bu hanedanın bilinen ilk atası Musul, Van, Silvan ve Azerbaycan arasındaki topraklarda yerleşmiş olan el- Humeydîyye aşiretine mensup Bâd lâkaplı Ebû Abdullah b. Dûstek’tir.⁵¹⁷ Ebû Abdullah, bazı fırsatları değerlendirmek sûretiyle özellikle Hamdânîler, Büveyhîler ve Bizans İmparatorluğu aleyhine topraklarını genişletmiş, önce Meyyâfârikîn, Diyarbekir, Nusaybin, Cizre ve Ahlat’ı (983), ardından Musul’u zapt ederek (984), Mervânî emîrliğini kurmuştur.⁵¹⁸ Bâd’ın Hamdânoğulları ile Musul hâkimiyeti için giriştiği mücadelede ölmesi üzerine (990), yerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali Hasan b. Mervân geçti. Ebû Ali, önce Hısnıkeyfâ’yı (Hasankeyf), ardından Meyyâfârikîn’i ve Diyarbekir havâlisindeki birçok kaleyi ele geçirdi (990).⁵¹⁹

⁵¹⁷ İbnü’l-Ezrak, *Târîhü’l-Fârikî ed-Devleti’l-Mervânîyye*, (thk.) Bedevî Abdullatif Avvad, Dârü’l-Kitâbi’l-Lübnanî, Beyrut 1974, s. 49 vd.; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, (thk.) Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992, c. IV, s. 149; Thomas Ripper, *Diyarbakir Mervanileri*, çev. Fırat, Bahar Şahin, Avesta Yay., İstanbul 2012, s. 22 vd.; K.V. Zettersteen, “Mervaniler”, *İA*, c. V/II, 1997, s. 781; Abdurrahim Tufantoz, “Mervânîler”, *DVİA*, c. 29, s. 230 – 232; Ömer Tokuş, *Musul ve el-Cezîre’de Bir Arap Emîrliği Ukaylîler*, Araştırma Yay., Ankara 2020, s. 51 vd.; Mervânîler’in kuruluş dönemi hakkında yararlı bir makale için bk. Arafat Yaz ve Sıddık Ünalın, “Mervânî Devleti’nin Kuruluşu”, *e-Şarkîyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, Aralık-2019 Cilt:11 Sayı:3 (25), s. 1200 – 1212.

⁵¹⁸ İbnü’l-Ezrak, *Târîhü’l-Fârikî*, s. 51 – 52; Tufantoz, “Mervânîler”, s. 230; Carole Hillenbrand, “Marwanids”, *EI*, (New Edition), c. VI, Leiden 1991, s. 626; Tokuş, 52; Yaz ve Ünalın, s. 1202 vdd.

⁵¹⁹ İbnü’l-Ezrak, *Târîhü’l-Fârikî*, s. 59-60; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, c. IV, s. 149; Gülay Öğün Bezer, “Ukaylîler”, *DVİA*, c. 42, s. 59; Tufantoz, “Mervânîler”, s. 231; Mervânîler’in kuruluş döneminde özellikle Cizre bölgesindeki faaliyetleri hakkında yararlı bir çalışma için bk. Muhammed

Ebû Ali'nin babasının adına nispetle Mervâniler adıyla anılan emîrlik, hüküm sürdükleri topraklardan dolayı, Bizans ile sınırlarda temas etmek durumunda kalmış, 992 yılında İmparator II. Basileios, Ahlat, Malazgirt, Erciş, Bargiri (Muradiye) gibi bazı şehirleri Bizans hâkimiyeti altına almıştır. Bu gelişmeler neticesinde Bizans ile Mervâniler arasında on yıllık bir antlaşma imzalanmıştır.⁵²⁰ Ebû Ali'nin öldürülmesinden (997) sonra, yerine kardeşi Mümehhidüddeve Ebû Said Mansur Mervânî tahtına geçti. Bu dönemde Bizans – Mervânî ilişkileri bakımından önemli bir gelişme yaşandı. İmparator II. Basileios, Tao hâkimi *Kouropalates* David'in ölümünün ardından onun topraklarına bir sefer düzenlediğinde, Mervânî emîri Ebû Said Mansur imparatoru karşılayarak, ona bağlılığını arzetmiştir. II. Basileios, Mervânî emîrinin bu davranışına karşılık olarak, mahallî Ermeni beylerinden, *Magistros* ve “*Doğu'nun Dükü*” (*Duksu'l- Maşrik*) unvânını tevcih ettiği Ebû Said Mansûr'a itaat üzere olmalarını emretmiştir (1000).⁵²¹ Emîr Ebû Said Mansûr'un bir suikast sonucu ölümünden (1011) sonra Mervânî tahtına Nasrüddevle Ahmed (1011 - 1061) geçti.⁵²² İmparator II. Basileios, yeni Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed'e elçi ve hediyeler yollamıştır.⁵²³

Nasrüddevle Ahmed döneminde Bizans ile olan ilişkilerin mâhiyet değiştirmeye başladığı görülmektedir. Nasrüddevle Ahmed, II. Basileios'un 1025'te ölümünün ardından meydana gelen gelişmeleri, Mervânî Emîrliği lehine kullanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Bizans'ın Samsat *strategos*u Georgios Maniakes'in Urfa (Edessa)'yı zapt etmesini tâkiben Nasrüddevle Ahmed, bölgedeki Müslümanlarla ittifak kurmuştur. Bu müslüman ittifakı Bizans kuvvetlerinin savunduğu Urfa'yı muhâsara ettilerse de,

Yusuf Ğandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi (M.S. 815 – 1515)*, çev. Fadıl Bedirhanoglu, Beşir Ant Yay., Ankara 2008, s. 98 – 108.

⁵²⁰ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Fârikî*, s. 61; Tufantoz, “Mervâniler”, s. 231; Tokuş, 52.

⁵²¹ *Târîhü'l-Antâkî*, s. 247, terc. Dönmez, s. 344 – 345; İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Fârikî*, s. 84; Honigmann, s. 155; Ripper, s. 176 vd.; Tokuş, s. 54.

⁵²² İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Fârikî*, s. 104 vd.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 65 vd.; Tufantoz, “Mervâniler”, s. 231; Hillenbrand, “Marwanids”, s. 626.

⁵²³ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Fârikî*, s. 105 vdd.; Hillenbrand, “Marwanids”, s. 626; Ripper, s. 179.

başarılı savunma karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵²⁴ Nasrüddevle Ahmed, Bizans egemenliğindeki Urfa'ya 1036 yılında tekrar saldırmış, fakat yine başarısız olmuştur. Bu son girişim, esasen bir süredir gergin şekilde devam eden Mervânîler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki barış döneminin sona ermesine yol açmıştır.⁵²⁵

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un yönetime gelmesinden sonra, Mervânî – Bizans ilişkilerine etki eden yeni bir faktör ortaya çıkmıştır. Kalabalık Türkmen gruplarının Müslüman emîrlüklerinin arazilerine düzenledikleri akınlar, tepki doğurmakta gecikmedi. Boğa, Anasioğlu, Bektaş ve Mansur Bey liderliğindeki Türkmenler'in Mervânî topraklarını yağmalayarak, Meyyâfârikin'i kuşatmaları üzerine, bunlara karşı kuvvet sevkeden Nasrüddevle Ahmed, bir netice alamayınca, İmparator Monomakhos'un yardımına başvurmak zorunda kalmıştır. Meyyâfârikin kuşatması sırasında, Mervânîler, Türkmen komutanlarından Mansur'u tutsak etmişlerse de, Nasrüddevle Ahmed, onu daha sonra serbest bırakmıştır.⁵²⁶ Selçuklu Sultanı Tuğrul, Mervânîlere elçi yollayarak kendisine tâbî olmalarını istemiş, Nasrüddevle Ahmed elçiyi ağırlamış ve ikramlarda bulunarak barış antlaşması yapmıştır.⁵²⁷

İmparator Monomakhos döneminde Bizans – Mervânî ilişkileri açısından önemli bir gelişme de, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan el- Asfer adlı şahsın faaliyetleri olmuştur. Daha önce İmparator II. Basileios döneminde, 1005 yılında Antakya civârındaki faaliyetleriyle tehdit oluşturan el- Asfer'e karşı *magistros* Nikephoros Ouranos komutasında kuvvet sevk edilmiş ve adı geçen sahtekâr Haleb'e kaçmak zorunda bırakılmıştı. Sahte peygamber el- Asfer, Mervânî Emîrliği toprakları içinde yer alan Re'sül-Ayn'da yeniden zuhûr ederek, burada etrafına toplamayı başardığı adamlarla Bizans arazisine üst üste saldırılarıyla önemli miktarda ganimet elde

⁵²⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 318; Skylitzes, *CFHB*, s. 387, İng. terc. Wortley, s. 365; Abû'l Farac, bu sırada Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed ile İmparator III. Romanos Argyros arasında karşılıklı elçi teâtisi yapıldığını kaydetmektedir, bk. *Abu'l-Farac Tarihi*, c.I, s.289-290; Ripper, s.187-188; Honigmann, s. 133 - 134.

⁵²⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 339 – 343; Skylitzes, *CFHB*, s. 399 vdd., İng. terc. Wortley, s. 377 vdd; *Abu'l-Farac Tarihi*, c.I, s. 291; Ripper, s.189; Honigmann, s.134-137.

⁵²⁶ Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 3 – 4.

⁵²⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, c.I, s. 304; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 298 - 299, Ripper, s.383-384; Tokuş, s. 55 - 56.

etmiştir (1047 – 1048).⁵²⁸ Bu gelişmeler üzerine İmparator Monomakhos, Mervânî Nasrüddevle Ahmed’e mektup göndererek; “*Aramızdaki anlaşmayı biliyorsun, buna rağmen bu adam (el-Asfer) şunları şunları yaptı. Eğer anlaşmadan vaz geçtiysen bize haber ver de biz de bu adamı hapsedmek için gerekli tedbiri alalım*” dedi.⁵²⁹ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, İmparator Monomakhos, üst perdeden hitâp eder bir tarzda, Mervânî emîrine adeta sorumluluklarını hatırlatmış ve yoksa kendilerinin harekete geçeceğini îkâz etmiştir. Bizans İmparatorundan gelen bu ültimatom üzerine Nasrüddevle Ahmed, civardaki göçebe Arapların yardımıyla el- Asfer’i teslim almayı başarmıştır. Sahtekâr el- Asfer zindana atılmış, böylece Bizans İmparatorluğu’nun gazabını çekmekten kurtulan Nasrüddevle Ahmed, iki taraf arasında barışın tekrar tesis edilmesini sağlamıştır.⁵³⁰

Bizans İmparatorluğu ile dostâne ilişkileri yeniden kuran Mervânîler, Pasinler Savaşı’nda (1048) Selçuklular tarafından esir alınan Gürcü kralı Liparit’in serbest bırakılmasında arabuluculuk yaparak önemli bir diplomatik rol oynamışlardı. İbnu’l-Esîr’in kaydettiğine göre, İmparator Monomakhos, Selçuklular tarafından esir alınan Liparit’in serbest bırakılması konusunda Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed’ten aracılık yapması konusunda yardım istemiştir. İmparatorun bu isteği üzerine Nasrüddevle Ahmed, Şeyhü’l-İslâm Ebû Abdullah b. Mervân’ı müzâkerelerde bulunmak üzere Sultan Tuğrul’a göndermiştir. Selçuklu Sultanı, herhangi bir fidye talebinde bulunmadan Liparit’i serbest bırakmış ve yine İbnu’l-Esîr’e göre, hem Bizans imparatoru hem de Liparit nezdinde büyük itibar kazanmıştır. İmparator, Sultan Tuğrul’un bu jestine karşılık ona pek çok hediyeler gönderdiği gibi, Konstantinopolis’teki mescîdi onartarak burada Sultan Tuğrul adına hutbe okutulmasına izin verdi. Abû’l-Farac’a göre, bunlara ilâveten İmparator Monomakhos, Tuğrul Bey’e

⁵²⁸ İbnu’l-Esîr, el- Asfer hadisesini 1047-1048 yılı olayları içinde anlatmaktadır, bk. İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t – Târîh*, terc. c. IX, s. 411 - 412; Skylitzes, *CFHB*, s. 345, İng. terc. Wortley, s. 327 - 328; Ripper, s.412.

⁵²⁹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t – Târîh*, terc. c. IX, s. 411 – 412; Bu konuda Abu’l-Farac da benzer ifadeleri kullanmaktadır: “*Aramızda sulh vardır. Bu eşkıya sizin tebaanızsa onu tedip etmek sizin vazifenizdir. Tebaanız değilse bize bildirin, biz de ona göre hareket edelim*”, bk. *Abû’l-Farac Tarihi*, c.I, s. 304.

⁵³⁰ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t – Târîh*, terc. c. IX, s. 411 – 412; *Abû’l-Farac Tarihi*, c.I, s. 303 vd.; Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 10; Ripper, s.193.

1.000 balya ipekli kumaş ile diğer kumaşlardan 500 çeşit, 500 at, 300 mısır eşeği, siyah gözlü ve boynuzlu olduktan başka merkep büyüklüğünde bulunan 1000 keçi gönderdi.⁵³¹ Gerek İbnu'l-Esîr, gerekse Abû'l-Farac'ın kaydettiklerinden anlaşıldığı kadarıyla, İmparator Monomakhos, Sultan Tuğrul'a gönderdiği pahalı hediyeler ve Konstantinopolis'teki câmiyi tamir ettirerek onun adına hutbe okunmasına izin vermekle, aslında önemli bir diplomatik manevra yapmıştır. Bizans'ın batıda Balkanlar cihetinde Peçenekler tarafından sıkıştırıldığı bu hassas dönemde, Selçuklularla bir an önce barışı tesis ederek, İmparatorluğun doğu sınırlarında sükûneti temin etmesi, kanaatimizce, Monomakhos yönetiminin akıllıca bir manevrası olmuştur. Azîmî'nin kaydına göre, Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed, bu arabuluculuk görevinin ardından, Konstantinopolis'e içinde bir filin de bulunduğu pahalı hediyeler göndermek sûretiyle, Mervânî – Bizans dostluğunu pekiştiren bir adım daha atmıştır.⁵³²

İbnu'l-Esîr'in kaydına göre, Selçuklu Sultanı Tuğrul'un 1054 yılında Anadolu'daki Bizans arazisine bizzat düzenlediği sefer sırasında, Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed, ona kıymetli hediyelerin yanı sıra, Sultan'ın ordusuna yardımcı olmak üzere Mervânî birliklerini de göndermişti.⁵³³ Mervânîlerin Selçuklular'la olan yaklaşması karşısında İmparator Monomakhos'un herhangi bir girişimde bulunmamış olması, muhtemelen Selçuklu ilerleyişinin ivme kazandığı bu dönemde Mervânîler ile ilişkilerini bozmak istemediğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

B.2. BİZANS – MİRDÂSÎ İLİŞKİLERİ

Mirdâsîler (بنو مرداس), 1024 - 1080 yıllarında Halep'te hüküm süren müslüman bir hânedan olup, kurucusu Salih b. Mirdâs'tır. Hamdânîler (905-1004)'in yıkılmasının ortaya çıkardığı elverişli durumdan yararlanan Salih b. Mirdâs 1024 tarihinde

⁵³¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 423; *Abû'l-Farac Tarihi*, c.I, s. 304 – 305.

⁵³² Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 13.

⁵³³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 454.

Fâtımîler'in elinde bulunan Halep'i zapt ederek Mirdâsî Emîrliği'ni kurmuştur.⁵³⁴ Salih b. Mirdâs, Halep'in ardından Humus, Ba'lebek, Sayda, Hısn-ı İbn 'Akkâr, Rahbe, Bâlis, Refeniye ve Menbic şehirlerini de ele geçirmiştir.⁵³⁵ Mirdâsîler, fethettikleri bu topraklar sebebiyle, kuzeyden Bizans İmparatorluğu güneyden ise Fâtımîler gibi iki büyük güçle komşu hâline gelmiş, bu jeopolitik konumlanma emîrliğin izleyeceği siyâset üzerinde belirleyici olmuştur. Kıvrak bir denge siyâseti izlemeye âdeta mahkûm olan Salih b. Mirdâs, daha Halep kuşatması sırasında bu hassas politika konusunda ciddî bir sınamadan geçmiştir. Mirdâsî emîri, bu kuşatma sırasında Bizans'tan yardım istemiş, fakat İmparator II. Basileios, Fâtımîler ile muhtemel bir gerginlikten kaçınarak, yardım için hazırlanan birlikleri göndermemiştir.⁵³⁶ İbnu'l-Esîr'in kaydettiğine göre, Mısır halifesi ez- Zâhir, Anuştegin el- Berberî adlı komutanın idaresinde bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Mirdâsî emîri Salih b. Mirdâs'ın komuta ettiği birlikler, Fâtımî kuvvetleriyle Ürdün kıyısında Taberiyye yakınlarındaki el-Ukhuvâne'de karşılaştılar. Bu savaşta yenilen taraf Mirdâsîler oldu ve Salih b. Mirdâs da öldürüldü (13 Mayıs 1029).⁵³⁷ Onun ölümünün ardından oğulları Muizüddeve Ebû 'Ulvân Semâl ve Şiblüddeve Nasr, Halep ve çevresi ile Rahbe, Bâlis ve Menbic şehirlerini tevârüs etmişlerdir. Halep kalesi Semâl tarafından kontrol edilirken, Nasr ise şehri yönetimi altına almıştır.⁵³⁸ Bu hâdiselerin meydana geldiği 1029 yılında meydana gelen Halep'e yönelik Bizans saldırısı, Mirdâsîler ile çarpışmaların başlamasına yol açmıştır. Bizans'ın Antakya *katepanosu* Mikhail Spondyles, Mirdâsîler'e ait toprakların bir kısmını ele geçirerek, Kaybar kalesini muhasara etmiştir. Mikhail Spondyles, burada Mirdâsîlerin baskınına uğrayarak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (15 Temmuz 1029). Bizans – Mirdâsî

⁵³⁴ *Târîhü-l Antâkî*, s. 393 -395; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, (thk.) Halil Mansur, Beyrut 1996, s. 129-130; Robert W. Crawford, " Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab ", *Journal of the American Oriental Society*, 1953, c. 73, sa:2, s. 89; Erdoğan Merçil, " Mirdâsîler ", *DVİA*, c. 30, s. 149; Abdülkerim Özeydin, " Sâlih b. Mirdâs ", *DVİA*, c. 36, s. 41.

⁵³⁵ *Târîhü-l Antâkî*, s. 402; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 131; Ernst Honigmann, " Menbic ", *İA*, c. 7, s. 705; Ömer Tokuş, *Başlangıçtan Mirdâsîlerin Sonuna Kadar Bilâdü's-Şam'da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, Araştırma Yay., Ankara 2020, s. 213.

⁵³⁶ *Târîhü-l Antâkî*, s. 395 – 396.

⁵³⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 186; *Târîhü-l Antâkî*, s. 410 – 411; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 131; Tokuş, s. 213 – 214; Merçil, " Mirdâsîler ", s. 150.

⁵³⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, terc. c. IX, s. 186; *Târîhü-l Antâkî*, s. 412; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 135; Merçil, " Mirdâsîler ", s. 150; Crawford, s. 92.

çatışmasında her iki taraftan da çok sayıda kişi ölmüş, bunu tâkiben bir antlaşma akdedilerek, Mikhail Spondyles Antakya'ya dönmüştür.⁵³⁹ Bizans İmparatoru III. Romanos (1028 – 1034), kendisinin izni olmadan Halep'e saldıran ve başarısız olan Antakya *katepanosu* Mikhail Spondyles'i görevden aldıktan sonra, Mirdâsiler üzerine bir cezalandırma seferi için hazırlıklara başlamıştır (1030). Psellos, İmparator III. Romanos'un, askerî şöhrat kazanmak maksadıyla Araplar üzerine sefere çıktığını ifâde ederken⁵⁴⁰, Antâkî ise İmparatorun, Antakya *katepanosu* Mikhail'in Halep harekâtı sırasında, Mirdâsilere karşı nefret duygusuna kapıldığı için bu sefere çıktığını belirtmektedir.⁵⁴¹ İbnü'l-Adîm, Mirdâsî kardeşler arasında Halep yönetimi hakkındaki anlaşmazlıklar nedeniyle, kardeşlerden Nasr'ın, İmparator Romanos'u Halep'e davet ettiğini ve imparatorun da 600 bin kişilik bir Bizans ordusu ile harekete geçtiğini ifâde etmektedir.⁵⁴² Bu sırada Mirdâsî kardeşler arasında Halep hâkimiyeti konusunda uzlaşma sağlanınca, kardeşlerden Nasr, İmparator III. Romanos'a mektup göndermek sûretiyle, onu davet etmekten vazgeçtiğini bildirmiştir.⁵⁴³ Antâkî, İmparator III. Romanos'un 30 Nisan 1030 tarihinde Konstantinopolis'ten hareket ederek el- Kalmîl'de (Akşehir) karargâh kurduğunu, savaş tecrübesinden yoksun ve savaşmayı bilmeyen insanları topladığını ifade etmektedir.⁵⁴⁴ İbnü'l-Adîm, Bizans ordusunda Bulgar, Rus, Abhaz, Hazar, Peçenek, Ermeni ve Frenk gibi farklı unsurlardan askerî birliklerin de yer aldığını ifade etmektedir.⁵⁴⁵ İmparator Romanos, Mirdâsîler'in bu seferden vazgeçmesi için kendisine gönderdiği elçi ve hediyelere aldırış etmeyerek, harekâtına devam etmiş, fakat 'Azaz yakınlarında meydana gelen savaş sonucunda Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmıştır ve İmparator III. Romanos, bu yenilginin ardından

⁵³⁹ Skylitzes, *CFHB*, s. 378 - 379, İng. terc. Wortley, s. 356 – 358; *Târîhü-l Antâkî*, s. 412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, terc. c. IX, s. 186; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 135; Merçil, “ Mirdâsiler ”, s. 150.

⁵⁴⁰ Psellos, s. 28; Türkçe terc. Demirkent, s. 38;

⁵⁴¹ *Târîhü-l Antâkî*, s. 413.

⁵⁴² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 135; Bizans ordusunun mevcûdu hakkında İbnü'l-Adîm'in verdiği 600 bin rakamı oldukça abartılı görünmektedir. Bu konuda İbnü'l Esîr (terc. c. IX, s. 312) 300 bin rakamını verirken; Abû'l-Farac Tarihi, (c.I, s. 288) 100 bin rakamını telaffuz etmektedir.

⁵⁴³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 136.

⁵⁴⁴ *Târîhü-l Antâkî*, s. 413.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 137.

Konstantinopolis'e geri dönmüştür. (Ağustos 1030).⁵⁴⁶ Mirdâsîlerden Nasr, Halep'te istikrârı ve hâkimiyetini tesis ettikten sonra, İmparator III. Romanos'a gönderdiği mektupla bağlılığını arz etmiştir. Nasr, daha önce babası döneminde olduğu gibi İmparatora itaat edeceğini ve Bizans'ın Bilâdü'ş-Şam taraflarına yapacağı seferlerde erzak yardımında bulunacağını bildirmiştir. Nasr, bir iyi niyet göstergesi olarak Halep'te tutsak olan imparatorun elçisini salıvermiştir. Bunun dışında Nasr, Bizans'ın Antakya'daki yöneticisi Niketas'a müracaatla, imparator ile aralarında arabuluculuk yapmasını istemiştir. Sonuçta, Bizans ile Mirdâsîler arasında uzlaşmanın sağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Antâkî bu konuda iki taraf arasında '*istikrar sağlandığı*' ifâdesini kullanmaktadır.⁵⁴⁷ Bizans tarih kaynağı Zonaras, "*Halep emîrinin oğlu yanında değerli hediyeler ile barış yapmak için İmparatorun huzuruna geldi*" ifâdelerini kullanmak sûretiyle Bizans ve Mirdâsîler arasında işlerin yoluna girdiğini ve iki taraf arasında barışın yeniden tesis olunduğunu teyid etmektedir.⁵⁴⁸ Skylitzes'in 1031 yılı Eylül ayı olarak ifade ettiği⁵⁴⁹ Bizans – Mirdâsî antlaşması, dönemin jeopolitik fay hatlarında hareketlenmeye yol açmıştır. Bu antlaşma ile Bizans – Mirdâsî ilişkilerinin ulaştığı düzey, bölgede önemli siyâsî aktörlerden biri olan Fâtımîler'i kaygılandırmıştır. Nitekim Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh'ın (1036-1094) Mirdâsîler üzerindeki baskısını artırması üzerine, Mirdâsî hükümdârı Nasr, Bizans'ın yeni imparatoru IV. Mikhail'e durumunu arz etme ihtiyacı duymuştur. İmparator IV. Mikhail'in tavsiyesi üzerine Nasr, Fâtımî halifesine hediyeler göndermiş ve antlaşma yapmayı tercih etmiştir. Mirdâsî – Fâtımî antlaşması gereğince Humus arazisi Mirdâsîlere verilmiştir. Fakat Humus'un Mirdâsîlere bırakılmasını sindiremeyen Dimaşk'ın Fâtımî valisi Anuş Tegin, 1038 yılı Mayıs ayında Nasr ile savaşarak onun ölümüne yol açmıştır. Nasr'ın kardeşi Muizüddeve Semâl, daha sonra Halep'i geri almış, lâkin Anuş Tegin'in girişimi

⁵⁴⁶ Psellos, s. 29 – 30, Türkçe terc. Demirkent, s. 39 – 40; Skylitzes, *CFHB*, s. 378 - 379, İng. terc. Wortley, s. 360; *Târihü-l Antâkî*, s. 415 – 416; İbnü'l-Adîm, *Zühdetü'l-Haleb*, s. 137; *Abû'l-Farac Tarihi*, c.I, s. 288 – 299; Tokuş, s. 214 – 219.

⁵⁴⁷ *Târihü-l Antâkî*, s. 418: “و استقرت الحال في ذلك على ما سيأتي ذكره”.

⁵⁴⁸ Zonaras, *L. XVII*, s. 132, terc. Umar, s. 52: “κατέλαβε δέ τήν βασιλίδα τών πολεων Ἀμερ ὁ του Χαλεπίτου υἱός σὺν δώροις πολλοῖς, τήν εἰρήνην ἀνανεούμενος, καί ὁ βασιλεύς ἐπὶ ταύτῃ ἐπένευσεν”.

⁵⁴⁹ Skylitzes, *CFHB*, s. 384 - 385, İng. terc. Wortley, s. 363.

sonucunda şehir tekrar Fâtımîlere geçmiştir. Halep, ancak Anuş Tegin'in 1042 tarihinde ölümünün ardından tekrar Mirdâsîlerin hâkimiyeti altına alınmıştır.⁵⁵⁰

İmparatoriçe Zoe ve kardeşi Theodora'nın ortak hükümdarlıkları döneminde, Mirdâsî emîri Semâl'in Bizans başkenti Konstantinopolis'e elçi göndererek, müzâkerelerde bulundukları husûsunda İslâm tarihçilerinin eserlerinde bilgiler bulunmaktadır. Azîmî ve İbnü'l-Adîm bu konuda bazı önemli malûmat kaydetmişlerdir. Semâl, Halep kuşatması sırasında iç kalenin direnişinin 7 ay uzaması nedeniyle, Bizans yönetiminin yardımı için diplomatik girişimde bulunmuştur. İbnü'l-Adîm'in kaydına göre, Theodora, Mirdâsî emîri Semâl'e *magistros* unvânı tevcih ederken, Mirdâsîlerin diğer hânedan üyelerine de başka unvanlar bahşetmiştir. Theodora, Mirdâsîlere hediyeler de yollamış ve yapılan anlaşma uyarınca önceki emîr Nasr'ın Bizans'a ödediği vergileri artık Semâl'in göndermesi kararına varılmıştır. Mirdâsî yönetiminin Bizans'ın desteğini sağlama konusunda attığı bu adım, kuşkusuz önemli bir diplomatik başarıdır. Zira, Fâtımîlerin bölgedeki etkisini dengeleyebilecek olan bu girişim, sadece bölgesel bir güç olan Mirdâsîlerin, daha büyük siyâsî aktörler arasında varlığını sürdürebilmesi için akıllıca bir adım olmuştur.⁵⁵¹

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un Bizans tahtına oturmasından sonra, bir süredir sâkin seyreden ilişkiler, Fâtımî halîfesi Müstansır-Billâh'ın Dimaşk vâlisi Nasrüddevle komutasında bir kuvveti Halep'i kuşatmak için göndermesiyle, yeniden gerildi. Fâtımîler, Halep'i savunan Semâl'in sağlam bir direniş göstermesi ve hava şartlarının olumsuzlaşması üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar (1047/1048). Ertesi yıl, Fâtımî halîfesi Müstansır-Billâh bu defa Rıfk el- Hâdim komutasında bir orduyu Halep'e müteveccihen gönderince, Mirdâsî emîri Semâl, İmparator Monomakhos'u durumdan haberdâr ederek yardımına başvurmuştur. İmparator Monomakhos, Suriye bölgesinde gerginleşen Mirdâsî – Fâtımî ilişkileri üzerine, Mısır'a

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târih*, terc. c. IX, s. 186, 351, ayrıca 382 – 383; Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 5; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 141 – 143; Crawford, s. 94; Çelik, s. 331; Tokuş, s. 220 – 225.

⁵⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 147 – 148; Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 4; Tokuş, s. 225 – 226.

elçi göndermiş ve halife Müstansır-Billâh'tan Mirdâsîler ile ilişkilerini düzeltmesini, yoksa Bizans'ın Mirdâsîlerin yanında yer alacağını bildirmiştir. İmparator, Kâhire'den gelecek cevabı beklediği sırada, Mirdâsî emîrine mâlî yardımında bulunduğu gibi, aynı zamanda Antakya'daki Bizans kuvvetlerine Halep'e gidip Mirdâsîlerin yanında yer alarak, Fâtımîlere karşı savaşmaları emrini vermiştir. Bu sırada Halep'i savunmakta olan Mirdâsî kuvvetleri, anî bir çıkış harekâtıyla, Fâtımî kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.⁵⁵² Kazandığı bu başarıya rağmen, Mirdâsî emîri Semâl, kanaatimizce, güvenlikleri konusunda sürekli Bizans'a muhtaç olmanın muhtemel sakıncalarını dikkate alarak, Fâtımîlerle ilişkileri düzeltmek amacıyla harekete geçmiştir. Azîmî'nin kaydettiği üzere, Mirdâsî Emiri Semâl, Fâtımî başkenti Kâhire'ye elçi olarak Şeyhü'd-Devle Ali b. Ahmed b. el- Eyser'le birlikte, eşi Ulviye ve oğlu Vessâb'ı göndermiş, ayrıca kırk bin altın sunmuştur (1050-1051).⁵⁵³ Mirdâsî Emiri Semâl, bu girişimiyle, Fâtımîlerle ilişkilerini şimdilik yoluna koymayı başarmıştır.⁵⁵⁴ Yine Azîmî'nin kaydından öğrendiğimize göre, İmparator Monomakhos 1052 yılında Mirdâsî elçisi el-Eyser'in yanı sıra Abbâsî, Selçuklu ve Mervânî elçilerini de huzuruna kabul etmiştir. Monomakhos, Mirdâsî elçisi el- Eyser'i zekâ ve doğruluğu sebebiyle diğerlerinden üstün tutmuş, farklı şekilde ağırlamıştır. İmparator, elçi el- Eyser'i *Bestarkhes* (βεστάρχης)⁵⁵⁵ unvânı ile onurlandırırken, Mirdâsî emîri Semâl'e ise *Proedros* unvânını tevcih etmiştir.⁵⁵⁶

Selçuklu ilerleyişinin Bizans ve Fâtımîlere yönelik oluşturduğu baskının giderek daha yoğun hissedildiği bu dönemde, İmparator Monomakhos'un bu son diplomatik hamleleri ve Mirdâsîlerle olan ilişkilerin işbirliği düzeyinde seyretmesi, kuşkusuz,

⁵⁵² Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 10 – 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, terc. c. IX, s. 186 – 187 ve s. 417; Merçil, “Mirdâsîler”, s. 150.

⁵⁵³ Azîmî, *Tarih*, s. 8, neşr. ve terc. Sevim, s. 10: “ و حمل معز الدولة ثمال ابن صالح الي مصر القسط على يد الايسلر
و معه ولده وثاب و زوجته علوية مع اربعين الو دينار

⁵⁵⁴ Şimdilik kaydını düşmemizin nedeni, Fâtımîlerin Ocak – Şubat 1057 tarihinde Halep'i tekrar hâkimiyet altına alacak olmalarıdır, bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 154 – 155.

⁵⁵⁵ Bestarkhes (βεστάρχης): X. yüzyıl kaynaklarında rastlanılan ve hadımlara has kullanılan bu unvan, XI. yüzyılda Magistros ile Bestēs unvanları arasında konumlandırılmıştır, bk. A. Kazhdan, “ Vestarches ”, *ODB*, v. 3, s. 2162.

⁵⁵⁶ Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 11; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 151; Tokuş, s. 226.

Bizans dış politikasının menfaatine gelişmeler olarak değerlendirilmelidir. Mirdâsîleri Selçuklulara karşı iyi bir müttefik olarak değerlendiren Bizans yönetimi, diğer taraftan Fâtımîlerle olan ilişkilerini de, 1046 yılı antlaşmasının gösterdiği üzere, dostâne bir zeminde tutmaya özen göstermiştir. Çalışmamızın Fâtımîlerle ilgili kısmında değindiğimiz üzere, İmparator Monomakhos'un ölümünden sonra Theodora döneminde Fâtımîlerle olan ittifak ilişkileri sürdürülememiş, bu durum ise Selçukluların ilerleyişi için elverişli bir zemin yaratmıştır.

B.3. BİZANS – ŞEDDÂDÎ İLİŞKİLERİ

Şeddâdîler (الشَّدَادِيُون), Abbâsî hilâfedinin zayıflamasıyla ortaya çıkan ve Arrân ile Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerinde 951-1175 yılları arasında hâkimiyet kuran bir İslâm hanedanıdır. Bu hanedanın bilinen ilk atası Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk olup, 951 tarihinde Dvin şehrini zapt etmek sûretiyle Şeddâdî Emîrliği'ni kurmuştur.⁵⁵⁷ Müsâfirîler⁵⁵⁸ ile giriştiği mücâdeleler sonucunda Dvin'i terketmek zorunda kalan Muhammed b. Şeddâd, Bizans'ın desteğini sağlamak için çalışmışsa da bir netice alamadı ve 955 yılında öldü.⁵⁵⁹ Muhammed b. Şeddâd'ın ölümünden sonra üç oğlundan biri olan Fadl (Fadlûn), 971 tarihinde Gence şehrini zapt etmiş, 1022 tarihinde ise Dvin'i ele geçirerek burayı oğlu Ebû'l- Esvâr'ın yönetimine vermiştir.⁵⁶⁰ Şeddâdî Emîrliği'nde Dvin hâkimi Ebû'l- Esvâr'ın bulunduğu dönem, Bizans – Şeddâdî münâsebetlerinin yoğunluk kazandığı bir evreye tekâbül etmektedir.

İmparator Monomakhos, Ermeni Bagratuni hanedanının hâkimiyetindeki Ani Krallığı arazisini Bizans sınırlarına katma sürecinde Şeddâdîlerden Dvin hâkimi Ebû'l- Esvâr ile temasa geçmişti. Yukarıda, çalışmamızın Bizans – Ermeni ilişkileri kısmında

⁵⁵⁷ Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951 – 1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2016, s. 89 vd.; Gülay Ögün Bezer, “Şeddâdîler”, *DVİA*, c. 38, s. 409 – 411.

⁵⁵⁸ Müsâfirîler, X-XI. yüzyıllarda Târum, Azerbaycan, Arân ve İrmîniye'de hüküm süren bir hanedandır, bk. Ahmet Güner, “Müsâfirîler”, *DVİA*, c. 32, s. 68 – 70.

⁵⁵⁹ Muhammed b. Şeddâd'ın özellikle Müsâfirîler ile girişmiş olduğu mücâdeleler hakkında tafsîlât için bk. Keleş, s. 90 - 98.

⁵⁶⁰ Keleş, s. 103 – 105; Bezer, “Şeddâdîler”, s. 409; C. E. Bosworth, “*Shaddādids*”, *EI*, (ed.) C. E. Bosworth, Brill, Leiden 1997, c. IX, s.169; Gürcistan Tarihi, s.261 ve 277-278.

Ani Ermeni Krallığı topraklarının İmparator Monomakhos döneminde Bizans tarafından ilhâk edilmesi konusunda da geçtiği üzere, Ermeni tarafının etkin bir savunma yapması nedeniyle ilk girişimin başarısız olması üzerine, İmparator, bölgedeki Bizans kuvvetlerinin başına yeni görevlendirmeler yapmıştı. İmparator Monomakhos, Ermeniler üzerine bu kez doğu *scholaları*⁵⁶¹ *domestikosu parakoimomenos* Nikolaos⁵⁶² komutasında bir ordu göndermiş ve Bizans ordusunu destek kuvvetleriyle takviye etmek amacıyla, Şeddâdî hanedanından Dvin emîri Ebû'l-Esvar'la yazışarak, onu Ani Krallığını istila etmeye davet edip, ayrıca II. Gagik'ten alınacak arazi ve kaleleri, ona bırakmayı taahhüd etmişti. Böylece İmparator, Ani Ermeni Krallığına karşı Müslümanlarla işbirliği yoluna giderek, Ermeni topraklarının Müslümanların eline geçmesine izin vermiş oluyordu.⁵⁶³ İmparatorun bu tutumu, Batılı tarihçiler tarafından Hristiyanlık ve Avrupa medeniyetine ihânet olarak yorumlanmıştır.⁵⁶⁴

Bizans diplomasisinin ustalıkla manevralarıyla teşvik edilen Şeddâdîlerin Dvin emîri Ebû'l-Esvar, II. Gagik'e ait pekçok araziye ele geçirmiştir.⁵⁶⁵ Aynı zamanda imparator Monomakhos, Ani'yi zabtetme görevi verdiği Bizans kumandanı Nikolaos'u da yeni kuvvetlerle takviye etmekteydi. Bizans – Müslüman ittifakı arasında sıkışmış bulunan Ani hükümdarı II. Gagik, Dvin emîri Ebû'l-Esvar'ı Bizans ile ittifakından caydırmaya çalışıyordu. Ermeni başkumandanı Vahram Pahlavuni'nin yeğeni ve II. Gagik'in destekçisi olan, âlim Grigor Magistros, Ebû'l-Esvar nezdinde temaslarda bulunuyordu. Bu sırada, bir süre önce II. Gagik'e karşı taht mücadelesine girişip başarısız olan, fakat kralın affına uğrayan Bizans yanlısı kliğin lideri Sarkis, Grigor

⁵⁶¹ Schola/ domestikos tôn scholôn/ δομέστικός τῶν σχολῶν : Roma İmparatorluğu'nda imparatorluk muhafız birliği; daha sonra muhafız birliğinin yetkilerini *scholar domestikosu* devralmıştır, bk. Grousset, s. 560, n. 1 ; Bizans İmparatorluğu orta döneminde, yüksek düzeyli ordu kumandanı. XI. yüzyılda İmparator II. Romanos (959 -963) döneminde doğu ve batı domestikosluğu olarak ikiye bölünmüştür. Domestikoslar, XI. yüzyıl ortalarından itibaren askerî aristokrasinin mensupları haline gelmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 112 – 113; ayrıca bk. A. Kazhdan, “ Domestikos Ton Scholon ”, *ODB*, V.1, s. 647 - 648.

⁵⁶² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 558 : “... ὁ Νικόλαος προέδρος ὁ δομέστικός τῶν σχολῶν ὁ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου παρακοιμώμενος ” ; Honigmann, s. 173; Grousset, s. 561; Ersan, s. 17.

⁵⁶³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 558 vd.; Skylitzes, *CFHB*, s. 435 - 437, İng. terc. Wortley, s. 409 - 411; Grousset, s. 561; Honigmann, s.172 vd. ;Ersan, s. 17.

⁵⁶⁴ Grousset, s. 561.

⁵⁶⁵ Skylitzes, *CFHB*, s. 437, İng. terc. Wortley, s. 411; Honigmann, s. 173.

Magistros'u, Ebû'l-Esvar ile anlaşmakla suçlamıştı. Bu iftira üzerine görevlerinden uzaklaştırılan Grigor Magistros, bir süre sonra Bizans başkenti Konstantinopolis'e giderek, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'tan ve saraydan hüsnü kabul görmüştür.⁵⁶⁶ Yukarıda ilgili bölümde ayrıntılı şekilde yer verdiğimiz üzere, Ani kralı II. Gagik'in Bizans başkenti Konstantinopolis'e gelmesi sağlanmış ve ardından Ani Ermeni Krallığı arazisi Bizans tarafından ilhâk edilmişti. Tüm bu süreç boyunca bir müslüman emîrliğin, Şeddâdîlerin, İmparator Monomakhos'un daveti üzerine bu ilhak hareketine iştirak etmesi, kanaatimizce Bizans diplomasisinin önemli bir başarısı olarak telakkî edilmelidir. İmparator Monomakhos döneminde, Mervânîler, Mirdâsîler gibi müslüman emirliklere ilâve olarak, Şeddâdîler de, Bizans menfaatleri doğrultusunda başarılı şekilde istihdâm edilmişlerdir.

İmparator Monomakhos, Ani arazisinin ilhâkı öncesinde Ermenilere karşı Dvin emiri Ebu'l- Esvâr'dan yardım alabilmek için, bir süre önce, bir ahidnâme ile ona, Ermenilerden alınacak bütün toprakları vermeyi vaat etmişti. İmparator şimdi Ani'ye sahip olduktan sonra, Dvin emirinden, bu şekilde fethetmiş olduğu toprakları, kendisine iade etmesini buyurdu. Emir Ebu'l- Esvâr, imparatorla yapılan akdi ileri sürdüyse de, bu nafiye bir çabaydı. Monomakhos, *parakoimomenos* Nikolaos'u, emîrin üzerine sefer yapmakla görevlendirdi. Bizans kumandanı Nikolaos, büyük kısmı Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir orduyu, Ebu'l- Esvâr'ın üzerine gönderdi. Bizans ordusu içindeki Gürcü birliklerine prens Liparit komuta ediyordu. Ordunun tamamı doğrudan Mikhaïl Iassites ile Alan asıllı *magistros* Konstantinos'un emri altındaydı. Emir Ebu'l- Esvâr, etraftaki kırsal alanları sular altında bırakıp bataklık haline getirdikten sonra, Dvin şehrinin surları arkasına çekildi. Şehrin civarında sakladığı okçu birlikleri pusuya yatmış, Bizanslıların yaklaşmasını bekliyordu. Bizans birlikleri direnişle

⁵⁶⁶ İmparator Monomakhos tarafından hüsnükabul gören ve pekçok Yunanca eseri Ermenice'ye tercüme eden Grigor, imparator tarafından o sıralarda (1044) *magistros* unvanıyla taltif olunmuştu. Bizans nezdinde itibar gören Grigor Magistros hakkında yararlı bir makale için bk. Avedis K. Sanjian, "Gregory Magistros: An Armenian Hellenist ", *Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, v. II, (ed.) Allen, Jelisaveta Stanojevich ve Ioannides, Christos P. ve Langdon, John S. ve Reinert, Stephen W., New York 1993, s. 131 – 158; Grousset, Grigor Magistros'un, kral II. Gagik'in gözünden düşmesini vahim bir hata olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Grigor'un Bizans sarayındaki itibarı, Ani tahtının kurtarılması için kullanılmalıydı. Oysa, Grigor, Ani'den hiç yeri yokken kovulduktan sonra Bizanslılarca kabul görüp el üstünde tutulunca, II. Gagik, onun sadakatinden şüphelenmişti, bk. Grousset, s. 561 – 562.

karşılaşmayacakları düşüncesiyle, ihtiyatsız bir güven hissiyle ilerliyordu. Okçuların gizlendikleri bölgeye yaklaştıklarında, aldıkları işaret üzerine, okçular yaylarını gererek Bizans askerlerini delik deşik ettiler. Arazi önceden ıslanarak bataklığa çevrilmiş olduğundan, Bizans süvarileri çamura saplanıp kaldı. Bizans ordusu tam bir hezimete uğramıştı. Mikhail Iassites ve *magistros* Konstantinos, yenilgi haberini, Ani’de bulunan *parakoimomenos* Nikolaos’a bildirdiler (1045 sonbaharı). Bu arada, Ani birliklerinin kumandanı Vahram Pahlavuni ile oğlu Grigor da bozguna can verenler arasındaydılar.⁵⁶⁷ Azîmî’nin kaydına göre, Selçuklu Sultanı Tuğrul, Şeddâdîler üzerine gönderilen bu Bizans ordusuna karşı Kutalmış’ı Ebû’l- Esvâr’a yardıma göndermiş, böylece Dvin emîrinin Bizans kuvvetlerini hezîmete uğratmasında Selçuklular da rol oynamıştı. Azîmî’nin rivâyetine göre⁵⁶⁸, bu karşılaşmayı, Pasinler (Kapetru) Savaşı (1048) öncesinde Bizans ile Selçuklular arasındaki ilk askerî karşılaşma olarak değerlendirebilmek mümkündür. Bununla beraber, belirtmek yerinde olur ki; Pasinler Savaşı, doğrudan Bizans ile Selçuklular arasında cereyân etmiştir, oysa Şeddâdîler ile Bizans arasındaki bu mücâdelede Selçuklular, ikincil bir rol oynamışlar, Dvin emîrine yardımcı olmak için dolaylı olarak yer almışlardır.

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos, bu ağır yenilgi üzerine, bölgedeki Bizans komuta heyetinde değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu çerçevede; Iberia dükü ve Ani valisi olarak Mikhail Iassites’in yerine Katakalon Kekaumenos’u, başkomutan olarak da *parakoimomenos* Nikolaos’un yerine Arap asıllı bir subayı, büyük *hetaireiarkhes*⁵⁶⁹ Konstantinos’u atadı. Atanan yeni Bizans komutanları, doğrudan Dvin’i muhasara etmekten vazgeçerek, bölgedeki başka kaleler üzerine yürüdüler; Aras kıyısında Surmari / Sürmeli (Surp Maria), Anberd, Arakadzodın (Püragan) gibi yerleri

⁵⁶⁷ Urfalı Mateos, s. 115, *Vekâyinâme*, s. 82; *Aristakes Lastivertc’i’s History*, s. 62; Türkçe terc. s. 74; *Başkumandan Simpad Vekâyinâmesi (951-1334)*, s. 31; Honigmann, s. 174; Grousset, s. 569; Ersan, s. 18.

⁵⁶⁸ Azîmî, *Tarih*, neşr. ve terc. Sevim, s. 9; Keleş, s. 227 – 228.

⁵⁶⁹ *Hetaireiarkhes* / Ἡταιριάρχης / Μεγάλς Ἡταιριάρχης : Bizans İmparatorluğu’nda muhâfız kıtası kumandanı olup, ordu kumandanı olarak da görev alabilmekteydiler, daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “Hetaireiarches”, *ODB*, v.2, s. 925 – 926; ayrıca bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 158 – 159.

zabtetmeye muvaffak oldular.⁵⁷⁰ Ne var ki, İmparator Monomakhos'un, Bizans topraklarının genişlemesini sağlayan bu başarısı, kısa süreli olmaya adaydı; zira yaklaşımakta olan Türk – İslâm taarruzu, Selçukluların idaresinde doğu sınırında belirmek üzereydi.⁵⁷¹ Bu sırada batıda daha âcil bir tehlike belirmiş; Leon Tornikios'un ayaklanma (Eylül 1047) girişimi nedeniyle⁵⁷² Monomakhos, tüm güçleri, bu arada *hetaireiarkhes* Konstantinos'u da derhal Konstantinopolis'e çağırmişti. İmparator Monomakhos'un çağrı emrini alan Konstantinos, Bizans menfaatlerine karşı bir girişimde bulunmayacağı koşuluyla Ebu'l- Esvâr ile anlaşma yaparak İstanbul'a döndü.⁵⁷³

Bizans ile Selçuklular arasında yapılan ve 18 Eylül 1048 tarihinde cereyân eden Kapetru (Pasinler) savaşı, Bizans – Şeddâdî ilişkileri bakımından bir katalizör işlevi görmüş, Emîr Ebü'l- Esvâr, Bizans'ın bu savaşta uğradığı ağır yenilgiden yararlanmak için derhal harekete geçmiştir. Ebü'l- Esvâr'ın, 1049 yılı başlarında antlaşmayı bozarak, Bizans arazisine yönelik askerî harekâtına mukâbil, İmparator Monomakhos da bir yandan bölgede etkisini artıran Selçuklular'ı sindirmek, öte yandan da Şeddâdî Dvin Emîri Ebü'l- Esvâr'ı tedip etmek amacıyla, Peçeneklerle takviye edilmiş Doğu ordusu birliklerini görevlendirmiştir. Bizans ordusuna yardımcı birliklerle katkıda bulunanlar arasında Gürcü kralı IV. Bagrat da bulunmaktaydı. Monomakhos, Bizans kuvvetlerinin komutasına *raiktor* unvânı verdiği Nikephoros'u görevlendirmişti.⁵⁷⁴ Dönemin

⁵⁷⁰ Nevzat Keleş, s. 228.

⁵⁷¹ H. M. Bartikyan, “Bizans Egemenliği Altında Ermenistan” (Հայաստանը Բյուզանդական տիրապետության ներքո), *Ermeni Halkının Tarihi (Հայ ժողովրդի պատմություն)* (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական ՄՍ- ՊԱ հրատարակչություն, Երևան 1976, c. III, s. 430: “Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը սպարապետ Նիկոլայոսին և կատապան միքայել Իասիտեսին պաշտոնանկ է անում: Իասիտեսի փոխարեն Անիի և Իբերիայի դուքս Է նշանակվում հայազգի զորավար Կատակալոն Կեկավմենոսը (հայկակ ան աղբյուրների Կամենասը) իսկ Նիկոլայոսի փոխարեն Արևելից զորքերի հրամանատար է նշանակվում մեծ Էտերիարխ սարակինոս Կոստանդինը Նրանց վրա դրվեց Դվինի ամիրայի դեմ մղվելիք պայքարի ղեկավարությունը:”; Honigmann, s. 174 - 175; Grousset, s. 570; Kaldellis, *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, s. 191 – 192; Ersan, s. 18 – 19.

⁵⁷² Skylitzes, *CFHB*, s. 438-439, İng. terc. Wortley, s. 413.

⁵⁷³ Skylitzes, *CFHB*, s. 438-439, İng. terc. Wortley, s. 412-413; Grousset, s. 570; Keleş, s. 228 – 229; Ersan 18 – 19.

⁵⁷⁴ Attaleiates'in, İmparator Monomakhos'un Balkanlar'da Peçenekler'e karşı savaşmak üzere Nikephoros'un görevlendirilmesiyle ilgili verdiği bilgiler, anlatmakta olduğumuz bu Bizans seferinin

kaynaklarında belirtildiğine göre bu sırada Gence önlerinde bulunan Selçuklu kuvvetleri, Gürcü kralı IV. Bagrat'ın Gence civarına yaklaşması sırasında, buradan çekilmişlerdir. Böylece Gence şehrinin Selçuklu kuşatmasından kurtulmasının ardından Bizans ve Gürcü kuvvetleri de buradan ayrılmışlardır. Dvin Emîri Ebü'l- Esvâr ise, şehrinin surları arkasına çekilerek, savunma pozisyonunda kalmaya ve Bizans ile antlaşmaya mecbur kalmıştır. Bu antlaşmanın içeriği hakkında malûmat sahibi değiliz. Ancak, bu seferin sonucu ile ilgili olarak, kesin olarak söylenebilecek husus; İmparator Monomakhos'un doğuya düzenlemiş olduğu bu harekât neticesinde Selçuklular Gence önlerinden çekilmişler ve Şeddâdîler de tekrar itaat altına alınmak suretiyle Bizans'ın vassali pozisyonunda tutulmuşlardır.⁵⁷⁵ Fakat bölgede oluşan bu siyâsî vaziyet çok uzun sürmemiştir. Bu durum, İmparator Monomakhos döneminin sonlarına dek devam etmiş, onun ölümünden ve Selçuklu Sultanı Tuğrul'un 1054 yılı Anadolu seferinden sonra ise Şeddâdîler, Selçuklulara tâbî olmak durumunda kalmışlardır.⁵⁷⁶

1049 yılına tarihlendirilmesiyle ilgili önemli ipucu vermektedir: “ *Sonuçta Konstantinos Monomakhos, bu sayede İskit silahlarının gücünü altıtmek için, Anadolu illerinin taburlarıyla orduyu güçlendirmeye karar verdi. Böylece kendisinin (Anadolu'daki) bütün kuvvetleri Asya'dan Avrupa'ya geçti ve ordunun asker sayısı böylece arttırılmış olarak, başına da kendisinin Rektoras (Rektor) makam unvanını vermiş bulunduğu bir hadım din adamını getirerek, orduyu İskitlere karşı gönderdi. Bu kişi bütün ordu ile düşmana karşı yürüdü* ”, bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 32, terc. Umar, s. 45 – 46. Attaleiates'in bahsettiği kişi, İmparator Monomakhos'un doğu seferi için görevlendirdiği raiktor Nikephoros olup, bu şahsın, 1049 – 1053 yılları arasında Balkanlar'da Peçeneklere karşı savaşta yer alması dikkate alındığında, anlatmakta olduğumuz Bizans'ın doğu seferinin tarihini 1049 yılına konumlandırmak, mâkul görünmektedir. Bu konuda ayrıca bk. Keleş, s. 153 - 154.

⁵⁷⁵ Yağcı, İmparator Monomakhos'un bölgeye yönelik bu son girişimi hakkında şu ifâdeleri kullanmaktadır: “ *Anlaşıldığı kadarıyla, IX. Konstantinos'un gövde gösterisi işe yaramış; Selçuklular, İmparatorluk nüfuz alanında yer alan Gence'den çekilirken, Ebu'l Esvâr da tekrar itaat altına alınmıştır* ”, bk. Yağcı, s. 231.

⁵⁷⁶ Bu sefer sırasında, Gence'yi kuşatan Selçuklu kuvvetlerine Skylitzes'e göre Kutalmış'ın kardeşi Ebû Melik, Azîmî'ye göre Kutalmış komuta etmekteydi, bk. Skylitzes, **CFHB**, s. 464, İng. terc. Wortley, s. 434: “...της Περσαρμενίας στρατοπεδεύοντες μετὰ Ἀβιμέλεχ τινός στρατηγού, ἀδελφού Κουτλουμούς... ”; Azîmî, **Tarih**, s. 6, neşr. ve terc. Sevim, s. 9: “ *و كان قظلمش حصد مدينه جنزة سنة و نصف* ” ; **Gürcistan Tarihi**, s.284; Bu sefer ve 1049 yılına tarihlendirilmesiyle ilgili olarak, kaynaklardaki farklı rivayetler hakkında yararlı bir tartışma için bk. Keleş, s. 151 - 156.

IV. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE TÜRK - BİZANS İLİŞKİLERİ

A. TUNA BOYLARINDA TÜRKLER: BALKANLARDA PEÇENEKLER İLE İLİŞKİLER

Çalışmamızın bu bölümünde; Türk halklarının Orta Asya'dan batı ve Balkanlar istikametine yapılan göçlerinin son aşaması içerisinde yer alan Peçeneklerin Bizans'la olan ilişkilerini Makedonya Hanedanı döneminden itibaren ele alarak, IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Peçeneklerle olan ilişkileri açıklamaya çalışacağız. İmparator Monomakhos döneminde Peçeneklerle olan ilişkilerin arka planına değinerek konuya daha bütüncül açıdan bakmaya çalışacağız. Zira bu dönemde, Balkanlar üzerinden Peçenekler, doğuda ise Selçukluların temsil ettiği Türk – İslâm baskısı arasında sıkışan Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu, uluslararası genel konjonktürü ayrıntılarıyla ve büyük fotoğraf içinde dikkate alarak değerlendirmenin daha yararlı olacağına inanıyoruz.

A.1. MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİNDE BİZANS – PEÇENEK İLİŞKİLERİ

Türk halkları, en geç IV. yüzyıldan başlayarak Avrupa istikametine ilerlemişlerdir. Balkan coğrafyası üzerindeki Türk varlığı ve etkisi, Hunların bu topraklarda görünmeleriyle başlamaktadır. Hunları takiben Ogurlar, Sabirler, Avarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar gibi halklar, bu bölgede varlıklarını ve etkilerini, çalışmamızın kronolojik kapsamını da aşan bir şekilde göstermişlerdir.⁵⁷⁷

⁵⁷⁷ Muallâ Uydu Yücel, “ Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar ”, *Balkanlar El Kitabı*, c. I: *Tarih*, (der.) Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdâğ, KaraM & Vadi yay., Ankara 2006, s. 185.

Türkistan'dan batıya IX. ve XI. asırlarda büyük kitleler halinde göç eden Türk boylarından birisi de Peçenekler'dir.⁵⁷⁸ Muhtelif tarih kaynaklarında; “Patzinak / Πατζινάκ” (Bizans), “ Pecenaci, Pacinacae, Pezengi, Bizzenus ” (Latin), “ Peçeneg / Печенег ” (Rus), “ Badzinag / Բաձինագ ” (Ermeni), “ Beşenyö ” (Macar), “ Pei Ju / Pei Chen / Pei Nou” (Çince) isimleriyle anılmışlardır.⁵⁷⁹

Peçeneklerin, erken dönem tarihleri hakkında tatmin edici, kesin bilgilere henüz ulaşmış değiliz.⁵⁸⁰ Türk tarihi ile ilgili ilk önemli kaynaklarımızdan Göktürk Abideleri'nde, Peçeneklere dair bilgilere rastlanmıştır.⁵⁸¹ Türk yazılı kültürünün önemli kaynaklarından, Kaşgarlı Mahmud'un *Divân-ü Lugât-it Türk* eserinde, Peçenekler, 22 Oğuz boyundan on dokuzuncusu olarak kaydedilmiştir.⁵⁸² Aynı kaynak, Peçenekleri Bizans ülkesine en yakın boy olarak göstermiş, kullandıkları lisanın Bulgar ve Suvar Türkçesi ile aynı olduğunu kaydetmiştir.⁵⁸³ İslâm coğrafyacılarından İbn Fadlan ve

⁵⁷⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, “ Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 907.

⁵⁷⁹ Akdes Nimet, Kurat, *Peçenekler*, Yayına hazırlayan Ahsen Batur, TTK yay., Ankara 2016, s. 28 – 32; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, çev. Hâmit Zübeyir Koşay, Hâmit Zübeyir, TKAE yay., Ankara 1993, s. 130; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 2017, s. 173; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., Ankara 2007, s. 33; Muallâ Uydu Yücel, “ Peçenekler ”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi yay., İstanbul 2015, s. 449; Peçenek adı ve anlamı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Mualla Uydu Yücel *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi yay., İstanbul 2020, s. 25 – 39.

⁵⁸⁰ Kurat, s. 32; Rasonyi, Laszlo, *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler*, yay. haz. Ş. K. Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu, TKAE yay., Ankara 1983, s. 21; Peçenekler'in ataları olarak gösterilen ve son yıllarda tarihçiler arasında sıkça tartışılan Kangar (Kenger, Kengeris, Kanglı vd.) boyu hakkında yararlı olabilecek ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 39 – 48.

⁵⁸¹ Kök Tigin Yazıtı, Doğu Yüzü, 39. satırda *Kengerise* adı altında zikredilmişlerdir, bk. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul 2000, s. 23; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Türkçe terc. Osman Karatay, KaraM yay., Ankara 2002, s. 220; Yücel, “ Peçenekler ”, s. 449, n. 4.

⁵⁸² Akdes Nimet Kurat, *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri*, AÜDTCF yay., Ankara 1972, s. 44; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 130; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 34.

⁵⁸³ Yücel, “ Peçenekler ”, s. 450, n. 5,6,7.; Gábor Vörös, “ Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 1213 – 1244; Özellikle Peçenek dili ve Karadeniz bölgesindeki Peçenek kökenli yer isimleri bağlamında yararlı bir makale için bk. Necati Demir, “ Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 1245 – 1255.

Gerdizî⁵⁸⁴, eserlerinde, Peçeneklerin yaşadıkları coğrafya ve ekonomik durumları hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.⁵⁸⁵

Az önce de değinildiği üzere, çalışmamızda, Bizans – Peçenek ilişkilerini Makedonya Hanedanı döneminden itibaren incelemeye çalışacağız. Peçeneklerin anılan dönemden önceki tarihî safahatı için bu bölümün kaynakçası arasında yer alan eserlerden ve başkalarından faydalanmak mümkündür.

Peçenekler, özellikle Uzlar'ın baskısıyla sürekli olarak batıya doğru ilerleyerek, hayvan sürüleri için müsait yaylaklar ve kışlaklar aramak zorunda kalmışlar ve bu arayış süreci onları, Tuna boylarına ve Bizans İmparatorluğu sınırlarına kadar götürmüştür.⁵⁸⁶ Peçeneklerin, IX. Yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu sınırlarına yakın bölgelerde görünmeye başladıkları sıralarda, Makedonya Hanedanı (867 – 1056) ve bu hanedanın ilk hükümdarı I. Basileios (867 – 886) yönetime geçmiş bulunuyordu. Hanedanın kurucusu I. Basileios döneminde Bizans – Peçenek ilişkileri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak rahatça söyleyebiliriz ki, Rusya'nın güneyindeki bozkırlarda meydana gelen gelişmeler Konstantinopolis'in ilgi alanına

⁵⁸⁴ Gerdizî, *Zeynü'l-ahbâr* adlı eseriyle tanınan İranlı âlimdir. Gerdizî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Bilgin, “Gerdizî”, *DVİA*, c. 14, s. 29 – 30; ayrıca bk. W. Barthold, “Gardizî”, *ET*, c. II, s. 978.

⁵⁸⁵ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2010, s. 18 – 19 : “Sonra Peçenekler'in yanına vardık. Onlar denize benzer, akmayan bir suyun yanına konmuşlardı. Çok esmerdiler. Sakallarını traş ediyorlardı, Oğuzlar'ın aksine fakirdiler. Zira Oğuzlardan 10.000 hayvana (deve, at vs.), 100.000 baş koyuna sahip kişiler görmüştüm”; Ramazan Şeşen, (haz.), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s. 82; X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Rusteh, Burdas diyarından her sene Peçenekler üzerine akınlar düzenlendiğini belirtmektedir, bk. Yusuf Ziya Yörükân (der.), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, (çev.)Yusuf Ziya Yörükân, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 291 – 293.

⁵⁸⁶ Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s.187; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 171 – 172; Uzlar'ın Peçeneklerle münâsebetleri hakkında bk. Muallâ Uydu Yücel, “Uzlar (Oğuzlar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Karatay, Osman – Acar, Serkan, Kitabevi yay., İstanbul 2015, s. 529 – 533; Peçeneklerin Balkanlar tarafına göç etmeleri ve bu sırada Bizans'ın durumu hakkında bilgi için bk. Aleksander Paroń, “The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe”, (Translated by Thomas Anessi), *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, (ed.) Florin Curta ve Dusan Zupka, v. 74, Brill, Boston 2011, s. 317 – 321; Peçenek – Uz (Oğuz) mücâdeleleri hakkında farklı kaynaklara dayalı özgün bir değerlendirme için bk., Osman Karatay, *İlk Oğuzlar – Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötügen yay., İstanbul 2017, s. 93 – 112; ayrıca bk. Bálint Zoltán Takács, “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 873.

giriyor, yeni hadiseler ve bilhassa Peçeneklerin gelişi, büyük ihtimalle Bizans yönetimince sıkı şekilde izleniyordu. Daha önce yukarıda zikredilen Türk halklarının faaliyet gösterdiği bu coğrafyada bu kez Peçeneklerin belirmeleri, Bizans yönetiminin dikkatinden kaçmamış ve onları bu kavimle ilgilenmeye sevketmiştir. IX. Yüzyılın başlarında Balkanlar'da Bizans için beliren büyük tehlike Çar Simeon (893 – 927)'un idaresindeki Bulgarlar'dı. Bulgar hükümdarı Simeon, Balkanlar'da Bizans'a ait pek çok yeri ele geçirerek, Bizans başkentini dahi tehdit eder duruma gelmişti. Hadrianopolis (Edirne) 914 tarihinde Simeon tarafından zabtedildikten sonra, Bulgarlar Trakya'yı baştan aşağı tahrip ettiler. Bu gelişmeler karşısında, Peçenekler'in bölgedeki zuhuru, Bizans için ilâhî bir inayet gibi görülmüştür.⁵⁸⁷ İmparator VI. Leon (886 – 912) dönemindeki Bizans – Bulgar çekişmesi sırasında Bizans, Bulgarlara karşı mücadele edecek güçte olmadığından, Dinyester boylarındaki Macarları Bulgarlar üzerine yönlendirerek Bulgar tehlikesini şimdilik bertaraf edebilmişti. Buna karşılık Bulgarlar da, düşmanları Macarlara karşı Peçeneklerle anlaşmış;⁵⁸⁸ Bulgar – Peçenek taarruzu karşısında Macarlar Dinyester boylarından uzaklaşarak Pannonya'ya gitmek zorunda kalmışlardı. Bu dönemdeki Bizans – Bulgar çatışması, bir yandan Peçenekler'in Tuna boylarına ve Karpat eteklerine kadar gelmelerine, öte yandan da Macarlar'ın Orta Avrupa'ya yerleşmelerine neden olmuştur.⁵⁸⁹

X. yüzyıl İslâm coğrafyacılardan İbn Havkal, Bizans (Rum) ülkesinin hudutlarını tarif ederken, “*Rum ülkesinin kuzeyinde yerleşmiş bulunduklarını*” belirttiği⁵⁹⁰ Peçenekler'le Bizans ilişkilerinin asıl ivme kazandığı dönem, İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913 – 959)'un saltanata geçmesiyle başlamıştır. VII. Konstantinos Porphyrogennetos döneminin hemen başlarında Bulgarlar Çar Simeon

587 Kurat, *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 60; Kurat, *Peçenekler*, s. 127 – 128; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 42 - 43; Yücel, “ Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar ”, s.187.

588 Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Boston 2009, s. 91; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 172.

589 Kurat, *Peçenekler*, s. 128 – 129; İmparator VI. Leon dönemindeki Bizans – Bulgar mücadelesi için, bk. Ostrogorsky, s. 238 – 239; Peter B. Golden, “ Güney Rusya Bozkırlarının Halkları ”, *Erken İç Asya Tarihi*, (der.) Denis Sinor, İletişim yay., İstanbul 2000, s. 366.

590 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 169.

liderliğinde 914'te Edirne'yi zaptetmişler ve Trakya'yı baştan başa tahrip etmişlerdi. Bizans, Bulgar tehlikesine karşı, ittifak için Peçenekler'e yönelmiş ve böylece bu Türk topluluğu, Bizans'ın o dönem dış politikasının en önemli unsurlarından biri haline gelmişti. Bizans yönetimi, Bulgarlar'a karşı 917 yılında Peçenekleri davet etmiş, fakat Bizanslı kumandanlar arasında ihtilaf yaşanması nedeniyle Peçenekler geri dönmüşlerdi. Böylece Bulgarlar, Peçenekler'le muhtemel bir çatışma tehlikesinden kurtulmuşlardı. Bu dönemde başlayan Bizans – Peçenek yakınlaşması, Bizans tarafından sürdürülmek istenmiş, Peçenek başbuğlarına sık sık hediyeler ve elçiler gönderilmiştir. Bizans – Peçenek ticârî münasebetleri de gelişme göstermiş; Bizans'tan gelen kumaş, baharat, boya ve mücevherata karşılık; Peçenekler balmumu, tutkal, deri gibi emtiayı satmışlardır. Bunlardan anlaşılacağı üzere, iki taraf arasında askerî – siyâsi alanda başlayan münasebetler, ekonomik ve ticârî boyut kazanarak devam etmiştir.⁵⁹¹

İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos *De Administrando Imperio*⁵⁹² adlı eserinde, vasiyet niteliğinde tavsiyelerde bulunarak “*Peçeneklerle dostça geçinilmesi*” gerektiğini belirtmiştir.⁵⁹³ Gerçekten de VII. Konstantinos'un saltanat döneminde Bizans – Peçenek münasebetleri genelde dostane olmuştur.⁵⁹⁴ Bizans –

⁵⁹¹ Kurat, *Peçenekler*, s. 129 – 130; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s.187 – 188.

⁵⁹² *De Administrando Imperio*, VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un, Bizans'ın ilişkide bulunduğu yabancı milletler ve Bizans dış politikasının nasıl bir çizgi izlemesi gerektiği üstüne kaleme aldığı eserdir. İmparatorun oğluna hitaben yazılmış siyâsî bir vasiyetnâme biçimindedir. Konstantinos Porphyrogennetos'un vasiyeti, daha çok dış politikada, özellikle imparatorluğun kuzey sınırları açısından, nasıl bir tutumla davranılması gerektiğini gösteren kurallardan oluşmakta ve eserin içinde özetlenip alıntılar yapılan Bizans tarih kayıtlarına ve Bizans arşivlerindeki devlet belgelerine dayanmaktadır. Bk. Barker, s. 114.

⁵⁹³ İmparator VII. Konstantinos, *De Administrando Imperio* adlı eserinin daha I. Bölümü'nde “Peçenekler'in Romalıların İmparatoru ile Barış İçinde Olmaları Halinde Avantajların Ne Kadar Artacağı Üzerine” başlığı altında, tavsiyelerde bulunmakta ve şöyle devam etmektedir: “...*Peçenekler ile barışı sabit tutmak ve bu ulusla dostluk anlaşmalarında ve mukavelelerinde karar kılmak, o ulusa yaraşır hediyelerle her yıl bir diplomatik ulak göndermek, taraflarından teminat almak ki bu tutsaklar yoluyla ve diplomatik bir aracı yoluyla olacaktır, bu kimseler, şehrin yetkili devlet vekilince bir araya getirilecek ve imparatorun bahşedeceği tüm imparatorluk ihsan ve lütuflarından faydalanacaktır*”. Bk. Konstantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, (ed.) Immanuel Bekker, Constantinus Porphyrogenitus De Thematibus Et De Administrando Imperio, *CSHB*, Bonn 1840, s. 67 – 68; Türkçe terc. Zahide Ekmekçi, “Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 35.

⁵⁹⁴ Kurat, *Peçenekler*, s. 131 – 132; Vasiliev, s. 374.

Peçenek ilişkilerinin dostane şekilde gelişmeye başladığı bu tarihlerden 944 yılına kadar Peçenekler'in Tuna boylarına inerek savaştıklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Peçeneklerin, Rus hükümdarı İgor'un 944'te Bizans üzerine düzenlediği sefere Ruslarla birlikte katılmaları, dostane ilişkiler konusunda bir istisna teşkil etmektedir.

Bizans – Peçenek ilişkileri, II. Basileios (976 – 1025) döneminde mâhiyet değiştirmeye başlamıştır. Bizans İmparatorluğu'nun kudretinin yükselişe geçtiği II. Basileios devrinde, Bulgar çarlığına son verilerek Balkanlar Bizans egemenliği altına alınmıştı (1018).⁵⁹⁵ Peçenek – Bizans sınırlarının ortasında bulunan Bulgar Çarlığı'nın ortadan kalkmasıyla, Peçenekler ile Bizans doğrudan sınır komşusu olmuşlardı. Peçeneklerle Bizans arasındaki Bulgar seddinin ortadan kalkmış olması iki taraf arasındaki ilişkilerde dramatik bir dönüşüme yol açarak, doğrudan çatışma ortamı oluşturmuştur.⁵⁹⁶

Bu gelişmelerden kısa süre sonra, Peçenekler 1026'da büyük çaplı bir akın yaparak eski Bulgar arazisine girdiler, buradaki Bizans askerlerinden çoğunu öldürerek, kumandanlarını esir aldılar. Bizans yönetimi, Sirmium *arkhonu* Konstantinos Diogenes'in komutası altında bir orduyla Peçenekler üzerine yürüyerek onları Tuna'nın öte tarafına geri çekilmek zorunda bıraktı.⁵⁹⁷ Bu gelişme, Peçenek – Bizans ilişkilerinin artık bozulma sürecine girmesine başlangıç teşkil etti. 1026 yılındaki bu Peçenek saldırısından sonra, Bizans tarih kaynakları Balkanlarda Peçenekler'le olan ilişkilere daha sık değinmeye başlamışlardır.⁵⁹⁸ III. Romanos Argyros'un (1028 – 1034) Bizans tahtına geçmesi, Bizans İmparatorluğu'nun Peçeneklerle olan ilişkisinin yeniden

⁵⁹⁵ İmparator II. Basileios'un Bulgaristan'ı zaptetmesi ve Bulgar krallığının sonu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Steven Runciman, *A History of The First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons, London 1930, s. 217 – 252.

⁵⁹⁶ Kurat, *Peçenekler*, s. 149 – 150; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 63; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s.188; Yücel, “Peçenekler”, s. 491.

⁵⁹⁷ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.483; Skylitzes, *CFHB*, s. 373, İng. terc. Wortley, s. 351-352; Zonaras, *L. XVII*, s. 126 – 127, terc. Umar, s. 47; Paron, s. 319; Kurat, *Peçenekler*, s. 155 – 156; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s.188.

⁵⁹⁸ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 193.

düzenlenmesinin başlangıcı oldu. Yeni imparator, Peçeneklerin elinde rehin tutulan Bizanslıların kurtuluş fidyelerini ödeyerek, serbest bırakılmalarını sağladı. Ancak, 1032 yılı bir dizi çok daha yıkıcı ve şiddetli saldırının başlangıcını işaret ediyordu. İlki, Tuna ile Balkan dağları arasındaki bir bölge olan Moesia'ya yöneltildi.⁵⁹⁹ Bizans İmparatorluğu, 1030'lu yıllarda Balkan Yarımadası'nda uygulamaya başladığı yeni ekonomik tedbirler çerçevesinde köylülerden aynı değil, nakdî vergiler toplamaya başlamıştı. Vergi politikasındaki bu değişiklik, yerli ahali arasında büyük hoşnutsuzluğa yol açmış ve Bizans yönetimine karşı ayaklanmalar başgöstermişti. Balkanlar'daki bu kargaşalıklardan faydalanan Peçenekler, 1035 tarihinde, buz tutmuş Tuna'yı aşarak Moesia ve Makedonya'ya kadar bütün Trakya'yı yoğun şekilde yağmalayıp, tahrip etmişlerdir.⁶⁰⁰ Peçenekler, 1036 yılı ilkbaharında Bizans topraklarına sık sık akınlar yapmışlar, bu akınlar sırasında ele geçirdikleri Bizans askerlerinin bazılarını öldürmüş, bazılarını esir alarak, yağma hareketlerinde bulunmuşlardır.⁶⁰¹ Peçeneklerin esir aldıkları arasında, beş Bizans komutanı da bulunuyordu.⁶⁰² Araştırmacılar, bu dönemdeki Peçenek akınlarının özellikleri hakkında bazı önemli tespitlerde bulunmuşlardır. Bu cümleden olarak; Peçeneklerin 1032 ile 1036 yılları arasındaki seferleri sırasında imparatorluğun daha da uzak eyaletlerine yayılmaları gerçeği, onların asıl amacının yağma yapmak olduğunu göstermektedir. Böyle bir istila stratejisi, onlar için en büyük maddî faydaları garanti etmenin yanı sıra, aynı alanlara sürekli saldırılar, nüfusun yalnızca saldırılara karşı daha az savunmasız bölgelere kaçmasına neden oldu.⁶⁰³ Dikkat çeken bir diğer nokta da, Peçenek akınlarının sıklık ve etki alanı açısından artış göstermesi olup, savunması daha zayıf ve maddî bakımdan

⁵⁹⁹ Skylitzes, *CFHB*, s. 385, İng. terc. Wortley, s. 364; Paron, s. 319.

⁶⁰⁰ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.499; Zonaras, *L. XVII*, s. 132, terc. Umar, s. 52; Paron, s. 319 – 320; Kurat, *Peçenekler*, s. 156; Yücel, “Peçenekler”, s. 491 – 492; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 193 – 194.

⁶⁰¹ Zonaras, *L. XVII*, s. 139, terc. Umar, s. 58; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.499; Paron, s. 320; Kurat, *Peçenekler*, s. 156; Kafesoğlu, s. 176; Spinei, s. 107; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 222; Yücel, “Peçenekler”, s. 492.

⁶⁰² Kedrenos, Peçenekler'in esir aldığı beş Bizans komutanının isimlerini de vermiştir, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 514 : “Ioannes Dermokaitas, Bardas Petzes, Leon Khalkotoubas, Konstantinos Pterotos, Mikhail Strabotrikharas”.

⁶⁰³ Paron, s. 320.

yağmalanmaya müsait bölgeleri hedef almasıdır.⁶⁰⁴ Peçenek akınları, aynı zamanda ciddi demografik değişikliklere yol açtı: Dobruca'nın iç kısımları yerinden edildi ve terk edildi. İşgallerden kurtulan yerel halk, Balkan Dağları ve Tuna ve deniz kıyısındaki kaleler gibi daha iyi korunan bölgelere göç etmeyi tercih ettiler. Peçenek istilasının boyutlarını, Capidava, Dinogetia, Skala, Odartzi, Drastar ve benzerlerinde ortaya çıkarılan en son Bizans madeni paralarının 1040'lı yıllara tarihlendirilmesinden de anlayabilmek mümkündür.⁶⁰⁵

Bahsettiğimiz bu saldırılardan sonra, 1040 yılına gelinceye kadar Peçenekler'den bahsedilmemektedir. Bunun en önemli nedeni olarak, Peçeneklerin kendi aralarında meydana gelen şiddetli çatışmalar gösterilmiştir. Peçenekler, bu iç kavgalar nedeniyle, Bizans'a saldırmak için fırsat bulamamışlardır. Bizans İmparatorluğu tahtına IX. Konstantinos Monomakhos'un geçmesini tâkibeden yıllarda, Peçenekler'in Balkanlar'daki Bizans topraklarına yönelik faâliyetleri artmaya başlamıştır.⁶⁰⁶

A.2. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – PEÇENEK İLİŞKİLERİ

IX. Konstantinos Monomakhos (1042 – 1055)'un saltanat döneminde Bizans İmparatorluğu'nun sınırları hem doğudan hem de batıdan yoğun dış tehditlere maruz kalmaya başlamıştır. Anadolu'ya yönelik Selçuklu akınları, İmparatorluğu doğudan baskı altına alırken, batıda Balkanlar yönünden gelen Peçenek akınları tehditkâr dozunu giderek artırmaktaydı. Hemen aynı tarihlerde, Bizans iç politikasında meydana gelen olumsuz gelişmeler; bu cümleden olarak iki önemli Bizans kumandanı Maniakes ve

⁶⁰⁴ Florin Curta, “ The Image and Archaeology of the Pechenegs ”, *Banatica*, v. 23, 2013, s. 148 -149.

⁶⁰⁵ Teodora Krumova, “ Pecheneg Chieftains In The Byzantine Administration In The Theme Of Paristrion In The Eleventh Century ”, *Annual Of Medieval Studies at Central European University*, Budapest 2005, v. 11, 2005, s. 208 - 209.

⁶⁰⁶ Kurat, *Peçenekler*, s. 156; Yücel, “ Peçenekler ”, s. 492 – 493.

Tornikios'un ayaklanmaları, Bizans'ın Peçenekler taarruzları karşısında daha zayıf bir konumda bulunmasına yol açmıştır. Yine aynı dönemde doğudan Anadolu'ya müteveccihen ilerleyen Selçuklu hamlesinin de, Bizans'ın karşı karşıya bulunduğu çoklu tehditlerden ve zayıflıktan faydalandığı açık olup, Peçeneklerle olan mücâdele üzerinde de olumsuz etkilerde bulunmuştur.

A.2.1. PEÇENEKLERİN TUNA'YI GEÇEREK BİZANS TOPRAKLARINA GİRMELERİ (1045 – 1048)

1040'lı yıllara gelindiğinde, Peçenekler, askerî birlikleri ve ordugâhlarıyla zaten Dinyeper Nehri'nin batısında bulunuyordu ve Skylitzes'in kaydettiğine göre Tuna ve Pannonia'ya kadar ulaştılar.⁶⁰⁷ Bu sırada Peçenekler ile Uzlar arasındaki mücâdelenin ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Peçenekler, eski düşmanları Uzlar karşısında birlik hâlinde hareket ederek, saflarını güçlendirdiler. Uzlar karşısında farklı Peçenek kabileleri tek bir liderin idaresi altında birleşme yolunu tercih ettiler. Yine Skylitzes'in ifadelerine göre, onüç kabileden⁶⁰⁸ ibâret olan Peçenekler'in lideri Bilter oğlu Turak⁶⁰⁹ idi. Turak (Tyrahk / Τυράχ), Uzlar karşısında çatışmacı bir politika yerine barışçı bir siyâset izlemekten yanaydı. Peçeneklerin çoğunluğu bu politikaya destek olmakla beraber, Uzlar karşısında takınılan bu tavrı, âcizlik ve tâviz olarak değerlendiren ve Uzlara karşı savaşı devam ettirme taraftarı olan bir grup da mevcuttu. Kegen⁶¹⁰ tarafından temsil edilen bu muhâlif tavır giderek etkisini artırmaya başlamıştı. Kegen'in bu tavrını kendi liderliğine karşı tehdit olarak gören Turak, rakip olarak gördüğü

⁶⁰⁷ Skylitzes, **CFHB**, s. 455, İng. terc. Wortley, s. 426 – 427.

⁶⁰⁸ Kedrenos'da da, Peçenekler'in onüç kabileden oluştuğu kayıtlıdır, bk. Kedrenos, **CSHB**, v.II, s. 581.

⁶⁰⁹ Zonaras, Turak hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ulusun (Peçenekler'in) önderi o sırada soylu kökenden gelme ama karakteri yönünden uyusuk bir adam olan Turak idi”. Bk., Zonaras, L. XVII, s. 174; terc. Umar, s. 92.

⁶¹⁰ Kedrenos, Kegen'in tanınmamış, dikkat çekmeyen bir aileye mensup olduğunu kaydetmektedir, bk. Kedrenos, **CSHB**, v.II, s. 582: “Κεγένης, ‘νίος τοῦ Βαλτζάρ, το μὴν γένος ἀσημὸς καὶ σχεδὸν ἀνώνυμος”; Zonaras, Peçenek başbuğu Kegen hakkında ise şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Aşağı tabakadan gelme, ama atılğan ve eylemci olan, savaşlarda birçok yığıtlıklar göstermiş, Kegenes denen bir başkası ise halk tarafından seviliyordu*”, bk., Zonaras, L. XVII, s. 174; terc. Umar, s. 92; Kurat, **Peçenekler**, s. 157; Spinei, s. 107.

Kegen'in öldürülmesini buyurdu. Bunun üzerine Kegen, kendi kabilesinin dışında bir Peçenek kabilesinin desteğini yanına alarak, onbir Peçenek kabilesine hükmeden Turak'a karşı savaşmayı tercih etti. Peçenekler'in çoğunluğu tarafından desteklenen, Turak rakibi Kegen karşısında kesin bir zafer kazandı. Kegen, kılıç artığı 20.000 civârında adamıyla birlikte Bizans'a ilticâ etmek suretiyle, İmparatorun hizmetine girmeyi kabul etti. İmparator Monomakhos, Kegen ve yanındakilerin vaftiz olmaları ve Hristiyanlığı kabul etmeleri şartıyla, onların imparatorluk topraklarına girmelerine müsaade etti. Bizans başkenti Konstantinopolis'e getirilen Kegen, burada vaftiz edildi ve kendisine *patrikios*⁶¹¹ unvânı tevcih edildi. Hemen aynı sıralarda, İmparatorun görevlendirdiği keşiş Euthymios, Kegen'in beraberinde gelen Peçenekleri, Tuna Nehri'nde vaftiz etmişti.⁶¹² İmparatorun hizmetine giren Peçenek lideri Kegen'e ayrıca Tuna nehri kıyısında üç kale ile civarındaki arâzilerin yönetimi verildi.⁶¹³ Kaydettiğimiz bu son gelişmeler, 1045 yılına tarihlenebilmektedir.⁶¹⁴

⁶¹¹ Patrikios / Πατρικίος : Bizans İmparatorluğu'ndaki önemli soyluluk unvanlarından birisidir. İmparator I. Konstantinos döneminde belli bir idârî görevi ifade etmemekle birlikte birlikte bir "şeref" unvanı olarak da kullanılmaya başlandı. Özellikle VIII. ve IX. yüzyılda İmparatorluk idârî ve askerî sisteminde komutanlara ve *thema* bölgelerini yöneten *strategos*lara verilen bir onur unvanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk sarayında bu unvana sahip hadımlar da mevcuttu. İmparatorluk yönetiminde yabancı kişileri asimile etmek için tanınmış kişilere unvan vermek önemli bir uygulamaydı, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 76 – 77; ayrıca bk. A. Kazhdan, "Patrikios", *ODB*, v. III, s. 1600.

⁶¹² Skylitzes, *CFHB*, s. 455, İng. terc. Wortley, s. 426 – 427; Zonaras, *L. XVII*, s. 174; terc. Umar, s. 92; Attaleiates, *CSHB*, s. 30 – 31; terc. Umar, s. 44 – 45; Spinei, s. 109; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 223; Paroń, s. 321 – 322; Kurat, *Peçenekler*, s. 158-159; Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth-Eastern Europe 500 – 1453*, Phoenix Press, London 2000, s. 213; Peçeneklerin Hristiyanlığa sadece Bizans Ortodoksluğu kanalıyla değil, Katolik misyonerlerin çalışmalarıyla da girdikleri yolunda bilgiler mevcuttur. Bu konuda çok bilinen bir olay Quferfurt'lu Aziz Bruno'nun Peçenekler arasındaki misyonerlik faaliyetleridir. Piskopos Bruno, yanındaki birkaç keşişle birlikte Peçeneklerin yanında beş ay kadar kalmış ve 300 kadar Peçeneği Katolik Hristiyanlığa döndürmüştür. Macar bölgesindeki Peçenekler de Hristiyanlaştırılmışlardır (XI. ve XIII. Yüzyıl), bk. Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm: Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yay., İstanbul 2012, s. 88.

⁶¹³ Bazı araştırmacıların, İmparator Monomakhos tarafından Peçenek reisi Kegen'e tahsis edilen arazileri *pronoia* sisteminin ilk uygulaması olarak zikretmeleri, Kegen'e tahsis olunan arazinin vergi gelirlerinin mi? yoksa kale ve arazilerin hâkimiyetinin mi? verildiği hususu belirsiz olduğundan, kanaatimizce doğruluğu şüpheli bir tespittir, bu konuda bk. Curta, "The Image and Archaeology of the Pechenegs", s. 153 – 154.; Yağcı, s. 118. Kanaatimizce, Bizans İmparatorunun, bir yabancı toplumun liderine arazi tahsisinde bulunması, *pronoia* kapsamında mütâlaa olunmasa gerektir. Arazinin ekim ve bakımını (timar) içinde barındıran *pronoia* uygulaması, birtakım sorumlulukları da kapsamaktadır. Bu bakımdan, müttefik de olsa bir yabancıya tahsisi, acaba *pronoia* kapsamına dâhil olunabilir mi? Belirttiğimiz üzere, bu biraz müşkil görünmektedir. Peçenek reislerinden biri olan Kegen'e, İmparator Monomakhos tarafından

Kegen ile birlikte hareket eden 20.000 civârındaki Peçeneğin, muhtemelen 4,000-5,000 kadarının silah taşıma kapasitesine sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu rakam, yetenekli bir komutanın idaresi altında imparatorluğun Tuna sınırının bir kısmını etkili bir şekilde savunabilecek önemli bir sayıydı. Bu yeni müttefiklerin yerleşimlerinin Tuna'daki üç kale etrafında yoğunlaştığı söyleniyordu. Bizans kaynakları, onları daha kesin olarak tespit etmeyi mümkün kılacak herhangi bir ayrıntı vermemektedir. Genellikle Kegen'in Peçeneklerine verilen arazilerin yerinin bilinmediği veya Dorostolon'un (Dristra) yakınında, şimdi “Ialomița Sulak Alanları” (Balta Ialomiței) olarak bilinen bölgenin yakınında bulundukları iddia edilmektedir.⁶¹⁵ İmparatorluğun hizmetine girdikten sonra kendini daha güvende hisseden Kegen, yeni konumunu derhal soydaşı Peçeneklere savaşmak için kullanmaya başladı. Tuna'nın kuzeyinde yerleşik olan Turak'ın idaresindeki Peçeneklere karşı akınlar düzenleyen Kegen, tahripkâr seferlerinin şiddetini giderek artırmaya başlamıştır. Cereyân eden akınların yol açtığı yıkım, Turak'ın, İmparator Monomakhos nezdinde girişimde bulunmasına yol açtı. Turak, Bizans yönetimine durumdan duyduğu hoşnutsuzluğu ileterek, Kegen'in derhal cezalandırılmasını istedi. Monomakhos, Turak'ın isteğini kabul etmedi ve Kegen hakkında herhangi bir girişimde bulunmadı. Tam tersine Monomakhos, Kegen'e ve Tuna boyu *arkhonu*⁶¹⁶ Mikhail'e gönderdiği mektupta Tuna sâhillerini iyi gözetmelerini

yapılan arazi tahsisi, çok muhtemelen *pronoia* kapsamında kabul edilemez düşüncesindeyiz. Zaten kaynaklarda da bu arazi tahsisinin *pronoia* olarak kabulünü kolaylaştıracak bir malûmat mevcut değildir. Çalışmamızın IV. Bölüm'ünde açıklamaya çalıştığımız üzere, kaynaklarımızdan edindiğimiz bilgilere göre, İmparator Monomakhos döneminde *pronoia* kapsamındaki ilk uygulama Konstantinos Leikhudes'e Mangana semtinde arazi tahsisi yapılmasıdır.

⁶¹⁴ Skylitzes, *CFHB*, s. 456, İng. terc. Wortley, s. 427; Paroń, s. 321 – 322.

⁶¹⁵ Paroń, s. 321 – 322; Peçeneklerin Tuna'yı aşarak Bizans'ın Balkan arazisine göçlerine dâir özellikle arkeolojik bağlamda yararlı bir inceleme için bk. Florin Curta, “Migrations in the Archaeology of Eastern and Southeastern Europe in the Early Middle Ages (Some Comments on the Current State of Research)”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.*, (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitiss, Brill, Leiden/Boston, 2020; s. 110; Bizans İmparatorluğu'na yönelik göçleri, Peçenek ve Selçuk Türklerinin göçlerini de kapsayacak şekilde, göç tipleri bağlamında inceleyen yararlı bir makale için bk. Yannis Stouraitiss, “Migrating in the Medieval East Roman World, ca. 600–1204”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.*, (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitiss, Brill, Leiden/Boston, 2020; s. 141 – 165.

⁶¹⁶ Arkhon / ἀρχων : Antik çağda öncelikle bir sulh yargıcını belirtmek için kullanılan bir kelime, zamanla anlam kaymasına uğramıştır. Bizans'ta *archontes*, *megistanes* ve *dynatoi* ile eş anlamlıydı; terim, güce

emretmiştir. Ayrıca, İmparator, Tuna Nehri kıyılarında gözlemler yapmak için 100 gemi gönderdi.⁶¹⁷ Kegen'in, Bizans himâyesi altına girmenin getirdiği yeni konumu, Peçenekler arasındaki liderlik mücadelesinde kendi lehinde bir avantaja çevirmek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹⁸ Diğer taraftan Turak, kış mevsiminin yaklaşmasıyla Tuna nehrinin donmasından faydalanarak, Bizans savunmasının olumsuz etkilendiği bu durumu, yeni bir sefer için fırsata çevirdi (1046 – 1047). Turak'ın liderliği altındaki bu göç seferinin boyutu, Bizanslı tarihçiler tarafından sağlanan bilgilerle tahmin edilebilmektedir. Skylitzes'e göre, 800.000 (!) Peçenek Bizans imparatorluğu'nun topraklarına girdi.⁶¹⁹ Turak'a bağlı Peçeneklerin 1046/47 kışındaki seferi, sadece Kegen'in faaliyetlerini engellemek veya yalnızca imparatorluğun işgali amacıyla yönelik değildi. Uzların baskısından kaçma ihtiyacı da önemli bir rol oynadı. Skylitzes bundan bahsetmiyor, ancak bu durum Mikhael Psellos tarafından doğrulanmaktadır.⁶²⁰ Turak liderliğindeki bu Peçenek seferinin ne zaman gerçekleştiği

sahip olan herhangi bir yetkili anlamına geliyordu. Yüksek rütbeli yetkililerin (örneğin *strategoslar*) bazı astlarına da *archontes* denirdi. Teknik anlamda, *arkhon/arkhont* her şeyden önce bir vali tayin etti. Arkhon hakkında bk. A. Kazhdan, "Archon", *ODB*, V.1, s. 160; Bizans İmparatorluğu'nun özellikle batı bölgelerinde Makedonya ve Trakya topraklarında, İmparatorluğa bağlı liderlere etnik kökenlerine bakılmadan *arkhon* unvanı verilmiştir. Bundaki amaç, aslında bir Romalılaştırma ve devletin yönetimini tesis etme sürecinin gerçekleştirilmesiydi, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 177.

⁶¹⁷ İmparator Monomakhos, Tuna boyu *arkhon*'u Mikhail'e ve Kegen'e mektup göndererek, Tuna sahillerini iyi gözetmelerini emretmiş; aynı zamanda Peçenekler'in Tuna'yı geçmelerine engel olmak için batıdaki kuvvetler de kaydırılmıştı. Öte yandan 100 adet savaş gemisi Tuna üzerine sevk edilmişti, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 585: "γράμματα δὲ πρὸς τὴ Μιχαὴλ τὸν ἀρχοντα τῶν περιστριῶν πολεῶν, ἐπὶ δὲ καὶ προσ αὐτὸν τὸν Κεγένην ἐκπέμπει"; Paroń, s. 325; Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", s.189; Yücel, "Peçenekler", s. 494.; Yağcı'nın da isâbetle değindiği üzere, İmparator Monomakhos, Turak'ın isteklerini reddetmek suretiyle "bir yandan Kegen'e kucak açıp, diğer yandan onun Tyrakh'a yönelik akınlarına göz yumarak Peçenekler arasındaki bölünmeyi derinleştirmiş ve onları güçsüzleştirmiştir", bk. Yağcı, s. 120.

⁶¹⁸ Skylitzes, *CFHB*, s. 457, İng. terc. Wortley, s. 428; Paroń, s. 325.

⁶¹⁹ Kedrenos'da da aynı rakam kayıtlıdır, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 585; Skylitzes, *CFHB*, s. 457-458, İng. terc. Wortley, s. 428; Verilen bu 800.000 rakamı çok abartılı görünmektedir. Fakat Turak'ın yine de hatırı sayılır bir güçle, Bizans'a karşı harekete geçmiş olması imkân dâhilindedir. Bizans tarihçisi Zonaras da, rakam vermeden, Peçenek başbuğu Turak'ın "tüm ordusuyla" ırmağı (Tuna) aştığını, ifade etmektedir, bk. Zonaras, L. XVII, s. 174 – 175, terc. Umar, s. 93; Paroń, daha ihtiyatlı bir tahminle, Turak'ın Balkanlara 100 bin Peçenek getirdiğini kaydetmektedir, bk. Paroń, s. 326.

⁶²⁰ Psellos, İmparator Isaakios Komnenos (1057 – 1059) dönemi olaylarını anlatırken, kavim isimlerinde bazı yanlışlara düşmekle beraber, Peçenekler hakkında şu ifadeleri kullanır: "...Şimdi barbarlardan bahsedeceğim....(İmparator Isaakios) şimdi bütün kuvvetleriyle batıdaki düşmanlara karşı yürüdü. Eski günlerde onlara Mysialılar denirdi, fakat sonradan isimleri bugünkü şekle dönüştü: bunlar Roma İmparatorluğu'ndan Tuna nehri ile ayrılmış olan bütün ülkelerde yaşarlardı. Birdenbire bu bölgeleri terk edip nehrin bizim yakamız olan kısmına göç ettiler. Bu hareketin sebebi, komşuları Getai'lar

konusunda, olayın geniş anlatımını yapan Skylitzes herhangi bir yıl kaydetmemiştir. Ancak, A. Kazhdan, bu olayın 1047 yılı kış aylarında gerçekleşmiş olmasının imkân dâhilinde olduğunu ifade ederek, Mauropous'un bir şiirinde geçtiği üzere Tornikios'un isyancı kuvvetleri içinde bulunan Peçenekler'in bu yolla açıklanabileceğini, belirtmektedir.⁶²¹

A.2.2. PEÇENEK SORUNUNUN BİZANS İMPARATORLUĞU İÇİN AKUT HÂLE GELMESİ (1048 – 1052)

1048 yılı, Bizans İmparatorluğu'nun siyâsî – askerî mukadderatı bakımından çok önemli gelişmelerin meydana geldiği bir zaman kesiti olmuştur. Doğudan Anadolu'ya yönelik olarak ilerleyen Selçuklu Türkleri, 18 Eylül 1048 tarihinde Pasinler Savaşı'nda Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı.⁶²² İmparatorluğun Anadolu'nun doğusundaki topraklarına yönelik Türk baskısının artması üzerine, Monomakhos yönetimi, önlem olmak üzere, kısa süre önce Bizans arazisine iskân etmiş olduğu Peçeneklerden oluşan 15.000 kişilik bir kuvveti Selçuklu Türklerine karşı savunmaları amacıyla bölgeye sevketti.⁶²³ Selçuklulara karşı bölgeye sevk edilen bu Peçenek kuvvetlerinin başında Soultzous (Σουλτζούς), Selte (Σελτέ) Karamas (Καραμάς) ve Kataleim (Καταλείμ) adlarını taşıyan Peçenek komutanları bulunuyordu. Peçenekler'e rehberlik yapma görevi ise Patrikion Konstantinos Hadrobalanos'a verildi. Fakat Bizans tarih kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, Peçenek reisleri, Bizans İmparatorluğu'na yapacakları ve

tarafındansaldırıya uğramaları, onların yağmaları yüzünden evlerini terk etmeye ve kendilerine yeni bir yuva aramaya zorlanmalarıydı. Böylece Tuna Nehri donduğu bir sırada, sanki karadan yürür gibi buz üstünden geçerek nehrin ötesindeki bölgelerinden bizim eyaletimize geldiler. Bütün millet eşyaları ile sınırlarımızı geçti. Bunlar kendi aralarında iyi geçinemedikleri gibi eski komşuları arasında da dehşet ve korku yaymışlardı. Onlarla dövüşmek ve zorla sindirmek diğer milletlerden daha müşküldü...", bk. Psellos, s. 221 - 222, terc. Demirkent, s. 230 - 231; Paroń, s. 326.

⁶²¹ A. Kazhdan, " Once More About The 'Alleged' Russo – Byzantine Treaty (ca. 1047) And The Pecheneg Crossing of The Danube ", *JÖB*, 26, 1977, s. 69 – 71.

⁶²² Selçuklular ile Bizans arasında cereyan eden Pasinler Savaşı (1048) hakkında çalışmamızın takip eden kısmında ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁶²³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 588; Zonaras, *L. XVII*, s. 176; terc. Umar s. 93; Paroń, s. 333 – 334; Kurat, *Peçenekler*, s. 163; Kafesoğlu, s. 176; Yücel, " Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar ", s. 190.

kendileri için yararsız olması muhtemel bu görevi yerine getirme konusunda pek de istekli davranmamışlardır. Peçenek reisleri, kendi aralarında yaptıkları ve “Komenton / Κομέντον” olarak adlandırılan bir toplantı neticesinde Kataleim’in görüşünü benimseyerek, İmparatorun kendilerine verdiği savunma görevinden vazgeçmeye karar verdiler. Bu konuda kendilerine engel olacak Bizans kuvveti olmaması da onların bu kararı almasında etkili oldu. Peçenekler, alınan bu karar doğrultusunda hareket ederek, suların en sığ olduğu yerden İstanbul Boğazı’nı geçmek sûretiyle karşı sahilde Hagios (Aziz) Tarasios manastırı ⁶²⁴ yakınında (günümüzde Büyükdere civarı) karaya çıkmışlardı. Peçenekler’in bu manevrası o kadar ânî olmuştu ki, Bizanslılar Peçenekler’in Boğazı geçmelerine engel olamadıkları gibi, daha sonra tâkip de etmemişlerdi. Peçenekler, herhangi bir engelle karşılaşmadan Triaditza’ya giderek oradaki Peçenekler’le birleştiler. Böylece birlik oluşturan Peçenekler, yanlarına aldıkları çeşitli ziraat âletleri, balta ve tırpan gibi araç-gereçlerle Balkan dağlarını aşarak Philippopolis’e ulaşarak burada ordugâhlarını kurdular. Balkan dağları Lobitzos bölgesinde konumlanan Selte idaresindeki Peçenek grubu, Makedonya temasından gönderilen Arianitzes liderliğindeki birliklerin baskısı altında geri çekilmek zorunda kaldılar.⁶²⁵ Bizans İmparatorluğu’na karşı isyan eden ve kendileri için konumlanmaya müsait uygun bir üss arayan Peçenekler, Kedrenos ve Skylitzes’in ‘Yüz Tepeler / ‘Εκατον βουνοί’⁶²⁶ adıyla zikrettikleri bir bölgeye yerleştiler. Peçeneklerin yeni yerleştikleri bu bölgenin yeri tam olarak bilinmemekle beraber, Bulgarların eski başkenti Preslav olduğu kabul edilmektedir.⁶²⁷

⁶²⁴ “IX. Yüzyılda Patrik Tarasios (784 – 806)’un kendisine ait bir arazide kurduğu, ölümünde içine gömüldüğü Hagios Tarasios Manastırı’nın yeri hakkında bilgiler değişik olmakla beraber, Peçenekler’in atları üstünde Boğaziçi’ni yüzerek geçip Tarasios Manastırı yakınında karaya çıktıklarına göre, bu yerin Boğaz’ın nispeten dar ve akıntısı müsait bir yerinde olması gerekir”, bk. Semavi Eyice, **Bizans Devrinde Boğaziçi**, Yeditepe yay., İstanbul 2017, s. 49.

⁶²⁵ Kedrenos, **CSHB**, v.II, s. 588 – 589; Skylitzes, **CFHB**, s. 460 - 461; İng. terc. Wortley, s. 430 - 431; Zonaras, L. XVII, s. 176; terc. Umar, s. 93; Paron, s. 333 – 334; Kurat, **Peçenekler**, s. 164 -165; Yücel, “Peçenekler”, s. 497; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s. 190.

⁶²⁶ Kedrenos, **CSHB**, v.II, s. 594 : “ ‘Εκατόν βουνούς τὸν τόπον ὀνομάζουσιν ‘οι ἐγχώριοι ”.

⁶²⁷ Paron, s. 334 -335; Angold, s. 38; Florin Curta, **Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250**, Cambridge 2006, s. 297.

İmparator Monomakhos'un, Peçenekler'i Bulgaristan'a yerleştirip, onlardan çiftçi olarak faydalanmak, devlet hazinesine vergi geliri sağlamak, orduda savaşçı olarak kullanmak ve Anadolu'da ilerleyen Selçuklular'a karşı set oluşturmak planları, tamamen işlemez duruma düşmüştü. Bizans yönetiminin şimdi asıl endişesi, kontrolden çıkmış bu amansız düşmanlarının, Bizans'ın Tuna vilâyetleri için büyük tehlike haline gelmiş olmalarıydı. Tüm bu mülâhazalarla, İmparator Monomakhos'un Peçeneklere karşı politikasının ciddî hatalar içerdiği ileri sürülmüştür.⁶²⁸ 1048 yılı isyânı ciddî bir tehdit oluştursa da, imparator Monomakhos'un emrinde hâlâ potansiyel olarak onu pasifleştirebilecek araçlar mevcuttu. Peçenek liderlerinin büyük çoğunluğunun Bizans'ın elinde olması önemli bir avantaj oluşturuyordu. Peçeneklerin aşırı şiddetli davranmalarını önlemek için rehin olarak kullanılabilirlerdi; zira başlarındaki reislerinden mahrum bırakılan Peçeneklerin çok daha az tehlikeli olacakları açıktı. Bu aşamada, İmparator Monomakhos, müttefiki durumundaki Kegen ve onun liderliği altında bulunan Peçeneklerden yararlanma yolunu seçerek, Balkanlarda gelişen Peçenek isyânını daha tehlikeli hâle gelmeden sona erdirmeyi tasarlamıştır. Bu amaçla, İmparator, Kegen ve ona bağlı kuvvetleri Bizans başkentine davet etti. Bu davete uyan Kegen, adamlarıyla gelerek, Konstantinopolis yakınında Maitas denilen bir alanda kamp kurdu. Lâkin Peçenek reisi, İmparator Monomakhos ile görüşmeden, aynı gece üç Peçeneğin suikast girişimine mâruz kaldı. Suikastçi üç Peçenek ise Kegen'in oğlu Baltzar (Βαλτζάρ) tarafından sorgulandı. Bu sorgulama sonucunda Baltzar, suikast girişiminden İmparatorun sorumlu olduğu bilgisine ulaştı. Baltzar, kafasında beliren kuşkuyla beraber, yanına yaralı babası Kegen'i ve suikastçi Peçenekleri de alarak, Monomakhos'un huzuruna çıktı. Monomakhos, Baltzar'ı dinledikten sonra, suikastçi Peçenekleri de sorgulayarak, hâdisenin nedenini ortaya çıkarmaya çalıştı. Peçenek suikastçilerin ifadelerine göre, Kegen, İmparator Monomakhos'u tahtından indirmek amacındaydı. Bunun üzerine Monomakhos, Peçenek reisi Kegen'in tedâvî gerekçesiyle Konstantinopolis'te alıkonulmasına ve Kegen'e bağlı Peçeneklere bu konuda bilgi verilmeyerek, hoşnut tutulmalarına karar verdi. Suikastçi üç Peçenek ise serbest bırakıldılar. Kegen'e düzenlenen bu suikastten, Konstantinopolis'te alıkonulan diğer

⁶²⁸ Paroń, s. 335.

Peçenek reislerinin sorumlu olabileceği muhtemel görülmüştür; zira Kegen'in İmparatora, Peçenekler'e karşı çok şiddetli önlemler kullanarak onları bastırmayı tavsiye etmesinden korkmaktaydılar. Bu olaylar hakkındaki detaylı bilgileri borçlu olduğumuz Bizans tarih kaynaklarına göre, Bizans yönetimi bu olayın Kegen'in Peçeneklerinden gizli tutulmasını istemişse de, durumu öğrenen Peçenekler, şehir dışında bulunan kamplarından geceleyin harekete geçerek, 'Yüz Tepeler / Έκατον βουοί)'deki Peçeneklerle birleşmek üzere ilerlemeye başladılar. Kegen'e bağlı Peçeneklerin, isyan etmiş durumdaki diğer Peçeneklerle birleşmelerini takiben, Bizans'ın Balkanlardaki arazisine yönelik Peçenek akınları daha da ivme kazandı. Balkanların eteklerinde Hadrianopolis (Edirne)'den pek uzakta olmayan Aule'de üslenen Peçenekler, Bizans topraklarına düzenledikleri akınların dozunu artırdılar. Daha önce Peçenek isyanını bastırmak amacıyla görevlendirilen, Batı ordusu komutanı / *arkhon* Konstantinos Arianites, Peçenekler'e karşı harekete geçerek birkaç küçük Peçenek birliğini yendikten sonra, Dampolis / Δάμπολις (Yambol, Yanbolu) ⁶²⁹ civârında Peçeneklerin ana kitlesiyle karşılaştı. Rakiplerini hafife alan Arianites, Peçeneklerle girdiği savaşta bu kez ağır bir yenilgiye uğradı. Trakya ve Makedonya *themalarından* çok sayıda asker savaşta öldü. Arianites, hezimete uğramış şekilde Hadrianopolis'e sığındı ve oradan yenilginin haberini imparatora gönderdi. ⁶³⁰ İmparator Monomakhos, durumun vehâmetinin farkında gibi görünmekle beraber, bir kez daha ciddi bir hata yapmaktan kurtulamadı. Bizans yönetimi, bu kez, Peçeneklere karşı askerî seçenek yerine, tehlikeyi diplomatik yöntemlerle savuşturma yolunu tercih etti. İmparator Monomakhos, Peçenek reisi Turak'la irtibata geçerek onunla görüştü. Turak ve beraberindeki Peçenek beyleri, soydaşlarının yanına giderek, onları Bizans'la barış yapmaya ikna edeceklerdi. Turak, İmparator Monomakhos ile görüşükten sonra

⁶²⁹ Yanbolu, Bulgaristan'ın güneydoğu kesiminde verimli bir ovada yer alan ve bugün Yambol adıyla anılan şehir, Bulgarca *Yambol* ve Türkçe *Yanbolu* olarak kullanılan isimleri Yunanca Dampolis, Diampolis'ten gelmektedir. Edirne, Yanbolu'nun 90 km güneyinde yer almaktadır. Yanbolu adına kayıtlarda ilk defa 1049'da Konstantinos Arianitis'in Peçenekler tarafından yenilgiye uğratıldığı yer olarak Dampolis şeklinde rastlanır, bk. Machiel Kiel, "Yanbolu", *DVIA*, c. 43, s. 312-315.

⁶³⁰ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 590; Skylitzes, *CFHB*, s. 466 - 467; İng. terc. Wortley, s. 436 – 437; Paroń, s. 337; Kurat, *Peçenekler*, s. 167 – 168; Yücel, " Peçenekler ", s. 499; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 217 vd.; Semavi Eyice, " Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler ", *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı, I, Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmış Çalışmaları*, (der.) Sema Doğan, TTK yay., Ankara 2015, s. 166.

Balkanlar'daki Peçeneklerin yanına gitti, fakat oraya ulaşınca, Bizans yönetimi ile yaptığı görüşmenin hilâfına hareket etmeye başladı. Bu gelişme üzerine Bizans yönetimi, Anadolu'daki askerî güçlerini batıya nakletme ihtiyacını duydu. *Raiktôr*⁶³¹ Nikephoros adlı komutanın liderliğindeki bu birliklerin bir bölümü Katakalon Kekaumenos'un komutası altındayken, diğer kısmına ise Hervé Frankopoulos'un idâresindeki ücretli Frank askerleri dâhil edilerek, Peçenekler'in üzerine gönderildiler. Ana Bizans ordusuna komuta eden Nikephoros, Sideras geçidi'nden 'Yüz Tepeler' yakınlarındaki bir köy olan Diakene'ye ulaştı ve burada güçlü bir çitle tahkim ederek kamp kurdu. Turak ve diğer Peçenek reislerinin, idareleri altındaki Peçenekleri yaklaştırmakta olan Bizans ordusu hakkında uyarmaktan başka çareleri yoktu.⁶³² Bizans komutanı Nikephoros, daha ilk saldırıda Peçenekler'i mağlup edeceğine inanmıştı, hatta Peçenekler'in kaçmalarını engellemek amacıyla, Peçenek esirlerini bağlamak için kayış ve ip tedarik edilmesi emrini vermişti.⁶³³ Bizans ordu komutanı *raiktôr* Nikephoros'un Peçeneklerin tamamen toplanmasını bekledikten sonra saldırıya geçme düşüncesine, emri altındaki kumandan Katakalon Kekaumenos itiraz ederek, ânî ve beklenmedik saldırılarla Peçeneklerin yıpratılması gerektiği görüşünü savundu. Nikephoros, Katakalon Kekaumenos'un tavsiyesine karşı çıkarak, düşmanın ana kuvvetleri toplanmadan zamanından önce bir saldırı gerçekleştirmenin Peçenekleri tamamen yok etmeyi imkânsız kılacağına inandığı için savaşa girmeyi erteledi. Nihayet Peçenek kuvvetleriyle Bizans ordusu karşı karşıya geldiklerinde şiddetli bir çatışma meydana geldi. Savaş sonucunda zafer Peçeneklerin oldu ve püskürtülen Bizans birlikleri uğradıkları ezici yenilgiden sonra, başlarındaki komutanları Nikephoros ve Herve Frankopoulos ile birlikte savaş alanından kaçtılar. Bizanslı kumandan Katakalon

⁶³¹ Raiktôr / 'Ραίκτηρ : İmparatorluk sarayını yönetmede birtakım yetki ve sorumluluklara sahip yüksek rütbeli saray mensubudur. Bizans'ta *raiktôr* unvanına sahip birisi, İmparatorluğa ait bir bölgede memur olarak çalışabilmekte veya kendisine arazi tevcih edilebilmekteydi. *Raiktôr* hadım, rahip veya papaz da olabilirdi. Bunun yanı sıra, *stratopedarkhes* veya *sakellarios* gibi unvanlar da alabilmekteydi, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 147; Ayrıca bk. A. Kazhdan, “ Rhaiktor ”, *ODB*, v. III, s. 1787 – 1788.

⁶³² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 590; Skylitzes, *CFHB*, s. 467 - 468; İng. terc. Wortley, s. 437 – 438; Paroń, s. 337.

⁶³³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 597 - 598; Paroń, s. 337 – 338; Kurat, *Peçenekler*, s. 168 – 169; Yücel, “ Peçenekler ”, s. 500.

Kekaumenos ise Peçeneklerin eline esir düşmüştü. Peçenekler kaçan Bizans güçlerini takip etmediler, ancak hatırı sayılır bir ganimet elde ettiler, zira Bizans ordugâhından kalan malların çoğu ellerine geçmişti. 1048/1049'da Bizanslılar tarafından kaybedilen iki savaştan sonra, Peçenekler ile İmparatorluk arasındaki ilişkiler, Peçeneklerin kitlesel göçlerinden önceki durumu andırmaktaydı. 1049 yılının sonbaharında, Bizans ordusunu adeta perişan etmeyi başaran Peçenekler, zaferin tadını çıkarmak istercesine 1049/1050 yılının kış mevsiminde, herhangi bir zorluk çekmeden Trakya'yı yağmaladılar.⁶³⁴

Bizans ordusunun Peçenekler karşısında 1049 tarihinde uğratıldığı ağır yenilginin ardından İmparator Monomakhos, *Hetaireiarkhes* Konstantinos komutasında yeni bir orduyu seferber etti. 1050 baharında, hem batı hem de doğu *tagmata*⁶³⁵ askerlerinden oluşan kuvvetlerini, güçlü tahkîmatlarla çevrili bir kamp kurduğu Hadrianopolis yakınlarındaki bölgede topladı. Peçenekler, kazandıkları zaferin ardından düzenledikleri yağma akınlarından sonra, 8 Haziran'da Hadrianopolis önlerine ulaştılar.⁶³⁶ *Hetaireiarkhes* Konstantinos komutasındaki üst düzey Bizans komuta heyeti, Peçeneklere karşı nasıl bir taktik izlemeleri konusunda bir toplantı düzenledikleri sırada, savunmadan sorumlu piyade komutanı olan Samuel Bourtzes, birlikleriyle birlikte tahkimatı terk etti ve komutanın emrini beklemeden Peçeneklere saldırdı. Samuel Bourtzes'in bu ânî saldırısı, komutan Konstantinos'u şehir dışında Peçeneklere karşı hücumla geçmek zorunda bıraktı; zira surların içindeki birlikler tam olarak hazır olmasalar da, Samuel'in piyadelerini desteklemek için savaşa katıldılar. Bizanslılar Peçeneklerle yapılan savaş sonucunda yenildiler, ancak büyük kayıplar vermeden tahkimatlarına geri çekildiler. Ancak, *patrikios* Mikhael Dokeianos ve *magistros*

⁶³⁴ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 598 – 599; Skylitzes, *CFHB*, s. 468 - 469; İng. terc. Wortley, s. 438; Zonaras, *L. XVII*, s. 176; terc. Umar, s. 94; ; Paroń, s. 338; Kurat, *Peçenekler*, s. 169 – 170; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s. 190 – 191; Yücel, “Peçenekler”, s. 500; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 211 – 215.

⁶³⁵ *Tagmata*, Alay seviyesindeki askerî birlikleri belirtmek için kullanılan kelimedir; V. Konstantinos, *themaların güçlü Strategoi'nın hizmetinde olan birlik üzerinde bir kontrol olarak*, imparatorun doğrudan komutası altında profesyonel bir *tagmata* ordusu oluşturduğunda, VIII. yüzyılın ortalarında teknik bir anlam kazanır; reform I. Nikephoros tarafından tamamlandı. XI. yüzyıldan sonra bu terimin yanı sıra *thema* ve "emperyal" birlikler arasındaki ayrım da ortadan kalkmış görünüyor. Daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “Tagma”, *ODB*, v. 3, s. 2007.

⁶³⁶ Skylitzes, *CFHB*, s. 467 – 469-470; İng. terc. Wortley, s. 438 – 439; Paroń, s. 338; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s. 191.

Konstantinos Arianites dâhil olmak önde gelen bazı komutanlar öldürüldü. Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğratan Peçenekler, Hadrianopolis'i kuşatma altına aldılar. Kuşatma sırasında, Peçenek komutanlarından Soultzous'un, Bizanslıların mancınıkla surlardan fırlattıkları bir okla öldürülmesi ⁶³⁷, Peçeneklerin savaş coşkusu dizginlemişti. Bundan yararlanan *protospatharios* Niketas Glabas liderliğindeki birlikler ânî bir hücum düzenlediler. Peçenekler, *Synkellos* / Συγκελλος Basileios liderliğindeki Bulgar birliklerinin yolda olduğunu haber alınca kısa sürede kuşatmaya son vererek geri çekildiler. Peçeneklerin ric'at etmeleriyle Bizans ordusu topyekûn bir hezimete uğramaktan kurtulmuş oldu.⁶³⁸

İmparator Monomakhos yönetimi, Bizans kuvvetlerinin Peçenekler karşısında Hadrianopolis önlerinde uğradığı yenilgiden sonra, onları bir meydan muhârebesiyle yenilgiye uğratmanın zorluğunu idrâk etti. Bundan sonra, Bizans yönetimi, Peçeneklere karşı ünlü '*Bizans entrikalarını*' devreye sokmayı denedi: Konstantinopolis'te rehin tutulan Peçenek reisi Kegen serbest bırakılarak, Peçenekler arasına nifak düşürme yoluna gidildiyse de, soydaşlarının yanına giden Kegen derhal katledildi. İmparator Monomakhos, Peçenekler arasına ikilik sokarak onları zayıflatma planı amacına ulaşmayınca, yeni bir askerî birlik oluşturdu, ancak bu sefer önceki deneyimlerini göz önünde bulundurarak stratejisini ve taktiklerini değiştirmeye karar verdi: artık amaç düşmanı yok etmek değil, Balkan Dağları'nın güneyindeki illere yapılan baskınları engellemekti. İmparatorluk komutanlarına, yağma yapmak amacıyla Makedonya ve Trakya'ya gelen Peçeneklerin ana güçleriyle savaşmaktan kaçınmaları emredildi ve daha küçük birliklere saldırımları talimatı verildi. Monomakhos tarafından toplanan güçlerin kullandığı savaş araçlarında da değişiklikler yapılmıştı. Bunların donanımının

⁶³⁷ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 602; Skylitzes, *CFHB*, s. 471; İng. terc. Wortley, s. 439; Paroń, s. 338; Kurat, Peçenekler, s. 172; Eyice, " Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler ", s. 166; Yücel, " Peçenekler ", s. 501; Yücel, Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler, s. 219.

⁶³⁸ Skylitzes, *CFHB*, s. 470 - 471; İng. terc. Wortley, s. 439; Paroń, s. 339.; Ermeni tarihçi Urfalı Mateos da, *Vekâyinâme*'nin LXXV. Faslında, 1050 – 1051 yılı olayları arasında, Bizans İmparatorluğu için büyük tehdit oluşturan Peçenekler (Badzinag / Բαδζίνագ)'in Balkanlar üzerinden düzenledikleri sefere yer vermektedir. Bizans başkenti İstanbul'un büyük sıkıntıya düşmesine yol açan " *Kana susamış ve menfur* " Peçenek akınının, Romalıları 'merhametsiz' bir sûrette esâret altına aldığını kaydeden Mateos, dehşet içine düşen imparatorun, onlara karşı çıkmaya cesâret edemediğini ifâde etmektedir. Nihâyet Peçenekler'in günler sonra geri çekilmeleriyle, Roma ülkesinde emniyetin yeniden sağlandığı belirtilmektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 128, *Vekâyinâme*, s. 91 – 92.

Peçeneklerinkine benzemesi düşünülmüştü ve bu amaçla doğudan 20.000 atlı okçu getirtmişti. Yeni oluşturulan Bizans ordusunun başına atanan komutan Nikephoros Bryennios, düşmanla bir meydan savaşına tutuşmaması yolunda emir almıştı ve bu nedenle görevi civardaki köyleri Peçenek gruplarına karşı savunmakla sınırlıydı. Başka bir komutan Mikhael Akolouthos, Bryennios'a verilenlere benzer emirlerle gönderildi. Bizanslı iki komutanın yakın işbirliği; biri Golôe / Γολόη, diğeri Toplitzos / Τοπλιτζος'ta olmak üzere Peçeneklere karşı iki zaferle sonuçlandı. Bizans kuvvetlerinin Peçenekler karşısında elde ettiği bu başarılar, küçük olmakla beraber, Balkanlarda İmparatorluğun hâkimiyetini sağlamlaştırmak adına ümit vericiydi. Bu başarılar, Peçeneklerin baskınlarını tamamen ortadan kaldıramasa da, yağma isteklerini az da olsa törpülemeye yaramıştı. Bu yeni durum, Peçeneklerin, büyük ölçüde Balkan dağları ardındaki eski Bulgar başkenti Preslav civarında bulunan üslerine dönmelerini sağlamıştır.⁶³⁹

A.2.3. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN BALKANLAR'DA PEÇENEK VARLIĞINI KABUL ETMESİ (1053)

İmparator Monomakhos, son başarılarından aldığı cesaret ve özgüvenle, 1053 yılında Peçenekleri kesin olarak yenmeye karar verdi. Bunu başarabilmek için hem doğudan hem de batıdan topladığı kuvvetlerden müteşekkil büyük bir orduyu seferber etti. İmparator, Mikhael Akolouthos'u Bizans kuvvetlerinin komutanlığına atadı. *Synkellos Basileios* ise Bulgar birliklerine komuta etmesi için görevlendirdi. İki Bizans kumandanı, daha sonra, planlanan askeri seferi öğrendikten sonra Büyük Preslav'a⁶⁴⁰ sığınmayı seçen Peçeneklerle karşılaşmak üzere yola çıktılar. Peçenekler, kendi kamplarının çevresine bir çit inşa ettiler ve Bizans ordusunu kuşatmaya zorladılar. İmparatorluk güçleri artık güvenli bir tedârik üssünden uzaktılar ve kısa süre içinde erzak kıtlığı çekmeye başladılar. Bu şartlar altında Bizanslı komutanlar, gece karanlığından faydalanarak geri çekilmek konusunda ortak bir karara vardılar. Ancak

⁶³⁹ Attaleiates, *CSHB*, s. 35 - 36; terc. Umar, s. 48 – 49; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 603 – 604; Skylitzes, *CFHB*, s. 472-473; İng. terc. Wortley, s. 440; Paroń, s. 340; Kurat, *Peçenekler*, s. 175; Yücel, “Peçenekler”, s. 501.

⁶⁴⁰ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 607 : “μεγάλην Περισθλάβαν”.

Bizanslıların planları gözden kaçmadı ve bu sefer Turak son derece yetenekli bir komutan olduğunu kanıtladı. Turak, geri çekilen Bizanslıları takip etmek için büyük bir güç topladı ve dağ silsilesindeki yolları kapattı. Bizans kuvvetlerini ric'ati tam bir felâkete dönüştü; birçok Bizans askeri öldürüldü veya esir alındı, *Synkellos* Basileios da katledilenler arasında bulunuyordu.⁶⁴¹ Bizans'ın tam kendine güvenini tazelemeye başladığı sırada bir kez daha zorlu düşmanları Peçenekler karşısında mağlup olması, hemen hemen eşzamanlı olarak doğudan Selçukluların ilerleyişe geçtiği bir döneme denk gelmişti. Bu gelişmeler, XI. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğunun karşı karşıya kaldığı tehlikenin boyutlarını tartışmaya mahal bırakmayacak ölçüde ortaya koymaktadır. Bu kritik süreçte Bizans yönetimine hâkim olan zihniyet ise, askerî işlerden ziyâde kültür ve sanat konuları ile entelektüel kesimleri öncelemeyi tercih etmekteydi. İmparator Monomakhos'un, köklü *thema* sistemine zarar veren, özellikle Anadolu'nun doğusundaki yerel birliklerin yerine ücretli askerleri ikâme eden politikası, Bizans'ın savunmasının güçlenmesine değil tam tersine zayıflamasına yol açmaktaydı. Bu nedenle İmparator Monomakhos, başka bir sefer düzenlemeyi amaçlamakla beraber, Peçenekler barış teklifiyle geldiklerinde, muhtemelen Bizans askerî gücünün mevcut durumunu da dikkate alarak, onlarla otuz yıllık bir barış anlaşması imzalamaya mecbur kaldı (1053).⁶⁴² Bizans – Peçenek anlaşmasının statükoyu meşrulaştıran bir içeriğe sahip olduğu ileri sürülmüştür. Nihayetinde, bu anlaşmayla imparatorluk içinde yerleşmelerinin yerini ve koşullarını belirleyen Peçeneklerdi ve yeni durum Konstantinopolis'te barındırılan gerçekçi olmayan umutları paramparça etmekteydi. 1047'de Peçeneklere imparatorluk içinde yaşama şartları olarak dayatılan şartlar isyanlarını kaçınılmaz kılmıştı. Ancak, Monomakhos'un yaptığı ciddi hatalar olmasaydı, ayaklanmalarının erken bir aşamasında onları sıkıştırmak mümkün olurdu. İmparatorun Kegen'e ve takipçilerine davranış tarzına bakıldığında, imparatoru

⁶⁴¹ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 607 – 608; Skylitzes, *CFHB*, s. 475 - 476; İng. terc. Wortley, s. 443 - 444; Attaleiates, *CSHB*, s. 38 - 39; terc. Umar, s. 50 – 51; Paroń, s. 341; Kurat, *Peçenekler*, s. 176; Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, s. 192.

⁶⁴² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 608; Skylitzes, *CFHB*, s. 476; İng. terc. Wortley, s. 443; Zonaras, *L. XVII*, s. 176; Türkçe terc. Umar, s. 94; Glykas, *CSHB*, s.597; Paroń, s. 341; Kurat, *Peçenekler*, s. 177; Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 225 – 231; Paroń, s. 341; Paul Stephenson, “Balkan Borderlands (1018–1204)”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 675.

Peçenekler arasındaki birliği yeniden tesis etmekten sorumlu kıldığı bile söylenebilir. İmparatorun hatalı politikasının ardındaki nedenlerin ne olduğunu belirlemek zordur. Muhtemelen imparatorun kararsızlığı, Peçeneklere karşı sert önlemler almayı öneren ya da bu fikre karşı çıkan ve ordudan daha diplomatik olan, daha uzlaşmacı çözümler seçen politikacılar ya da siyasi partiler arasındaki rekabetin bir sonucuydu. Bizans ordusunun beceriksizliği de aynı derecede şaşırtıcı görünmektedir. Bizans'ın 1049 ve 1050'deki yenilgileri şu şekilde açıklanabilir; rakiplerini küçümsemeleri, ancak 1053'teki son seferinin başarısızlığı gerçek bir sürpriz olarak görünüyor; Peçeneklerin normalde yaptığı gibi dağılmaya yanaşmayarak, bunun yerine İmparatorluk güçlerinin alamadığı müstahkem bir kampı savunmaya karar vermelerinden dolayı. Bu nedenle Peçeneklere karşı savaş, Bizans ordusunda, sonraki imparatorlar tarafından daha da ihmal edilecek bir krizi açığa çıkarmıştır.⁶⁴³ Son dönemde uğratıldığı yenilgilerle küçük düşürülen İmparatorluk, Peçeneklerin Balkanlar'daki varlığını kabul etmek zorunda kaldı. Önümüzdeki 40 yıl boyunca Peçenek kabileleri neredeyse tamamen bağımsızlıktan yararlandılar.⁶⁴⁴

İmparator Monomakhos döneminin tarihçisi ve bu dönemi bizzat yaşayarak pek çok olaya şahit olan Mikhail Psellos'un, Peçenekler'le mücâdeleler konusuna neredeyse hiç değinmemiş olması şaşırtıcıdır. Psellos, zaman zaman kendi ifadesiyle '*barbarların*', Bizans topraklarına saldırdıklarını ve yağmaladıklarını kaydetmektedir. Psellos'un kullandığı '*barbarlar*' ifadesiyle; kimi zaman Ruslar'ı, kimi zaman da Bizans topraklarına doğudan ve batıdan saldıran Peçenekler ve Selçukluları kastetmiş olması muhtemeldir. 1053 yılında Bizans İmparatorluğu'na karşı Peçenekler'in kazandığı bu önemli zaferden, Bizans tarihçilerinin sönük şekilde bahsetmesi anlaşılabilir bir şeydir. Kendi İmparatorlarının ve devletinin uğradığı hezimetten ağızdolusu söz etmek, onlara ihtimal ki ağır gelecekti. Bizans tarihçilerinden Mikhail Attaleiates'in bu konuyla ilgili kaydı ise gerçekten ilginçtir: "*O zamandan sonra İmparator, bu belirtiler (Tanrı'nın neyi istediğine ve neyi istemediğine alâmet olan gelişmeler) nedeniyle sarsılarak ve ayrıca Tanrı bu ulusun (Peçenekler'in) tümüyle*

⁶⁴³ Paroń, s. 341; Warren Treadgold, *Byzantium and its army, 284–1081*, Stanford 1995, s. 39.

⁶⁴⁴ Paroń, s. 341.

mahvedilmesini istemiyor, keza dünyada var olan dillerden birinin (Peçenek Türkçesinin) varlığı zâil olsun istemiyor içeriğindeki rivayete inanarak, barbarların üzerine sözü edilmeye değer güçte herhangi bir askerî birlik göndermemeye karar verdi „⁶⁴⁵

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemi, görüldüğü üzere, batıda Balkanlar üzerinden yönelen Peçenekler’le yoğun askerî ve siyâsî ilişkilerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Hemen eşzamanlı olarak doğudan da Selçuklu baskısı altında kalan Bizans’ın her zamanki diplomatik ayak oyunları, hasım olarak gördüğü Peçenekler’i alt etme planları *şimdilik* başarısızlıkla sonuçlanmış, Peçenekler’e vergi ödemeyi dahi kabul etmek zorunda kalmıştı. *Şimdilik* kaydını düşmemizin sebebi, kısa süre sonra Bizans diplomasisinin bu kez başarılı olarak, Peçenekler’i kendi soydaşlarıyla birbirine düşürme ve onları büyük ölçüde Bizans hizmetinde kullanma başarısını gösterecek olmasıdır. Dolayısıyla, İmparator Monomakhos döneminde Peçeneklerle sağlanan bu barış dönemini bir *modus vivendi* olarak değerlendirmekte sakınca olmadığı kanaatindeyiz. Bizans askerî kültüründe “*Barışı savaşa hazırlık sürecine, savaşı da cesaret gösterisine dönüştürün*” ilkesi, en eski Bizans strateji ilkelerinden birisi olarak kayıtlıdır.⁶⁴⁶

B. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS – SELÇUKLU İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın bu kısmında, İmparator Monomakhos döneminde Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasında meydana gelen siyâsî ve askerî ilişkileri betimlemeye çalışacağız. Monomakhos dönemi, Balkanlar üzerinden gelen Peçenek saldırılarıyla eşzamanlı olarak, Selçuklu Türkleri’nin Anadolu’ya yönelik akınlarının

⁶⁴⁵ Attaleiates, *CSHB*, s. 43, terc. Umar, s. 54 – 55; Kurat, *Peçenekler*, s. 177 – 178.

⁶⁴⁶ George T. Dennis (haz.), *Strategikon-Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, (çev.) Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul 2022, s. 121.; Yağcı, “*İmparator Monomakhos’un teoride gayet mantıklı olan Peçenek politikasının, onun aceleciliği ve ordu içerisindeki hizipleşmeler nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandığını*”, ifâde etmektedir, bk. Yağcı, s. 139.

yoğunluk kazanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Böyle olmasında en önemli sebeplerden birini, İran coğrafyasında sıkışmış durumdaki Selçukluların yeni ve kalıcı vatan arayışı teşkil etmiştir. Diğer önemli sebep ise, Ermeni Ani Krallığı'na son verilerek (1045), daha önce II. Basileios'un uygulamaya koyduğu Ermeni nüfusun Anadolu'nun iç kesimlerine göç ettirilmesi politikasının, Monomakhos yönetiminde de devam ettirilmiş olmasıdır. XI. yüzyılın ortalarında, Bizans İmparatorluğu tarafından Ermenilere uygulanan bu ilk tehcir hadisesinin, Bizans – Selçuklu ilişkilerinin bundan sonraki seyri üzerinde, Selçuklular lehine önemli etkisi olmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, Bizans ile Selçuklular arasında tampon bölge oluşturan Ermeniler'in siyasî bir aktör olmaktan çıkmasıyla, Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular doğrudan temas durumuna geçmişler, bunun da ileriye dönük olarak önemli siyâsî ve askerî neticeleri olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemde uygulanan Ermenilere dönük politikanın Monomakhos yönetiminde de uygulanmaya devam edilmesi, Ermenilerin boşalttığı bölgenin kolayca Selçuklular tarafından fethedilmesine yol açacaktır.⁶⁴⁷ Ayrıca, İmparator Monomakhos döneminde gerçekleştirilen reformlar arasında yer alan; sınırları koruma gibi askerî hizmetlerden belli bir vergi karşılığında muaf olunması uygulaması da, Bizans'ın savunma mekanizmasını olumsuz şekilde etkilemiş, bunun sonucunda Selçuklular'ın Anadolu üzerinde ilerlemesi kolaylaşmıştır. Bu konuya ilerde, ilgili bölümde ayrıca yer verilecektir.

Bu kısımda öncelikle; Selçuklu başbuğu Çağrı Bey'in batı istikametinde Kafkasya ve Anadolu'ya yönelik düzenlenen, bir bakıma keşif seferi olarak isimlendirebileceğimiz akınlarını ele alacağız. Gazneli hükümdarı Sultan Mes'ûd'a (1030 – 1040) karşı kazandıkları Dandanakan Zaferi (23 Mayıs 1040) sonucunda Horasan hâkimiyetini ele geçiren Selçuklular'ın, bağımsız devlet olmalarını tâkiben kısa süre içinde batı istikametinde hızla ilerleyerek Bizans İmparatorluğu sınırlarına komşu olmasına kadar olan süreci anahatlarıyla açıklamaya çalışacağız. Bu çerçevede,

⁶⁴⁷ Işın, Demirkent, “ 1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 11 – 12; Ostrogorsky, s. 309; Vasiliev, s. 408; W. Barthold, W., “ Ani ”, *IA*, c. 1, s. 435; Angold, s. 17 – 18; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2008, s. 121; Ersan, s. 17 – 20; Ayönü, s. 5.

Türkmenlerin, başlarındaki beylerin idaresinde Anadolu istikametinde yaptıkları akınlar anlatılacaktır. Daha sonra, Sultan Tuğrul (1040 – 1063) döneminde, Selçuklu şehzadelerinin Anadolu akınlarına ve Bizans – Selçuklu ilişkilerinde bir dönüm noktası olan Pasinler (Kapetru) Savaşı'na (1048) yer verilecektir. Bunu tâkiben, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminin sonlarında Tuğrul Bey tarafından bizzat düzenlenen Anadolu Seferi'ne (1054) değineceğiz. Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasındaki siyâsî – askerî ilişkileri ele alacağız. Burada özellikle, Bizans ordusu ve Selçuklu kuvvetleri arasında meydana gelen ilk önemli askerî mücâdele olan Pasinler (Hasankale / Kaputru) savaşı (18 Eylül 1048) ve önemi üzerinde durularak, bu savaşın sonucunda yapılan Bizans-Selçuklu antlaşmasının maddeleri ve bilhassa Fâtımî halifesi yerine Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı Tuğrul adına hutbe okutulmasının önemi üzerinde durulacaktır.

Bizans İmparatorluğu tarihinde son derece önemli gelişmelerin yaşandığı XI. yüzyıl olayları içinde, belki de hiçbirisi Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'da ilerlemesi ve sağlam şekilde yerleşmesi kadar önem taşımamıştır. Bu yüzyılda Bizans'ın mukadderâtı üzerinde son derece etkili olan Haçlı seferleri ve bunun yarattığı sonuçlar dahi, aslında Selçuklu'nun temsil ettiği Türk – İslâm hâkimiyetinin Anadolu'da yayılmasının bir neticesi olarak değerlendirilmelidir, kanaatindeyiz.

B.1. SELÇUKLULAR VE ANADOLU'YA İLK AKINLARI

Selçuklular, XI. yüzyılın daha ilk çeyreği içinde Kafkasya ve Anadolu'ya düzenledikleri akınlarla, gerek Bizans İmparatorluğu ve gerekse bölgedeki diğer siyâsî aktörlerin mukadderâtı üzerinde kalıcı etkilere yol açmışlar, bölgenin jeopolitiği üzerinde artçı sarsıntıları günümüze kadar hissedilen siyâsî depremlerin tetikleyicisi olmuşlardır. Selçuklular,⁶⁴⁸ bu hanedana adını veren Selçuk Bey'in 1007'de Cend

⁶⁴⁸ Selçuk adının kökeni ve Selçuklular'ın erken dönemleri hakkında bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular-Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040 - 1157)*, c. I, İSAM yay., İstanbul 2015, s. 25 – 60; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Ötüken yay., İstanbul 2006, s. 41 – 91. Selçuklu kimliğini, Bizans tarih yazıcılığı ve tarihçileri nazarından ele alan farklı ve özgün bir çalışma için, bk. Adem Tülüce, *Bizans Tarih Yazımında Öteki: Selçuklu Kimliği*, Doğu Batı yay., Ankara 2016.

şehrinde ölümünden sonra,⁶⁴⁹ hayattaki evlatlarından yaşça en büyüğü olan Arslan Yabgu'nun yönetiminde Cend'den ayrılp Mâverâünnehr'e gelerek, Buhara yakınlarındaki Nur kasabası civarına yerleşmişlerdi.⁶⁵⁰ Selçuk'un en büyük oğlu Mikâil, daha babası hayatta iken (995'ten sonra) bir savaşta ölmüş, onun iki oğlu Tuğrul ve Çağrı beyler bizzat dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Selçuk Bey'in vefatından sonra, Oğuzların⁶⁵¹ devlet teşkilâtına uygun biçimde Arslan, *Yabgu* unvânını⁶⁵², diğer kardeşleri de durumlarına uygun unvanları almışlardı. O sırada muhtemelen 17 – 20 yaşlarında olmaları gereken Tuğrul ve Çağrı'ya da *Bey* unvânı verilmiş ve onlar da amcaları Arslan Yabgu'nun liderliğini kabul etmişlerdi.⁶⁵³

Bu sıralarda Mâverâünnehr, Sâmânîler Devleti'ni ortadan kaldırarak bölgeyi kontrol altına almış olan Karahanlılar'dan⁶⁵⁴ İlig Nasr b. Ali'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Karahanlı hükümdarının, kendilerini Mâverâünnehr bölgesinden çıkarmak istemesi üzerine, Tuğrul ve Çağrı beyler, Karahanlılardan Buğra Han'a müracaat etmeye karar vererek, Talas havalisine gitmişlerse de, Tuğrul Bey, Karahanlı hükümdarı

⁶⁴⁹ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Türkçe terc. ve notlar Mustafa Alican, Kronik Kitap yay., İstanbul 2017, s. 21; Selçuk Bey, İbnü'l-Esîr'e göre öldüğünde 107 yaşında idi: “كان عمره مائة سنة و سبع سنين”, bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, c. IX, nşr. Tornberg, C.J., Beyrut 1966, s. 475, Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, İbn el-Esîr, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, c. IX, s. 362; Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, Urduca'dan terc. Ali Genceli, Hilâl yay., Ankara 1971, s. 68-69, 72; Tamara Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev.Tuna Kaan Taştan, Nobel Akademik yay., Ankara 2014, s. 26 – 27; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Otto yay., Ankara 2017, s. 16 – 17.

⁶⁵⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK yay., Ankara 1993, s. 30; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 45; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, Çamlıca yay., İstanbul 2016, s. 3 – 5; Özgüdenli, s. 49 – 54; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk – İslâm Devletleri Tarihi*, TDV yay., Ankara 2017, s. 208 – 209; Ayönü, s. 7; *Nur kasabası*, eskiden köy, şimdi ise Özbekistan Devleti'nin Semerkand eyaletine bağlı bir şehirdir. *Nurata Dağları* eteklerinde, bozkır ile komşu vahanın kıyısında bir bölgedir, bk. Agacanov, s. 56, n. 57.

⁶⁵¹ Büyük Selçuklu Devleti'nin de kurucusu olan Oğuzların yükselişi hakkında yararlı bir makale için bk. Omid Safi, “Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1009 – 1020.

⁶⁵² Yabgu: Asya Hunları'ndan Büyük Selçuklular'a kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idarî bir unvandır, ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Salman ve Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu”, *DVİA*, c. 43, s. 170 – 171.

⁶⁵³ Mevdûdî, s. 74 – 75; Yazıcı, s. 208; Erdoğan Merçil ve Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK yay., Ankara 1995, s. 17; Ayönü, s. 7.

⁶⁵⁴ Karahanlılar'ın büyük hükümdarı Hârûn Buğra Han, Buhara'yı alarak Sâmânîler Devleti'ne son vermiştir (999), bk. Merçil ve Sevim, s. 17.

tarafından esir alınarak, hapsedilmiştir. Bunun üzerine Çağrı Bey, ânî bir baskınla kardeşi Tuğrul Bey'in serbest kalmasını sağlamış ve iki Selçuklu beyi Mâverâünnehr'e geri dönmüşlerdir.⁶⁵⁵ Bu kez de, Karahanlılar'dan Buhara hâkimi olan (1020 – 1021) Ali Tegin, Selçuklu Tuğrul Bey ile kardeşi Çağrı Bey'den rahatsızlık duymaya başlayınca, Selçuklu başbuğları bu bölgelerde kendileri için huzur ve emniyetin olmadığını görerek, daha güvende olacakları yerler bulmak ve bölge güçleriyle mücâdele edebilecek kuvvete ulaşmak için gerekli maddî kaynakları temin etmek amacıyla harekete geçmeye karar verdiler.⁶⁵⁶

B.1.1. ÇAĞRI BEY'İN ANADOLU AKINI

Selçuklu başbuğları, aldıkları bu karar gereğince hızla harekete geçtiler; Tuğrul Bey ve Türkmenler⁶⁵⁷ savunması daha kolay olan çöllere çekilirken; Çağrı Bey, vaktiyle Abbâsîler (750 – 1258)'in hizmetinde bulunmuş Türk soydaşlarının gazâlarda bulundukları Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya bir keşif seferine çıktı. (1015/1018).⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. IX, s. 475, terc. Özaydın, c. IX, s. 362; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, terc. ve notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 23 – 24; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Türkçe terc. ve notlar Mustafa Alican, s. 22; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976, s. 3; Turan, s. 88; Merçil ve Sevim, s. 18; Özgüdenli, s. 54; Öngül, s. 7; Ayönü, s. 8.

⁶⁵⁶ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, terc. ve notlar Göksu, s. 25: "...Çağrı Bey kardeşine ' senin tebaamız ve maiyyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazâsına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler ' dedi ", krş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, TTK yay., Ankara 1993, s. 99; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 32; Turan, s. 89; Özgüdenli, s. 54 – 55; Ayönü, s. 8.

⁶⁵⁷ XI. yüzyıl ortalarında, Yakın Doğu'da, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmak suretiyle Ortaçağ tarihinde çok önemli rol oynamış olan Türk topluluklarına " Oğuz " isminin yanında " Türkmen " de denilmektedir. Türkmen adının çeşitli kaynaklardaki mânâsı üzerine yararlı bir makale için bk. İbrahim Kafesoğlu, " Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti ", *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1001 – 1008.

⁶⁵⁸ Merçil ve Sevim, s. 18; Turan, s. 89; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 3; İbrahim Kafesoğlu, " Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti ", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 259 vd.; Çağrı Bey'in bu ilk Anadolu seferi'nin tarihi hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Ermeni tarih kaynaklarından *Simpad Vekâyinâmesi*'nde 1016 yılı verilirken, (bk. *Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)*, Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan, s. 18.); diğer bir Ermeni tarihçisi *Urfalı Mateos* ise 1018/1019 tarihini kaydetmiştir, (bk. Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, s. 57, terc. Andreasyan, Hrant, s. 48 – 49); krş., Ayönü, s. 8, n. 36; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun*

Çağrı Bey, beraberindeki üç bin Türk atlısıyla Mâverâünnehr'den batıya, Anadolu istikametinde harekete geçti. Önce Irak – Acem (Zağros dağlarının doğu bölgesi) bölgesine giren Çağrı Bey, Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan Horasan üzerinden, daha önce buraya gelip şimdi kendisine katılan Türkmenler'le beraber, buranın valisi Arslan Cazib'in kendisini takip etmesine rağmen, adeta yıldırım hızıyla geçip, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya vâsıl oldu.⁶⁵⁹ Bu sıralarda Ermeni Vaspurakan Krallığı hâkimiyetinde bulunan Van Gölü havzasını istilâ etmeye başlayan Çağrı Bey ve Türkmenler, dönemin Ermeni tarih kaynaklarında çarpıcı bir üslûpla anlatılmışlardır; “*Kaya gibi sert tırnaklı ve kartal gibi hızlı atlar üstünde, yayları gerili, okları çekili, bellerinde kemer, ayaklarında bağları çözülmez ayakkabılar bulunan bu birlikler*”⁶⁶⁰, üzerine Ermeni Vaspurakan kralı Senekerim tarafından gönderilen Ermeni kuvvetleri, “*acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı*” Selçuklu süvarilerinin ustaca kullandıkları oklar karşısında ağır kayıplar vererek, kesin bir yenilgiye uğradılar.⁶⁶¹ Çağrı Bey, daha sonra, güneydeki Van Gölü havzasından başka, kuzeyde Gürcüler'in oturdukları Nahcivan tarafına da akın düzenledi. Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in 5000 kişiden oluşan güçle, Çağrı Bey'in karşısına çıkmaya cesaret edememesi sonucunda, Çağrı Bey, buradan daha kuzeye ilerleyerek Dvin şehrinin güneyindeki Nig

Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar, EÜEF yay., İzmir 1990, s. 41. Tuncer Baykara, Çağrı Bey tarafından düzenlenen ve XI. yüzyıl başlarında vukû bulan keşif seferine değinerek, Türklerin Anadolu'ya büyük kitleler hâlinde gelerek yerleşmelerinin XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra olduğunu ifade etmektedir, bk. Tuncer Baykara, ***Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi***, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2004, s. 69.

⁶⁵⁹ Merçil ve Sevim, s. 19; Turan, s. 89; Özgüdenli, s. 54 – 55; Ayönü, s. 8 – 9.

⁶⁶⁰ ***Aristakes Lastivertc'i's History***, s. 63 – 64, Türkçe terc. s. 77.

⁶⁶¹ Urfalı Mateos, Türklerle ilgili ilk olarak, ***Vekâyinâme***'sinin XXXVII. Faslı'nda, Ermeni takviminin 467. Yılı (17 Mart 1018 – 16 Mart 1019) olayları içerisinde bilgi vermiştir. Ortaçağ müverrihlerinin metinlerinde genellikle Türkleri ifade etmek için Pers, Guz, Tacik, İskit, Sarazen, gibi isimler kullanılırken; Urfalı Mateos, burada doğrudan **Թուրք** / Türk adlandırmasını kullanmaktadır. Mateos: “...և անդորմի ի սրոյ բերսն կոտորեին զՀաւատացեալս Քրիստոսի” : “(Türklerin), Ermenistan'ın Vaspurakan eyaletine gelerek, Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdiklerini ” ifade etmektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 57 vd., ***Vekâyinâme***, s. 48 - 49; ***Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)***, s. 18; Merçil ve Sevim, s. 19; Honigmann, s. 175 -176; Ali Sevim, ***Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri***, TTK yay., Ankara 1983, s. 11 – 12; Osman Turan, ***Selçuklular Zamanında Türkiye***, Boğaziçi yay., İstanbul 1993, s. 14 – 15; Kafesoğlu, “ Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ”, s. 268 – 269; John Freely, ***At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları***, çev. Neşenur Domaniç, Doğan Kitap yay., İstanbul 2012, s. 24; Ersan, s. 20; Ayönü, s. 9; Selçukluların Anadolu'ya akınları hakkında bir değerlendirme için bk. Abdullah Kaya, “ Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme ”, ***EKEV Akademi Dergisi***, 2014, sa: 59, s. 211-232.

Kalesi üzerine yürüdü. Burada kendisine karşı çıkmaya çalışan Beçni Kalesi Bizans kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kuvvetlerini mağlup ederek dağıttı. Çağrı Bey, ileride yurt edinilmesi amacıyla, başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda, yolu üzerinde kendisine katılan takviye kuvvetlerle ancak beş, altı bin atlıyı bulan ve o dönem için dahi küçük sayılabilecek bir Türk askerî gücünü, Doğu Anadolu'daki Bizans kuvvetlerinin durduramayacağını bizzat ve fiilen ispatlamış oldu.⁶⁶²

Çağrı Bey, Anadolu'daki faaliyetlerini tamamlayarak, geldiği güzergâh olan Azerbaycan ve Horasan üzerinden Mâverâünnehr'e, kardeşi Tuğrul Bey'in yanına döndü ve yapmış olduğu keşif seferi hakkında onu bilgilendirdi (1021). Çağrı Bey, düzenlediği keşif seferi hakkında Tuğrul Bey'e geniş bilgi verdi ve “*Biz buradaki güçlü devletlerle, yani Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücâdele edemeyiz, ancak Horasan ve Arminya'ya gidip oralarda hükümrân olabiliriz, zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım*” diyerek,⁶⁶³ onu batı yönünde harekete geçmeye teşvik etti. Çağrı Bey'in kullandığı bu ifadeler, onun, müstakbel fetih sahasını ve Türk yurdunu işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁶⁴ Fakat Tuğrul Bey'in, kardeşi Çağrı Bey'le aynı fikirde olmadığı, Anadolu'yu, kurulacak devletin merkezi olarak değil, yayılma sahası olarak gördüğü, nitekim Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Tuğrul Bey'in izlediği Batı politikasının bunu kanıtladığı, düşüncesi de ifade edilmiştir.⁶⁶⁵

⁶⁶² Merçil ve Sevim, s. 19; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 32 – 33; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 89; Sevim, s. 11 – 12; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Eğitim yay., Konya 2019, s. 66 vd.; Öngül, s. 7; Yazıcı, s. 209; Ayönü, s. 9; Nihal Taşçı, *Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizans'la Münasebetleri*, SÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 10 – 12.

⁶⁶³ *Abu'l-Farac Tarihi, c.I*, s. 293; Merçil ve Sevim, s. 19; Ayönü, s. 10; Yavuz Delibalta *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe yay., İstanbul 2018, s. 47; Cihan Piyadeoğlu, “ Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları ”, *Alp Arslan ve Malazgirt*, (haz.) Erdoğan Merçil, İBB yay., İstanbul 2014, s. 62.

⁶⁶⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 90; Tuğrul Kihir, *Anadolu'da Bizans, Haçlılar, Selçuklular*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2017, s. 21 – 23; Çağrı Bey'in Anadolu seferi ve amacı hakkında daha yeni tarihli bir çalışma için ayrıca bk. İbrahim Tellioğlu, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2020, s. 45 – 49.

⁶⁶⁵ Ayönü, s. 10; Malazgirt Zaferi öncesi dönemde doğu Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınları için bk. Ahmet Toksoy, “ Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1133 – 1155.

Çağrı Bey'in düzenlediği ve muzaffer şekilde biten Anadolu seferinin, çok önemli neticeler doğurduğunu ifade etmeliyiz. Keşif harekâtı niteliğindeki bu Anadolu seferi, öncelikle bölgedeki Hristiyan Ermeni ve Gürcü devletlerine gözdağı vermiş, özellikle Ermenilere ait arazilerin, Bizans hâkimiyetine geçmesi için müsâit zemini hazırlamıştır. Buraların Bizans hâkimiyetine geçmesinin, daha sonra Türk ilerleyiş ve istilâsını kolaylaştırdığı da bilinen tarihî gerçekler arasındadır. Ayrıca, Uc'larda yer alan Müslüman devletlerin, özellikle de Şeddâdîler⁶⁶⁶ (951 – 1174)'in genişlemesini kolaylaştırmıştır. Bu sefere katılan Türkmenler, faaliyette bulundukları bu bölgelerin siyâsî ve sosyal durumunu öğrenmişler; buraların istilâ ve hattâ yerleşmek için uygun olduğunu farketmişlerdir. Çağrı Bey'in Anadolu seferine katılarak gazâ farîzesini yerine getiren Türkmenler, çok büyük miktarda ganimet de elde etmişlerdir.⁶⁶⁷

B.1.2. TÜRKMENLER'İN ANADOLU AKINLARI

Çağrı Bey'in, düzenlemiş olduğu Anadolu seferi ve bölgenin müsait şartları hakkında kardeşi Tuğrul Bey'e verdiği rapora rağmen, Anadolu'ya ilk gelen unsurlar Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler oldu.⁶⁶⁸ Babası Selçuk Bey'in ölümünden sonra “Yabgu” unvanını almış olan Arslan Bey, düzenlenen bir komplo neticesinde, Gazneli Sultan Mahmûd (998 – 1030) tarafından yakalanarak, Hindistan'daki Kâlincar Kalesi'ne hapsedilmişti. (1025).⁶⁶⁹ Gazneli Mahmûd daha sonra, Arslan Yabgu'ya bağlı

⁶⁶⁶ Şeddâdîler (الشَّدَادِيُون), 951 - 1175 yılları arasında Arrân ve Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerinde hüküm süren bir İslâm hanedanıdır, ayrıntılı bilgi için bk. Gülay Ögün Bezer, “Şeddâdîler”, *DVİA*, c. 38, s. 409 – 411.

⁶⁶⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, s. 110 – 111; Çağrı Bey'in Kafkasya ve Anadolu Seferi ile ilgili görüşlerin tahlilî bir değerlendirmesi için bk. Bedirhan, s. 72 – 76.

⁶⁶⁸ Oğuz/Türkmenlerin Bizans Anadolu'suna olan göçlerini ve yayılmalarını inceleyen yararlı bir makale için bk. Alexander Beihammer, “Patterns of Turkish Migration and Expansion in Byzantine Asia Minor in the 11th and 12th Centuries, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.* (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitis, Brill, Leiden/Boston 2020, s. 166 – 192.

⁶⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târih*, c. IX, s. 378, 475; terc. Özeydın, c. IX, s. 292, 363; El-Râvendî, *Râhat el-sudûr ve âyet el-sürûr*, nşr. İkbâl, Muhammed, Londra 1921, s. 90; *Râvendî, Râhatü's-sudûr*, Türkçe terc. Ahmet Ateş, TTK yay., Ankara 1957, s. 87; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, terc. ve notlar Erkan Göksu, s. 32 – 33; Hamdullah el- Müstevfî, *Tarîh-i Güzîde*, (nşr.) Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1339 (1960), s. 427; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarîh-i Güzîde*, Türkçe terc. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018, s. 342; Farsça tarih kaynaklarından Nîşâbü'rî de, “İsrâîl” adıyla zikrettiği Arslan

Türkmenler'in bir bölümünü Mâverâünnehr'den Horasan'a göç ettirmiştir. Horasan'a geçen bu Türkmenler, Serahs, Bâverd ve Ferâve'yi yurt edindikten sonra etrafa dönük yağma hareketlerine başlayınca, Gazneli Sultan Mahmûd, onlara karşı önce Horasan valisi Arslan Cazib'i sevketti. Daha sonra bizzat kendisi harekete geçerek, Türkmenler'i ağır bir şekilde cezalandırdı (1028). Bu durum karşısında, Türkmenler'den yaklaşık 2000 çadır halkı, önce Isfahan'a, daha sonra Azerbaycan hâkimi Vehsudan'ın yanına giderken, mühim bir kısmı da Balkhan dağlarına Dihistan'a kaçıp sığındılar. Gazneli Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Sultan Mes'ud (1030 - 1041), taht mücadeleleri sırasında ve sonrasında bu Türkmenler'den çok faydalanmıştı. Türkmen başbuğlarından Yağmur Bey'in isteği üzerine, Balkhan dağları yöresinde bulunan ve önceden Arslan Yabgu'ya bağlı olan Türkmenler'in Horasan'a dönmelerine izin veren Sultan Mes'ud, Kızıl, Boğa ve Göktaş adlı beyleri de hizmetine almıştır.⁶⁷⁰ Sultan Mes'ud'un bu icraatı, bazı devlet yöneticileri tarafından hoş karşılanmamıştı; gerçekten de kısa süre içinde meydana gelen gelişmeler ve Türkmenler'in düzen bozucu bazı faaliyetleri, bu konuda hükümdara muhalefet edenlerin haklı olduğunu gösterecektir. Bu sıralarda, Gazneliler'in Rey valisi Taşferas'ın, Türkmen başbuğlarından Yağmur Bey'i öldürtmesi, sayıları on bini geçen Türkmenler'in, Kızıl, Boğa, Anasioğlu, Dana, Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur beylerin kumandası altında birleşerek Gazneliler'e karşı mücadeleye başlamışlardır. Bu mücadeleler sonucunda Gazneliler'i yenilgiye uğratan Türkmenler'in önemli bir bölümü Azerbaycan istikâmetine ilerleyerek, daha önceden buraya gelen soydaşlarıyla birleşmişlerdir (1036).⁶⁷¹

Yabgu'nun, Gazneli Sultan Mahmud'un davetine icâbet etmesine ve aralarında geçen konuşmalara geniş yer vererek anlatmış ve Arslan Yabgu'nun tutuklandığı Kâlinar Kalesi'nde yedi yıl kaldıktan sonra orada vefat ettiğini kaydetmiştir. Bk. Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri, *Selçuknâme*, terc. ve notlar Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 76 – 79; Mevdûdî, s. 81 – 83; Claude Cahen, “ Arslan b. Saldjûk ”, *EI*, c. 1, s. 661 - 662; Merçil ve Sevim, s. 20 – 21; Yazıcı, s. 209; Ersan, s. 21; Ayönü, s. 11.

⁶⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't- Târîh*, c. IX, s. 378 - 379; terc. Özaydın, c. IX, s. 292 – 293; Faruk Sümer, *Gazneli Sultan Mahmûd'un, Oğuz Türkleri'nin faaliyetlerini durdurabilecek ve bunlardan doğabilecek tehlikeleri önleyebilecek dirayette bir hükümdar olduğunu, oğlu ve halefi Mes'ûd'un ise aynı dirâyeti gösteremediğini ve Oğuz Türkleri'nin dünya çapında büyük bir devlet kurmalarına engel olamadığını*, ifade etmiştir. Bk. Sümer, *Oğuzlar*, s. 73; Ayönü, s. 12.

⁶⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't- Târîh*, c. IX, s. 377 - 380; terc. Özaydın, c. IX, s. 291 – 294; Yımanç, s. 37 – 38; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 40 – 41; Sümer, *Oğuzlar*, s. 74; Agacanov, s. 75 – 76; Ersan, s. 21; Ayönü, s. 12.

Türkmenler, Azerbaycan'a ulaştıktan sonra Aras Irmağı'nı aşarak Erran (Arran) hâkimi Fadlun ve oğlu Ebulesvâr birleşmişlerdi. Türkmenler ve müttefikleri, bölgedeki askerî gelişmeler üzerinde belirleyici rol oynamaya başlamışlar, Doğu Anadolu'daki Ermeni arazisine yönelik akınlar düzenledikleri gibi, Müslümanların elindeki Tiflis'i kuşatan Gürcü kralı IV. Bagrat'ı da muhasarayı kaldırarak çekilmeye zorlamışlardı. Gürcü kralı, Türkmenler'in geldiğini duyarak, kuşatmayı kaldırmakla kalmamış, memleketine kaçmaya da mecbur kalmıştır (1038).⁶⁷²

Selçuklular, Gazneli Devleti ile uzun mücadelelerden sonra nihayet Sultan Mes'ûd'u Dandanakan Savaşı'nda (22 – 24 Mayıs 1040) ağır yenilgiye uğratarak, tam bağımsızlıklarını kazanıp devletlerini kurmuşlardı.⁶⁷³ Savaşın hemen ardından savaş

⁶⁷² Sümer, *Oğuzlar*, s. 81; Ersan, s. 22; Ayönü, s. 13; Bedirhan, s. 80.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. IX, s. 482 – 483; Türkçe terc. Özaydın, c. IX, s. 368 – 369; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, terc. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014, s. 7 – 8; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, s. 428, Türkçe terc. Öztürk, s. 343; Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 94 – 104; Cüzcânî, *Tabakât – ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar*, Türkçe terc. ve notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 74 – 75; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Türkçe terc. ve notlar Mustafa Alican, s. 24; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, terc. ve notlar Göksu, s. 61 – 64; *Târîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, terc. ve notlar: Halil İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner, Atıf yay., Ankara 2014, s. 19; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'l-nihâye*, Mektebetü'l-Maarif, Beyrut, Türkçe terc. Mehmet Keskin, c. I-XIV, Çağrı yay., İstanbul 1994, s. 138; Zahîru'd-Dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, terc. ve notlar Ayşe Gül Fidan, s. 81 – 82; Reşidü'd-Dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, Farsça'dan çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010, s. 88 – 91; Nikephoros Bryennios, *Historion Biblia, CSHB*, Meineke, Augustus, Bonn 1836, s. 28 – 30; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008, s. 42; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 29; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, c. I, (haz.) Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 25; Bundârî, *Zubdet al – Nusra va Nuhbat al – 'Usra*, Türkçe tec. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 5; Müneccimbaşî Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-düvel*, s. 9, (yay.) Ali Öngül, s. 10 ; *Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, (yay.) Ali Öngül, Akademi Kitabevi yay., İzmir 2000, s. 10 – 11; Bertold Spuler, “ Ghaznavids ”, *EI*, c. 2, s. 1051; M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (yay. haz.) M. Hanefi, Palabıyık, Akçağ yay., Ankara 2005, s. 184 - 185; Merçil ve Sevim, s. 24 – 27; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, s. 336 – 343; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 103 – 106; Mevdûdî, s. 157 – 158; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe terc. Yıldız Moran, E yay., İstanbul 1979, s. 40; Rice, s. 30; Yazıcı, s. 210 – 211; Özgüdenli, s. 80 – 89; Agacanov, s. 94 – 97; Öngül, s. 16 – 19; Yusuf Küçükdağ ve Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, Mikro yay., Konya 1999, s. 20 - 21; Ali Muhammed Sallâbî, *Selçuklular*, Ravza yay., İstanbul 2018, s. 31 – 34; Ayönü, s. 13; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Kitap yay., İstanbul 2020, s. 63 – 75.

alanındaki çadırında saltanat tahtına çıkartılan Tuğrul Bey, bütün Selçuklu başbuğları tarafından “Horasan Selçuklu hükümdarı” olarak ilân edildi.⁶⁷⁴

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Merv’deki Büyük Kurultay’da alınan karar gereği,⁶⁷⁵ fiilen ve hukuken Sultan olarak kendisine Nişabur’u merkez seçtiyse de, ertesi yıl Rey şehrine gelerek, burayı devlete yeni başkent yapmıştır (1042/43). Selçuklu hanedan mensupları arasında idârî alandaki düzenleme ve görev paylaşımları yapıldıktan sonra⁶⁷⁶ Tuğrul Bey, Rey ve civarındaki Yabgulu⁶⁷⁷ (Nâvekiyye, Yâvgyiân)

⁶⁷⁴ Merçil ve Sevim, s. 26; Claude Cahen, başta Tuğrul Bey olmak üzere ilk Selçuklu beylerinin, baştan itibaren bütün faaliyetlerinde bir yön, hedef ve devlet kurma iradesinin olduğunu ifade etmiştir: “ *İlk Selçuklu beylerinin, özellikle Tuğrul Bey’in şahsında, sadece komutanlık sanatıyla değil fakat ulaşılacak nihai neticenin olmasa bile en azından bir faaliyet yönünün, bir metodun, birbirini takip eden hedeflerin, nihayet fetih ve devlet kurma irâdesinin açık şuuruyla dolu insanlar karşısında bulunulduğundan kesinlikle şüphe edilemez* ”, bk. Claude Cahen, *Türklerin Anadolu’ya ilk Girişi*, Türkçe terc. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, TTK yay., Ankara 1992, s. 6; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz.) Hakkı Dursun Yıldız, TTK yay., Ankara 1990, s. 323; Mevdûdî, s. 158 – 160; Ayan, s. 75 – 84.

⁶⁷⁵ Dandanakan Zaferi’nin ardından Merv’de toplanan Büyük Kurultay ve alınan kararlar için bk. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, s. 356 – 366; Tuğrul Bey’in adı Dandanakan Savaşı’nın ardından kaynaklarda Selçuklu âilesinin önde gelen üyesi olarak ortaya çıkmaktadır. Peacock, bu gelişmeden sonra Çağrı Bey’in adının kaynaklardan neredeyse silindiğini ifade ederek, bunu, dönemin kaynaklarının odak noktasında batıdaki gelişmelerin olmasına bağlamaktadır, bk. A.C.S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim yay., İstanbul 2020, s. 54 – 55; Anadolu Selçukluları üzerine yaptığı çalışmasında Songül Mecit, Merv toplantısını Tuğrul Bey’in yönettiğini, fakat kararların tüm aile mensupları tarafından alındığını belirterek şöyle devam eder: “ *Tuğrul, daha sonra bir bütün olarak Selçuk ailesinin vardığı bu anlaşmanın bir sonucu olarak sultan oldu; Çağrı’dan daha iyi bir lider olduğu için veya bir sultanlık kurmayı hedeflediği için değil* ”, bk. Songül Mecit, *Anadolu Selçukluları: Bir Hanedanın Evrimi*, çev. Özkan Akpınar, İletişim yay., İstanbul 2017, s. 75.

⁶⁷⁶ Tuğrul Bey’in Selçuklu hükümdarı olması sonrasında, Selçuklu hanedan mensupları arasında yönetim bölgeleri ve yetki alanları konusunda yapılan paylaşımlar için bk. Merçil ve Sevim, s. 27 ; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 107; Bedirhan, s. 85 -86; Öngül, s. 19 – 20; Cahen, *Türklerin Anadolu’ya ilk Girişi*, s. 6; Yazar, s. 24 – 25; Ayan, s. 84 -97; Tuğrul Bey, Selçuklu tahtına oturduktan sonra kendisine vezir olarak Amîdül-mülk el-Kündürî’yi görevlendirdi. Vezir Amîdül-mülk el-Kündürî’nin Farsça ve Arapça’dan başka Türkçe ve Hintçe bildiği kaydedilmiştir. Bk. Özgüdenli, s. 88, n. 119. Bütün kaynaklar onun iyi bir Arapça âlimi olduğu konusunda hemfikirdir. Nişâbur’da Selçuklular’a hizmet edecek, iyi Arapça bilen bir yardımcı arayan Tuğrul Bey’e de bu sebeple tavsiye edilmiştir. Tuğrul Bey’in ölümünden sonra Selçuklu Devleti’nin başına geçen Alp Arslan’ın da vezirliğini yapmıştır. Bk. Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik (1055 – 1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş ve Sinan Tarıfci, Kronik yay., İstanbul 2019, s. 90.

⁶⁷⁷ Osman Turan, sözkonusu Türkmenleri, Arslan Yabgu’nun bâkiyesi oldukları iddiasıyla ‘Yabgulu Türkmenleri ’ olarak tanımlamıştır. Ancak, Ahmet Ateş bu görüşü filolojik deliller ile çürütmüştür. Ali Sevim de bu konuda Ateş ile aynı görüştedir. Buna rağmen, Turan’ın görüşleri temel alınarak sözkonusu Türkmen grubunu ‘Yabgulu’ olarak tanımlayan bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Turan, s. 171 – 175; Ahmet Ateş, “ Yabgulular Meselesi ”, Belleten, c. XXIX, sa. 115, 1965, s. 517- 525; Ali Sevim, “ Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu ”, Erdem, c. IX, sa. 26, 1996, s. 789 – 792; Yasemin Oğuz, XI. Yüzyılda

Türkmenlerinin reislerini huzuruna çağırdı. Bu Türkmenlerin başında bulunan Göktaş, Boğa, Mansur ve Anasioğlu adlı beyler, Tuğrul Bey'in elçisine: *“Tuğrul Bey’e de ki; Bizi tevkif etmek düşüncesiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya konaklamış bulunuyoruz; eğer üzerimize yürüyecek olursan Horasan’a ve Diyâr – ı Rûm’a gideriz ve hiçbir zaman için seninle beraber olmayız”* cevabını verdiler.⁶⁷⁸ Türkmenler’in, Tuğrul Bey’e verdikleri bu cevap, onların, Selçuklu hâkimiyeti altına girmek istemediklerini ve faaliyetlerinin kısıtlanmasından çekindiklerini göstermektedir. Bu sırada, Tuğrul Bey’in kardeşi İbrahim Yınal’ın Türkmenlerin üzerine yürümesi, bunların hareketlenmesine ve batı istikametinde ilerleyip Ermeni toprakları üzerinden geçerek, Anadolu’nun güneydoğusuna yürümelerine yol açtı. Kalabalık Türkmen kitlesi, Buhtan Irmağı yöresindeki sarp ve yüksek dağları aşp, Erzen ve Batman sularını besleyen dağlık yörelere eriştiler ve buraları yağma akınlarına uğrattılar. Bu kalabalık Türkmen kitlesinin bir bölümü Anasioğlu ve Boğa adlı beylerin kumandasında, daha güneydeki Diyarbakır, Silvan, Erzen ve Mardin arasındaki yörelerde harekâta bulunarak buraları kontrolleri altına aldılar. Diğer bir Türkmen grubu ise Cizre yörelerine ulaşarak, akınlarını buralarda yoğunlaştırdılar. Cizre valisi Mervânî Süleyman, bu yörelerdeki Türkmenlerin beyi Oğuzoğlu Mansur’a haberci göndererek *‘Kış burda geçirmelerini, ilkbaharda da diğer Türkmenlerle birlikte Suriye’ye gitmelerini’* tavsiye etti. Fakat Cizre valisi Süleyman, Türkmen Bey’i Mansur’u, bu öneriyi kabulü dolayısıyla düzenlediği bir ziyafet sırasında tutuklatıp hapsetti. Bu gelişme üzerine, Mansur’un idaresi altındaki Türkmenler civar yörelere dağıldılar, önemli bir kısmı da Musul taraflarına hareket etti. Bunun üzerine, Musul emîri Ukayloğlu Karvaş, Mervânî emîri Nasruddevle Ahmed⁶⁷⁹ (1012 – 1062)’den aldığı yardımla bu Türkmenlerin üzerine

Ortadoğu’da Yabgulular, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

⁶⁷⁸ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’- Târîh*, c. IX, s.; terc. Özaydın, c. IX, s. 388; Ayönü, s. 13.

⁶⁷⁹ Nasruddevle, Mervânîler’in en parlak emîri olarak bilinmektedir. Tahta oturduğunda Abbâsî Halifesi el-Kâdir, Fâtımî Halifesi el-Hâkim, Büveyhî hükümdarı Sultânüddeve ve Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos elçiler göndererek hükümdarlığını tasdik etmişler, hediyeler ve unvanlar vermişlerdi. Bk. Ayan, s. 121.

yürüdü; fakat Türkmenler gâlip gelerek, burayı ele geçirdiler ve yağmaya uğrattılar (1043).⁶⁸⁰

Kalabalık Türkmen gruplarının Müslüman emîrliklerinin arazilerine düzenledikleri akınlar, İslâm dünyasında tepki doğurmakta gecikmedi. Abbâsî Halîfesi başta olmak üzere, bölgenin Müslüman emîrleri, Türkmenlerin akınlarından şikâyet ederek, bunların durdurulması için Tuğrul Bey'e müracaat ettiler.⁶⁸¹ Tuğrul Bey onları haklı bulmuş, şikâyetlerini dikkate alarak teselli etmiştir. Sultan, Selçuklulara tâbî olan Mervânî emirine: “*Kullarımdan (tâbilerimden) bazı zümrelerin (Türkmenlerin), senin memleketlerine girip birtakım yağma akınlarında bulunduklarını haber aldım. Sen, bizim uc emirimizsin; onlara para ve mal gibi istedikleri şeyleri vermelisin, böylece küffârla (Bizans) mücâdelede onlardan faydalanabilirsin*” diyerek “*Türkmenlerin, Diyarbakır ve yörelerinden çekilmelerini sağlayacağı*” konusunda söz verdi. Böylece Sultan Tuğrul, bu cevabıyla Türkmenleri himâye ettiğini göstermiş, hem de yerli Müslüman halkı düşündüğünü ifade etmiş; aynı zamanda Anadolu'nun fethi lüzumunu da göstermiş oluyordu.⁶⁸²

Türkmenlerin Musul ve civarında yağma akınlarıyla hâkimiyet sahalarını genişletmeleri üzerine, Musul Emîri Karvaş, komşu Arap emîrllerinden de geniş yardım

⁶⁸⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, c. IX, s. 387 vd.; terc. Özeydın, c. IX, s. 299; Merçil ve Sevim, s. 32; Öngül, s. 26; Ayönü, s. 13 – 14.

⁶⁸¹ Türkmenlerin akınlarından şikayetçi olarak Tuğrul Bey'e başvuranlar arasında, Abbâsî Halîfesi'nin yanı sıra Irak Büveyhoğulları hükümdarı Celâlüddeve, Musul Emîri Karvaş ve Diyarbakır Emîri Nasruddevle de bulunmaktaydı, bk. Merçil - Sevim, s. 32; Öngül, s. 26; Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki ilişkiler üzerine yararlı bir makale için bk. Mehmet Nadir Özdemir, “ Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler ”, *SÜTAE-TAD*, sa: 24 – Güz, Konya 2008, s. 315 – 367; Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki erken dönem münâsebetler hakkında bk. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “ İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1107 – 1119.

⁶⁸² Merçil ve Sevim, s. 32 – 33; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 113 vd.; Öngül, s. 26 - 27; Ayönü, s. 14; Osman G. Özgüdenli, Selçuklu Sultanlarının, yerleşik hayata zarar veren tutumlarından dolayı Türkmen kabilelerini ya Horasan'ın doğusunda tutmaya gayret ettiklerini ya da imparatorluk ekonomisine ve şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde, Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Ona göre, Selçukluların bu tutumu, Türkmenlerin rahatsızlığına sebep olmuş ve onların zamanla Selçuklu devletine cephe almalarına zemin hazırlamıştır. Bk. Osman G. Özgüdenli, “ Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler ”, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, (der.) Osman G. Özgüdenli, Ötügen yay., İstanbul 2020, s. 55.

sağladıktan sonra, Diyarbakır yöresindeki Boğa ve Anasioğlu adlı beylerden destek sağlayan bu Türkmenleri yenilgiye uğrattı (1044).⁶⁸³ Türkmenler, müttefik Arap koalisyonu karşısında uğradıkları bu yenilginin ardından Musul'dan çekilerek, diğer soydaşlarının bulunduğu Diyarbakır taraflarına gitmişlerdir. Bu durumu öğrenen Sultan Tuğrul, devletin başkenti Rey şehrinden Türkmenlere haber göndererek “İslâm memleketlerine akın yapmamalarını, Azerbaycan’a dönüp bu ülkede yaylak ve kışlaklar kurduktan sonra Selçuklu emîr ve kumandanlarıyla birlikte Bizans’a karşı gazâlara girişmelerini” bildirdi.⁶⁸⁴ Bunun üzerine Anasioğlu, Boğa, Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur⁶⁸⁵, beraberlerindeki Türkmenlerle Diyarbakır bölgesinden Dicle’nin kuzeyine çıktılar ve oradan Murad suyunu takip ederek Bizans’a tâbî Ermeni topraklarına girdiler. Bu bölgedeki şehir ve kasabalara akınlar düzenleyerek, Erciş önlerine geldiler. Türkmenler, buradan Azerbaycan’a geçebilmek için birçok armağanlar göndererek Vasburagan (Van Gölü Havzası) Bizans valisi Stephanos’tan izin istediler. Stephanos, bunu kabul etmeyerek Türkmenlere saldırdı. Yapılan savaş neticesinde Bizans kuvvetleri yenilgiye uğratıldı ve vali Stephanos esir alındı (1045).⁶⁸⁶ 1020’lerden 1045’e kadar olan süreçte gerçekleştirilen Oğuz – Türkmen akınları, Ermeni tarihçi S. V. Bornazyan tarafından; “Böylece, 1029 – 1045 arası dönemde Oğuz- Türkmenlerin

⁶⁸³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. IX, s. 390 - 391; terc. Özeydın, c. IX, s. 301 - 302; Urfalı Mateos, s. 115 – 116, *Vekâyinâme*, s. 83; *Abu'l-Farac Tarihi, c.I*, s. 300 – 301; Merçil ve Sevim, s. 33; Ayönü, s. 14; Ömer Tokuş, *Musul ve el- Cezîre’de Bir Arap Emîrlîği Ukayliler*, Araştırma yay., Ankara 2020, s. 129 – 131.

⁶⁸⁴ Merçil ve Sevim, s. 33; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 160 – 161; Öngül, s. 27.

⁶⁸⁵ Urfalı Mateos, Ermeni topraklarına akın yapan Türkmen beylerinin isimlerini vermektedir, bk. Urfalı Mateos, s. 115: “ Պուղի, Պուղի, Ասազուղի ”, *Vekâyinâme*, terc. Andreasyan, s. 82: “ Boği, Bugi ve Anazuğlu ”.

⁶⁸⁶ Bizans tarih kaynağı Kedrenos, vâli Stephanos’un, Türkler tarafından esir alındıktan sonra, Tebriz’de köle olarak satıldığını kaydetmiştir, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 571; Zonaras, *L. XVII*, s. 171 - 172; terc. Umar, s. 89 – 90; Bizans tarihçisi Nikephoros Bryennios da, vâli Stephanos’un Türkmenler karşısında uğradığı yenilgiye yer vermiş, onun esir düştükten sonra Tebriz’de köle pazarında satıldığını kaydetmiştir. Bk. Nikephoros Bryennios, *Historion Biblia, CSHB*, s. 30 – 32; terc. Umar, s. 43 – 44; Ermeni tarihçi Urfalı Mateos ise bu konuda farklı bilgiler vermektedir. Mateos’a göre, Türkler, Bizanslı kumandan Stephanos’u esir aldıktan sonra derisini yüzdüler ve samanla doldurup sürün üstüne astılar. Bizanslı kumandan Stephanos’un akrabaları, onun nâşını ve derisini “ 10.000 dahekana (սուսու չափով) satın aldılar ”, bk. Urfalı Mateos, s. 117, *Vekâyinâme*, s. 83 – 84; *Başkumandan Simpad Vekâyinâmesi (951-1334)*, s. 31 - 32; Azîmî, *Tarih*, s. 4, neşr. ve terc. Sevim, s. 6; Yınanç, s. 35 – 38; Merçil ve Sevim, s. 33; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 119 – 121; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK yay., Ankara 1993, s. 39 – 42; Grousset, s. 571; Öngül, s. 27; Ayönü, s. 14 – 15; Bedirhan, s. 91.

yaptığı istilâlar ve baskınlar Ermenistan'ı daha da zayıflattı ve Bagratuni krallığının yıkılışını hızlandırdı".⁶⁸⁷ ifâdeleriyle değerlendirilmiştir.

Türkmenler, Bizans'a karşı kazanılan bu başarının ardından, hiçbir engelle karşılaşmadan Azerbaycan'a döndüler. Böylece Sultan Tuğrul'un buyruğunu yerine getiren ve affına mazhar olan Türkmen beyleri Anasioğlu ve Boğa, ayrıca sultandan, Diyarbakır ve yöresinin kendilerine verildiğine dâir fermânı aldıktan sonra, Anadolu'ya yönelik akınlarına devam ettiler. Başta Âmid olmak üzere, yeniden ve bu kez sultan adına bölgeye kuvvetleriyle yerleşen bu Türkmen beyleri, daha sonra Silvan'a giderek Mervânî emîri Nasrüddevle Ahmed ile bölgenin yönetimi konusunda müzâkerede bulundular. Bu sırada, bu iki Türkmen beyi, aralarında çıkan bir kavga sonucunda birbirlerini öldürdüler. Bunu fırsat bilen Mervânî emîri, Büveyhîler'in⁶⁸⁸ (932 – 1062) desteğiyle, Türkmenleri bu bölgelerden çıkarmayı başardı. Böylece, kısmen Bizans İmparatorluğu'na, kısmen de İslâm emîrlerinin bölgelerine karşı düzenlenen bu Türkmen akınları, tâbî oldukları Selçuklu yönetiminin fetih planlarına uygun olarak yapılmamış, dolayısıyla da devletin kontrol ve denetiminden uzak bir şekilde gerçekleşmiştir. Yine de bu Türkmen akınları, bölge devletlerinin gücünü yıpratmak gibi bir fonksiyona sahip olmuş, böylece ileride yapılacak Selçuklu fetihlerine uygun bir ortam hazırlamıştır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ “Այսպիսով, 1029-1045 թթ. օղուգ-թուրքմենների կողմից կատարված արշավանքներն ու ասպատակությունը էլ ավելի թուլացրին Հայաստանը, արագացրին Բագրատունյաց թագավորության անկումը և նախապատրաստն ամբողջ Հայաստանի նվաճումը սելջուկյան թուրքերի կողմից”, bk. Bornazyan, “ Ermenistan'ın Selçuklu Türkleri tarafından fethi”, (Հայաստանի նվաճումը՝ սելջուկ թուրքերի կողմից), *Ermeni Halkının Tarihi (Հայ ժողովրդի պատմություն)*, (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական ՄՍ - ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1976, c. III, s. 444 – 445.

⁶⁸⁸ Büveyhîler (آل بويه), Batı ve Orta İran ile Irak ve Oman'da X. yüzyılın ikinci çeyreği ilâ XI. yüzyılın ilk yarısı arasında hüküm süren Şîi – Zeydî devletidir. Büveyhîler'in kökeni Hazar Denizi'nin güneyinde Taberistan – Gilan arasında kalan Deylemistan'dandır. Sünnî Abbâsî Hilâfetine karşı tehlike oluşturan Büveyhîler Devleti'ne Selçuklular tarafından son verilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2021, s. 272 – 274; ayrıca bk. Erdoğan Merçil, “ Büveyhîler ”, *DVİA*, c. 6, s. 496 – 500; Büveyhîler'in (932-1062) kökeni ve bu devletin tarihi hakkında yararlı bir çalışma için bk. Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 18 vd.; Selçuklular ile Büveyhîler arasındaki mücadeleler için bk. Mneymneh, s. 133 – 138.

⁶⁸⁹ Merçil ve Sevim, s. 33; Yinanç, s. 44; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 161; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 48; Ayönü, s. 14 – 15; Piyadeoğlu, s. 67.

Bu dönemde, Türkmenlerin batıdaki faaliyetlerini kolaylaştırıcı bir etken olarak, İmparator Monomakhos'un, doğuda uygulamaya koyduğu bazı reform hareketlerinin zamanlama bakımından yanlış olduğunu vurgulayan Grousset, Bizanslı tarihçilerin "*Iberia ordusu*" dediği ve 50.000 kişilik bir güce ulaşan Ermeni kuvvetlerinin dağıtılmasının hatalı olduğuna değinmiştir. Grousset, ayrıca Monomakhos'un, Bizans yönetiminin menfaatine olarak bu bölgeden ağır vergiler toplamasını da, yine zamanlama bakımından yanlış olarak değerlendirmektedir. İmparator Monomakhos, savaşçı Ermenilerden oluşmuş kuvvetleri dağıtarak, zorunlu askerlik hizmetinin yerine vergi getirmek suretiyle de hayli ihtiyatsız davranmakla eleştirilmiştir. Böylece Ermeniler'in, Bizans'ın düşmanlarına karşı çıkardığı gücün bir anda ortadan kaldırıldığı ve sınırları Türk istilâsına karşı savunmak için ücretli askerlere başvurmak zorunda kalındığı ifade edilmiştir.⁶⁹⁰ Grousset, vatanını ve onurunu savunmak için mücâdele eden insanların yerine hizmete alınan ücretli askerlerin ise, doğal olarak çok düşük bir mukâvemet göstermiş olduklarını, kaydetmektedir. Fransız tarihçi, Bizans – Ermeni ilişkilerine yönelik daha makro düzeyde bir değerlendirmede de bulunarak, Bizans politikasının, Iustinianos (527 – 565) döneminden IX. Konstantinos Monomakhos'a kadar, Ermenistan'ı Ermenilerden arındırmaya çalıştığını; bunu başaramadıysa da, en azından yerel hanedanları ve aristokrasiyi, Ermeni askerî – politik kadrolarını, havuç – sopa siyasetiyle, Konstantinopolis'teki saray hayatının câzibesıyla, Ermeni topraklarından uzaklaştırmayı başardığını, ifade etmektedir. Bu nedenle, Türkler geldiğinde, karşılarında, savunucularından yoksun bırakılmış bir ülke, doğal liderlerini ve askerî sınıfını kaybettiği için başsız kalmış, yolunu yönünü şaşırılmış bir toplum bulmuşlardı. Bizans İmparatorluğu, Ermenilere indirdiği darbelerle, onları mülksüzleştirerek, göçe zorlayarak, bölgeyi Türk fethine mahkûm ediyordu ve onu mahkûm etmekle kendi kendini de mahkûm etmiş oluyordu. Grousset, *Ermeni topraklarının, Bizans'ın burcu ve ileri hattaki kalesi olduğunu belirterek; Bizans'ın*

⁶⁹⁰ İmparatorluğun dengeli savunma sisteminin Orta Bizans Dönemi'nde özellikle XI. yüzyılın başına kadar iyi işlediği, fakat yerel askerî güçlerin ihmal edilmesinin yol açtığı tehlikelere değinerek, XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklularla yüzleşmek için paralı askerlerden oluşturulan güçlerin yetersizliğine işaret eden bir değerlendirme için bk. Nikos D. Kontogiannis, " Bizans Anadolu'sunda Savunma ", *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 53.

Ermeniler'e olan nefretinden dolayı Ermenistan'ı parçalamakla, kendi kendini teslim edecekti, ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁹¹

Bize göre; Grousset'nin yukarıdaki tespitlerinde haklı görülebilecek unsurlar olmakla beraber, doğudan gelen Türkmenlerin Anadolu'ya yönelik harekâtını, geliş güzel ve maksatsız bir yağma ve istilâcılık hareketi olarak değerlendirmek yanlış ve eksik bir bakışı yansıtacaktır. Ayverdi'nin yerinde ifadesiyle; Orta Asya'nın kültür bereketini İslâm'ın değerleriyle harmanlayan Türkmen boyları, yeni ve kalıcı bir vatan arayışı düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Türkmenler'in Kafkasya ve Anadolu'ya müteveccih yürüyüşü, iyi hesap edilmiş bir millî dinî planın şuurlu neticesi olup; Selçuklu yönetiminin, Türk boylarını büyük ve yetenekli kumandanlar idaresinde, Anadolu'nun kilit noktası olan merkezleri ele geçirmek istikâmetinde yöneltmeleriyle gerçekleştirilmiştir.⁶⁹² Selçuklu tarihinin önemli uzmanlarından Osman Turan; *Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu Devleti'nin Türkistan'dan Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan istikâmetinde ilerleyen ve bir kısmı bu ülkelerde kalan Türkmenleri Anadolu'ya sevk etmek ve bu Hristiyan ülkesinde yurt sahibi yapmak zorundaydı*, ifadelerini kullanmaktadır. Turan, *daha önce Abbâsî ordularında, İslâm hudut bölgelerinde gazâ yapan ve Horasan gâzîleri ile gönüllü olarak Bizans ile savaşa gelen Türkler, bu ülkeye yabancı değillerdi, fakat bu sefer yalnız gazâ için değil yurt tutmak maksadıyla, kitleler hâlinde geliyorlardı*, demektedir ki, biz de bu düşüncelere tamamen katıldığımızı ifade etmek istiyoruz.⁶⁹³ Kalabalık Türkmen gruplarının amacı, sadece yağma akınları yapmaktan ibâret olsaydı, bunu Asya'nın geniş coğrafyasında gerçekleştirebilmeleri pekâlâ mümkündü. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere, Türkmenler'in batıya yürüyüşünü, Selçuklu merkezî otoritesinin yüksek stratejik planlaması neticesinde meydana gelen ve daha büyük hedeflere ulaşmayı gâye edinen bir aklın harekete

⁶⁹¹ Grousset, s. 571 – 572.

⁶⁹² Eseri her ne kadar popüler tarzda olsa da, Ayverdi'nin Selçukluların Anadolu istikâmetindeki ilerleyişi üzerine yaptığı tespitlere katıldığımızı ifade etmek istiyoruz. Bu konuda bk. Sâmiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, Kubbealtı yay., İstanbul 1999, s. 41.

⁶⁹³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.119; Osman Turan'ın *Selçuk İstilâsının Ehemmiyeti*'ni ve Anadolu istikâmetindeki Türk ilerleyişinin önemini ve gâyesini açıkladığı bir makalesi için bk. Osman Turan, “Türkler Ve İslâmiyet”, *Makaleler I*, (haz.) Yunus Emre Kaleli, Ötüken yay., İstanbul 2019, s. 232 – 257.

geçirdiği düşüncesine yakın durduğumuzu bir kez daha ifade etmek istiyoruz. Bu arada bazı Türkmen gruplarının, kimi zaman Selçuklu merkezî otoritesinin kontrolü dışına taşan hareketleri elbette olmuştur. Fakat bu durumun, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız argümanları geçersiz kılamayacağı düşüncesindeyiz.

B.1.3. İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİ'NDE ANADOLU'YA DÜZENLENEN TÜRK AKINLARI VE PASİNLER SAVAŞI (18 EYLÜL 1048)

Dandanakan Zaferi'ni (1040) takiben, Selçuklu liderlerinin Merv şehrinde topladıkları kurultayda, hânedan mensupları arasında toprak ve görev paylaşımı yapılmış, Tuğrul Bey, batıya müteveccih yapılacak askerî faaliyetleri yürütme görevini bizzat üstlenmişti. Yukarıda değinildiği üzere, devlet merkezini Nişabur'dan Rey şehrine taşıyan (1043) Tuğrul Bey, Anadolu'ya yönelik akınları düzenleyen Türkmenlerin yerine, artık doğrudan Selçuklu devletinin ordularını fetih harekâtını yürütmekle görevlendirmiştir. Böylece artık Anadolu'da düzenli Selçuklu ordularının seferleri ve fetihleri başlayacaktır.⁶⁹⁴

Anadolu'nun fethini gâye edinen Selçuklu askerî girişimlerini, yeni başkenti Rey'den bizzat yöneten sultan Tuğrul, Selçuklu şehzadelerini belirli bölgelerin fethiyle görevlendirdi. Bu çerçevede; amcası Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal'ı Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin; diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resultekin'i Hazar Denizi civarının; öteki amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi de Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Bu Selçuklu şehzâdeleri, buyruklarına verilen kalabalık Türkmen kuvvetleriyle takviye edildiler. Bu sıralarda, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yönetimleri Bizans'a bırakılan Ermeni ve Gürcülerle, Müslüman Şirvanşahlar⁶⁹⁵ (Derbend ve Hazar Denizi kıyılarında)

⁶⁹⁴ Merçil ve Sevim, s. 34; Sevim, s. 49; Ayönü, s. 16; Öngül, s. 28; Piyadeoğlu, s. 67; Erkan Göksu, “ Târih-i Güzide'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beğ Dönemi ”, *HSIJH*, 2011, v. 3/1, s. 289-300.

⁶⁹⁵ Şirvanşahlar (آل شروانشاه), Doğu Kafkaslar'da ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 799 - 1607 yılları arasında hüküm süren bir müslüman hanedandır, ayrıntılı bilgi için bk. Sara Aşurbeyli, “ Şirvanşahlar ”, *DVIA*, c. 39, s. 211 – 213.

„Şeddâdîler (Nahcivan, Dübeyl ve Gence illerinde) ve Câferoğulları (Tiflis'te) beylikleri bulunmaktaydı.⁶⁹⁶

Sultan Tuğrul tarafından görevlendirilmiş olan Selçuklu şehzadeleri, faaliyet alanlarında başarılı olmuşlar ve kısa sürede pekçok bölgeyi ele geçirmişlerdir. İbrahim Yınal, birkaç yıl içinde Hemedan ve İsfahan bölgelerini fethettikten sonra, başarılı harekâtını Dicle ırmağı kıyılarına kadar genişletti. Diğer yandan Kutalmış, Geylan ve Târim yörelerini fethettikten sonra Aras ırmağını geçerek, Erran ve Gürcistan topraklarına girmeyi başardı.⁶⁹⁷

Daha önce de değinildiği üzere, II. Basileios'un belirlediği Ermeni topraklarına dönük politikayı harfiyen uygulayan İmparator Monomakhos, Bizans sınırlarını Azerbaycan'a kadar genişletmiş ve şimdi de Gürcü kumandan Liparit idaresindeki orduyu, Şeddâdîler'e âit Dvin üzerine yollamıştı. Selçuklu şehzadesi Kutalmış, bu Bizans ordusu ile Gence önlerinde karşılaşarak ağır yenilgiye uğrattı ve geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu Selçuklu – Bizans çarpışmasında Bizans birlikleri ağır kayıplara uğramıştı; ölenler arasında Ermeni askerlerinin kumandanı Vahram ve oğlu Grigor da bulunuyordu.⁶⁹⁸

Öte yandan, Sultan Tuğrul tarafından Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirilen şehzade Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerini istilâ ederek, daha önce II. Basileios tarafından Ermeni yönetimine son verilip sınırları genişletilmek suretiyle Grek Vasburagan'ı hâline getirilen Van Gölü havzasına yürüdü. Selçuklu tehditi üzerine harekete geçen Bizans'ın Vasburagan valisi Aaron, sayıca kalabalık olan Türk kuvvetlerine karşı Bizans'ın Iberia (Gürcistan) valisi Katakalon Kekaumenos'un⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Merçil ve Sevim, s. 34; Sevim, s. 49 - 50; Ayönü, s. 16; Köprülü, s. 169.

⁶⁹⁷ Yınanç, s. 45; Merçil - Sevim, s. 34; Ayönü, s. 16 – 17; Bedirhan, s. 91.

⁶⁹⁸ Azîmî, *Tarih*, s. 5 – 6, neşr. ve terc. Sevim, s. 8; Urfalı Mateos, s. 115, *Vekâyinâme*, s. 82; *Başkumandan Sîmpad Vekâyinâmesi (951-1334)*, s. 31 ; Merçil ve Sevim, s. 34; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 120 – 121; Sevim, s. 50; Ayönü, s. 17; Öngül, s. 28.

⁶⁹⁹ XI. yüzyılın önemli Bizans kumandanı Katakalon Kekaumenos, sıradan bir subay değildi. Çok muhtemelen Kekaumenos'un kaleme aldığı *Strategikon* (Subayın el kitabı) adlı eser, bir Bizans Savaş Sanatı kitabı olarak kabul edilebilir. Ermeni asıllı olduğu kabul edilen *strategos* Kekaumenos'un *Strategikon*'u, yazarın kişisel deneyimlerinden süzerek sade bir üslupta anlattığı derslerden oluşmaktadır.

yardımına başvurdu.⁷⁰⁰ Birleşik Bizans kuvveti ile dönemin bir kaynağında 20.000 mevcudu olduğu ifade edilen⁷⁰¹ şehzade Hasan idaresindeki Selçuklu ordusu, Büyük Zap Suyu kenarında karşılaştılar. Bizans ordusu tarafından pusuya düşürülen Selçuklu kuvvetleri ağır yenilgiye uğradı; başta şehzade Hasan olmak üzere, birçok Selçuklu kumandanı şehit düştü (1047 / 48).⁷⁰² Selçuklu ordusundan sağ kurtulanlar İran içlerine doğru geri çekildiler.⁷⁰³

Selçuklu sultanı Tuğrul, Bizans ile yapılan savaşta Selçuklu ordusunun mağlup olmasına ve şehzade Hasan ile arkadaşlarının şehit olmalarına çok üzülmüş ve bunun intikamının alınması için, Azerbaycan valiliği'ne atadığı İbrahim Yınal'ı, Erran bölgesinde fetihlerde bulunmakta olan Kutalmış'la birlikte, Anadolu'da fetihler yapmak için, seferle vazifelendirmişti. İbrahim Yınal, Kutalmış'la birlikte derhal harekete geçerek, 1048 yılında, Bizans kaynaklarının “100.000 kişi” olduklarını ifade ettikleri büyük bir Selçuklu ordusuyla Anadolu topraklarına girdiler. Hızla ilerleyen Selçuklu

Eserini 1070'ten sonra yazdığı tahmin edilmektedir. Kitabını, kendisi gibi imparatorluk hizmetinde bir subay olan oğluna hitaben yazmıştır. Eserin bilinen tek nüshasını teşkil eden Moskova yazmasının Rus derleyicileri, kitabın dört bölüme ayrıldığına işaret etmektedirler. Daha fazla ayrıntı için bk. Barker, s. 131 – 135; Katakalon Kekaumenos hakkında bilgi için ayrıca bk. Charles M. Brand ve A. Kazhdan, “Katakalon Kekaumenos”, *ODB*, v. 2, s. 1113; Bizans tarihinde askerlik ve savaş sanatı üzerine yazılan birçok rehber kitap bulunmaktadır. Bu tür eserler genellikle VI. – XI. Yüzyıllar arasında yoğunluk kazanmıştır. Bu eserlerin bir kısmı zamanımıza ulaşmışken, bazılarının ortadan kaybolduğu anlaşılmaktadır. Bizanslı komutanların düşmana karşı stratejik üstünlük sağlamak amacıyla faydalandıkları bu eserlerde ayrıca casusluk ve istihbaratın önemi de vurgulanmıştır, bk. Emrullah Kaleli, *Bizans Casusluk Ve İstihbarat Faaliyetleri*, Gece Kitaplığı yay., Ankara 2021, s. 132; Bizans savaş stratejisi üzerine yazılmış askerî klavuz kitapları hakkında yararlı bir makale için bk. Denis F. Sullivan, “Byzantine Military Manuals – Prescriptions, practice and pedagogy”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 149 – 161.

⁷⁰⁰ Selçuklu şehzadesi Hasan'ın seferi, Bizans sınırının kuzeydoğu kesiminde yer alan Bizans'ın iki yüksek rütbeli komutanı Vaspurakan arkhonu Aaron ile Iberia (Gürcistan) valisi Katakalon Kekaumenos tarafından püskürtülmüştür, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 448: “ ὁ δὲ τῆς χώρας ἀρχὼν Ἀαρὼν βέστης, ὁ τοῦ βλαδισθλάβου υἱὸς καὶ τοῦ Προυσιάνου ἀδελφός,....γράμματα ἐκπέμπει πρὸς τὸν βέστην Κατακαλὼν τὸν Κεκαμένον τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχοντα ”.

⁷⁰¹ Nikephoros Bryennios, *Historion Biblia*, *CSHB*, s. 31 – 32, terc. Umar, s. 44.

⁷⁰² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't – Târîh*, c. IX, s. 546 – 547, terc. Özeydın, c. IX, s. 415; Bizans tarih kaynağı Kedrenos, Selçuklu şehzadesi Hasan için, “ Ἀσὼν τὸν λεγόμενον κοφὼν : sağır denilen Hasan ” ifadesini kullanmaktadır, bk. Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 572, s. 573 - 575; Zonaras, *L. XVII*, s. 172 – 173, terc. Umar, s. 90; Merçil ve Sevim, s. 35; Turan, s. 121; Sevim, s. 50; Kaldellis, s. 197; Ayönü, s. 17 – 18; Öngül, s. 29; Bedirhan, s. 91.

⁷⁰³ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 245; Grousset, s. 573; Honigmann, s. 177; Ayönü, s. 17 – 18; Tellioglu, s. 55 – 56.

ordusu karşısında, adeta şaşkınlığa düşen Bizans'ın Vasburagan ve Gürcistan valileri Aaron ve Katakalon Kekaumenos, İmparator Monomakhos'tan âcilen yardım istediler. İmparatorun emri üzerine, Bizans'a tâbî Gürcü kumandan Liparit, emrindeki kuvvetlerle, Aaron ve Kekaumenos'la birleşti. Bu arada Katakalon Kekaumenos'un yaptığı barış teklifi, İbrahim Yınal tarafından reddedildi. Bunun üzerine; Rum, Ermeni ve Gürcülerden müteşekkil yaklaşık 35.000 mevcûda ulaşan Bizans ordusu, Hasankale (Kaputru) yöresindeki Ügümi (Kastrokomi) köyünde karargâh kurdu. Bu sıralarda İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın kumandasındaki Selçuklu ordusu da Aras ırmağını izleyerek birkaç kale ve müstahkem mevkiî fethedip Erzurum istikametinde ilerliyordu. Kısa süre içinde Erzurum'a ulaşarak şehri bir saldırı ile ele geçiren Selçuklu ordusu, daha sonra, Bizans ordusunun bulunduğu Pasin ovasındaki Hasankale önlerine gelerek karargâh kurdu. Bizans ordusu ile Selçuklu kuvvetleri artık savaşa hazır duruma gelmişlerdi. Bizans ordusunun sağ kanat kuvvetlerinin başında Katakalon Kekaumenos, sol kanadında Aaron ve merkezde ise Gürcü kumandan Liparit yer almaktaydı. İbrahim Yınal, iki koldan oluşan Selçuklu ordusunun bir koluna komuta ederken, öteki kola da Kutalmış kumanda ediyordu.⁷⁰⁴ Bizanslı kumandan Katakalon Kekaumenos, ânî bir saldırıyla Selçuklu kuvvetlerini gâfil avlamayı önerdi, fakat Liparit “*Bugün Cumartesi olup, Gürcülerin muhârebeye çıkma sırası değildir*” diyerek red cevabı verdi.⁷⁰⁵ Fakat gece vakti Selçuklu kuvvetlerine saldıran yeğeni, atılan bir okun isabet etmesiyle ölünce, Gürcü kumandan Liparit'in emriyle Bizans ordusu Selçuklulara karşı saldırıya geçti (18 Eylül 1048).⁷⁰⁶ İki taraf arasında meydana gelen şiddetli savaş neticesinde

⁷⁰⁴ Attaleiates, Selçukluların sürekli olarak Rum ülkesine büyük felâketlere yol açarak akınlar yürüttüklerini, Rum muhâfızların onlarla baş edemez kaldıklarını, çünkü Selçuklu askerlerinin ok atma sanatını iyi bildiklerini ve büyük isâbetle hedeflerini vurduklarını, ifade etmektedir, bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 43 sonu, terc. Umar, s. 55; Yınanç, s. 46 – 47; Köymen, s. 246; Merçil ve Sevim, s. 35; Öngül, s. 30; Bedirhan, s. 93 – 94; Ayönü, s. 18 – 19.

⁷⁰⁵ Urfalı Mateos, s. 126, *Vekâyinâme*, s. 89 – 90.

⁷⁰⁶ Urfalı Mateos, s. 126, *Vekâyinâme*, s. 90; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, terc. Sevim, s. 11; Merçil ve Sevim, s. 35; Bedirhan, s. 94; Öngül, s. 30; Ayönü, s. 19; Denis A. Zakythinos, *Bizans Tarihi 324 – 1071 (Βυζαντινή Ιστορία 324 – 1071)*, Athens 1977, s. 487; Faruk Sümer, “The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century”, *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, (ed.) J. M. Hussey ve D. Obolensky ve S. Runciman, Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 439 – 441; S. V. Bornazyan, Selçuklularla büyük çatışmanın 18 Eylül 1048'de Basın büyük alanında (yaylasında) Kaputru Kalesi yakınında gerçekleştiğini kaydetmektedir: “Մեծ ընդհարումը Մելքունյան բանակի հետ տեղի ունեցավ 1048 թ. սեպտեմբերի 18-ին Բասենի

Bizans ordusu ağır bir hezimete uğratılmış ve Gürcü kumandan Liparit de esir alınmıştır.⁷⁰⁷ Savaştan sağ kurtulan Bizanslılar, canlarını Van ve Ani kalelerine sığınarak korunabildiler. Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal, tutsağı Gürcü kumandanı Liparit ve ele geçirdiği ganimetleri sunmak üzere, başkent Rey’de bulunan sultan Tuğrul’un huzuruna çıktı.⁷⁰⁸ Pasinler Savaşı’nda Bizans askerî gücünün uğradığı ağır

մեծ դաշտում՝ Կապուտնոյ քերի մոտ, որը գտնվում է Արշակունիում”, bk. S. V. Bornazyan, “Մելջոնկյան արշավանքները 1045 — 1063 թթ.” (Selçuklu İstilaları 1045 - 1063), *Հայ ժողովրդի պատմություն (Ermeni Halkının Tarihi)*, (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական ՄԱ-ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1976, c. III, s. 449; Pasinler (Kapetru) Savaşı’nın tarihi hakkında ana kaynaklarda farklı tarihler zikredilmektedir. Ermeni tarihçilerden Aristakes 1048, Urfalı Mateos 1049/1050 tarihlerini verirken, İbnü’l-Esir (1048/1049) yılını işaret etmektedir. Modern literatürde de durum pek farklı değildir. Öyle ki, doğru tarih olan 18 Eylül 1048’i kabul eden tarihçiler dahi, bu tarih meselesini pek tartışmamış ve bu tarih için bir dayanak noktası sunmamışlardır. Yusuf Ayönü, bu savaş için 1048/1049 yıllarını işaret ederek kesin bir görüş öne sürmemektedir. Ernst Honigmann, Speros Vryonis, John Haldon ve Yaşar Bedirhan 1049 yılını; Osman Turan, Ali Sevim, Mükrimin Halil Yinanç, Osman G. Özgüdenli, Aleksander D. Beihammer ise 1048 yılını kabul etmektedirler. Pasinler Savaşı’nda Bizans ordusunun komuta kademesinde yer alan Kekaumenos’un farklı cephelerdeki faaliyetleri, tarihin tespiti konusunda yol gösterici niteliktedir. Zira, Kekaumenos, 1049 yılının Temmuz/Ağustos aylarına tarihlenen Diakene Savaşı’nda Balkanlar’da Peçeneklere karşı mücadele etmiştir. Dolayısıyla Kekaumenos’un mevcudiyeti Kapetru Savaşı’nın 1048 yılına tarihlenmesini zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, Skylitzes, tarihlendirme ile ilgili en önemli ipucunu sunmakta ve savaşın 18 Eylül Cumartesi günü gerçekleştiğini kaydetmektedir: “ήν γαρ σάββατον, ὀκτωκαιδεκάτην ἄγοντος τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός” bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 452, İng. terc. Wortley, s. 425; Bizanslıların esas aldığı Jülyen takvimine göre, 18 Eylül 1048 Cumartesi’ye; 18 Eylül 1049 ise Pazar gününe denk gelmekte olup, bu da, Kapetru Savaşı’nın kesin bir şekilde 18 Eylül 1048 tarihinde gerçekleştiğini göstermektedir.

⁷⁰⁷ Attaleiates, *CSHB*, s. 43 - 45; terc. Umar, s. 55 – 56; Zonaras, *L. XVII*, s. 172 - 174; terc. Umar, s. 90 – 91; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 575 – 578; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fî’t – Târîh*, c. IX, s. 546; terc. Özeydin, c. IX, s. 415; Azîmî, *Tarih*, s. 5 – 6, neşr. ve terc. Sevim, s. 8; Urfalı Mateos, s. 126 – 127, *Vekâyinâme*, s. 89 – 90; *Aristakes Lastivertc’i’s History*, s. 86 – 89, Türkçe terc. s. 95 - 98; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 34; Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu’d-düvel*, s. 14, yay. Öngül, s. 16 – 17; *Gürcistan Tarihi*, s. 283; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, UCP, Los Angeles 1971, s. 86 – 87; Alexander Daniel Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim – Turkish Anatolia, ca. 1040 – 1130*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies Volume 20, Routledge, New York 2017, s. 78 vd.; Merçil ve Sevim, s. 35; Turan, s. 121 – 123; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 56; Grousset, s. 575 – 576; Cahen, s. 10; Honigmann, s. 178; Özgüdenli, s. 98; Bedirhan, s. 94 – 95; Ersan, s. 23; Ayönü, s. 19; Yazıcı, s. 213; Piyadeoğlu, s. 68 – 69; Ayan, s. 230 – 232; Tellioğlu, s. 56 – 58; D. A. Korobeinikov, “Raiders And Neighbours: The Turks (1040–1304)”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 699.

⁷⁰⁸ Bizans tarihçilerinden Skylitzes, Sultan Tuğrul’un aslında kardeşi İbrahim’i başarısı nedeniyle kıskandığını ve ondan kurtulmak için bir bahane arayışına girdiğini, ifade etmektedir, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 454: “ἐφθόνησε δὲ τὸ ἀδελφῷ τοιοῦτου καταζωθέντι τοῦ εὐτυχήματος”; Zonaras, *L. XVII*, s. 172 - 174; terc. Umar, s. 90 – 91; Azîmî, *Tarih*, s. 5 – 6, neşr. ve terc. Sevim, s. 8; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 34; Sevim, s. 50 – 51; Kaldellis, s. 198; Öngül, s. 30 – 31; Ayönü, s. 19 – 20; Yazar, s. 30-31; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, DİB yay., Ankara 1985, s. 20 – 21; Küçükdağ – Arabacı, s. 28 – 29; Malazgirt Savaşı’nın öncesindeki dönemde Selçuklu, Bizans ve Ermeni ilişkileri hakkında yararlı bir makale için bk. Toumanoff, C., “The Background to Mantzikert”, in *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*,

kayıplar, kanaatimizce komuta heyetinin kararsızlık ve hatalarına bağlı görünmektedir.⁷⁰⁹ Katalon Kekaumenos'un ânî saldırı görüşüne karşılık müttefik Gürcü kralı Liparit'in başta gösterdiği mütereddit tavrı Bizans askerî liderliğinin kararsızlığına ve irâde zaafiyetine işaret etmekte olup, bu da Selçuklular karşısında yenilgiyi kaçınılmaz hâle getirmiştir.

Bizans imparatorluğu, 1048 yılındaki Kapetru (Pasinler) savaşı ve uğradığı yenilginin ardından Selçuklu Devleti ile anlaşma yolunu tercih etti.⁷¹⁰ Balkanlar'da Tyrakh liderliğindeki Peçenek Türklerinin istilâ teşebbüsleri nedeniyle zorluklar yaşayan İmparator Monomakhos, Sultan Tuğrul'a elçi göndererek barış anlaşması teklifinde bulundu. İmparator Monomakhos, ayrıca daha önce Bizans vassali olup şimdi Selçuklulara tâbî olan Diyarbakır Mervânîleri⁷¹¹ (983 – 1085) emîri Nasruddevle Ahmed 'e başvurarak, Sultan Tuğrul ile arasında barış yapılması için arabulucu olmasını istedi.⁷¹² Sultan Tuğrul, değerli armağanlarla huzuruna çıkan Bizans elçisini, Şeyhu'l- İslâm Ebû Abdullah ile birlikte kabul etti. İmparator Monomakhos'un Liparit'in serbest bırakılması için gönderdiği kurtuluş akçasını almayan Sultan Tuğrul, onu elçiye teslim etti. Bizans İmparatorunun barış anlaşması teklifini kabul eden Sultan Tuğrul, iki devlet arasında yapılacak barışın şartlarını görüşmek ve imza etmek üzere

(ed.) J.M. Hussey ve D. Obolensky ve S. Runciman, Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 411 – 426; Selçukluların Gürcülerle olan ilişkileri hakkında bk. Nebi Gümüş, “ Selçuklu - Gürcü İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1183 – 1192.

⁷⁰⁹ Bizans strateji kitabı *Strategikon*'daki şu ifade, bunu destekler mâhiyettir: “ *Tek bir savaşta ordunun çoğu ziyan edilirse hata generaldedir* ”, bk. *Strategikon*, s. 120.

⁷¹⁰ Psellos, İmparator Monomakhos'un, Selçuklularla barış görüşmeleri ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Diğer taraftan başka krallara çok küstahça hitap etmesi gereken durumlarda Konstantinos, elçilerle gönderdiği mektuplarda aşırı alçak gönüllü, âdeta yalvarır gibi hitapta bulunurdu – şüphesiz, onların dostluğunu kazanmak istiyordu.*” Burada Psellos'un değindiği konu muhtemelen, 1048'de Selçuklu kuvvetleri karşısında Bizans'ın uğradığı büyük yenilgi üzerine İmparator Monomakhos'un, Sultan Tuğrul'a kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi heyeti göndererek barış yapmak istemesi olmalıdır. Bk. Psellos, s. 173 – 174, terc. Demirkent, s. 177, n. 215.

⁷¹¹ Mervânîler, 1049/50'den itibaren Selçuklu hükümrânlığını kabul etmişlerse de, Bizans İmparatorluğu ile de ilişkilerini iyi tutmaya gayret etmekteydiler. Tarihçi Azîmî'nin kaydettiğine göre, emîr Nasruddevle, 1052'de İmparator Monomakhos'a içinde bir filin de bulunduğu armağanlar göndermişti, bk. Azîmî, *Tarih*, s. 8 - 9; neşr. ve terc. Sevim, s. 11; Ripper, s. 197.

⁷¹² Merçil ve Sevim, s. 36; Mervânî emîri Nasruddevle Ahmed'in, İmparator Monomakhos'un isteği üzerine, Sultan Tuğrul nezdindeki diplomatik arabuluculuğu için bk. Ripper, s. 197 – 200.

Abbâsî Halifesi el-Ka'im Biemrillâh'ın akrabası Şerif Ebu'l-Fazl Nâsır'ın⁷¹³ riyâsetinde bir heyeti, Bizans elçisiyle birlikte, İmparator Monomakhos'a gönderdi (1049/50). İmparator ile Selçuklu elçilik heyeti arasında yapılan görüşmeler sonucunda, şu önemli kararlar üzerinde anlaşmaya varıldı:

1 – Emevîler döneminde Mesleme b. Abdülmelik tarafından yaptırılmış olan camii⁷¹⁴ ve medrese tamir edilecek,

2 – Bu camiide daha önce Şiî Fâtımî halifesi adına okutulan hutbe, bundan sonra Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulacaktı⁷¹⁵,

3 – Camiinin mihrâbına Türk hâkimiyet alâmeti olarak Sultan Tuğrul'un kullandığı “ok ve yay” sembolü işlenecekti.

Bizanslı tarihçi Zonaras, Sultan Tuğrul'un, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a gönderdiği elçi Serifês'in, imparatorudan sultan adına haraç istediğini ve bunun üzerine kovulduğunu kaydetmektedir. Bunun üzerine Selçuklu elçilik heyeti geri döndü. Zonaras, bu nedenle öfkeye kapılan Sultan'ın, Romalılara karşı bizzat harekete geçtiğini de ifade etmektedir. Bunu takiben, Selçukluların Anadolu'ya yönelik akınlara ve fetih hareketlerine yeniden başlayabileceklerini düşünen İmparator Monomakhos, Doğu Anadolu'daki kale ve müstahkem mevkiilerin güçlendirilmesini ve askerî birliklerin takviye edilmesini emretti.⁷¹⁶ Yine de bu anlaşma amacıyla yapılan

⁷¹³ Bizans tarih kaynaklarından Zonaras, Selçuklu sultanı Tuğrul'un Bizans imparatoruna gönderdiği elçinin adını “ Serifês ” (Şerif) olarak kaydetmiştir, bk. Zonaras, L. XVII, s. 173 – 174, terc. Umar, s. 91; Tuğrul Bey dönemindeki Selçuklu – Abbâsî münâsebetleri hakkında bilgi için bk. Süleyman Genç, “ Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu - Abbâsî İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1082 – 1106.

⁷¹⁴ Sanat tarihçisi Semavi Eyice, bu câmiinin, Emevî kumandanı Mesleme b. Abdülmelik tarafından 716 – 717 yılları arasında İstanbul kuşatması sırasında inşa edildiği yolundaki rivâyetin aslı olmadığını belirterek, Bizans'ın Müslümanlar için yapılmasına müsaade ettiği mescidin ise şehrin içinde olduğunu kaydetmiştir. Bk. Semavi Eyice, “ Arap Camii ”, *DVİA*, c. 3, s. 326 - 327.

⁷¹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. IX, s. 546; terc. Özaydın, c. IX, s. 423: “ Bizans İmparatoru, Konstantinopolis'teki mescidi tamir ettirip burada namaz kılınmasına müsaade etti ve Tuğrul Bey adına hutbe okuttu ” : “ و عمروا مسجد القسطنطينية و اقاموا فيه الصلاة و الخطبة لطغرل بك ”

⁷¹⁶ Zonaras, Sultan Tuğrul'un, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a gönderdiği elçi Serifês'in, imparatorudan sultan adına haraç istediğini ve bunun üzerine kovulduğunu kaydetmektedir. Zonaras, bu nedenle öfkeye kapılan Sultan'ın, Romalılara karşı bizzat harekete geçtiğini de ifade etmektedir. Bk. Zonaras, L. XVII, s. 173 – 174, terc. Umar, s. 91 – 92; Bu konu hakkında bilgi veren kaynaklarımızdan

görüşmeyle Bizans İmparatorluğu, İslâm âleminin temsilcisi ve muhâtap olarak yeniden Bağdat'taki Sünnî Hilâfet makâmını kabul ediyor, böylece uluslararası siyâset sahasında Fâtımîlere ilk büyük darbe vurulmuş oluyordu.⁷¹⁷ Antlaşmanın, metne imza atan siyâsî irâde olarak bir tür uluslararası tanınma da elde eden Selçukluların ortaya koydukları ilk büyük siyâsî ve diplomatik başarı olduğu söylenebilir.⁷¹⁸

İmparator Monomakhos'un döneminin sonlarına doğru, Selçuklu Sultanı Tuğrul, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyânını bastırdıktan sonra, yeniden Anadolu üzerine sefer kararı verdi. Sultan Tuğrul'un, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki topraklarına karşı bu kez bizzat harekete geçmesinde, kısa süre önce Mısır Fâtımîlerine karşı sefer için topraklarından geçiş izni istediği imparator Monomakhos'un, Fâtımî halifesi el-Müstansır (1036 – 1094)⁷¹⁹ ile dostluğunu ileri sürerek red cevabı vermesinin etkili

Abu'l – Farac ve İbnu'l- Esîr, Sultan Tuğrul'un Bizans başkentine elçi yolladığına dâir bilgi vermemektedirler. Selçuklu sultanının âlicenaplık göstererek, Gürcü kumandan Liparit'i herhangi bir şey istemeden serbest bıraktığını belirterek; buna mukabil imparatorun, Konstantinopolis'teki câmiiyi tamir ettirip, içine kandiller astırdığını ve görevliler tayin ederek maaş bağladığını, ayrıca Sultan Tuğrul'a 1000 balya ipekli kumaş ile diğer kumaşlardan 500 çeşit, 500 at, 300 Mısır eşiği ve 1000 tane de siyah gözlü ve boynuzlu keçi gönderdiğini, ifade etmektedirler. Bk. *Abu'l-Farac Tarihi, c.I*, s. 304 – 305; İbnu'l- Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. X, s. 28, terc. Özeydin, c. X, s. 43; Skylitzes, *CFHB*, s. 453 – 455, İng. terc. Wortley, s. 425 – 426; Attaleiates, *CSHB*, s. 43 - 46; terc. Umar, s. 55 – 57; Urfalı Mateos, s. 127, *Vekâyinâme*, s. 90; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 34; Azîmî, *Tarih*, s. 7, neşr. ve terc. Sevim, s. 10; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, terc. ve notlar Alican, s. 27; Merçil - Sevim, s. 36; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 246 – 247; Turan, s. 123 – 125; Grousset, s. 576; Yazıcı, s. 213; Ayönü, s. 20 – 21; Öngül, s. 31 – 33; Bedirhan, s. 96 – 97.

⁷¹⁷ Fâtımîler ile Selçuklular arasındaki münâsebetler hakkında bk. Aydın Çelik, “ Fâtımî - Selçuklu Münasebetleri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1221 – 1230.

⁷¹⁸ Mustafa Alican, *İslâm Tarihine Düşen Cemre Selçuklular*, Ketebe yay., İstanbul 2020, s. 45; Bizans başkentindeki camide Şîi Fâtımî halifesi yerine Abbâsî halifesi adına hutbe okutulmaya başlanması, Fâtımîler tarafından tepkiyle karşılanmış ve Fâtımîler buna mukâbil kendi egemenliğindeki Hristiyanlara ve kiliselere karşı bazı yaptırımlar uygulamışlardır, bk. Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909 – 1171)*, TTK yay., Ankara 2018, s. 322 – 323, s. 342.

⁷¹⁹ Şîi Fâtımî halifesi el- Müstansır (1036 – 1094)'ın uzun saltanat döneminde kudretlerinin zirvesine ulaşan Fâtımîler, Bizans İmparatorluğu ile genellikle barış içinde ilişkiler kurdular. İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde de bu dostâne ilişkiler devam etmiştir. Bk. Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil ve M. İpşirli, Oğuz yay., İstanbul 1980, s. 60; İmparator Monomakhos, 1046 yılında, Fâtımî Halifesi el- Müstansır'a, iki ülke sınırları arasında ateşkesi on yılığına yenileyen anlaşmanın imzalanması üzerine hediyeler göndermişti. Dönemin bir gözlemcisinin ticârî yaklaşımı, ilk olarak hediyein 216 bin Rum (Bizans) altın sikke ve 300 bin Arap dinarı değerinde olduğunu tespit eder. Ekonomi tarihçileri belki de her biri broker (sırma ya da gümüş işlemeli bir tür ipekli kumaş) eyer kumaşlı yüz elli sağlam katır ve cins at ve elli parça floş inceliğinde ipek brokerla kaplı elli çift kutu taşıyan elli katırdan oluşan hediyelerin değerini tespit edebilir. Hayvanların başında tutsak kalmış iki yüz Müslüman savaş esiri bulunuyordu ve kutulardaysa bin parça çeşitli cins broker, üç yüz parça ince broker,

olduğu ihtimal dâhilindedir.⁷²⁰ Muhtemelen Tuğrul'un Bizans arazisinden geçiş izni istemesi, İmparator Monomakhos ile Fâtımîler arasındaki iyi münasebetleri bozmak amacına mâtuftu. Fakat Monomakhos, Sultan Tuğrul'un isteğini reddetmek sûretiyle bu tuzağa düşmemiştir. Yine kesin olmamakla beraber, Sultan Tuğrul'un aşağıda anlatacağımız 1054 yılı seferi, bu reddedilmeye karşı, Bizans'a bir tehdit mesajı vermek amacını da taşımaktaydı.

1054 yılında büyük bir ordunun başında harekete geçen Sultan Tuğrul, önce Tebriz'de Revvâdî hanedanından Ebû Mansur Vahsudân ile Gence hâkimi Şeddâdî emîri Ebu'l- Esvâr'ı itaat altına aldı. Diyarbakır Mervânî Emîri Nasruddevle de askerleriyle bu Selçuklu seferine iştirak etti.⁷²¹ Sultan Tuğrul, Anadolu sınırlarını aştıktan sonra Van Gölü'nün kuzey-doğusundaki bugünkü Muradiye (Bergri/ Բերկը) ⁷²², sonra da Erciş'i (Ardzeş / Արձէշ) kuşatarak fethetti.⁷²³ Selçuklu sultanı, Van Gölü'nün kuzeyindeki yürüyüşüne devam ederek, sağlam surlarla çevrili

altın çevreli kırmızı Rûmî kuşaklar, altın işlemeli yüksek sarıklar, perdelik kumaşlar ve elbiselerin sarıldığı brokar eşaplar vardı. Bk. Oleg Grabar, “ Ortak Nesneler Kültürü ”, *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, (ed.) Henry Maguire, Türkçe terc., Müfit Günay, YKY, Ankara 2016, s. 216; Bizans İmparatorluğu'nun ekonomisinde ve diplomatik ilişkilerinde ipeğin kullanımı üzerine yararlı bir makale için bk. Emrullah Kaleli, “ Bizans İmparatorluğu'nda İpeğin Rolü ve Kullanımı ”, *KSBD*, İlkbahar 2019, c. 11, sa. 20, s. 217 – 235; İmparator Monomakhos'un, Fâtımîler ile el-Müstansır döneminde mükemmel ilişkiler sürdürdüğüne kısaca da olsa değinen bir araştırmacı da Farhad Daftary'dir. Bk. Farhad Daftary, *The Ismâîlîs: Their History and Doctrines*, CUP, New York 2007, s. 197 – 198; Fâtımî halifesi Müstansır döneminde Bizans ile ilişkiler hakkında ayrıca bk. Ömer Tokuş, *Müslüman – Bizans Münasebetleri*, Araştırma yay., Ankara 2020, s. 206 – 211; Müstansır dönemi hakkında bilgi için bk. Çelik, s. 307 – 348.

⁷²⁰ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 56 – 57; Merçil ve Sevim, s. 36; Ayönü, s. 21; Hüseyin Kayhan, “ Selçuklu - Fâtımî Halifeliği İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1232; İmparator Monomakhos'un ölümünden hemen sonra, Sultan Tuğrul, Bizans tahtına geçen İmparatoriçe Theodora'ya elçi göndererek Bizans başkentindeki câmiide namaz kılınmasına müsaade edilmesini istemişti. Bizanslıların izin vermesi üzerine bu câmiide namaz kılınmış, Abbâsî Halifesi ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştur, bk. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti 1040 – 1092*, Kronik Kitap yay., İstanbul 2022, s. 261.

⁷²¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't – Târîh*, c. IX, s. 598 – 599, terc. Özaydın, c. IX, s. 454.

⁷²² Muradiye / Bergri bölgesi hakkında Müslüman coğrafyacıardan İbn Havkal şu bilgileri vermektedir: “ Ahlat ile Erciş'in güneyinde, doğu – batı istikâmetinde uzanan bir göl (Van Gölü) bulunur, uzunluğu on kûsur fersahtır...Bu gölde Ahtamar adında bir kale vardır...” , bk. İbn Havkal, s. 269 vd.

⁷²³ Erciş (Arceş) halkı, Sultan Tuğrul'a giderek, ona kıymetli hediyeler sunduktan sonra, şu şekilde hitap etmişlerdir: “ Ո՛վ աշխարհալալ սուլտան, երբ և առ դ քաղաքն Մանձկերտ, և յայնժամ մեր ամենայն աշխարհն Հայոց քեզ լիցուք ի ձառայութիւն ”: “ Ey cihangir sultan! Git Mandzgert şehrini zaptet, biz ve bütün Ermenistan sana tâbî olalım ”, bk. Urfalı Mateos, s. 141, *Vekâyinâme*, s. 100.

müstahkem bir kalesi olan Malazgirt (Mandzgert / Մանձկերտ) önlerinde karargâhını kurarak kuşatmaya başladı. Malazgirt, Bizans valisi Basileios Apokapes tarafından savunuluyordu.⁷²⁴ Sultan Tuğrul, kalenin tez zamanda düşmesini sağlamak için bir yandan lağımlar kazdırırken, öte yandan da Bitlis'ten getirttiği büyük mancınıkla surları dövdürmeye başladı. Kaleyi savunan Bizans valisi Basileios da savunma önlemleri almaktaydı. Her iki tarafın da mancınık kullandığı bu savaş sırasında, Sultan günde iki kez surlara hücum emri vererek, kuşatmayı bir ay boyunca sürdürdü. Başarılı bir savunma savaşı veren Bizans valisi Basileios karşısında Selçuklu kuşatması neticesiz kaldı. Selçukluların kuşatmada kullandıkları ve 400 kişi tarafından idâre edilen dev mancınığın, Bizans ordusundaki bir Frank askeri tarafından tahrip edilmesi, savaşın kaderi üzerinde belirleyici oldu.⁷²⁵ Bunun üzerine Sultan Tuğrul, kaleyi savunanların şiddetli mukâvemeti ve kış mevsiminin de yaklaşması nedeniyle, kuşatmaya son vererek, Azerbaycan'a doğru çekilme kararı aldı.⁷²⁶ Sultan Tuğrul'un bu seferinin yine de önemli sonuçları olmuştur; bunlar arasında en önemlisi İmparator Monomakhos döneminden beri süregelen Bizans – Fâtımî ittifakının sonunun gelmesi olmuştur. Zira Monomakhos'un ölümünün ardından Bizans tahtına oturan Theodora, Selçuklu ilerleyişine karşı Fâtımîlerle işbirliği politikasını devam ettirememiş, böylece

⁷²⁴ Skylitzes, Malazgirt şehrinin, yerel halkın desteğini sağlamış olan Bizanslı *strategos* Basileios Apokapes tarafından savunulduğunu kaydetmektedir, bk. Skylitzes, **CFHB**, s. 462: “ εὐρώστως δὲ τῶν ἐνδὸν ἀποκρονομένων τὰς προσβολὰς ἐμπειρία καὶ συνέσει τοῦ στρατηγοῦ (ἦν δὲ Βασίλειος πατρίκιος ὁ Ἀποκάτης), İng. terc. Wortley, s. 432.

⁷²⁵ Bizans ordusundaki Frank askerinin, Selçuklu mancınığını tahrip etmesi ile ilgili olarak, Bizanslı tarihçi Attaleiates, ayrıntılı bilgi vermektedir. Bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 46; terc. Umar, s. 57 – 58; Skylitzes, **CFHB**, s. 462 – 464, İng. terc. Wortley, s. 432 vdd.; Urfalı Mateos, s. 144 – 145, **Vekâyinâme**, s. 101 vd.; **Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)**, s. 35 – 36; Grousset, s. 582 – 583.

⁷²⁶ Urfalı Mateos'un ifadesiyle; “Böylelikle Mandzgert (Malazgirt) şehri, Allah'ın lütfu ile Türklerin elinden kurtulmuş oldu”, bk. Urfalı Mateos, s. 141- 145, **Vekâyinâme**, s. 100 – 103: “ ...և ողորմութեամբն Աստուծոյ փրկեցալ քաղաքն Մանձկերտ յերեսաց ազգին Ռուքայց ”; İbnu'l-Esir, **el-Kâmil fi't – Târîh**, c. IX, s. 599, terc. Özaydın, c. IX, s. 454 – 455; Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ**, terc. ve notlar Göksu, s. 77, n. 182; İbnü'l-Verdi, **Selçuklular**, Türkçe terc. ve notlar Alican, s. 28; **Abu'l-Farac Tarihi, c.I**, s. 306; **Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334)**, s. 35 – 36; **Aristakes Lastivertc'i's History**, s. 93 – 107, Türkçe terc. s. 103 – 113; Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Câmiu'd-düvel**, s. 15 – 16, yay. Öngül, s. 18 – 19; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 57; Turan, s. 129 – 131; Vryonis, s. 87; Cahen, s. 11 – 12; Sevim, s. 53 – 54; Öngül, s. 34 – 35; Ersan, s. 24; Ayönü, s. 22 – 23; Şeker, s. 21.

Selçukluların izlediği Bizans ile Fâtımîler arasını bozma politikası başarıya ulaşmıştır.⁷²⁷

Bundan sonraki süreçte, şehzade isyanları ve dâhilî karışıklıklar gibi Selçuklu iç siyasetindeki olumsuz gelişmeler nedeniyle, sultan Tuğrul'un bir daha Anadolu'ya gelmesi mümkün olamadı. Sultan Tuğrul'un bölgeden ayrılmasından sonra Anadolu'ya yönelik akınlar ve fetih hareketleri, onun görevlendirdiği Selçuklu şehzâdeleri, emîrlere ve Türkmen beyleri tarafından sürdürülmüştür. Selçuklu sultanının Anadolu'ya olan ilgisi ve bu toprakları Türk – İslâm yurdu yapma faaliyetleri, tahtta bulunduğu sürece devam edecek, haleflerine de takip edilmesi gereken bir hedef olarak intikâl edecektir.⁷²⁸

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemi, Anadolu'ya yönelik Türk – İslâm ilerleyişinin büyük ivme kazandığı bir dönem olmuştur. XI. yüzyılın ilk yarısında neredeyse eşzamanlı olarak, batıda balkanlardan Peçenekler, doğudan Selçuklular tarafından baskı altına alan Türk kıskacı, Bizans İmparatorluğu için asıl târîhî kırılma dönemine geçişin başlangıcını oluşturmuştur. 1048 yılında Pasinler'deki ilk ciddi Bizans – Selçuklu askerî karşılaşması sonucunda Bizans'ın ağır yenilgisi, Bizans'a karşı çekingenliğin ortadan kalkmasına ve Bizans'ın yenilebileceği düşüncesinin güçlenmesine zemin hazırlamış; daha önemlisi 1071'deki asıl büyük darbenin, yani Bizans'ın felâketi olan Malazgirt hezîmetinin habercisi ve hazırlayıcısı olmuştur.⁷²⁹ İç ve dış gâilelerle zayıflayan İmparatorluğun büyük bâdirelerle başetmeye uğraştığı XI. yüzyılın bu hassas döneminde karşılaştığı hiçbir dış tehdit ve kayıp, Selçuklu Türkleri'nin yönelttiği derecede ölümcül sonuçlara yol açmamış, Anadolu'nun

⁷²⁷ Beihammer, Alexander Daniel, “ Changing Strategies and Ideological Concepts in Byzantine-Arab Relations in the Eleventh and Twelfth Centuries ”, *Ambassadors, Artists, Theologians: Byzantine Relations with the Near East from the Ninth to the Thirteenth Centuries*, (ed.) Zachary Chitwood and Johannes Pahlitzschs, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2019, s. 85 - 100.

⁷²⁸ Yazıcı, s. 213; Ayönü, s. 23.

⁷²⁹ Pasinler (Kapetru) Savaşı ve önemi hakkında yararlı bir değerlendirme için bk. Cevdet Yakupoğlu, “ Haçlı Seferleri Başlamadan Önce Anadolu'da Türk Egemenliğinin Tesisi ”, *Akademik Bakışla Haçlılar – Prof. Dr. Işın Demirkent'in Vefatının 15. Yılı Anısına*, (ed.) Birsal Küçükspahioğlu ve Casim Avcı, Demirkent Eğitim ve Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2021, s. 93; ayrıca bk. Ahmet Toksoy, “ Anadolu'nun Fethinde Pasinler Savaşı'nın Yeri ve Önemi, *Türk Yurdu*, Şubat 2012, Yıl: 101, sa. 294, s. 58 – 61.

Bizans'ın elinden koparılıp alınmasının yarattığı travma ile boy ölçüşememiştir.⁷³⁰ Vryonis de, Anadolu'da XI. yüzyıldan itibaren Helenizmin çöküşünü ve İslâmlaşma sürecini incelediği ünlü çalışmasında, Monomakhos'un izlediği politikaların yanlışlığına ve bilhassa yerli vilâyet kuvvetlerinin dağıtılmasına değinerek, Selçukluların ilk kez ve kalıcı şekilde bu imparator döneminde belirgin hâle gelmelerinin tesâdüf olmadığına işaret etmektedir.⁷³¹

Burada belirtmeden geçmek istemediğimiz husus, Beihammer'in de işaret ettiği üzere, Anadolu üzerindeki Bizans – Selçuklu ilişkilerinin disiplinlerarası bir yaklaşımla; tarihsel antropoloji, etnoğrafya ve kültürleşme teorilerinden kaynaklanan anlayış ve modellere dayalı metotlar ve analitik araçlar yardımıyla irdelenmeye muhtaç olduğudur. Bizans – Hristiyan Anadolu'sundan Türk – Müslüman Anadolu'ya geçiş, analitik-bilimsel yaklaşımlar yerine, yine Beihammer'in ifadesine göre genellikle ulusçu tarih yazımı anlayışının ilgi alanında kalmaya devam etmiştir.⁷³² Nihâî olarak değinmeliyiz

⁷³⁰ Anadolu'ya oldukça uzak bir coğrafyadan, Afrika kıtasındaki Moritanya'dan bir araştırmacının, Batılı bir tarihçiden yaptığı alıntı, Selçuklu Türkleri'nin batı istikametindeki ilerleyişinin anlamını gayet güzel özetlemektedir: “ *Selçukluların XI. asırda Batı Asya'ya girişi, Dünya tarihinin önemli dönemlerinden birini oluşturur. Bu, Araplar ve Farslardan sonra İslâm'ın hâkim unsurlarına bir üçüncüsünü ekledi; can çekişen halifenin ömrünü iki asır daha uzattı; Küçük Asya'yı Hristiyan topraklarından ayırdı ve daha sonra Avrupa'nın Osmanlılar tarafından istilâsına zemin hazırladı; Ehl-i Sünnet Müslümanların İsmâiliyye sapkınılığını ezmesini sağladı ve Haşhâşîler'in kanlı misilleme faaliyetlerini kışkırttı; Arapların Yakın Doğu'daki hâkimiyetine son verdi; Fars dilinin ve kültürünün Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a kadar geniş bir alana yayılmasını sağladı ve Hristiyan kuvvetlere ciddi bir tehdit oluşturarak Latin Batı'nın Haçlı Seferleri'yle beraber görkemli bir mukâbil hücum başlatmasına sebep oldu* ”, (alıntı: Saunders, J. J., *A History of Medieval Islam*, London, Routledge 1978, s. 141) Bk. Muhammed b. el-Muhtar Şankıfî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî – Şîî İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, Mana yay., İstanbul 2016, s. 55 – 56.

⁷³¹ Vryonis, s. 85 – 86. Vryonis, aynı çalışmasında, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin etkisini, dönemin zihniyetini de yansıtan şu satırlarla ifade etmektedir: “ *Anadolu'daki Türk fetihlerinin daha olağan açıklaması tamamen dînî olandı; Tanrı, günahlarından dolayı cezalandırmak için Yunanların üzerine Türkleri yollamıştı. Attaleiates, Türkler Ermenilerin ve Suriyelilerin oturdukları toprakları ilk işgal ettikleri sırada, Yunanların bu işgalleri Tanrının bu halkları sapkınılıkları yüzünden cezalandırması olarak açıkladıklarını anlatır. Ancak Türkler Anadolu'nun Yunan bölümüne girdiklerinde Yunanlar fikirlerini değiştirdiler ve işgalin nedeninin kendi günahları olduğuna karar verdiler* ”, bk. Vryonis, s. 418; Bizanslı Hristiyanlar, sadece Türkler tarafından yenildiklerinde değil, daha önceki dönemlerde Müslüman Arapların çok kısa süre içinde Bizans'a ait olan Anadolu ve Ortadoğu'daki toprakları fethetmesini, onların ilâhî yardıma mazhar olmaları şeklinde değil, Hristiyanların günahları karşılığında Tanrının bir cezası olarak görmüşlerdir. Bu bakış açısı, İmparator Herakleios'tan itibaren doğuda yerleşik tüm Hristiyan toplumları da kapsayan bir yorum tarzı olarak değerlendirilmiştir, bk. Fuat Aydın, *Batı İslâm Algısının Arkeolojisi*, Eskiye yay., Ankara 2011, s. 21.

⁷³² Beihammer, Alexander Daniel, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040 – 1130)*, çev. Özbek, Tarık, Koyusiyah Yay., Ankara 2022, s. 3. Beihammer'in bu konu ile ilgili olarak, özellikle

ki, Bizans'ın doğu sınırlarında Selçuklular karşısında uğradığı başarısızlığın nedenleri konusunda dönemin kaynaklarında, özellikle de Ermeni tarihçilerinin ifadelerinden çıkarılacak sonuç, Bagratuni Ani krallığına son verildikten sonra bu bölgenin savunmasının zayıfladığı; Bizans'ın dışarıdan atadığı generallerin, yerli aristokraseye mensup kuvvetler derecesinde güvenliği sağlayamadıklarıdır.⁷³³

C. TÜRK - BİZANS ETKİLEŞİMİ

Bu kısımda kullandığımız başlık, Türklerle Bizans arasındaki *karşılıklı etkileşime* kısaca da olsa vurgu yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmamızda böyle bir bölüme yer vermemizin gâyesi de; kültürel bakımdan zengin ve özgün birikime sahip Orta Asya kökenli Türklerle; yine dünya tarihinde sahip olduğu özgün yeri ve kültürüyle büyük rol oynamış Bizans arasındaki kültürel alışverişlere işaret etmektir. Hemen belirtelim ki, buradaki amacımız dört başı mâmur bir Bizans – Türk etkileşimi tarihi ortaya koymaktan ziyade, daha çok araştırma eserleri ve makalelerden faydalanmak suretiyle, ana hatlarıyla konuya değinmekten ibârettir. Zîra, konunun cesâmetinin ve müstakil bir çalışmayı hak edecek kadar önemli bir alan olduğunun farkındayız. Fakat yine de, çalışmamızın hemen önceki başlıklarında siyâsî – askerî bakımlardan ele aldığımız Türk - Bizans ilişkilerine, karşılıklı kültürel alışverişler bağlamında da özet halinde yer vermekten kaçınmadığımızı ifade etmeliyiz. Bu bağlamda, yine belirtmeliyiz ki, çalışma konumuzun kapsadığı dönem bakımından kronolojik aşımarda bulunduğumuzun da farkındayız. Bu kısmın, özellikle Türk-Bizans ilişkileri ve etkileşimi konusuna ilgi duyan mübtedîler için iştah açıcı mâhiyeti taşıdığını belirtmeliyiz. Burada özellikle, Türk – Bizans etkileşimi üzerine bilgilendirici ve yetkin makale ve çalışmalarından yararlandığımız Işın Demirkent, Nevra Necipoğlu, Gönül

Türkiye'deki milliyetçi tarih yazımı anlayışı ile yapılan çalışmalara verdiği örnekler için bk. aynı eser, s. 14 – 16.

⁷³³ Bu konuya Beihammer de temas etmektedir, bk. s. 81. Karpov da, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* üzerine yazdığı önemli eserinde, Selçukluların Bizans'a karşı XI. yüzyılda elde ettiği başarılarla, imparatorların ve özellikle de IX. Konstantinos Monomakhos'un izlediği yanlış politikaların rol oynadığını ifade ederek; bu çerçevede doğuda mahallî kuvvetler yerine ücretli birliklerin görevlendirilmesinin, doğu eyâletlerinin muhafazasına ağır bir darbe indirdiğini, ifade etmektedir, bk. Karpov, s. 113 – 114.

Öney, İbrahim Kalın, Rüstem Şükürov, Michel Balivet gibi isimleri anmanın bilimsel bir minnet borcu olduğunu ifade etmeliyiz.

Ülkemizde, Bizans – Türk etkileşimi konusunda yapılmış olan ve bu alanda özgün ve öncü çalışma olma özelliğini hâlâ büyük ölçüde koruyan *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*⁷³⁴ adlı eserinde Fuad Köprülü, Anadolu Türklerinin bilhassa XI – XII. yüzyıllarda kuvvetli Bizans tesiri altında kalmalarının çok doğal olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁵ Köprülü’nün ufuk açıcı eseri, neredeyse tamamen Bizans’ın Osmanlı müesseseleri üzerindeki tesiri hakkındaki tartışma ve mülâhazaları kapsamakla beraber, Bizans’ın Selçuklular üzerindeki etkilerine de yer yer işaret etmektedir.

Türkler ve Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, bu imparatorluğun bin yılı aşkın ömrü boyunca temasta bulunduğu milletler arasında, gerek zaman boyutunun uzunluğu, gerekse ilişkilerin yoğunluğu bakımından, rahatça ilk sıraya yerleştirilebilir. Bizans İmparatorluğu, kuruluş döneminden yıkılışına kadar uzun tarihi boyunca, farklı isimler altındaki Türk devlet ve topluluklarıyla değişik seviyelerdeki siyâsî, askerî, ekonomik, kültürel münâsebetlerini sürdürmüştür. Türklerle olan bu temas, sadece sınır boylarında cereyân eden ilişkilerle kalmamış; V. yüzyılın ilk yarısında Hunlarla başlayıp, daha sonra Avarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar gibi Balkanlar cihetinden gelen Türklerin Bizans topraklarına yerleşmesiyle de, ilişkiler çok daha yakın bir boyut kazanmıştır. Kalabalık topluluklar hâlinde vukû bulan bu göçler sonucunda Türklerin, Bizans topraklarındaki farklı kökene mensup halklar arasında, muhtemelen en geniş grubu oluşturduğunu ifade etmek, abartılı bir yorum olmayacaktır.⁷³⁶

⁷³⁴ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken yay., İstanbul 1981; Fuad Köprülü’nün bu eseri aslında ilk önce makale olarak, 1931 yılında *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*’nda yayınlanmıştır. Bu makale, ilk yayınlandığında ilim âleminde büyük yankı yapmış, değeri kısa sürede anlaşılacak 1953’te İtalyanca’ya tercüme edilip kitap hâlinde yayınlanmıştır. Fuad Köprülü’nün bu eserindeki ana fikir, Osmanlı Müesseselerinin, Bizans müesseselerinin bir taklidi olmayıp, kendi an’anesi içinde geliştiğini göstermeye mâtuftur. Bk. Köprülü, s. 1.

⁷³⁵ Köprülü, s. 225.

⁷³⁶ Işın Demirkent, “Türk Yaşamının Bizans’a Etkilerinden Birkaç Örnek”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 73.

Özellikle XI. – XIII. yüzyıllarda Bizanslılar ile Anadolu Türkleri arasındaki çok yönlü ilişkiler iyi bilinmektedir. Bu dönemde Türk hâkimiyeti altındaki Anadolu, Bizans siyâsî kaçakları ve yönetimin gözünden düşen Bizans soyluları için alışlagelmiş bir barınak olmuştur. Madalyonun diğer yüzünde de Selçuklu sultanları ve prensleri de kendi siyâsî karşıtlarından, özellikle, Bizans başkenti Konstantinopolis’e kaçtılar.⁷³⁷ Bu tür bireysel ilticaların ötesinde, daha X. yüzyıl ortalarından itibaren, henüz Bizans hâkimiyeti altında bulunan doğu Anadolu’ya göç eden Türk toplulukları, Bizans ordularında görev almaya başlamışlardı. Bu dönemde kaleme aldığı *De Ceremoniis* adlı eserinde İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos, saray muhafızları arasında Fergana’lı Türklerin bulunduğunu kaydetmiştir.⁷³⁸ XI. yüzyıl başlarında II. Basileios döneminde, Orta Asya bozkırlarını terk edip batı istikâmetinde ilerleyerek, Bizans Anadolusu’nda İmparatorluk hizmetinde istihdâm olunan Türk boylarının mevcûdiyeti bilinmektedir. İmparator III. Romanos Argyros’un saltanat döneminde 1029’da *protospatharios*⁷³⁹ unvanı verilen ve komutanlık yetenekleriyle Bizans ordusunda üst düzey makamlara ulaşan kumandan Georgios Maniakes⁷⁴⁰, Bizans’a askerî bakımdan önemli hizmetlerde bulunan Türk asıllı kumandanlar arasında sayılabilir. Ayrıca, XI. ve XII. yüzyıllarda, Bizans ordularında çok sayıda Peçeneğin vazifelendirildiği bilinmektedir. Bunların sayısı hakkında kesin bir rakam telaffuz edebilmek zor olsa da, döneme ait tarih kaynaklarında, Bizans yönetimlerinin, savaşlarda ve halkın güvenliğinin sağlanması gereken durumlarda Peçenekleri görevlendirdikleri; Anadolu’daki Bizans garnizonlarında Peçenek kökenli subay ve askerleri

⁷³⁷ Rüstem Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu’nun Türkleşme Süreci*, (haz.) İvan Pavli-Badegül Can Emir, KÜBAK yay., İstanbul 2016, s. 135.

⁷³⁸ Konstantinos Phorphyrogennetos, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, CSHB, (nşr.) Reiske, J. J., Bonn 1829 – 30, I, s. 576, ve II, 674.

⁷³⁹ Protospatharios / Πρωτοσπαθᾶριος : Saray muhâfızı olarak hizmet gören *spatharii* (silâhtarlar) kumandanı. Bk. Psellos, terc. Demirkent, *Ek Sözlük*, s. 300; Daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan ve Anthony Cutler, “ Protospatharios ”, *ODB*, v.3, s. 1748; Bizans İmparatorluğu’nun idâri ve askerî tarihinde önem atfedilen *protospatharios* ve *spatharios* unvanlarına sahip kişilerin, İmparatorluk senato üyesi oldukları da bilinmektedir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 108.

⁷⁴⁰ Georgios Maniakes ve İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’a karşı ayaklanma girişimi hakkında çalışmamızın II. Bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir. Georgios Maniakes’in Türk asıllı olması ile ilgili tartışmalara adı geçen bölümde yer verilmiştir.

kullandıklarına dâir bilgiler yer almaktadır.⁷⁴¹ Peçenekler'in, özellikle XI. yüzyıldan itibaren paralı Türk askerlerinin ayrı bir önem kazandığı ve hatta sayıca artış göstererek daha düzenli birlikler hâlinde Bizans ordusunun vazgeçilmez bir birimi durumuna geldikleri söylenebilir. XI. yüzyıl itibariyle özellikle Peçeneklerin ve Kumanların oluşturdukları paralı birlikler Bizans ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdir.⁷⁴²

Demirkent, Anadolu coğrafyası üzerindeki Bizans-Türk ilişkilerinin çok boyutluluğuna vurgu yaparak, karşılıklı etkileşimin hayatın farklı alanlarını kapsadığına işaret etmektedir. Selçukluların XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya girerek, kısa zamanda Ege-Marmara sâhillerine dek ilerlemeleri ve bu toprakları kalıcı vatan yapmaları ise, Türkleri sadece Bizans'ın sınır komşusu hâline getirmedi, aynı zamanda Anadolu'da meskûn yerli halk ile ortak bir coğrafyada komşu hâline getirdi; bu gelişme, iki toplum arasında yoğun kültürel ilişkilerin kurulmasına ve karşılıklı etkileşime zemin hazırlamıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans topraklarındaki Türklerin sayısal olarak mevcûdiyeti önemli ölçüde artmıştı. Bunun önemli bir nedeni, Bizans'ın, savaşlarda tutsak aldığı Türklere ilâve olarak, askerî hizmet sunmak amacıyla gönüllü gelen grupları da ordusunda istihdam etmesiydi. Bizans İmparatorluğu'nun farklı etnik kökenlere mensup toplulukları, devletin hizmetinde kullanma politikası iyi bilinen bir husustur. Komnenoslar hânedânının hâkimiyet döneminde, Türkler ordunun yanı sıra, bürokraside ve devletin yüksek makamlarında da görevlendirilmekteydiler. Anadolu topraklarında cereyan eden Bizans – Türk ilişkileri; bu coğrafyaya hâkim olmak amacıyla ve sadece askerî boyutla sınırlı kalmamış, karşılıklı kültürel etkileşim de yoğunlaşarak devam etmiş; lisan, kültür – sanat, giyim gibi alanlarda birbiri üzerinde kalıcı izler bırakacak kadar ilerlemiştir.⁷⁴³

Nevra Necipoğlu da, konumuzla ilgili makalesinde, Anadolu'da Türk – Bizans komşuluk ilişkileri ve etkileşimine yer vererek, önemli tespitlerde bulunmaktadır.

⁷⁴¹ Demirkent, s. 73 – 74; Çalışmamızın III. Bölümünde Peçenekler ile Bizans arasındaki ilişkiler hakkında bilgi verilmiş olup, bu Türk kavminin, zaman zaman Bizans ile ittifak yaptığına ve Bizans askerî gücü içerisinde yer aldıklarına değinilmiştir.

⁷⁴² Anzerlioğlu, s. 75 vd.

⁷⁴³ Demirkent, s. 74 – 75.

Necipoğlu, XI. yüzyılda Anadolu'ya yönelik Türk göçü ve yerleşmesinin, Bizans idaresi altında uzun zamandır bütünlüğünü korumuş olan bu coğrafyada politik parçalanmaya ivme kazandırdığını ifade etmektedir. Türk boylarının kalabalık dalgalar halinde Anadolu'ya yerleşerek, çeşitli beyliklerin yönetimi altında kurdukları siyâsî teşkilatlar, bu coğrafyayı Bizanslılarla Türkler arasında sıkça savaşların yaşandığı bölünmüş topraklara dönüştürmüştür. Böylece, Anadolu'nun askerî-politik durumu, Bizans İmparatorluğu'nun kendi iç sorunlarına ilâve olarak, Türklerle uzlaşya dayalı ilişkiler geliştiren Anadolu'nun zengin ve güçlü kesimlerinin önderlik ettiği merkezî otoriteden bağımsızlaşma girişimleriyle tamamen kaotik bir manzara arzermeye başlamıştı.⁷⁴⁴

Özellikle Anadolu coğrafyasındaki Türk – Bizans siyâsî-askerî etkileşiminin yoğunluğu tartışma götürmez. Sanat alanındaki karşılıklı etkileşimin yoğunluğu da diğerinden geri kalmamakla beraber, İslâm sanatının Bizans üzerindeki etkisinin bir kronolojisini veya tipolojisini kurmak biraz daha zordur, ancak bazı spesifik örnekler olası bir şablon çıkarmaya yardımcı olabilir.⁷⁴⁵

Bu bağlamda, Anadolu'daki Türk – Bizans etkileşiminin XI. ve XII. yüzyıllardaki yoğunlaşma safhâsına geçmeden önce, konuya bir altlık oluşturmaları bakımından, bundan evvelki dönemlerde Bizans üzerindeki Türk ve İslâm kültür-sanat etkilerine kısaca değinmenin yerinde olacağına inanıyoruz. Kronolojik bakımdan Türk-Bizans etkileşiminin en erken evresine göz attığımızda; özellikle VI. yüzyılda Bizans'da Hun giyim-kuşam tarzının moda olduğu ve orduda Bulgar kemerlerinin kullanıldığına dâir bilgiler mevcuttur. Ayrıca, Bizans imparatorlarının törenlerde kullandığı *zitzakion* / *çiçekion* adlı elbisenin Hazar giyim modasından esinlendiği, Türkçe'deki *çiçek* kelimesinin karşılığı olduğu bilinmektedir. Türk etkisinin bulunduğu alanlardan biri de, Bizans ordusu ve askerî konulardır. Bu alanda Türklerin, bilhassa Göktürk ve Avarların etkisi olduğu kabul edilmektedir. Tarihî gelişiminde Bizans İmparatorluğu, Ortaçağ

⁷⁴⁴ Nevra Necipoğlu, “ Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar) ”, Türkçe terc. Mehmet H. Doğan, *Cogito-Selçuklular Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 2001, sa. 29, s. 75.

⁷⁴⁵ İslam sanatının Bizans sanatı üzerindeki etkileri hakkında derli toplu bir özet için bk. Oleg Grabar, “ Islamic Influence on Byzantine Art ”, *ODB*, v. 2, s. 1018 – 1019.

boyunca çoğu bakımdan kendisinden geri durumda bulunan Batı toplumundan ziyâde Doğunun kültürel etkisine açık olmuştur. Selçuklularla ilişkiler öncesinde, Balkanlar kanalıyla alınan Türk kültür etkilerine ilâve olarak; özellikle Bizans sanatı üzerinde İslâm sanatının etkide bulunduğu kabul edilmektedir. Bu konuda en iyi bilinen örneklerden birisi, IX. yüzyılda *İkonoklazm* (Tasvir Kırıcılık) döneminin son imparatoru Theophilos (829 – 842)’un, Bağdat’taki Abbâsî sarayını model alarak, bugünkü Bostancı civârında inşa ettirdiği Bryas Sarayı’dır.⁷⁴⁶ O dönemde Bryas Sarayı için Bizans tarihçilerinden Theophanes Kontinuatus’tan: “*Eşsiz güzellikteki bu saray, Bağdat Abbâsî saray mimârî tarzı ve desenlerinin taklit edilerek inşa olunmuş bir kopyası idi*” ifadeleri günümüze ulaşmıştır. İslâm maden işleme sanatı, bilhassa Makedonya hanedanı döneminde Bizans’taki sanat eserleri üzerinde etkilerde bulunmuştur. İmparator Monomakhos dönemine âit bir tâcın motiflerinde Samarra’daki Abbâsî sarayının sanat tarzının gözlemlendiği, ayrıca bazı değerli eşyaların üzerinde İslâm sanatına has motiflerle yarı kûfî yazıların yer aldığı sanat tarihçileri tarafından ifade edilmiştir. Buna ilâve olarak, aynı dönemde gerek Bizans başkenti Konstantinopolis’te gerekse taşradaki binaların cephelerinde görülen taş oymacılığının da İslâm sanattan etkiler taşıdığı belirtilmektedir.⁷⁴⁷ Öney, bu konu üzerine telif ettiği makalesinde çeşitli Bizans objeleri üzerindeki kuş ve kartal motiflerinin izlerini, Selçuklu etkisine bağlamaktadır. Bizans sanatında, İslâm sanatı etkisinin izlerini taşıyan kuş motiflerinin X. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak seramiklerde yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu tarz Bizans eserlerinin, oldukça geniş bir coğrafyada; Suriye’den Anadolu’ya Balkanlar’a, Kırım’a kadar yayılmış olduğu bilinmektedir. Bilhassa Türkiye Selçukluları ile temas neticesinde, XIII. yüzyıldan itibaren Bizans kuş, kartal ve çift başlı kartal figürleri Selçuklu üslûbunu yansıtmaktadırlar. Anılan döneme gelinceye dek Bizans sanatının farklı alanlarında; seramiklerde, fildişi işçiliğinde, taş kabartmalarda ve kumaşlarda genellikle tek başlı olarak gördüğümüz kartal motifinin, XIII. yüzyıldan başlayarak yerini çift başlı kartal motifine bıraktığı görülmektedir. Bu

⁷⁴⁶ Bryas Sarayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Semavi Eyice, “İstanbul’da Abbâsî Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı”, *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı, I, Türk Tarih Kurumu’nda Yayımlanmış Çalışmaları*, (der.), Sema Doğan, TTK yay., Ankara 2015, s. 59 – 81.

⁷⁴⁷ Demirkent, s. 75 – 76; İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı, İSAM* yay., Ankara 2017, s. 67.

alandan en ilginç ve bol örnekleri kumaş işlemlerinde görmek mümkündür. Zamanımıza intikâl eden Bizans dönemi kumaşlarından ve muhtelif Bizans ikona ve minyatürlerindeki elbise tasvirlerinden bu desenler hakkında fikir sahibi olmaktayız. Leningrad Hermitage Müzesi'nde bulunan Chersonese'den getirilmiş 1363'e tarihlenen Pantokrator Îsâ/Χριστὸς Παντοκράτωρ (Evrenin Hâkimi) ikonasında sağda altta yer alan vakıfçı Ioannes'in elbisesi üzerinde bulunan çift başlı kartallar, Selçuklu etkisini gösteren en tipik örnekler arasındadır. Bu çift başlı kartal motifleri ahşap ikonda yeşil zemin üzerine altın yaldızla işlenmiştir. Kartalların etrafını çeviren rozet şeklindeki arabeskler de İslâm sanatı etkisine işaret etmektedir. Kartalların açık, alt tarafları dilimli kanatları, stilize başları, çene altı sarkıntısı, yelpaze şeklindeki kuyrukları Türkiye Selçuklu çift başlı kartallarıyla benzerlikler göstermektedir. Çift başlı kartal motifi, genellikle İslâm sanatında olduğu gibi, Bizans'ta da emperyal bir simge niteliği taşımaktadır. İslâm ve Batı arasındaki askerî ilişkilerin önemli bir safhâsı olan Haçlı Seferleri'nden sonra, Selçuklu tarzı çift başlı kartal sembolünün Batı'da çeşitli bölgelerde etkisini devam ettirdiği bilinmektedir. XIII. yüzyıldan başlayarak, İtalya'da Bizans etkisi ile üretilen çeşitli ipek ve brokar kumaşlar üzerinde Selçuklu tarzı kartal sembollerinin yansımaları müşâhede olunmaktadır.⁷⁴⁸

Etkileşim elbette karşılıklıydı. Bilimsel ve felsefî düşüncenin yanı sıra sanatın mimarlık ve edebiyat alanlarında da Müslümanlarla Bizanslılar arasında önemli bir etkileşim yaşandığını görüyoruz. Kalın'ın, bu bağlamdaki tespit ve ifadeleri önemlidir; Mimarlık ve oymacılık gibi el sanatlarında Bizanslı ustaların şöhreti Arab yarımadasında İslâm'dan önce de bilinmekteydi. Meşhur İslâm bilginlerinden Câhız⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ Gönül Öney, “ Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal ”, *Malazgirt Armağanı*, TTK yay., Ankara 1993, s. 162 – 163.

⁷⁴⁹ Ebû Osman Amr b. Bahr el- Câhız (öl. 869), dinler ve mezhepler tarihi hakkında pek çok kitap yazmıştır. Başta *Kitâb el- beyân* olmak üzere edebî sahadaki eserleri, İslâm'ın ilk iki asrındaki siyâsi, edebî, kültürel ve sosyal tarih bakımından zengin malzeme ihtiva etmektedir. Modern araştırmacılar bu konularda ona çok şey borçludur. Câhız'ın *Menâkıbü cünd el- hilâfe ve fazâil el- Etrâk* (Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri) adlı kitabı Türklerin karakteri, antropolojisi hakkında yazılan en eski ve en özgün kitaptır. Bu eser; Türk tarihi, Türklerin İslâmiyet'le olan ilişkileri bakımından da önem taşımaktadır. Türklere ayrılmış en eski eserdir. Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından yapılmış, 1967 ve 1988 yıllarında Ankara'da basılmıştır. Bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, ISAR vakfı yay., İstanbul 1998, s. 40; Câhız hakkında bilgi için ayrıca bk. Clément Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Tisa yay., Ankara (tarihsiz), s. 213 – 215.

(öl. 869), Bizanslı sanatçıların mimarlık, oymacılık, marangozluk, resim, güzel yazı ve müzik alanlarındaki başarılarını övmüştür. Bizanslı ustalar, İslâmî pek çok mimarî eserin inşâsında görev almışlardır. Daha Hz. Muhammed döneminde Kâbe'nin bakım ve tamiri için Bizanslı ustalar görevlendirilmiştir. Mescid-i Nebevî'nin kandillerle aydınlatılması Hristiyanlıktan ayrılarak İslâm'ı kabul eden Temim ed-Dârî tarafından önerilmiş, Hz. Muhammed de bu sahabe hakkında: “*Bizi aydınlattığın gibi; Allah da seni nurlandırsın*” ifadeleriyle dua etmiştir. Emevîler çağında Dımaşk (Şam)'ın başkent yapılmasından sonra Müslümanlar, Bizans mimârî geleneğiyle tanışarak, yakın temasa geçerler. Bu cümleden olarak, terkedilmiş ya da kullanılmayan Hristiyan kiliselerinin önemli bir kısmı camiiye dönüştürülür. Bu süreçte Bizans mimârîsinde kullanılan kubbe gibi bazı önemli unsurlar, İslâm mimarisine adapte edilmiştir. Şam'daki meşhur Emevî Camii, metruk bir kilise olan Hz. Yahya (St. John the Baptist) Katedrali'nin kalıntıları üzerine bina edilmiş ve İslâm mimârîsinin en muhteşem eserlerinden biri hâline dönüştürülmüştür. Kudüs'deki Mescid-i Aksa isimli alanda bulunan Kubbetü's-Sahra'nın inşâat çalışmalarında da Hristiyan Bizanslı ustalar görevlendirilmişlerdir.⁷⁵⁰ Halife Hz. Ömer, Suriye'den getirilen ve üzerinde insan figürü kabartmalar olan bir buhurdanın Mescid-i Nebevî'de kullanmasına izin vermiştir. Benzer bir örnek olarak, Hz. Ömer ve Hâlid b. Velid'in, üzerinde tasvirler bulunan Bizans taklidi sikkeler kestirmeleri ilâve edilebilir. Esasen, İslâm'ın temel kutsal metni olan Kur'ân- ı Kerîm, müslümanlara, aralarında Bizans ve Roma'nın da yer aldığı eski uygarlıklara ve onlardan kalan eserlere ibret nazarıyla bakmalarını ve onlardan ders almalarını emir ve tavsiye etmektedir.⁷⁵¹ Bizans müziği de Müslümanların ilgi alanı dışında kalmamıştır; Mekke'nin en ünlü müzisyeni Said, Suriye ve İran'a giderek Bizans ve İran müziği üzerine uzmanlaşmış, derlediği eserleri Arab müziğiyle sentezleyerek, Arab müziğinde yeni bir çıkış açmıştır. Abbâsî Halifesi el-Mutasım (833 – 842) döneminde

⁷⁵⁰ Kalın, s. 65 - 67.

⁷⁵¹ Kur'ân- ı Kerîm, En'am sûresi, 11. Âyet: “ *قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ* ” : *De ki; Yeryüzünde dolaşın, sonra (peygamberleri yalanlayanların) âkıbetlerinin nasıl olduğuna bakın!* ”, bk. **Kur'ân- ı Kerîm Meâli**, (haz.) Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **DİB** yay., Ankara 2011, s. 140.

Bizanslılardan temin edilen müzik kuramı kitapları yardımıyla, müzik, el- Kindî⁷⁵² gibi filozofların düşünce evrenine girmeye başlamıştır.⁷⁵³

XI. ve XII. yüzyıllardaki Türk – Bizans etkileşimi konusuna geçmeden önce, dinî etkileşim alanında İslâm – Bizans ilişkilerine de kısaca temas etmekte yarar görüyoruz. Zira, Anadolu’da anılan zaman diliminde Bizans ve Türkler arasındaki karşılıklı anlayış ikliminin tarihi temellerini anlayabilmemiz için, böyle bir altlığa gerek olduğunu düşünüyoruz. Burada özellikle kayda değer olan husus, Hristiyan düşünce tarihinin büyük tartışma konularından *İkonoklazm Hareketi*’nin ortaya çıkışıdır. *İkonoklazm* (Tasvir Kırıcılık), Hristiyanlığın kutsal figürlerinin resmedilmesine karşı çıkan bir harekettir. İkonoklastlar, tasvirlerin, temel Hristiyan metinleri Ahd-i Atik’e ve On Emir’e aykırı olduğunu, putperestliği çağrıştırdığını ve bunun ilk dönem Hristiyanları arasında bulunmadığı düşüncesini savunmaktaydılar. Buna karşılık tasvirleri savunanlar ise, kutsal resimlerin simgesel özellik taşıdığını ve putperestliğe yol açmadığı argümanını ileri sürmekteydiler.⁷⁵⁴ 726 – 842 yılları arasındaki dönem boyunca Bizans’ta teologlar ve yöneticiler arasında büyük tartışmalara ve bölünmelere yol açan İkonoklazm hareketinin niçin ve nasıl ortaya çıktığı konusunda muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında sıkça zikredilen İslâm etkisi konumuzla doğrudan ilgilidir.⁷⁵⁵ İslâm’ın tasvir ve putlara karşı olduğu Hristiyanlar tarafından iyi bilinen bir husustu. İslâm’daki tasvir yasağının, İslâm sanatının kendine özgü bir tarz geliştirmesi üzerindeki olumlu etkisi de çeşitli sanat eserlerinde tezâhür etmekteydi. Doğu Hristiyanlarının, İslâm inancı ile İslâm sanatı arasındaki bu yakın ilişkiyi

⁷⁵² Kindî, Ya’küb b. İshak ((öl. 866 ?), İlk İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusu olarak kabul edilmektedir. Hayatı, bilimin çeşitli alanlarındaki eserleri ve özellikle müzik hakkında kaleme aldığı risâleleri için bk. Mahmut Kaya ve Ahmet Hamdi Turabi, “ Kindî, Ya’küb b. İshak ”, *DVİA*, c. 26, s. 41 – 59.

⁷⁵³ Ulaş Töre Sivrioğlu, *İslâm Sanatında Antik Figürler*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2018, s. 11 – 18.

⁷⁵⁴ İkonoklazm Hareketi’ni Bizans resim sanatına vurulan bir darbe olarak niteleyen bir yorum için bk. Erdem Yücel, *Bizans Resim Sanatı ve İkonalar*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi yay., İstanbul 2020, s. 26 vdd.

⁷⁵⁵ Bizans’ta İkonoklazm hareketinin ortaya çıkış ve gelişmesini, İslâm’ın beklenmedik şekilde hızlı yükselişine ve Bizans’ın Müslümanlar karşısındaki yenilgilerine bağlayan görüşler mevcuttur. Bizans’ta İkonoklazm hareketi ve bu konuda İslâm’ın etkisi hakkında bilgi için bk. Casim Avcı, *İslâm – Bizans İlişkileri (610 – 847)*, TTK yay., Ankara 2018, s. 146 – 172.

farketmeleri şaşırtıcı değildir. İslâm kültürünün etkisinde kalan Hristiyanlar, tasvirlerden bağımsız bir dinî hayatın mümkün olduğunu, Müslümanların dinî yaşayışlarında ilk elden gözlemlene şansını bulmuşlardı. Her ne kadar İkonoklastik Hareketi savunanlar argümanlarını İslâm öncesi verilere dayandırıyorlarsa da, bu argümanlarla İslâmî anlayış ve görüşler arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.⁷⁵⁶

İslâm – Bizans etkileşimi üzerine yukarıda izah etmeye çalıştığımız hususlar, Türklerin Anadolu’ya yerleşmeye başlamaları ve Bizansla özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda yoğun ilişki ve etkileşim içinde bulunmaları sırasında ve sonrasındaki gelişmeleri anlamamıza yardımcı olacaktır. Türklerin İslâm dinine sonradan dâhil olmaları ve Orta Asya tasavvuf geleneği ile harmanlanmış müslümanlık yorumu, kanaatimizce Bizans ile kültürel ilişkilerinde Araplara göre çok daha serbest ve toleranslı davranmalarına yol açmıştır. Anadolu’ya Türkmen göç ve yerleşmesinin yoğunluk kazandığı XI. yüzyıl sırasında, Türkmenlerin büyük çoğunluğu Orta Asya ve İran’da İslâmlaşmalarına rağmen, hâlâ Müslümanlığı yeni kabul etmiş gibiydiler. Türk – Bizans ilişkileri üzerine önemli çalışmaları olan Rüstem Şükürov’a göre, bu sırada Türkmenler’in İslâm kültürünü anlama yetenekleri çoğu durumda kuşku konusu olabilir. Türkmenler, hiç kuşkusuz kendilerini Müslüman olarak tanımlamalarına rağmen, geleneksel İslâm’ın öğelerini yenileyip değiştirmede kendilerini oldukça özgür hissederek, eski fikirlerin bağlamını değiştirmek sûretiyle yeni formlar denemektedirler. Şükürov’a göre, XI. – XII. yüzyıllar, Türk Müslüman kültür dünyasında, ifade ve görsel betimleme için yeni arayışlara sahne olan, deyimisel ve kültürel yaratıcılığın geliştiği bir dönemdi. Öte yandan, bu dönemde Türkmenler’in Anadolu coğrafyasındaki davranışları üzerinde etkili olan demografik faktörlere de dikkat çekilmiştir. XI. – XIII. yüzyıllar arasında Anadolu’ya gelen Türkmenlerin sayısının, Anadolu nüfusunun % 10’undan az olduğuna işaret eden Şükürov, bu sebeple Türkmenlerin, kültürel ve ruhsal açıdan baskın durumda olan Hristiyanların arasında, bir orta yol bulmadan ekonomik, sosyal, politik dinî ve günlük hayatın diğer alanlarında hayatta kalamayacaklarını ifade etmektedir. Anadolu’da kendilerini oldukça gelişmiş ve yerleşik bir uygarlığın

⁷⁵⁶ Kalın, s. 63 – 64; bu konuda ayrıca bk. İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İnsan yay., İstanbul 2017, s. 81 vd.

içerisinde bulan Türkmen hükümdarlar, coğrafyanın kalabalık Hristiyan nüfusu için davetsiz gelen yabancı düşmanlar olarak kalmak istemediler. Onlar, fethetmeyi başardıkları coğrafyanın kültürünü saygın ve arzu edilen olarak değerlendirdiler ve tamamıyla yabancı olduğu halde çok etkili ve çekici olan bu hayata intibak etme sürecini yaşamak zorundaydılar. Bizans yaşam tarzını yansıtan Bizans konforu, mutfacı, ev hayatı gibi hususları benimseyen Selçuklu – Türkmen elit tabakası, evlenmeye lâıyk en değerli kadın olarak gördükleri Yunan kadınlarının idaresinden yararlanmışlardır.⁷⁵⁷

XI. yüzyıl ve takip eden dönemde, Anadolu'yu yurt tutan Türkmenler ve Selçuklu elitlerinin Bizans-Yunan eşlerle yaptıkları evliliklerin yanı sıra, Selçuklu hükümdarlarının sarayına iltica eden Bizanslılar olduğu gibi, Bizans başkentinde imparatorun çevresinde yüksek rütbeli asker, bürokrat olarak veya imparatorun ailesinden kişilerle evlenerek girmiş Türkler, sürgünde Türk prensler veya Konstantinopolis'in içinde camisi olan Müslüman mahallesine yerleşmiş tüccarları bulmak mümkündü. Özellikle karşılıklı evlilikler ve Türklerin Konstantinopolis ve diğer Bizans yerleşimlerindeki bu barışçıl varlığı, her iki toplumda yer alan bazı kesimlerin yakınlığının genellikle düşünüldüğünden daha iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir.⁷⁵⁸

Bu dönemdeki Türk – Bizans etkileşiminin en önemli kanallarından biri olan karışık evliliklerle ilgili olarak, akla gelen sorulardan ilki, bu evlenmelerle birlikte her iki yönde de din değiştirmeler olup olmadığıdır. Az önce yer verdiğimiz makalesinde Necipoğlu, Anadolu'ya fâtiğ olarak gelenler Türkler olduğuna göre, İslâm'a dönüşlerin daha fazla olması beklenebilirdi ve zamanla da öyle oldu, demektedir. Fakat Türk – Bizans ilişkilerinin yoğunluk kazanmaya başladığı XI. ve XII. yüzyıllar süresince, en azından II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) saltanat dönemine kadar Bizans nüfusundan büyük ölçüde din değiştirmeler olduğuna dâir kanıt mevcut değildir. XI. ve XII. yüzyıllardaki din değiştirme olayları, kitlesel değil, daha çok bireysel olaylardı.

⁷⁵⁷ Şükürov, s. 47 – 48; Özellikle Selçuklu sultan ve meliklerinin Bizans – Yunan kadınları ile yaptıkları evlilikler hakkında yararlı bir değerlendirme için bk. aynı yazar, s. 135 – 152.

⁷⁵⁸ Michel Balivet, “ Konstantinopolis'te Türkler (11. – 15. Yüzyıllar) ”, *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (ed.) Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Buket, Kitap yay., İstanbul 2011, s. 285.

Anadolu'nun Hristiyan nüfusu XII. yüzyılda oldukça yaygındı. Necipoğlu, Mevlânâ Celâleddîn- i Rûmî'nin 1273'te Antalya nüfusunun büyük çoğunluğunun Türkçe anlamayan Yunanlılardan oluştuğunu yazdığını, nakletmektedir. Yine, bu kez Aksarayî'den alıntılanarak, Hristiyan topluluklardan alınan cizye vergilerinin XIII. yüzyıl sonuna doğru Türk devletinin gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil ettiğini, ifade etmektedir. Böylelikle, XI. ve XII. yüzyılların kapsadığı süre boyunca Bizanslı Hristiyan nüfusun İslâm'a dönüşünün yaygınlığını ve hızını fazla abartmamak gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi, tamamlanması beş yüzyılı bulan uzun ve tedricî bir süreçti. Bu elbette Anadolu'da Türklerle yerli Hristiyanların bir arada yaşadıklarını akla getiriyor. Bizans'taki dinî otoritelerin dahi Türklerin Hristiyanlara karşı hoşgörülü politikasından etkilenmiş oldukları anlaşılıyor; bu politika, batılı Hristiyanların Haçlı Seferleri sırasındaki karşılaşmalarda Bizanslılara revâ gördükleri sert davranışlarıyla tam bir tezat oluşturmaktaydı. Buna örnek olarak, XII. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis Patriği Ankhialos'lu Mikhail'in (1169 – 1177) şu sözleri gösterilmiştir: *“Latinler, ruh konularında bana hâkim olacağına, dış şeylerde Müslümanlar efendim olsun benim. Çünkü eğer bir Müslümanın kuluysam, en azından kendi inancını paylaşmaya zorlamayacaktır beni. Ama eğer Frank yönetimi altında olmak ve Roma Kilisesi'yle birleşmek zorunda isem, Tanrı'dan uzaklaşmam gerekebilir ”*.⁷⁵⁹

XI. ve XII. yüzyıllarda, Bizans İmparatorluğu hizmetinde sâdık ve işinin ehli paralı askerler olarak îtibar gören Türklerin, Bizans saray hiyerarşisine ve imparatorluğun idârî bürokrasisine dâhil edilmelerinde bir sakınca görülmediği gibi; İmparatorlar, hâlâ göçebe sâdeliklerini muhâfaza ederek Bizans hizmetine giren ve Konstantinopolis'in ihtişamı karşısında büyülenen Türk komutanlarının sadakatlerini rütbelere ve yüksek görevlerle kazanmak amacıyla cömertçe davranmaktan çekinmiyorlardı.⁷⁶⁰ Monomakhos döneminin önemli komutanlarından ve 1043'te

⁷⁵⁹ Necipoğlu, s. 84 – 85, n. 46: Patrik Ankhialos'lu Mikhail'in sözlerinin, yaklaşık üç yüzyıl sonra Bizans'lı tarihçi Dukas'ın, Bizanslı yönetici Loukas Notaras'a atfettiği ‘ *Türk sarığını, Latin tâcına yeğlerim* ’ cümlesiyle benzerliği oldukça dikkat çekicidir.

⁷⁶⁰ Balivet, s. 286 – 287.

imparatora karşı başarısız hükûmet darbesi girişiminin fâili Georgios Maniakes'in Türk kökenlerine dâir iddia ve tartışmalara yukarıda ilgili bölümde değinmiştik. Sonraki dönemlerde de Bizans sarayına kabul edilmiş ve orada önemli yerlere gelmiş birçok Türkün kimliği günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan bazıları Bizans İmparatorluğu hizmetine savaş esiri olarak girmişti, bazılarıysa gönüllü sığınmacıydı. Birinci gruptan önemli bir kişi Çaka (Tzachas) Bey'di. Ege kıyılarında İzmir'de (Smyrna) kendi denizci beyliğini kurmadan önce kısa bir süre Bizanslıların hizmetinde bulunmuştu. Çaka, Konstantinopolis'e bir savaş esiri olarak getirilmiş ve İmparator III. Nikephoros Botaneiates'e (1078 – 1081) takdim edilmişti. İmparator, birçok mükâfatın yanı sıra Çaka'ya *protonobelissimos*⁷⁶¹ unvanını vermişti. Fakat İmparatorluk makamına I. Aleksios Komnenos'un (1081 – 1118) geçmesinden sonra Çaka gözden düşmüştü.⁷⁶² Bizans hizmetindeki Türk asıllı kumandanlardan birisi olan Tatikios da, bu dönemde önemli bir mevkîye yükselen ilk Türk'lerden birisiydi. Tatikios⁷⁶³ gibi, yine Komnenoslar Hânedanı zamanında yaşamış ve İmparator Aleksios Komnenos (1081 – 1118)'un oğlu İmparator Ioannes Komnenos (1118 – 1143) devrinin *megas domestikos*'u⁷⁶⁴ ve imparatorun en yakın dostlarından biri olan Ioannes Aksukhos⁷⁶⁵ da Bizans hizmetine giren Türk kökenli kumandanlar arasında yer almaktadır.⁷⁶⁶

⁷⁶¹ Protonobelissimos : 'En Soyluların Birincisi' anlamına gelen bu unvan, XII. yüzyılda kullanılmaktaydı ve Palaiologlar dönemine kadar varlığını muhafaza etmiştir, bk. A. Kazhdan, "Nobelissimos", *ODB*, v.2, s. 1489 – 1490; Anna Komnene, Çaka Bey'in birisiyle arasında geçen diyaloga yer vermek suretiyle, bu unvanı İmparator Nikephoros Botaneiates'ten aldığını kaydetmektedir, bk. Anna Komnena, *Aleksiad*, v. I, L. VII, s. 366, terc. Umar, s. 232 – 233: "Çaka, karşısındakine adıyla seslenerek şöyle dedi: 'Bilesin ki ben, bir zamanlar Asya'da (Anadolu'da) hep yiğitçe dövüşerek akınlar yapan ama deneyimsizliğinin kurbanı olup şu ünlü Aleksandros Kabalikos tarafından tutsak edilmiş olan o genç adamım. Sonra, onun tarafından, hizmetinde bulunmam için İmparator Nikephoros Botaneiates'e armağan edilir edilmez bana Protonobelissimos unvanı verilmesiyle ödüllendirildim, değerli armağanlara boğuldum ve ona bağımlılık sözü verdim. Ne var ki, Aleksios Komnenos'un devlet dizginlerini eline geçirmesinden bu yana her işim bozuldu'..."; ayrıca bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 142 – 143.

⁷⁶² Necipoğlu, s. 75 – 76.

⁷⁶³ Türk asıllı kumandan Tatikios hakkında bilgi için bk. Işın Demirkent, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 175 – 196.

⁷⁶⁴ Megas Domestikos / Μέγας δομῆστικός : Bizans İmparatorluğu'nda Başkumandan, imparatorun sonra en yüksek askerî kumandanlık mevkiidir, bk. A. Kazhdan, "Megas Domestikos", *ODB*, v.2, s. 1329 - 1330.

Demirkent'in Bizans yaşamı üzerindeki Türk etkilerinin linguistik bağlamına dâir değinilerinin de oldukça önemli olduğunu belirtmeliyiz. Çünkü XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve XII. yüzyılda yoğunluk kazanan Bizans'a göç edenler, kuşkusuz, diğer unsurların yanı sıra İmparatorluk içinde Türkçe'nin tanınmasında ve yayılmasında önemli rol oynamışlardı. Çocuk yaşta esir alınan Peçenek asıllı Tatikios'un ve Selçuk asıllı Aksukhos'un, daha sonra imparator olan Aleksios Komnenos ve oğlu Ioannes Komnenos için arkadaş olarak seçilmeleri, şüphesiz ki, geleceğin Bizans imparatorları olacak bu iki şahsa Türkçe öğretmek amacını taşımaktaydı. Demirkent, tarihçi Kinnamos'a dayanarak, İmparator Manuel Komnenos (1143 – 1180)'un iki defa Türklerle konuştuğunu, ifade etmektedir. Her ne kadar konuşmanın hangi dilde yapıldığı açıkça belirtilmiyorsa da, bir tercümanın varlığından da bahsedilmemiştir. Tarihçi Bizans prensesi Anna Komnene de, eserinde, Monastras ve Radomir adlı kişilerin iyi Türkçe bildiklerini yazmış ve Radomir'in uzun süre Türk esâretinde kalmış biri olduğunu eklemiştir.⁷⁶⁷ XI. ve XII. yüzyıllarda Türkler Bizans'a ne yeni gelen ne de tamamen yabancı kişilerdi. İmparatorluğun sâkinleri devletin kalbinde, başkentte onların varlığına yalnız saf değiştirmiş ve Hristiyanlaşmış olanlarına değil; müslüman, göçebe, tüccar ve derviş olanlarına da âşinâ idi. Türkler, gerek Bizans başkentinde gerekse İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde çeşitli mesleklerle meşgul oluyorlardı. Türklerin Bizans başkenti Konstantinopolis'teki mevcudiyeti XI. yüzyılda başlayıp İmparatorluğun son zamanlarına kadar sürekli artan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶⁸ Kuşkusuz, bu durum Türkçe'nin Bizans başkentinde ve diğer yerleşimlerinde tanınmasına ve öğrenilmesine belli ölçüde katkı sağlamış olmalıdır. XI. ve XII. yüzyıllar boyunca özellikle sınır bölgelerinde çift dillilik görülmekteydi. Karşılıklı ilişkilerin yoğunlaşmasıyla Türkçe konuşanların sayısı zamanla çoğaldı. Hatta XIV. yüzyılda, Türklerle kaçınılmaz sıkı ilişkileri olan halk kesimlerine ilave olarak, bir

⁷⁶⁵ Ioannes Aksukhos hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Işın Demirkent, “ Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 47 – 62; Bu makale, *Belleten* LX (Nisan 1996), sa. 227, s. 59 – 72'de yayımlanmıştır; Aksukhos hakkında bir değerlendirme için ayrıca bk. Balıvet, s. 288 – 290.

⁷⁶⁶ Demirkent, “ Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı) ”, s. 175, n. 1.

⁷⁶⁷ Anna Komnena, *Aleksiad*, v. II, L. XI, s. 80, terc. Umar, s. 330.

⁷⁶⁸ Balıvet, s. 290 – 291.

kesim saray ve taşra ileri gelenleri, İmparator Ioannes Kantakuzenos (1341 – 1354) da dâhil olmak üzere, iyi derecede Türkçe konuşabilmekteydiler.⁷⁶⁹

Selçuklu – Bizans sınır bölgelerindeki sınır alanlarının, iki taraf arasındaki geçişgenliği tamamen ortadan kaldırmadığı, arada küçük bir emîrin veya kale kumandanının hâkimiyetindeki tampon bölgelerin oluşumuna müsâit olması, bu bölgelerde yaşayan halkın zaman zaman hâmîlerini değiştirmesine yol açmaktaydı.⁷⁷⁰ Bu geçişgenliğin sonucu olarak, XII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'taki vergi toplama konularında görülen haksızlıklar ve adaletin uygulanması konusundaki güvensizlik, buna karşın Selçuklu sultanının kendi tâbiyetine girenleri vergiden muaf tutacağını açıklaması, sınır bölgelerinde meskûn köylülerin Türk topraklarına yerleşmelerine ve böylece Anadolu'daki Bizanslılar arasında Türkçe'nin de daha hızlı yayılmasına ortam hazırlamıştır. Fakat bu unsurların hepsinden daha baskın olmak üzere, İmparatorluk sınırları içinde yerleşen ve Bizans askerî güçlerinde görev alan Türklerin, Bizans'ta Türk dilinin kullanımının yaygınlaşmasında büyük pay sahibi olduklarını belirtmek yerinde olacaktır.⁷⁷¹

Necipoğlu, Anadolu'daki Müslüman – Bizans ilişkilerinin niteliğini ve birlikte yaşama anlayışının düzeyini görmemize yardımcı olacak ilginç bir olayı nakletmektedir. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Türklerin fetih hareketlerinin sonucunda gerçekleşen iskân hareketlerinden sonra oluşan konjonktürün dikkat çeken bir yansıması olarak Pousgouse (Beyşehir) Gölü olayı, oldukça ilginç ve çarpıcıdır. Bu olay, Anadolu'daki Türk – Bizans etkileşimi ve Müslüman – Hristiyan ilişkilerinin almış olduğu boyutu anlamak, kültürel ve ekonomik ilişkilerin toplumlar arasındaki yakınlığa olumlu etkisini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos 1142'de ordusuyla Pousgouse (Beyşehir) Gölü'ndeki adaları Türklerden geri almak amacıyla düzenlediği sefer sırasında, adalarda meskûn Hristiyan ahâlden muhtemelen hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaşmıştı. Bizans tebaası Hristiyan halk,

⁷⁶⁹ Balıvet, s. 296.

⁷⁷⁰ Balıvet, s. 298.

⁷⁷¹ Demirkent, “ *Türk Yaşamının Bizans'a Etkilerinden Birkaç Örnek* ”, s. 80.

kentlerinin kapılarını imparatora açmayı yanaşmamıştı. Necipoğlu, XII. yüzyıl Bizans tarihçisi Kinnamos'a dayanarak, Konya'da yerleşik Türklerle ticarî münâsebetler kurmuş olan yerel halkın, *"uzun zaman ve alışıklık neticesinde görüşleri bakımından Türklerle birleşmiş olduklarından"*, adaları imparatora teslim etmeye razı olmadıklarını nakletmektedir. Bizans tarihçisi Niketas Khoniates'ten yapılan şu nakil de oldukça çarpıcıdır: *"Bu adalarda Hristiyan kolonileri oturuyordu; bunlar, yelkenli tekneleri ve hafif kayıkları aracılığıyla Konya Türkleriyle birbirine karışmış, böylece karşılıklı dostluk bağlarını güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda güçlü ticari ilişkiler sürdürmekteydiler. Romalıları (yani Bizanslıları) komşularıyla ittifak halinde kendi düşmanları gözüyle bakıyorlardı. İşte, zamanın daha da güçlendirdiği alışkanlık, ırktan ve dinden daha kuvvetlidir"*. XII. yüzyılda meydana gelen Pousgouse (Beyşehir) Gölü olayı, bilhassa, bölgenin kadim Hristiyan toplumuyla, henüz yeni yerleşmiş olan Türkler arasında tesis olunan komşuluk münâsebetlerinin sağlamlığına ve her iki toplum arasındaki etnik-dînî farklılıkları etkisiz kılan ticaret kanalıyla oluşan çıkar ortaklığının gücüne işâret etmektedir.⁷⁷²

Türklerle Bizans arasındaki kültürel etkileşim ve geçişlilik, iki yönlü işleyen bir süreçti. Demirkent, Anadolu'daki Müslüman Türklerle, Hristiyan Bizans tebaasının zaman zaman mülteci olarak karşı tarafa sığınmalarına değinerek, bunun kültürel aktarım ve akışkanlığı sağlayıcı rolüne temas etmektedir. Bizans'a giderek Türk yaşam tarzını ve kültürünü oraya taşıyan Türklere mukâbil, Bizans cihetinde de İmparator tarafından cezalandırılmak korkusuyla kaçarak Selçuklulara sığınanlar vardı. Bu mültecilerden bir kısmı bağışlanmak sûretiyle ülkelerine döndüklerinde, Türklerden öğrendikleri şeyleri de memleketlerine götürmüşlerdir. Bunlardan bazıları ise, Türk hâkimiyetindeki topraklara kalıcı şekilde yerleşerek, zamanla Türkleşmişlerdir. Bunların en meşhurlarından birisi İmparator Ioannes'in yeğeni Ioannes olup, 1139'da Türklere sığınarak Konya'da iskân edilmiş, daha sonra İslâm dinini kabul ederek, Selçuklu hükümdarının kızlarından birisiyle de nikâhlanmıştır. Demirkent, bu bağlamda, Türk dilinin Bizans halkı üzerinde kalıcı etkisine bir örnek olmak üzere,

⁷⁷² Necipoğlu, s. 74 – 75; Ayönü, s. 280.

Selçuklulara ait selamlaşma sözcüğü “selâm aleyküm”ün, “*salamalek*” şeklinde hem yazılıp, hem de Bizans halkı arasında selamlaşmalarda kullanıldığını ilâve etmektedir.⁷⁷³

Saraylar arasında gerçekleşen sık ziyaretler ve elçi görevlendirmeleri de kültürel etkileşime katkı sağlamaktaydı. Necipoğlu’nun bu bağlamda kaydettiği dikkat çekici bir örnek olarak, yukarıda da değinildiği üzere, çift başlı kartal motifi, Bizans imparatorlarında olduğu gibi, Selçuklu sultanlarının da benimsediği ve kullandığı emperyal bir semboldü. Türkler ve Bizanslılar tarafından ortak kullanılan bu sembol, her ne kadar rakip olsalar da, aynı ikonografik görseli müştereken benimsediklerini göstermesi bakımından ilginçtir. Böylece her iki tarafın imparatorluk iddiaları, ortak simgelerin kullanılmasıyla tezâhür etmiş oluyordu. Benzer şekilde, XII. yüzyılda Konstantinopolis’te Selçuklu saray mimarisine ve süsleme üslûbuna olan ilginin artması, Türk-Bizans karşılıklı etkileşiminin bir diğer örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Necipoğlu mimârî etkiye örnek olarak; Bizans başkenti Konstantinopolis’teki Büyük Saray’a XII. yüzyılda ilâve olarak inşa edilen ve büyük ihtimalle Türk asıllı *megas domestikos* Ioannes Aksoukhos’un yakını bir Selçuklu mimarının eseri olan, İran tarzındaki Moukhroutas adlı binayı göstermektedir.⁷⁷⁴ Demirkent, Büyük Saray kompleksi içinde yer alan bu binanın ismi olan *Moukhroutas* kelimesinin Yunan dilinde bir anlam taşımadığını; bu ismin Arapça ve Türkçe’de kullanılan *mahrut* veya *mahrûta*, yani *konik* anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. *Moukhroutas*’a, koyu mavi, yeşil, beyaz, kırmızı, mor renkli ışıltılarla pırıl pırıl yanıp sönen mermer plakalar ve çinilerle bezeli, iki taraftan spiral biçimde dönerek binayı sarmalayan olağanüstü güzel bir merdivenle çıkılıyordu. Binanın konik şekilli kubbesi ile salonun birbiri üstüne binmiş yarım kürelerden oluşan tavanının süslemesi muhteşemdi. Çok sık açılarla içeri ve dışarı doğru uzanan oymaların güzelliği adeta benzersizdi; binanın renkli ve altın yaldızlı mozaikleri dekorasyonu tamamlıyordu. Askerî ilişkilerdeki sorunlara ve Selçuklular ile Bizans arasında vukû bulan savaş ve mücâdelelere karşılık, bu dönemde Konya ile Konstantinopolis sarayları arasındaki

⁷⁷³ Demirkent, s. 81.

⁷⁷⁴ Necipoğlu, s. 86.

ilişkilerde süreklilik mevcuttu ve iki merkez arasında insanlar ve düşünceler sürekli karşılıklı bir akış içerisinde bulunuyordu. Bu bakımdan, Konstantinopolis'te *Moukhroutas* gibi Selçuklu mimârisi tarzında bir yapının inşa edilmiş olması, hiç de şaşırtıcı görülmemelidir. İmparator Manuel Komnenos (1143 – 1180) döneminde Bizans – Selçuklu ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte imparatorluk sınırları dâhilindeki Türklerin sayısında dikkat çekici artış görülmektedir. Hatta İmparator Manuel, Konstantinopolis'e davet ettiği Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ı (1156 – 1188) aylarca süren ziyareti sırasında tüm konukseverliğini sergileyerek ağırlamıştı. İlâve olarak, İmparator Manuel'in ilk eşi imparatoriçe İrene de Türklere dostça yaklaşmakta olup, sarayında protokolde önde gelen Türk asıllı kişiler de bulunmaktaydı.⁷⁷⁵

Sonuç bâbından olmak üzere, XI. ve XII. yüzyılların Türk – Bizans ilişkilerine daha çok askerî çatışma ve siyasî mücâdeleler hâkim olmakla beraber, Anadolu coğrafyası üzerinde Türk ve Bizanslıların biraradalıkları, toplumlar arasında kültürel ve iktisadî alanlarda verimli ilişkilere de zemin hazırlamaktaydı. Konumuz bağlamında, İmparator Monomakhos dönemindeki ayaklanma hareketi üzerinde genişçe durduğumuz, hakkında Türk asıllı olduğuyla ilgili iddia ve tartışmalara yer verdiğimiz Bizanslı komutan Georgios Maniakes başta olmak üzere; bu dönemde Bizans ile yoğun askerî-siyasî ilişkilerde bulunan Kegen ve Tyrakh gibi Türk unsurların İmparatorlukla olan münâsebetleri dikkat çekicidir. Bizans yönetiminin Konstantinopolis'te ağırladığı, yüksek Bizans unvanları ve arazi tevcihinde bulunduğu bu Türkler, hiç kuşkusuz XI. yüzyıldaki karşılıklı etkileşimlerde zikredilmesi gereken hususlardır. Bizans tarih kaynaklarına yansıyan “komenton / toplantı-meclis” gibi Peçeneklere ait siyasî kavramlardan başlayarak, Peçeneklerin kullandığı bazı atasözlerine yer verilmesi, bu bağlamda kaydedilmesi gereken unsurlardır. Türk – Bizans kültürel ilişkileri üzerine yapılacak bilimsel araştırmalarda mutlaka üzerinde durulması gereken bu hususlara ilâveten, kanaatimizce iki taraf arasındaki karşılıklı dil-edebiyat etkileşimleri ile askerî taktik ve savaş teknolojisi/silahlar konusu da ihmâl edilmemesi gereken bir alandır. Aynı coğrafya üzerinde bunca uzun süre siyasî-askerî ve kültürel, ekonomik vb.

⁷⁷⁵ Demirkent, s. 76 – 79.

ilişkilerde bulunan iki önemli tarihsel öznenin karşılıklı etkileşimleri çok daha kapsamlı incelemeleri gerektirmektedir. Bizim de katıldığımız Necipoğlu'nun yerinde tespitiyle; Türklerle Bizans arasında, XII. yüzyılın sonlarında doğrudan çatışmaların ilk evresi son bulduğunda sağlanan göreceli denge ortamı, Anadolu'da yeni bir iktisâdî ve kültürel refah devresine zemin hazırlamış oldu. Zamanla Selçukluların fethettikleri bölgelerde Türk – İslâm kültürel ve kurumsal hâkimiyetinin yaygınlaşması, bölgenin İslâmlaşması ve Türkleşmesi sürecini hızlandıracaktır. XII. yüzyıl sonlarında, Avrupalılar'ın “*Turchia*” diye adlandırdıkları Anadolu'yu, Türkiye Selçukluları “Rûm”⁷⁷⁶ (Roma, Roma'ya âit) diye anıyorlardı. Anadolu'nun Türkleşme sürecinin kemâle ermesi her ne kadar XV. yüzyılı bulmuşsa da, halkların ve kültürlerin birbiriyle karşılıklı etkileşimine zemin oluşturan önceki dönem; sanat, mimarî, dil⁷⁷⁷ ve daha birçok alanda bugüne kadar ulaşan kalıcı izler bırakmıştır.⁷⁷⁸ Anadolu'da Türk iskânının hızlanmasıyla birlikte, Türk – Bizans etkileşiminin bir diğer tezâhürü de şehir isimlerine yansıyan değişimler olmuştur. Türkler, Bizans yerleşimlerinin isimlerini Türkçeleştirmek sûretiyle kullanmaya devam etmişlerdir. Bunlara birkaç misâl olarak; Prusa / Bursa, Nicaea / İznik, İconium / Konya, Sebasteia / Sivas, Caesarea / Kayseri, Pergamon / Bergama, Herakleia / Ereğli, Melitene / Malatya, Magnesia / Manisa, Smyrna / İzmir, Dokeia / Tokat, Krateia / Gerede, Kotyaeion / Kütahya, Laodikeia / Ladik, Ponterakleia / Benderegli, Nekide / Niğde, Pavrae / Bafra, Neo-Kaisareia / Niksar, Pole / Bolu, Amasia / Amasya gösterilebilir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ Rûm kavramı ve içeriği hakkında bk. Şükürov, s. 16 – 21; Rûm adı hakkında ayrıca bk. Tülüce, s. 136 – 145.

⁷⁷⁷ Türk – Bizans etkileşiminin özellikle dil alanında yoğun alışveriş içerdiği, her iki tarafın birbirinden pek çok kelime aldığı bilinmektedir. Türkçe ve Rumca'nın karşılıklı olarak birbirinden aldığı bazı kelimeler için bk. Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İnkılâp yay., İstanbul 1998, s. 323 – 336.

⁷⁷⁸ Necipoğlu, s. 87 – 88.

⁷⁷⁹ Paul Wittek, “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, çev. Mihin Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I* – 1969'dan Ayırbaşım, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 193 – 240; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak – Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik yay., İstanbul 2020, s. 32.

V. BÖLÜM

İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİ'NDE TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE İDÂRÎ ALANDAKİ GELİŞMELER

A. DOĞU VE BATI KİLİSELERİNİN BİRBİRİNDEN KESİN OLARAK AYRILMASI (1054)

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde meydana gelen olaylar arasında, Hristiyan kilisesinin Konstantinopolis Piskoposluğu (Ortodoks Kilisesi) ve Roma Piskoposluğu (Katolik Kilisesi) olarak kesin şekilde ayrılması⁷⁸⁰ kadar tarihte büyük kırılmaya yol açmış olanı çok azdır. Bu ayrılık, *Schisma*, çok uzun bir süre boyunca cereyân eden tartışmalar neticesinde, XI. yüzyılın ortalarında, 1054 yılında gerçekleşti.⁷⁸¹

İş, bu noktaya nasıl gelmişti? Hristiyanlık tarihinin en önemli olaylarından birisine yol açan etkenler nelerdi ? Bu sorulara tatmin edici cevap verebilmenin yolu, Roma Kilisesi ile Konstantinopolis Kilisesi arasında geçmiş dönemlerde meydana gelen anlaşmazlık ve tartışma konuları ile Bizans İmparatorluğu'nda Kilise kurumunun yerini ve etkisini anlamaktan geçer, kanaatindeyiz. Bu ise elbette müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar çetrefilli bir meseledir. Biz, Monomakhos döneminde vukû bulması nedeniyle, 1054 yılındaki bu ayrılık olayına kısaca temas edeceğiz.

⁷⁸⁰ Doğu (Konstantinopolis) ve Batı (Roma) kiliselerinin birbirinden 'ayrılması' olayına farklı yaklaşımlar da mevcuttur. Bu konuda, tarihçi Mehmet Çelik, "Hristiyanlık Âleminde 1054 çok önemli bir tarihtir. Bu tarih, hep 'Roma ve Bizans kiliselerinin birbirinden kesin ayrılışı' olarak algılanır. Bu son derece yanlış bir algılamadır. Sanki bunlar tek kiliseymiş de, bu tarihte teolojik ihtilaflardan dolayı bir parçalanma meydana gelmiş ve bu iki kilise birbirinden ayrılmışlar... Halbuki Hristiyanlıkla ilgili başlıca diğer eserlerimizde ve bu çalışmamızda da görüldüğü gibi, bunlar baştan beri iki farklı kiliselerdir ve hiçbir zaman bir 'birleşme' olmadı ki ayrılık da olsun" ifadelerini kullanmaktadır, bk. Mehmet Çelik, *Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihî Seyri (325 – 1453)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 102.

⁷⁸¹ Vasiliev, s. 380; Ostrogorsky, s. 310; Levchenko, s. 174; Angold, s. 29 vd.; Gregory, s. 283 vd; Runciman, s. 124; Hussey, s. 42; Diehl, s. 135; Kaldellis, s. 203; Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan yay., İstanbul 2014, s. 90 vd; Yorgo Benlisoy ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ayraç yay., Ankara 1996, s. 25.

Ostrogorsky'nin yerinde tespitiyle, önceki asırlarda meydana gelen olaylar dikkate alındığında, Roma (Katolik) Kilisesi ile Konstantinopolis (Ortodoks) kilisesi arasında kesin bir ayrılmanın olması, adeta kaçınılmazdı.⁷⁸² Doğu ve Batı arasındaki dinî ayrılıkların hiç kuşkusuz birçok nedeni vardır, ama imparator IX. Konstantinos'u bu konuda suçlayabilmek mümkün değildir. Kanaatimizce, Bizans imparatorlarının, sözkonusu döneme kadar Roma kilisesinin bir bakıma “eşitler arasında birinci” konumunu zımnen de olsa kabullenme eğilimleri, daha ziyâde pragmatik nedenlere bağlıydı. Yani Bizans İmparatorluğu'nun çıkarlarını korumak ve İtalya üzerindeki haklarını savunmak için yapmışlardır. Esasen her iki kilise de, geçen asırlar boyunca birbirlerinden tedricen ayrışma süreci içerisine girmişlerdi.⁷⁸³ Doğu ve Batıda gelişmenin seyri öylesine birbirinden farklı, iki dünya merkezi arasındaki yabancılaşma ve hayatın çeşitli alanlarındaki tezatlar öylesine büyük ve derin idi ki, iki taraf arasında fikrî ve dinî birlik düşüncesi uzun süre zaten ayakta tutulamaz durumda bulunuyordu. Zamana yayılarak ağır şekilde gelişmiş olsa da, bu yabancılaşma, Konstantinopolis Piskoposluğu ile Roma Piskoposluğu zıtlaşmasının tezâhürü olarak görülmelidir. Roma Papalığı⁷⁸⁴, Avrupa'da hızla artan otoritesiyle etkisini artırmaktaydı. Onun gücünün artması, Bizans'ta giderek artan bir kaygıya neden olmaktaydı.⁷⁸⁵

Yine Ostrogorsky'nin bizim de yerinde bularak katıldığımız tespitleriyle, Kilisenin birlik hâlinde evrenselliğini koruyabilmek için, asırlardır siyasî ve kültürel anlamda birbirinden daha da uzaklaşan Hristiyan dünyasının içinde bulunduğu şartlar hiç de uygun değildi. Ostrogorsky'e göre, kiliselerin kesin olarak ayrılmasının suçlusu,

⁷⁸² Ostrogorsky, s. 310.

⁷⁸³ Günümüzdeki İstanbul Ortodoks Patriği Bartholomeos da, Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki bölünmeye, “*Yüzyıllardır kademeli olarak devam eden uzaklaşmanın doruk noktasına çıkması sonucu 1054'te yaşanan Büyük Bölünme'nin ardından Doğu ve Batı kiliseleri resmen ayrıldı*” ifadelerini kullanarak değinmektedir, bk. Bartholomeos, I., *Sırla Yüz Yüze – Günümüzün Gözüyle Ortodoksluğa Bakış*, İstos yay., İstanbul 2016, s. 67; Nispeten eski tarihli olmakla beraber, Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılmasının arkaplanı hakkında yararlı olabilecek bir çalışma için bk. Yves Congar, *After Nine Hundred Years - The Background of The Schism Between The Eastern and Western Churches*, New York 1959.

⁷⁸⁴ Papalık kurumunun Ortaçağ'daki gelişimi hakkında yararlı bir makale için bk. Bekir Zakir Çoban, “Papalık ve Ortaçağ”, *DBDS, (Antikçağ Yunan Düşüncesi & Ortaçağ Düşüncesi)*, (ed.) Bayram Ali Çetinkaya, İnsan yay., İstanbul 2015, c. 2, s. 601 – 626.

⁷⁸⁵ Ostrogorsky, s. 310; *The Cambridge Medieval History, The Eastern Roman Empire (717-1453)*, v. IV, CUP, London 1923, s. 112 vd.

Bizans'a has “*caesaropapismus*”⁷⁸⁶ olmayıp, tam tersine Bizans'taki imparatorluk kurumu kiliselerin birliğini güçlü şekilde desteklemekteydi. Bizans'ın o zamana dek Roma Kilisesi'nin evrenselliği düşüncesini desteklemesi, tamamen siyasî çıkarlara dayalı pragmatik nedenlerden kaynaklanmaktaydı: İmparatorluğun İtalya'daki menfaatlerini koruyabilmek. Fakat gelişmeler Roma kilisesinin evrensellik iddialarını sarsıcı nitelikteydi; Bizans Ortodoksluğunun Slav dünyası üzerindeki etkinliği ve başta Ruslar olmak üzere Doğu Avrupa Slavları arasında Hristiyanlığın Bizans kanalıyla yayılmış olması da bunu desteklemektedir. Slav coğrafyası üzerinde büyük etkinlik kazanan Bizans kilisesi,⁷⁸⁷ Roma'nın “*eşitler arasında birinci*” olma durumuna daha uzun süre katlanamazdı. II. Basileios döneminde, Konstantinopolis patriği Sergios (999 – 1019) döneminde, papanın ismi *dyptikhon*'larda⁷⁸⁸ görülmez olmuştu. Cluny reform hareketinin etkisiyle yayılan yeni atmosfer de, iki kilisenin arasını daha da açan bir rol oynamıştır.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Caesaropapismus, dünyevi iktidarın dinî iktidarı kontrol etmesi ve her iki makamın Bizans İmparatorunun sınırsız iktidarı altında birleşmesi fikrine dayanan anlayış, ayrıntılı bilgi için bk. Aristeides Papadakis ve A. Kazhdan, “Caesaropapism”, *ODB*, v. 1, s. 364 – 365; bu konuda ayrıca bk. Deno J. Geanakoplos, “Church and State In The Byzantine Empire: A Reconsideration of The Problem of Caesaropapism”, *Church History*, v. 34, No.4 (1965), Cambridge University Press s. 381-403.

⁷⁸⁷ Artz'ın ifade ettiği üzere; Bizans'ın dinî ve kültürel anlamda en büyük etkisi doğu Avrupa'nın Slav dünyası üzerinde oldu. Bulgar çarlığı Bizans kilisesine döndü ve X. yüzyıl başlarında ayrı bir Bulgar patrikliği kuruldu. Sırplar XI. yüzyılda tanassur ettiler, ama ayrı bir patrik yerine Konstantinopolis patriğine bağlı kaldılar. Bu arada 989 sıralarında Kiev Rus prensi vaftiz edildi, “*üçüncü Roma*” doğdu ve Rusya'nın dönüşümü başladı. Çok geçmeden Rusya'daki kasabaların her birinin kendi *Hagia Sophia*'sı, *Altın Kapı*'sı, sarayları, kiliseleri, manastırları vardı ve tümü de Konstantinopolis'tekilerin eşlemleriydiler. IX. Yüzyılda iki Bizans misyoneri Kirillos ve Methodios, Yunan alfabesini Slavlar tarafından kullanılmak üzere uyarladılar ve dördüncü yüzyılda İncil'i Slav lehçelerinden birine tercüme ettiler. Bizans Hristiyanlığı; manastırı, ilâhiyat yazını, sanat ve müziği ile tüm Balkanlar boyunca yayıldı ve kuzeyde geniş Rusya'da Kutup Çemberine dek ulaştı. Batıdaki Latin kilisesinin tersine, Bizans kilisesi kendi dilini kardeş kiliseler üzerine dayatmak için hiçbir girişimde bulunmadı. Doğu'da kilise çoktandır çok-dilliydi ve öyle kaldı. Bk. Frederick B. Artz, *Orta Çağların Tini – Bir Tarihsel Gözlem (İ.S. 200 - 1500)*, çev. Aziz Yardımlı, İdea yay. İstanbul 1996, 112 – 113.

⁷⁸⁸ Çoğunlukla çift taraflı tabloları andıran *diptikhoslar* bazen fildişi levhalara işlenmiştir. Bizans İmparatorluğu'nda siyasî mücadelelerin bir aracı haline gelen *diptikhos*taki isimler komünyon zamanlarında diyakoz tarafından yüksek sesle okunmuştur. *Diptikhos*ta bulunup okunan ya da silinen isimler birliği ya da ayrılığı işaret etmektedir. Bu nedenle, Papa'nın isminin *diptikhos*tan silinmesi, Konstantinopolis Patriği'nin artık onunla birlik içinde bulunmadığını göstermektedir. Bk. Robert F. Taft & Alexander Kazhdan, “Diptychs, Liturgical”, *ODB*, v. 1, s. 637 – 638.

⁷⁸⁹ Ostrogorsky, s. 310 – 311; Cluny reform hareketinin amacı, Kilise'yi ıslah etmektir. Uzun yıllardan beri zaafa uğramış ruhban ahlâkını yeniden tesis etmek, Kilise hiyerarşisinde laçkalaşan disiplini yeniden kurmak, ruhani hayatı adeta istila eden laik hayatın örf ve adetlerini (meşrû olmayan kazanç, papazların

Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılığın tahakkuku için gerekli bütün şartlar neredeyse tamam gibiydi: Vasiliev'in ifade ettiği üzere; rûhânî kaygılarla değil de daha ziyâde siyâsî gâyelerle hareket eden Papa IX. Leo'nun batıda giderek rağbet görmeye başlayan Cluny reform hareketini himâyesi altına alması ve bu hareketin Bizans İtalyası üzerinde de etkisini artırması, Bizans kilisesinin hoşnutsuzluğuna yol açmıştı. Vasiliev, İmparator Monomakhos'un konuya barışçıl bir çözüm bulmaya eğilimli olduğunu kaydetmektedir.⁷⁹⁰ Fakat, Konstantinopolis patrikliğinde güçlü ve bağımsızlık bilinci ile dolu bir Patriğin bulunması, işleri çıkmaza sokan ve ayrılığa giden yolun taşlarını döşeyen bir faktör olarak görünmektedir. *Schisma*; Cluny reform hareketinin hâmisi olan IX. Leo'nun⁷⁹¹ (1049 – 1054) Papa; muhteris karakterli kilise reisi Mikhail Keroularios'un⁷⁹² Konstantinopolis patriği (1043 – 1058); Bizans İmparatorluğu tahtında ise konuya ağırlığını koyamayan Monomakhos bulunduğu sırada meydana gelmişti. Özellikle, 1043 tarihinde Konstantinopolis patriği olan Mikhail Keroularios'un, iki kilisenin kesin ayrılığındaki sorumluluğunun büyük olduğu kabul edilmektedir.⁷⁹³ Papa IX. Leo'nun yardımcısı ise, oldukça kibirli bir kişiliğe sahip kardinal Umberto

evlenmeleri, bazı sivil unvanları kullanmaları vb.) ortadan kaldırmak temel amaçtı. Bu hareketin müdafileri, gittikleri her şehirde, o şehrin ruhani hayatını doğrudan doğruya Papa'nın emri altında vazetmeye başlıyorlardı. Bk. Çelik, s. 103, n. 295; İki piskoposluk arasındaki önceki gerilimleri anlamak bakımından, *İkonoklazm* hareketi ve sonraki safhaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çoban, s. 69 – 74; İkonoklazm dönemi hakkında ayrıntılı bilgi içeren yetkin bir çalışma için, bk. Leslie Brubaker ve John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850*, CUP, Cambridge 2015; *İkonoklazm* hareketi konusunda, daha çok Bizans sanat üretimi bağlamında bir değerlendirme için bk. John Lowden, “İkona mı, Put mu ? İkonakırıcılık Tartışması”, *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., çev. Yurdanur Salman, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 207 – 265.

⁷⁹⁰ Vasiliev, s. 389.

⁷⁹¹ Papa IX. Leo hakkında bilgi için bk. David Hugh Farmer, “Leo IX (1002 – 54)”, *The Oxford Dictionary of Saints*, OUP, Oxford 1978, s. 243 – 244; ayrıca bk. Cross, F. L. (ed.), “Pope Leo IX.”, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, OUP, London, New York, Toronto 1958, s. 973.

⁷⁹² Patrik Mikhail Keroularios'un İmparator Monomakhos üzerindeki etkisinin muazzam olduğu ve bu etkinin onu ‘καὶ τοῦ βασιλεύοντος ὑψηλότερος’ yaptığı ifade edilmiştir. Böyle bir üstünlüğün Kilise'de en yüksek tercihe yol açması doğaldı: Keroularios 25 Mart 1043'te patrik olarak atandı, bk. Romilly J.H. Jenkins, “A Cross of The Patriarch Michael Cerularius”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1967, sa. 21, s. 236; Patrik Mikhail Keroularios hakkında yararlı bir makale için bk. Anthony Kaldellis, “Keroularios in 1054 – Nonconfrontational to the papal legates and loyal to the emperor”, in *Byzantium and the West Perception and Reality (11 th – 15 th C.)*, (ed.) Nikolaos G. Christis ve Athina Kolia Dermizaki ve Angeliki Papageorgiou, Routledge New York 2019, s. 9 – 24; Mikhail Keroularios hakkında ayrıca bk. A. Kazhdan, “Michael I Keroularios”, *ODB*, v. 2, s. 1361.

⁷⁹³ Ostrogorsky, s. 310 - 311; Kaldellis, s. 205 vd.; Gregory, s. 284 vd.; Çelik, s. 104.

idi.⁷⁹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla, gerek Kardinal Umberto ve gerekse Patrik Keroularios'un karakter yapıları, iki kilise arasında uzlaşma sağlamaya hiç de müsait görünmemekteydi.

Doğu ve Batı kiliseleri arasında ayrılıkla neticelenen 1054'teki bölünmeye giden yolun taşları, yukarıda özetlemeye çalıştığımız nedenler sonucunda döşenmişti. Mücâdelenin son safhâsı, imparatorun isteği dışında ve mevcut siyâsî şartlar hesaba katılmadan alevlendi. Anlaşmazlığı ateşleyen kıvılcım, her iki kilisenin üzerinde çekişme içinde oldukları ve Norman tehlikesinin iyice güçlendiği bir sırada, Roma ve Konstantinopolis'in birlikte davranmalarının adeta zorunluluk hâline geldiği güney İtalya'da ortaya çıktı.⁷⁹⁵ 1050'li yılların başında Roma kilisesinin barışık olduğu Normanlar'ın İtalya'daki işgüzarlığı; yani ele geçirdikleri bölgelerdeki Yunanları, Latin tarzı ibâdete zorlamaları, kısa süre içinde Bizans'ın tepkisine yol açtı. Patrik Keroularios, misilleme olarak Bizans başkentindeki Latin kiliselerinden, âyinlerini Yunan âdetlerine göre yapmalarını ister; söz konusu kiliseler buna uymayınca da, 1052'de bunları kapatır. Keroularios, daha sonra, belki de imparatorun etkisiyle, 1053'te Papa'ya, konuyu çözüme bağlamak istediğini belirten bir mektup gönderir. Papa IX. Leo, bunun üzerine Kardinal Umberto başkanlığında bir heyeti Konstantinopolis'e gönderir. Papalık elçisi Umberto, müzâkereler için Konstantinopolis'e geldiğinde, İmparator Monomakhos Normanların güney İtalya'ya girmesine direnmek için gerekli bir ittifakın oluşması konusunda kaygılı bir beklenti içindeydi, ancak ne Kardinal Umberto ne de Patrik Keroularios bunu kabul etmeye hazır değildi.⁷⁹⁶

1054 yazında Bizans başkentine ulaşan Kardinal Umberto ile onu karşılayan Patrik Keroularios, bir uzlaşmanın sağlanabilmesi için uygun insanlar değildi. Papadan

⁷⁹⁴ Vasiliev, s. 389.

⁷⁹⁵ Ostrogorsky, s. 311.

⁷⁹⁶ Kazhdan, " Michael I Keroularios ", s. 1361; Runciman, Patrik Mikhail Keroularios ile Kardinal Humbert arasında 1054'te birbirlerini aforoz etmelerine yol açan kötü şöhretli tartışmadan sonra bile, her iki taraftaki iktidar yetkililerinin bölünmeyi önlemek için endişeli olduklarını, ifade etmiştir, bk. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 83.

“peder” yerine “kardeş” diye söz etmesi ve kendini “ekümenik” sayması müzâkereleri daha baştan tehlikeye atmaya yetmişti. Papalık heyeti, Büyük Ayasofya’nın mihrâbına patriği aforoz eden bir *Aforoz Belgesi* bırakıp, giderler.⁷⁹⁷ Bu aşağılayıcı tavır üzerine Patrik Keroularios hemen bir konsil topladı ve Papalık fermanını törenle yaktırdı. Konsilde hazırlanan bildiride “*Papalık delegeleriyle beraber Tanrı’nın himâyesinde bulunan bu şehire bir bora, bir fırtına, bir kıtlık veya daha doğrusunu söylemek gerekirse, vahşi yaban domuzları gibi hakikati tahrif etmek için gelmiş olanların...*” diye çok ağır ifadeler kullanıldı ve Papalık heyeti aforoz edildi.⁷⁹⁸

Vasiliev’in kesin ayrışma olayı ile ilgili tespiti, İmparatorluğun siyâsî hayatı açısından ölümcül sonuçlar getirdiği yolundadır. Çünkü bu ayrılık, Papalığın baskın nüfuzu altında kalan Batı ile İmparatorluk arasında gelecekte oluşturulabilecek herhangi bir uzlaşma ihtimalini kökünden yok etmişti. Özellikle Türk tehdidinin ortaya çıktığı ve Batı’nın yardımına âcilen ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bu durum, gerçekten İmparatorluk için öldürücü bir darbeydi.⁷⁹⁹

Ostrogorsky’nin ifadesiyle; çağdaşları bu hâdiselere büyük bir önem tanımadılar. İki kilise merkezi arasındaki anlaşmazlıklara çok alışılmıştı. 1054 yılındaki tartışma ve ayrılığın, daha önceki bütün diğer çatışmalardan daha önemli olduğunu, bunun bir daha dönülemeyecek kesin bir birbirinden kopma anlamına geldiğini o zamanlar kim düşünebilirdi? ⁸⁰⁰ Dönemin Bizans tarihçilerinin hemen hiçbirisi, eserinde 1054’deki bu önemli ayrılığa yer vermemişlerdir. Bu da ilginç olmanın yanında, zaten fiilen

⁷⁹⁷ Çoban, s. 91; Gregory, s. 284; Averil Cameron, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 53.

⁷⁹⁸ Seidler, s. 33; Vasiliev, s. 389; Levchenko, s. 174 – 175; Çelik, s. 104 – 105; Bu karşılıklı aforoz olayında dikkatten kaçmaması gereken bir husus; Kardinal Umberto’nun, tüm Ortodoks Kilisesi’ni değil, yalnızca Mikhail Keroularios’u, onun da sadece Kardinal Umberto’yu aforoz etmiş olmasıdır. Yani aforozların kurumsal değil kişisel olduğu vurgulanmıştır. Gerçi Papa’nın adının âyinlerde okunmasına son verilmişti, fakat bu yeni bir uygulama değildi. Burada yeni olan, Patrik Keroularios’un İskenderiyye, Antakya ve Kudüs patrikleriyle görüşerek onların da Papa’nın adını anmalarını önlemesi oldu. Yani İstanbul’un yanı sıra, Ortodoks dünyasının diğer merkezleri de Katolikler ile ilişkilerini koparmış oldu, bk. Deniz Berktaş, s. 63.

⁷⁹⁹ Vasiliev, s. 390.

⁸⁰⁰ Ostrogorsky, s. 311; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*, terc. Mehmet Aydın, TTK yay., Ankara 1990, s. 34.

bölünmüş olan kiliselerin ayrılığı olayının Bizans tarihçileri tarafından pek de önemsenmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir kanaatindeyiz. Yağcı, kiliseler arasında meydana gelen ayrılık hakkında dönemin Bizans kaynaklarının sükûtunu şu ifadelerle yorumlamaktadır: “ *Gerek çağdaş gerekse de sonraki müelliflerin -üstelik değinilmesi için uygun bir zemin de olduğu halde- Büyük Bölünme olarak nitelendirilen 1054 yılındaki ihtilafı kayda değer bulmamaları, bu olayın Bizanslılar nezdinde modern tarihçilerin atfettiği kadar büyük bir kopuş olarak görülmediğini net bir şekilde göstermektedir* ”.⁸⁰¹

Peki ayrılığın ne gibi sonuçları olmuştur? Bizans uzmanlarından Lemerle’in haklı olarak ifade ettiği gibi, bu ayrılıkla Papalık, Doğu üzerindeki iddialarından vazgeçmiştir. Halbuki Patrikliğin kaybettiği bir şey olmamış; aksine Roma’ya bağlılıktan kurtulduğu gibi, kendi etki alanındaki milletler, özellikle de Slavlar üzerindeki nüfuzu artmıştır. Tüm bunlarla birlikte “ayrılma”nın bizatihi kendisi üzerinde de tartışmalar vardır. Yukarıda da belirtildiği gibi, ayrılma için önceden bir birliğin olması lazımdır. Bu iki kilise hiç birleşmiş midir ki ayrılıktan söz edilebilsin? Bir ayrılıktan söz edilemez; zira bunlar, baştan beri ayrı ve farklıdır.⁸⁰² Bizans uzmanı Türk tarihçi Baştav, bu kopuşun, iki Kilise arasındaki münâsebetlerin kesin olarak kopmasına yol açtığını belirterek, bu olayın, Bizans’ta İmparatorluk iktidarı zararına Patriklik makâmının bir zaferi ve *Ortodoks Kilisesi* ile *İmparatorluk* arasındaki ihtilâfın da ilk belirtisi olduğunu ifâde etmektedir.⁸⁰³ 1054 yılındaki gelişmeler ve

⁸⁰¹ Yağcı, s. 188.

⁸⁰² Paul Lemerle, **Bizans Tarihi**, Türkçe terc. Galip Üstün, İletişim yay., İstanbul 2016, s. 102; Çoban, s. 93; Çelik, s. 102; Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki ayrılığa ekonomik zâviyeden yaklaşan yorumlar da vardır. Stefanos Yerasimos, 1054’teki ayrılık için şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Katoliklikle Ortodoksluk arasında 1054’te patlak veren büyük mezhep ayrılığı aslında, iki ekonomi arasındaki kopuşmanın o çağa has bir biçim içinde açığa vurulmasıydı. Bu tatsız sürprizle birlikte Bizanslılar, onun kadar tatsız başka bir gerçeğin de farkına varabildiler. Ansızın düşmanları hâline gelen Latinler’in, Bizans ekonomisinin çarklarıyla bütünleşmeleri hiç de eskisinden az değildi. O zaman Bizans Devleti, İtalyan sitelerine karşı geleneksel kurnazlıklarını, onları birbirine karşı kullanarak uygulamaya kalktı. Ama bu tedbir, kâh ona, kâh öbürüne verdiği imtiyazlar yığınının çoğaltmaktan ve Bizans ekonomisinin köleşmesini iyice hızlandırmaktan başka işe yaramadı.*”, bk. Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I, Bizans’tan Tanzimat’a**, terc. Babür Kuzucu, Belge yay., İstanbul 2015, s. 72 – 73.

⁸⁰³ Baştav, s. 153.

kiliseler arasındaki bu kesin kopuş, Angold'un ifadesiyle; “*Batı'nın Bizans ile ilişkilerini derinden etkileyen önemli bir değişimdi*”.⁸⁰⁴

Kanaatimizce, Doğu ve Batı⁸⁰⁵ kiliseleri arasındaki bu bölünme, Bizans iç siyâsi dengeleri bakımından da önemli sonuçlara yol açmıştır. Daha önce de değindiğimiz üzere kiliseler arasındaki bu kopuş, Bizans'a daha bağımsız hareket etme fırsatı verdiği şeklinde değerlendirilmekle beraber; İmparator Monomakhos dönemindeki bu önemli gelişme, Bizans İmparatorluğu'nda mevcut olan sivil ve asker hizipleri arasındaki ayrışmaya ilâve olarak; İmparatorluk kurumunun temsil ettiği seküler iktidarın karşısına, artık daha da belirgin hâle gelmiş olan Ortodoks Kilisesi'nin temsil ettiği dînî iktidarı getirmek suretiyle, yeni bir kutuplaşmaya daha zemin hazırlamış oluyordu.⁸⁰⁶

B. KÜLTÜREL HAYAT VE ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİ

Gerek dünyada ve gerekse ülkemizde Bizans çalışmaları, genellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nun siyâsî, askerî, diplomatik, sosyal, ekonomik ve dînî-Kilise tarihine odaklanmıştır. Bununla birlikte, özellikle Türkiye dışındaki Bizans Araştırmaları, entelektüel tarih geleneklerinin şüphesiz tamamen dışında kalmamıştır. Bu cümleden

⁸⁰⁴ Michael Angold, “ Belle Epoque Or Crisis? (1025–1118) ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 602; Latin Hristiyanlığının Bizans ile ilişkileri bağlamında hatâ ve sevap muhâsebesine yoğunlaşan bir makale için bk. Tia Kolbaba, “ The Virtues and Faults of The Latin Christians ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 114 – 130.

⁸⁰⁵ Burada kısaca değinmeden geçmek istemediğimiz bu Doğu – Batı ayrımı, yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır ve Batı'nın uzamsal olarak neye tekâbüle ettiği konusundaki tartışmalar sürmektedir. Batı'nın tanımı konusunda araştırmacılar farklı argümanlar kullanabiliyor ve bu tanımı amaçlarına uyacak şekilde ustaca değiştirebiliyorlar. Batı teriminin kökeninde yer alan ve hâlen de anlamını sürdüren öz, ezelden beri Latin Hristiyan âlemi olmuştur ve son tahlilde bu terim Batı Roma İmparatorluğu'ndan türetilmiştir. Kelimenin kökenine yönelik arayış biraz daha derinleştirildiğinde ise antik Yunanistan'a kadar gidilmektedir. Macar biliminsanı Jenő Szűcs'ün çarpıcı şekilde işaret ettiği üzere “ *Avrupa'da yaşanan en önemli tarihsel yarılma Latin Kilisesi'nin Europa Occidens'ini (Batı Avrupa), Bizans etkisi altındaki Ortodoks topraklarından ayıran bölünme oldu. 'Batı' olarak adlandırılan ve Latin Hristiyanlığı ile ilişkilendirilen bu kültürel alan, ilk olarak Ortaçağ'da kullanılmaya başlandı ve kısa süre sonra, hem Orta hem de Batı Avrupa'yı kapsayacak şekilde genişledi* ”, bk. Martin W. Lewis ve Karen E. Wigen, *Kıtalar Miti: Meta Coğrafyanın Eleştirisi*, çev. Emre Dikici, Monografi yay., İstanbul 2021, s. 57.

⁸⁰⁶ Doğu (Konstantinopolis) ve Batı (Roma) kiliseleri arasındaki Schisma (kesin ayrılık) sonrasında oluşan ve Avrupa'nın teopolitik bölünmesini gösteren harita için bk. EK'ler kısmı Harita 2.

olarak; Bizans teolojisi, Bizans'ta Felsefe, Bizans'ta Rhetorik, Bizans dönemi metinleri üzerinde yapılan edebî-tarihsel analizler gibi alanlarda özellikle son dönemlerde ciddi bir canlanmanın olduğunu görüyoruz.⁸⁰⁷ Bu çalışmamızla incelemekte olduğumuz İmparator Monomakhos döneminini de kapsayan XI. yüzyıl Bizansı'nda askerî ve siyâsî alanlardaki başarısızlıklara rağmen, entelektüel yaşamın birçok alanında önemli gelişmeler ve yenilikler yaşanmıştır. Çalışmamızın bu kısmında, İmparator Monomakhos döneminin entelektüel alanda şâhit olduğu gelişmelere değinilerek, bu bağlamda, dönemin genellikle en dikkat çekici entelektüeli olarak kabul edilen Mikhail Psellos'a yer verilecektir.

IX. Konstantinos Monomakhos dönemi, içeride ve dışarıda çok çeşitli olaylara ve birçoğu felâket boyutundaki gelişmelere rağmen, kanaatimizce, kültürel anlamda önceki çoğu döneme göre hayatın daha canlı ve renkli geçtiği bir devre olmuştur. İmparatorun kendisinin bir entelektüel olmadığı, aynı hanedana mensup mesela bir VII. Konstantinos Porphyrogennetos gibi telif ettiği eserler bulunmadığı malûm olmakla beraber; eğitim, kültür, sanat ve bunun bir dalı olan mîmârî alanlarında önemli icraatlara önayak olduğu târihen iyi bilinen gerçekler arasındadır. Daha önce de değindiğimiz üzere, Bizans bürokrat aristokrasisinin tipik bir temsilcisi olan İmparator Monomakhos, siyâsî dirâyet ve yönetimdeki başarısı bakımından misâlen bir II. Basileios ile mukâyese dahi edilemez; fakat Bizans tarihinin en kudretli hükümdarlarından biri olan bu selefinin oldukça katı ve kültürel mânâda çorak dönemine; yine câhil ve sıkıcı olarak değerlendirilen '*köylü Paphlagonialılar*'⁸⁰⁸ devrine göre, kanaatimizce kültür ve sanat alanında çok daha verimli bir döneme liderlik ettiği rahatça söylenebilir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ Bizans'ın entelektüel tarihi konusunda Türkçe'ye tercüme edilerek henüz yayımlanan bir makaleler derlemesinde de, bu konuya dâir çok önemli ve ufuk açıcı bilgiler yer almaktadır, bk. Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou (ed.), *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, *Giriş*, s. 21 vd.

⁸⁰⁸ Mikhail Psellos, Paphlagonia'lı köylü kökenli IV. Mikhail ve V. Mikhail'in mensup olduğu kökenlerinden, ihsas ederek biraz da küçümsemeyle bahsetmektedir. Psellos, IV. Mikhail'den bahsederken: "*Helen kültüründen tamamen mahrum olduğunu*" ifade etmektedir, bk. Psellos, s. 44 - 45, terc. Demirkent, s. 55; Psellos, V. Mikhail'in ailesinden bahsederken de şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Babası tarafından ailesi tamamıyla değersiz ve önemsizdi. Babası ücra bir köyden veya dünyanın acayip bir köşesinden gelmişti. Ne tahıl üretir, ne bağcılık yapardı – doğrusunu söylemek gerekirse bir*

İmparator Monomakhos döneminde Bizans başkentinin hafif ve zarif hayatı hiç de küçük görülemeyecek kadar çekiciliğe sahipti. Onun dönemini, özellikle *Bizans fikrî hayatının kurumaya yüz tutmuş olan dallarının yeni bir tomurcuklanma devresi* olarak vasıflandıran Ostrogorsky, şüphesiz ki doğru bir tespitte bulunmaktadır. Dönemin aydın tabakası, memur asâlet sınıfının da önemli temsilcilerini kapsamaktaydı. Bu münevver tabakayı oluşturan isimler arasında; bir Bizans dönemi hümanisti olarak vasıflandırılan, çok yönlü âlim, tarihçi – filozof Mikhail Psellos; devrin önemli hukukçusu Ioannes Ksiphilinos; başnâzır / μεσάζων⁸¹⁰ sıfatıyla devlet işlerini üst düzeyde yürüten Konstantinos Leikhudes⁸¹¹ gibi şahıslar bulunmaktaydı.⁸¹²

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos devrinin, yukarıda isimleri zikredilen aydınları arasında özellikle dikkati çeken ve ön plana çıkan, hiç kuşkusuz Mikhail Psellos'tur.⁸¹³ Psellos, sadece kalemi ve ifâde yeteneği güçlü bir tarihçi değil, aynı zamanda daha pekçok özelliği olan bir münevverdir. Bizans edebiyatının ve kültürünün özelliklerini belki de en iyi tanımlayan isimdir. Felsefe, teoloji, belâgat, hukuk, retorik gibi çok farklı alanlarda yazın faaliyetinde bulunmuştur. Geniş bir spektruma yayılan öğrenme arzusu ve bireyselliği onu XI. ve XII. yüzyılların hümanizmasının belki de en

dönüm arazisi bile yoktu. Bakacak ne davarı ne de koyun sürüsü vardı...”, bk., Psellos, s. 55, terc. Demirkent, s. 65.

⁸⁰⁹ Ostrogorsky, s. 302.

⁸¹⁰ Mesazōn, / μεσάζων : İmparatorun sırdaşı, imparatorluğun yönetimine emanet edildiği yüksek görevli. XI - XII. yüzyıllarda *mesazōn* terimi yarı resmî bir isim haline geldi ve rütbeyi ilk alan Konstantinos Leikhudes oldu. Mesazōn hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “ Mesazon ” **ODB**, V.2, s. 1346.

⁸¹¹ Psellos, İmparator Monomakhos'un tahta çıktıktan sonra İmparatorluğun idaresini *Başnâzır* sıfatıyla teslim ettiği Konstantinos Leikhudes hakkında, *Khronographia*'sında şu ifadeleri kullanmaktadır: “IX. Konstantinos tahta çıktığında, uzun bir deniz yolculuğundan sonra limana ulaşan bir adam gibi, artık dinlenme vaktinin geldiğini düşünmüştü. Bu sebeple imparatorluğun idaresini başka birine vermişti. Bu centilmen, asil menşeli olup, birinci sınıf bir âlim, hitâbet ilminin bütün kollarında deneyimli, akıllı bir konuşmacı ve tecrübeli bir politikacı idi. Retorik (olağanüstü ikna kabiliyeti sayesinde, bu sanatta çok üstün yeri vardı) çalışmalarının dışında medenî hukuk da okumuştur. Bu çok yönlülük, ona, kanunî yorumların zor noktalarını açık bir dille ifade imkânını veriyordu...Nutuk verirken zarif ve saf bir Attika üslûbu kullanırdı, fakat günlük işlerde sıradan bir insanın düzgün ifadesiyle sade konuşurdu. Saygıdeğer bir görünüştü ve güzel bir vücut yapısı vardı. Aynı zamanda berrak ve tannan sesi de etkileyici idi. Sarayın balkonunda İmparatorun emirlerini okurken sesi son derecede güzeldi...”, bk. Psellos, s. 169 – 170, terc. Demirkent, s. 173 – 174.

⁸¹² Ostrogorsky, s. 302 – 303.

⁸¹³ Mikhail Psellos hakkında, aşağıda ayrı bir başlık altında, daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

iyi örneklerinden biri hâline getirmiştir.⁸¹⁴ Psellos gibi, döneminin en önemli bir münevverinin, kültür ve eğitime özel önem veren İmparator Monomakhos tarafından özellikle önemsendiği ve himâye edildiğini görmekteyiz. Nitekim Psellos, İmparator Monomakhos'un sekreterliğine atandığı zaman, yeni makamına yakışır daha güzel bir ev bulmaya mecbur olduğunda, bizzat İmparator ona yardımcı olmuştu.⁸¹⁵

İmparatorun çevresindeki, dönemin diğer entelektüelleri arasında yer alan hukukçu Ioannes Ksiphilinos'un muhteşem hâfızasıyla imparatorluğun tüm kanunlarını ezbere bildiği ifade edilmiştir.⁸¹⁶ Eski Yunan ve Roma hukuk sistemlerinden beslenen Bizans hukuk anlayışı, “ Έννομος Πολιτεία, έννομος άρχή ” (yasal devlet, yasal otorite) nosyonuna dayanmaktaydı. Yunan - Roma kökenine dayanan Bizans uygarlığı, yasama geleneğine sahip bir hukuk sistemini sürdürmekte ve sosyal hayatın kapsamı içindeki vasiyetler, evlilik sözleşmeleri ve ticârî ahidnâmeler dâhil, en önemli belgeleri hazırlamak için hukukçuların yetkinliğini kullanmaktadır.⁸¹⁷ Sadece IX. ve XI. yüzyıllar arasına tarihlenen dört önemli hukuk kitabı; *Prochiron* (872), *Eisagoge* (880), *Basilics* (900) ve *Epitome* (921) hazırlandığı bilinmektedir.⁸¹⁸ Kanaatimizce, bu tarihî arkaplan dikkate alındığında, İmparator Monomakhos döneminde meşhur hukukçu Ioannes Ksiphilinos'un Hukuk okulunun başına getirilmesi tesâdüf olarak görülmemeli, bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

814 Gregory, s. 279.

815 İmparatorlar, kendilerine yakın saray maiyyetlerine mevkîlerine göre evler tahsis ederlerdi. Bunun bir örneğini, Mikhail Psellos, İmparator Monomakhos'un sekreterliğine atandığı zaman, ileride imparator olacak Konstantinos Dukas ile arkadaşlığının başlangıcını anlattığı bir pasajda hikâye etmektedir: “...Konstantinos Monomakhos'un sekreteri oldum. O zaman yirmibeş yaşında idim. Bu durumda daha şatafatlı, gösterişli bir hayat tarzını benimsemeye ve içinde yaşayacağım daha güzel bir ev bulmaya mecbur oldum. Hatta bu hususta bana İmparator yardımcı olmuş, arkadaşımın (X. Konstantinos Dukas) evini almama izin vererek, ona karşılığında bir mâlikâne bahşetmişti...”, bk. Psellos, s. 235, terc. Demirkent, s. 246; Paul Magdalino, *Ortaçağ'da İstanbul Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, KÜY yay., İstanbul 2017, s. 56.

816 Norwich, s. 255.

817 Gilbert Dagron, “ Lawful Society and Legitimate Power: “ Έννομος Πολιτεία, έννομος άρχή ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 28.

818 J. H. A. Lokin, “The Significance of Law and Legislation in the Law Books of the Ninth to Eleventh Centuries ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 71.

İmparator Monomakhos döneminde asıl önemli ve daha dikkat çekici atılımlar eğitim alanında gerçekleştirilmiştir. Entelektüel İmparator VII. Konstantinos *Porphyrogennetos*'un ölümünden sonra terkedilen eğitime yönelik imparatorluk himâyesi, Monomakhos'un teşvikiyle yeniden diriltildi.⁸¹⁹ İmparator Monomakhos, yüksek öğrenim kurumunun⁸²⁰ yeniden tesis edilmesi için Mikhail Psellos, Ioannes Ksiphilinos, Konstantinos Leikhudes ve Psellos'un üstadı şâir ve bilgin Ioannes Mauropous'un teşebbüsleri neticesinde, 1045'te Konstantinopolis'te bir Felsefe ve bir Hukuk yüksek okulu⁸²¹ kurulmasına önayak oldu.⁸²² Hukuk yüksek mektebinin başkanlığına *hukukun koruyucusu / nomophylaks*⁸²³ unvânıyla Ioannes Ksiphilinos⁸²⁴

⁸¹⁹ Anna Komnena, “*Basileios Porphyrogennetos* (II. Basileios) zamanından Konstantinos Monomakhos zamanına kadar halkın çoğu tarafından eğitim ihmal edildi, fakat tamamen yok olmadı ve sonradan tekrar ayakları üzerine kalktı” ifadelerini kullanmaktadır. Bk. Anna Komnena, *Aleksiad*, v. I, L. V, s. 257; terc. Umar, s. 171; krş. Vasiliev, s. 421; Cyril Mango, *Bizans - Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY yay., İstanbul 2011, s. 156 – 157.

⁸²⁰ Bizans İmparatorluğu'nda yüksek öğrenim kurumları konusunda sürekli ve örgütlü bir üniversite eğitimi düzeni olmadığı ileri sürülmüştür. Bu iddiayı dile getiren Ernest Barker, böyle bir eğitim düzeninin olmayışından Bizans kültürünün bazı bakımlardan kazançlı çıkmışsa bile, bu yokluğun acısını da çektiğini ifade etmiştir. Barker, kazancı; “*kültürün kibar toplumun genel bütünlüğü içinde ve bu toplumca – Kilise, Saray, başkentte yaşayan aydınlar ve kamu görevlisi sınıfları – geliştirilmesiydi. Bizans kültürü, genel bir toplumsal hazineydi*”, ifadelerini kullanarak; Üniversitenin ise uzmanlığa ve teknik diye adlandırılan şeye kaçtığını, bilginlik ve kültür alanına profesyonelliği getirdiğini belirtmektedir. Barker, Bizanslı bilginlerin uzman olmadıklarını, tersine ilgilerinin çok geniş olduğunu ve profesyonel olmadıklarını savunmaktadır. Ona göre, Bizanslı bilginler, Kilise ve Devlet yaşamında genel deneyimi olan kimselerdi. Üstün olan yanları buydu. Öte yandan, kalıcı bir bilgince araştırma geleneğini, doğruluk ve kesin bilimin değişmez ölçütlerini düzenli olarak devam ettirebilecek sürekli bir üniversitenin yokluğunun acısını da çekiyorlardı. Barker, IX. Konstantinos Monomakhos'un 1045'te önayak olduğu girişimin, Bizans'ın daha önceki dönemlerinde kurulan fakat ayakta kalmayı başaramayan üniversite kurma deneyimlerinin bir uzantısı olduğunu, ifade etmektedir. Bk. Barker, s. 58 – 59.

⁸²¹ Tarihçi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir hukukçu olan Mikhail Attaleiates, Hukuk yüksek okulunun kurulmasına, eserinde yer vermiştir. Attaleiates, Hukuk okulu kurulduktan sonra, bu okulun başına *nomophylaks* (hukukun koruyucusu) unvanlı birinin atandığını ifade etmektedir. Attaleiates, İmparator Monomakhos'un göksel bilim ve felsefeye de özen gösterdiğini, felsefecilerin başı olarak bilgisi yönünden çağdaşlarının tümünü geçerek seçkinlik gösteren bir adamı (Psellos'u) atadığını, belirtmektedir. Bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 21; terc. Umar, s. 36.

⁸²² Hukuk mektebinin kurulmasının hukukî altyapısı, Ioannes Mauropous tarafından, 1045 tarihinde İmparator Monomakhos için hazırlanan bir *Novella* (yasa) ile sağlanmıştır. Bu *novella*, Hukuk Mektebi'nin başına *nomophylaks* olarak atanan Ioannes Ksiphilinos tarafından yönetilecek bu kurum için araç tedarik edilmesine, yer bulunmasına ve kütüphane oluşturulmasına zemin hazırlamıştır, bk. Bernard Stolte, “Hukuk Düşüncesi”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 165.

⁸²³ *Nomophylaks / Νομοφύλαξ* : “*yasanın koruyucusu*”, IX. Konstantinos Monomakhos tarafından kurulan resmî bir ofis. Bu göreve İlk olarak Ioannes Ksiphilinos getirildi. *Nomophylaks* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “*Nomophylaks*”, *ODB*, V.3, s. 1491 – 1492.

getirilmişti. Yeni kurulmuş olan Hukuk okulu, aynı zamanda geleceğin hâkim ve memurlarının yetiştiği yer olarak önemli bir ihtiyaca da cevap vermekteydi.⁸²⁵ Felsefe öğretimi ise *Trivium* ve *Quadrivium* sistemine göre uygulandı.⁸²⁶ Felsefe bütün bilginin son sentezi olarak kabul edilirken; gramer, hitâbet ve dialektik⁸²⁷ (münâzara) alt kademedede yer alırken; hesap (aritmetik), hendese, mûsîkî ve hey'et (astronomi) üst kademeyi teşkil etmiştir. Felsefe okulunun başına, etkileyici bir “*filozofların konsülü*” (ὑπατος Τῶν Φιλοσοφῶν)⁸²⁸ unvanıyla Mikhail Psellos getirilmişti.⁸²⁹

⁸²⁴ Psellos, *Khronographia*’sında, özellikle, Hukuk okulunun başına *nomophylaks* unvanıyla atanan Trabzon asıllı Ioannes Ksiphilinos ve kendisinin eski hocası Paphlagonia asıllı Ioannes Mauropous hakkında yakınlık ve dostluk hislerini ifade etmektedir: “*Pek çok kişi dostumdu ama ikisinin özel yeri vardı. Bu iki kişi başka şehirlerden gelip büyük başkentimize yerleşmişlerdi. Bu ikisine çok derin sevgim vardı. Bilime müşterek merakımız bizi birbirimize bağlıyordu. İkisi de benden çok yaşlıydı ve gerçeği saklamaktan suçlanmak korkusuyla itiraf edeyim ki, onlar felsefeyi seviyorlardı, fakat ben çalışmalarımnda daha ileriydim. Benimle tanışınca, anlaşıacaklarını hemen hissettiler, aynı şekilde ben de kendi meraklarımın akislerini onlarda gördüm. Birbirimizi tamamlıyorduk. Çalışmalarım gibi, müsaadelerinizle söyleyebilirim ki, rûhî gelişmem de onlardan daha ileri idi. Üstelik saraydaki mevkiim de onlarınkinden yüksekti. Onlardan hiçbir şekilde ayrılmak istemediğim için birisini hemen İmparator’a tanıştırdım. Ötekisi saraya gelmeye pek meraklı değildi ve daha sonra takdim edildi*”, bk. Psellos, s. 175, terc. Demirkent, s. 179, n. 218.

⁸²⁵ İmparator Monomakhos döneminde hukuk okulunun kurulmasının ya da yeniden canlandırılmasının hukuk eğitimini genel eğitimden bağımsız hâle getirip getirmediği açık olmadığı gibi, bu eğitimin hukukçular tarafından verilip verilmediği de tam olarak bilinmemektedir, ayrıca okulun varlığını ne kadar sürdürdüğü konusunda da kesin bilgiye sahip değiliz, bk. Stolte, s. 165.

⁸²⁶ Kuzey Afrikalı ve çoktanrılı bir dinden olan Martianus Capella’nın 410-439 tarihleri arasında yazdığı tahmin edilen *De Nuptiis Philologiae et Mercuri* adlı eseri, Ortaçağ öğretiminde bir çığır açmış denebilir. En azından bir akımı kuvvetlendirmiş, bir geleneğin yerleşmesine yardımcı olmuştur. Eskiçağ ve Ortaçağ’ın önemli bir kısmında eğitimde okullarda uygulanan sisteme göre öğretimde üç ders okutulurdu: gramer, retorik, diyalektik. Bu ilk kümeye *trivium* (üçlü kol) adı verilirdi. Fransızca’da *trivial* kelimesinin “*bayağı*” anlamına gelmesi *trivium*’un öğretimde ilk basamak olmasıyla açıklanır; İkinci kümeye *quadrivium* (dörtlü kol) denirdi. *Bu kümede aritmetik, geometri, astronomi, müzik okutulurdu*. Bk. Süheylâ Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual yay., İstanbul 1998, s. 21 – 22; Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ellwood P. Cubberley, *Eğitim Tarihi I*, çev. Engin Noyan, Yeryüzü yay., Ankara 2004, s. 168 – 175.

⁸²⁷ Dialektike / διαλεκτική : tartışma, akıl yürütme, savlama, kanıtlama sanatı veya ilmi, ayrıntılı bilgi için bk. Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma yay., İstanbul 2004, s. 65 – 68.

⁸²⁸ Hypatos Ton Philosophon / ὑπατος Τῶν Φιλοσοφῶν / Filozofların konsülü: " filozofların başı ", Konstantinopolis’teki felsefe okulunun başkanının unvanıdır. Unvanın kullanımını X. yüzyıla kadar dayandıran görüşler olmakla beraber, görünüğe göre 1047’de İmparator Monomakhos tarafından Mikhail Psellos için tanıtılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “ Hypatos Ton Philosophon ”, *ODB*, v. 2, s. 964.

⁸²⁹ Ostrogorsky, s. 304; Cameron, s. 173; Norwich, s. 255; Jean-Claude Cheynet, “Ortaçağ İmparatorluğu’nun Oluşum ve Gelişimi: Olaylar”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 58; Mango, s. 157.

Bu okullarda önceden olduğu gibi eğitim ücretsizdi. Öğitmenler devlet hazinesinden iyi bir maaş yanında, ipekli giyecek, erzak, Paskalya hediyesi vesaire almaktaydı. Okula, eğitim almak isteyen herkes, sosyal veya ekonomik durumu ne olursa olsun, eğitim alabilmek için yeterli altyapısı olmak kaydıyla kabul edilmekteydi. Hukuk okulunun kuruluşuna dâir yayımlanan buyruk, hükûmetin eğitime bakış açısını ve hukuk alanındaki eğitime verdiği önemi göstermektedir. Bu okulun amacı, İmparatorluk içindeki yürürlükte olan kanunlara âşinâ, yetenekli memurlar yetiştirmektir.⁸³⁰

İmparator Monomakhos'un himâyesinde kurulan yüksek okul, tüm Hristiyan dünyası ve ötesinde ün kazanır. Son iki yüzyıl içinde entelektüel dünyaya Yunanlar değil Müslüman Araplar hâkim olmaya başlamıştı. Şimdi gerçekleşmiş olan eğitim hamlesi ve yüksek öğrenim kurumlarının açılmasıyla, başta Psellos olmak üzere bir dizi bilge adamın ve imparatorun hâmilîği sâyesinde Bizans tekrar eski ününe kavuşmuş ve bir kez daha Avrupa ve Asyalı âlimlerin buluşma noktası hâline gelmişti.⁸³¹ Bu gelişme, özellikle, Geç Antikçağ'da ve Erken İslâm Dönemi'nde Yunanca'nın hâkim olduğu Bizans kültürü ile Arapça konuşulan İslâm dünyası arasında her türlü entelektüel temâsin artmasına yol açmıştır.⁸³² Monomakhos'un döneminde kurulan bu yüksek öğrenim kurumları, Bizans İmparatorluğu'nun bütün ömründe tam teşkilâtli bir üniversiteye en çok yaklaşan şeyler oldu; bunlar, Komnenoslar yüzyılı boyunca ve 1204 yılına kadar yaşadılar.⁸³³

⁸³⁰ Vasiliev, s. 422.

⁸³¹ Norwich, s. 255 – 256; XI. yüzyılın Bizans entelektüel hayatı hakkında derli toplu bir değerlendirme için bk. Angold, s. 76 – 91.

⁸³² Bizans ve Arap dünyası arasındaki entelektüel etkileşimleri konu alan yararlı bir makale için bk. Dimitri Gutas ve Anthony Kaldellis ve Brian Long, “Arap Dünyasıyla Entelektüel Alışverişler”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 75 – 96.

⁸³³ Barker, s. 59; *Üniversitelerin Doğuşu* üzerine telif ettiği çalışmasında, Haskins, *tıpkı katedraller ve parlamentolar gibi, üniversitelerin de Ortaçağ'ın bir ürünü olduğunu* ifade ederek, *kulağa tuhaf gelse de, Yunanlılar ve Romalıların, son yedi sekiz yüzyıldır kullanıldığı anlamıyla üniversiteye sahip olmadıklarını* belirtmektedir. *Bunların elbette yükseköğrenimleri olmakla beraber, bu iki tabirin eş anlamlı olmadığını* kaydeden Haskins, *hukuk, retorik ve felsefede eğitimleri son derece ileri olmakla beraber, bunlar, mevcut sürekli eğitim müesseselerini teşkil edecek şekilde düzenlenmemişti*, ifadelerini

İmparator Monomakhos dönemi yükseköğrenim kurumları bahsine, Türk bilim tarihçisi Adnan Adıvar'ın bu konu hakkındaki, bizce önemli olan katkı ve görüşleriyle son vermek uygun düşecektir. Adıvar, Bizans'ın yükseköğrenim kurumlarından bahsederken XI. yüzyıla kadar 'Üniversite' adını kullanmamak gerektiğini, çünkü Bizans'ın ilk devirlerinde 'Üniversite' ismini kullanmanın sarıh bir zaman aykırılığı (*anakronizm*) olacağını ifâde etmektedir. İmparator Iustinianus (527 – 565)'un Atina'da Neo- Platonik felsefe sistemini takip eden *Akademi*'yi 529 senesinde Hristiyanlığın tesiri altında kapatmasından sonra, çeşitli aralıklarla Bizans'ta yükseköğrenim kurumlarının açılıp kapandığını kaydeden Adıvar, Konstantinopolis'te İmparator II. Theodosios (408 – 450) döneminde açılan yüksekokulun adının 'Auditorium' olarak geçtiğini, VII. yüzyılın başında İmparator Herakleios (610 – 641) zamanında faaliyet gösteren okulun adını ise 'Pandidactirion' olarak belirtmektedir. Adıvar, daha geriye giderek, Büyük Konstantinos dönemindeki *büyük mektebin* adının Οἰκουμηνικόν διδασκαλείον / *Oikoumenikon didaskaleion* (umûmî tadrîs müessesesi) olduğunu, bu okulun büyük hocalarına ve rektörlerine Οἰκουμηνικός διδάσκαλος / *Oekoumenikos didaskalos* tâbir edildiğini ifade etmektedir. Adıvar, günümüzde 'Üniversite' adıyla diğer tahsil kurumlarından ayırt ettiğimiz ilim ocağına Bizans döneminde sâbit ve müstakil bir unvan verilmemiş olduğunun anlaşıldığını belirterek, hattâ yeni Yunanistan'ın Atina'da ilk üniversitesi açıldığı zaman ona da batıdaki gibi *Université*'ye benzer bir isim vermek yerine, 'bütün ilimler müessesesi' mânasına *Panepistimeion* ismi verildiğini kaydetmektedir.⁸³⁴ Adıvar, İmparator Monomakhos döneminde açılan yükseköğrenim kurumu için artık 'Üniversite' tâbirinin kullanılabileceğini, bu kurumun çatısı altında bulunan Felsefe okulunun ruhunun Psellos olduğunu, her taraftan onun kürsüsü etrafına talebeler toplandığını, İran'da hattâ Habeşistan'da bile Psellos'un isminin bilindiğini ifade etmektedir.⁸³⁵

kullanmaktadır, bk. Charles Homer Haskins, *Üniversitelerin Doğuşu*, çev. Salim Korkmaz, AlBaraka Yay., İstanbul 2022, s. 13.

⁸³⁴ A. Adnan Adıvar, " Bizans'da Yüksek Mektebler ", *Tarih Dergisi*, c. V, sa. 8'den ayrı basım, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 6 – 7.

⁸³⁵ Adıvar, s. 26 vd.

İmparator Monomakhos döneminde Bizans yazılı kültürüne yaptığı katkılar bakımından en önde gelen isim kuşkusuz Psellos'tur. Onun yaşadığı ve eserlerini ürettiği XI. yüzyıldan önce de Bizans'ın klasik antik kültüre önemli katkıları olmuştu. Eleanor Dickey'in ifadesiyle; Bizanslılar, antik edebiyat eserlerinin aktarılmasında hayati bir rol oynamışlardır. Fakat Bizanslılar, erken dönemde, şiire nazaran düzyazıyla daha fazla ilgilenmişler, hayâl gücüne dayanan eserlerden çok, tarihî, geleneksel, felsefî, retorik veya bilimsel değeri olan klasik eserleri tercih etmişlerdir. Günümüze daha çok imparatorluk dönemi nesrini (örnek olarak, Plutarkhos, Loukianos, Aelios, Aristoides) içeren, ancak Arkaik Dönem şiirinin ve Aristofanes dışında komedyanın pek yer bulamadığı bir Yunan edebiyatı külliyyatının kalması, Bizanslıların bu tercihinin bir neticesidir. Kısacası, Yunan edebiyatı külliyyatının mevcut hâlini Bizans bilim insanlarının tercihleri şekillendirmiştir. Akademik faaliyetlerin semereli eserler verdiği Orta Bizans döneminden, özellikle de X. yüzyıldan günümüze intikâl eden yaklaşık 30.000 maddeden oluşan geniş kapsamlı edebiyat ansiklopedisi *Souda*⁸³⁶ ve *Digenes Akrites Destanı*⁸³⁷ gibi muazzam içeriklerden ziyade, XI. yüzyılda belirli antik metinler

⁸³⁶ X. yüzyılda hazırlanmış olan Bizans ansiklopedisi *Souda* / Σουδα hakkında bilgi için bk. A. Kazhdan, "Souda", *ODB*, v.3, s. 1930 – 1931; *Souda*, ilk önce Immanuel Bekker tarafından neşredilmiştir: *Suidae Lexicon*, (nşr.) Immanuel Bekker, Typis Et Impensis Georgii Reimeri, Berolini 1854; *Souda*'nın başka bir neşri daha vardır, *Suidae Lexicon*, (ed.) A. Adler, 5 cilt, Leipzig, 1928 – 1938.

⁸³⁷ *Digenes Akrites* / Διγενής Ἀκρίτης, günümüze ulaşan tek Bizans destanıdır. Destan, Basileios Digenes Akrites adlı bir savaşçının soyunu, evliliğini, vahşî hayvanlara ve insanlara karşı verdiği mücadeleleri ve nihayet ölümünü konu edinmektedir. 1868'de Trabzon'daki Sümela Manastırı kütüphanesinde keşfedilen ilk nüshası 1875'te yayımlanmış olan *Digenes Akrites*, Ortaçağ'daki diğer destanlardan farklı olarak millî bir destan değildir. Destanın kahramanı, babası Hristiyanlığı kabul eden Arap bir emîrdir ve genellikle Hristiyan haydutlara karşı savaşmıştır. Bu çelişki, destan kahramanının adına da yansımıştır; *digenes* "çift soylu" anlamına gelen bir sıfat olup, *akrites* ise "uc beyi, uc askeri" demektir. Destanın bir çeviri ve yorumunu yapan John Mavrogordato'ya göre, *Digenes Akrites Destanı*, Bizans'ın doğu sınırlarının tek sâkin dönemi olan İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un hüküm sürdüğü yıllarda kaleme alınmıştır, bk. John Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Edited with an introduction, translation and commentary, Clarendon Press, Oxford, 1956, s. Ix1 – Ixxxiv: "Shall We guess that the *Digenes* was written during the reign of Constantine IX. Monomachos (1042 – 54) during which 'almost complete peace reigned on the frontier of Syria and Mesopotamia?'"; Destanın XII. yüzyılda yazıldığı görüşü de ileri sürülmüştür. *Digenes Akrites* Türkçe'ye de çevrilip yayımlanmıştır, bk. Richard C. Dietrich (haz.), *Digenes Akrites -Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı*, TVYY, İstanbul 2009; Eserin Grottaferrata ve Escorial versiyonlarının Yunanca–Türkçe olarak çevirisi için bk. Barış Baysal (çev.), *Digenes Akrites – Anadolu'nun Büyük Destanı*, Kalkedon yay., İstanbul 2009.

üzerinde yoğunlaşma olduğunu görmekteyiz. Psellos'un tam da bu anlamdaki kırılma aşamasını temsil ettiğini söyleyebilmemiz mümkündür.⁸³⁸

B.1. TARİHÇİ VE FİLOZOF MİKHAİL PSELLOS (1018 - 1081 DOLAYLARI)

Bizans'ın en büyük filozof ve tarihçilerinden biri, ayrıca Ortaçağ⁸³⁹ dünyasının ilk büyük hümanisti olarak kabul edilen, kanaatimizce de bu nitelikleri hakettiğine inandığımız Konstantinos Mikhail Psellos, 1018 yılında Konstantinopolis'te doğdu.⁸⁴⁰

⁸³⁸ Eleanor Dickey, “Klasik Bilim: Bizans Katkısı”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021, s. 58 – 64. Bu makale, Bizans'ın Klasik bilime olan katkısını anlamak bakımından, kanaatimizce oldukça yararlı bir çalışmadır. Dickey, makalesinde, günümüzde özellikle Batılı akademik çevrelerde Bizans'ın klasik bilime katkısını hafife alan yaklaşıma eleştirel bir bakışla karşı çıkmaktadır.

⁸³⁹ Ortaçağ, felsefî bakımdan, insanlık tarihinin, üzerinde çok farklı yargıların ileri sürüldüğü bir dönemdir. Kimi düşünürler için *Ortaçağ bir aptallık dönemidir* (Voltaire); kimileri için düşünmenin, soyut düşünmenin ulaştığı doruk noktasıdır (E. Gilson); kimileri içinse *çeşitli görüşlerin kaynaştığı bir çok renklilik, çeşitlilik dünyasıdır* (P. Vignaux). Birkaç yıl önce vefat eden, dünyaca ünlü Ortaçağ uzmanı, göstergebilimci ve tarihçi Umberto Eco, *Gülün Adı* adlı romanında Batı Ortaçağını bütün unsurlarıyla, olumlu olumsuz yanlarıyla ve başarıyla yansıtmıştır. Yapıt, Ortaçağ'ı tüm öznelilikleriyle, özellikle düşünme biçimiyle, insanıyla, insanlararası ilişkileriyle, kurumlarıyla anlatıyor. Bk. Betül Çotuksöken, *Ortaçağ Yazıları*, Kabalcı yay., İstanbul 1993, s.57 vdd.; Ortaçağ düşüncesinin edebiyata en başarılı yansımalarından biri olan Umberto Eco'nun *Gülün Adı* adlı eserinde, Felsefe-Din, akıl-inanç, imparatorluk-kilise, manastır-kitaplık, papa-imparator, hoca-öğrenci, usta-çırak ilişkileri, aslında Batı Avrupa Ortaçağı bağlamında işlenmekteyse de, burada sayılan tüm ilişki biçimleri, farklı içeriklerle olsa da, Bizans Ortaçağı bakımından da geçerlidir kanaatindeyiz. Mikhail Psellos'un da, XI. yüzyıl Bizans'ında, çok yönlü bir bilim adamı ve tarihçi olarak, döneminin tüm kurumlarıyla ilişkileri olmuş; imparator, saray, kilise, manastır, kitaplık gibi şahıs ve kurumlarla muhatap olan Psellos, şahit olduğu olayları, tanıdığı şahsiyetleri, kısacası dönemin panoramasını bizzat kaleme aldığı, başta *Khronographia* adlı tarih kitabı olmak üzere sayısız eseriyle günümüze intikal ettirmiştir.

⁸⁴⁰ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XV; Neville, Stratis Papaioannou, *Michael Psellos-Rhetoric and Authorship in Byzantium*, CUP, Cambridge 2016, s. 4; Leonora Neville, *Guide To Byzantine Historical Writing*, CUP, Cambridge 2018, s. 137; Zervos, Ch., *Un Philosophe Neoplatonicien Du Xle Siécle Michel Psellos*, Paris, Editions Ernest Leroux , 28, rue Bonaparte, 28 , 1919, s. 61, (Fransız lisânına maalesef vâkıf olmadığımız için, Psellos konusunda hazırlanmış olan bu doktora tezinden tamamiyle istifade edemediğimizi üzüntüyle belirterek, sadece Psellos'un doğum yeri ve tarihi konusunda faydalandığımız bu kıymetli çalışmayı, başka araştırmacıların bilgisine sunmak maksadıyla dipnotumuzda ve Kaynakçamızda göstermek istedik); Jenkins, s. 447; Psellos hakkında bir biyografi kaleme alan Lyubarsky, Psellos'un doğum tarihini 1018 yılı olarak verir ve onun doğum yeri hakkında ise hâlâ çelişkili görüşlerin dile getirildiğini ifade ederek, Psellos'un Konstantinopolis'i kendi anavatanı olarak adlandığını kaydeder, bk. Lyubarsky, Y. N., *Mikhail Psell: Lichnost' i Tvorchestvo* (Mikhail Psellos: Kişilik ve Yaratıcılık), *Vizantiyskaya Biblioteka*, (ed.) G. G. Litavrin, Sankt Peterburg, 2001, s. 213 – 214: “ Михаил Пселл (светское имя Константин или Констант) родился в 1018. О месте рождения Пселл а и поныне высказываются противоречивые (вопрос этот отнюдь не праздный, как мы увидим далее). Сам Пселл называет своей родиной Константинополь”; Diğer bazı

Çok özel niteliklere sahip olan⁸⁴¹ ve kültür sahasında son derece verimli etkinliğiyle tanınan⁸⁴² Psellos, yönetim, eğitim, retorik, felsefe, tarih, hukuk gibi farklı alanlarda faaliyette bulunan, çok yönlü bir entelektüel olarak karşımıza çıkmaktadır. Muazzam külliyâtı; 500’den fazla mektup⁸⁴³, felsefî dersler, edebî analizler ve bizzat şahit olduğu döneminin olaylarını ihtiva eden tarih eseri *Khronographia*’sı ile, hayranlık ve saygı uyandırmıştır.⁸⁴⁴ Fakat Psellos, herşeyden önce, bir filozof olarak görülmüş ve kendisine tevcih edilen “*filozofların konsülü*” unvanıyla onur duymuştu. Felsefeyi, *retorik* ve *hukuk* olmak üzere iki ilim ile özel bir ilişkisi olan tüm bilgi dallarını

araştırmacılar, Psellos’un doğum yeri olarak Nikomedia (İzmit)’yı vermektedirler. Bk. Barker, s. 139; Giovanni Pascucci, *Klasik Filolojinin Temelleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1990, s. 35.

⁸⁴¹ Pascucci, s. 35.

⁸⁴² Ostrogorsky, s. 303.

⁸⁴³ Papaioannou, *Bizans epistolografisi* üzerine yazdığı makalesinde, Bizans mektup yazıcılığını siyaset ve edebiyatın kesiştiği bir yere yerleştirmenin uygun olacağını ifade etmektedir. Papaioannou’ya göre, Bizans’ın en önemli mektup yazarlarından biri olan Ioannes Mauropous ve öğrencisi Psellos, kariyerlerinin başlarında birinci gruba, daha sonra ikinci gruba dahil olacak entelektüeller ve icracılardı, bk. Stratis Papaioannou, “ Letter – Writing ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 189 – 191.; Mullet, *XI. yüzyıl mektup yazıcılığı konusunda elde mevcut koleksiyonlarda Ioannes Mauropous’un karmaşık koleksiyonu ile, çalışmaları birçok yönden XI. yüzyılı etkileyen Psellos’un koleksiyonuna değinmektedir*, bk. Margaret Mullett, “ The Classical Tradition in the Byzantine Letter ”, *Byzantium and the Classical Tradition*, (ed.) Margaret Mullett, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979, Centre for Byzantine Studies University of Birmingham, Birmingham 1981, s. 87.; Lyubarsky de, Psellos’un mektuplarının ve konuşmalarının muhataplarının ne kadar geniş bir liste oluşturduğunu şu ifadelerle kaydetmektedir: “ *Bu arada, çok sayıda konuşmayla tamamlanan etkileyici bir epistolojik koleksiyon (beş yüzden fazla yayınlanmış mektup), XI. yüzyıl Bizans’ının gerçek bir "insan komedisi" dir. Psellos’un mektuplarının ve konuşmalarının, rütbelerine, pozisyonlarına, sosyal konumlarına ve entelektüel seviyesine göre gruplandırılmış muhataplarının ve kahramanlarının basit bir listesi, yazarın "küçük yazıları" na yansıyan resmin büyüklüğünü gösterebilir* ”: “ Между тем внушительное эпистографическое собрание (более пятисот опубликованных писем), дополненное многочисленными речами, - настоящая " человеческая комедия " Византии XI в уже простое перечисление адресатов и героев писем и речей Пселла сгруппированных по их рангам, должностям, социальному положению и интеллектуальному уровню, могло бы показать грандиозность картины, отразившейся в " малых сочинениях " писателя ”, bk. Lyubarsky, s. 233.

⁸⁴⁴ Jenkins, s. 447; Stratis Papaioannou’a göre Psellos, Bizans kültürü araştırmacıları arasında gerçekten de iyi bilinen bir şahsiyettir. Papaioannou, Psellos’un külliyatı, el yazmaları aktarımı ve modern bibliyografyası hakkında yakın zamanda yapılan bir incelemede, aralarında 163 düzmece başlık (Psellos’un ismine eşlik eden otorite havasının kesin bir işareti), yaklaşık 1790 ortaçağ ve erken modern el yazması olmak üzere 1176 metin kaydedildiğini, ifade etmektedir, bk. Papaioannou, s. 1 – 2; Psellos’un, retorik üzerine olan çalışmaları yanında, gelişmiş kompozisyon teknikleri ve antik metinlerin felsefî açıdan yorumlanmasında da eşsiz bir ustalığa sahip olduğu ifade edilmiştir. Psellos’un edebiyat eleştirileri konusunda bir değerlendirme için bk. Manolis Bourboulakis, “ Bizans’ta Edebiyat Eleştirisi ve Klasik Miras ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 118 vd.

taçlandıran ve kucaklayan bir şey olarak görmüştür. Psellos öncelikle felsefeye ve bilginin daha teorik yönlerine ilgi duyuyordu.⁸⁴⁵

Mikhail Psellos, sosyal bakımdan orta halli bir ailenin⁸⁴⁶ çocuğu olarak dünyaya gelmiş, beş yaşında iken okula başlamış, üç yıl sonra ilköğrenimini tamamladığında, bundan sonra nasıl bir eğitim görmesi gerektiği konusunda aile meclisi toplanarak yol haritasını çizmeye çalışmıştı. Babası ve amcaları, kendisini geçindirecek bir meslek seçmesinin isâbetli olacağını savundular. Buna mukâbil, çocuğunun yetenek ve kapasitesini muhtemelen daha iyi teşhis etmiş olan annesi Theodote, oğlunun eğitime devam etmesi ve yüksek öğrenim görmesi fikrini savunmaktaydı. Aile meclisindeki tartışmalar sonucunda, annesinin ısrarıyla Psellos'un eğitime devam etmesine karar verildi. Zekî ve yetenekli bir çocuk olduğu daha küçük yaşlarında belli olan Psellos, eğitim hayatının bundan sonraki aşamasında da başarılı olmuştur.⁸⁴⁷ Öyle ki, daha on yaşlarındayken, Antik Yunan edebiyatının büyük şâiri Homeros'un İlyada eserine ilâve olarak, pek çok şiiri hâfızasında tutuyor ve duygulu bir şekilde okuyordu.⁸⁴⁸ Zira,

⁸⁴⁵ George T. Dennis, “ A Rhetorician Practices Law: Michael Psellos ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 187 – 188.; Lyubarsky, Psellos'un ‘*filozofların konsülü*’ unvanıyla Felsefe okulunun başına atanmasının, Konstantinopolis’te bu dönemde üniversitenin kurulmasıyla, hukuk ve felsefe okullarının açılmasıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir, bk. Lyubarsky, s. 218: “ В это же время Пселл достигает ранга первого ученого и ректора в государстве и назначается и потом философов. Назначение это связано с крупнейшим событием в культурной жизни Византии XI в.- открытием так называемого Константинопольского университета, а по сути дела двух отдельных школ: юридической и философской ”.

⁸⁴⁶ Lyubarsky, Psellos'un annesi Theodote'in statü bakımından çok yüksek olmayan bir aileden geldiğini belirterek, büyükbabası ve büyükannesinin ileri yaşlara dek yaşadıktan sonra, XI. yüzyılın 40'lı yıllarından daha erken olmayan bir tarihte öldüklerini kaydetmektedir, bk. Lyubarsky, s. 214: “Мать Пселла - Теодота происходила, видимо, из семьи не слишком высокого ранга, ее родители - дед и бабка Села, дожив до преклонных лет, умерли примерно в одно и то же время - не ранее 40 - х годов XI в.”.

⁸⁴⁷ Lyubarsky, Psellos'un eğitim hayatının ilk aşaması hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Psellos'un eğitimi üç aşamaya ayrıldı. Beş yıl boyunca, görevi temel okuryazarlığı öğretmek olan bir gramer öğretmeni tarafından eğitim verildiği okula gönderildi” : “Школьное обучение Пселла разделялось на три этапа. Пяти лет он был отдан в школу, где его наставлял учитель грамматики, в задачу которого входило обучение элементарной грамоте”, bk. Lyubarsky, s. 215.

⁸⁴⁸ Psellos, terc. Demirkent, Işın, Giriş, s. XV; Angold, s. 77; Jenkins, s. 448; Papaioannou, s. 4; Psellos, şiirden çok tarih yazımı, felsefe ve teolojiye katkılarından dolayı tanınmakla beraber, onun başarılı ve yenilikçi bir şiir yazarı olduğu da ifade edilmiştir, bk. Livanos, “ Trends and Developments in The Byzantine Poetic Tradition ”, s. 204; Arnott, Psellos'un Klasik kültürün önemli isimleri ve eserlerine ilgisini şu ifadelerle kaydeder: “ *Psellos'un kendisi Homeros, Hesiodos, Yunan lirik şairleri ve trajik ve*

Bizans okul müfredatında başta Homeros olmak üzere Antik Yunan şâir ve yazarlarının, tarihçi ve filozoflarının çoğu kendisine yer bulabilmekteydi. Klasiklere ilgi ve iyi bir eğitim her Bizanslının idealiydi ve ἀπαιδευσία / eğitimsizlik; zihinsel eğitim eksikliği, bir talihsizlik ve dezavantaj, hatta neredeyse bir suç olarak kabul edilirdi. Eğitimin konusu ve şekli Bizans tarihi boyunca çok fazla değişmemiştir. Bu eğitim; okuma yazma ile dilbilgisinin yanısıra, klasikler hakkında bilgi ve diğer klasiklere ilâveten Homeros üzerine yorumlar içeriyordu. Bizanslılar, antik dünyadan öğrenmeye karşı büyük bir saygıyı miras almışlardı ve eski Yunan kültürüne özel bir ilgi duymaktaydılar.⁸⁴⁹

1034 yılında, Psellos henüz 16 yaşında bulunduğu sırada, ailevî bir nedenle eğitimine bir süreliğine ara vermek zorunda kaldı. Ablasının evlilik masrafları nedeniyle iş bulmak ve çalışmak zorunda kalan Psellos, çalışma hayatına, İmparator IV. Mikhail döneminde, Philadelphia (Alaşehir)'da kâtiplik göreviyle bir hâkimin yanında başladı. Bu arada yaşanan bazı ailevî gelişmeler, Psellos'un tekrar Bizans başkentine geri dönmesine neden oldu. Ablasının ölüm acısıyla sarsılan aile, çok geçmeden babasının kaybıyla daha büyük sıkıntıya düşmüştü.⁸⁵⁰ Fakat Psellos'un dirençli ve öğrenme merakıyla dolu tabiatı, bu hayat zorluklarının üstesinden gelmesini sağlamıştı. İçinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen, annesinin sağlayabildiği imkanlar ve motive edici öğütleriyle öğrenim hayatına devam etti. Psellos'un iyi bir eğitim almasında ve yetişmesinde özellikle öğretmeni Ioannes Mauropous'un özel bir yeri vardır.⁸⁵¹

*komik oyun yazarlarını okumuştur; Hristiyan babaları incelemişti; tarihçiler Herodotos, Thukydides ve Ksenophon ile Attika hatiplerini tanıyor ve kendi amaçları için kullanıyordu ”, bk. Peter Arnott, **The Byzantines and Their World**, St. Martin's Press, New York 1973, s. 187.*

849 Hayati Dokdemir ve Mehmet Özbaş, “ Bizans'ta Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış ”, **Proceedings Book of 5th Asia Pasific International Modern Sciences Congress**, (ed.) Ghil'ad Zuckermann, Iksad Global Publishing House, Australia, Sydney 2021, s. 208 – 209.

⁸⁵⁰ Psellos, ailenin üçüncü çocuğudur. İki büyük kız kardeşinden ilki, gelecekteki yazar 16 yaşındayken ölmüştür. Psellos'un babası kızının ölümünden kısa bir süre sonra öldü, annesi 1054 yılına kadar yaşadı, bk. Lyubarsky, s. 214 – 215: “Пселл - третий ребенок в семье. Из двух его старших сестер первая умерла, когда будущему писателю было 16 лет. Отец Пселла умер вскоре после смерти дочери, мать дожила до 1054 г.”.

⁸⁵¹ Lyubarsky, Psellos'un bazen bir ömür boyu süren ve kaderi üzerinde önemli bir etkisi olan ilk bağlarının öğretmeni Ioannes Mauropous'un okulunda başladığını, ifade etmektedir, bk. Lyubarsky, s. 237: “ Первые связи Пселла, иногда длившиеся всю жизнь и оказавшие немалое влияние на его судьбу, завязывались в школе Иоанна Мавропода. Об этой школе сохранились кое-какие сведения

Lyubarsky, Psellos'un eğitiminin üçüncü aşaması olan *rhetorik* eğitime yaklaşık 16 yaşındayken, o zamanın tanınmış bir bilim adamı ve eğitimcisi olan Mauropous'un öğretmenliğinde başladığını kaydetmektedir.⁸⁵² Çok kültürlü bir eğitimci olan ve öğrencileriyle ilgi düzeyini yüksek tutan Mauropous, ilham verici yapısıyla, çok başarılı öğrenciler yetiştirmişti. Ioannes Mauropous'un yetişmesine katkıda bulunduğu öğrencilerinden bir kısmı, ileride Bizans bürokrasisinde ve yönetiminde yüksek mevkileri işgal etmişlerdir. Bu öğrencileri arasında; ileride İmparator olan Konstantinos Dukas; Başnâzır ve Konstantinopolis Patrikliği makamına getirilen Konstantinos Leikhudes; *nomophylaks* unvanıyla Hukuk yüksek okulunun başına getirilen ve daha sonra Patrik olan Ioannes Ksiphilinos, gibi çok önemli isimler yer almıştır. Mikhail Psellos, bu sayılan isimlerin hepsiyle dost olarak, ömür boyu yakınlığını korumuştur. Bu şahıslar, bulundukları konumlarda, XI. yüzyılın ortalarında IX. Konstantinos Monomakhos'un siyâsî bakımdan pek olmasa da, kültürel bakımdan gelişmesine önayak olduğu ünlü "*Makedonya Rönesansı*"na⁸⁵³ katkılarda bulunmuşlardır.⁸⁵⁴

”; Psellos'un iyi bir eğitim almasında ve entelektüel yolculuğunda önemli rol oynayan Ioannes Mauropous özellikle XI. yüzyıl Bizans siyasal ideolojisinin niteliğini anlamamıza da katkı sunmaktadır. Bu konuda, Bizans uzmanı Eleni Glykatzi-Arveler'in Mauropous'un yazılarından yola çıkarak kaydettiği şu ifadeler, Bizanslı âlimin Bizans siyasal ideolojisi konusundaki fikirlerini anlamamıza katkı sağlamaktadır: “ Πάντες οὗτοι συντρέχουσι πᾶσιν αυτομάτοις ἐπὶ τὴν Σιών τὴν ἁγίαν, τὴν πιστὴν μητρόπολιν ταύτην, τὴν Ἱερουσαλήμ τὴν νέαν...” : “ *Bütün bunlar otomatik olarak kutsal Sion'dan, bu sadık metropolden, bu yeni Kudüs'ten geçiyor...*”, Mavropous, Bizans başkenti Konstantinopolis'i ‘ *yeni Kudüs*’ olarak vasıflandırır ve İmparator Konstantinos Monomakhos için, ona genç bir Davud'un özelliklerini atfederek İncil'deki mesellere başvurur, Bizans halkını ise ‘ *yeni İsrail*’ olarak niteler, bk. Eleni Glykatzi-Arveler, *Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi İdeolojisi, (Η Πολιτική Ιδεολογία Της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας)*, Ekdoseis Psykhogios, Athena 1988, s. 67 – 68; Mikhail Psellos ve hocası Ioannes Mauropous ile ilgili yararlı bir makale için bk. Marc D. Lauxtermann, “ The Intertwined Lives of Michael Psellos and John Mauropous ” *in The Letters of Psellos*, (ed.) Michael Jeffreys, OUP, United Kingdom 2017, Chapter 5, s. 89 – 127.

⁸⁵² Lyubarsky, s. 215: “ Из сопоставления этих высказываний ясно, што в возрасте примерно 16 лет Пселл начинает третий и последний этап своего обучения - занятия риторикой. При этом он обращается к новому учителю-ритору. Этим новым (уже третьим!) учителем должен быть известный ученый и педагог того времени Иоанн Мавропод ”.

⁸⁵³ Bu dönemin Bizans resminin klasik sanata olan bariz borcu, "*Makedon Rönesansı*" teriminin ortaya çıkmasına neden oldu. "*Karolenj Rönesansı*"nın, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Batı'daki kültürel faaliyetlerin kısa bir tanımı olarak çok yararlı olduğu kanıtlandı, aynı şekilde, "*Makedonya Rönesansı*", Makedonya hanedanlığı altındaki Bizans kültürünü tanımlamak için kullanıldı. IX. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. "*Rönesans*" teriminin, Bizans'ta ve Ortaçağ Batısında zaman zaman meydana gelen kültürel yenilenme için doğru terim olmadığı, ifade edilmiştir, bk. Michael Angold, *Byzantium: The Bridge From Antiquity To The Middle Ages*, Phoenix Press, London 2002, s. 136 – 137.

Psellos'un bir hatip ve yazar olarak emsâli olmadığı kabul edilmekteydi. Özellikle *rhetorik*⁸⁵⁵ (belâgat) konusunda hassas olan Bizans dünyasında onun hitâbet kabiliyeti, önüne geçilemez kudrette bir silahtı.⁸⁵⁶ Psellos bir politikacı olarak bu silâhı bol bol kullanmıştır.⁸⁵⁷ Fakat Psellos'un hukûku uygulayan bir *retorikçi* – *hâkim* olarak aldığı kararların, yasalar dışında başka kriterlere dayandığı ifade edilmiştir. Buna göre, Psellos kendisini öncelikle imparatorun bir ataması ve ona karşı sorumlu olarak görmüş ve mahkeme salonunda hâkim olarak rolünü îfâ ederken kendi ahlâkına ve sağduyu dediğimiz şeye güvenmiştir. Psellos'u yasa uygulayıcı bir retorikçi olarak incelediği makalesinde Dennis şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Hukuku bildiği ve öğrettiği halde, Psellos savunduğu veya yargıladığı dâvâlarda nâdiren başvurur. Argümanları ve kararları, kişisel ve etik düşünceler, mantık, okült veya putperest kâhinler ve mucizelerle karşılaştırma, kendi dini görüşleri, âdil oyun duygusu ve hepsinden önemlisi imparatoru memnun edecek şeylerle desteklenir. Psellos felsefeyi her şeyden çok sevdiğini iddia ederken, felsefesi söylemiyle güçlü bir şekilde renklendi ve hukuk pratiği söz konusu olduğunda, geri alınamaz bir retorikçi olarak kaldığı açıktır*”.⁸⁵⁸ Bu ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla, kanaatimizce, Psellos'un bir retorikçi ve filozof olarak kimliği, hukukçu kimliği üzerinde baskın olmuş, hâkim olarak aldığı kararlarda kişisel ahlâk anlayışı ve İmparatora olan bağlılığı önemli rol oynamıştır. Kazhdan ise

854 Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XV – XVI; Jenkins, s. 447 vd.

855 Antikçağ'da, geniş anlamıyla, ‘*dili iknâ edecek biçimde kullanma sanatı*’ olarak tarif edilen *rhetorika*, Eski Yunanca *rhetorikos* (konuşmacıya ilişkin olan, yetenekli bir konuşmacı olmaya uygun olan) sıfatından türeyen *rhetorike tekhne* (konuşmacının sanatı, konuşma sanatı) terimi ile karşılanır. Bu sanatı icra eden kişiye ise, Eski Yunanca *rheo* (söylüyorum, konuşuyorum) fiilinden türemiş bir isim olan *rheter* (konuşmacı) ya da *rheter* (toplum önünde konuşan kişi, dava savunucusu, belâgat öğretmeni) denir, bk. Çiğdem Dürüşken, *Roma’da Rhetorica Eğitimi*, Arkeoloji ve Sanay Yay., İstanbul 2001, s. 1; Haskins, ‘*gramerin kızkardeşi olan rhetoriğin Roma tarzının, Ortaçağ koşullarına daha az uyum sağladığını*’ ifade ederek, *Antik rhetoriğin hitâbetle, Ortaçağ rhetoriğinin ise mektup yazımıyla ilgili olduğunu*, belirtmektedir, bk. Charles Homer Haskins, *On İkinci Yüzyıl Rönesansı*, çev. Bağış Alper Kovan ve Dorukhan Sacit Nar, Selenge Yay., İstanbul 2022, s. 102 – 103.

856 Bizans kültüründe *rhetorik sanatı* (τέχνη ῥητορικὴ) ve bu konuda yetkinleşme sadece entelektüel çevrelere has bir ayrıcalık olarak görülmemiştir. *Rhetorik*, her ne kadar Bizans elit çevrelerinin dili olsa da, aslında eğitim yoluyla herkesin öğrenimine açık bir alandı. X. yüzyıl Bizans ansiklopedisi *Souda*’da yer alan şu ifade bunu gayet açık şekilde belirtmektedir: “*τέχνην ῥητορικὴν, ἣν μετὰ χεῖρας ἔχουσιν ἅπαντες* ” : “*Herkesin kolayca erişebildiği Rhetorik Sanatı* ”, bk. *Suidae Lexicon*, (nşr.) Immanuel Bekker, Typis Et Impensis Georgii Reimeri, Berolini 1854, Ἑρμογένης (Hermogenes) maddesi, s. 422.

857 Ostrogorsky, s. 303.

858 Dennis, “*A Rhetorician Practices Law: Michael Psellos*”, s. 196 – 197.

Psellos'un kendi döneminde hukûka olan katkısı konusunda, kanaatimizce daha olumlu düşünmektedir. Ona göre; XI. yüzyılın ünlü bilgisi Psellos, diğer şeylerin yanı sıra tarihî, retorik ve epistolografik eserleri içeren geniş bir edebî miras bıraktı. Kendisi de bir memur olan Psellos, çok sayıda eyalet yargıcısıyla yazışıyordu ve mektuplarının çoğu yasal sorunlarla ilgiliydi. Ayrıca, Psellos bir hukuk kılavuzu yazdı ve kendisini bir hukuk uzmanı olarak gördü. Psellos'un yasa hakkında çok yüksek bir görüşü vardı. Adaletin desteklenmesi ideal bir imparatorun ana hedeflerinden biriydi: Psellos'a göre, İmparator Monomakhos yargıçların kanunsuzluklarını (παράνομία) durdurdu ve onlara kendi ilkeleri temelinde "*adalet terazisini*" çalıştırmalarını emretti. Psellos'un algısında hukuk bilimi bilgi sisteminde - felsefe ve "*sofistik beceri*" veya retorik ile yan yana - önemli bir yer işgal etti; Monomakhos'a hitap eden Psellos, *felsefenin gökten indiğini, hukuk ve retoriğin aynı anda dünya kürelerinden ortaya çıktığını* ifade etmiştir. Psellos, *retorik* ve *hukuk bilimi* arasındaki sınırları tanımlama sorunuyla başa çıkmaya çabaladı. Onun deyiimiyle *retorik*, konuşmacıya argümantasyon sağlayan ve hukûkî işlemleri formüle etmeyi ve düzenlemeyi mümkün kılan bir araçtı; hukuk ise uygun kanunları ve hukûkî sonuçları verir; özetlersek, retoriğin *nasıl* öğrettiğini, fıkhnın ise *neyi* öğrettiğini söyleyebiliriz. Hukûkun yeri, Psellos tarafından yalnızca felsefeyle (Psellos'un sözcüğü antik mi yoksa ortaçağ anlamında mı? kullandığı açık değildir) ve rhetorikle ilişkili olarak değil, aynı zamanda siyaset bilimi ile yan yana olarak tanımlanır; yasaların politik veya sosyal işleyişinden bahseder (πολιτική τέχνη τῶν νόμων). Psellos, gençliğinden itibaren iki yol izlediğini belirtir: biri bilgi ve felsefeye, diğeri siyasi meselelere yol açtı; bu nedenle, kendisini bilimsel koltuğuyla sınırlamadı, ancak zamanını mahkemelerde (ἐν δικαστηρίοις) geçirmek için kitapları da reddetmedi.⁸⁵⁹

Psellos'un asıl yetkin olduğu alana, yani *retorik* konusuna geldiğimizde; onun *retorik* sanatı konusundaki yetkinliğinde, almış olduğu eğitimin rolünün büyük olduğu açıktır. Okul yıllarında klasik bilimler ve edebiyatla haşır neşir olmuş, bütün

⁸⁵⁹ Alexander Kazhdan, "Some Observations on the Byzantine Concept of Law: Three Authors of the Ninth through the Twelfth Centuries", *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 206 – 209.

ilimlere karşı içinde duyduğu sınırsız merak ve coşku sayesinde, sadece okulun verdiği bilgilerle yetinmemiş, ana kaynaklara kadar inerek, bilgiyi temellerinden öğrenmeye gayret etmiştir. Antik Yunan dünyasının usta yazar ve filozoflarını; Homeros, Herodotos, Thukydides, Demosthenes, Lysias, Plutarkhos, Proklos, Aristoteles ve özellikle de Platon’u tutku derecesinde okudu ve öğrendi. Klasik dünyanın miras bıraktığı anıtsal eserler, Psellos’un entelektüel kapasitesini güçlendiren bilgi bataryalarını oluşturmaktaydılar.⁸⁶⁰ Bu sağlam klasik temel üzerinde yükselen hitâbet ve güzel söz söyleme sanatı konusundaki ustalık, kendi döneminde Psellos’a haklı bir şöhret kazandırmıştı. Psellos’un, Metropolit Ioannes’e yazdığı bir övgüden, onun *rhetorika* konusundaki yetkinliğinin düzeyini kestirebilmek mümkündür: “*Felsefeye güzel söz söyleyen dil gerekir, bu sanata da bilgi. Yalnızca filozof olan, çekicilikten (kharis / χάρις) yoksundur; sadece bu sanatla böbürlenene de taçlandırıcı özden; fakat her ikisini birleştiren adam bile, eğer siyasal sorunları da bilmiyorsa (Havarinin - Pavlos - dediği gibi) şingirdayan bir zilden başka bir şey değildir. Meğer ki, kendini politeia / πολιτεία’dan (yani toplumsal ve siyasal yaşamdan) uzağa çekmek istesin; o zaman tek bir yeti bile yeter kendisine (bununla demek istediğim, felsefe yetisi). Fakat bu güç konuların bir tekiyle ilgilenenlerden çoğu, anlamadıkları şeyler arasında bir yargıya varmaya çalışarak, ötekileri eleştirme makamında kaşlarını kaldırırılar*”.⁸⁶¹ Bu kısa metinden çıkarılabilecek öz; Psellos’un, *rhetorik* konusunda yetkinliğe ulaşabilmek için, farklı disiplinler alanında belli düzeyde bir bilgi birikimine sahip olunması gerektiğini ileri sürmesidir. Sadece filozof olmak yetmez, güzel konuşmak da gereklidir; bununla da yetinmek mümkün değildir, aynı zamanda siyasal sorunlar hakkında da bilgi

⁸⁶⁰ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XV – XVI; Psellos, antik edebiyatın doğru anlaşılmasının başlı başına yaratıcı bir eylem olabileceğini savunur, bk. Bourbouhakis, s. 120; Psellos’un klasik dillere ve kültüre hâkim bir entelektüel olması, esasen iyi eğitilmiş seçkin bir Romalının taşıması gereken başlıca vasıflar arasında bulunuyordu. Ortaçağ Avrupası’nın kültür tarihi üzerine kaleme aldığı yetkin çalışmada, Julia M. H. Smith, “Roma İmparatorluğu’nun siyasal egemenliğinin temelini oluşturan bütünsel kültürel biçimlenmenin, Batı’da Latince’ye Doğu’da Yunan diline hâkimiyetten geçtiğini ifade ederek, İmparatorluk bakış açısından Yunanca’nın ve Latince’nin, câhile ve eğitimsizlere saygı duymayan üstün bir toplumun sınırını çizdiğini” kaydetmektedir, bk. Smith, *Roma’dan Sonra Avrupa*, s. 47.

⁸⁶¹ Barker, s. 142; Psellos’u kendi zamanına kadar tartışmasız en ‘çok yönlü retorikçi’ olarak nitelendiren ve bir XI. yüzyıl bilgisi olarak retorik sanatında rakiplerine karşı üstünlüğünü ilân ettiğini ifade eden bir değerlendirme için bk. Emmanuel C. Bourbouhakis, “Rhetoric and Performance”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 175.

sahibi olmak zorunludur. Buradan da Psellos'un bilgi alanında çok yönlülüğe verdiği önemi çıkarsamak mümkündür. Ona göre, bilgi ve farklı bilim alanları, birbirinden kopuk adacıklar hâlinde işe yaramayacağı gibi, böyle bir durumda, şeyler arasında anlamlı bir bağlantı kurmaya da hizmet etmez. Psellos'u yaşadığı dönemin kâmil insan'ı / tam adam'ı olmaya taşıyan özellikler arasında, onun; bilgiyi ve farklı disiplinleri bir bütünlük içerisinde kavramaya çalışan, kanaatimizce epistemolojik anlamda bir vahdet anlayışının ön plana çıktığı görülmektedir. Psellos, *Bizans retorik teorisindeki en yaratıcı yeniliklerden biri olarak kabul edilen Neo-Platoncu ve Hristiyan metafiziği ile retorik – içerik estetiğinin benzeri görülmemiş bir biçimde bir araya gelmesini sağlayan; yazarlığı bir yoktan var etme işi olarak değerlendiren ilk kişi* olarak nitelendirilmiştir.⁸⁶² Psellos, *retorik* ve *felsefeyi* büyük yetkinlikle harmanlaması bakımından da Bizans edebî ve düşünce geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Gerek üslubu gerekse retorik hakkındaki fikirleriyle çok yenilikçi bir yazar olarak kabul edilen Psellos, yapıtlarındaki çok güçlü benlik algısıyla en dikkat çekici Bizans yazarı olarak da değerlendirilmektedir.⁸⁶³

Bizans İmparatorluğu'nun başında V. Mikhail'in bulunduğu 1041/42'de Psellos, artık yirmili yaşlarının ortalarında genç bir bilim adamı olarak; retorik (hitâbet), felsefe, geometri, müzik, hukuk, astronomi⁸⁶⁴, tıp, teoloji, öğrenmişti;⁸⁶⁵ hatta gizli bilimler hakkında da çalışmalarda bulunmaktaydı.⁸⁶⁶ Psellos'un geniş ilgi alanı

⁸⁶² Stratis Papaioannou, “Retorik ve Retorik Teorisi”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 99 – 111.

⁸⁶³ Çelik, *Bizans Şiir Antolojisi*, s. 182. Çelik'in Bizans şiiri üzerine hazırladığı bu çalışmasında Psellos ve şiirlerinden bazı örnekler için, bk. Çelik, s. 181 – 196.

⁸⁶⁴ Psellos, *Khronographia*'sının V. Kitabında, İmparator V. Mikhael'in dönemini anlattığı kısımda, sarayda görevli astrologlar hakkında şu eleştirel ifadeleri kullanmıştır: “*Bu insanlar kürelerin düzeniyle ve hareketleriyle ilgilenmiyorlardı; bu konulardaki geometrik göstergelerden habersizlerdi; onların bilgisi daha çok, kentra hesaplamasıyla ve tahminlerinde kullanacakları diğer astrolojik verilerle sınırlıydı*”. Bu pasaj, Psellos'un astroloji tekniklerini gayet iyi bildiği şeklinde değerlendirilmiştir, bk. Anne Tihon, “Astronomi”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 195.

⁸⁶⁵ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVI.

⁸⁶⁶ Bizans sarayının entelektüel etkinliği, tahtta bulunan imparatorun ilgi alanlarına bağlı olarak değişiklik göstermekle beraber, bazen klasik edebiyatın ve Hristiyan teolojisinin parametreleri dışında kalan

içerisine, sanat ve sanat algısı konusunda ürettiği geniş kapsamlı çalışmaları da ilâve etmeliyiz.⁸⁶⁷ Levtschenko'ya göre, Psellos'un tüm eserlerinde bol nükte, iğneli bir alaycılık, bilimle ilgilenenler için çekici bir yan vardı. Ona göre, Psellos, Klasik İlkçağ'a ve Platon felsefesine karşı gösterdiği coşkuyla Rönesans'ın habercisi niteliğini taşır.⁸⁶⁸ Byron, Psellos'u “*çağının en bilge adamı, imparatorluk bakanı ve Platon'u tanıtan kişi*” olarak nitelendirmektedir.⁸⁶⁹ Bu bağlamda, Psellos, Geç Antikçağ Platoncu külliyâtı içeren antik elyazmaları üzerinde kapsamlı çalışmalar yapmış, bu çalışmalarını *Khronographia*'sında şöyle açıklamıştır: “ *Bu yazarlardan (Platon ve Aristoteles) başlayıp Plotinos⁸⁷⁰, Porphyrios⁸⁷¹ ve Iamblikhos'a⁸⁷² uzanan, adeta bir döngüyü*

sahalara da uzanmaktaydı. XI. yüzyıl saray tarihçisi ve entelektüeli Psellos, eski Khaldeli (Kalde) kâhinler gibi ‘yasak’ bilgi alanlarına yönelik araştırmaları nedeniyle dinsizlik suçlamalarına muhatap olarak, kendini savunmak zorunda kalmıştır. Makedonya hanedanından sonra yönetime gelen Komnenoslar hanedanından I. Aleksios Komnenos yönetimi altında, bu türden faaliyetlere hoşgörü gösterilmemiş ve Psellos'un öğrencisi Ioannes Italos aykırı düşünceleri nedeniyle yargılanmıştır. Bk. Jonathan Harris, “ Kurumsal Çerçeve: Saray, Okullar, Kilise ve Manastırlar ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 39 – 40; Runciman da, Psellos'un, Kilise'nin onaylamadığı *okültizme* yani gizli ilimler konusuna çok fazla ilgi duyduğundan şüphelenildiğini, kaydetmektedir, bk. Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 33; Psellos'un Khaldaika Kehânetlerinin esas kaynaklarından biri olduğu iyi bilinen bir husustur. Khaldaika Kehânetleri, bunların dinî ve mistik yorumlarını yapan Neo-Platonistler için temel metin olarak kabul edilir. Psellos bunları o dereceye kadar araştırmıştı ki, koleksiyonu kehanetlerle ilgili güncel bilginin temeli olarak değerlendirilmiştir, bk. Frederick Lauritzen, “ Between the Past and the East Symeon Seth's Nutritional Advice for Michael VII Doukas ”, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, (ed.) Brigitte Pitarakis, Pera Müzesi Yay., s. 126 – 127; Psellos'un, İmparator VI. Leon (Bilge Leon)'un sadece bilinen, kabul edilmiş felsefe ile değil, ezoterik felsefe ile de ilgilendiğinden bahsetmesi, aslında kendisinin de bu gizli – ezoterik bilgi alanlarına olan ilgisi hakkında ipucu barındırmaktadır, bk. Psellos, *Historia Syntomos*, s. 88 – 89.

⁸⁶⁷ Psellos'un, XI. yüzyılda İkonaya ilişkin tartışmalar bağlamında, sanat ve sanat algısı konusundaki düşüncelerini anahatları ile ifade eden bir mektubu ve yorumu için bk. Charles Barber, “ Sanat Kuramları ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 137 vd.

⁸⁶⁸ Levtschenko, s. 182.

⁸⁶⁹ Robert Byron, *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective (330 – 1453)*, Platanus Publishing, Ankara 2020, s. 145.

⁸⁷⁰ Plotinos / Πλωτίνος (205 – 269), İskenderiyye'li Neo-Platonist filozof. Hayatı ve eseri Ennéades ile ilgili başlıca bilgimizi, öğrencisi Porphyrios'un Vita adlı eserine borçluyuz.

⁸⁷¹ Porphyrios / Πορφύριος (232 – 305), Tyros'lu Neo-Platonist filozoftur. Hayatının bir kısmını Atina'da geçirdikten sonra Roma'da Plotinos'un yanında bulundu ve onun ölümünden sonra hayatını yazdı. Farklı konularda birçok eser kaleme almış olmakla beraber, hiçbirisi orijinal değildir. Porphyrios hakkında bk. Nigel Guy Wilson, *Scholars of Byzantium*, London- Duckworth, John Hopkins University Press, 1983, Index.

*tamamladım. Daha sonra, yolculuğuma devam ederken, hayranlık uyandıran Proklos'un⁸⁷³ muazzam limanına girdim, orada bilimi (episteme) ve kavramların kesinliğini heyecanla keşfettim. İlk felsefeye (metafizik) ulaşmak ve saf bilimle (episteme) tanışmak amacıyla önce, matematik denilen şeyin içindeki soyut gerçeklikler hakkında bilgi edindim ”.*⁸⁷⁴

Burada “Bizans Felsefesi” ve onun niteliği konusuna kısaca değinmek yararlı olacaktır. Aslında Bizans felsefesi, günümüzde hâlâ iyi anlaşılamamış, az incelenmiş ve tercüme alanında neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Hattâ genel olarak küçümsenmiş, bir Ortaçağ kültürü olarak Bizans’ta gerçek anlamda felsefenin olabilirliği konusuna dâir ciddî kuşku duyulmuştur. *Ortaçağ Felsefesi* hakkındaki kitabında, Alain de Libéra, Bizans’ta felsefe hakkında başlıca şu önemli olguların altını çizmektedir; IX. yüzyıldan XI. yüzyılın ortalarına kadar felsefe, Bizans entelektüel ortamında “*Helenik*” yani yabancı ve “*pagan*” olarak kabul edilmiştir. Bizanslılar “*içten gelen felsefe, ikerinin felsefesi*” olarak adlandırdıkları “*gerçek felsefe*” olan *Hristiyan teolojisinin* karşısına yerleştirdikleri *philosophia*’dan “*dışarının felsefesi, dıştan gelen ilim*” olarak söz etmektedirler; teoloji tamamen manastırların tekelinde bulunduğı ve okullarda öğretilmediğı için Bizans yükseköğretimi ona değinmez. Yükseköğretimin başlıca görevi bürokrasiye memurlar yetiştirmekle sınırlıdır. Kelimenin tam anlamıyla üniversite kurumları henüz bulunmadığından filozoflarla teologlar arasındaki *kurumsal çatışma* Latin Batı’nın aksine Bizans’ta olasılık hâlinde bile yoktur. Nihayet, Bizans filozofu modeli, “*ansiklopedist*” modeldir ve *felsefe, metafizikten* ziyâde pozitif

⁸⁷² Iamblikhos / Ἰάμβλιχος (yaklaşık 250 – 330), Arap kökenli Suriyeli bir Neo-Platonist filozoftur. Asıl ilgi duyduğu alan sihirbazlık konusu olmuştur. Plotinos ve Porphyrios’un teorilerine karşı çıkan Iamblikhos ile Neo-Platonistlik Hristiyanlığa karşı yeni bir din hâline gelmişti. İnsanın sembolik işaretler ve gizli kurallar sayesinde Tanrısal güçlerle ilişki kurabileceğine inanıyordu. Iamblikhos hakkında bk. Wilson, Index.

⁸⁷³ Proklos / Πρόκλος (412 – 485), Neo-Platoncu düşüncenin son döneminin en önemli temsilcilerinden biri olan Proklos, Atina’da Neo- Platonist okulu 30 yıl yönetmiştir. Proklos’a “ Diadokhos ” lâkabi verilmişti; çünkü Platon’un pelerinini miras aldığına inanılıyordu. Proklos hakkında bk. Wilson, Index.

⁸⁷⁴ Psellos, s. 108, terc. Demirkent, s. 119 - 120: “ Ἐντευθεν οὖν ὀρμηθεὶς αὐθὺς ὥσπερ περίοδον ἐκπληρῶν ἐς Πλωτίνους καὶ Πορφυρίους καὶ Ἰαμβλίους κατήειν, μεθ’ οὗς ὁδῶ προβαίνων εἰς τὸν θαυμασιώτατον Πρόκλον ὡς ἐπὶ λιμένα μέγιστον κατασχών, πασαν ἐκεῖθεν ἐπιστήμην τε καὶ νοήσεων ἀκρίβειαν ἐσπείσα, μέλλων δὲ μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὴν πρώτην ἀναβαίνειν φιλοσοφίαν καὶ τὴν καθαρὰν ἐπιστήμην μυεῖσθαι, τὴν περὶ τῶν ἀσωμάτων θεωρίαν προύλαβον ἐν τοῖς λεγομένοις μαθήμασιν ”.

disiplinlere yöneliktir. Yani *iyi filozof* mümkün mertebede çok çeşitli konuları öğretebilen donanımlı bir âlimdir, bir *polyhistor*'dur, yani antik sanatı bilmenin yanında, ağıt söylevlerini, imparatorluk övgü konuşmalarını iyi bilen ve çeşitli hitâbet türlerine vâkıf bir söz sanatı üstâdıdır. Buradan çıkarılabilecek öz; Bizans felsefesinin özgün bir model oluşturduğu, Latin dilli Batı'nın normlarına göre değil de, kendi bağlamında, yani hem *Hristiyan Doğu* çerçevesinde hem de *Romalılık* bağlamında incelenmesi gerektiğidir.⁸⁷⁵

Bizans entelektüel yaşamında XI. yüzyıldan itibaren, felsefenin daha fazla ön plana çıktığını ve mantığın teolojide kullanılması eğiliminin güçlendiğini görüyoruz.⁸⁷⁶ Mikhaıl Psellos ve öğrencisi Ioannes Italos'un⁸⁷⁷ (yak. 1025 – 1082) da aralarında bulunduğu, alanlarında son derece başarılı ustaların oluşturduğu bir nesil, teolojik meselelere mantıksal akıl yürütme yoluyla yaklaşılmasını savunmaktaydı. Dönemin en üretken bilgelerinden ve bir saray entelektüeli olarak Psellos, Mantık'tan Doğa Felsefesi'ne ve Metafiziğe kadar geniş bir alanda dersler vermiş, Aristoteles mantığının elkitabı *Organon*'un *Kategoriler*, *Yorum Üzerine* ve *Birinci Analitikler* adlı üç ayrı metnini yorumlamış ya da şerh etmiştir.⁸⁷⁸ Psellos, eski Yunan felsefesine çok daha

⁸⁷⁵ Alain de Libéra, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yay., İstanbul 2005, s. 23 – 24.

⁸⁷⁶ Bizans'a yönelik Aydınlanma dönemi önyargılarının, Bizans'ta gerçek anlamda felsefenin mevcûdiyeti konusunda kuşkular yarattığı genellikle kabul edilmektedir. Fakat, Antik çağda ve diğer çağlarda insanlar nasıl felsefe yapmışlarsa, Bizanslılar da kendilerine özgü yöntemlerle felsefe yapmışlardır ve bu entelektüel faaliyetin sonucunda ortaya çıkan ürünlere *Bizans felsefesi* denilmesinde bir sakınca olmasa gerek. Aydınlanma Dönemi sonrasında felsefe özellikle Helenlerle ilişkilendirilmekle beraber, felsefe tarihi içerisinde müstakil bir *Bizans felsefesi* branşının akla yakın olduğu kabul edilmektedir. “*Bizans Felsefesi*” üzerine yararlı bir makale için bk. Dimitri Gutas ve Niketas Siniosoglou, “Felsefe ve ‘Bizans Felsefesi’”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 227 – 252.

⁸⁷⁷ Psellos'un öğrencisi ve Felsefe öğretimindeki halefi Ioannes Italos'un felsefî üslûbunun Psellos'unkinden farklı olduğu; bilgeliğe daha az, muhâkemeye daha çok önem verdiğine dâir bir değerlendirme için bk. Dominic O'meara, “Byzantion'da Bilimsel Anlayışlar”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 180 vd.; Ioannes Italos hakkında bilgi için bk. A. Kazhdan, “John Italos”, *ODB*, v.2, s. 1059 – 1060.

⁸⁷⁸ Christophe Erismann, “Bizans'ta Mantık”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 281.

dolaysız ve özel bir içtenlikle ilgi duymaktaydı. O, Bizans döneminde *Neo-Platoncu*⁸⁷⁹ akımın önderliğini yapmıştır.⁸⁸⁰ Neo-Platoncuları incelemekle tatmin olmayan zihni, Platon'a kadar uzanarak, suyu menbâından içmeye yöneldi. Platon'un eserlerini büyük merak duygusuyla okudu ve öğrendi; sadece öğrenmekle yetinmeyip, Platon'u öğrenmeyi de öğretti. Bu felsefe çalışmaları Psellos'u yalnızca kendi çağdaşları üzerinde değil, sonraki kuşaklar üzerinde de etkili bir konuma yükseltti. Bizans tarihinin büyük uzmanı Ostrogorsky'ye göre, Psellos, Bizans'ın en büyük filozofu ve aynı zamanda dünyanın ilk büyük hümanisti idi.⁸⁸¹ Bu konuda değinmeden geçemeyeceğimiz bir husus da, Psellos'un Neo- Platonculuğu ihyâ etmeye yönelik ihtiyatlı girişiminin, onun haleflerini de kapsayan bir lânetlemeye neden olmasıdır. Öyle ki, Psellos'un kendisi de bu kadere paylaşılmaktan zorlukla kurtulmuştur. Tıpkı Proklos

⁸⁷⁹ Antikçağ'ın bitiminde, neredeyse Hristiyanlığın yükselmeye başladığı dönemle aynı zamanda ve Hristiyanlığa karşı mücadelede felsefî düşünce son bir kez önceki sistemlerin yalnızca eklektik olarak gevşekçe birleştirilmekle kalmayıp, sistematik olarak eklektik temel ilkelere göre bir araya getirildiği geniş kapsamlı bir sistem haline gelmiştir. Yeni Platonculuk / Neo- Platonculuk diye adlandırılan bu sistemin etkinliği, M.S. II. Yüzyıldan VI. Yüzyıla kadar uzanır. İskenderiyeli Ammonius Sakkas (175 – 242) bu sistemin kurucusu kabul edilir, ancak öğretisi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmez. En büyük öğrencisi Plotinos (205 – 270) asıl sistemi kurmuştur. Plotinos'un, İtalya'da *Platonopolis* adını vereceği ve Platon'un ideal devletini gerçeğe dönüştüreceği bir filozoflar şehri kurma planı gerçekleştirilememiştir. Neo-Platonculuk ve Plotinos hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hans Joachim Störig, *Dünya Felsefe Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Say yay., İstanbul 2011, s. 190 – 194.

⁸⁸⁰ Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara 1975, s. 40. Tekeli, bu dönemde Neo-Platoncu akımın canlanmasının nedeni olarak, İslâm dünyasında hoşgörünün kaybolması ve Bağdat'taki Neo- Platoncular'ın kaçmak zorunda kalmalarını göstermektedir. Bk. Tekeli, aynı yer.

⁸⁸¹ Ostrogorsky, s. 303; Levchenko, s. 182.

gibi, Psellos ve çömezi Italos'un tâkipçileri de *Hellenleşmeci*⁸⁸² yani *kripto pagan* olmaları zannına mâruz kalmışlardır.⁸⁸³

Psellos'un 1042'de devlet hizmetine intisâbı ve bürokraside yükselişinde, yakın dost çevresinin ve özellikle *başnâzır* konumunda bulunan Konstantinos Leikhudes'in büyük desteği olmuştur. Leikhudes'e bu vefakârlığı için her zaman minnettar kalan Psellos, devlet hizmetine *hypogrammateos*⁸⁸⁴ / *sekreter yardımcısı* / *zabıt kâtibi yardımcısı* göreviyle başladı.⁸⁸⁵ Fakat Psellos'un bundan sonraki yükselişi tamamen “Tanrı vergisi yetenekleri ve kavrayış gücünün canlılığı sâyesinde” olmuştur.⁸⁸⁶ Bu

⁸⁸² Eleni Glykatzi-Arveler, Psellos'un entelektüel faaliyetinin yoğunlaştığı bu dönemde *Hellen* ve *Hellenism* terimlerindeki anlam kaymaları üzerine önemli tespitlerde bulunmaktadır: “Εἶναι ἰδιαίτερα αξιοσημείωτο πῶς, αὐτὴν ακριβῶς τὴν εποχὴ, οἱ ὅροι Ἑλλενας καὶ Ἑλλενισμος ἀπέκτησαν τὴ σημασία που τοὺς νομοποιεῖ στὸν Βυζαντινὸ πολιτισμὸ. Ὅπως ξέρουμε, αὐτοὶ οἱ ὅροι σήμαιναν προηγουμένως εἰδωλολάτρης καὶ εἰδωλολατρία, καὶ οὐκ εἰδωλολατρία, ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ χριστιανικὴ παράδοση. Τώρα σημαίνουν τὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα καὶ τὴν παιδεία του, που ἔγιναν πηγὲς νέων ἀρετῶν καὶ θὰ διατηρήσουν αὐτὴ τὴν εὐγενικὴ σημασία ὡς τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας”: “Helen ve Helenizm terimlerinin bu dönemde Bizans kültüründe onları meşrûlaştıran anlamı kazanmış olması özellikle dikkate değerdir. Bildiğimiz gibi, bu terimler eskiden pagan ve putperestlik anlamına geliyordu ve katı Hristiyan geleneğinden utanıyorlardı. Şimdi, yeni erdemlerin kaynağı haline gelen ve Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar bu asil önemini koruyacak olan eski Yunan ve onun eğitimini kastediyorlar.”, bk. Glykatzi-Arveler, s. 75 – 76.

⁸⁸³ Tuomo Lankila, “ Bizans'ın Yeni Platonculuğa Yaklaşımı ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 255 – 266; Bizantinistler ve neo- Hellenistler “ Helen ” teriminin “ pagan ” ile eşanlamlı olduğu argümanına âşinadırlar, fakat daha inandırıcı bir argüman “ Helen ” teriminin her zaman “ pagan ” anlamına gelmediğidir. Bu konuda yararlı bir yorum için bk. Christopher Livanos, “ Monotheists, Dualists and Pagans”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 105.

⁸⁸⁴ Hypogrammateos / ὑπογραμματεύς / sekreter yardımcısı: Bizans İmparatorluğu'nda görevli Protoasekretis (Başsekreter)'in yardımcısı olan görevlidir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 216 – 217.

⁸⁸⁵ Psellos, V. Mikhail dönemindeki olaylardan bahsederken, “uzun zamandan beri imparatorun sekreterliğini yapmaktaydım” ifadesini kullanmaktadır, bk. Psellos, s. 82, terc. Demirkent, s. 92: “ ...πρόρρωθεν ὑπογραμματεύων τῷ βασιλεῖ...”; ayrıca bk. Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVI.

⁸⁸⁶ Komnenoslar döneminin tarihçisi Anna Komnene, eserinde Psellos'a kısa da olsa değinmekten kendini alamamıştır. Anna Komnene, Psellos'un öğrencisi ve Komnenoslar döneminde ön plana çıkan aydınlardan, filozof Italos hakkında bilgi verirken, hocası Psellos hakkında da şu ifadeleri kullanmıştır: “ Bu kişi (Psellos), hiç de bilgin ustalardan nasiplenmiş değildi; Tanrı vergisi yetenekleri ve kavrayış gücünün canlılığı sâyesinde, ama mutlaka, herşeyden önce, anasının içten duaları yüzüsuyu hürmetine sağlanmış Tanrı'nın yardımı sâyesinde – çünkü anası Kyros Kilisesinde Kutsal Tanrı Anası'nın resmi önünde hep (nöbet beklercesine) duruyor ve gözyaşı dökerek oğlu için içten dualar ediyordu – her çeşit bilginin en âlâsını edindi; (artık) gerek Hellenlerin (çok Tanrılı inanç döneminden gelen) biliminde, gerek Khaldaios'ların biliminde (özellikle Astronomi bilgisi ileri olan Bâbil'li râhipler kastediliyor) aynı derecede, pek birikimli olduğundan, o dönemde bilgelikte pek büyük bir ünü vardı...”, bk. Anna Komnene, *Aleksiad*, v. I, L. V, s. 258; terc. Umar, s. 171 – 172, n. 5.

sırada, Bizans İmparatorluğu'nun yaşamakta bulunduğu siyâsî gelişmeler de Psellos'un yükselmesine yardımcı olmuştur. Kısa süre sonra patlak veren ihtilâl neticesinde V. Mikhail'in devrilmesi ve yerine Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkmasıyla, ikbal merdivenlerini hızla yükselen Psellos, sarayın ve Bizans başkentinin en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri hâline gelmişti.⁸⁸⁷ Monomakhos'un tahta çıkışından sonra, Psellos, *Protoasekretis* (πρωτοασηκρήτις)⁸⁸⁸ birimindeki görevine devam etti.⁸⁸⁹ Sovyet dönemi Bizantinistlerinden Bezobrazov'a göre; ne Psellos'un kendisi ne de başka biri, onun, Monomakhos döneminde tuttuğu pozisyonun adı konusunda hemfikir değildir, ancak büyük ihtimalle bu saltanatın başında bir *asekretis* olduğu ve bundan kısa süre sonra *Protoasekretis*liğe terfi ettiği iddia edilebilir. Psellos kendisi hakkında yalnızca imparatorluk sekreteri olduğunu söylemektedir. Biz, Psellos'un, İmparator Monomakhos döneminde, İmparator'dan Mısır Fâtımî sultanına ve ayrıca Peçenek reisi Kegen'e mektup yazdığını biliyoruz.⁸⁹⁰

İmparator Monomakhos'un yönetim döneminde, Bizans'ta ilmî ve fikrî hayatın yeniden canlanması ve 1045'te Konstantinopolis'te hukuk ve felsefe yüksek okulunun

⁸⁸⁷ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVI; Stratis Papaioannou, *Monomakhos'un himayesi altında, Psellos'un kariyerinin çiçek açtığını* ifade etmektedir, bk. Papaioannou, s. 5.

⁸⁸⁸ Protoasekretis (πρωτοασηκρήτις): Bizans İmparatorluğu'nda görev yapan ve büyük olasılıkla adlî görevlilerin yanı sıra *asekretis* adlı sekreterlerin ve “*sekreta*” biriminin yöneticisidir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 216 – 217; A. Kazhdan, “Asekretis”, *ODB*, v. 1, s. 204.

⁸⁸⁹ P. V. Bezobrazov, *Vizantiyskiy Pisatel' i Gosudarstvennyy Deyatel' Mikhail Psell*, (Bizans Yazarı Ve Devlet Adamı Mikhail Psellos) ve Y. N. Lyubarsky, *Mikhail Psell: Lichnost' i Tvorchestvo* (Mikhail Psellos: Kişilik ve Yaratıcılık), *Vizantiyskaya Biblioteka*, (ed.) G. G. Litavrin, Sankt Peterburg, 2001, Bezobrazov, s. 25: “ При вступлении на престол константина мономаха Пселл служил, по всей вероятности, в приказе протасикрита, занимая там должность асикрита ”.

⁸⁹⁰ Bezobrazov, *Vizantiyskiy Pisatel' i Gosudarstvennyy Deyatel' Mikhail Psell*, s. 31: “ Ни сам Пселл, ни кто другой не сообщает, как называется должность, какую он занимал в царствование Мономаха, но с достаточною вероятностью можно утверждать, што в начале етого царствования он был асикритом и вскоре после етого был произведен в начальники етого приказа, т. е. в протасикриты. Сам о себе Пселл говорит только, што он был императорским секретарем. Мы знаем, што он составлял писма от императора к египетскому султану, и им же было на писано писмо от константина мономаха к печенежскому хану Кегену”; Psellos'un, İmparator V. Mikhail döneminde bu imparatorun sekreterliğini yaptığını az yukarıda belirtmiştik. Anlaşıldığı kadarıyla, Psellos, sonraki dönemde ve Monomakhos'un saltanatında da yüksek bürokratik görevlerde istikrarlı şekilde yükselmeye devam etmiştir, bk. Psellos, s. 82, terc. Demirkent, s. 92: “ ...πόρρωθεν ὑπογραμματεῶν τὸ βασιλεί...”; ayrıca bk. Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVI.

açılmasıyla,⁸⁹¹ Psellos'un dönemin en parlak aydınları arasına yükseldiğini görüyoruz.⁸⁹² Yukarıda da değinildiği üzere, Psellos, yeni kurulan felsefe yüksek okulunun başına "filozofların konsülü" (ὑπατος Τὸν Φιλοσοφῶν) unvanıyla atanmıştı. İmparator Monomakhos'un danışmanı sıfatıyla bürokratik görevler icrâsı yanında, ilmî çalışmalarını da sürdürüyor, ansiklopedik bilgi düzeyini artırmak suretiyle etrafında gelecek vaadeden, parlak bir öğrenciler zümresinin yetişmesine katkıda bulunuyordu.⁸⁹³ Psellos, bu dönemde bir üstad ve velud bir yazar olarak, Yunan antik döneminden aldığı feyzle, Bizans'ta ilmî ve edebî rönesansın canlanıp yayılmasında önyak oldu. Bizzat kendi ifadesine göre, ondan feyz almaya gelenler arasında Batılılar kadar, Arap

⁸⁹¹ Bizans'ta yükseköğrenim, yalnızca ruhbanlık kariyerini hedefleyenlerle sınırlı tutulan Batı'dakinden farklı olarak, yetenekli her erkek öğrenciye açıktı. Üniversite, memurların ve yöneticilerin eğitim alanıydı ve devlet tarafından mâlî olarak da desteklendi. Kaynak eksikliğinden dolayı tarihi özellikleriyle her zaman yeniden inşa edilemez, ancak en çok beşinci ve altıncı yüzyıllarda ve daha sonra tekrar dokuzuncu yüzyılın ortasından on ikinci yüzyılın sonuna kadar geliştiği görülmektedir. Günümüze ulaşan en eksiksiz belgelerden biri, üniversitenin IX. Konstantinos Monomakhos (1042–1055) tarafından yeniden düzenlenmesi sırasında, 1045 yılında hevesli ve etkili bir bilim adamı grubunun teşvikiyle hazırlanan Hukuk Fakültesi tüzüğüdür, bk. Hussey, J. M., *The Byzantine World*, New York 1961, s. 147; Dokdemir ve Özbaş, s. 210.

⁸⁹² Psellos, *İmparator Monomakhos tarafından Konstantinopolis'te kurulan akademinin ilk sırasında gelen isim olarak nitelenmiştir. Psellos'un bilimsel idealinin felsefe, retorik ve politikanın birleşimi olduğu ve bunun, "Hristiyan felsefesinin ışığı" olduğuna inandığı Platon'a olan düşkünlüğünü gösterdiği*, ifade edilmiştir, bk. Theodor Nikolaou, "Grundlegende Gedanken Über Die Byzantinische Philosophie", *Byzantina*, Annual Review of The Center for Byzantine Studies of The School of Philosophy, (ed.) I.E. Karayannopoulos ve G. Apostolakis, University of Thessaloniki, Thessaloniki 1977, c. 9, s. 178.

⁸⁹³ Mikhail Psellos'un yetiştirdiği öğrencileri arasında, daha sonra imparatorluk makamına dahi çıkanlar bulunmaktaydı. Mikhail Dukas ve kardeşi Andonikos Dukas gibi şahsiyetler yanında, İoannes İtalos da başlıca talebeleri arasında yer almaktaydılar. Öğrencilerinden İoannes İtalos, Psellos'un gözden düşmesini takiben, İmparator VII. Mikhail (1071 – 1078) tarafından, hocasının mevkiine atanmıştı. Bk. Angold, s. 90, s. 115 vdd.; Anna Komnene, İoannes İtalos'un, hocası Psellos ile ilişkilerine de değinerek, şu ifadeleri kullanmaktadır: "İtalos, onun (Psellos) çömezi olmakla birlikte çiğ ve barbar huyu yüzünden, felsefenin derinliklerine inemiyordu, çünkü öğrenmek için bile bir büyüğün hükmü altında olmaya katlanmak yeteneğinden kesinlikle yoksundu; içi pervasızlıkla ve tam Barbarlardaki gibi deli küstahlığıyla dolu, daha öğrenime başlamamışken herkesten üstün olduğuna inanarak, işin başında Psellos'un kendisini hasım edindi...O zamanın İmparatoru olan Mikhail Dukas'ın ve onun erkek kardeşlerinin yakınlığından yararlanıyordu; bunlar onu önem yönünden Psellos'un sonrasında tutmakla birlikte, yine de koruyorlar ve düşünce bilimine ilişkin tartışmalarda ondan yana çıkıyorlardı. Gerçekten Dukas'lar, edebiyata (ozanlar, yazarlar, düşünürler takımına) pek dost idiler; gerek İmparatorun erkek kardeşlerinin, gerek İmparator Mikhail'in tutumu böyleydi. İtalos, Psellos'a hep alev saçan, öfkeli gözlerle bakıyordu; ama beriki, bir kartal gibi, İtalos'un ince düzenlerinin üzerinde uçmaktaydı...Psellos, saçını (keşiş biçimi) kestirerek Byzantion'dan ayrılınca, (Konstantinopolis'teki Üniversitede) "Felsefecilerin Başöğretmeni" unvanıyla genel felsefe öğretimini üstlenmek üzere, o önerildi ve (bu göreve atanınca) kendini, Aristoteles ile Platon'un yapıtlarını açıklamaya verdi", bk. Anna Komnene, *Aleksiad*, v. I, L. V, s. 259 - 260; terc. Umar, s. 172.

diyarlarından gelen öğrenciler de bulunmaktaydı.⁸⁹⁴ Bizans'ın entelektüel bakımdan çekim merkezi hâline geldiği XI. yüzyılda, gerçek anlamda felsefe faaliyeti yeniden başlamış; Yunan felsefesinin bir çeşit dirilişini simgeleyen bu yenilenmenin sanatkarı ise kuşkusuz Mikhail Psellos olmuştur.⁸⁹⁵

Kuşatıcı bilgisi ve ilim dallarının hemen her türüne olan ilgisiyle Psellos, o zamanki farklı bilimsel disiplinlerin her dalında ders veriyordu. Felsefe hocası olarak Platon konusunda uzmanlaşmış ve Neo-Platoncu akımın Bizans'ta tanınmasını sağlamıştı. Psellos, Platon'u, Kilise'nin filozofu ve Ortaçağ'a damgasını vurmuş olan Aristoteles'in üstüne çıkardı.⁸⁹⁶ Onun bu tavrı Hristiyanlığın mistik görüşüne ters

⁸⁹⁴ Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XVII; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, s. 437; Kalın'ın ifadelerine göre; Müslüman Arap dünyası ile Bizans arasındaki ilişkiler ve kültürel etkileşimler, oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Bizans Ehl-i kitap olduğu için, ilk Müslümanlar, Sâsânîler'e karşı Bizans'ın tarafını tutmaktaydılar. Kur'an'da Bizans'a atıfta bulunan Rûm sûresinin bu hissiyatı güçlendirdiği kabul edilmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından önce Bizans'la diplomatik ilişkiler geliştirildiği de bilinmektedir. Bizans İmparatoru Herakleios'a gönderilen elçiler ve mektuplar, İslâm – Bizans ilişkilerinin Hz. Muhammed zamanında başladığını gösteriyor. Müslüman Araplar ve onların VIII. ve IX. Yüzyıllardaki takipçileri, Bizanslıların bilim, sanat ve kültür alanlarında öncü bir rol oynadıklarını biliyorlardı. Her ne kadar Bizanslılar, felsefe alanında yeni atılımlar yapamamışlarsa da, Antik Yunan düşüncesinin korunmasında dikkate değer bir katkı sağlamışlardır. Antik Yunan eserlerinin Arapçaya tercümesinde Bizans'tan aktarılan eserler önemli bir rol oynamıştır. Bu mânâda herhangi bir katkıda bulunmadan Antik Yunan düşüncesinin aktarılması görevini İslâm dünyasından çok Bizans ifâ etmiştir. VIII. ve X. yüzyıllar arasında Emevîler ve Abbâsîler'le Bizans arasında yaşanan siyâsî çekişme ve çatışmaların, aynı dönemde gerçekleşen yoğun kültürel etkileşime bir engel teşkil etmediğini görüyoruz. Müslüman idareciler ve ilim adamları, Arapça kaynaklarda bilâdü'r- Rûm (Roma ülkesi) olarak geçen Bizans topraklarından gelen Yunanca eserleri, belli bir filtreden geçirdikten sonra sahiplenmiş, tercüme etmiş ve İslâm düşüncesine uyarlamışlardır, bk. Kalın, *İslâm ve Batı*, s. 61 – 65. İbrahim Kalın'ın, İslâm - Bizans ilişkileri üzerine yaptığı bu tespitler, daha çok VIII. – X. yüzyıllar arasındaki ilişkileri söz konusu etmekten de, hemen takip eden dönemde XI. yüzyıl ortalarında Psellos'un derslerinden faydalanmaya gelen Arab dünyasından öğrencilerin bulunması asla şaşırtıcı gelmemelidir. Psellos'un Antik Yunan düşünürlerinin eserlerini derslerinde şerh etmiş olması ve bu derslerin Müslüman Arap âleminden gelen öğrenciler tarafından izlenmiş olması, daha önceki dönemlerde başlamış olan İslâm – Bizans kültürel etkileşiminin bir devamı olarak görülmelidir kanaatindeyiz. Özellikle VIII. – X. yüzyıllar arasında meydana gelen ve Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi hareketini konu alan oldukça faydalı bir çalışma için bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca – Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap yay., İstanbul 2003.

⁸⁹⁵ Libéra, s. 37.

⁸⁹⁶ Bizans entelektüel dünyasında Aristoteles ve eserlerine yaklaşım konusunda Psellos'un görüşlerini de içeren yararlı bir makale için bk. Michele Trizio, “ Aristoteles Okuma ve Yorumlama ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 289 – 305.

düşmesi nedeniyle, düşmanları tarafından suçlanmasına yol açıyorsa da, geri adım atmadı ve fikirlerini savunmaya devam etti.⁸⁹⁷

İmparator Monomakhos döneminde gerçekleştirilen eğitim ve hukuk alanındaki reformlar, tarihteki hemen her yenilik hareketinde olduğu gibi, karşıtlarını ve muhâliflerini yaratmakta gecikmedi. Ayrıca İmparatorun, yönetim alanında ve hükümeti yeniden yapılandırma konusundaki teşebbüsleri de hedefine tam olarak ulaşamamıştı.⁸⁹⁸ Bu sıralarda, Psellos ve onun yükselmesinde katkısı olan yakın çevresinden kimi isimler⁸⁹⁹, artık gözden düşmeye ve makamlarından uzaklaştırılmaya başlamıştı. Monomakhos dönemi reformlarının savunucularından biri olan, Psellos'un hocası

⁸⁹⁷ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVII; Mikhail Psellos'un, felsefe çalışmalarında Platon'u önemsemesi ve Hristiyanlıkla bağdaşmayan Neo-Platoncu akımın öncülüğünü yapmasının kendi döneminde eleştirilmesi ve kimi çevrelerin husûmetine mâruz kalmış olması doğaldır. Psellos'un, Kilise çevrelerinin düşüncelerinden etkilendiği Aristoteles'e mesafe koymayı tercih etmesi de anlaşılabilir bir durumdur. Zira, daha XI. yüzyıl ve özellikle de XII. - XIII. yüzyıllardan itibaren Aristocu metafiziğin okulları ele geçirmesiyle birlikte, Aristocu skolastikler, biçimle maddeyi ilişkilendirmiş ve bilgiyi duyuşsal algıya hapsedmişlerdir. Ancak asla tüm entelektüeller Aristocu olmamıştır ve daha önemlisi Aristo'nun sistemi teleolojik ve teolojiktir. Hristiyan Aristocuların tasavvur ettiği biçimiyle evren, maddî olmayan bir sebebe dayanıyordu. Tanrı, ilk maddeyi ve formları “ ex – nihilo ” yani hiçlikten yaratmıştı. ‘*Her şeyin etken, asıl ve nihâî sebebi*’ olan Tanrı, yarattıklarını kendilerine uygun farklı amaç ve görevlere yönlendirmişti. Tanrı, Evren'i demokratik olmaktan çok hiyerarşik bir modele göre inşa etmişti. Bk. Alev Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler I, Kökler/Orta Çağlar*, çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti, Kapadokya MYO yay. 2010, s. 210; Psellos'un, akla dayalı toplumsal ve siyasal felsefeyi, metafizik kurama tercih ettiğini gösteren bir örnek olarak, bilinmeyen birine yazdığı bir mektubundan şu satırları göstermek mümkündür: “*Benim düşüncüme göre...felsefe iki bölüme ayrılır. Bunlardan biri, duygulardan arınmıştır (yani Stoacılar'ın ‘ apathia ‘ dedikleri özelliği taşır) ve serttir; salt zekânın düşünceye sunduklarından oluşur. Öteki bölümse, insanların duygularını paylaşır ve insancılık (philanthropia) özelliği vardır. Birincisini överim, ama sevmem; ikinciye daha az hayranlık duyarım, ama onu daha çok arzularım. Yaşlılıklarında anama – babama özenle bakmamın, kardeşlerimi sevmemin nedeni odur; dostlarıma vermem gerekeni verişimin nedeni odur ”*, bk. Barker, s. 142. Bu alıntılardan da, Psellos'a yakıştırılan ‘*Bizans'ın ilk hümanist filozofu*’ sözünün haklılığı ortaya çıkmaktadır kanaatindeyiz. Psellos, elbette Hristiyan inancına mensuptu, ama bu onun bir *hümanist* olmasına ve insanı merkeze alan yaklaşımına engel olmamıştır. *Hümanizm* ve *hümanist* tabirleri, daha çok Rönesans dönemi ve sonrasında yaygınlaşan kavramlar olmakla beraber, bir XI. yüzyıl Bizans düşünürü ve aydını olarak Psellos'un, *insanseverlik* ve akla verdiği önem anlamında çağdaşlarına olan fâikiyeti eserlerine de yansımış ve ona bu sıfatın yakıştırılmasında etken olmuştur, diye düşünüyoruz.

⁸⁹⁸ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVII; Angold, s. 43 vdd.

⁸⁹⁹ Daha önce de bahsedildiği üzere, Psellos, yükselmesinde katkısı olan ve aralarında Konstantinos Leikhudes, Ioannes Ksiphilinos, Ioannes Mauropous'un yer aldığı dönemin etkili kişileriyle yakın ilişkiler içinde olmuştu, bk. Bezobrazov, s. 35: “ Он поддерживал близкие сношения с влиятельными лицами того времени, в особенности с константином лхудом, Иоанном ксифилином, Иоанном Мавроподом ”.

Ioannes Mauropous, 1048’de sürgün sayılabilecek bir görevlendirmeyeyle Euchaita⁹⁰⁰ piskoposluğuna tayin edildi. Bundan kısa süre sonra da Ioannes Ksiphilinos, ağır ve sürekli tenkidlere daha fazla dayanamayarak *nomophylaks* görevinden istifa etti ve Olympos (Uludağ)’daki manastıra çekilerek, keşiş libâsını giydi. Yaprak dökümü, Konstantinos Leikhudes’in *başnâzırlık* görevinden uzaklaştırılmasıyla devam etti. Nihayet sıra Psellos’a da geldi, kendisine dış politika ve diplomatik alanda verilmiş olan görevlerinden azledildi.⁹⁰¹ Lyubarsky’nin kaydettiğine göre, Psellos, Mauropous ve Ksiphilinos, İmparator Monomakhos döneminde kendilerini güvende hissediyorlardı, fakat tehlikeli bir durumda manastır hayatını kabul edip başkentten uzaklaşmak konusunda daha önce aralarında anlaşmışlardı. Nitekim, Ksiphilinos ve Mauropous vaadlerini tutarak Konstantinopolis’ten ayrılmışlar, Psellos ise bir süre daha imparatorun yanında kalmaya devam etmişti.⁹⁰²

Psellos’un, Konstantinopolis Patriği Mikhail Keroularios (1043 – 1058) ile de arası iyice açılmış durumdaydı. Bunun başlıca nedeni, Psellos ile Patrik Keroularios

⁹⁰⁰ Ramsay, *Euchaita*’yı Çorum olarak önermektedir. Bk. Ramsay, W. M., *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB yay., İstanbul 1960, s. 296; Bazı araştırmacılar, Bizans döneminden kalma çok sayıda buluntuya işaret ederek, Çorum ili Mecitözü ilçesine bağlı modern ismi *Avkat köy* olan yerin *Euchaita* olabileceğini ifade etmiştir. Fakat civardaki başka köylerin adını veren araştırmalar da vardır. *Euchaita*, Asker Aziz Theodoros’un IV. Yüzyılın başında öldükten kısa bir süre sonra röliklerinin buraya getirilmesi ve adına bir manastır inşa edilmesiyle önem kazanmıştır, bk. Esra Keskin, *Küçük Asya’da Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi Taş Eserleri*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2015, s. 12 vdd.

⁹⁰¹ Mikhail Psellos, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ile Mısır Fâtımî Halîfesi el – Müstansır (1036 – 1094) arasındaki diplomatik ilişkilerden bahsederken, bu görevden alınma olayına da üstü kapalı olarak değinmektedir: “... İmparator pek çok defa gizli mektuplarını bana yazdırırdı (vatanseverliğimi ve Romalılar için duyduğum sevgiyi pekâlâ farketmişti) ve bile bile onu küçük düşürüp Mısırlıları yüceltecek şekilde ifade kullanmamı tembih ederdi. Yine de ben, anlaşılması güç imâlar, kinayeler ile tam tersini yapardım: yazdıklarımın Konstantinos için mânâsı başka, Sultan için başka olurdu. Çok açık ifade kullanmadan Sultan’ı iğneleyen, gururunu kıran şeyler yazardım. Bundan dolayı da Konstantinos, Mısır’a gönderilecek mektupları bana yazdırmaktan vazgeçti ”. Psellos, burada çok üstü kapalı şekilde değinmekle beraber, aslında bu görevinden uzaklaştırılmıştı. Nitekim bunun hemen ardından keşiş olma hikâyesini anlatmaya başlamaktadır. Bk. Psellos, s. 174; terc. Demirkent, s. 178, n. 217.

⁹⁰² Lyubarsky, s. 223: “ Пселл, Ксифилин и Мавропод уже чувствуют себя в безопасности вблизи переменчивого царя Константина Мономаха. Еще раньше друзья договорились в случае грозящей опасности принять монашество и покинуть столицу. Ксифилин и Мавропод выполняют обещанное и выезжают из Константинополя, и лишь один Пселл задерживается при дворе, при этом он умудряется сохранить за собой определенное влияние на царя. Именно в этот период получает он во владение монастыря и к тому же чувствует в себе достаточно сил, чтобы заступаться за отправившегося в почетное изгнание Мавропода”.

arasında dinî görüş açısından farklılık bulunması ve bu zıtlığın düşmanlığa dönüşmüş olmasıydı. Üstelik Patrik Keroullarios'un, bu dönemdeki reformlar çerçevesinde, kiliseye yönelik uygulanan ekonomik tedbirlerden hoşlanmaması nedeniyle, bu reformların destekçisi ve uygulayıcısı durumundaki Psellos ile arası iyice bozulmuş durumdaydı. Dönemin iki güçlü şahsiyeti arasındaki mücadeleden, görüldüğü kadarıyla Patrik Keroullarios galip çıkmıştır. Keroullarios, İmparator Monomakhos'u, kendi projesinden yana ikna ederek, 1054'te Konstantinopolis'te toplanan Synod'da Roma Kilisesi'ne ve Papalığa meydan okuyarak Bizans Kilisesi'ne tam bağımsızlığını kazandırmıştı. Böylece Patrik Keroullarios'un nüfuzunun artması ve son derece güçlenmesinden kaygılanan Psellos, Bizans başkentinin kaypak politik hayatından uzaklaşmayı tercih ederek, keşiş libâsı giyip Olympos manastırına çekildi. Psellos, keşiş adı olarak da Mikhail ismini bu dönemde kullanmaya başladı.⁹⁰³

Psellos gibi çok yönlü ve kendi dönemine damgasını vuran bir bilge şahsiyetin, manastıra çekilerek keşişler arasında münzevî bir hayatı tercih etmesi, anlaşılması zor bir durum olarak görünmektedir.⁹⁰⁴ Dönemin siyasî gelişmelerinin zorladığı bu inzivâ hayatı, Psellos'un biraz da mecbûriyetten katlanmak durumunda kaldığı geçici bir

⁹⁰³ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XVII – XVIII, n. 10; Ostrogorsky, s. 303; İmparator Monomakhos döneminin sonlarına doğru, sarayda ağırlığı olan isimlerin birer birer gözden düşmesi ve Psellos'un da manastır hayatına çekilerek keşiş cübbesi içinde koruma aramaya çalışmasının, XI. yüzyılda Bizans sarayında yeni grupların oluşumuna dâir önemli bir gösterge olduğu ifade edilmiştir, bk. Günter Weiss, “Die Leichenrede Des Michael Psellos Auf Den Abt Nikolaos Vom Kloster Von Der Schönen Quelle”, *Byzantina*, Annual Review of The Center for Byzantine Studies of The School of Philosophy, (ed.) I.E. Karayannopoulos ve G. Apostolakis, University of Thessaloniki, Thessaloniki 1977, c. 9, s. 268.

⁹⁰⁴ Mikhail Psellos, keşiş olma hikâyesine *Khronographia*'sında yer vermektedir: “ *Anlatacağım hikâye neden keşiş hayatını seçtiğimi açıklayacak. Pek çok kimse, rakiplerimin kıskanç entrikalarından kendimi sıyrıp, büyük gayretlerle yükseldiğim bu parlak mevkii, neden aniden bırakıp kiliseye çekildiğime şaşırırlar. Kararım kısmen gençliğimden beri tefekkür hayatına duyduğum derin sevgiden, kısmen de politik olaylardaki kesin değişikliklerden dolayı oldu. İmparatorun sadakatsizliği beni korkuttu. Sanki savaşta bir asker gibiydi, hasımlarına gelişigüzel vuruyordu...Hepimiz İmparatorun muhitine girdikten sonra ve “ lüks hayat ” denilen yaşama başlayınca, tabiatıyla işlerin nasıl döndüğünü gördük ve dıştan görünen ihtişam bizi pek memnun etmedi. Bununla beraber hepimiz hislerimizi açıklamaktan çekiniyorduk; içimizden düşündüklerimizi açıkça söylemek için uygun bir fırsat kolluyorduk. Müsterek memnuniyetsizliğimizin kaynağı bizzat İmparator'du. Devlet arabasını yola çıkaran oydu ve arabaya binenlerin çoğu ya düşüyor, ya da onun tarafından aşağı indiriliyordu. Biz de arabada olduğumuza göre, tekerleklerin sarsıntısından korkmamız gayet normaldi; pek sağlam da oturmadığımız için, ötekiler gibi bizi de her an aşağıya itebilirdi. Müsterek kararımızın sebebi buydu, yani manastır hayatını seçmemizin sebebi bizzat İmparator'un karakteri yüzündendi. Aynı karara varınca, hepimiz teker teker ne yapacağımızı kararlaştırdık. Fakat üçümüzün birden durumumuzu değiştirmemizin doğru olmayacağı neticesine vararak, harekete geçmeyi bir süre erteledik. Yine de keşiş olmaya yemin ettik...*”, bk. Psellos, s. 174 vdd.; terc. Demirkent, s. 178 vdd.

dönem olmuştur. Bu derece aydın ve kültürlü bir insanın çileci manastır hayatına uzun süre katlanması pek mümkün değildi. Nitekim Psellos, çok geçmeden keşiş hayatının kendisine göre olmadığını görerek, İmparator Monomakhos'un ölümünün (1055) ardından Konstantinopolis'e geri döndü. Psellos, gerek İmparatoriçe Theodora (1055 – 1056) ve gerekse VI. Mikhail (1056 – 1057) dönemlerinde, Bizans başkentindeki itibarlı hayat ve mevkiine yeniden yükselmeyi başarmıştır.⁹⁰⁵ Daha sonra Bizans tahtına çıkan İmparator Isaakios Komnenos (1057 – 1059) tarafından *başnâzırlık* görevine atanan Psellos, Bizans yönetiminde üst mevkiideki konumunu daha da kuvvetlendirmişti.⁹⁰⁶ Monomakhos'un tersine, Isakios Komnenos askerî partinin temsilcisi olarak, Bizans İmparatorluğu'na yeniden askerî gücünü kazandırmayı hedef olarak belirlemişti. Bu amaç doğrultusunda Isaakios Komnenos, öncelikle devletin mâlî durumunu düzeltmek için bazı reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede, saray masraflarında kısıtlamaya gittiği gibi, aynı zamanda daha önce ödenmeyen vergilerin de toplanması yoluna gidildi. Önemli bir girişim olarak, daha önce uygulanan, manastırların aşırı mülk edinmesini sınırlayan kanuna tekrar işlerlik kazandırdı. Başnâzir göreviyle bu reformları uygulama ve izleme yetkisi ve sorumluluğuna sahip olan Psellos, reformlara taraftardı ve çok güzel olduklarını savunuyordu. *Khronographia*'sında Psellos, bu reformların çok aceleyle getirildiğini ifade ederek, bu durumun kiliseden orduya varıncaya dek eleştiriye

⁹⁰⁵ Psellos, IX. Konstantinos Monomakhos'un ölümünden (1055) sonra Bizans tahtına oturan İmparatoriçe Theodora tarafından danışmanlık görevine getirilmiş, daha sonra tahta çıkan VI. Mikhail döneminde de saraydaki görevlerine devam etmiştir. Psellos, bu konuda şu bilgileri vermektedir: “ *Theodora tahta çıkınca hemen beni çağırttı. Ölen eniştesinden (IX. Konstantinos Monomakhos) gördüğü kötü muameleyi acı acı anlattıktan sonra, bana gizli planlarını açıkladı ve onu sık sık ziyaret etmemi istedi. Eğer herhangi bir bilgi edinirsem ondan gizlemeyecektim. Bu, onunla ilk görüşmem değildi. Monomakhos hayatta iken de, özel mektuplarını yazdırmak veya başka özel işlerini yaptırmak istediğinde de beni çağırırdı. Mektupları ve planları hakkında bana danışmak âdetiydi* ”, bk. Psellos, s. 184 - 185; terc. Demirkent, s. 189 – 190.

⁹⁰⁶ Psellos, terc. Demirkent, Işın, Giriş, s. XVIII; İmparator Isaakios Komnenos'un, Psellos ile ilişkileri baştan beri gayet iyi gelişmişti. Öncelikle bu İmparator felsefeden hoşlanan birisiydi ve Psellos'un filozofluğu aralarındaki yakınlığı artırmaktaydı. Ayrıca Isaakios Komnenos, Psellos'un, VI. Mikhail adına kendisiyle yaptığı pazarlığı ve tahttaki imparatora olan sadakatini takdir etmişti. Psellos, Isakios Komnenos'a tam bir otokrat gibi davranmasını, yani mutlak bir imparatorluk vizyonu ile hareket etmesini tavsiye ediyor, bu da imparatorun hoşuna gidiyordu. Psellos, imparatorun felsefeye olan düşkünlüğünü de şöyle ifade etmiştir: “ *Isaakios, felsefeye düşkün bir kimseydi...*”, bk. Psellos, s. 216, terc. Demirkent, s. 225.

maruz kaldığını belirtmiş, zamanlama ve uygulamadaki hatalara değinmiştir.⁹⁰⁷ Isaakios'un reformları, sadece saray bürokrasisi ve aristokrasiden değil, dönemin etkili kurumları olan Kilise ve ordudan da tepki çekmekte gecikmedi. Tabii imparatorun yakın danışmanı olması nedeniyle Psellos da şimşekleri üstüne çekmiş, yıpratıcı eleştirilere muhatap olmuştu. Üstelik, tam da bu sıralarda Patrik Keroularios'un görevden alınarak sürgün edilmesi (8 Kasım 1058) ve hemen ardından ölümü, Bizans başkentindeki siyasî atmosferi iyice germişti. Psellos ile Patrik Keroularios'un arası eskiden beri açık bulunuyordu. Keşiş zümresinin hâmisî olması ve mistik eğilimleri nedeniyle Keroularios'la yıldızı bir türlü barışmayan Psellos, Patrik'e hitaben kaleme almış olduğu bir mektubunda şu ifadeleri kullanmıştı: "*Ben severim, Sen nefret edersin. Ben barıştıtırırım, Sen düşmanlık getirirsin. Ben hoş görürüm, Sen hor görürsün. Ben överim, Sen söversin*".⁹⁰⁸ Görevinden azledilen Keroularios buna direnince, Psellos, İmparator'un tâlimatıyla, Patriği ihânet ve dinsizlikle suçlayan bir ithamnâme kaleme almıştı. Patrik Keroularios, mahkemeye çıkarılmadan önce öldüğü için, bu ithamnâme hiç okunmamıştır.⁹⁰⁹ Bizans başkentinde sevilen bir şahıs olan Patrik Keroularios'a revâ görülen muâmele ve reformlara karşı duyulan hoşnutsuzluk, İmparator Isaakios'a karşı kamuoyunda beliren tepkileri daha da güçlendirmişti. Bu reformların arkasındaki isim olması ve Patriğe karşı düşmanca tavrı nedeniyle Psellos da husûmete hedef olmaktaydı. Bu sırada İmparator Isaakios'un hastalanması, Psellos'un çok işine yaramıştı. İmparatoru, hastalığının çok ağır olduğuna ve manastıra çekilerek, Bizans tahtına Konstantinos Dukas'ı aday göstermesi için ikna etmeyi başardı.⁹¹⁰ Psellos, böylece bir taşla birkaç kuş vurmuş oluyordu: Patrik Keroularios'un yeğeni ile evli olan Konstantinos Dukas'ın taht adayı seçilmesi, Patrik yanlılarını yatıştıracağı gibi; yakın

⁹⁰⁷ Psellos, s. 218 – 219, terc. Demirkent, s. 226 – 227; İmparator Isaakios'un reformlarına Attaleiates de yer vermiştir. Bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 60; terc. Umar, s. 71 – 72; Zonaras, İmparator Isaakios Komnenos'un yönetiminin hoşnutsuzluk yaratması bağlamında konuya yer vermektedir. Bk. Zonaras, *L. XVIII*, s. 191 - 193; terc. Umar, s. 109 – 111.

⁹⁰⁸ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XIX; Angold, s. 51.

⁹⁰⁹ Patrik Keroularios, görevden azledildikten sonra, tutuklanarak önce Prokonnesos (Marmara Adası)'a, sonra da İmbros (Gökçeada)'ya sürgün edildi. Patrik Keroularios'un ölümünden sonra, Konstantinopolis Patrikliğine Konstantinos Leikhudes atanmıştır. Bk. Attaleiates, **CSHB**, s. 62 - 66; terc. Umar, s. 72 – 76; Zonaras, *L. XVIII*, s. 193 - 195; terc. Umar, s. 111 – 113; Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XIX.

⁹¹⁰ Psellos, s. 228 - 232; terc. Demirkent, s. 236 – 241.

dostu Dukas'ın tahta çıkması Psellos'un yeni hükümdar döneminde de itibarlı durumunu korumaya yarayacaktı.⁹¹¹

Mikhail Psellos'un Dukas ailesine yakınlığı çoğu kişi tarafından bilinmekteyse de, onun, Patrik Keroularios'a karşı tutumu ve özellikle de Konstantinopolis'teki sivil partiye mensup aristokrat kesime itici gelen eski imparatora yakın durması, hafızalardan silinmemişti. Bu nedenle Psellos, bir süreliğine ortalıktan uzaklaşmasını yararlı gören yakın dostu Patrik Leikhudes'in ısrarıyla yeniden manastıra kapanmıştı. Burada İmparatorun ve yüksek aristokrat kesimin çocuklarına hocalık yapan Psellos, yüksek öğrenim kurumlarındaki konumunu da tekrar elde etmiştir. Diğer yandan Psellos, İmparatorun kardeşi Ioannes Dukas'ın politik danışmanlığını da yapmaktaydı. 1063 tarihinde yeniden saraya dönerek eski itibarına kavuşan Psellos, yine de İmparator Isaakios Komnenos dönemindeki *başnâzırlık* görevinin sağladığı siyasî nüfûzu, bir daha asla elde edemedi.

İmparator X. Konstantinos Dukas'ın 1067 tarihinde ölümünden sonra, eşi İmparatoriçe Eudokia, tanınmış kumandan Romanos Diogenes ile evlenerek onun İmparator olmasını sağlayınca (1068), Dukas ailesi ile birlikte Psellos da yeniden gözden düşmüştü. IV. Romanos Diogenes (1068-1071)'le birlikte Bizans İmparatorluğu'nda askerî zümre yeniden iktidarı ele geçirmişti. Psellos, nefret ettiği bu asker – imparatorun, Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063 – 1072) karşısında Malazgirt Savaşı'nda (1071) uğradığı yenilgiden, kendi yetiştirdiği Mikhail Dukas'ı tahta çıkarmak ve şahsî ikbâli için faydalanmak istedi.⁹¹² Fakat Psellos'un bu son yükseliş dönemi çok kısa sürdü ve devlet mekanizmasına hâkim durumdaki *hadım* Nikephoritzes'in⁹¹³ entrikaları sonucunda, İmparator Mikhail Dukas (1071 – 1078)

⁹¹¹ Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XIX.

⁹¹² Psellos'un, *Khronographia*'da sergilediği İmparator Romanos Diogenes karşıtı tutumuna mukâbil, Attaleiates, *Tarih* adlı eserinde, hizmetinde bulunduğu bu imparatoru savunmaya çalışmıştır. XI. yüzyılın bu iki önemli tarihçisinin, dönemin siyâsî gelişmeleriyle senkronize şekilde oluşan tarih anlatıları hakkında yararlı bir değerlendirme için bk. Dimitris Krallis, “Siyasi Tartışma Konusu Olarak Tarih Yazıcılığı”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 334 – 340.

⁹¹³ Zonaras, İmparator VII. Mikhail Dukas'ın devlet yönetiminde görevlendirdiği Nikephoritzes'in, İmparator Monomakhos zamanında sarayda işe alındığını, becerikli ve eğitimli bir devlet adamı

tarafından mevkiinden uzaklaştırıldı. Böylece, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde, 1045’lerde yüksek öğrenim kurumunda felsefe okulunun başına atanmasından bu yana, neredeyse Bizans siyasî ve kültürel hayatının 30 yılına damgasını vuran Psellos, tüm itibar ve nüfûzunu kaybetmişti. Onun inişli çıkışlı bir seyir izleyen hayatı, yakın dostlarının çoğunu kaybetmiş ve hayal kırıklığına uğramış, yalnız bir insan olarak sona ermiştir. Psellos’un ölüm tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Onun 1078’de öldüğünü söyleyenler olduğu gibi (H. G. Beck); 1097 yılına dek yaşadığını ileri sürenler de (A. Sonny) vardır. Psellos’un henüz yayımlanmamış bir yazısına dayanan D. I. Polemis, onun ölüm tarihi olarak 1081 Ekim ayı sonrası tahmininde bulunmaktadır.⁹¹⁴

Mikhail Psellos’un çok yönlü ilim adamlığının bizce en dikkat çeken tarafı elbette onun tarihçiliğidir. O, sadece parlak bir tarihçi değil, aynı zamanda dil ve edebiyata vâkıf çok iyi bir yazardır aynı zamanda. Yazarlık yeteneği, döneminin olaylarını birinci elden gözlemci olarak çok etkileyici bir üslûpla kaleme almasını sağlamış; yer yer iğneleyici tarzı, zaman zaman satırlarına yansıyan ironi, çoğunlukla isâbetli karakter tahlilleri, Psellos’un *Khronographia*’sına, okuyucu açısından çekicilik ve sürükleyicilik kazandırmıştır. Bizzat Psellos’un adlandırmasıyla ⁹¹⁵ tarih eseri *Khronographia*, 976-1077 yılları arasındaki olayları kapsamakta ve Bizans İmparatorluğu’nun yüz yıllık dönemini anlatmaktadır. Psellos, eserin açılış başlığında, dönemleri hakkında bilgi vereceği Bizans imparatorlarının isimlerini de vermektedir.⁹¹⁶

olduğunu, ama hilebaz ve sinsî karaktere sahip bulunduğunu ifade etmektedir. Zonaras, zamanla İmparatorun, onun elinde oyuncak olduğunu, Nikephoritzes’in karışmadığı hiçbir iş kalmadığını, pekçok kişinin servetine el koyduğunu, ifade etmektedir. Bk. Zonaras, L. XVIII, s. 219 - 220; terc. Umar, s. 141 – 142; Nikephoritzes hakkında bilgi için bk. Charles M. Brand, “ Nikephoritzes ”, **ODB**, v.3, s. 1475.

⁹¹⁴ Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XX – XXI; Polemis, D. I., “ Notes on Eleventh – Century Chronology (1059 – 1081) ”, **BZ**, LVIII, 1965, s. 74.

⁹¹⁵ Psellos, s. 81; terc. Demirkent, s. 91.

⁹¹⁶ Psellos, *Khronographia*’nın açılış kısmında “ ΜΙΧΑΗΛ ΠΙΣΕΛΛΟΥ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ (976 – 1077) ” başlığı altında şu ifadeleri kullanmaktadır: “ Saygıdeğer ve bilgili keşiş Mikhail tarafından yazılan *Khronographia*’da, aşağıda adı geçen hükümdarların yaptıkları anlatılmıştır: purpurlar içinde doğmuş Basileios ve Konstantinos; halefleri Romanos Argyropulos; Paphlagonia’lı Mikhail; önce caesar unvanı taşıyan ve adı son geçenin yeğeni Mikhail; yine purpurlar içinde doğmuş, ikisi de prenses olan Zoe ve Theodora; onlarla tahtı paylaşan Konstantinos Monomakhos; önceden adı zikredilen iki kızkardeşten, imparatoriçe olarak tek başına tahta çıkan Theodora; ondan sonra gelen yaşlı Mikhail ve onu izleyen

Buradan yola çıkarak, *Khronographia*'nın şekil ve üslûp bakımından iki ayrı bölümden oluştuğunu tespit eden Işın Demirkent, eser'in 976 – 1059 yılları arasını kapsayan birinci bölümün, Aralık 1059 – Ağustos 1063 tarihleri arasında kaleme alınmış olması gerektiğini ifade etmektedir. Zira Psellos, dönemlerini anlatacağı hükümdarların adlarını saydıktan sonra, eserini Konstantinos Dukas'ın tahta çıkışı (24 Kasım 1059) ile bitireceğini söyler. Psellos, metnin içinde de aynı anlamda ifadeler kullanarak: “ ...Isaakios'un saltanatının sonunun hikâyesini ilâve edeceğim ve tarihimi bitireceğim ”⁹¹⁷ ifadesini kullanmaktadır. Buna göre Psellos, eserini, İmparator Isaakios'un tahttan çekilmesinden, yani Kasım 1059'dan sonra, manastıra çekilmek zorunda kaldığı süre içinde yazmış olmalıdır. Demirkent'e göre; eserin bu bölümünün, Psellos'un yakın dostu Patrik Konstantinos Leikhudes'in ölümünden önce (Ağustos 1063) kaleme alınmış olması gerekmektedir, çünkü Psellos'un ifâdesinden, Leikhudes'in henüz hayatta olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹⁸

Khronographia'nın ikinci bölümü, İmparator X. Konstantinos Dukas'ın tahta çıkışından (1059) başlayarak, İmparator VII. Mikhail Dukas'ın (1071 – 1078) saltanat dönemini kapsayan olayları anlatmaktadır. Eserin bu bölümünde, Psellos'un gençlik arkadaşı Konstantinos Dukas'a ve öğrencisi Mikhail Dukas'a duyduğu yakınlık, tarihçinin satırlarına çok belirgin şekilde yansımaktadır. Demirkent, eserin ikinci bölümünün, adeta Dukas hanedanı imparatorları için yazılmış bir medhiye üslûbunda olduğunu, haklı olarak ifade etmektedir.⁹¹⁹

Psellos'un *Khronographia*'sı, Bizans'ın siyasî, askerî, ekonomik, kültürel pek çok alanda yoğun gelişmelerin yaşandığı XI. yüzyılı için, son derece önemli bir kaynaktır. Daha sonra eser yazmış olan pek çok Bizans tarihçisi, Psellos'un *Khronographia*'sından faydalanmış, hatta bazı kısımlarını değiştirmeden aynen aktarmışlardır. Bu tarihçiler arasında; Ioannes Skylitzes, Ioannes Zonaras, Anna

Isaakios Komnenos. Tarih, Konstantinos Dukas'ın tahta çıkışı ile sona erer ”, bk. Psellos, s. 1; Türkçe terc. Demirkent, s. 1.

⁹¹⁷ Psellos, s. 214; terc. Demirkent, s. 223.

⁹¹⁸ Psellos, s. 221; terc. Demirkent, s. 229 vd.; Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XXI.

⁹¹⁹ Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XXII – XXIII.

Komnene ve Nikephoros Bryennios gibi, bu çalışmamızda yararlandığımız tarihçilerin pek çoğu da yer almaktadır. *Khronographia*, ilk defa 1874'te (Atina – Paris) C. N. Sathas tarafından, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, s. 3 – 229'da yayınlandı. *Khronographia* ikinci defa 1899'da yine Sathas tarafından Londra'da *Byzantine Texts* (nşr. J. B. Bury)'de yayınlandı. Eser, yedi kitap halinde tanzim edilmişse de, el yazmasında bu taksim yapılmamıştır. Konuların bilinen başlıklar altında bölünmesi Sathas tarafından eserin ikinci baskısında yapılmıştır. *Khronographia*'nın Fransızca ve İngilizce tercümelerini yapan Renauld⁹²⁰ ve Sewter⁹²¹, bu şekli kullanmışlardır. Eseri Türkçe'ye tercüme ederek, Bizans araştırmaları için çok önemli bir tarih kaynağını dilimize kazandıran Demirkent hocamız da aynı düzeni muhafaza etmiştir.⁹²²

Demirkent'in *Khronographia* ile ilgili yaptığı önemli tespitleri, araştırmacılar için dikkatten uzak tutulmamalıdır. Demirkent, Psellos'un eserinde tarih açısından bazı büyük eksiklere işaret etmektedir. Eserde önemli kişilerin adlarını vermekten çoğu zaman kaçınılmış olduğunu belirterek, Psellos'un coğrafyasının belirsizliğine değinmektedir. Başka pek çok Bizans tarihçisinin önemli saydığı ve kronolojik belirsizliklerde fayda sağlayabilecek, salgın, kıtlık, deprem ve yangın gibi olaylardan hiç bahsetmemiştir. Demirkent'in oldukça isâbetli bir diğer belirlemesi de, Psellos'un eserinin, daha çok Bizans'ın iç dünyasına, hattâ daha fazla saraya dönük olmasıdır. Çok kısa değinmeleri hariç tutulacak olursa, Bizans'ın dış politikası pek ilgi alanına girmemiştir. Bununla beraber yine de, eserinde, Peçenekler'e, Bulgarlar'a ve Selçuklular'a ait bilgiler vermektedir. Psellos, Malazgirt Savaşı (1071)'na bizzat katılmamış olmakla beraber, bu savaşın öncesinde ve sonrasında cereyân eden olaylara eserinde yer vermektedir. İmparator IV. Romanos Diogenes'in, Alp Arslan tarafından esir edilmesinden itibaren, Malazgirt Savaşı sonrasında imparatorun kaybettiği tahtını

920 E. Renauld, Michel Psellos, *Chronographi ou Histoire d'un Siècle de Byzance* (976 – 1077), 2 cilt, Paris 1926-28.

921 Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers The Chronographia of Michael Psellus*, translated with an introduction, by E.R.A. Sewter , Penguin Books, London 1966.

922 Psellos, terc. Demirkent, Giriş, s. XXIII, n. 35.

ele geçirmek için Anadolu’da giriştiği mücâdeleyi, Bizans için kıyâmet anlamına gelen bu dönemi eserinde canlı şekilde yansıtmaktadır.⁹²³

Eseri *Khronographia*’ya teleolojik bir anlam yükleyen Psellos, kitabını yazmaktaki amacını şu sözleriyle ifade etmektedir: “*Pek çok kişi, defalarca bu kitabı yazmamda ısrar ettiler. Aralarında sadece nüfuz sahibi kişiler ve önde gelen senatörler değil, aynı zamanda Kutsal Kitap’ı yorumlayan teoloji uzmanları ve büyük din adamları da vardı. Zamanın geçip gitmesi, eksiksiz bir tarih yazmak için delilleri yetersiz kılıyor. Hadiselerin geçmişte gömülüp unutulması, dolayısıyla tarihimize temel olmaktan çıkması tehlikesi var...*”⁹²⁴ Böylece eserine bir amaç yükleyen Psellos, aslında bir tarih eseri yazmaya çok hevesli olmadığını, etrafında yer alan yakınlarının ve etkili kişilerin ısrarlarıyla bir tarih kitabı yazma işine giriştiğini belirtmiş olmaktadır. O, zamanın sisleri arasında delillerin yok olması tehlikesini ileri sürerek, hadiselerin mâzîde unutulup yitmemesi için eserini kaleme aldığını kaydetmektedir. Psellos, tarihçinin görevinin doğruları ifade etmek ve gerçekleri değiştirmemek olduğunu belirtmekte ve dünyada kimsenin hatasız olamayacağını ve kendi görevinin gerçekleri açıkça söylemek olduğunu ilâve etmektedir.⁹²⁵

Psellos’u, çağdaşı ve dönemine yakın Bizans tarihçilerinden ayıran bir özelliği de, bazı olaylara eserinde yer vermemesi ve detayları kimi zaman ihmâl etmesidir. Psellos bir tarihçi olarak bu tutumunu şu ifadelerle savunmaktadır: “*Vukû bulan herşeyi sırasıyla ve tafsilâtla anlatmak çok zaman ve pek çok kelime gerektirir. Dikkatli bir tarihçi için tek tek her olayın sebep ve neticelerini açıklamak, ordugâhları, çatışmaları, savaşları ve diğer bütün küçük noktaları anlatmak vazgeçilmez bir alışkanlıktır. Ancak şimdilik bundan vazgeçmeliyim. Çünkü Sevgili dostum (Konstantinos Leikhudes’i kastetmektedir), senin isteğin seçkin bir ilmî eserden ziyâde özet hâlinde bir tarih yazmamdı. İsteklerini yerine getirmek için birçok zikre değer olayı bu çalışmamda atladım. Yılları ne olimpiyatlara göre sıraladım, ne de mevsimlere göre böldüm*

923 Psellos, terc. Demirkent, Önsöz, s. XI – XIII.

924 Psellos, s. 101 vd; terc. Demirkent, s. 113 vd.

925 Psellos, s. 103; terc. Demirkent, s. 115.

(Thukydides'in ayırdığı gibi), fakat ben sadece en önemli olaylara değindim ve bu kitabı yazarken sadece hatırlayabildiklerimi kaydettim. Dediğim gibi, her hâdisenin özel sebeplerini ve şartlarını incelemiyorum. Benim gâyetim, eski Roma İmparatorluğu'nun kronolojisini yazanlar ile modern kronistlerimizin yaptıklarının ortası bir yol takip etmek ve ne birincilerin fazla tafsilâtına kaçmak, ne de günümüz tarihçilerinin çok kısa kayıtlarına uymaktı. Çünkü yazımın can sıkıcı olmasından veya tam tersine bazı önemli şeyleri atlamaktan korkuyordum".⁹²⁶ Psellos bu ifâdeleriyle, tarih yazımında eski ile yeni ekoller arasında bir orta yol tutturmak amacında olduğunu ve eserini kendince gereksiz gördüğü ayrıntılardan ve sıkıcı bir üslûptan uzak tutmak niyetinde bulunduğunu açıklamaktadır. Ayrıca kadîm dostu Konstantinos Leikhudes'in arzusuna uygun olarak seçkin bir ilmî eserden ziyade, sâde ve özet halinde bir tarih kitabı yazmak düşüncesiyle hareket ettiğini belirtmektedir.

Psellos, *Khronographia*'sında vizörünü Bizans sarayına çevirmiş ve kadrajına neredeyse sadece orayı almak istemiş gibidir. Dış politikayı ve Bizans'ın yabancı milletlerle olan münâsebetlerini, ilgi alanı dışında bırakmıştır. İmparator ve aile fertleri ile saraya yakın olan kişiler üzerinde yoğunlaşan Psellos, tablosuna başkalarını ancak kenar süsü olarak dâhil etmiştir. Bu yaklaşımı, onun eserine seçkinci bir anlayış kazandırmış ve bu nedenle eleştiri çekmekten uzak kalamamıştır. İmparatorlara ve saraya yakınlığı, kimi zaman da övgülerindeki tonun düzeyi, Psellos'un muktedirler karşısında dalkavuklukla suçlanmasına yol açmıştır.⁹²⁷ O, daha çok karakterler üzerine odaklanarak, tarihin seyri üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmıştır. Kişilik tasvirleri çok canlı ve etkileyicidir. Okuyucuları, sıradan bir kronik yazarından ziyâde, parlak bir edebiyatçının etkili üslûbunu derhal hissederler. Kanatımızca Psellos, doğuştan gelen zekâ ve yeteneklerinin üzerine, aldığı eğitimin katkılarını ilâve etmek sûretiyle; tarih,

⁹²⁶ Psellos, s. 121 - 122; terc. Demirkent, s. 131 – 132.

⁹²⁷ Sovyet dönemi Bizantinistlerinden Levchenko, Psellos için şu keskin eleştirel ifadeleri kullanmaktadır: “ Psellos, dürüstlüğe, bağımsız düşünceye, gerçek bilime saygısız saray hadımları, memurlar, hatipler gibi hiziplerin garip bir temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır. II. Basileios'un ölümünden sonra dizginleri ele geçiren bu takım, Bizans'ı hızla yıkıma sürükledi. Psellos, entrikaya karşı aşırı düşkünlük, dalkavukluk, ânî ve rezilce çark etme, gözden düşenlerden yüz çevirme alçaklığı, kendini beğenmişlik gibi özellikleriyle, aynı zamanda, XI. yüzyılda çöküş sürecine girmiş Bizans'ın üst düzey yöneticilerinde görülen keskin zekâ ile karaktersizlik karışımının çarpıcı bir örneği, saray çevresinde gelişen bu kokuşmuş dünyanın bir temsilcisiydi ”, bk. Levchenko, s. 182.

felsefe, retorik, hukuk, edebiyat gibi farklı ilim alanlarını verimli şekilde mezcetmeye muvaffak olmuştur.⁹²⁸ Yine belirtmeden geçemeyeceğimiz bir husus da, muhtelif bilgi alanlarında bu denli eser meydana getirmesinde hiç kuşkusuz, sahip olduğu muazzam hâfıza gücünü büyük bir yetkinlikle kullanmasının önemli rolü olması gerçeğidir. Antik dönem ve Ortaçağ entelektüellerinin çoğunda mevcut olan bu nitelik, Frances A. Yates'in artık klasik olarak kabul edilen *Hafıza Sanatı* adlı eserinde vurguladığı üzere, ‘ matbaanın, not tutmak veya bir söylevi yazmak için kullanılacak kâğıdın olmadığı dönemlerde idmanlı bir hâfıza yaşamsal önem arz ediyordu ’.⁹²⁹ Her ne kadar, Bizans döneminden zamanımıza intikâl eden kâğıt rulolar en erken Monomakhos dönemine tarihlenmekteyse de, Psellos'un bu nimetten bolca faydalanmış olması pek mümkün görünmüyor.⁹³⁰ Yani Psellos'un da, matbaanın henüz kullanılmadığı, kâğıdın ise yeni yeni ve nâdiren bulunabildiği bir dönemde⁹³¹, Yates'in kavramsallaştırdığı ifadeyi

928 Psellos'un çok yönlülüğüne ve entelektüel donanımına değinen Bizans edebiyatı uzmanı Robert Browning, onun hakkında şu çarpıcı ifadeleri kullanmaktadır: “ *XI. yüzyılda Mikhail Psellos, yalnızca yetenekli, imgelem gücü zengin bir tarihçi ve amatör bir filozof olmanın ötesine geçen biri olmakla kalmıyordu. Onun uçsuz bucaksız yapıtları, dogmatik ve vaaza ilişkin teolojiyi, aziz yaşamları yazımını, doğa bilimleri, tıp, gramer, retorik, müzik, hukuk yazılarını, ünlü ve saygın çağdaş kişiler üzerine cenâze töreni hitâbelerini, hicivleri, bir tür ansiklopediyi, eski Atina üzerine bir topografya incelemesini ve 600 kadar mektuptan oluşan bir yazışma oylumunu vb. kapsıyordu* ”, bk. Robert Browning, “ Bizans'ta Yazın Yaşamı ”, çev. Yurdanur Salman, *Kitaplık Dergisi - Bizans Seçkisi Dosyası*, YKY yay., İstanbul 1999, sa. 35, s. 148.

929 Frances A. Yates, *Hafıza Sanatı*, çev. Ayşe Deniz Temiz, Metis yay., İstanbul 2020, s. 18. Yates'in eseri, kâğıdın nâdiren kullanılabilirdiği ve zorlukla temin edilebildiği Antik ve Ortaçağ dünyasında eğitimli ve güçlü bir hâfızanın bilginin aktarılmasında, ezberletilmesinde, yaygınlaştırılmasında ve hatırlatılmasında hayati işleve sahip olan ‘ hafıza sanatı ’nın Antik Yunan, Ortaçağ ve Rönesans boyunca geçirdiği dönüşümü yetkinlikle açıklayan ve artık klasikleşmiş bir yapıt olarak kabul edilmektedir.

930 Kâğıdın kolay ulaşılan bir madde olmaması nedeniyle, Bizans'ta kitaplar, “*sıradan insanların ulaşamayacağı bir meta olarak*” vasıflandırılmıştır. Kâğıdın az bulunur ve pahalı bir meta olmasının yanında, matbaanın henüz kullanılmadığı bir dönemde kitabın elle çoğaltılması ve bazı ciltlerin değerli taşlarla süslenmiş olması da, el yazması kitapların çok yüksek fiyatlarla satılmasına yol açmıştır. X. yüzyılda el yazması bir Zebur nüshası 1 nomisma değerindeydi ve bu fiata 100 kilo buğday alınabiliyordu. İncilerle ve değerli taşlarla bezenmiş gösterişli bir kitabın fiyatı 500 nomismaya kadar çıkabiliyordu. Bizans'ta kitap konusunda yararlı bir makale için bk. Inmaculada Pérez Martin, “ Bizans Kitapları ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 46 – 57.

931 Bizans'ta Mısır'dan ithal edilen papirüslerin XII. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır, bk. İsmail E. Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, Timaş yay., İstanbul 2020, s. 229; Nitekim XII. yüzyıl sonlarında Selanikli Eustathios'un “ Yakın zamanda papirüsün ortadan kalkmış olduğuna dâir şikâyeti de ”, Bizans'ta papirüs kullanımının uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca, Kâğıt üzerinde kalan en eski Yunan belgesi, muhtemelen 1016'dan ve kesinlikle 1052'den kalmadır, bk. Nicolas Oikonomides, “ Writing Materials, Documents, and Books ”, *The*

kullanırsak, ‘ *Hafıza Sanatı* ’nı büyük ölçüde kullanmak durumunda kaldığı rahatlıkla söylenebilir, kanaatindeyiz. Nitekim, Psellos’un daha çocuk yaşta Homeros destanlarını ve Antik yazarları ezberlemesi de bunu göstermektedir. Bu muvaffakiyet, muazzam bir külliyyâtı oluşturmaya katkı sağlamış, Psellos’u döneminin en büyük entelektüellerinden biri yapmış, XI. yüzyılın ortalarından itibaren onlarca yıl boyunca Bizans İmparatorluğu’na yön veren *establishment*’in neredeyse değişmez üyelerinden biri haline getirmiştir.

Khronographia’nın dili, Bizans dönemi yazılı edebiyat dilidir. Dönemin ilim adamları ve yazarlarının kullandığı bu dil, eski Yunanca’nın biçim ve kelime hazinesi bakımından taklidine dayanmaktaydı.⁹³² Bizanslı entelektüelin, bin yıllık bir geçmişin mirasçısı olduğu duygusu içinde olduğunu gösteren belirtilerden biri kullandığı dildi. Yunan dili de, bütün diller gibi, zamanın geçişiyle birlikte değişime uğruyordu. Ortaçağın başlarında gündelik konuşmaların dili, Perikles Atinasının altın çağındaki dilden çok farklı bir duruma gelmişti. Bütün okumuş yazmış toplumlarda, yazın’ın ve resmî söylevlerin dili ve üslûbu, gündelik konuşmaların dilinden ve üslûbundan farklıdır. Ama Bizans’ta bu iki dil arasındaki uçurum görülmemiş ölçüde genişti. Klasikleşmiş yazın dilinde ustalaşmak, gramer ve retorikte uzun bir eğitim görmeyi gerektiriyordu. IX. yüzyılın başlarında Konstantinopolis’teki aydınlar, hem yazın dilinin kullanılmasında, hem de bilimde ve sanatta geçmişle yeniden temas kurma, böylelikle Geç Antik Dönem Hristiyanlığı’ndaki kültürü canlandırma yolunda bilinçli bir çabaya giriştiler.⁹³³ XI. yüzyılda bu çabaya katkıda bulunan Psellos, Antik Yunan edebî mirası üzerine inşa ettiği üslûbuyla, muazzam bir külliyyât oluşturarak Bizans edebiyatına miras bırakmıştır.⁹³⁴

Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century ,I, II, III, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, v. III, s. 589 – 590.

⁹³² Psellos, terc. Demirkent, *Giriş*, s. XXVII.

⁹³³ Browning, s. 149;

⁹³⁴ Bizans edebiyatının Helenistik kökenleri üzerine yararlı bir makale için bk. Romilly J. H. Jenkins, “The Hellenistic Origins of Byzantine Literature”, *DOP*, 1963, v. 17, s. 37-52; Bizans edebiyatı hakkında yararlı olabilecek bir makale için bk. Eirini Afentoulidou, “Bizans Hayatının Bilinmeyen Bir Yönü Bizans Edebiyatı”, *TTD*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2008, sa. 170, s. 78-82.

Psellos'un *Khronographia*'sı için, pek çok Bizans uzmanı değerlendirmede bulunmuşlardır. Psellos'u çoğu defa acımasızca eleştiren Levstchenko, onun tarih eseri için "*Khronographia*'da biçimsel mükemmellikte doruğa çıkan Psellos, çağdaşlarının canlı ve renkli portrelerini çizer"

ifadelerini kullanmakta ve şu eleştirel cümlelerle devam etmektedir: "*Khronographia*'sı, bütün çıkarlarının saray çevresinde odaklandığını gösterir. Kendisine danışan ve sırlarını açan imparatorlar ve imparatoriçelerle sürdürdüğü ilişkileri ayrıntılı şekilde anlatır. Başka şeylerle ilgilenmez. Dış savaşıardan birkaç satırla söz eder. Bu anıları okurken, XI. yüzyılın görkemli Bizans İmparatorluğu'nun parçalanma çağı olduğunu; Peçenek akınlarının, Sırp ve Bulgar ayaklanmalarının, Önasya'da Selçuklu Türkleri'nin Bizans'ın gücünü tükettiğini anlamak mümkün değildir".⁹³⁵ Ostrogorsky ise Psellos'un *Khronographia*'sı için övgü ifadelerini cömertçe kullanmaktadır: "*Khronographia*'sı fikrî bakımdan tazeliği, tasvirinin canlılığı, psikolojik bakımdan başkalarının ruhî durumunu anlamak kabiliyetinin inceliği ve sanat bakımından mükemmel çizilmiş karakter tasvirlerinin etkililiği ile emsâlsiz, Ortaçağ'ın en önemli hâtırât kitabıdır".⁹³⁶

Psellos'un *Khronographia*'sıyla ilgili yetkin uzmanların değerlendirmelerinden sonra, kanaatimizce bu bölüme, Psellos'un felsefesini en rafine şekilde açıklayan, ve kimi İslâm düşünürlerinin vahdet-i vücud (Panteizm) felsefesiyle benzerlikler taşıdığına inandığımız, şu ifâdelerine yer vermek uygun olacaktır: "*Felsefenin doruğu üstüne* (Sathas, v. 445, Ksiphilinos'un cenazesindeki söylevinden): *Rûhun kaçışından, yani doğadan ve bedenden olabildiğince uzaklaşarak ve onu taciz eden duyguları boyunduruk altına alarak, kendi çerçevesinde dönmesinden ve kendi düzenini derin derin düşünmesinden daha çok istenilmeye değer ne olabilir ? Bu süreçte, ruh daha da tanrısal olana yükselerek, zihnin yaşamını düşünür ve akılla kavranabilecek herhangi bir belirtisi olmayan daha yüce şeylere erişir; sonunda oradan da geçer, her türlü gücün ve işleyişin ötesinde, kendi yaşamının en yüksek tepesine varır, doğanın birliğini önüne koyar, kendisini gerçek Bir'le örür (dokur), ruh olur, zihin olur. Tanrı'nın kendisi olur. Bir kimse bu mertebeye erişince, (onda) Bir'in Bir'le özdeşleşmesi öylesine*

⁹³⁵ Levstchenko, s. 182 – 183.

⁹³⁶ Ostrogorsky, s. 293.

yetkindir ki, bu dünyanın şeylerine ne aldırış eder ne de ayırır onları ”.⁹³⁷ Psellos’un, dünyevî en yüksek erkin İmparatorun elinde bulunması, Kilise adamlarına ise yalnızca inanç sorunlarının bırakılması görüşünü içeren bir mektubundaki fikirleriyle, bu bölüme son vermek yerinde olacaktır. Psellos, Patrik Kerullarios’a bir mektubunda şöyle der: “ Bir hükümdar, bir imparator olmalı (...) birine yönetme, ötekine (patriğe) Kilise işlerini yapma görevi verilmiştir. Ellerini göğe aç ve insanlar için barış dile, ama bırak devlet işleri ait olduğu ellerde kalsın. Sen buyurma, yönetme; çünkü çoğunluk bunu istemez ”.⁹³⁸

Mikhael Psellos’un çok yönlülüğü; felsefe, tarih, hitâbet, sanat ve estetik gibi pek çok alanda eserler vermesi, ilgi ve uğraş alanlarının çeşitliliği, onun tam olarak nereye yerleştirilmesi gerektiği konusunda zorluk yaratmaktadır. Bizim de katılmakta sakınca görmediğimiz Kaldellis’in ifadesiyle; Psellos için kullanılan “ benzersiz ” sıfatı, ona büyük ölçüde uygun düşmektedir. Psellos’un radikal felsefi önerileri, tüm konulardaki çok yönlü ve yenilikçi yazıları, mahkemedeki prestijli ve tarihsel olarak etkili kariyeri, bir yargıç olarak önemi, XI. yüzyıl için kaynak ve Bizans üzerindeki belirleyici etkisi, entelektüel hayatı, onu Bizans tarihinin en şaşırtıcı figürü yapmaktadır. Tüm bu özellikleri nedeniyle, yine Kaldellis’in ifadesiyle, en azından henüz “ açıklanamaz ” ve tek bir yönü altında bile olsa, kolayca “ özetlenemez ”.⁹³⁹ XI. yüzyıl Bizans’ının bu çok önemli âliminin henüz tam ve yetkin bir biyografisinin olmaması, bize göre de, bir an önce giderilmesi gereken önemli bir eksikliktir.

Psellos’un oldukça hacimli bir *Corpus* oluşturan çalışmaları, sadece tarihle sınırlı olmayıp, daha önce de değinildiği üzere başka pek çok alanı ihtivâ etmektedir. Bu

⁹³⁷ Barker, s. 144.

⁹³⁸ Grzegorz L. Seidler, *Doğu’da Siyasal Düşünce: Doğu Dünyasının Ortaya Çıkışı*, TVYY, İstanbul 2020, s. 165.

⁹³⁹ Anthony Kaldellis, *Hellenism In Byzantium - The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, CUP, New York 2008, s. 191; Psellos hakkında bir değerlendirme için bk. Libéra, 38 – 41.

çalışmaları hakkında başvurulacak bibliyografik bakımdan oldukça faydalı eserler mevcuttur.⁹⁴⁰

C. BİZANS BAŞKENTİ: BYZANTIÖN'DAN KONSTANTİNÖPOLİS'E

Bu kısımda; açıklanmasında zarûret ve yarar gördüğümüz “Bizans” adlandırması üzerinde durduktan sonra, Konstantinopolis'te özellikle kamusal yaşamın önemli merkezleri hakkında açıklamalar yapmaya çalışacağız. Bu çerçevede; geniş tarihsel perspektiften, imparatorun ikâmetgâhı olan Büyük Saray ve bölümleri, saray unvanları, imparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde sarayın yönetimdeki rolü; bu dönemde kamu yaşamının en önemli mekânları olan Büyük Saray, Hipodrom ve Ayasofya hakkında Bizans tarihinde ve incelediğimiz dönemdeki siyasi, dinî ve kültürel bağlamda taşıdıkları önem hakkında bilgi verilecektir. Bu kısımda, özellikle Byzantion'un konumu bakımından önemine değinmeleri bağlamında, Antikçağ tarih kaynaklarından Dionysios Byzantios'un *Boğaziçi'nde Bir Gezinti (Anaplous Bosporou)* adlı eseri ile, Polybios, *Historiai (Megalopolitou Historiön Ta Sozomena)* adlı eserinden birer cümleyle çok sınırlı olarak yararlanılmıştır.

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un kısa bir sürgün dönemi hariç tutulacak olursa, hayatının hemen tamamını geçirdiği ve kurucusunun adına izâfeten Konstantinopolis (*Konstantinos'un Şehri*) adıyla anılan başkent'in günlük hayatı hakkında bilgi vermeden önce, terminolojiye dâir bazı konulara değinmekte fayda olacağına inanıyoruz. Bu bağlamda, öncelikle *Bizans* adlandırması üzerinde durmak istiyoruz. Gerek akademik anlamda günümüz tarihçiliği tarafından, gerekse popüler anlamda yaygın olarak kullanılan *Bizans* adlandırmasına karşın, Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmî adı kaynaklarda *İmperium Romanum* olarak geçmekte, halkı

⁹⁴⁰ Bu konuda en son yayınlanan eserlerden birisi, bk. Leonora Neville, *Guide To Byzantine Historical Writing*, CUP, Cambridge 2018, s. 137 – 146; daha eski tarihli fakat hâlâ önemini koruyan bir çalışma için bk. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, s. 437 - 441.

da kendisini 'Oi Romaioi, yani "Romalıları" diye anmaktaydılar⁹⁴¹. Çok nadiren de olsa, başkent için *Byzantion*⁹⁴² ismi kullanılmakta ve halkı da İstanbullu anlamında *Byzantios* olarak adlandırılabilmekteydi. Bizans kelimesi ise, kentin Büyük Konstantinos tarafından inşâ ettirilerek 330 tarihinde resmî açılışının yapıldığı şimdiki Sarayburnu'nun yer aldığı lokasyonda bulunan, Antik Yunan kolonisi *Byzantion*'un adından gelmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Bizans adlandırması daha çok coğrafi bir bölgeyi ve oranın halkını belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Çok sonraları, yani İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından fethinden sonra, Doğu Roma İmparatorluğu dediğimiz devlet tarih araştırmalarının bir konusu hâline geldiği zaman, bu devletin nasıl isimlendirileceği sorunu ortaya çıktı. VII. Yüzyıldan itibaren, Roma İmparatorluğu ve Batı Roma'dan pek çok şeyi tevâris etmekle beraber, artık özgün bir sistem oluşturmaya başlayan Doğu Roma İmparatorluğu'nun, öncüllerinden tefrîki için, XVI. yüzyıldan başlayarak *Bizans* tâbiri akademik çevrelerde kullanılmaya başlanmıştır. Bilindiği kadarıyla, ilk defa 1557 yılında, Alman tarihçi Hieronymus Wolf, *Doğu Roma* için *Bizans* tâbirini kullanmak sûretiyle, Tarih bilimi alanında kabul görmesinin yolunu açtı.⁹⁴³ Bu imparatorluğun sâkinleri hakkında *Byzantios* tabiri ise ancak Rönesans döneminde kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁴⁴

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un 1042 tarihinden itibaren tahta çıkarak yönetmeye başladığı Bizans başkenti Konstantinopolis, bulunduğu yer itibariyle

⁹⁴¹ Liz James, *Byzantium: "a Very, Very Short Introduction"*, *A Companion to Byzantium*, Liz James (ed.) West Sussex 2010, s. 2.

⁹⁴² Dionysios Byzantios, *Byzantion* (Bizans) adının, *Byzas*'tan doğduğunu ifade etmektedir, bk. Dionysios Byzantios, *Boğaziçi'nde Bir Gezinti (Anaplous Bosporou)*, terc. Yavuz, Mehmet Fatih, YKY yay., İstanbul 2016, s. 47. Dionysios Byzantios'un eseri Bizans'ın kuruluşu hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, Haliç ve Boğaziçi hakkında detaylı malûmat içermektedir. Esere kısa bir girişi takiben, kentin limanları, önemli dinî yapılar hakkında da mühim bilgiler vermektedir. Ayrıca bütün sahillerle ilgili olarak, tarihsel, doğal ve mitolojik bilgiler sunmaktadır.

⁹⁴³ Paul Stephenson, "The World of Byzantine Studies", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 430.

⁹⁴⁴ Herrin, s. 57 vd.; bu konuda ayrıca bk. Ostrogorsky, s. 25; Dionysios Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, çev. Cumhur Atay, İletişim yay., İstanbul 2018, s. 20 vd.; Rice, s. 17 vdd.

her çağda önemini muhafaza etmiş, sahip olduğu stratejik ve jeopolitik konumdan dolayı birçok işgal ve istilâ girişimine maruz kalmıştı.⁹⁴⁵

Boğazın kıyısında yer alan “Şehirlerin Kraliçesi” *η Βασιλευσα των πολεων*, tarihinin hemen her döneminde ayaklanma ve başkaldırlara, *Maviler* ve *Yeşiller* arasındaki müsâbakaların şirâzeden çıkarak yol açtığı çatışmalara, muhteris generallerin hükûmet darbesi girişimlerine, tâcını tahtını kaybeden imparatorların fecî âkîbetlerine şâhit olmuştu. Sınırsız iktidar yetkilerine rağmen pek çok imparator sadece makamını değil, öfkeli uyruklarının saldırılarıyla canlarını da kaybetmişlerdi. İçteki bu çalkantılara ilâve olarak, bir süre sonra dışarıdan gelen saldırılar da Konstantinopolis için ciddi tehlike oluşturmaya başladı. Sasani İran askerî gücünün 626 yılındaki başarısız istilâ teşebbüsünü⁹⁴⁶, İslâm îmanının coşturduğu müslüman Arapların yine VII. yüzyılda gerçekleşen ve başarısızlıkla sonuçlanan girişimleri izledi⁹⁴⁷. Bu son Arap taarruzuna karşı elde edilen başarı, sadece başkenti değil bütün Anadolu’yu da büyük ölçüde istilaya uğramaktan kurtardı. Tam tehlike atlatıldı derken İmparatorluğa yönelik tehdit, bu kez Slavlardan gelmeye başladı. Rusların “*Çarigrad*” olarak adlandırdıkları Bizans başkentini önce X. Yüzyılda, ardından XI. yüzyılda IX. Konstantinos Monomakhos dönemindeki kuşatmaları başarısızlıkla sonuçlansa da, Bizans İmparatorluğu’na pahalıya mâlolmuştu⁹⁴⁸. Zira üst üste gerçekleşen bu istilâ teşebbüsleri devleti

⁹⁴⁵ Tarihçi Polybios, Bizans başkentinin konumunun önemini daha M.Ö. II. Yüzyılda yazdığı dünya tarihinde gayet etkili şekilde ifade etmişti: “*Bizanslılar, dünyamızda güvenlik ve refah bakımından en elverişli deniz kıyısında yaşayan insanlardır*”, bk. Polybios, *Historiai (Megalopolitou Historiôn Ta Sozomena)*, Iohannes Schweighaevser, Lipsiae 1789, Tomus II, Liber IV, 38, s. 95: “*Βυζαντιοι κατα μεν θαλατταν ευκαιροτατον οικουσι τοπον, και προς ασφαλειαν, και προς ευδαιμονιαν, παντων εν τη καθ’ ημας οικουμενη*”.

⁹⁴⁶ Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında özellikle Anadolu’daki münasebetlere dair bk. Gürhan Bahadır, “*Anadolu’da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV. – VII. Yüzyıllar)*”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 707-726.

⁹⁴⁷ Bizans İmparatorluğu ile Araplar arasında VII. yüzyılda meydana gelen savaşlar için bk. David E. Kunselman, “*Arab-Byzantine War, 629-644 AD*”, Fort Leavenworth, Kansas 2007; Bizans ve Müslüman Araplar arasında meydana gelen savaşlar konusunda geniş bilgi için ayrıca bk. Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs yay., İstanbul 2000; Bizans İmparatorluğu’nun VII. yüzyılda özellikle siyasî ve askerî durumu hakkında faydalı bir kaynak için bk. John Haldon, *Byzantium In The Seventh Century The transformation of a culture*, CUP, New York 1990, s. 41 – 91.

⁹⁴⁸ Rusların, Bizans başkenti Konstantinopolis’i kuşatmaları ile ilgili olarak, çalışmamızın II. Bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

ekonomik ve askerî bakımlardan zayıflatmış, bu durum Selçuklu Türklerinin aynı yüzyıl içinde vukû bulan Anadolu'ya yönelik ileri harekâtının Bizans aleyhine olarak başarıyla neticelenmesine yol açmıştı. Çalışmamızın bu kısmında, Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkışına da zemin hazırlayan Konstantinopolis halkının ayaklanmasında bir kamusal mekân olarak önemli rolü olan Hipodrom, İmparatorluğun ana kilisesi muhteşem Ayasofya ve İmparatorun hüküm sürdüğü Büyük Saray'ı incelemeye çalışacağız.

C.1. BİZANS KAMUSAL ALANINI OLUŞTURAN KOMPLEKS: İMPARATORLUK SARAYI, AYASOFYA VE HİPODROM

Bizans kamusal yaşamında ön plana çıkan mekânlar arasında özellikle İmparatorluk Sarayı, Büyük Ayasofya ve Hipodrom dikkat çekmektedir. Toplumsal hayatın farklı görünümlemlerle tezâhür ettiğı bu mekânlar, zaman içerisinde dönüşüp değışen dinamik bir yapıya sahip olup, tarihsel sürecin bir yansıması olarak görölmekte ve toplumsal yaşama dâir tüm çelişki, mücâdele, bütünleşme ve ayrışmaya ilişkin verileri gündelik hayatta sunmaktadır. Gündelik hayatın bir parçası ve toplumsal yaşamın bir aynası olarak mekânın, sosyal yaşama ilişkin değerdendirmelere dâhil edilmesi uzun zaman almış, mekânsal örüntülerin kayda değerd olduğı oldukça geç kabul görmüşür.⁹⁴⁹ Bu bakımdan, çalışmamızın bu kısmında, Bizans toplumsal yaşamının farklı görünümlerine sahne oluşturan, *Saray*, *Ayasofya* ve *Hipodrom* gibi üç önemli kamusal mekâna değinmenin zorunlu olduğunu düşünüyör; gerek Bizans tarihinin önceki dönemlerinde, gerekse incelemekte olduğumuz İmparator Monomakhos dönemini de kapsayan Orta Bizans dönemindeki işlevleri hakkında bilgi vermenin yararlı olacağına inanıyoruz.

⁹⁴⁹ Ezgi Karmaz, “ Mekânın Gündelik Yaşam İçinde Kurgulanışı: Özne – Mekân Etkileşim Süreci ”, *Mekânı Düşünmek / Felsefe, Politika, Mimarlık, Sinema*, (ed.) Deniz Yıldırım, Nika yay., Ankara 2021, s. 69.

Bizans İmparatorluğunda kamusal yaşamın merkezinde yer alan büyük idârî ve törensel kompleksin çekirdeğini meydana getiren üç yapı; Hipodrom⁹⁵⁰ (Atmeydanı), Büyük Ayasofya ile bitişiğinde yer alan Patriklik ve Büyük Saray’dı. Bunlar sırasıyla Bizans kimliğini oluşturan; sivil gelenek, ilâhî otorite ve imparatorluk iktidarını temsil ediyorlardı. *Hipodrom* bunlar arasında en “Romalı”sı; *Ayasofya* en ihtişamlısı ve yenilikçi olanı; imparatorların *Büyük Sarayı* da en geniş alana yayılmış, en çeşitli ve en karmaşık olanıydı.⁹⁵¹

Öncelikle, başlangıçtan itibaren Bizans imparatorlarının ikâmetgâhı olan, IX. Konstantinos Monomakhos’un da içinde yaşayıp hükmettiği *Büyük Saray* hakkında bilgi vermeye çalışacağız. İmparator Monomakhos dönemini de kapsayan Orta Bizans dönemi, kurumların büyük ölçüde yerleştiği, saray hiyerarşisinin ve unvanlarının yerli yerinde bulunduğu bir devreyi ifâde etmektedir. Bu dönemde imparatorluk bürokrasisinde yüzlerce unvan kullanılmakla birlikte, tüm unvanları tespit etmenin imkânsızlığı da ortadadır.⁹⁵² Biz bu konuda sadece en önemli olanlarına burada yer vermeye gayret edeceğiz. Zira bir uygarlığı tanıyıp anlamanın en önemli gereklerinden birisinin, o uygarlığın önemli kurumlarını, kamusal alanları ve unvanlarını; hâkim zümreler kadar sıradan halkın günlük yaşam ve eğlence kültürünü öğrenip anlamaktan geçtiğine inanıyoruz.

C.1.1. İMPARATORLUK SARAYI

Bizans imparatorunun ikâmetgâhı olan saray ve onun mensupları, iktidârın da odak noktasını oluşturuyordu. Konstantinopolis, saltanata ev sahipliği yapması

⁹⁵⁰ Yüzyıllar boyunca oyunlara, müsâbakalara ve iki ana grubu oluşturan Maviler ve Yeşiller arasında kimi zaman çekişmeli yarışlara sahne olan Hipodrom, uzun geçmişi ve derin kökleri ile Bizans tarihinde köklü bir sivil geleneğe mekân oluşturmuştur. Hipodrom hakkında oldukça yetkin bir çalışma için bk. Gilbert Dagron, *Konstantinopolis Hipodromu- Oyunlar, Halk ve Politika*, çev. İsmail Yerguz, Sel yay., İstanbul 2014.

⁹⁵¹ Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis’in Kentsel Gelişimi*, çev. Cezar, Barış, KÜY, İstanbul 2017, s. 51.

⁹⁵² Güneş, özellikle IX. ve XI. yüzyılları kapsayan süreçteki Bizans Kurumları ve Unvanları’nı konu alan çalışmasında, idârî ve askerî el kitapları olarak tanımlanan *taktikon*lardan yararlanarak ulaştığı sonuçlara göre, Orta Bizans döneminde İmparatorluk bürokrasisinde yüzlerce unvan kullanıldığını ve tüm unvanları tespit etmenin imkânsızlığını ifade etmektedir, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 19.

nedeniyle İmparatorluk şehri kabul ediliyordu. Erken ve Orta Bizans Dönemi imparatorları Büyük Saray’da ikâmet ederken, burası giderek daha az kullanılmaya başlanacak ve XII. yüzyılda saltanat ikâmetgâhı Blakhernai Sarayı’na taşınacaktı.⁹⁵³

İnşasına Büyük Konstantinos zamanında başlanan Büyük Saray⁹⁵⁴, zamanla Hipodrom ile Marmara Denizi arasındaki bütün alan boyunca bir dizi terasa yayılmıştı. Çeşitli hizmet binaları, avlular, kışlalar, şapeller, odalar, hollerden oluşan Saray, pekçok imparator döneminde gerçekleştirilen eklemeler ve katkılarla evrimleşerek çok geniş bir alana yayılmıştı. İmparatorların “*Altın Taht Odası*” sadece saraydaki önemli merâsimlerin⁹⁵⁵ merkezi hâline gelmekle kalmadı, zamanla yeni binaların ilâve edilmesiyle *Boukoleon Sarayı*⁹⁵⁶ adı verilen ve ilerleyen süreçte kuzeye doğru yüksekteki eski Konstantinos Sarayı’nın yerini alan bir kompleksin çekirdeğini meydana getirdi⁹⁵⁷

Büyük Saray deniz kıyısında bir iskeleye sahip olduğu gibi, Ayasofya yakınında Khalke Kapısı denilen bir de esas girişi vardı. Trakya tarafında ve Anadolu yakasının Marmara kıyılarında imparatorların ayrıca bazı yazlık veya av köşkleri olmakla beraber, Bizans imparatorlarının, şehrin poyraz (kuzey) rüzgârına kapalı ve Marmara denizinin boşluğuna bakan bir kesimini saray yapımı için tercih etmeleri de dikkate değer. İmparator Monomakhos’un orta döneminde hüküm sürdüğü XI. yüzyılın sonlarına doğru bu büyük kompleks artık kullanılmaz olmuş ve malzemesi başka yapıların

⁹⁵³ Siren Çelik, “ İmparatorluk Makamı ve Yazar–İmparatorların Benlik Temsili ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 73.

⁹⁵⁴ Cameron, s. 80; *Büyük Saray* hakkında bk. Cyril Mango, “ Great Palace ”, *ODB*, v. 1, s. 869 – 870.

⁹⁵⁵ Bizans saray törenlerinde “ Altın Taht Odası ” özel bir yere ve öneme sahipti. Altın Taht Odası’ndan çıkan imparator, kandil yakmak için Aziz Stephanos Kilisesi’ne gider, sonra bu odanın yanındaki yatak odasında kıyafetlerini ve tâcını giyer, daha sonra “ Altın El ” olarak adlandırılan terasa geçerek burada aristokratların gösterdiği saygıyı ve sadakat yeminini kabul ederdi, bk. Michael Featherstone, “ Bizans’ta Saray ve Geçit Töreni ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 63.

⁹⁵⁶ İmparator Iustinianos (527 – 565) döneminde saray hüviyetini kazanan Boukoleon Sarayı, İmparator Nikephoros Phokas’ın (963 – 969) saltanatı ile birlikte parlak dönemlerini yaşamıştır. İmparator, 969 yılında saray çevresinde birçok yapı inşa ettirmiştir. Saray, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hemen önündeki limanın üzerindeki Aslanın Boğaya saldırmasını gösteren heykelden dolayı bu ismi almıştır, bk. Altun, s. 46.

⁹⁵⁷ Magdalino, s. 52.

inşasında kullanılarak yıkılmağa bırakılmıştı. 1453'te Fatih Sultan Mehmed burasını büyük bir harâbe halinde bulmuştu. Fatih'in meşhur Farsça beyti bu geniş harâbenin karşısında tekrarladığı bilinir⁹⁵⁸.

Bizanslıların tahayyülünde Konstantinopolis'te imparatorların ikâmet ettiği sarayın yanısıra bir de cennetteki göksel – mânevî saray yer almaktaydı. Öyle ki Bizanslılar, imgelemlerinde, imparatorun sarayını adeta yukarıdaki göksel sarayın yeryüzündeki bir yansıması olarak düşünmekteydiler⁹⁵⁹. Aslında sadece Bizanslıya göre değil, tüm Ortaçağ insanlarına göre öteki dünya gündelik yaşamı sürekli bir biçimde etkilemekle kalmıyor, aynı zamanda dünyevî varoluşun kısacık bir başlangıcını oluşturduğu daha yüce ve sonsuz gerçekliği de içeriyordu. Bizans âlem tasavvurunun her anlatısı, kaçınılmaz olarak doğaüstü ile işe başlamak zorundadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, Bizanslılar Tanrı'yı ve Göksel Krallığı, Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayının çok geniş boyutlardaki bir kopyası olarak hayal ediyorlardı⁹⁶⁰. Yeryüzündeki maddî ve gökyüzündeki mânevî saray arasındaki karmaşık etkileşim, dönemin en önemli entelektüelleri arasında yer alan Psellos'un, imparator Konstantinos Monomakhos'a yönelik övgülerine de yansımıştır: Psellos, bu övgülerden birinde imparatorun sahip olduğu büyük erdemleri betimleme görevini, kutsal kitapta anlatılan Yâkup'un meleklerle mücâdelesini göreviyle mukâyese etmiştir: *Girişimde bulunmak bile bir zafer kazanmaktır*. Bir başka yerde Psellos, efendisi imparator Konstantinos'a yönelik övgülerini, “ *İmparator'un sarayda benimsediği meleksi yaşam biçiminden* ” söz ederek sürdürür.⁹⁶¹ Psellos övgülerinde daha da cüretkâr davranmaktan çekinmez ve

⁹⁵⁸ Eyice, s. 763, Fatih Sultan Mehmed'in Büyük Saray harâbeleri önünde tekrarladığı meşhur beyit:

Perdedârî mîküned der kasr-ı Kayser ankebût
Bûm nevbet mîzened ber kubbe-i Efrâsiyâb
(Kayser'in kasrında örümcek perdedarlık ediyor
Efrâsiyâb'ın sarayında da baykuş nevbet çalıyor).

⁹⁵⁹ Henry Maguire, “ Göksel Saray ”, *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, (der.) Henry Maguire, Türkçe terc., Günay, Müfit, YKY, Ankara 2016, s. 407 vd.

⁹⁶⁰ Mango, s. 167.

⁹⁶¹ Bizans sanatında IX. yüzyıldan itibaren imparatorların meleklerle yakın ilişkilendirildikleri bilinmektedir. Meleklerin ikonografisi ile ilgili risalesinde Psellos kanatların semâvî, göksel yükselişin ipucu olduğunu ifade etmektedir, bk. Sercan Yandım Aydın, “ Ortaçağ'da Melekler ve Bizans Resim

Monomakhos'a hitaben yaptığı bir başka konuşmasında şu ifadeleri kullanır: “ O halde, sizi biriyle mi kıyaslamalıyım? Ancak kim sizi, o kadar büyük ve kıyaslanamaz sizi, bir kıyas konusu yapabilir? Siz doğaya üstün geldiğinizden ve tinsel varlıklar mertebesine en yakın kişi olduğunuzdan.... Bu durumda portrenizi nasıl tamamlarız? Çünkü bir bakıma bedeni olan ve bedensiz bir varlıksınız, her ikisi de doğanın üzerinde ve doğadan iyi. O nedenle sizi bedenlerin en güzeline ve bedensizlerin daha ölçülemez olanına benzetiriz ”. Maguire, burada Psellos'un bu ifadelerini, ‘ imparatoru sadece bedensiz meleklerle ilişkilendirmediği ve onlarla aynı mertebeye getirmediğini, imparatorun doğasının göksel varlıkların insanüstü güçlerini de paylaştığını’ kaydedebiliriz, şeklinde yorumlamaktadır.⁹⁶² . Bizans hükümdarının sahip olduğu; Onüçüncü Havarî, Havarilerin eşiti (isapostolos), İsa'nın Dostu (filokhristos), Kutsal (hagios), Tanrısal (theios) gibi dinî sıfatlar ve sınırsız yetkileri⁹⁶³, uyrukları tarafından bazen ölçsüzce övülmelerine zemin hazırlamaktaydı. Psellos gibi bulunduğu konum ve sahip olduğu pek çok şeyi İmparator Monomakhos'a borçlu olan dönemin önde gelen bir isminin övgüleri gâyet anlaşılır şeylerdir. Bu tür övgüler, sadece elitler ve dönemin entelektüelleri tarafından değil, sıradan halk tarafından da yerine getirilmekteydi. Her imparator gibi, Monomakhos da başkentin sokaklarında görüldüğünde, kalabalık halk kitleleri onu Tanrı'nın temsilcisi olarak selâmlamışlar ve ilerlerken koroların terennüm ettiği ilâhilerle uğurlamışlardır⁹⁶⁴.

Bizans İmparatorunun sahip olduğu etkileyici unvanlar ve sıfatlar, Konstantinopolis sokaklarında halkın övgü ve tezâhüratları, imparatorların sarayda her zaman güvende ve saltanatlarının dokunulmaz olduğu anlamına gelmiyordu. İmparatorluğun uzun tarihi boyunca girilen ayaklanma ve darbe teşebbüslerinin

Sanatında Melek Biçimsel Yahya Peygamber İmgesi ”, *İslam ve Hristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler – Angels, Prophets and Saints In Islamic and Christian Art*, (ed.) Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 155.

⁹⁶² Maguire, s. 407 vd., n. 21, 22, 23.

⁹⁶³ Rice, s. 31; Baskıcı, s. 111.

⁹⁶⁴ Rice, s. 31.

sayısını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de,⁹⁶⁵ sadece 1028 ilâ 1081 yılları arasında 40 darbe girişimi sayılmaktadır. Çalışmamızın başlangıç kısmında da işaret edildiği üzere, bu entrika ve darbe girişimlerinin bazıları Büyük Saray ve çevresinde gerçekleştirilmiştir. Bu türden girişimler her zaman silah kullanarak yapılmıyordu elbette. Sarayda görevli bazı şahısların ayak oyunları da hedefe ulaşmakta etkili ve başarılı olabiliyordu. İmparatoriçe Zoe döneminde, *Orphanotrophos* Ioannes'in kurnazlığıyla başarılı olduğu ilk girişim, kardeşi Mikhail'i saraya sokarak, imparatoriçeyi baştan çıkarmasını sağlamasıdır. Mikhail'in etkisinde kalan Zoe, ilk eşi III. Romanos'u boğdurtmuş, Mikhail'le ilişkisini meşrulaştırarak evlenmiş ve tahtı ona hediye etmiştir. Daha sonra V. Mikhail'in Zoe tarafından evlatlık edinilmesi ve tahta çıkarılması da bu entrika ve darbe girişimlerinin uzantısı olarak kabul edilebilir. Fakat Bizans sarayında imparatora karşı düzenlenen darbe teşebbüsleri her zaman bu kadar incelikli şekilde olmuyordu. Zaman zaman birçok general de ordularının başında Konstantinopolis surlarına dayanmaktaydı. İmparator Monomakhos, 1043 – 1047 yılları arasında dönemin iki önemli komutanının darbe teşebbüsüne direnmek zorunda kalmıştır. 1043'te Türk asıllı komutan Georgios Maniakes'in darbe girişimi atlatıldıktan kısa süre sonra, 1047'de, bu kez Ermeni asıllı komutan Leon Tornikios'un daha tehlikeli boyuta ulaşan darbe girişimi güçlükle bastırılabilmiştir.⁹⁶⁶ İkinci girişim sırasında İmparator Monomakhos, adeta sarayına hapsedilmiş vaziyette başkentini ve saltanatını savunmak zorunda kalmış, son anda da olsa, ayaklanma teşebbüsünü bastırmaya muvaffak olabilmişti. Bu darbe girişimlerinin Bizans yönetimi ve siyaset tarzı üzerinde muazzam etkileri olmuş, devlet yönetiminde askerî partinin etkisi azaltılmış, sivil parti yönetiminde ve politikalarda ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu durum “ *sivil imparator* ” olarak ün yapan Monomakhos dönemine damgasını vurmuş,

⁹⁶⁵ Bizans İmparatorluğu tarihinde, bir hesaplama göre 330 ilâ 1204 yılları arasında Konstantinopolis'te hüküm süren yetmiş civarındaki imparatorun yalnızca yarısından azı ilerleyen yaşlarına erişebilmiş, tahtında hüküm sürerken selefi olarak oğlunu veya bir başkasını belirleyerek son nefesini yatağında verebilmiştir. İmparatorlar sıkça onlara en yakın olan kişiler tarafından tahtlarından indirilmekteydiler. Bk. Harris, s. 111 – 114.

⁹⁶⁶ Çalışmamızın ikinci bölümünde gerek Georgios Maniakes ve gerekse Leon Tornikios tarafından İmparator Monomakhos'a karşı girişilen darbe girişimleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

fakat bu politika değişikliği, imparatorluğun zor süreçlerden geçtiği XI. yüzyılda devleti zayıflatıcı rol oynamıştır.⁹⁶⁷

İmparator Monomakhos, İmparatoriçe Zoe ile evlendiği 1042 tarihinden itibaren, Bizans imparatorlarının değişmez başkenti Konstantinopolis’te, Büyük Saray’da *Basileus* (Βασιλεύς) unvanını kullanarak hüküm sürmeye başladı.⁹⁶⁸ İmparator Herakleios (610 – 641) döneminden itibaren Yunanca’nın resmî dil olarak kabul edilmesinden sonra Bizans imparatorlarının tek resmî unvanı olarak Latince *Augustus*’un yerine Yunanca *Basileos* unvanı kullanılır olmuştu. Yine aynı sıralarda kartal simgesi de imparatorların tâcında kullanılmaya başlanmış olup, İmparator Monomakhos da tâcında tabiatıyla kartal simgesini kullanmıştır. Bu simge, XIV. yüzyılda çift başlı kartala dönüşmüştür. Çift başlı kartal, daha sonra evlilik yoluyla akrabalık tesisi neticesinde Rus imparatorluğunun da arması olarak kullanılmıştır.⁹⁶⁹

Büyük Saray’da ikâmet etmenin yanında imparatorun meşrûiyetini takviye etmek için bazı niteliklere sahip olmak ve bunların ispatı önem taşıyordu. Bizans imparatorlarının “*barışçılık ve iyilikseverlik, adalet, göklerin hâkimi önünde tevâzu sahibi olmak*” gibi erdemlere sahip olması gerektiğine inanılırdı. Bu erdemlere sahip olmak, imparatorluk meşrûiyetinin sağlanmasına katkı sağladığı gibi⁹⁷⁰, gerek halk nazarında gerekse kilise kurumu nezdinde *Basileos*’un saygınlığını pekiştirmesine yaramaktaydı. Daha önceki bazı imparatorlar gibi, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’un da bu amaca mâtuf olduğu kuşku götürmeyen uygulamaları oldu. Bu

⁹⁶⁷ Cheynet, s. 77 – 78.

⁹⁶⁸ Bizans İmparatorluğu uzun tarihi boyunca hiçbir zaman verâset kanunlarına sahip olmadığından, imparatorluk makamına getirilmenin birden çok yolu bulunmaktaydı. İktidarın babadan oğula devri yaygın bir uygulama olmakla beraber, bir kişi; seçim, gasp, evlilik veya evlat edinilme yoluyla hânedâna dâhil olup imparatorluk makamını elde edebilirdi. Meşrûiyetin kesin olarak irsî nitelikte olmayıp, ucu açık özelliğe sahip olması, Bizans’ta iktidarın oldukça kaygan bir zemine oturduğunu göstermektedir. İmparatoriçe Zoe döneminde (V. Mikhail) olduğu gibi, imparator halefini evlat edinme yoluyla veya evlilik üzerinden (Romanos Argyros, IV. Mikhail ve IX. Konstantinos Monomakhos) de belirleyebilmektedir. Yine (Zoe ve Theodora örneklerinde olduğu gibi) imparatorun Hipodrom’da halkın tezâhüratıyla ve senato onayıyla da işbaşına getirilmesi mümkündür, bk. Çelik, s. 72.

⁹⁶⁹ Rice, s. 32 – 33.

⁹⁷⁰ Jean-Claude Cheynet, “ İmparator ve Saray ”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 83 – 99.

konuda akla ilk gelen örneklerden biri, İmparatoriçe Zoe ile İmparator Monomakhos'u birlikte gösteren Büyük Ayasofya'daki mozaiktir. Ayasofya'nın güney galerisinin doğu ucunda yer alan bu meşhur mozaikte, İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe, Hz. İsa'nın iki yanında ayakta durmakta ve başları üzerinde birer hâle ile tasvir edilmektedirler. Kompozisyonun ortasında, tahtına oturmuş vaziyette Hz. İsa'yı görürüz; sağ eli takdis eder biçimdedir, sol elinde de İncil tutmaktadır. Hz. İsa'nın solunda, elindeki para kesesini sunan İmparator Monomakhos durmakta, sağında ise İmparatoriçe Zoe, üzeri yazılı bir tomar taşımaktadır. İmparatorun başının üzerinde “ *Konstantinos, Autokrator İsa, Romalıların İnançlı İmparatoru Monomakhos* ” ibâresi yer alırken. İmparatoriçenin başının üzerindeki yazıda ise, “ *Zoe, en dindar Augusta* ” denilmektedir. Taşındığı tomarın üstünde de, imparatorun başının üzerindeki yazının aynısı vardır, sadece yer darlığından “ *Autokrator* ” ve “ *Monomakhos* ” kelimeleri çıkarılmıştır.⁹⁷¹ Ayasofya mozaïği, İmparator Monomakhos'un cömertlik, iyilikseverlik ve dindarlığına vurgu yaparken, eşi İmparatoriçe Zoe'nin de dindarlık ve hayırseverliğine işaret etmek amacındadır. İmparatorun saltanatının hemen başlarına konumlandırılan mozaïğe ilâve olarak, IX. Konstantinos'un yönetiminin ilerleyen döneminde Peçenekler'le – önemli ölçüde mecbur kalmaktan olsa da - barışçı ilişkiler tesis etmesini, Bizans tarihçisi Mikhail Attaleiates, imparatorun barışseverliği ve Peçenek diline verdiği önemle açıklamaktadır.⁹⁷²

İmparator Monomakhos'un saray hayatı, Maria Skleraina ile olan ilişkisi⁹⁷³ ve ona bahşettiği *Augusta* unvanı nedeniyle, kimi zaman halk ve kilise nezdinde infîle yol açmış olsa da, kendi dönemine göre kamu diplomasisini başarıyla kullandığına dâir pek çok örnek vermek mümkündür. İmparatorun, Konstantinopolis'te Büyük Saray'da

⁹⁷¹ Freely – Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 105; ayrıca bk. Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s. 101 – 104.

⁹⁷² Mikhail Attaleiates'in bu konuyla ilgili kaydı gerçekten ilginçtir: “ *O zamandan sonra İmparator, bu belirtiler (Tanrı'nın neyi istediğine ve neyi istemediğine âlâmet olan gelişmeler) nedeniyle sarsılarak ve ayrıca Tanrı bu ulusun (Peçenekler'in) tümüyle mahvedilmesini istemiyor, keza dünyada var olan dillerden birinin (Peçenek Türkçesinin) varlığı zâil olsun istemiyor içeriğindeki rivayete inanarak, barbarların üzerine sözü edilmeye değer güçte herhangi bir askeri birlik göndermemeye karar verdi* ”, bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 43, terc. Umar, s. 54 – 55.

⁹⁷³ Çalışmamızın Birinci Bölümü'nde İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un gayri meşrû hayat arkadaşı Maria Skleraina ile ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

hüküm sürmeye başladığında, Psellos'un ifadesiyle ağzından tek bir kibirli söz çıkmadığı gibi, geçmişte ona kötü davranmış olan ve bu mevkie erişmesinde hiç yardımcı olmayanlara karşı kin beslememişti. Daha da ötesi, eski hasımlarını affetmekle kalmamış, intikam almasından korkanları bile bağışlamak konusunda özel dikkat sarfetmişti. Ayrıca, halkının sevgisini kazanmak için çalışmış ve herkesle dost olmaya özen göstermişti. Psellos'un ifadesine göre, sevimli görünmek için uğraşmazdı ve yapmacık tavırlardan uzak durmaktaydı. Bununla beraber, dost olmak için gayret gösterir ve kalpleri kazanmaya çalışırdı.⁹⁷⁴

Konstantinopolis sarayından hükmeden *Basileos*, her ne kadar kendini bütün hükümdarların üzerinde görüyorduyse da ⁹⁷⁵, IX. Konstantinos Monomakhos'un, etrafına güzel konuşan kültürlü ve bilge insanları toplamaktan hoşlandığı ve tevâzu içinde bunlardan istifâde etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹⁷⁶ Başta Psellos gibi döneminin en büyük entelektüellerinden biri olmak üzere, en parlak hukuk ve idâre adamlarını yakın çevresinde toplamış, İmparatorluğu bu bilge adamların katkısıyla ve ortak akılla yönetmeye çalışmıştır. Bu bakımdan, IX. Konstantinos'un dönemi, kimi tarihçiler tarafından siyâsî bakımdan beceriksizlikle eleştirilmekle beraber, aslında devletin ekip zihniyetiyle yönetilmeye çalışıldığı bir dönem izlenimi vermektedir. Buradan hareketle, eğer IX. Konstantinos Monomakhos, Bizans İmparatorluğu'nun daha güçlü olduğu, iç ve dış şartların daha elverişli koşullarda bulunduğu bir dönemde hüküm sürmüş olsaydı, muhtemelen daha başarılı bir yönetim sergileyebilirdi, kanaatini taşıymaktayız.

Monomakhos için saray, güvenli bir limandı; Psellos'un veciz anlatımıyla *fırtınaların dalgalarından bu kadar çok tokat yedikten sonra sığınılacak bir limana – sürgünde çektiklerinden sonra – ve geçmişteki acılarını unutmak için tam bir dinlenmeye ve kesinlikle sükûnete ihtiyacı vardı.*⁹⁷⁷ İmparator, bu güvenli limanda,

⁹⁷⁴ Psellos, s. 106, terc. Demirkent, s. 117 – 118.

⁹⁷⁵ Cheynet, “ İmparator ve Saray “, s. 90.

⁹⁷⁶ Psellos, s. 107, terc. Demirkent, s. 118.

⁹⁷⁷ Psellos, s. 107, terc. Demirkent, s. 118.

Büyük Saray’da hayatının sonuna kadar huzur içerisinde yaşamaya çalışmış, devlet mekanizmasını, güvendiği saray görevlilerine ve bilge adamlara emanet ederek hüküm sürmüştür.

İmparatoriçe Zoe ve kızkardeşi Theodora’nın şahsiyet özellikleri ve bilhassa Zoe’nin lüks ve eğlenceye düşkünlüğü, müsrif yapısı, Bizans İmparatorluğu’nun yönetim merkezi olan sarayı, zamanla devletin zaaf ve çöküşünün kaynağı haline getirecekti. İmparatoriçe ve yakınlarının şatafatlı hayat tarzına karşı İmparator IX. Konstantinos, engel olmaktan ziyâde, adeta onların hayattan zevk almasını sağlamaya çalışıyordu. Psellos, *Khronographia*’sında IX. Konstantinos’u, imparatorluk idare sistemini anlamamakla eleştirmiştir. İmparator Konstantinos’a göre, hükümdarlık gücü demek, dinlenmek, mümkün olduğunca hayatın zevklerini tatmak ve mücadeleden kaçmaktır. Güvenli bir liman gibi sığındığı Saray’da sakin bir hayat yaşamak ve ilerisi için dümeni idare etmekten, yani sorumluluktan kaçınmak istiyordu. Yönetim işleri ve adaletin yerine getirilmesi, ayrıca ordunun kontrolü gibi şeyleri de başkalarına bırakmıştı. İmparator IX. Konstantinos’u, aslında aslî görevi olan bu işlerin pek azını kendi üzerine almakla eleştiren Psellos, yaradılışı icâbı zevk ve eğlence dolu bir hayatı, doğal hakkı imiş gibi benimsediğini ifade etmektedir. Konstantinos Monomakhos, artık imparatorluk makamına geçerek üstün bir kudrete mâlik olduğu için zevk ve safa içinde her zamankinden daha fazla eğlenceye meyletmişti.⁹⁷⁸

İmparator Monomakhos, saray hayatının konforu içerisinde, saltanatının başlangıcında ne akıllıca ne de enerjik davranmıştı. Aşırı israf ve hedonist duyguların tatmini yolunda saray masrafları o denli artmıştı ki, hazinenin içinde tek bir “*obolos*” (gümüş para) kalmamıştı.⁹⁷⁹ Psellos, efendisi İmparator Monomakhos’u unvan ve şeref

⁹⁷⁸ Psellos, s. 111 – 112, terc. Demirkent, s. 123; İmparator IX. Konstantinos’un en yakınında bulunan Psellos’dan başka, Mikhail Attaleiates de saltanatının ilk döneminde İmparatorun zevk ve eğlenceye daldığını ifade etmektedir, bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 50, terc. Umar, s. 61: “ Geçmişte Monomakhos böyle idi; zevk ü safâ yaşamına ve bedensel haz sürmeye dalmıştı ”.

⁹⁷⁹ İmparator IX. Konstantinos döneminden itibaren IV. Romanos’un saltanatının ortasına kadar uzanan dönemde Bizans parasındaki bozulma hızlanmış ve *nomisma*’nın avarı 3 karat kaybetmişti. Bu da en fazla otuz yıl içinde, dolaşımdaki paraların sayısının yıllık % 1 oranında, yani para bulgularının üçte biri kadar, artışına tekâbül edebilir. XI. yüzyıldaki bu devalüasyonun ilk aşaması farklı yorumlara yol açmıştır. Araştırmacıların çoğunluğu bu bozulmayı kötü yönetim, II. Basileios’un toplamış olduğu fazlalığın har

pâyelerinin bahşedilmesi konusunda da gelişigüzel davranmakla eleştirmektedir. Ona göre imparator, hiç lâıyk olmayan kimselere sırf peşinden koştukları ve hoş sohbetleri nedeniyle bolca unvan dağıtmıştı. İmparator, unvanların dağıtımında hiçbir sıralama ve teâmüle özen göstermemiş, Roma İmparatorluğu döneminden beri geçerliliğini koruyan *cursus honorum*⁹⁸⁰ sistemini alt üst ederek, terfî sistemini tamamen yürürlükten kaldırmıştı.⁹⁸¹ Ehliyet ve liyâkat artık göz ardı edilmeye ve unvanlar iki veya üç kişiye değil topluca dağıtılmaya başlanmıştı. Psellos, Senato'nun kapılarının pazardaki bütün serserilere açıldığını söyleyerek, Monomakhos'un imparator olur olmaz derhal bir fermanla bütün ayak takımını devletin en yüksek mevkilerine atadığını, ilâve etmektedir.⁹⁸²

Bizans'ta bütün makam sahipleri imparator tarafından atanır ve görevden alınırdı. Bu da devlet bürokrasisinin dâhil olduğu tüm sistemin, imparatorluk tahtında oturan kişiye tâbî olduğu anlamına gelmektedir.⁹⁸³ İmparator Monomakhos da, makamının sahip olduğu bu mutlak yetkiler dâhilinde atama ve görevlendirme yetkisini

vurulup harman savrulması ve IX. Konstantinos Monomakhos'un döneminde devlet işlerinde yozlaşma ve soysuzlaşma ile aşırı harcamalara ilâve olarak, Peçenekler'e karşı savaşın neden olduğu İmparatorluk finansındaki çöküşle açıklamışlardır. Bk. Cécile Morrison, "Para, Finans ve Ticaret", *Bizans Dünyası- Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 293 – 294.

⁹⁸⁰ Roma'da cumhuriyet döneminde, konsüllük görevi yıllık olarak seçilen makamların en saygın olanıydı. Diğer sivil makamlar genelde konsül makamının altında prestij derecesine göre sıralanıyordu, buna *cursus honorum* ya da kariyer basamakları denir, bk. Thomas R. Martin, *Antik Roma – Romulus'tan İustinianus'a*, çev. Samet Özgüler, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2022, s. 60 – 61.

⁹⁸¹ Bizans İmparatorluğu, kendisini Roma İmparatorluğu'nun ve bürokratik geleneklerinin mirasçısı olarak görmüştür. Bizans'ın, Roma imparatorluğu'nun devamı olarak ilan ettiği statüsü, "barbar" komşularını açıkça küçümsemesi ve daha sonra bilginler arasında Helen kültürünün koruyucusu olarak ünlenmesi, Bizans imparatorluğunun, karmaşık bürokratik prosedürler ve bu sistemin, tümü klasik dünya hakkında derin bir bilgiye sahip olan geniş ve iyi eğitilmiş bir memurlar sınıfı tarafından yürütüldüğü ifade edilmiştir, bk. Catherine Holmes, " Political Literacy ", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 137.

⁹⁸² Psellos, s. 105, terc. Demirkent, s. 116 – 117, n. 157; Psellos'un bu ifadeleri doğruyu pek yansıtmamaktadır. Zira çok iyi bilindiği üzere İmparator Monomakhos, devlet yönetiminde, aralarında Psellos'un da bulunduğu, Mikhail Kerullarios, Konstantinos Leikhhudes ve Ioannes Ksiphilinos'un oluşturduğu bir ekibin katkılarından yararlanmıştı. Krş. Angold, s. 45 vdd.; Modern araştırmacıardan John Haldon da, Monomakhos yönetimi döneminde bolca bahşedilen unvanlara ve senatonun yeni unsurlara açılmasına işaret etmektedir, bk. John Haldon, " Social Élites, Wealth, And Power ", *The Social History of Byzantium*, (Ed.) John Haldon, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009, s. 191 vd.

⁹⁸³ Peter Schreiner, " Sivil ve Askerî Bürokrasi ", *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 41.

kullanmış olup, unvanların dağıtımı konusundaki cömertliği, sonraki tarihçiler ve araştırmacılar tarafından da sıklıkla söz konusu edilmiştir. Makam ve görevlerin dağıtımı, Bizans sarayının en önemli siyasî fonksiyonlarından biri olduğu gibi, bu konuda takınılan tavır, İmparatorun iktidarının meşrûiyetini doğrudan etkilemekteydi. Unvan ve makamların dağıtımında gösterilen adaletsizlik ve uygunsuz tutumlar, bazen sert tepkilerin doğmasına yol açabiliyordu. Özellikle soyluların toplumsal yerleri ve imparatora yakınlık dereceleri, öncelikle onlara bahşedilen unvanlarla belirlenirdi. Bu unvanlar ayrıca hükümdarın onlar için uygun bulduğu makamlara tekâbül ederdi. Sorumluluk ne kadar artarsa, unvan da o kadar büyüdü. X. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş, XI. yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanarak, makamların değeri azaldı. XI. yüzyılda, makamların dağılımı, özellikle de *protospatharios* ve imparatorlara idarenin üst basamaklarından değil; tüccar, banker ve belki de lüks mallar üreticisi zanaatkâr seçkinlerden kişileri ödüllendirmeye izin verdi. Bu sonuncular, eski hak sahiplerinin skandal bir devrim olarak nitelendireceği üzere senatoya da girmeye hak kazandı. Bu kişiler, Konstantinopolis halkını memnun etmek ve hiç kuşkusuz hazine kasalarını doldurmak istediği için cömert davranan IX. Konstantinos'u suçlamayı da ihmal etmediler.⁹⁸⁴ Tüccar ve iş adamlarının senatoya girerek siyasi hayata etkin katılımının, onların denetlemeye başladıkları ekonomik güçten de kaynaklandığına kuşku yoktur. IX. Konstantinos Monomakhos'tan itibaren imparatorlar artık bir süre boyunca onların desteklerini sağlamaya çalışacaklardı. Bu reform, merkezî otoriteye, yeri geldiğinde bu iş adamlarının biriktirdiği sermayeye el koyma olanağını da bahşetmekteydi. IX. Konstantinos'un dönemini de kapsayan XI. yüzyıl Bizans'ında Senato üyesi olmak için bir imparatorluk unvanı elde etmek; *protospatharios* olmak veya daha üstün bir rütbe almak şarttı. İmparatorun onayıyla *protospatharios* unvanı alabilmek için, doğal koşullarda devlete 12 ilâ 18 altın lira (864 – 1296 altın metelik) arasında değişen hatırı sayılır bir meblağ ödemek gerekiyordu. Buna karşılık bu unvanla birlikte yıllık 1 altın lira rant alınıyor, bu da yaklaşık yüzde 5,55 ilâ yüzde 8 arasında değişen bir faiz getirisi anlamına geliyordu. Bu rant hayat boyu geçerliydi ve yatırılmış anaparanın geri

⁹⁸⁴ Cheynet, “İmparator ve Saray”, s. 93 – 94.

alınmasına olanak yoktu. Dolayısıyla piyasadaki faiz oranları dikkate alındığında, ilk bakışta iştah uyandırıcı olarak değerlendirilebilecek getirisi, aslında her şeye karşın oldukça mütevazı bir kazanç sağlıyordu. XI. yüzyıla kadar iş adamlarının, onur kırıcı mesleklerine karşı beslenen geleneksel önyargı yüzünden, sisteme katılma hakları yoktu. Ama XI. yüzyılda işler değişmişti. Geçen sürede iş adamlarının sayısı ve ekonomik, toplumsal, siyasal rolleri kökten değişmişti. 1042’de V. Mikhail’in tahttan indirilmesi olayındaki rolüyle pazar esnafı ve tüccar zümresi, siyasî gelişmelere ağırlığını koymuş, meşru hanedanın yanında yer alarak, Monomakhos’un saltanatına giden yolu açmışlardı. Böylece büyük tüccar ve iş adamları, siyasî hayatın aktörleri olmuş ve öyle de kabul edilmişlerdi. Monomakhos’tan itibaren, imparatorlar, yüzlerce yıllık baskının ardından tüccar ve iş adamlarına Senato’nun kapılarını açarken, ebediyen onların şükranlarını kazanmakla kalmıyor, kamu maliyesini güçlendirme konusunda çok yararlı olan paralarını da o sırada kriz içinde bulunan devlet hazinesine çekiyorlardı. Monomakhos’un lütfuyla bu onursal unvanları elde eden tüccar zümresi, aslında bir tabuyu yıkmaktan daha fazlasını başarmışlar; seçkin bir toplumsal konum, başkalarına göre öncelik hakkı ve bazı toplumsal ayrıcalıklar sağlamışlardı. Bizanslı tüccar ve iş adamları zümresinin yükselişinin doruk noktası, XI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, İmparator Monomakhos’un saltanatının sonlarına doğru olmuştu. Bu zümre, kendilerini ekonomik, politik, hatta toplumsal açılardan göstermeyi başarmıştı ve önlerinde umutlu bir gelecek perspektifi görüyorlardı. Fakat onların düşleri, 1071’de, Normanlar Bizanslıları Güney İtalya’dan kesin olarak kovunca ve Selçuklular Malazgirt Savaşı’nı kazanıp Anadolu’ya girince, yıkıldı. Bu iki gelişme, Bizans İmparatorluğu’nun zaafılarını ortaya çıkardı ve bunların ardından on yıl süren iç savaşlar, durumu daha da trajik hale getirdi. 1081’de Konstantinopolis’te, bu kez eyaletlerin toprak ve asker aristokrasisinin büyük ailelerinin başı çektiği, Dukas ailesiyle müttefik Komnenos hanedanı tarafından yürütülen bir restorasyona girişildi. Büyük aristokrasinin hükmetmeye başladığı yeni rejimin aldığı ilk önlemlerden biri, tüccar ve iş adamları zümresinin yeni kazandıkları tüm ayrıcalıkları yürürlükten kaldırmak oldu. I. Aleksios Komnenos, Senato’yu hızla temizledi. Sadece aristokratlara verilebilen, yeni bir unvan hiyerarşisi icat etti; öyle ki daha önce iş adamlarının elde ettiği eski unvanlar hükümsüz kaldı. Bu unvanlara bağlı rantlar zaten ilga edilmişti ve

aynı imparatorun çıkardığı yeni bir kanunla toplumsal nitelikteki ayrıcalıklar da iptal edildi. Tüccarların Senato’ya katılımı artık geçmişte kalmıştı.⁹⁸⁵

IX. Konstantinos Monomakhos’un ikâmetgâhı olan Konstantinopolis’teki İmparatorluk *Büyük Saray* kompleksi içinde herbiri belli bir dizi tören için kullanılan çok sayıda salon, konferans odaları ve resmî daireler vardı. Bunlardan en önemlileri arasında: *Onopodion* (Daphne Sarayı’na giriş salonu) diye bilinen yapı; Adaylar Odası (İmparatorluk muhafızları tarafından kullanılan oda); İmparatorluk Askerleri’nin salonu (bunlar saray muhafızlarının bir bölümüydü ve imparatorluk askerleri olarak hareket ederlerdi); *Lykhni* (Tribunal yakınında, imparatorun Tribunal’e geldiğinde önce kabul edildiği daire, planlı kubbeli yapı) ve en önemlisi de saray kompleksi içerisinde tüm yapılara ulaşılabilen saraya bitişik *Khalke* bulunuyordu. İmparator Iustinianos (527 – 565) zamanından beri bu sonuncusu iç duvarları mermerle kaplı ve tavanı cam mozaik kompozisyonlarla bezeli bir oda içeriyordu. Bu betimlemelerden ikisi imparatorluk portreleriydi; bunlardan birinde Iustinianos tek başına betimlenmişken, diğerinde eşi imparatoriçe Theodora ile birlikteydi. *Khalke* ile aynı hizada, ama onun kuzeyinde bulunan pavyon biçimindeki diğer geçit, saray ile imparatorun hipodromdaki locasını birbirine bağlıyordu. Bu girişin hipodroma bakan yüzü fildişi panolarla kaplıydı ve bu nadir ve güzel maddeden yapılmış panolar benzerlerinin arasında en etkileyici olanlardı.⁹⁸⁶ İmparator Monomakhos, kendisine karşı düzenlenen başarısız darbe girişiminin lideri Georgios Maniakes’in kesik başını taşıyan esirlerin geçit törenini *Büyük Saray*’a bitişik *Khalke* bölümünden izlemişti (1043).⁹⁸⁷ Aynı şekilde, 1047’de başarısızlığa uğratılan diğer darbe girişiminin fâili Leon Tornikios yenilgiye uğratılıp tutsak alındığında düzenlediği muhteşem zafer geçidini de Büyük Saray’a bitişik olan bu kısımdan izlemişti.⁹⁸⁸

⁹⁸⁵ Nikolas Oikonomides, “ Uçsuz Bucaksız Bir Atölye: Zanaatkârlar ve Tüccarlar ”, *Konstantinopolis 1054-1261*, (der.) Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 122 - 126.

⁹⁸⁶ Rice, s. 41 – 42.

⁹⁸⁷ Psellos, s. 127 – 128, terc. Demirkent, s. 137 – 138.

⁹⁸⁸ Psellos, s. 145 – 146, terc. Demirkent, s. 154.

Saray mensuplarının sayısının yaklaşık iki bin kişiye ulaştığı XI. yüzyılda⁹⁸⁹ *Büyük Saray* kompleksi içinde çok sayıda kilise ve şapel de yer almaktaydı. Gemilerin Konstantinopolis limanlarına güvenle girmelerini sağlayan ve aynı zamanda da bir röle sistemi aracılığıyla imparatorluğun uzak yörelerine de sinyaller gönderen Pharos Feneri⁹⁹⁰, *Büyük Saray* kompleksi içinde dağlık bir burun üzerindeydi. Başlıca resmî yapılar ve depoların yanı sıra, imparatorun kişisel kullanımı için üstün kaliteli lüks malzemelerin üretildiği ipek tezgâhları, imparatorluk imalathaneleri ve atölyeleri de aynı kompleks içindeydi. İmparatorun savaş atlarını, binek atlarını ve polo taylarını barındıran kişisel ahırları elinin altındaydı; *Hipodrom*'daki yarışlarda kullanılmak üzere ayrılan yarış atları da aynı yerdeydi. Bunlar yarış alanına açılan kapılara çok yakındı ve kusursuz bir durumda tutuluyordu. Her atın altın koşumları kendi bölmesinde sergilenirdi. İmparatorların Anadolu'da geyik ve ayı avlarken kullandıkları köpek ve çitaları barındıran kulübeler ve tavşan ve av kuşlarını izlerken kullandıkları şahinleri barındıran kafesler, garip hayvanlardan oluşan olağanüstü koleksiyona sahip özel hayvanat bahçesinin yakınındaydı.⁹⁹¹ İmparator Monomakhos, yabancı hükümdarların kendisine hediye olarak gönderdiği bir fil ve zürafayı, bu hayvanat bahçesine bağışlamıştı. Daha önce bu iki hayvanı görmemiş olan Konstantinopolis halkı, dev cüsseli fili ve uzun boylu zürafayı şaşkınlık ve hayranlıkla izlemişlerdi.⁹⁹²

⁹⁸⁹ Cameron, s. 97.

⁹⁹⁰ Konstantinopolis'te deniz ulaşımıyla ilgili tesisler arasında, vaktiyle orada duran, ama bugün artık var olmayan veya kesin bir değerlendirmeye izin vermeyen kalıntıları görülen fener kulelerini saymak gerekir. Yazılı kaynaklarda Büyük Saray'ın yöresinde bulunan fenerden ayrıntılı olarak söz edilir. Bu fener, *Pharos*, saraya ilişkin tasvirlerde yanı başındaki Meryem Ana Kilisesi ile birlikte anılır. *Pharos* hakkında, XIV. yüzyıldaki adı bilinmeyen bir Rus hacısının ve 1420 civarında kentte bulunmuş gezgin C. Buondelmonti'nin anlattıkları günümüze ulaşmıştır. Tasvirlere göre; fener ince, sütun benzeri bir yapıydı ve üzerinde ince sütunlu bir kat bulunuyordu. Gezgin Buondelmonti bunu “ölçülemez büyüklükteki ayna” (*speculum immensurabilis magnitudinis*) diye nitelemişti. Osmanlı devrinde bir daha sözü geçmeyen yapıdan bugün hiçbir iz yoktur. Buna karşılık yaklaşık 22,5 metre yüksekliğinde, içi üç katlı ve deniz surlarının kuleleriyle aynı sırada durduğundan konumu itibarıyla Bizans devrinde deniz feneri görevi yapmış olabilecek bir kule günümüze kalmıştır, ancak Bizans kaynaklarında bu konuda hiçbir bilgi yoktur. Bugün de kullanılmaya devam eden XIX. yüzyıldan kalma fenerin bu kulenin yakınında bulunması onun da vaktiyle fener görevi yapmış olabileceğine işarettir, bk. Wolfgang Müller – Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, TVYY, İstanbul 1998, s. 11.

⁹⁹¹ Rice, s. 42.

⁹⁹² Attaleiates, zürafayı, İmparator Monomakhos'a Mısır hükümdarının gönderdiğini belirtmektedir. Mısır Fâtımî Halifesi el- Müstansır ile ilişkileri her zaman iyi olan IX. Konstantinos zaman zaman karşılıklı

Büyük Saray'ın ana girişi bir çift gözalıcı tunç kapıdan oluşuyordu. Bu sarayda düşünemeyecek bir debdebe içinde Bizans İmparatorluğu'nun kalbi atardı. İmparator Iustinianos, daha VI. yüzyılda Ephesos'tan getirttiği tunç atları buraya koyduğunda, bu kompleks içinde o kadar çok eski sanat yapıtı toplanmıştı ki, bu alan gerçek bir müzeye dönmüştü. VIII. yüzyıldan sonra bu koleksiyona düzenli bir biçimde imparatorların ve imparatorluğun kahramanlarının heykelleri eklendi. Bunlardan birçoğu koridorlarda bir seri yemek salonuna açılan ana girişin kapılarının yakınında bulunan Tribünaller Salonu'nun yakınına konmuştu. Bu yemek salonlarından en güzelinde 19 kline vardı ve burada kullanılan altın tabak, fildişi kapılardan girilen *Kastresiakon* denilen bir yapıda saklanıyordu ve imparatorun hizmetkârlarından en kıdemlisine emanet edilmişti. Başka bir salonda 36 ve daha küçüklerinden birinde de 12 kline bulunuyordu.⁹⁹³ En büyük ziyafet salonu *Triklinos Salonu*'ydu; aslında saray tabiriyle sadece "*Büyük Ziyafet Salonu*"ydu (ὁ μέγας τρικλινός). Bu salon, bir hesaplama göre, normal koşullarda 228 konuğa yer sağlayabilirdi.⁹⁹⁴ IX. Konstantinos Monomakhos da, döneminin kaynaklarına dayalı açık bilginin mevcut olmadığını belirterek ve ihtiyatı elden bırakmadan söylemek gerekirse, tıpkı daha önceki selefleri⁹⁹⁵ gibi *Büyük Ziyafet*

hediyeleşmekteydiler. Bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 47 – 49, terc. Umar, s. 58 – 61; İmparator Monomakhos'a gönderilen fil ise Mervânîler'den gelmişti. Tarihçi Azîmî'nin kaydettiğine göre, Mervânî emîri Nasruddevle, 1052'de İmparator Monomakhos'a içinde bir filin de bulunduğu armağanlar göndermişti, bk. Azîmî, *Tarih*, s. 8 - 9; neşr. ve terc. Sevim, s. 11; Ripper, s. 197.

⁹⁹³ Rice, s. 44.

⁹⁹⁴ Konstantinos Phorphyrogennetos, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, *CSHB*, (nşr.) Reiske, J. J., v. II, s. 594; krş. A. Kazhdan ve Michael McCormick, " Bizans Sarayı'nın Sosyal Dünyası ", *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 279, n. 49; Konstantinos Phorphyrogennetos'un *De Ceremoniis* adlı eserini Bizans çalışmaları için en önemli kaynaklardan biri olarak nitelendiren ve özellikle Büyük Saray'la ilgili verdiği bilgiler bağlamında önemini irdeleyen yararlı bir makale için bk. J. M. Featherstone, " De Cerimoniis and The Great Palace ", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 162 – 174.

⁹⁹⁵ Mikhail Psellos, İmparator IX. Konstantinos'un iştahı ve mutfak zevki konusuna değinmemiştir. Bununla birlikte, onun seleflerinden ve aynı zamanda kayınpederi olan VIII. Konstantinos'un mutfak konusundaki yeteneklerine ve meşhur iştahına *Khronographia*'sında yer vermiştir: " VIII. Konstantinos çok iri yarıydı, boyu iki buçuk metreye yakın olup oldukça sağlam bir fiziğe sahipti. Karın kasları güçlü; bünyesi, ne yerse yesin hazmedecek denli iyiydi. Sos hazırlamakta çok becerikliydi; sanki türlü türlü ağız tatları olan insanların iştahını uyandırmak istercesine, yemeklerine renk ve lezzetlerle çeşni katardı. Boğazının ve cinselliğin hükmü altındaydı. Zevk düşkünlüğü, eklemlerinde bir hastalığa neden olmuştu. Özellikle her iki ayağı o denli kötü durumdaydı ki, yürüyemiyordu ve imparator olduğundan bu yana, hiçbir yere yayan gitmezdi; eyere sağlam oturduğu için her yere atla giderdi ", bk. Psellos, s. 23, terc. Demirkent, Işın, s. 29 – 30; krş. Andrew Dalby, *Bizans'ın Damak Tadı - Efsanevi Bir İmparatorluğun Mutfağı*, Türkçe terc. Ali Özdamar, Alfa yay., İstanbul 2014, s. 18 – 19.

Salonu'nda yemeğini yer ve akşam yemeğinde geleneksel şarkı ve danslarla eğlendirilirdi. İmparator, *Büyük Saray*'daki bu çeşit yemek salonlarının yanı sıra, uygun vesilelerle Konstantinopolis'in lonca ve derneklerinin yemek salonlarında da onuruna verilen yemeklere katılırdı. Dostlarıyla ya da Senato mensuplarıyla *krama* (öğle yemeği) yerler; *deximon*'la, yani bir yolculuk dönüşü onuruna verilen akşam yemeğiyle kendilerine saygı gösterilmesini kabul ederlerdi. İmparator, bizzat kendisi de zaman zaman, hükümet, kilise ve başkentin kalburüstü kişilerini büyük bir *kletorion* (resmî ziyâfet) ya da resepsiyona davet ederlerdi. Burada, Bizans mutfağının özellikleriyle ilgili bazı bilgileri paylaşmak uygun düşecektir. Bizans İmparatorluğu'nun mutfağı, kendinden öncekilerin bir sentezi olarak kabul edilmiştir. Bu mutfakta, Roma yiyeceklerinde o denli tipik olan baharat ve egzotik tat düşkünlüğü vardır. Bunun yanı sıra deniz ürünlerine ve klasik Yunan yemek sanatının uzun geleneğinden kaynaklanan yerel taze sebze ve meyvelere verilen önem de not edilmelidir. Konstantinopolis için bu; Ege, Güney Balkanlar, Kuzeybatı Anadolu ve Karadeniz sebzeleriyle meyveleri anlamına geliyor. Bizans sarayının ziyaretçileri, imparatorluk mutfağında karşılaştıkları garip tatlardan bazen hoşlanmamışlardı. Balık sosu *garos*, sonradan kazanılmış bir lezzetti. Yabancıların çoğu reçineyi beğenmiyordu. Ancak yabancılar da şekerleme, şekerlenmiş meyve ve tatlı şarapları beğeniyordu.⁹⁹⁶ Laudan, imparatorlukların mutfak kültürünü konu alan çalışmasında Bizans mutfağı hakkında da ilginç bilgiler vermektedir. Eğitimini Konstantinopolis'te alan bir hekimin, Frank kralına yazdığı mektupta '*Bizans mutfağının çok daha üstün olduğuna*' yer verdiğini kaydeden Laudan, Bizans üst sınıf mutfağının saray erkânı tarafından biçimlendirildiğini belirtmektedir. Saray sofrası; İmparatorun tebaası ve doğa üzerindeki hâkimiyetini, antik geleneklerden ve Tanrı'dan gelen otoritesini gösteriyordu. Laudan, İmparatorun, tıpkı *Son Akşam*

⁹⁹⁶ Bizans mutfak kültüründe tatlı ve şekerlemelerin önemli bir yeri vardı. İri meyveli reçeller, örneğin *kydonata* adı verilen ayva reçeli ve *karydaton* denilen ceviz reçeline kaynaklarda rastlandığı ifade edilmiştir. *Barbara* ve *kollyba* özel günlerde servis edilen ritüel tatlılar arasında yer alıyordu. Bizanslılar aynı zamanda meyvelerden yapılmış ya da balın şarapla karıştırıldığı şerbetler de tüketirlerdi. Rafine şeker ve şekerli yiyecekler, tıpkı et gibi zenginlik ve güç sembolüydü. Şarap, Bizans'ta en fazla tüketilen içecekti. Şaraplar, sıcak su ile seyreltilerek servis yapılırdı. Şarap için kullanılan Yunanca *krasi* sözcüğü de "*karıştırma*" anlamına gelmektedir, bk. Buket Kitapçı Bayrı, "*Bizans İmparatorluğu'nda Yemek Kültürü*", *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 233 – 234.

Yemeği'ndeki İsa gibi minderlere uzanarak, sofrada arkadaşlarıyla yemeğini yediğini kaydetmektedir. Hristiyanlık kâideleri gereğince, yılın neredeyse yarısında hiç et ve süt ürünü tüketilmiyordu. Saray erkânı, oruç tutulmayan günlerde, ana yemek olarak; bal şarabıyla ıslatılmış fırında domuz eti, şaraplı, balık soslu, hardallı, kimyonlu tuzlu yabanördeği; yaprak sarması; süt kuzusu, süt danası gibi yavru hayvanlar; küçük kuşlar ve av hayvanları, balık ve diğer deniz ürünleri; haşlanmış tahıl, ballı ve kuru üzümlü pudingler; ayva, armut ve limon reçelleri ile konservelerden gıdalanıyorlardı.⁹⁹⁷ Bizans mutfağında yer alan yiyecek ve gıdaların büyük kısmı seramik kaplarda saklanır ve servis edilirdi. Servis amacıyla kullanılan sofrada kapları arasında çanaklar, testiler, kâseler, tabaklar, maşrapalar önemli yer tutuyordu. Seramik gıdaları saklama ve depolama amacıyla üretilen malzemelerde de kullanılmaktaydı.⁹⁹⁸ Mutfak ve sofralarda seramiğin dışında, gümüş, bakır ve bakır alaşımından yapılan mâdenî kaplar da yer almaktaydı.⁹⁹⁹ Maden, gerek Bizans el sanatlarında ve günlük kullanım eşyalarında ve gerekse dînî işlevli (litürjik) eşyalarda malzeme olarak kullanılmaktaydı.¹⁰⁰⁰ Bizans döneminde yiyeceklerin hazırlanmasında haşlama ve fırında pişirme yöntemlerinin yanında, yağda kızartma da tercih edilmekteydi. Dayanıklılığı nedeniyle madenî kapların kullanılmasının yanı sıra, daha ekonomik olması sebebiyle seramik kaplar da sıklıkla mutfaklarda yer almaktaydı. Özellikle et yemekleri seramik kaplarda pişirilirdi. Seramik kaplar, yemek pişirmenin yanı sıra, sosların hazırlanmasında ve su ısıtmak amacıyla da kullanılmıştır. İmparator Monomakhos zamanını da kapsayan Orta Bizans döneminde pişirme amaçlı kaplar genellikle *tsoukalion* diye adlandırılmıştır. Az sulu yemeklerin ve tatlıların pişirilmesinde *patella* denilen kaplar kullanılmış olup, ancak Orta Bizans döneminden itibaren bu tip kapların artık üretilmediği bilinmektedir. Yine

⁹⁹⁷ Rachel Laudan, *İmparatorluklar ve Mutfaklar – Dünya Tarihinde Pişirme*, çev. Ramazan Kılınç, Monografi Yay., İstanbul 2022, s. 204 – 210.

⁹⁹⁸ Özgü Çömezoğlu Uzbek, “ Bizans Dönemi’nde Anadolu’da Seramik ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY yay., İstanbul 2021, s. 278.

⁹⁹⁹ Meryem Acara Eser, “ Bizans Maden Sanatı: Kutsal ve Din Dışı ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 306 vd.

¹⁰⁰⁰ Madenî araç gerecin Bizans’ta yaygın bir kullanım alanı olduğu anlaşılmaktadır. Bizans’ta altın, gümüş gibi değerli madenlerin yanında, bakır, demir ve bronz, kilise âyinlerinde kullanılan kutsal eşyalarda, aydınlatma araçlarında, kolye ve röliker haç gibi kişisel dînî eşyalarda, günlük kaplarda ve süs eşyalarında yaygın şekilde kullanılmıştır, bk. Meryem Acara Eser, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Litürjik) Eşyalar*, Bilgin Kültür Sanay Yay., Ankara 2020, s. 1.

Orta Bizans döneminde fazla derin olmayan yayvan ağızlı pişirme kapları *stegnaton* diye adlandırılmıştır. *Mastrapas*, geniş ağızlı, tek dikey kulplu küçük mutfak kabı olarak kullanılmıştır. Gıda ve sıvıların taşınması ve muhafaza edilmesi için pek çok kap mevcuttu. Orta Bizans döneminde geniş ağızlı, büyük depolama kapları *kourellos* ismiyle anılmıştır. Özellikle salamura yapımında kullanılan bu *kourellos* formunun, geç Bizans döneminden kalma tasvirlerden anlaşıldığı kadarıyla aynı zamanda şarabın sulandırılması için de kullanıldığı görülmektedir. Yine Orta Bizans döneminde *stamnion*, geniş gövdeli ve dar ağızlı olması sebebiyle sıvı gıdaların taşınması ve depolanmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı döneme ait *kouroupion* formunun saklama kabı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yemeğin hazırlanmasında kullanılan kapların dışında, şarap, yağ, kurutulmuş et ve balık, kutsal sayılan yağ ve su gibi maddelerin taşınmasında kullanılan bazı kaplar, ticârî kaplar olarak adlandırılmıştır. *Amphora* diye adlandırılan bu kaplar, Orta Bizans döneminde artık *magarikon* olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁰⁰¹

Büyük Saray'ın akşam yemeklerinin tantanası çoğuna büyüleyici geliyordu.¹⁰⁰² İhtişamlı ziyâfetlerin ardından, Bizans şaraplarının etkisiyle saray halkı ve konuklar kendilerinden geçerek istirahat çekilirler ve ardından güvenlik tedbirleri devreye girerdi. Büyük Saray, suikast ve darbe girişimlerine karşı tedbir olarak gece kilitlendiği gibi, öğle uykusu saatlerinde de kilitliydi. Konstantinos *Porphyrogennetos*'un *Törenler Kitabı*'nda *hetaireiarkhes*'in kapıları düzenli olarak günde iki kez açtığı anlatılmaktadır.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ Muradiye Öztaşkın, “ Bizans Dönemi Seramik Kap Formlarının Terminolojisi Üzerine ”, *Türkiye’de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, (ed.) Koray Durak ve Nevra Necipoğlu ve Tolga Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 500 – 503.

¹⁰⁰² Dalby, s. 126 – 135; İmparatorluk ziyâfetlerinde müzik dinletisi ve özellikle org katılımı çok önemliydi. Resmî yemek sırasında mutlaka org çalınır, bu tip ziyâfetlerin eğlence programı, özellikle, özel yabancı bir konuk katılıyorsa, genellikle tiyatro performansları “ *thimelika* ” içerirdi, bk. Nikos Maliaras, “ Orta ve Geç Bizans Dönemlerinde İmparatorların Törenselle ve Askerî Müzikleri ile Müzik Aletleri, *Bizans’ın Sesi Bizans Müzik Aletleri*, (ed.) Antonios Botonakis ve Merve Özkılıç, çev. Neyire Kar, KÜ Yay., İstanbul 2022, s. 51 – 52.

¹⁰⁰³ Konstantinos Porphyrogennetos, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, *CSHB*, v. II, s. 518 – 522. Bütün imparatorluk saraylarının kapıları düzenli bir biçimde her öğleden sonra saat üçte kilitlenir ve ertesi gün

İmparator Monomakhos'un da temsilcisi olduğu Makedonya saray sisteminde üst kamu görevlilerine ve saygıdeğer unvan taşıyanlara maaş ödenirdi. Kamu hizmeti için ödenen maaş, birey bir görevde olduğu sürece ödenirdi; saygıdeğer unvanları ve gelirleri ise yaşam boyuydu. Bu ücretler, imparator için sadece hizmet almak ya da iltimas demek değildi. Maaşların toplumsal yapıda önemli ekonomik işlevleri ve kayda değer etkileri vardı. İmparator Monomakhos'un *nomophylaks* (hukukun koruyucusu) makamını ihdas etmek için 1047'de çıkardığı *novella* (yasa)'ya göre, bir yüksek görevlinin ücretini oluşturan unsurları görece bir kesinlikle biliyoruz. İmparator Monomakhos, bu hukukçunun Senato ve Saray hiyerarşisindeki konumunu: “*epi ton kriseon'un*¹⁰⁰⁴ *tam sağında oturacaktır*” (ἐξεί δὲ καθέδραν εὐθὺς μετὰ τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων) ve belli günlerde Saray'ı ziyaret etme hakkını belirttikten sonra ekler: “ *Her yıl benim elimden 4 librelük bir ücret ve bir ipek giysi ve bir baion ve şu kadar yiyecek alacaktır* ” (καὶ ρόγαν ἀνὰ πᾶν ἔτος λήψεται ἐκ ἡμετέρων χειρῶν λίτρας τέσσαρας καὶ βλαττίον καὶ βαῖον, σιτηρεσιῶν δὲ χάριν ἐξεί τάδε καὶ τάδε).¹⁰⁰⁵

Az önce de değinildiği üzere, maaş ya da *roga*¹⁰⁰⁶ sadece memurlara değil, unvan ve makam sahiplerine de verilirdi. *Rogai* biriktirilebiliyordu, senede bir kez Paskalya'da dağıtılırdı. Aynı miktarda veya senelik bir altın liradan fazla tüm *rogai*'yi, imparator bizzat hak sahiplerine verir, böylece imparator ile devletin yüksek memurları arasındaki kişisel bağı vurgulamış olurdu. *Rogai* altın cinsinden veya pahalı ipek kumaş ya da

şafakla birlikte açılırdı. İmparatorluk ailesinin özel yaşamı kapıların kapanmasıyla başlardı. Bk. Rice, s. 46.

¹⁰⁰⁴ Epi Ton Kriseon / ἐπὶ τῶν κρίσεων, Hukuk fakültesinin bir *nomophylax*'ın idâresi altında kurulmasından önce 1043 ve 1047 yılları arasında oluşturulan adli makam, bk. A. Kazhdan ve R. J. Macrides, “ Epi Ton Kriseon ”, *ODB*, v. 1, s. 724 – 725; İmparator Monomakhos tarafından ihdas edilen *Epi Ton Kriseon* yüksek adli makam olarak, Konstantinopolis'teki loncalar ve ceza davaları üzerinde özel yargı yetkisine sahip olan *eparkhos*'un mahkemesi dışında, mahkeme görevini icra etmekteydi, bk. Paul Magdalino, “ Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 106.

¹⁰⁰⁵ Nicolas Oikonomides, “ Bizans Sarayında Unvan ve Gelir ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 308 – 309.

¹⁰⁰⁶ Roga / ρόγα: Bir görev veya bir makam sahiplerine yıllık olarak verilen maaş, bk. Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, *Sözlük Kısmı*, s. 471; Roga hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Andrew J. Cappel, “ Roga ”, *ODB*, v. 3, s. 1801.

Büyük Saray'ın atölyelerinde üretilen başka lüks mallar şeklinde ödenirdi. Aynı zamanda, elde ettikleri yüksek makamların *rogasını* biriktiren hiyerarşinin zirvesindeki memurlar 40 altın liraya kadar alabilirlerdi. Farklı makamlara verilen *rogai*'nin oranı konusunda maalesef bilgiler tam ve kesin değildir, *rogai* yüzyıllarca değişmeden kalmış, imparatorlar ödeme düzeyini altüst etmektense artış yapmayı tercih etmişlerdir.¹⁰⁰⁷

Bizans İmparatorluğu'nun hemen tüm dönemlerinde, fakat özellikle, IX. Konstantinos Monomakhos'un da mensûbu olduğu Makedonya hanedanı zamanında, aşırı zenginliğin ticâretten değil, esâsen devlet hizmetinden gelmesi, Bizans'ın bir özelliği idi. Başka bir ifadeyle, zenginlik, karmaşık bir şekilde unvanlara ve imparatorluk kaynaklı ücretlere bağlıydı. Bir aristokratın zenginliğini kullanabilmesinin ya da yatırıma dönüştürebilmesinin belirli kuralları vardı: ticaret ve zanaatla uğraşamazdı; % 4'ün üzerinde bir faiz oranı alamazdı. Sonuç olarak aristokratlar, fazla sermayelerini gayrimenkule, yani kentlerdeki evlere ya da taşradaki arazilere yatırmakla yükümlüydü. Bu tür yatırımların getirisinin yıllık % 5 – 6 civarında seyrettiği belirtilmektedir. Böylece imparatorluk kaynaklı gelirler, toprak sahibi bir aristokrasi yaratılarak sona erdirildi. Bu sistemde devlet, unvan ve ücret dağıtarak imparatorun adamlarına aristokraside üyelik ve gerekli maddi araçları sağlıyordu. İmparator ve ücretlerini onun elinden alan görevliler arasında ve görevlilerle bu ücretin ayrıca dağıtımından yararlanan adamları arasında bir müşteri ilişkisi yaratılıyordu: Piramidi andıran bu yapı, başka önemli gelişmelerin nüvesiydi. Ancak bütün bunlar, imparatorluğun doğrudan denetimi altındaydı ve ücretler sadece belli bir süre için, en fazla yaşam boyu süren bir garantiydi. Devlet, parayı dolaşıma sokan ve sonra vergilerle geri alan ana motor gibiydi. Bu sistem ancak önemli miktarda madenî para biriktirildiğinde ve vergi toplama zamanından (Eylül ve Mart), ücretlerin dağıtımına kadar (görevliler için Paskalya, seferdeki ordu için yaz mevsimi) uzun süre hareketsiz tutulduğunda işlevsel olabilirdi.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ Cheynet, “ İmparator ve Saray “, s. 95 – 96.

¹⁰⁰⁸ Oikonomides, “ Bizans Sarayında Unvan ve Gelir ”, s. 313 – 314.

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un saltanatını içine alan XI. yüzyılda ve takibeden XII. yüzyılda memuriyetler ve makamlar, finansal zorluk ve sıkıntılar nedeniyle satılmaya başlandı. Makamlar, zengin Bizanslılar için de bir yatırım kapısı olarak görülüyordu. Bizanslı zenginler için, önemli bir sermaye karşılığında bir unvan satın almak ve ömür boyu gelirlere sahip olmak mümkündü. İmparatorlar önceleri *Senato* mevkilerini satmakta çekimser kaldılarsa da, XI. yüzyıl süresince kamu hazinesinin ihtiyaçları doğrultusunda çok miktarda satış yapıldı. Devlet, makamları satarak kasalara doğrudan giren bolca nakit para kazanıyordu ve alıcı, İmparatorluk unvanlarının hâlâ var olan itibarından faydalanırken, yüksek ve önceden belirlenmiş bir yıllık gelirin garantisine kavuşmuş oluyordu.¹⁰⁰⁹ İmparator Monomakhos, hazineyi doldurmaya yönelik bir amaçla tarihte ilk defa, daha önce bunun yasak olduğu kişilere yüksek onursal unvanlar vererek *Senato*'ya katılımı açan imparator olarak kabul edilmektedir.¹⁰¹⁰

Bizans İmparatorluğu'nda saray ahalisi, imparator ve ailesi dışında, dâimi olarak binlerce saraylı ve hizmetkârdan oluşmaktaydı. İmparatorun yakınları doğal olarak onunla sofrasını paylaşıyor ve şahsen ona ulaşabiliyorlardı, bu da onlara ciddi bir iktidar sağlıyordu. Aralarından bazıları, elbette, İmparatorluğun en yüksek mevkilerine gelebiliyordu, ama akrabalık bağı olmayan makam sahiplerine de rastlanıyordu. İkincil pozisyonda olmalarına rağmen sarayda kadınlar da mevcuttu ve her törene katılamıyorlardı.¹⁰¹¹ İmparator Monomakhos'un etrafında eşi imparatoriçe Zoe ve onun kızkardeşi Theodora'nın yanısıra, metresi ve saray hayatını paylaştığı *sebaste* Maria Skleraina başta olmak üzere birinci derece yakınlarından oluşanların dışında; saraya sık

¹⁰⁰⁹ Cheynet, “ İmparator ve Saray ”, s. 96; Bizans İmparatorluğu'nda unvanların satışı ve ödenekler konusunda bk. Nicolaos Oikonomides, “ The role of the Byzantine State in the Economy ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, I, II, III, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, v. III, s. 1008 vdd.

¹⁰¹⁰ Onursal unvanların *roga* satış oranları zamanla değişime uğramıştır. X. yüzyılda *protospatharios* olmak için bir *spatharios*'un ödemesi gereken miktar 18 libre altındı (6'sı *spatharokandidatos* olmak, 12'si *protospatharios* olmak için ya da doğrudan *protospatharios* olmak isterse 18 libre altındı). Bk. Konstantinos Porphyrogenetos, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, CSHB, v. II, s. 692: “ ‘ο βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος λίτρας ζ . ‘ο βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος λίτρας ιβ’ , πολλὰκις δὲ καὶ ἡ λίτρας ”. XI. yüzyılda IX. Konstantinos Monomakhos döneminin sona ermesini takiben, 1056'da, bu terfi 20 libreye çıkarılmıştır. Krş. Oikonomides, “ Bizans Sarayında Unvan ve Gelir ”, s. 315, n. 43.

¹⁰¹¹ Cheynet, “ İmparator ve Saray ”, s. 97.

sık girip çıkabilen sekreteri ve sırdaşı Mikhail Psellos'un da içinde yer aldığı kalabalık bir gözdeler grubu bulunmaktaydı. İmparatoriçe Zoe baskın kişiliği ve ihtiraslı karakteriyle, kadınların genellikle ikinci planda kaldığı Bizans saray geleneklerine rağmen, ağırlığını her zaman hissettirebilmiştir. İmparatoriçe Zoe'nin gücünü gösteren Ayasofya'daki meşhur mozaikte, Zoe, üzerindeki muhteşem güzellikte tören kıyafetiyle kamusal ve dinî rolünü gayet etkili şekilde vurgulamıştır.¹⁰¹²

İmparator Monomakhos'un Maria Skleraina ile olan ilişkisi konusunda da İmparatoriçe Zoe, ihtiyatlı ve olgun bir tavır sergileyerek, Bizans sarayında alevlenmesi muhtemel bir skandalın mümkün mertebe hafif atlatılmasını sağlamıştı. Fakat bu yine de, daha sonraki dönemlerde, Monomakhos dönemi saray hayatına yönelik eleştirilerin önünü kesmeye yetmemiştir.

İmparatorluk sarayında birçok yabancı da bulunuyordu. Bu yabancılar arasında, İmparatorluğun uç sınırlarındaki ülkelerin, Bizans düzenini ve idaresini öğrenmek amacıyla yetiştirilmeye gönderilen, ama aynı zamanda rehin vazifesi de gören genç prenslerin mevcudiyetini belirtmek yerinde olacaktır. Bunların Bizans'ın elinde bulunması, ana babalarının Bizans aleyhinde işlere girişmesini önlüyordu. Taşradan gelen ailelerin oğulları, şahsen görüşebildikleri hükümdara karşı sadakat düşüncesiyle yetiştirildikleri sarayın dehlizlerine, geleceğin yöneticileri olmak üzere katılıyorlardı. Ayrıca önemli savaş esirleri, bilginler, servet ve nüfuz avcıları ile paralı asker kumandanlar da Bizans sarayının müdâvimleri arasında yer almışlardır. Bunlar arasında Norveç'in müstakbel kralı Harald gibi Varangerler, Grigor *Magistros* gibi Ermeni âlimleri, Ermeni kralı II. Gagik gibi doğu hükümdarları, XI. yüzyıldan itibaren çoğalmıştı ve son sayılan isimler ise İmparator Monomakhos döneminde Konstantinopolis'te Bizans sarayının misâfirleri arasında yer almışlardır.¹⁰¹³

Bizans sarayı konusuna, erken Bizans döneminden beri varolan ve kimi zaman sarayda ve yönetim üzerinde ağırlığını hissettiren *hadımlar* hakkında birkaç cümle ile

¹⁰¹² Dilek Maktal Canko, *Bizans Sanatında Kadın*, Yeditepe yay., İstanbul 2019, s. 124; Nazan Öztürk, *Bizans'ın Asil Kadınları*, E yay., İstanbul 2016, s. 113 – 115.

¹⁰¹³ Cheynet, “İmparator ve Saray”, s. 97 – 98.

devam etmek uygun olur, kanaatindeyiz. Hadımlar, saray’da imparator *cubiculum*’unun¹⁰¹⁴ gelişmesinden itibaren başat bir siyasî rol oynamaya başlamışlardır. Hristiyan kanunu, rızayla iğdiş edilmeyi yasakladığından, uzun süre yabancı ülkelerden gelenlerin işe alınması, VII. yüzyıldan itibaren değişti. Zira Anadolu ve bilhassa Paphlagonia, imparator hadımlarının çoğunu sağlıyorlardı. Aslında, ana babalar öz evlatlarını, ailenin geri kalanına da yansıyacak parlak bir gelecek sahibi olur umuduyla, Hristiyan yasasına aykırı olarak iğdiş ettirmekten çekinmiyorlardı.¹⁰¹⁵ Bunlar arasında ileride Senato’ya bile girebilenler olmuştur. En bilinen örneklerden birisi, geleceğin ilâhiyatçısı Symeon’dur. Symeon, doğup büyüdüğü Paphlagonia köyünden bir akrabasının yaşadığı Konstantinopolis’e gönderildi. Okula gönderildi ve sadece temel eğitim aldı. Ancak saray mensubu bir hadım olan ve genç imparatorlar II. Basileios ve VII. Konstantinos üzerinde biraz nüfuzu bulunan amcası, fiziksel güzelliğinden etkilendiği yeğeni için sarayda *spatharokoubikoularios*¹⁰¹⁶ konumunu sağladı. Symeon, dünyayı terk etmeden önce Senato’ya bile girdi.¹⁰¹⁷ Yine II. Basileios tarafından farkedilen hadım Ioannes, daha sonra imparator Romanos Argyros’un başdanışmanı olur; *orphanotrophos* unvanı alır, bu şahıs küçük kardeşi Mikhail’i imparatoriçe Zoe’ye takdim eder. Bilindiği üzere, bu Mikhail de Zoe ile evlenerek Bizans tahtına çıkmıştır. Kurnaz ve becerikli *hadım* Ioannes, daha sonra da yeğeni Mikhail’in *caesar* ilan edilerek, tahta çıkmasını sağlayacaktır.

Hadımların saray ve yönetim üzerindeki etkisi, imparator ve imparatoriçelerin kişiliğine göre değişebilmekteydi. Hükümdar savaşçı kişilikteyse, hadımın etkisi azalıyordu. Tersî durumda ise hadımın etkinliği artıyordu. IX. Konstantinos Monomakhos, daha çok “*sivil imparator*” vasfıyla tanınan ve saltanat döneminde askerî

¹⁰¹⁴ Cubiculum: Girişi sadece hadımlara mahsus imparator odası. Bk. Jean-Claude Cheynet, **Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)**, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, *Sözlük kısmı*, s. 467.

¹⁰¹⁵ Cheynet, “İmparator ve Saray”, s. 98.

¹⁰¹⁶ Spatharokoubikoularios / σπαθαροκουβικουλαριος : *spatharios* ve *koubikoularios* terimlerinin bileşiminden oluşan bu unvan, XI. ve XII. yüzyıllara tarihlenmiştir ve İmparatorun saraydaki yakın koruması, muhafızı olarak görev yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Kazhdan, “Koubikoularios”, **ODB**, v. 2, s. 1154.

¹⁰¹⁷ Kazhdan ve McCormick, “Bizans Sarayı’nın Sosyal Dünyası”, s. 299.

partinin gerilediği, sivil partinin ön plana çıktığı bir hükümdar olarak bilinmektedir. Fakat buna rağmen, ilginçtir ki, onun döneminde adı çok parlayan ve ön plana çıkan bir *hadım* olmamıştır.

İmparatorluk makamı hâriç, hadımlar her tür göreve getirilebilirdi. Hadımlar patrik oldular, ordulara kumanda ettiler, mâlî işleri yönettiler. Hadımlara mahsus bir *taksis* (hiyerarşi) mevcuttu; bazı makam ve memuriyetler onlara ayrılmıştı. Bu durum onlara ayrıcalıklı konumlar sağlıyordu. İmparator ve eşinin özel dairelerinde görev yapıyorlardı; *parakoimomenos* şahsen imparator dairesine gözcülük yapıyor, güvenliği sağlıyor ve faaliyetleriyle imparatorun sürekli yakınında bulunuyordu. *Papias* (kapıcı), *pincerne* (sâki), imparatorun yüzünü yıkadığı leğeni getiren *nipsistarios*, imparatorun gardrobundan sorumlu olan *protovestiaros* gibi görevler, çoğunlukla *hadımlar* tarafından ifâ edilmekteydi. Eski dönemlerde hadımların büyük çoğunluğunu sağlayan Kafkas ülkeleri, Arap – İslâm istilalarından beri İmparatorluk’tan ayrıldığından, alımlar esasen İmparatorluk topraklarından yapılıyordu. Elbette, doğal hadımlar kullanılıyordu ama iğdiş de ediliyordu. Cheynet, bu organ kesiminin neden olduğu kayıplara karşın, elde edilen kazancın ızdıraba değdiğini ifade etmektedir. Zira bir çocuğu hadım olan ve olanakları varsa yeterli bir eğitim alan aile, Bizans sarayında en yüksek yerlere gelme ve imparatorun ihsanlarından yararlanma umudunu taşıyordu.¹⁰¹⁸

Bizans imparatorları, sarayda sadece özel hayatlarını geçirmezler, devlet işlerini de buradan yönetirlerdi. Bizans’ta günlük yaşamı konu edinen eserinde, Bizans imparatorunun günlük yaşamına da yer veren Tamara Talbot Rice, sabah yatağından kalkan imparatorun öncelikle Altın Salon’a giderek, Hz. İsa ikonu önünde dua etmekle güne başladığını, ifade etmektedir. İmparator, daha sonra sabah kahvaltısını etmek üzere altın tahtına otururdu. Kahvaltısı sona erdikten sonra, mabeyincisini huzuruna kabul ederek, o günün işlerini onunla konuşurdu. Sonra kendisiyle görüşülecek önemli işleri olan bakanları ve görevlileri kabul ederdi. Bunların hepsi de mevki ve işlevlerinin onlara hak olarak verdiği türde çok şık işlemeli giysileriyle onun huzuruna çıkarlardı.

¹⁰¹⁸ Hadımlar konusunda bu çalışmada büyük ölçüde Cheynet’in makalesinden yararlanılmıştır. Bk. Cheynet, “ İmparator ve Saray ”, s. 98 – 99.

Konstantinopolis Patriği dışında herkes, imparatorun huzurunda ayakta dururdu. O günün işleri sonuçlandırıldığında bakanlar çekilirdi, ama Patrik çoğunlukla İmparatorla öğle yemeği yemek üzere kalırdı. Yemek odasına girmeden önce, İmparator ve Patrik, her ikisi de mevkilerini belirten giysilerini¹⁰¹⁹ çıkartırlardı; yemeğin sonunda onları yine giyerler ve Patrik saraydan ayrılmadan önce İmparatoru kucaklardı.

İmparator, hemen hemen düzenlenen her resmî belgeyi imzalamak zorunluluğundaydı. Önceleri bunlar parşömen üzerine yazılırdı, fakat XI. yüzyıldan sonra, Bağdat'ta üretilen özel bir tür kağıt kullanılmaya başlandı.¹⁰²⁰ Korunabilmiş kağıt üzerindeki en erken Bizans belgesi İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un 1052 tarihli, rulo biçimindeki bir fermanıdır; XI. yüzyıldan günümüze en az 13 başka kağıt belge kalmıştır. Çoğu kez 2 metreden daha kısa olan, ama bazen 7 metreye kadar uzayan bu belgeler 36 – 42 cm enindeki tabakalar birbirine yapıştırılarak yapılmıştı. O dönemden Sina Dağı'nda korunmuş Fâtımî belgeleriyle oldukça benzerlik gösteren bu format, Fâtımîler ile Bizanslıların törensel uygulamalarda olduğu kadar, devlet uygulamalarında da birbirlerine son derece yakın olduklarını sergilemektedir.¹⁰²¹

Her resmî belgenin tepesine özel bir yazı türüyle ve çok büyük harflerle Bizans imparatorunun adı ve unvanı yazılırdı. İmparator, imzasını erguvan rengi mürekkeple belgenin altına atardı. İmparatorun imzaladığı her belge arşiv dosyalarına kaydedilirdi. Özel bir devlet dairesi yurtdışına gönderilen belgelerin tercüme edilmesinden sorumluydu. Çevirilerin kopyaları özgün metinlere eklenerek, onlarla birlikte dosyalanırdı. *Bulla* (Ferman) diye adlandırılan imparatorun özel buyrukları, çoğunlukla

¹⁰¹⁹ İmparator Monomakhos dönemini de içine alan Orta Bizans Saray kıyâfetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Elisabeth Piltz, “ Orta Bizans Saray Kıyafeti ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 63 – 95.

¹⁰²⁰ Rice, s. 53.

¹⁰²¹ Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık – Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, çev. Zülal Kılıç, Kitap yay., İstanbul 2003, s. 266; Pınar Ülgen, *Doğu – Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Ortaçağlar)*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2016, s. 265 – 266. Bizanslıların kağıt ürettiklerine ilişkin pek fazla kanıt yoktur. Bizans kitapları genellikle parşömen kodekslere kopya ediliyor, devlet belgeleri ve yasal belgelerin kopya edilmesi için genellikle papirüs, daha sonraları da parşömen rulolar kullanılıyordu. Çoğu modern sosyal bilimci, Bizans'ın kağıt yaygınlaştıktan sonra bile kullanılan bütün kağıtları önce Batı Asya'daki Arap ülkelerinden, özellikle Suriye'den, daha sonra Hristiyan İspanya ve İtalya'dan ithal ettiğini düşünmektedir. Bk. Ülgen, s. 265.

altın yaldızlı mürekkeple yazılırdı; başında Hz. İsa'nın ve resmî giysileriyle ve tâciyla imparatorun resmi olanlar *khrysobulla* (altın ferman) diye bilinirdi.¹⁰²²

Mikhail Psellos, sekreterliğini yaptığı İmparator Monomakhos'un sohbetini dinlemenin zevkli olduğunu söylemekle beraber, onun edebî bir kişi sayılamayacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Monomakhos, yabancı hükümdarlarla yaptığı yazışmaları kaleme alan Psellos'u, yazmasını istediği ifadeleri keyfince değiştirdiği için sekreterlik görevinden uzaklaştırmıştır.¹⁰²³ Kanaatimizce buradan anlaşılması gereken, Monomakhos'un diplomatik yazışmalar konusunda titiz davrandığı gerçeğidir.

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un Büyük Saray'da ikâmet etmesine mukâbil, Komnenoslar Hanedanı hükümdarı I. Aleksios Komnenos'la başlayarak, imparatorlar XI. yüzyıl sonlarından itibaren Blakhernae Sarayı'nı mesken olarak kullanmaya başlamışlardır. Blakhernae Sarayı, imparator I. Manuel Komnenos'un (1143 – 1180) saltanatı sırasında parlak bir saray yaşamının merkezi haline geldi.¹⁰²⁴ XII. ve özellikle XIII. yüzyıllardan itibaren, XV. yüzyılda İmparatorluğun sona erdiği tarihe kadar Blakhernae Sarayı, imparatorların başlıca ikâmetgâhı oldu.¹⁰²⁵

C.1.2. AYASOFYA

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin ünlü mozaigine¹⁰²⁶ de ev sahipliği yapan Ayasofya Kilisesi, Bizans kamusal yaşamının en önemli dinî mekânlarından biri olmanın yanı sıra, Bizans döneminde Konstantinopolis'in Ortodoks Hristiyanlığın siyasî – dinî merkezi olmasında en büyük katkısı olan muhteşem bir eserdir. İmparator Monomakhos ile İmparatoriçe Zoe'nin

¹⁰²² Rice, s. 53 – 54; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a ait mühürlerin görseli için bk. Harita ve Resimler kısmı, EK 5, Resim 3.

¹⁰²³ Psellos, s. 106 - 107 ve s. 174, terc. Demirkent, s. 118 ve s. 178.

¹⁰²⁴ Rice, s. 44 – 45.

¹⁰²⁵ Ruth Macrides, “ Bizans Döneminde Konstantinopolis İçkalesi ”, *Türkiye’de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, (ed.) Scott Redford ve Nina Ergin, çev. A. Ezgi Dikici, KÜY, İstanbul 2016, s. 311.

¹⁰²⁶ İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin mozaik panosu için bk. Harita ve Resimler kısmı, EK 3, Resim 1.

dindarlık ve cömertliğini sergileyen ikonik Zoe Mozaïği ile ilgili bilgilere değinmeden önce, bütün Hristiyanlık tarihinin en meşhur mimarî eseri olarak kabul edilen, inşa edildiği VI. yüzyıldan günümüze kadar büyüleyici etkisini artırarak sürdüren Ayasofya hakkında özet hâlinde de olsa değinide bulunmanın yararlı olacağına inanıyoruz.

Büyük Konstantinos tarafından siyâsî bir merkez olması için kurulan Konstantinopolis, nasıl zaman içinde bu fonksiyonu hakkıyla yerine getirdiyse; Büyük Iustinianos tarafından inşa ettirilen Ayasofya (Hagia Sophia / Kutsal Bilgelik) Kilisesi de kutsal bir mekân olarak, Ortodoks Hristiyanlığın en merkezî yapısı haline gelmiştir. Bir şahsa değil bir kavrama adanmış olmasıyla ünlü *Kutsal Bilgelik Kilisesi*’nin orijinal olarak belli bir kutsal çağrışımı olmadığı gibi, içinde önemli bir kutsal kalıntı da taşııyordu. Ayasofya’nın belli bir konum veya olayı anmak gibi bir amacının olmadığı, ayrıca ünlü mimarları Anthemios ve Isidoros’un Neoplatonculuğa meyilli olmakla beraber yine de pagan oldukları bilinmektedir.¹⁰²⁷

Günümüzde daha çok yapısal sistemi bağlamında tartışılmasına karşın, Prokopios, *Peri ktismatôn (Yapılar)* adlı eserinde Ayasofya’nın mekânsal niteliklerine vurgu yapmaktadır. Büyük Iustinianos döneminin tarihçisi Prokopios, Ayasofya’yı betimlerken adeta huşû duymaktadır ve satırlarıyla bunu okuyucularına da hissettirmektedir. Ayasofya’nın inşasının bitiminden sonra, binanın ihtişamı karşısında adeta büyülenen Prokopios, binanın görenler için dayanılmaz ve inanılmaz bir güzellikte olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁸ Prokopios’un yorumları, Kilise’nin yapısal sisteminden ziyade, iç mekânın estetiğine yoğunlaşmaktadır. Ayasofya’nın dâhî mimarları bilinçli olarak içeride maddî olmayan, aşkın olana vurgu yapan bir izlenim

¹⁰²⁷ Robert Ousterhout, “ Bizans Konstantinopolis’inde Kutsal Mekânın Oluşumu ve Anlamı ”, *Kutsal Mekânlar ve Kentsel Ağlar*, (ed.) A. Hilâl Uğurlu ve Yalman Yalman, 11. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, çev. Barış Cezar ve Hilal Gültekin Çatak Hilal, Koç Üniversitesi ANAMED yay., İstanbul 2019, s. 98.

¹⁰²⁸ Prokopios, *Peri Ktismatôn, CSHB*, (yay.) G. Dindorf, Bonn 1838, I.1.27: “ Θέαμα τοίνυν ἡ ἐκκλησία κεκαλλιστευμένον γεγένηται, τοῖς μὲν ὀρώσιν ὑπερφυές, τοῖς δὲ ἀκούουσι παντελῶς ἄπιστον ” : “ Sonuçta kilise, görkemli bir görünüşle ortaya çıkar; görenler için dayanılmaz, sözünü işitenler için inanılmaz bir güzelliktedir ”, bk. Prokopios, *Yapılar I*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 1994, s. 19.

yaratmıştır.¹⁰²⁹ Prokopios'un, Ayasofya'nın ışığı bol aydınlığından bahsederken, bu ışığın güneşten değil, adeta yapının kendisinden doğduğunu söylemesi, aynı aşkınlığa vurgu yapmaktadır.¹⁰³⁰

İlk yapılışında değilse de, sonraki dönemlerde Hristiyanlık bakımından kutsallık taşıyan pek çok obje Ayasofya'da toplanarak, muhafaza edilmişti. Bu kutsal emanetler, önem bakımından Ayasofya'ya uygun düşmekteydi. Ziyaretçiler burada Hz. İsa'nın Samaralı kadınla konuşurken üzerinde oturduğu taştan kuyubaşı ve Son Yemek'te kullanılan masayı görebilirlerdi. Hz. İsa'nın bebek elbiseleri ve üç mecûsî rahibinin ona hediye ettiği altın, Ayasofya'nın hazine odasında¹⁰³¹ kilit altındaydı. Ayrıca Kilise'nin ana kapısının Hz. Nûh'un gemisinden alınan keresteyle yapıldığı söylenmekteydi. Kutsal emanetler bir yana bırakılırsa binanın yapıldığı malzeme bile bir çeşit doğaüstü güçlere sahipmiş gibi algılanmaktaydı. Galerileri destekleyen sütunların, hastalıktan muzdarib kişi tarafından ovulursa şifa verici özelliğe sahip olduğu ve yine bazı sütunların bazı özel hastalıklar için şifa kaynağı olduğu varsayılıyordu. Ana kapı üstündeki sürgülerden birinin, eğer hasta kişi ağzını ona dayarsa dropsi (şişkinlik) hastalığını iyileştirme gücüne sahip olduğuna inanılmaktaydı.¹⁰³²

Ayasofya'nın iki mimarı Tralles'li Anthemios ve Miletos'lu Isidoros, her ikisi de, Anadolu'nun batısından çıkmış dâhî mimarlardı. İmparator Iustinianos için daha önce Mezopotamya'daki bir mühendislik projesinde çalışmışlardı. Anthemios aynı zamanda, *Müstesna Mekanik Cihazlar* adlı bilimsel bir eserin yazarıydı. Buluşlarından biri, buhar basıncı kullanarak küçük çaplı depremler yaratan bir âletti ve ayrıca konik

¹⁰²⁹ Ousterhout, “ Bizans Konstantinopolis’inde Kutsal Mekânın Oluşumu ve Anlamı ”, s. 99.

¹⁰³⁰ Prokopios, *Peri Ktismatôn*, *CSHB*, I.1.29–31: “ φωτὶ δὲ καὶ ἡλίου μαρμαρυγαῖς ὑπερφυῶς πλήθει. φαίης ἂν οὐκ ἔξωθεν καταλάμπεσθαι ἡλίῳ τὸν χῶρον, ἀλλὰ τὴν αἰγλὴν ἐν αὐτῷ φύεσθαι, τοσαύτη τις φωτὸς περιουσία ἐς τοῦτο δὴ τὸ ἱερὸν περικέχυτα ” : “ Güneş ışığından ve onun mermerdeki yansımından bolca nasibini alır, öyle ki, içinin güneşle aydınlatıldığını değil, aydınlığın oradan doğduğunu söylemek mümkündür, tapınağın ışığı öylesine boldur ”, bk. Prokopios, *Yapılar I*, Türkçe terc. Özbayoğlu, s. 19.

¹⁰³¹ Hazine Dairesi (Skeuophylakion): Ayasofya'nın kuzeydoğu köşesinde yer alan yuvarlak ve üstü kubbeli yapı *Skeuophylakion*, Bizans İmparatorluğu döneminde kutsal eşyaların saklandığı Hazine Dairesi; Osmanlı döneminde ise Ayasofya imârethânesinin erzak deposu olarak kullanılmıştır. Yapının iç çapı 11,50 metre, dış çapı 14,50 metredir. Bk. Şafak Tunç, *Ayasofya*, Motto yay., İstanbul 2018, s. 66.

¹⁰³² Harris, s. 33 – 34.

kavisler ile ilgili çalışmalara özgün katkılarda bulunmuştu. Isidoros ise, Iustinianos'un 529'da kapattığı Atina'daki Platon Akademi'sinin son dan bir önceki yöneticisiydi. Her ikisi de, aynı dönemde yaşamış olan ve bilim tarihçileri tarafından da kabul gören, *bir kuvvetin beden üzerindeki gücünün onun hacmi ve sürati ile orantılı olduğunu* ilk anlayan Ioannes Philoponos'un çalışmalarından haberdar olmalıydılar. Çok seyahat ettiklerinden, İmparatorluğun sınırları içinde yapılmış bazı kubbeli binaları – en uzağı Roma'daki Pantheon'du – mutlaka görmüşlerdi. Ayrıca büyük ihtimalle, Anadolu'nun güneydoğusunda ve Suriye'deki pandantif¹⁰³³ kubbeli yapıları da olasılıkla görmüşler veya hiç olmazsa işmişlerdi. Bütün bu unsurlar, Anthemios ve İsidoros'u, Ayasofya'yı tasarlariken etkilemiş olmalıdır, çünkü söz konusu yapı pandantifler üzerine oturan kubbesi ile bir *bazilikadır*.¹⁰³⁴ Bu bilgi birikimi üzerine kilisenin inşasına girişen mimarların ilk işi, kilisenin inşa edileceği yeri temizlemek ve temelleri oturtmaktır.¹⁰³⁵

Ayasofya¹⁰³⁶, İmparator Büyük Iustinianos tarafından 532'deki Nika ayaklanmasında yanan ve arkeolojik kazılarda birkaç kalıntısı ortaya çıkarılan bazilikanın yerine yaptırılmıştı.¹⁰³⁷ Anthemios 534'te ölünce, İsidoros başmimar oldu ve yapıyı tamamladı. (27 Aralık 537). İmparator Iustinianos ve mimarları, günümüze ulaşan ya da tarihi kayıtlarda geçen daha erken hiçbir bina formuna ve ayrıca burada bulunan eski kilisenin planına uymadılar. Şaşırtıcı derecede özgün olan bu kubbeli bazilikanın en önemli özellikleri kısaca şöyle anlatılabilir: Iustinianos'un kilisesinde,

¹⁰³³ Pandantif: Kemerlerden kubbenin kasnağına geçişi sağlayan, küresel üçgen biçiminde asılı satıh, bk. Freely ve Çakmak, s. 253.

¹⁰³⁴ Bazilika: Roma döneminde umumî bir pazaryeri yapısı ya da hukukî meselelerin görüşüldüğü bina; orijinalinde bir apsisle biten ve orta nefin iki yanında kanatları olan dikdörtgen bir bina; daha sonraları, holvarî büyük ve örtülü her kilise ya da benzer yapı, bk. Freely ve Çakmak, s. 251.

¹⁰³⁵ Freely ve Çakmak, s. 80 – 81.

¹⁰³⁶ İlk Aya Sofya yapısı, Büyük Konstantinos döneminde IV. yüzyılda yapılmış, bir avlusu bulunan beş nefli bir bazilikadır. Bu kilise, 532 yılındaki Nika İsyanı'nda tahrip olmuştur. 532 – 537 yılları arasında Anthemios ve İsidoros adlı mimarlar tarafından bugünkü Ayasofya binası yapılmıştır. Bk. Eroğlu, s. 48.

¹⁰³⁷ Marie France Auzépy, “Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri”, (ed.) Pralong, Annie, **Bizans – Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar**, çev. Buket Kitapçı – Bayrı, Kitap yay., İstanbul 2011, s. 100.

apsis'ten¹⁰³⁸ geçen ana eksen, doğunun 33,4° güneyine, yani kış gündönümündeki güneş doğuşunun yaklaşık 2° güneyine göre konumlandırılmıştır. Batıda yer alan bir *atrium*'dan¹⁰³⁹ geçerek varılan binanın dış duvarları, yaklaşık 92 metre uzunluğunda ve 70 metre genişliğinde büyük bir dikdörtgen oluştururlar. Doğu duvarının merkezinde, içeride yarım yuvarlak, dışarıda ise üç cepheli olan bir *apsis* yer alırken, batısında önce bir narteks¹⁰⁴⁰ ve sonra da eksonarteks¹⁰⁴¹ bulunur. Ortadaki *nef*,¹⁰⁴² yan kanatlardan, iki katlı bir sütun sırası ile ayrılmakta, üstteki sütun dizisi de yan kanatların ve narteksin üzerinde yer alan bir galeriye cephe oluşturmaktadır. Nef'in merkezi muazzam bir kubbe ile örtülmüş olup, doğusuna ve batısına doğru da yarım kubbeler yerleştirilmiştir. Yapının planı, bir bazilikanın tüm özelliklerini taşısa da, bir kubbe ve iki yarım kubbe ile örtülmüş olması onu özgün kılmaktadır. Kubbenin şânı bir yana, dehânın asıl zaferini oluşturan, yarım kubbelerin takdimidir. Nefi uzunlamasına büyütmeyi sağlamanın yanısıra, özelliği, eşikten baktığınızda bile gözünüzün o muazzam yüksekliğe erişip onu kavrayabilmesidir. Kısacası, kubbenin gerçek ve tam rolünü oynamasına izin verirler. Roma'daki St. Pietro Katedrali'nin kubbesi, merkezinden her yöne çıkan beşik tonozlarıyla, insanda aynı etkiyi yaratmaz. Bu kubbe, Ayasofya'ninkinden daha yüksek ve hatta çapı daha büyük olsa bile, hemen hemen hiç dikkati çekmez, çünkü ancak altında durup bakıldığında ya da iyice yakınına gidildiğinde görülebilir ve insanın boynunu geriye atarak bakmasını gerektirir. Halbuki Ayasofya'da, içeri girer girmez, insanın gözü o muazzam mekânı kavrar, güzelliğini ve heybetini takdir edebilir.¹⁰⁴³ Michael Grant, Ayasofya'nın eşsizliğini, Roma

¹⁰³⁸ Apsis : Bir kilisenin genellikle doğu tarafındaki, tonozlu yarım yuvarlak veya çokgen bitiş kısmı, bk. Freely ve Çakmak, s. 251.

¹⁰³⁹ Atrium : Bir kilise veya bir yapının önündeki avlu. Bk. Freely ve Çakmak, s. 251.

¹⁰⁴⁰ Narteks : Bir kilisenin giriş holü. Bk. Freely ve Çakmak, s. 252; *Narteks*, naostan önce gelen dikdörtgen boşluktur. Konstantinopolis'in erken dönem Hristiyan kiliselerinde *narteks*ler, naosa ayinsel girişlerin hazırlanmasında ve belki de din adamları ve tövbe-kârlar tarafından kullanılıyordu. X. yüzyıldan sonra *narteks*in birçok kullanım alanı olmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Vasileios Marinis, "Defining Liturgical Space", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 294 – 295.

¹⁰⁴¹ Eksonarteks (dış narteks) : Bir kilisenin dış giriş holü. Bk. Freely ve Çakmak, s. 251.

¹⁰⁴² Nef : Kilise mimarisinde apside dik ya da paralel olarak yer alan ve birbirlerinden sütun ya da paye dizileriyle ayrılan uzunlamasına mekânlara verilen ad.

¹⁰⁴³ Freely ve Çakmak, s. 79 – 80; Ayasofya'nın göзалıcı mîmârîsi ve ihtişâmı, o dönemlerden zamanımıza kadar, tarih boyunca pek çok seyyâhın kalemine ilham vermiştir. Bunlardan birisi, ünlü

imparatorluk düşüncesinin hâlâ hâkim olduğu, imparatorun büyüklük ve ihtişamla kendisini ifade ettiği bir dönemde inşa edilmesiyle bağlantılandırmaktadır. Ona göre, Ortaçağ ve günümüz gezginlerine o övgü dolu sayfalarını yazdıran izlenim yapının içine girmedikçe kendini belli etmez. Ne var ki, iç süslemenin orijinal görkeminden günümüze sütunları ve mozaiklerinden başka bir şey kalmamıştır.¹⁰⁴⁴

Ayasofya, yaklaşık 150 yılda bir 7 büyüklüğünde ve daha şiddetli depremlerin meydana geldiği aktif bir sismik bölgede bulunmaktadır.¹⁰⁴⁵ 553 – 557 yılları arasında yaşanan bir dizi deprem nedeniyle Ayasofya'nın kubbesinin bir kısmı, doğu kemeri ve doğu kesimindeki yarım kubbe 558 yılında yıkılmıştı.¹⁰⁴⁶ İmparator Iustinianos, Ayasofya'yı yeniden inşa etme projesini, artık hayatta olmayan Miletos'lu İsidoros'un yeğeni olan Genç İsidoros'a verdi.¹⁰⁴⁷ Kilise, hiç vakit geçirilmeden ve bazı küçük değişikliklerle ve tam bir başarıyla yeniden yapıldı.¹⁰⁴⁸ Bugünkü kubbe tekrar yapılmış olan bu kubbedir. Bu onarımdan sonra Ayasofya'nın yeniden açılışı 562 tarihinde

Ukrayna'lı ressam Alexis Gritchenko, Bizans sanatına duyduğu hayranlıkla 1919 – 1921 tarihleri arasında İstanbul'da kalarak, kentin anıtsal eserlerini, bu arada Ayasofya'yı da betimledi: “ 1 Ocak 1920 – Yeniden Ayasofya'dayım. Yeniden izlenimlerimin altında eziliyorum. Mîmârîyi müzikle kıyaslamak âdettendir. Eğer bu doğruysa, Ayasofya'nın mîmârîsi herşeyi aşmış. İnsan orada ne hârika oratoryolar duyabiliyor! Ancak burada Bizans sanatının dehâsı tüm gerçekliği içinde hissedilebiliyor ve tüm dünyayı etkilemesinin sebebi anlaşılabilir. Düşüncedeki bu birlik, bu tamlık, bu coşku, onu tecessüm ettirme konusunda gösterilen bu olağanüstü güç, malzemeleri bir araya getirerek ilâhî bilgelikte mucizeler gerçekleştirme kabiliyeti, kısaca şu iki kelimenin çağrıştırdığı herşey: Aya Sofya! ”, bk. Alexis Gritchenko, *İstanbul'da İki Yıl 1919 – 1921 – Bir Ressamın Günlüğü*, çev. Ali Berktaş, YKY yay., İstanbul 2019, s. 49 vd.

¹⁰⁴⁴ Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, çev. Z. Zühre İlkelen, Homer Kitabevi yay., İstanbul 2000, s. 159.

¹⁰⁴⁵ 1894 yılındaki son şiddetli depremde, kentin büyük bir kısmı zarar görmüş olmasına rağmen, Ayasofya'da yapısal hiçbir sorun olmamıştır. Merkez üssü İstanbul'dan epey uzak olan 7,4 şiddetindeki 17 Ağustos 1999 depreminde ise, şehrin batısına doğru, Marmara kıyısındaki dış mahallelerin ciddi bir yıkıma uğramasına karşın, Ayasofya sadece sallanmış ve hiç zarar görmemiştir. Gelecekte olası bir çökme göz ardı edilemez, fakat bir âfetle tahrip olabileceği ihtimali de pek yoktur. Princeton yapısal simülasyon araştırmalarına göre, Ayasofya geçmiştekilere benzer nitelikte 7,5 büyüklüğündeki bir depremi atlatabilir. Bir ışık ve biçim başyapıtı olan yapının güzelliği ve azâmetinden etkilenenler, aynı zamanda mucizevî mühendisliğine de saygı duymalıdır. Bk. Freely ve Çakmak, s. 107.

¹⁰⁴⁶ Marie France Auzépy, “ Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri ”, s. 100; Işın Demirkent, “ Bizans Kaynaklarına Göre IV. – XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler ”, *Bizans Tarihi Yazıları*, Işın Demirkent, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 133.

¹⁰⁴⁷ Freely ve Çakmak, s. 82; Sergey A. Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, çev. Hazal Yalın, Kitap yay., İstanbul 2020.

¹⁰⁴⁸ Rice, s. 211.

yapılmıştır.¹⁰⁴⁹ Dönemin Konstantinopolis’inde, İmparator Iustinianos’un saltanatının sonlarına doğru, aynı zamanda bir saray görevlisi, mabeyinci olan edebiyatçı ve şair Paulos Silentarios, yenilenen Ayasofya’yı tüm güzelliği ve ihtişamıyla, ayrıntılı ve belagatli biçimde betimlemiştir.¹⁰⁵⁰ 23 Aralık’a denk düşen bu ikinci açılış tarihinin, kuruluş günü olarak her yıl kutlandığını, günümüze ulaşmış olan ve *Typikon* olarak adlandırılan Ayasofya Kilisesi’nde kutlanan yortular takvimi sayesinde biliyoruz.¹⁰⁵¹

IX. ve X. yüzyıllarda meydana gelen bir dizi deprem sonucu Ayasofya’nın kubbesinde çatlaklar meydana geldi ve sonunda, 989’da, kubbenin bir kısmı ve batı kemeri yıkıldı. İmparator II. Basileios, yapının onarımı için Ermeni mimar Tridat’ı görevlendirdi. Kilisenin tamiratı ancak altı yılda bitirilebildi ve Ayasofya 13 Mayıs 996’da tekrar ibadete açıldı.¹⁰⁵²

XI. yüzyılda Bizans başkenti Konstantinopolis sık sık meydana gelen depremlerle sarsılmaya devam etti. Aynı şekilde 13 Ağustos 1032’de ve 6 Mart 1033’de vukû bulan şiddetli depremler de şehirde büyük tahribata sebep olmuştu.¹⁰⁵³ Muhtemelen bu sarsıntıların etkisiyle hasar görmüş olan Ayasofya’nın ana doğu kemeri, İmparator III. Romanos tarafından sağlamlaştırıldı. XX. Yüzyılın başlarına kadar yerinde duran mozaik bir kitâbede bu olayın kayıtlı olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁴

İmparator Monomakhos’un saltanatının hemen öncesinde İstanbul’u da etkileyen, fakat en büyük tahribatı İzmir’de yapan Şubat 1041’deki deprem ile, imparatorun tahta çıktığı Haziran 1042’de vukû bulan depremin, Ayasofya üzerinde

¹⁰⁴⁹ France Auzépy, “ Konstantinopolis’in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya’nın Yeri ”, s. 100.

¹⁰⁵⁰ Paulos Silentarios (Mabeyinci Pavlos), *Ayasofya’nın Betimi*, çev. Samih Rifat, Kırmızı Kedi yay., İstanbul 2018.

¹⁰⁵¹ France Auzépy, “ Konstantinopolis’in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya’nın Yeri ”, s. 101; *Typikon* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Robert F. Taft, “ Typikon, Liturgical ”, *ODB*, v.3, s. 2131 – 2132.

¹⁰⁵² Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.438; Glykas, *CSHB*, s.576: “ Ὁκτωβρίῳ μηνὶ ἐγένετο χλόνοϛ μέγας, καὶ χατέπεσον οἰκίαι πολλαὶ καὶ ναοὶ καὶ μέρος τῆς σφαίρας τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας ”; Freely ve Çakmak, s. 82; Demirkent, “ Bizans Kaynaklarına Göre IV. – XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler ”, s. 135 – 136; Eroğlu, s. 49.

¹⁰⁵³ Kedrenos, *CSHB*, v.II, s. 500; Zonaras, *L. XVII*, s. 133, terc. Umar, s. 52 – 53; Demirkent, s. 136, n. 53.

¹⁰⁵⁴ Freely ve Çakmak, s. 82.

herhangi bir hasara yol açıp açmadığıyla ilgili bilginiz mevcut değildir. Şahsî kanaatimiz, bu depremlerin Ayasofya üzerinde onarılmayı gerektirecek tahribâta yol açmadığı yolundadır. Herhangi bir tahribata yol açmış olsaydı, mimarî eserlere ve sanata verdiği önemle tanınan Monomakhos'un mutlaka gerekli onarımı yaptırmış olacağı gâyet açıktır. İmparator ve eşi Zoe'nin Ayasofya ile ilişkisi daha farklı ve kalıcı iz bırakan bir tarzda olmuştur. İmparator, Ayasofya'da bir mozaik panoda eşi Zoe ile birlikte yer almak suretiyle, bu anıtsal yapı vasıtasıyla zamana kalıcı bir iz bırakmıştır. Bu da, başlıbaşına, İmparator Monomakhos'a Bizans tarihinde müstesna bir yer sağlamaktadır. Zira Ayasofya'da çok az Bizans imparator ve imparatoriçesinin görüntüsü yer almaktadır. Bu bakımdan, İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin neredeyse ikonik bir anlam taşıyan mozaiği, onlara Bizans tarihinde ayrıcalıklı bir konum kazandırmaktadır.¹⁰⁵⁵ Burada değinmeden geçemeyeceğimiz bir konu da, Bizans imparatorluk sanatının yerleşik teâmüller tarafından kontrol edilmesi gerçeğidir. Gerek Ayasofya'da yer alan panodaki Zoe ve İmparator Monomakhos tasvirinde ve gerekse diğer imparatorluk şahsiyetlerinin tasvirlerinde hiçbir zaman arka cepheden veya profilden tasvir tercih edilmemiştir, çünkü bu tür bir uygulama imparatorluk onuruna bir hakaret olarak telakki edilmekteydi.¹⁰⁵⁶

İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin mozaiği, Ayasofya'nın güney galerisinin doğu ucunda yer alır. Daha çok *Zoe mozaiği* olarak bilinen bu eserde, kompozisyonun ortasında taht üzerinde oturan Hz. İsa, yanında imparatoriçe Zoe ve diğer yanında imparator IX. Konstantinos Monomakhos tasvir edilmiştir. Hz. İsa; sağ eli ile takdis eder biçimdedir, sol elinde de İncil tutmaktadır. Hz. İsa'nın solunda, elinde para kesesini (apokombion) sunan imparator Monomakhos durur; sağında ise

¹⁰⁵⁵ İkonografik ve işlevsel bağlamlarında tasarlanmış anıtsal imparatorluk portreleri, IX. ve XII. yüzyıllar arasındaki dönem için oldukça az sayıdadır. Akla gelebilecek sınırlı sayıdaki örneklerden bazıları arasında; Kapadokya Kilisesi, Sicilya mozaikleri ve Gürcü kiliselerinin freskleri sayılabilir. Bu bakımdan, Ayasofya Kilisesi'nin özellikle güney galerisindeki İmparator IX. Konstantinos ve İmparatoriçe Zoe mozaiği önem taşımaktadır. Bu konuda yararlı bir makale için bk. Catherine, Jolivet – Lévy, “ İstanbul Ayasofyası'nda ve Ahtamar Kutsal Haç Kilisesi'nde Hükümdarın Varlığı ve Çeşitli Figürleri ”, **Bizans Saray Kültürü 829 – 1204**, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 353 – 387, n. 2; Tania Velmans, “ Sanat Kentin İmgesi mi? ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, (der.) Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 211 vd.

¹⁰⁵⁶ Henry Maguire, “ Unofficial Art and The Resistance to Orthodoxy ”, **The Byzantine World**, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 322.

imparatoriçe Zoe üzeri yazılı bir tomar taşımaktadır. İmparatorun başının üzerinde, “ *Konstantinos, Autokrator İsa, Romalıların İnançlı İmparatoru Monomakhos* ” yazar. İmparatoriçenin başının üzerindeki yazıda ise, “ *Zoe, en dindar Augusta* ” denmektedir. Taşıdığı tomarın üstünde de, imparatorun başının üzerindeki yazının aynısı vardır, sadece yer darlığından dolayı “ *Autokrator* ” ve “ *Monomakhos* ” kelimeleri çıkarılmıştır. Bu mozaığe ilişkin dikkat çekici bir husus, üç başın ve IX. Konstantinos ile ilgili iki yazının da değişmiş olmasıdır, olasılıkla hükümdarlığının başlarında. Panoda aslen İmparatoriçe Zoe ve ilk kocası III. Romanos’un tasvirlerinin bulunduğu ve yüzlerin de, V. Mikhail’in Zoe karşıtı hükümdarlığının sürdüğü sırada tahrip edildikleri düşünülmüştür. Buna göre, üçüncü kocası Monomakhos ile beraber 1042’de tekrar hükmetmeye başlayan imparatoriçe Zoe, panodaki yüzleri restore ettirmiş, Romanos’un suratı yerine yeni hükümdarın yüzü yapılmış ve yazılar da buna uygun şekilde değiştirilmiş olmalıdır.¹⁰⁵⁷

Zoe Mozaïği’nde muhteşem güzellikte tören kıyafetiyle kamusal ve dinî rolünü vurgulayan İmparatoriçe Zoe, ufak yapılı, ince yüz çizgili ve hayli genç görünümlü biri olarak tasvir edilmişti. Oysa İmparatoriçe Zoe, Konstantinos Monomakhos ile

1057 Freely ve Çakmak, s. 105; Amerikan Bizans Enstitüsü adına 1931 yılından itibaren, Ayasofya’da Osmanlılar tarafından üstü kapanmış olan mozaikleri açan Thomas Whittemore, yazıtta imparatorun üzerinde IX. Konstantinos’un isminin sıkıştırıldığı yerin III. Romanos’un adına uyduğunu öne sürmüş ve bu nedenle mozağin orijinalini 1028 – 1034 yılları arasına tarihlendirmiştir. Ayrıca, bu mozaikteki figürlerin değiştirilmesinin nedeni ile ilgili iki tez önermiştir. İlki, Zoe’nin, Konstantinos Monomakhos ile evlendikten sonra onu ölümsüzleştirmek isteği, ikincisi ise V. Mikhail döneminde tahrip edilen figürlerin Zoe tarafından onartıldığıdır. Bk. Dilek Maktal Cankö, s. 123 – 125; Bu konuda ayrıca bk. Natalia B. Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington D.C. 1998, s. 73 – 74; Kalavrezou, s. 253; İngiliz Bizantolog Runciman, kaleme aldığı seyahat anılarında, Türkiye’de ziyaret ettiği İstanbul’da, bu sıralarda Thomas Whittemore’un Ayasofya Kilisesi’nin mozaiklerini ortaya çıkarmakla meşgul olduğunu belirterek, onun hakkında: “ *Profesyonel arkeologların ve bilim insanlarının özenti bir amatör olarak dikkate almadıkları biriydi...Ne var ki hepimiz ona şükran duymalıyız. Böylece, Hristiyanlığa özgü bezemeler gün ışığına çıkarılabildi, bu işi üstlenmek için de izin almıştı...*” ifadelerini kullanmaktadır. Bk. Steven Runciman, *Bir Gezginin Alfabetesi: Bölük Pörçük Anılar*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY yay., İstanbul 2012, s. 75 vd.; Ivanov, s. 72 – 75; The Byzantine Institute, Inc.’in kurucusu ve aynı zamanda direktörü olan Thomas Whittemore, Ayasofya’daki Bizans mozaiklerinin ortaya çıkarılması ve korunmaya alınması için Mustafa Kemal Atatürk’ün onayını ve Türk Millî Eğitim Bakanlığı’nın müsaadesini almıştır. Thomas Whittemore, Türk Tarih Kurumu’nun Atatürk’ün himayesinde Temmuz 1932’de Ankara’da düzenlenen ilk konferansına da katıldı. Atatürk Orman Çiftliği’ndeki Marmara Köşkü’nde düzenlenen resepsiyona da katılan Whittemore, konferans ulusal nitelikte olmasına rağmen Türk hükümetinin özel konuğu olarak konferansta hazır bulunmuştur, bk. Günder Varinlioğlu, “ *Artamonoff’un İzinde Bizans İstanbulu’nu Dolaşırken* ”, *Artamonoff: Bizans İstanbulu İmgeleri 1930 – 1947*, (der.) Günder Varinlioğlu, KÜY, İstanbul 2013, s. 86, n. 8.

evlendiğinde altmış yaşını geçmiş bulunuyordu. Dönemin tarihçisi Psellos, *Khronographia*'sında yaptığı betimlemede İmparatoriçe Zoe'nin yetmiş yaşını geçmiş olmasına rağmen tazeliğini koruduğunu söylese de¹⁰⁵⁸, buradaki portrenin altmışlı yaşlarındaki bir kadına âit olduğuna inanmak oldukça zordur. Thomas Whittemore¹⁰⁵⁹, İmparatoriçe Zoe'nin, Konstantinos Monomakhos döneminde panoyu yenilediğini ve bu esnâda kendisini de daha genç tasvir ettirmiş olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁶⁰ Ayrıca, mozaikte Zoe'nin portresine dikkatlice bakıldığında, başındaki tâcın portresine uymadığı anlaşılmaktadır. İlâve olarak, İmparator ve İmparatoriçe'nin başları üzerindeki yazılar son derece düzgün olmasına karşılık, İmparator isminin yazıldığı bölümün kötü ve karışık harflerle yazılmış olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca İmparatoriçe Zoe'nin elindeki tomar üzerinde de İmparator isminin değiştirildiği ve İmparator tasvirinin başında bir takım zorlamalar olduğu görülmektedir. Bu durum da imparator başının ve isminin değiştirilmiş olduğunun açık göstergesi olarak kabul edilmiştir. Belirtilmesi gereken bir husus da, mozaikteki para kesesi ve parşömen tomarına yeni bir ikonografik anlam yüklenmesidir. Para kesesinin, İmparatorluk içinde paranın rolünün yeni bir anlamını ve zengin ticârî sınıfın yeni keşfedilmiş sosyal ve politik gücünü yansıttığı ileri sürülmüştür. Parşömen tomarının ise, uluslararası ticârî anlaşmaların artan önemini işâret ederken, imparatorların ve din adamlarının karşılıklı bağış konusundaki sözleşmelerinin bir kanıtı olduğu öne sürülmüştür. Buna göre, Zoe Paneli'ndeki para kesesi ve parşömen belli bir hediyeyi değil, *Kutsal Cumartesi* günleri imparatorun Ayasofya'da ruhban sınıfına dağıttığı paralar vasıtasıyla devam eden bir ritüeli anmaktadır. Para kesesinin toplumun ekonomik bir değişim yaşadığının sembolik

¹⁰⁵⁸ Psellos, s. 161 – 162, terc. Demirkent, s. 167.

¹⁰⁵⁹ Thomas Whittemore, Amerikan Bizans Enstitüsü'nün başvurusu ve Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin müsaade etmesiyle, 1931 yılında alınan izin ardından, Ayasofya mozaiklerinin ortaya çıkarılması için ekibiyle birlikte çalışmalarına başlamıştır. Thomas Whittemore, Alman ilim adamı Salzenberg'in 1854 yıllarında yayınladığı Bizans mozaikleri ile ilgili eserinin ışığı altında çalışmalarını sürdürdü. İtalya'dan getirtilen mozaik uzmanlarının teklifiyle evvela dehlizdeki (narteks), İmparator Kapısı'nın üstündeki tasvirleri ortaya çıkardı. Daha sonra dehlizin güney tarafındaki, metal galerisinde kapının üstündeki altın renkli bir zemin üzerinde kucağında bebek İsa'yı tutan Hz. Meryem mozağini ortaya çıkardı. Daha sonra diğer panolar da ortaya çıkarılmaya başlandı. Bk. İsmail Kandemir, *Ulu Mâbed Ayasofya*, İstanbul 2004, s. 54 vd. Bahsi geçen bu eserde, Ayasofya'nın müzeye tahvil edilmesi ve bu konudaki değerlendirmeler hakkında da bilgiler mevcuttur. Bk. Kandemir, s. 53 – 104.

¹⁰⁶⁰ Teteriatnikov, s. 73 – 74.

anlatımı olduğu kabul edilerek, mozağin orijinali ekonominin önemli değişimler yaşadığı IV. Mikhail zamanına tarihlenmiştir. Zoe Paneli'ndeki değişen imparator başının orijinalindeki sahibi kim olursa olsun Zoe'nin üçüncü eşi Monomakhos'u ölümsüzleştirmek için onun portresini yaptırmış olduğu kesindir.¹⁰⁶¹

İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'yi gösteren mozağin hemen yanında, İmparator II. Ioannes Komnenos (1118 – 1143) ile karısı, Macar kralı Ladislav'ın kızı, İmparatoriçe Eirene'nin mozaik paneli yer almaktadır. Ayasofya'nın güney galerisinin doğu ucunda yer alan bu iki mozaik pano, bu galerinin imparator ve ailesi için ayrıldığını göstermektedir. İmparatorluk ailesi, ikâmet ettikleri *Büyük Saray*'dan buraya, güney galerisinin doğu penceresinde hâlâ görülebilen bir kapının açıldığı ahşap bir merdiven ile ulaşırdı.¹⁰⁶²

Zoe ve Komnenos mozaik panelleri, Ayasofya güney galerisinin doğu duvarında bulunan bir pencerenin iki yanında yer almaktadır. Zoe ve Komnenos mozaik panelleri, Bizans anıtsal resim sanatının en önemli örneklerindendir. Aynı zamanda, bir sanat döneminin bitişi ile yeni bir sanat döneminin başlangıcının tek bir duvarda sergilenmekte olması açısından da enteresan bir tesadüftür bu mozaikler. Zoe Mozağı, artık sona yaklaşmakta olan Makedonya hanedanının son yapıtlarından biri iken, Komnenos Mozağı ise daha sonra iktidara gelecek olan yeni bir hanedan döneminin ilk eserlerindendir ve Bizans portre sanatının gerçekçi tarafını gösteren en güzel örneklerdendir. Komnenos panosunda figürler ideal şekle sokulmaksızın oldukları gibi tasvir edilmişlerdir.¹⁰⁶³ Zoe Paneli'nde İmparator Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe başlarını saygının işareti olarak hafifçe Hz. İsa'ya doğru eğilirken; Komnenos

¹⁰⁶¹ Canko, s. 124 – 125; Zoe ve İmparator Monomakhos'u betimleyen mozaik panelin, Bizans İmparatorluk hiyerarşisini anlamak bakımından da önem taşıdığı açıktır. Bu bakımdan Kalavrezou'nun tespitleri önemlidir: *“İmparatorluk temsillerinde karı koca arasındaki ilişki üzerine yaptığımız gözlemlerden, Zoe kocasından daha az boyun eğen bir konumda gösterilemezdi. Ondan daha ön planda olamazdı ve bir kadın olarak, durumu imparatorundan sonra ikinci sırada olduğundan, aslında biraz daha dönmüş olarak gösterilmesi gerekiyordu. Zoe'nin değiştirilmiş kafasına baktığımızda, orijinal figürün daha önceki konumunu çok net bir şekilde görebiliriz. Tacın orta üst süsü, sol gözüyle bir eksen üzerindedir. Ayrıca, kocasına olan bağımlılığının geleneksel görsel işareti olan kocasından daha merkeze doğru meyilli olduğunu da gözlemleyebiliriz”*, bk. Kalavrezou, s. 256.

¹⁰⁶² Freely ve Çakmak, s. 105 – 106.

¹⁰⁶³ Tunç, s. 150.

mozaiginde ise İmparator ve İmparatoriçe başlarını dik tutmaktadırlar. Bu mozaiklerde, gösterişli giyinmiş kadın iktidar sahiplerinin tasvirini görüyoruz. İmparatoriçe Zoe ve İmparatoriçe Eirene mozaiginde imparatoriçelerin yüz hatlarının gerçeklerine olabildiğince yaklaştırılmış olduğunu, dönemin tarihçilerinin kayıtlarındaki tasvirlerden anlıyoruz. Bununla birlikte, Bizans resim sanatının özelliklerinden vazgeçilmemiş olduğunu ve vücutların, giysilerin ve benzerinin iki boyutlu, perspektifsiz ve katı bir şekilde verilmiş olduğunu farkediyoruz. Orta Bizans dönemine ait bu mozaiklerde İmparator ve İmparatoriçe altın arka plan önünde tasvir edilerek Tanrısal, rûhânî yönlerine vurgu yapılmıştır. Orta Bizans dönemi İmparatorluk ikonografisinde İmparatoriçe imgesinin İmparatorun yanında yer alması, minyatür sanatı örneklerinde de görülmektedir. Sinai Dağı'ndaki Azize Katherine Manastırı'nda bulunan IX. Konstantinos Monomakhos'un yanında Zoe ve kardeşi Theodora'nın tasvir edildiği minyatürü de buna örnek olarak göstermek mümkündür.¹⁰⁶⁴

Ayasofya'daki İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'yi gösteren ikonik mozaigin Bizans sanatı bağlamındaki değerlendirmesinden, Ayasofya'nın işlevine geçmenin uygun olacağına inanıyoruz. Ayasofya'nın işlevinin iki yönlü olduğunu kabul etmek mümkündür. Ayasofya, bir yandan Bizans başkenti Konstantinopolis'in katedral kilisesi, Büyük Kilisesi'ydi ve bu sıfatla herhangi bir piskoposluk kilisesi gibi piskopos ve ona bağlı din adamlarının Hristiyan kültürünü kutladıkları bir mekândı. Ancak Ayasofya aynı zamanda İmparatorluğun başkentinin kilisesi idi ve bunun iki farklı sonucu vardı: İlk olarak bu kilisenin piskoposu Patrik'ti ve yargılama yetkisi VI. yüzyıldan sonrası itibarıyla Balkanlar'dan Toroslar'a uzanıyor; Bulgarlar ve Ruslar gibi pagan ulusların Hristiyanlaşmasından sonra yeni kurulan kiliselerin de başı sayılıyordu. Diğer bir sonucu ise Konstantinopolis piskoposunun İmparatorla özel bir ilişkisinin bulunmasıydı. Bu ilişki o derece yakındı ki, İmparatorun sarayı Ayasofya'ya fizikî olarak bağlıydı. İmparator patriği atıyor, patrik imparatora tac giydiriyor ve bu iki adam Doğu Roma İmparatorluğu'nun dinsel ve siyasal düzeninin

¹⁰⁶⁴ Canko, s. 126 – 129; ayrıca bk. Dilek Maktal Canko, “Bizans'ta İktidarın Öteki Yarısı: İmparatoriçeler”, *Antik Dönemden Osmanlı'ya Anadolu Sanatında Kadın* (ed.) Dilek Maktal Canko, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2021, s. 56-57.

ayrılmaz ikilisini oluşturunyorlardı. Ayasofya'ya gelince, onu inşa ettiren, kubbesi yıkılınca tamir ettiren imparatordu. Önemli bayram günlerinde âyinlere katılan da imparatordu. Sarayında birçok kilise bulunmasına rağmen, İmparator, İmparatorluğun kilisesi saydığı Ayasofya'da her dâim hazırdu. Aynı şekilde imparator, Ayasofya'daki Hz. İsa'nın doğum günü, Paskalya ve yortu ayinlerinin yanı sıra âilesele (doğum, evlilik, tac giyme) ya da kamusal (11 Mayıs Konstantinopolis'in kuruluş yıldönümü) gibi vesîlelerle sayısız âyine katılırdı. İmparator, Ayasofya'ya ayda en az iki kere gelir, bazen Paskalya döneminde haftanın her günü orada bulunurdu.¹⁰⁶⁵ İmparatorun kamusal alandaki her görünüşü gibi Ayasofya'ya gelişi de İmparatorluk tören düzeni gereği dakikası dakikasına kurallara bağlı olarak yapılıyordu. İmparatorluk törenlerinin bir nevi Bizans'ın gücünü simgelediğini göz önüne aldığımızda bu anlaşılabilir bir şeydir. Bu törenlerde İmparator ve etrafındaki maiyyeti, Bizanslıların gözünde Tanrı'nın Krallığındaki Hz. İsa ve çevresindeki meleklerin yeryüzündeki yansıması idi. Bu nedenle hiçbir düzensizlik hoşgörülemezdi ve herkes kendine ayrılan yerde durmalıydı. Öte yandan İmparator, Kilise'nin gözünde istisnâ bir inanandı: *İkonastasis*'in¹⁰⁶⁶ içine girmesine izin verilen tek din adamı olmayan kişiydi. Buna karşılık, İmparator Ayasofya'ya girmek için tâcını çıkarmak zorundaydı; çıkışta patrik, tâcı imparatora iade eder ve bu uygulama da simgesel olarak Tanrı'nın gözünde imparatorluk niteliğinin kalktığı, onun herhangi bir inanan olduğunu simgelemekteydi. Ayin süresince, genellikle en az üç saat sürerdi, imparator çoğunlukla halkın gözünden uzak bir yerde, Ayasofya'nın güney yan sahnının doğu ucunda bulunan *mitatorion*'da dururdu.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ İmparatorun, saraydan kiliseye uzanan imparatorluk geçit törenine *proeleuseis* denilmektedir. Bu tören için org kullanılarak bazı enstrümantal parçalar çalınırdı, “ *Hükümdarlar Khalke Kapısı'ndan çıkar ve org çalanlar onların sağında ve solunda önceden belirlenen kurallara uygun olarak hükümdarlara tezâhürat ederler* ”, bk. Nikos Malıaras, “ Orta ve Geç Bizans Dönemlerinde İmparatorların Törenselle ve Askerî Müzikleri ile Müzik Aletleri ”, *Bizans'ın Sesi: Bizans Müzik Aletleri*, (ed.) Antonios Botonakis ve Merve Özkılıç, s. 51.

¹⁰⁶⁶ İkonastasis: Genellikle İkonalar ile süslü, Ortodoks dîni mîmârisinde kendini gösteren ve kilisenin ana bölümü olan *naosu* din adamlarına ayrılmış bölüm olan *bemadan* ayıran mîmârî bölme duvarıdır.

¹⁰⁶⁷ France Auzépy, “ Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri ”, s. 102 – 107; Orta Bizans dönemi imparatorlarının “ *resmî* ” kamu kilisesindeki, yani Ayasofya'daki ritüel davranış unsurlarını, litürjik tapınma bağlamında inceleyen bir makale için, bk. George P. Majeska, “ Ayasofya Kilisesi'nde İmparatorluk Ritüeli ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 13 – 26.

Ayasofya dinî yönü dışında Bizans siyasî yaşamında da zaman zaman önemli rol oynayan bir mekân olmuştur. Konstantinos Monomakhos'un Bizans tahtına çıkmasına giden yolu açan siyasal gelişmelerde Ayasofya'nın mekân olarak ev sahipliği yaptığını görüyoruz. Konstantinopolis halkının, V. Mikhail'e karşı ayaklanması ve tahttan indirilerek, Bizans İmparatorluğu yönetiminin tekrar meşrû hükümdarlar olan Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın eline geçmesini sağlayan olay, bunun çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır. Psellos'un *Khronographia*'sında uzun uzun anlattığı¹⁰⁶⁸ ve başkent halkının prenses Theodora'yı Ayasofya Kilisesi'ne götürerek biat etmeleri olayına, çalışmamızın başlarında biz de yer vermiştik. 1042 yılı olayları, Ayasofya'nın siyasî bağlamda da Bizans tarihinde önemli bir mekân olduğunu göstermektedir. Sadece Bizans tarihi bakımından değil, tüm Ortaçağ dünya tarihi bakımından da özgün yönler taşıyan 1042 yılı halk ihtilâli, Konstantinos Monomakhos'un saltanata yükselmesinin yolunu açması cihetiyle de önem taşımaktadır. Yine XI. yüzyılda, Ayasofya'da toplanan halkla birlikte patrik Mikhail Kerullarios, İsaakios Komnenos'u imparator ilan etmiştir.¹⁰⁶⁹

İmparator Monomakhos'un saltanat döneminde cereyân eden Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılması (1054) olayında da Ayasofya'nın hem dinî hem de siyasî bağlamda rolüne şâhit oluyoruz. Papalık heyeti, Büyük Ayasofya'nın mihrâbına patriği aforoz eden bir *bulla* bıraktığında, bu aşağılayıcı tavır üzerine Patrik Keroularios hemen bir konsil toplamış ve Papalık fermânını törenle yaktırmıştı. Konsilde hazırlanan bildiride “ *Papalık delegeleriyle beraber Tanrı'nın himâyesinde bulunan bu şehire bir bora, bir fırtına, bir kutluk veya daha doğrusunu söylemek gerekirse, vahşî yaban domuzları gibi hakîkati tahrif etmek için gelmiş olanların...*” diye çok ağır ifadeler kullanılarak, Papalık heyeti aforoz edilmişti.¹⁰⁷⁰ Bu olayda da, Ayasofya, görünüşte dinî olmakla beraber, aslında sonuçları bakımından daha çok siyasî bir gelişme olan *Schizma* (ayrılık) hadisesine evsahipliği yaparak siyasî bir rol oynamıştı.

¹⁰⁶⁸ Psellos, s. 86 – 87, terc. Demirkent, s. 96 vdd.

¹⁰⁶⁹ France Auzépy, “ Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri ”, s. 110.

¹⁰⁷⁰ Seidler, s. 33; Vasiliev, s. 389; Levchenko, s. 174 – 175; Çelik, s. 104 – 105.

Sanata ve mimârîye verdiği önemle tanınan, bu konudaki cömert katkılarıyla ön plana çıkan İmparator Monomakhos, Mangana Aziz Georgios Kilisesi'nin inşâsını başlattığında, Psellos, imparatorun neredeyse Ayasofya ile rekâbet edecek bir bina düşlediğini îmâ ederek, şu ifadeleri kullanmıştır: “ *bütün kiliselerden üstün bir kilise yaptırma gayreti tam anlamıyla başarılı olmamıştı, çünkü hepsinin üstinde bir kilise (Ayasofya) vardı ki, eşsizdi.*” Monomakhos'un inşa ettirdiği bu bina, elbette Ayasofya ile boy ölçüşmezdi, ama Psellos'un satırlarına yansıttığı üzere, gerçekten “*göz kamaştırıcı bir kilise*” olmuştu.¹⁰⁷¹

Ayasofya, Konstantinos Monomakhos'un iktidârına giden yolu açan siyasî gelişmelerde mekân olarak önemli rol oynadığı gibi, ona ve eşi Zoe'ye ait mozaik panoya ev sahipliği yapmak sûretiyle de isimlerini adeta ölümsüzleştirmiştir. Gerçekten de birçok hânedan ve imparator tarafından yönetilmiş olan Bizans İmparatorluğu'nun başkilisesi Ayasofya'da sadece birkaç imparator ve eşinin mozaikleri bulunmaktadır. Yüzyıllardır bu muhteşem mâbedi ziyâret eden ve orada ibâdet eden insanlar, Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin mozaik panosunu, diğer eserlerle birlikte, Bizans sanatının mükemmel örnekleri olarak hayranlıkla izlemektedirler. İmparator Monomakhos'un saltanat dönemi, genellikle kabul edildiği üzere, istisna teşkil eden gelişmeler dışında, büyük siyasî ve askerî başarılarla sahne olmamıştır. Fakat çok daha başarılı dönemlere imza atan imparatorlar yerine, Makedonya hanedanının çöküş dönemi hükümdarı Monomakhos ve eşi Zoe'nin Ayasofya gibi muhteşem bir mâbedin duvarında kalıcılık kazanması, herhalde tarihin cilvelerinden olsa gerektir. Öyle görünüyor ki, bu kalıcılık, Ayasofya “ *Kutsal Bilgelik* ” mâbedi ayakta durduğu sürece de devam edecektir.

¹⁰⁷¹ Psellos, s. 171 – 172, terc. Demirkent, s. 175 – 176.

C.1.3. HİPODROM

Bizans başkenti Konstantinopolis'te yer alan ve başkentin kamusal yaşamının en önemli mekânlarından biri olan Hipodrom'un ¹⁰⁷², şehir hayatındaki yerini ve fonksiyonunu anlamak için öncelikle sosyal işlevini (bir eğlence mekânı olması) ve siyasal işlevini (hükümdar ile halk arasındaki diyalogu sağlayan platform olması) incelemeye geçmeden önce, kökenine ve fiziksel yapısına bakmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.¹⁰⁷³

Konstantinopolis Hipodromu adlı eseriyle bu konuda en yetkin uzmanlardan kabul edilen Gilbert Dagron, tarihçi Malalas'ın *Khronographia*'sından alıntıyla şu bilgileri vermektedir: “ *Konstantinos, Hipodromu bitirdi ve bronz heykellerle donattı, çeşitli süslemeler yaptı, imparatorun gösterileri izleyebilmesi için Roma'daki gibi bir loca ekledi ve Hipodrom'un yanında gene Roma üslûbunda büyük ve görkemli bir saray yaptırdı. Bu sarayda, Hipodrom locasına çıkan bir cochlias (helezoni merdiven) bulunuyordu ”. Dagron, X. yüzyılın ikinci yarısına ait Bizans ansiklopedi çalışması *Suidas Lugati*'nde kaydedilen, Septimus Severus'un (193 – 211) Bizans'taki îmar faaliyetleri ve bu arada hipodrom inşâ ettirmesiyle ilgili bilgilere ihtiyatla yaklaşmakta ve kanıtlanamadığını belirtmekle beraber, böyle bir şeyin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. ¹⁰⁷⁴ Dagron, Konstantinopolis'in kuruluşunu anlatan kaynaklarda, Romalılığın bir unsuru olan hipodromun, *circus maximus*'la aynı şey olduğunu ifade etmektedir. Roma'yla benzerliğin bir özdeşlik olması için atılması gereken büyük adımı en iyi gösteren öge, hiç kuşkusuz yeni başkentin anıtıdır. Bu anıt, Septimus Severus'a atfedilen projenin Büyük Konstantinos'la birlikte tam anlamını kazanabilmesi ve üç aşamalı bir geçişte görüldüğü gibi Romalılaştan Helen sitesinin Roma'nın kendisi*

¹⁰⁷² Konstantinopolis'teki popüler eğlencenin ekseni Hipodrom'du. Şehrin merkezî sahasını Ayasofya ile paylaşan ve Büyük Saray'ın eğimini aşarak İmparatorluğun merkezindeki İmparator, Patrik ve Halk üçlü sembolizmini tamamladı. Burada muzaffer bir generalin zaferinden, bir suçlunun işkence ve idamına kadar her türlü kamusal görev kutlandı. Burada popüler eğlencenin tüm tutkusu araba yarışlarına ve halka açık oyunlara odaklanmıştı, bk. Byron, s. 171.

¹⁰⁷³ France Auzépy, Marie, “ İstanbul'un Hipodromu “, *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (ed.) Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı – Bayrı, Buket, Kitap yay., İstanbul 2011, s. 52.

¹⁰⁷⁴ Dagron, s. 40.

olabilmesi için son dokunuştur. Büyük Konstantinos tarafından eklenen ve bir Roma sirkini tam bir imparatorluk hipodromuna dönüştüren unsurlar arasında, başkent düzeyindeki bir sitenin kestirilebilir büyüklüğü düşünüldüğünde sayıca fazla olan sıraları, imparatorluğun her yanından getirilmiş çok fazla şatafatlı süslemeyi, ama özellikle imparatorluk sarayıyla hipodrom alanını doğrudan birbirine bağlayan bir locayı sayabiliriz.¹⁰⁷⁵

Özellikle belirtmelidir ki, tüm şehre hâkim bir mekân olmasına rağmen Hipodrom, yanında uzandığı ve bağlantı içinde bulunduğu imparatorluk sarayından ayrı düşünülemezdi. Hipodrom – Saray birlikteliği, artık tek bir imparatorun değil, yanlarında *Caesar* unvanını taşıyan birer yardımcı bulunduran iki imparatorun hüküm sürmeye başladığı III. yüzyıl sonundan itibaren bir kural haline gelmişti. Artık tek bir başkent (Roma) yerine birden çok başkent vardı ve imparatorlar oralarda ikamet ettiklerinde iktidarlarının özünü teşkil eden öğelere – hüküm sürdükleri bir saraya ve teoride iktidarlarını borçlu oldukları halkla buluşarak iktidarlarını pekiştirebildikleri bir hipodroma – gereksinim duyuyorlardı. Hipodrom gerçekten de Büyük Saray’ın kuzey batı duvarına bitişiktir ve imparatorun yarışlara iştirak ettiği loca, Büyük Saray’ın bir uzantısı olarak Hipodrom’a çıkmıştır. *Kathisma* olarak bilinen bu yapı, locanın altında ve üstünde bulunan odalarıyla gerçek bir bina oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁶ Buradan Hipodrom’un fiziksel özelliklerini târif konusuna geçerseniz; Doğu ucunda kazı yapılmadığından dolayı uzunluğu tam olarak bilinmemektedir. Dagron, uzunluğun 450 metre civarında olduğunu tahmin etmektedir.¹⁰⁷⁷ Genişliğin 123 metre olduğu ise kesin olarak bilinmektedir. Hipodrom kabaca kuzey – güney doğrultulu bir dikdörtgen formundadır ve güneyde *Sphendone* olarak adlandırılan yarım daire ile biter. “*Sapan*” anlamına gelen bu ismin, sapanların yarı yuvarlak cep şeklinden esinlenmiş olduğu anlaşıyor. Yaklaşık 20 metre genişliğinde bir alan üzerinde basamak basamak

¹⁰⁷⁵ Dagron, s. 43.

¹⁰⁷⁶ France Auzépy, “İstanbul’un Hipodromu”, s. 52 – 53; Michel Kaplan, “Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu II (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 253; İmparator, *Kathisma*’nın içinden sadece yarışmaları izlemekle kalmıyor, bir memur vâsıtasıyla uyruklarıyla da konuşuyordu. Bu memur, imparatorun sözlerini devâsâ bir megafonla tekrar ederek halka duyuruyordu, bk. Ivanov, s. 218 vd.

¹⁰⁷⁷ Dagron, s. 87.

yükselen tribünler, üstlerinde heykeller bulunan kolonlu bir *porticus* (revak) ile taçlanmıştır. Atlar, meydanın kuzey kenarındaki *Carceres* denen kapılardan piste giriş yapar, üzerinde bir dizi heykelin, bugün hâlâ var olan iki dikilitaşın ve Burmalı Sütun'un bulunduğu bir duvardan oluşan merkezî aksın etrafında saatin tersi yönünde koşarlardı. *Spina* olarak adlandırılan bu duvar bir bütün değildi, kısımlara bölünmüştü ve uçlarında, *Carceres*'in bulunduğu kuzey tarafında Maviler'in; *Sphendone*'nin olduğu güney tarafında ise Yeşiller'in sınır işareti bulunurdu. Toplam uzunluğu yaklaşık 430 – 450 metre olan pistin çevrelediği heykel ve anıtlarla kaplı *Spina* muhtemelen 280 – 300 metre uzunluğundaydı. *Sphendone* virajındaki tehlikeli dönüşü kolaylaştırmak amacıyla tribün sıralarına tam bir paralellik oluşturmayacak şekilde yapılmıştı. Merkezi, iki dikilitaşın ortasında, imparatorun *Kathisma*'sının karşısında bulunmuş olmalıdır. Bu haliyle Hipodrom, yaklaşık 50.000 izleyici alabiliyordu.¹⁰⁷⁸

Antik dünyanın her yanından getirilmiş olan eserler, *Spina*'nın heykel ve anıtlarını oluşturmaktaydı. Bunların bir kısmı Konstantinopolis'in bânisi Büyük Konstantinos tarafından, imparatorluğun farklı coğrafyalarından getirtilmiş etkileyici eserlerdi. *Spina* üzerinde bazıları at üstünde, bazıları ayakta imparator heykelleri, fil ya da yaban domuzu gibi hayvan heykelleri, aralarında Bizanslıların Âdem ve Havva olduğuna inandığı çıplak bir kadın ve erkeğin de bulunduğu heykeller, devâsa bir Herakles heykeli ve – aralarında en meşhûru – bir atlete karşı savaşan yarı balık, yarı kadın formunda temsil edilen, Sicilya ile İtalya arasındaki girdabın somutlaşmış hali olan *Skylla* vardı. Bu heykellerden hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Hipodrom'un heykel gruplarından sadece, heykeltıraş Lysippos'un yaptığı *quadriga*'nın (dört atın çektiği arabanın) atları korunabilmiştir. *Kathisma*'da mı yoksa *Carceres*'de mi yer aldığı bilinmeyen bu eser, günümüzde Venedik'te, Aziz Markos Katedrali'nin cephesinde bulunmaktadır.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁸ France Auzépy, “ İstanbul'un Hipodromu ”, s. 53; Hipodromun kapasitesi hakkında, konunun en yetkin uzmanı olan Gilbert Dagron'un verdiği 50.000 rakamına karşın, Michel Kaplan 40.000 rakamını verirken; Jonathan Harris 100.000 gibi oldukça abartılı görünen bir rakam telâffuz etmektedir. Bk. Dagron, s. 81; Kaplan, s. 253; Harris, s. 29.

¹⁰⁷⁹ France Auzépy, “ İstanbul'un Hipodromu ”, s. 53 – 56.

Hipodrom başka ve çok daha ilginç eserlere de evsahipliği yapmıştır. Merkezi *Spina*'nın bir ucunda dört köşeli, yirmi metre uzunluğunda bir Mısır Dikilitaşı durmaktaydı. Yekpâre kırmızı granitten yapılma ve hiyerogliflerle süslü olan Dikilitaş'ı, I. Theodosios'u etrafında âilesi ve maiyyetindekilerle çevrili halde gösteren bir tasvirle süslü olan temel kâidesi üzerinde durmaktaydı. *Spina*'nın diğer ucunda, Dikilitaş'ın tam karşısında ona eş olarak bir başka taş anıt bulunmaktaydı. Bunu ilk kimin koydurduğunu kimse hatırlamıyordu ama ismine “ *morlar içine doğmuş* ” anlamına gelen *Porphyrogonnetos* unvânını ekletmiş olan İmparator VII. Konstantinos bu anıtın görünümünü iyileştirmeye karar verdi. Onu işlemeli bronz plakalarla kaplattı, cömertliğini kayıt altına alan bir kitâbe koydurttu ve bundan ötürü sıklıkla Konstantinos Porphyrogonnetos sütunu olarak bilindi.¹⁰⁸⁰ İki dikilitaşın arasında Delphoi mâbedinden getirilen bronzdan yapılmış Burmalı (Yılanlı) Sütun yer alır. MÖ 478'de Yunan şehir devletlerinin Plataia'da Persler karşısında kazandıkları zafer anısına dökülmüştür; muzaffer şehirlerin isimleri üzerinde yazılıdır. Sütunun ismi, birbirine dolanmış üç yilandan ileri gelmektedir; bu yılanların başları, altın bir üçayağı destekliyordu ancak bu üç ayaklı kazan, sütun daha Delphoi'de iken çalınmıştır. Üç baş ise, ancak XVIII. yüzyılın ilk yarısında yok olmuştur. XVI. yüzyılın sonunda, Sultan III. Murad'ın düzenlediği şenlikleri gösteren bir minyatürde onları da, Örme Sütun'u da görmek mümkündür. Başlardan biri örselenmiş halde Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır.¹⁰⁸¹

Hipodrom'un bir eğlence mekânı olarak ev sahipliği yaptığı yarışlara gelecek olursak; yarışlar zamanla çeşitli seyirlik oyunlarla renklenmiş, bir dönem hipodroma giriş ücreti alınmayarak halkın katılımı teşvik edilmiş, hatta yarış günlerinin tatil günü ilan edilmesi söz konusu olmuştur. Marcus Aurelius (161 – 180) döneminde bir yılın 135 gününün yarışlar nedeniyle tatil edildiğini görüyoruz. Devlet yöneticilerinin, bu yarışları kendi meşrûyetleri için kullanmış olmaları, bu yarışlara verilen önemi daha da artırmaktaydı. Ayrıca takımların uzunca bir süre varlıklarını korumaları, geleneğin gücünü yansıtmaktadır. Önceleri Kırmızı ve Beyaz olarak ayrılan takımlara, Augustus

¹⁰⁸⁰ Harris, s. 30.

¹⁰⁸¹ France Auzépy, “ İstanbul'un Hipodromu ”, s. 58; Hipodrom anıtları ve heykelleri hakkında yararlı bir tartışma için bk. Dagron, s. 92 – 111.

döneminde (MÖ 31 – MS 14) Maviler'in, bunun ardından da Yeşiller'in eklenmesiyle dörtlü bir grup oluşturmuştur. Bu takımların renkleri aynı zamanda toprağı (yeşil), havayı (beyaz), ateşi (kırmızı) ve suyu (mavi) simgelemekteydi. Ancak Domitianus (51 – 96) döneminde Morlar (Porphyr'ler) ve Dorelerin de (altın rengi) katılmasıyla grupların simgesel anlamları unutulmuş ve daha sonra az kazanan takımlardan Kırmızılar Yeşiller'e, Beyazlar ise Maviler'e katılmış, böylece her iki grup daha da güçlenmiştir. Öyle ki Bizans İmparatorluğu'nun ilk ve orta dönemlerinde yapılan yarışlarda mücadele her zaman Maviler ve Yeşiller arasında geçmiştir. Yarışlar bu kadar önemli olunca taraflar da o kadar heyecanlı olacaklardır. Nitekim taraflar arasında pek çok defa çatışmalar çıkmış, kavgalar yarış sonrasında sokaklarda devam etmiş, hatta dinî bazı alışkanlık ve görüş farklılıklarının işe dâhil olmasıyla siyasî gruplaşmalara dönüşmüştür.¹⁰⁸²

Hipodrom'daki her yarıştan önceki iki gün boyunca dikkatle hazırlıklar yapıldı. İlk önce resmî olarak imparatorun izninin alınması gerekiyordu. Bu da yarım gün sürerdi. Daha sonra Hipodrom'un bütün giriş kapılarına yarışmaları duyuran îlanlar asılırdı. Bundan sonra hizipler, imparatoru karşılamak ve ertesi gün yer alacak yarışlarda kendilerine zafer dilemek için Büyük Saray'ın Hipodrom kapısında toplanırlardı; daha sonra herşeyin iyi gittiğinden emin olmak için Saray arâzisindeki ahırlarda duran atları denetlemeye giderlerdi. İmparatorlardan birçoğu ve özellikle VIII. Konstantinos, atlara karşı büyük ilgi duyarlardı; bazıları dönemin ileri gelen heykeltıraşlarına en gözde araba sürücülerinin büstlerini yaptırmayı tercih ederken, diğerleri de onları atların tunç heykellerini yapmakla görevlendirirlerdi. Bunların hiçbirinin bugüne kalmaması şanssızlıktır.¹⁰⁸³

¹⁰⁸² Seza Sinanlar, *Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine Atmeydanı*, Kitap yay., İstanbul 2009, s. 23 – 25.

¹⁰⁸³ Rice, s. 144; Atlara sadece imparatorlar değil, Hipodrom'da yarışan sürücüler de çok önem verir, özen gösterirlerdi. Hatta atlara özel isimler dahi verilmekteydi: coğrafi kökenli adlar (‘*Adalı*’, ‘*İberik*’ vb.), ya da olumlu özelliklere işaret eden adlar (‘*sayısız tâcı olan*’ at, ‘*geçilmeyen*’ at vb.). Dagron, bu uygulamayı, günümüz Türkiye'sindeki kamyon sürücülerinin, kamyonlarının çeşitli yerlerine yazdırdıkları sembolik ifadeler ve övücü yazılara teşbih etmiştir, bk. Dagron, s. 123.

Yarışların ne zaman yapılacağına genellikle takımlar aralarında anlaşarak karar verirdi. Yarış takvimi hazırlanırken çoğunlukla Hristiyanlığın özel günleri dikkate alınmaktaydı. Konstantinopolis'in kuruluş günü olan 11 Mayıs her zaman bir yarışı hak ederken, yeni yıl kutlamasının yapıldığı 1 Ocak da yarış günü ilan edilmişti.¹⁰⁸⁴ Yarışları kadın – erkek, aristokrat – köle fark etmeksizin herkes izleyebilirdi. Ancak her seyirci önce bilet alacak (bu, Konstantinopolis hipodromu için geçerliydi), sonra da mutlaka desteklediği takımın tribününe oturacaktı. Daha önce değinildiği üzere, Saray erkânı, askerî liderler, Kilise temsilcileri ve şehrin ileri gelenleri ise alışlageldiği üzere bir nevi ‘şeref tribünü’ olan ve *Kathisma* adı verilen, doğrudan Büyük Saray’a geçişi olan bir balkonda otururlardı. *Kathisma*’nın *sphendone*’ye yakın güney tarafında, yani sol kanadında Yeşiller’in, sağ kanadında ise Maviler’in liderleri yer alırdı.¹⁰⁸⁵

Yarış günü şafakta Hipodrom’un kapılarında büyük kalabalıklar toplanırdı. Bu arada resmî giysilerini giymiş, tâcını ve diğer imparatorluk işaretlerini takmış olan imparator, o sabah özel şapelinde duâsını ederken yaktığı mumu taşıyarak kentin ileri gelenlerinin selâmlarını kabul etmek üzere Hipodrom’daki locasına bağlı seyirci bölmesine doğru ilerlerdi. İmparator bu işle ilgilenirken, seyisi yarışlar için son düzenlemeleri gözden geçirir, hiziplerin liderlerinin, flamalarını dalgalandıran imparatorluk muhafızlarının, törenle ilgili görevleri olan diğer hizip üyelerinin ve seyirci topluluğunun yerlerinde olup olmadıklarına bakarlardı. İmparatora oyunların başlayabileceğinin bildirilmesi üzerine bir işaret verilir ve imparatorluk locasının kapısı yavaşça açılırdı. İmparator tribüne doğru ilerler ve imparatorluk locasında kendisi için hazırlanmış olan tahta çıkardı. Tahtın basamaklarında durarak izleyicileri kutsamak üzere giysisinin bir kıvrımını kaldırırken önce orta bloktaki sıralara, sonra sağdakilere ve son olarak da soldakilere dönerek üç kez haç işareti yapardı. Sonra oyunların başlaması için işaret olan beyaz bir mendili yere atardı. Bunun üzerine ahırların kapıları açılıverir ve önce dört araba parkura çıkardı. Bu arabalar o gün yapılacak sekiz yarıştan

¹⁰⁸⁴ Hipodromun resmen yeniden açılışı ve yeni oyun yılının başlangıcı ‘*Altın yarışlar*’la olurdu. Konstantinos Porphyrogennetos, bu konuya “ Περὶ τοῦ χρυσοῦ ‘ἵπποδρομίου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων ” başlığı altında geniş yer vermiştir. Bk. Konstantinos Porphyrogennetos, *De Ceremoniis, CSHB*, v. I, s. 303 – 310.

¹⁰⁸⁵ Sinanlar, s. 27.

ilkinde yarışmak üzere kurayla seçilmiş olurdu. Her yarışmacı parkuru yedi kere dolanmak zorundaydı. Bütün seyircilerin görebileceği bir sehpa üzerine yedi tane devekuşu yumurtası konurdu. Her bir etap tamamlandıkça sehpadan bir yumurta alınırdı.¹⁰⁸⁶ Yarışlar uzun ve çetin geçirdi, öyle görünüyor ki sürücüler arasında her türlü hareket serbestti. Bu yüzden yarıştan çekilenlerin sayısı hiç de az değildi. Yarış, arabaların sağ pistteki Örme Sütun hizasına denk gelen bitiş çizgisine gelmeleriyle biterdi. Yarışlar bittikten sonra, kazananlar belli bir tören düzenine göre ödülleri alırlardı.¹⁰⁸⁷ En sonunda imparator, kendisine tezâhürat yapan galiplere taç giydirdi. Daha yarışların kazananları, Konstantinopolis'in ana caddesi olan Mese (Divanyolu)'de dans edip kutlama yapmak için izin isterler, imparator da bu izni verirdi.¹⁰⁸⁸ Gerek günün sekiz yarışı arasındaki molalarda ve gerekse yarışların bitiminde mim sanatçıları, akrobatlar, aktörler ve dansçıların gösterileri sahne alırdı.¹⁰⁸⁹ Toplu eğlencelerin yapıldığı her yerde olduğu gibi Hipodrom'daki atyarışları ve sonrasında düzenlenen eğlencelerde de, imparatora yapılan tezâhürata org eşlik etmiştir.¹⁰⁹⁰ Resmî olaylarda Hipodrom'da yarışlar yerine gösteriler ve takım oyunları düzenlenirdi. XI. yüzyıl imparatorları arasında VIII. Konstantinos, V. Mikhail ve IX. Konstantinos Monomakhos bu eğlencelerden hoşlanırlardı. Sanatçılara tek tek yıldız gibi davranılırdı.

¹⁰⁸⁶ Rice, s. 144 – 145.

¹⁰⁸⁷ Konstantinos Porphyrogenetos, az çok “ başarılı olduğu ” kabul edilen ya da beceri ve yeteneğiyle imparatorun (ve seyircilerin) dikkatini çekmiş olan yarışçılara “ *fazladan ödüller* ” verilebilir, demektir. Bk. Konstantinos Porphyrogenetos, *De Ceremoniis*, *CSHB*, v. I, s. 334 – 336; krş. Dagron, s.138.

¹⁰⁸⁸ France Auzépy, “ İstanbul'un Hipodromu ” s. 65 – 66; Hipodrom yarışları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dagron, s.113 – 138.

¹⁰⁸⁹ Bizans emperyal ideolojisinin hizmetinde, Hipodrom'dan Büyük Saray'ın kabul salonlarına dek kullanılan eğlence ve danslar hakkında bk. Brigitte Pitarakis, “ From The Hippodrome To The Reception Halls Of The Great Palace: Acclamations And Dances In The Service Of Imperial Ideology ”, *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (ed.) Ayla Ödekan ve Nevra Necipoğlu ve Engin Akyürek, KUP, İstanbul 2013, s. 129 – 138.

¹⁰⁹⁰ Bizans müzik âleti org ile at yarışı takımları arasındaki bu yakın ilişki sonraki dönemlerde de devam etmiş, farklı törenlerde de org imparator için tezahüratlara eşlik eden yegâne müzik âleti olmuştur, bk. Malıaras, s. 49 vd.; Bizans saray törenlerinde, müzik âletlerinden özellikle Bizans *borulu orgunun* rolü önemliydi. Orta Bizans döneminde sarayda, hipodromda ve diğer yerlerde yapılan pekçok törende org bulunurdu, *borulu orgun* katılımı imparatorun bizzat bulunduğu törenlerle sınırlıydı, bk. Malıaras, s. 48 – 49.; Bizans müzik âletleri ile ilgili zengin görselleri kapsayan bir çalışma için bk. Antonios Botonakis (haz.) ve çizimler Ezgi Özbakkaloğlu, “ Bizans Müzik Aletleri Sözlüğü ”, *Bizans'ın Sesi: Bizans Müzik Aletleri*, (ed.) Antonios Botonakis ve Merve Özkılıç, s. 63 – 93.

Dans gösterilerinin çoğu çocuklar tarafından yapılırdı fakat akrobatlık ve mim gösterileri, şarkılar ve çeşitli soytarlıklar ve güldürüler halk tarafından dans ve hatta trajedilerden daha çok seviliyordu. Konstantinopolis'i ziyaret eden yabancılar bu eğlenceler karşısında şaşkınlığa düşüyor ve bunlardan çok hoşlanıyorlardı. Bazı kitap resimleri ve bugüne kalan altın kakmalı mine plakalar yetişkin dansçıların neye benzediklerine dair fikir vermektedir. Bu plakalardan en güzelleri İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un meşhur tâcının bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunlar şimdi Budapeşte'de muhafaza edilmektedir. Birçoğu başlarının üzerinde bir parça kumaş tutarak, oryantal raks gibi, sallanarak rakeden kızları göstermektedir.¹⁰⁹¹ Psellos, IX. Konstantinos'un vaktinin bir kısmını eğlenceye ayırdığını ve eğlenceye kıymet verdiğini kaydetmektedir. Ayrıca imparatorun neşeli bir kimse olduğunu, her çeşit eğlenceyi sevdiğini de belirten Psellos, Monomakhos'un org müziği, flüt melodileri, güzel bir ses, dans etmek, soytarlık veya bunlara benzer şeylerden zevk almadığını da ifade etmektedir. Öte yandan Monomakhos'un, kelimeleri doğru telâffuz edemeyen veya basit, saçma konuşan kimseleri dinlemekten haz duyduğunu kaydeden Psellos, bu gibi kimselerin onu çok eğlendirdiğini yazmaktadır.¹⁰⁹² Buradan da imparator Monomakhos'un, daha çok tiyatro oyuncularını, mukallid ve aktörleri dinleyip izlemekten hoşlandığı sonucuna varmak mümkün görünmektedir. İmparator, sadece şahsî eğlencesine değil, bir kaynağın ifadesine göre, Konstantinopolis halkının eğlenmesine de önem vermekteydi. Mikhail Attaleiates'in kaydettiği üzere, yabancı

¹⁰⁹¹ Rice, s. 145 – 146; İmparator Monomakhos tarafından Macar kralı I. András (I. Andrew)'a (1046 – 1061) hediye edilen *Monomakhos Tâcı* hakkında yararlı olabilecek bir makale için bk. Meryem Acara Eser, “ Culturel Aspects of Power in The Byzantine Empire: The Court As Patron of Metal Art Objects ”, *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (ed.) Ayla Ödekan ve Nevra Necipoğlu ve Engin Akyürek, KUP, İstanbul 2013, s. 223 – 226; *Monomakhos Tâcı* hakkında ayrıca bk. Dawson, T. (2010) “The Monomachos Crown: Towards a Resolution”, *BS*, 2010, 19, 183-193. (<http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.268>); Çalışmamızın ilerleyen kısmında, Bizans – Macar ilişkileri bağlamında bu konuda daha detaylı bilgi verilecektir. İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a âit *Monomakhos Tâcı* görseli için bk. Harita ve Resimler kısmı, EK 6 - Resim 4.

¹⁰⁹² Psellos, s. 152 – 153 ve s. 167, terc. Demirkent, s. 160 ve s. 172.

hükümdarların kendisine hediye olarak gönderdiği fil ve zürafa gibi bazı hayvanları, başkent halkının seyrederek eğlenmesi için sergilemişti.¹⁰⁹³

Hipodrom, Konstantinopolis halkının eğlence hayatına mekân oluşturan çok önemli bir kamusal alan olmanın yanında, oyun ile siyâsetin içi içe geçtiği ve zaman zaman toplumsal olayların, hatta iktidar değişikliklerine yol açan halk hareketlerinin yaşandığı bir zemin olarak da Bizans tarihinde önemli rol oynamıştır. Birbirine rakip takımlara bağlı olarak düzenlenen spor müsâbakalarının yapıldığı ve aynı zamanda siyâsetin ifade edilebildiği tek mekânın iktidar sahipleri için potansiyel bir tehlike oluşturduğu ortadadır. Halk, imparator olmak isteyen birinin, halkın, ordunun ve senatonun desteğini kazanmaktan başka yolu olmadığını gâyet iyi biliyordu ve bu, tehlikeyi daha da artırıyordu. Halk, yeterince şiddetli bir kargaşa sonucunda bir imparatoru devirip yerine başka bir imparatoru getirebileceğini biliyordu. Gerçekten de Hipodromda çıkan kargaşalıkların sayısı az değildir. İmparator Büyük İustinianos (527 – 565) döneminde patlak veren ve neredeyse 30.000 insanın katledilmesiyle bastırılabilen Nika İsyanı (11 Ocak 532)¹⁰⁹⁴ en meşhur örneklerden birisidir. Hipodrom'un yarışmacı hizipleri Maviler ve Yeşiller arasında çıkan çatışma ve kargaşalar, sonraki dönemlerde de imparatorları titretmeye devam etti. İsyankâr halk gruplarının hangi imparatorlar tarafından İmparatorluğun sâdik adamlarına dönüştürüldüğü tam olarak bilinmiyor, yalnızca VIII. yüzyılın İkonakırıcı imparatorlarının, Isauria hânedânının bunda payı olduğu sanılıyor. IX. yüzyılın ortasında gelişme tamamlanmış ve yarışlar gördüğümüz gibi İmparatorluk merâsimlerinin kapsamına alınmıştır. Bundan böyle Hipodrom yarışları, devlet erkânının imparator önünde secdeye kapanmasıyla başlıyordu ki, XI. yüzyılda İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde de böyle uygulandığını, konunun yetkin uzmanlarından Marie France Auzépy kaydetmektedir.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁹³ Attaleiates, *CSHB*, s. 47 – 49, terc. Umar, s. 58 – 61.

¹⁰⁹⁴ Nika İsyanı hakkında bk. Ostrogorsky, s. 66 – 67; Vasiliev, s. 186 – 190; Levchenko, s. 60 – 64.

¹⁰⁹⁵ France Auzépy, "İstanbul'un Hipodromu", s. 66 – 69.

V. Mikhail'in imparatoriçe Zoe'den gaspettiği saltanatı yeniden meşrû sahiplerine iâde eden 1042 yılı halk hareketi de, Hipodrom ve civârındaki alanlarda cereyân etmişti. V. Mikhail, beyhûde yere, Zoe ile *Hipodrom Kathisması*'nda görünerek isyânı bastırmaya çalışmış fakat umduğunu bulamamıştı. Bu girişimin başarısızlığı karşısında V. Mikhail direnmeye karar verir; ancak halk kitlesi saraya üç farklı noktadan, kuzeyde Hipodrom yani Kathisma, doğuda nöbetçiler kapısı ve güneyde polo sahası olmak üzere saldırıya geçer ve sarayın surları onu korumaya yetmez. Halk kitlesi, Skylitzes'in 3000 kişi olarak kaydettiği önemli kayıplara rağmen, imparator V. Mikhail'e sadık birlikleri etkisiz hâle getirir, saray ve büroları yağmalar, darphânenen altın, ipek kumaşlar ele geçirip, vergi kayıtlarını yırtar. Halk, V. Mikhail'i yakalar ve gözlerine mil çekilir.¹⁰⁹⁶ Levchenko'nun, " *Konstantinopolis'in aç plebleri* " diye nitelendirdiği¹⁰⁹⁷ halk kitleleri, bu ayaklanma neticesinde tahtı gaspeden V. Mikhail'i devirerek, Makedonya hânedânının meşrû hükümdarları olan Zoe ve kızkardeşi Theodora'yı yeniden tahta çıkarmışlar ve böylece kısa süre içinde Konstantinos Monomakhos'un tahta çıkmasına yol açacak gelişmelerin yolunu açmışlardır.¹⁰⁹⁸ Aynı halk baskısı, Monomakhos 1055'te öldüğü zaman, Makedonya hânedânının son meşrû temsilcisi Theodora'nın haklı yerini almasını sağlamıştır.¹⁰⁹⁹ Bu son örneklerde, Bizans imparatorunun seçimine/belirlenmesine Hipodrom'da toplanan Konstantinopolis halkının müdâhil olduğunu görüyoruz. Fakat aslında seçimi yapanlar ordu ve yüksek komutanlardı. Seçim; komutanların, yüksek bürokratların ve ordunun toplandığı askerî geçit töreni alanında olurdu. İmparator adayının adı söylenince, Hipodrom'daki halk bağırarak onayladığını veya onaylamadığını belli ederdi. Yeni seçilen hükümdarın boynuna, *campiductor* / *kamp komutanı* tarafından imparatora özgü zincir

¹⁰⁹⁶ Kaplan, s. 252.

¹⁰⁹⁷ Levchenko, s. 173.

¹⁰⁹⁸ V. Mikhail'i deviren bu halk ayaklanması hakkında Psellos oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir, bk. Psellos, s. 81-92, terc. Demirkent, s. 92-101; V. Mikhail'in gözlerine mil çekilmesi olayı 21 Nisan 1042 tarihinde cereyân etmiş ve imparator, Eleimon Manastırı'na sürgün edilmiştir. İmparatorun dayısı *Nobilissimos* Konstantinos'un nereye gönderildiğini ise bilmiyoruz, bk. Psellos, s. 92, terc. Demirkent, s. 101, n. 131; Bu olaya, yararlandığımız diğer Bizans kaynakları da geniş yer vermiştir, bk. Skylitzes, *CFHB*, s. 419 vd., İng. terc. Wortley, s. 393 vd; Kedrenos, *CSHB*, v.II, s.537-538 vd; Zonaras, *L. XVII*, s. 152-155, terc. Umar, s. 71-74; Attaleiates, *CSHB*, s.13-17, terc. Umar, s. 29-32.

¹⁰⁹⁹ Herrin, s. 309.

takılmaktaydı. Bunun üzerine halk “ *layıktır !* ” diye haykırırdı. İmparator kalabalık halk kitlesine görününce de şu sözleri haykırırlardı: “ *Kutsal imparator, gâlipsin, dîni bütünsün, soylusun. Tanrı seni gönderdi, Tanrı seni korusun. Yıllarca imparator olacaksın*”. İmparator, seçildiği için yalnızca Tanrı’ya ve orduya teşekkür ederdi.¹¹⁰⁰

Başta da belirttiğimiz üzere, Bizans kamusal mekânlarının en “ *Romalı* ”sı olan Hipodrom, bir eğlence, müsâbaka ve oyun mekânı olarak, halkın sosyalleştiği bir alan olmasının yanında, İmparatorluk iktidarının otoritesini hissettirdiği bir platform olarak da ön plana çıkmaktaydı. Bizans’ın öncülü Roma İmparatorluğu döneminde halkın, eskiden hayvanlar veya insanların kanlı boğuşmalarıyla tatmin edilen duyguları, artık at yarışlarıyla yetinmek durumundaydı. Yarışmaların dışında, zafer kazandığı bir savaştan dönen bir komutan veya imparator bunu Hipodrom’da kutluyor, hatta bazen mahkeme burada kuruluyor, törensel ritüellerle kamusal hayatın kaynaşmasına zemin oluşturmuyordu. *Oyun*’un toplumların gelişimindeki merkezî rolünü açıkladığı önemli ve ilginç çalışmasında Huizinga; “ *Oyun faktörünün Roma antikçağındaki gücünün dikkat çekici bir kanıtı olarak, Bizans hipodromunda ‘ ludi (oyun)’ ilkesinin hâlâ canlılığını korumasını* ” göstermektedir.¹¹⁰¹ Huizinga’nın bu tespiti, Hipodrom’un bir kamusal mekân olarak, Roma – Bizans târihî ve kültürel devamlılığını gösteren niteliğine de işaret etmektedir. Hipodrom oyunları, XI. yüzyıla kadar gözde olmaya devam etti, bununla beraber az önce değinildiği üzere, Roma’daki şiddet içerikli gösteri ve müsâbakalar Iustinianos dönemine kadar programdan çıkartılmıştır.¹¹⁰²

Burada son olarak, Hipodrom’un, imparatorun otoritesine başkaldıran âsî liderlerin kesik başının ibret- i âlem için sergilendiği ve böylece devlet otoritesinin ezici kudretinin gösterildiği bir alan işlevini de gördüğünü eklemek uygun olur. 1043’de, İmparator Monomakhos’a karşı ayaklanarak, darbe teşebbüsünde bulunan fakat

¹¹⁰⁰ Seidler, *Doğu’da Siyasal Düşünce*, s. 142 – 143.

¹¹⁰¹ Johan Huizinga, *Homo Ludens: Oyunun Kültür İçindeki Yeri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Orhan Düz, Alfa yay., İstanbul 2020, s. 246.

¹¹⁰² Rice, David Talbot, “ Bizans Tarihi ”, çev. Abdulhalik Bakır ve Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (ed.) Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yay., Ankara 2008, s. 629.

başarısız olan Georgios Maniakes'in kesik başı, imparatorun emriyle Hipodrom'un orta yerinde teşhîr edilmiş, ardından da bu başarının onuruna zafer alayı düzenlenmişti.¹¹⁰³

D. MÂLÎ ALANLARDA YENİ DÜZENLEMELER VE “PRONOİA SİSTEMİ”

Bizans İmparatorluğu'nun en muktedir ve başarılı imparatorlarından biri olarak kabul edilen II. Basileios erkek vâris bırakmadan öldüğü halde, Makedonya hanedanının bir buçuk asırlık hükümrânlık devresine Konstantinopolis'te teşekkül eden, çok kuvvetli meşrûiyet ve hânedâna bağlılık zihniyeti, uzak görürlükten yoksun bir davranış ile VIII. Konstantinos'un kızları Zoe ve Theodora yoluyla, değersiz ve çıkarına düşkün bir sıra sivil erkânı Bizans tahtına çıkardı.¹¹⁰⁴ Demirkent'in çok yerinde bulduğumuz bu tespiti ilâve olarak, artık bu dönemde Bizans imparatorluğu'nda askerî işleri yeterince önemsemeyen sivil bürokrasinin ve saray entelektüellerinin yönetimde ve kültürel hayatta ön plana çıktıklarını belirtmek ve açıklamamız gerekmektedir. Makedonya hanedanının kız kardeşi Theodora ile birlikte son temsilcisi olan Zoe'nin kocası IX Konstantinos Monomakhos'un şahsında bilgiç bir İmparator'un tahta geçmesi, halkın görüşüne göre Platon'un son keşfiyle pekiştirilen bürokrasiyi tekrar kendi haline getirmek için yeterliydi. Özetle belirtmek gerekirse, Monomakhos döneminde askerî kodamanlar iktidardan uzaklaştırıldı ve yerlerini, doğum ve gelenek seçimleri gereksiz görülen kibirli akademisyenler aldı.¹¹⁰⁵

İmparator Monomakhos'un, Bizans İmparatorluğu'nun şanssız ve tehlikelere açık bir döneminde işbaşına geldiği genellikle kabul edilir. Herrin'in gayet yerinde ifadesiyle “*XI. yüzyılın bunalımlı*”¹¹⁰⁶ atmosferi içinde saltanata geçen Monomakhos, gerçekten de İmparatorluğun sınırlarının her yönden çok farklı düşmanlarla tehdit altına alındığı bir dönemde hüküm sürdü. İçeride de durumun pek istikrarlı olmadığını;

¹¹⁰³ Zonaras, *L. XVII*, s. 162, terc. Umar, s. 81; Georgios Maniakes'in kesik başının teşhir edilmesini gösteren *Madrid Skylitzes Kroniği*'nde yer alan görsel için bk. EK 11 - Resim 9.

¹¹⁰⁴ Işın Demirkent, “1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 13.

¹¹⁰⁵ Byron, s. 88.

¹¹⁰⁶ Herrin, s. 302.

çalışmamızın daha önceki kısımlarında ifâde ettiğimiz üzere, 1043 – 1047 yılları arasında iki darbe teşebbüsünü zorlukla atlatan İmparator Monomakhos'un, Bizans başkentinde ve yönetiminde “ *sivil parti* ”yi tercih ederek, “ *askerî parti* ”yi iktidar mevkîlerinden uzaklaştırdığını görmüştük. Bu konuda, ihtiyatlı davranmak ve her şeyi asker-sivil çekişmesine bağlamamak gerektiğine daha önce değinmiştik. Fakat kanaatimizce, daha saltanatının ilk yıllarında yaşadığı üst üste darbe teşebbüslerinin yol açtığı siyâsî travmalar, imparatorun bundan sonra izlediği politikalarına kısmen de olsa etkide bulunmuştur. Bunun ilk somut neticesi, askerî meselelerin ve kurumların ikinci plana itilmesi ve daha çok kültürel ve fikrî hayatın ön plana çıkması olmuştur. Günümüzün terimleriyle ifâde edecek olursak, Monomakhos rejimi *güvenliği* değil; *kültür, sanat ve eğitimi* öncелеmiştir. Ostrogorsky'nin çok yerinde ifadesiyle, Bizans fikrî hayatının II. Basileios'un askerî rejiminde kurumuş olan dalları, Monomakhos döneminde yeni bir tomurcuklanma devresine girmişti ve o sıralarda hâkim olan başşehir memur asâlet sınıfı hiç şüphesiz devletin en münevver ve elit tabakası hâline gelmişti.¹¹⁰⁷

IX. Konstantinos Monomakhos saltanatının arkaplanına kısaca bakacak olursak; Makedonya Hanedanı döneminde Bizans İmparatorluğu, hem sınıî ve ticârî üstünlüğü hem de Doğu ve Batı Avrupa arasındaki transit ticâret tekeliğini sürdürmekteydi. Bu dönem, Roma – Germen ve Slav halklarının büyük senyörlerinin, ancak Bizans aracılığıyla sağlanabilen zarif dokumalara, doğu baharatlarına, maden ve değerli taşlara, diğer lüks eşyalara talebinin arttığı, bu tekeli tehdit eden rekâbetin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemdi. Sovyet Bizanistolog Levchenko'nun naklettiği üzere “ *II. Basileios döneminde Bizans, Avrupa'nın en güçlü deniz devletiydi* ”.¹¹⁰⁸ Bizans başkenti Konstantinopolis, imparatorluğun her yerinden tüccarların, iş adamlarının, memurların gidiş gelişlerine tanık oluyordu. Tehlikeli yollardan sakınılsa da, insan ve mal akışı asla

¹¹⁰⁷ Ostrogorsky, s. 302 vd.; John Haldon, II. Basileios'un ardından gelen imparatorların, dâimî orduya ve sınır milislerine yapılan yatırımları önemli oranda azalttıklarını ifade ederek, bundaki amacın, vilâyetlerdeki ‘ asker kökenli ’ seçkin sınıfların sahip olduğu güç ve emellere ket vurmak olduğu tespitini yapmaktadır, bk. Haldon, John, “ Bizans Dönemi'nde Anadolu ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 29.

¹¹⁰⁸ Levchenko, s. 148 – 149.

durumuyordu. Bir önceki çağın kapalı ekonomisi yerini, IX. yüzyıldan X. yüzyıla kadar süren geniş bir alışveriş açılımına bırakmıştı.¹¹⁰⁹ Ticârî ve ekonomik ilişkilerdeki gelişme ve canlanma iç piyasayla sınırlı kalmıyordu. Uzak ülkelerden, farklı uluslardan ticâret erbâbı Konstantinopolis’le ticârî ilişkilerini geliştirmeye can atıyordu. Henri Pirenne, Rusların her yıl gemileriyle Konstantinopolis’e doğru yol aldıklarını, orada kurdukları özel mahalleler vasıtasıyla Bizanslılarla ticâret anlaşmaları yaptıklarını kaydetmektedir.¹¹¹⁰ Konstantinopolis’in rolü, dünyanın ticâret merkezi olmakla sınırlı kalmıyordu; aynı zamanda çok önemli bir sanâyî kentiydi. Darphâne, silah fabrikası, tersâneler, en değerli ipekli kumaş üretim merkezleri Bizans başkentinde toplanmıştı. İşletmelerin büyük çoğunluğu küçük zanaat atölyeleri, önde gelen dal ise lüks eşya üretimi idi. Konstantinopolis’in ana caddesi olan *Mese* (Divanyolu) boyunca çeşitli malların üretilip satıldığı dükkânlar sıralanmaktaydı: çarpıcı renklerde sim işlemeli kumaşlar, en güzel kuyumculuk parçaları, değerli taşlar ve inciler kakılmış mücevherler, gümüş ve fildişi eşyalar, Bizans mineleri, mozaikten ikonalar; kısacası, Ortaçağ’da değerli ve ince lüks eşya olarak bilinen her şey...¹¹¹¹

X. ve XI. yüzyıllarda Bizans, Avrupa medeniyetinin en parlak merkezi ve zaman zaman kullanılan riskli bir ifadeyle “ *Ortaçağ’ın Paris’i* ” olmuştu.¹¹¹² Bizans’ın ekonomik yönden varıllığı ve gücü doğrudan doğruya, “ *Ortaçağ’ın Dolar’ı* ”¹¹¹³

¹¹⁰⁹ Nikolas Oikonomides, “ Uçsuz Bucaksız Bir Atölye: Zanaatkârlar ve Tüccarlar ”, *Konstantinopolis 1054-1261*, (der.) Alain Ducellier ve Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 108.

¹¹¹⁰ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, İletişim yay., İstanbul 2014, s. 43 – 44. İmparatorlar kenti “ *Çargrad* ”ın (Konstantinopolis), Ruslar için etkisi yüzyıllar boyu süren bir büyüğü vardı. Hristiyanlığı buradan almışlardı. Sanatlarını, yazılarını, para kullanmayı ve yönetim örgütünün büyük bir bölümünü buradan almışlardı. Bizans’la ticaretin, Rusların toplumsal yaşamında oynadığı rolü göstermek için başka bir şeye gerek yoktur. Bu rol, Rusların toplumsal yaşamında öylesine önemli bir yer alıyordu ki, Rus uygarlığını onsuz açıklamak imkânsız olurdu. Kuşkusuz bu alışveriş biçimleri çok ilkel, ama önemli olan bu ticaretin biçimleri değil, yarattığı etkiydi, bk. Pirenne, s. 44.

¹¹¹¹ Levchenko, s. 150 – 151.

¹¹¹² Diehl, s. 104.

¹¹¹³ Bizans ekonomisi konusunda önde gelen uzmanlardan Cécile Morrisson, Bizans nomisması hakkında övgü dolu şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Doğu’da Fâtîmî dinarı ve Batı’da Murâbût (morabitino) ile "Orta Çağ’ın dolarları"ndan biriydi; içsel değeri ve satın alma gücü yüksek, güçlü bir ekonomi tarafından desteklenen istikrarlı bir kaliteye sahip uluslararası bir para birimidir* ”, bk. Cécile Morrisson, “ Money, Coins and The Economy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 43.

olarak kabul edilen parası *Nomisma*'nın¹¹¹⁴ (Lat. Solidus) değerinin yüksek ve sâbit olmasıyla bağlantılıydı. ¹¹¹⁵ İmparator II. Basileios 1025'te öldüğünde, devlet hazînesinde 220 milyon altın frangı aşkın miktarda para bulunuyordu. ¹¹¹⁶ *Khronographia*'sına II. Basileios dönemi ile başlayan Psellos, bu imparatorun hazinedeki parayı harcama konusunda çok dikkatli davrandığını, böylece kısmen tasarruf, kısmen de yeni gelen paralarla biriken meblağın Bizans ağırlık birimiyle 200.000 *talent* (talanton / τάλαντον) gibi önemli bir rakama ulaştığını belirtmektedir. ¹¹¹⁷ Fakat II. Basileios'un hazine ve harcamalar konusundaki tutumlu yaklaşımı, halefleri ve özellikle İmparator Monomakhos döneminde sürdürülemedi. Bizans sikkeleri üzerine çalışması olan Giulio Fanti'nin de ifade ettiği üzere, İmparator Monomakhos, bu konuda sorumsuzca davranarak, II. Basileios'un güçlendirdiği hazineyi çarçur etmişti. ¹¹¹⁸

II. Basileios'tan sonra başlayan dönem, sık sık imparator değişimleriyle ve iç istikrarsızlıklarla devam etmiştir. Bu istikrarsız devrede yine de üst üste kesintisiz 12 yıl süren iktidarıyla Monomakhos dönemi bir istisnâ teşkil etmekle beraber, meydana gelen gelişmeler durumu zorlaştırmaktaydı. Monomakhos'un tahta çıkmasından sonra meydana gelen darbe girişimleri ve dışarıdan Peçenekler'in sürekli saldırıları, düzenli Bizans silahlı kuvvetlerinin yetersiz kalmasına ve yeni paralı askerlere ihtiyaç

¹¹¹⁴ Nomisma : Sikke anlamındaki terim. Özellikle daha çok altın solidus için kullanılmıştır. Ceren Ünal, s. 185; Nomisma hakkında ayrıca bk. Philip Grierson, "Nomisma", **ODB**, v. 2, s. 1490; Bizans mâdenî paraları hakkında yararlı olabilecek bir çalışma için bk. Philip Grierson, *Byzantine Coins*, UCP , Los Angeles 1982; Klasik çağ Yunan dünyasında '*kânun*' anlamında kullanılan *nomos*'tan türetilmiş olan Yunanca nomisma / noummos ve Latince nummus sözcükleri sikke anlamına gelmektedir, bk. Zeliha Demirel Gökalp, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2009, s. 1.

¹¹¹⁵ Rice, s. 129; Bizans parası, XI. yüzyıla kadar milletlerarası ticarete başlıca mübâdele aracı olmaya devam etti, bk. Rice, David Talbot, "Bizans Tarihi ", s. 658.

¹¹¹⁶ Levtchenko, s. 152.

¹¹¹⁷ Psellos, s. 16, terc. Demirkent, s. 20; Zonaras da, II. Basileios'un dillere destan hazinesine şu ifadelerle değinmektedir: " *Hattâ devlet hazînesinin bulunduğu, para ile doldurduğu mekânın kapılarını mühürlerdi. Söylenene bakılırsa oraya 20.000 talanton ağırlığında altın depolamış idi. Bu mekân dolduğu zaman toprakta çukur kazdırıp, karmaşık labirentler yaptırarak oralara gömdüğü diğer paralara gelince, kimse bunların sayısını tahmin edemez. Sandıklar değerli taşlarla dolup taşıyordu...*". Bk. Zonaras, L. XVII, s. 120, terc. Umar, s. 41.

¹¹¹⁸ Giulio Fanti, *Byzantine Coins Influenced by the Shroud of Christ*, Jenny Stanford Series on Christian Relics and Phenomena, Jenny Stanford Publishing Pte. Ltd., 2021, v. 3, s. 44.

doğmasına yol açtı. IX. Konstantinos, bürokrasinin altın *nomisma* ile yapılan maaş ödemelerini sürdürmek¹¹¹⁹ ve bu yeni paralı askerlerin masraflarını karşılayarak bağılıklarını sağlayabilmek için Bizans parasının değerini olumsuz etkileyen para ayarlamaları yapmak zorunda kaldı. Hazine yönetimi¹¹²⁰, Monomakhos döneminde, daha hafif ve 24 karat'tan¹¹²¹ düşük altın sikkeler bastırma yoluna gitti.¹¹²² Bu işlem, neredeyse yedi yüz yıldan fazla bir süredir Bizans altın *nomisma*'sının değerinin ilk kez ciddi olarak düşürülmesi anlamına geliyordu. Monomakhos'un bu icraatı, Bizans İmparatorluğu'nun askerî anlamda zayıflaması ve hânedâna duyulan güvensizliğe ilâve olarak üçüncü yakıcı sorunu oluşturuyordu.¹¹²³ Bizans parası *nomisma*'ya yönelik bu müdâhale, aslında tâ 312 yılında Büyük Konstantinos tarafından yaratılan Bizans para sisteminin direğini sarsıcı bir etkide bulunmuştur. Bizans parası *nomisma* saygınlığının büyük bir bölümünü I. Konstantinos'un ülkenin oldukça oynak gümüş sikkesini, değeri ağırlığıyla bağlantılı olan altın sikkeyle değiştirme kararına borçluydu. I. Konstantinos, önceleri Latin *solidus*'u¹¹²⁴ olarak bilinen ve daha sonra Yunanca bir sözcük olan

¹¹¹⁹ Bizans imparatorluk bürokrasisine yıllık maaşları altın *nomisma* (Solidus) ile yapılmaktaydı, bk. Warren Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Columbia University Press 1982, s. 10.

¹¹²⁰ Bizans İmparatorluğu'nda VIII. yüzyıldan itibaren “ imparatorluk hazinesi ” *sakellion*'un başında *Sakellarios* / Σακελλάριος unvanını taşıyan bir yönetici bulunmaktaydı. *Sakellarios*, mâlî yetkilerinin yanında, imparatorluk ordusunun başında seferlere de katılabilmekteydi, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 191 vd.; *Sakellarios* hakkında ayrıca bk. A. Kazhdan ve P. Magdalino, “ Sakellarios ”, *ODB*, v.3, s. 1828 – 1829; *Sakellion* için bk. A. Kazhdan ve P. Magdalino, “ Sakellion ”, *ODB*, v.3, s. 1829 – 1830.

¹¹²¹ Karat: (Yunanca τὸ κεράτιον / Latince siliqua), Akdeniz dünyasında keçi boynuzu tohumuna dayanan (*Ceratonia siliqua*) ağırlık ölçüsüdür. 1 / 1728 Roma librası ya da 0. 189 gram ağırlığındadır. Roma *siliqua*'sı ve Yunan *keration*'u ile eş anlamlı olan karat, 4. 54 gram ağırlığındaki *solidus*'un 1 / 24'ine, yani 0.189 gram birim ağırlığına tekabül eder. Günümüzde yaygın olarak *altın*'ın saflığını ölçmek için kullanılır. Bk. Ünal, s. 182; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Philip Grierson, “ Keration ”, *ODB*, v. 2, s. 1123 – 1124.

¹¹²² Bizans sikkeleri genellikle üç metalden; *altın*, *gümüş* ve *bakır*dan darb edilmekteydi. Fakat nadiren de olsa, kurşunun da sikke basımında kullanıldığı bilinmektedir. Dönemsel olarak bakıldığında VI. yüzyıldan X. ve XI. yüzyıla kadar *solidus* (altın), *miliaresion* (gümüş) ve follis'in (bakır) parasal siteme damgasını vurduğu görülmektedir, bk. Oğuz Tekin, “ Bizans Dönemi'nde Para: Sikkeler ve Darphaneler ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY yay., İstanbul 2021, s. 104.

¹¹²³ Herrin, s. 303.

¹¹²⁴ Solidus : Standart Bizans altın sikke birimi. I. Konstantinos tarafından tanıtılmış olan *solidus* 72 Roma *librasına* karşılık olarak basılmıştır. Yani 1 *solidus* 24 karat değerinde ya da 4.45 – 4.55 gram aralığında bir ağırlığa sahipti. Bk. Ünal, s. 187; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Philip Grierson, “ Solidus ”, *ODB*, v. 3, s. 1924.

nomisma denen, sonra da İtalyan etkisiyle *besant* (bezant)¹¹²⁵ olan altın sikkeyi standardı olarak aldı. I. Konstantinos, *nomisma*'nın ağırlığının bir libre'nin 1/72'si yani 4.48 gram olmasını şart koşmuştu.¹¹²⁶ Büyük Konstantinos'un *Nomisması*, gerçek para olup, nominal değeri, öz değerine eşitti.¹¹²⁷

İmparator Monomakhos'un, Peçenek tehlikesiyle başa çıkabilmek için İmparatorluğun para stokunu artırması ve yeni askerî birliklere ödeme yapabilmek için Bizans parası üzerinde ayarlamalar yapması, daha düşük ayarlı yeni paraların ortaya çıkmasına yol açtı.¹¹²⁸ Paralı askerlere ödeme yapabilmek amacıyla tedâvüle sokulan ve *nomisma*'ya eşitmiş gibi muamele gören daha hafif altın sikke olan *tetarteron*'u¹¹²⁹ bastırmak zorunda kalması da aynı gerekçeye dayanıyordu. Monomakhos ayrıca, VIII. Konstantinos ve IV. Mikhail'in az miktar gümüş kattıkları *nomisma*'nın da değerini düşürmeyi sürdürdü ve içindeki altın miktarını % 95'in altına düşürdü. Böylece Monomakhos'un da dahil olduğu Makedonya hanedanı imparatorları, I. Konstantinos'un IV. yüzyılda yerleştirmiş olduğu ve yüzyıllar boyu korunmuş olan altın standardının da dibini oymaya başlamışlardı. Özellikle Monomakhos döneminde süreç hızlandı ve kontrolü giderek zorlaşmaya başladı: Dört değişik altın sikke bastırıldı ve nomismadaki altın oranı % 81'e geriledi. *Tetarteron* bile, başlangıçtaki altın içeriğinin % 73'üne düşürülerek devalüe edildi. Daha sonraları da eritilmiş gümüş sikkelerin

¹¹²⁵ Besant / Bezant : Bizans solidus/nomisma'sına Avrupa'da verilen isim. Bk. Ünal, s. 180; Besant hakkında ayrıca bk. Philip Grierson, " Bezant ", *ODB*, v. 1, s. 287.

¹¹²⁶ Rice, s. 129; I. Konstantinos döneminde para sisteminin oluşturulmasına ve ekonomik sistemdeki dönüşüm ve sürekliliğe dâir bk. John L. Teall, " The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy ", *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1967, sa. 21, s. 13 vd.

¹¹²⁷ Cécile Morrison, " Para, Finans ve Ticaret ", *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 279.

¹¹²⁸ Bu dönemde Bizans imparatorluk hazinesine önemli ölçüde yük getiren harcamalar arasında; sivil ve askerî görevlilerin maaşlarına, bazı altyapı yatırımlarına, askerî seferlere ve yabancı hükümdarlara verilen hediyelerin masraflarına ayrılan ödenekler sayılabilir. Yöneticilerin ve ordu mensuplarının maaşları ciddi bir yekûn tutmaktaydı. Hazineye yeterli kaynak olmadığı mâlî kriz durumlarında, sarayda bulunan altın eşyanın eritilerek sikke basılması, maaşların azaltılması, hatta imparatorun iradesiyle maaşların kesilmesi gibi tedbirler devreye girebiliyordu, bk. Güneş, *Bizans Kurumları ve Unvanları*, s. 190.

¹¹²⁹ Tetarteron : Düşük ağırlıkta *nomisma*. II. Nikephoros Phokas (963 – 969) tarafından tanıtılmıştır. Bir yüzyıldan (965 – 1092) fazla zaman basılmıştır. Bu terim, XI. yüzyılın ortasında küçük ebadı ve kalın üretimiyle altın *tetarteron*'a benzeyen küçük bakır sikke birimine nakledilmiştir. Bk. Ünal, s. 187; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Philip Grierson, " Tetarteron ", *ODB*, v. 3, s. 2026 – 2027.

altına katılması işlemi sürdürüldü; tâ ki, 1080 yılında bir *nomisma*'nın yalnızca % 10 altın içeriğine sahip olduğu günlere kadar. Herkes bu sikkelerle, II. Basileios'un sikkeleri arasındaki farkı görüyor ve devalüe edilmiş parayı değil, eski güzel sikkelerle ödeme yapılmasını istiyordu.¹¹³⁰ Monomakhos'un yönetiminden IV. Romanos'un (1068 – 1071) iktidarının ortasına dek uzanan dönemde, paradaki bozulma hızlandı ve *nomisma*'nın avarı 3 karat kaybetti, ki bu da en fazla otuz senede, dolaşımdaki paraların sayısının yıllık %1 oranında, yani para bulgularının üçte biri kadar artışına tekabül edebilir. XI. yüzyıl devalüasyonunun ilk aşaması farklı yorumlara yol açmıştır. Yazarların çoğunluğu bu bozulmayı kötü yönetim, II. Basileios'un toplamış olduğu fazlalığın har vurup harman savrulması ve özellikle Psellos'un *Khronographia*'sında suçladığı¹¹³¹ Monomakhos dönemindeki devlet işlerinde yozlaşma ve aşırı harcamalarla açıklamaya çalışmışlardır.¹¹³² Bu konuda belirtmeden geçemeyeceğimiz önemli bir husus da, bu devalüasyon konusundaki bilgilerimizi herhangi bir tarih kaynağına değil, tamamen nümizmatların sikkeler üzerindeki keşiflerine borçlu olduğumuzdur. Nümizmatlar, altın sikkelerin giderek azalan ağırlıklarını incelemişler ve sürekli artan gümüş alaşımını ölçmüşlerdir. Tarihçiler için şaşırtıcı olan husus, Bizans İmparatorluğu'nun en büyük varlıklarından birisinin güvenilirliğinin altının böylece oyulması olmuştur. Gerçekten de, aralarında Monomakhos'un da yer aldığı bazı imparatorların, *nomisma*'nın devalüe edilmesinin içeride ve dışarıda İmparatorluğun otoritesine nasıl zarar verebileceğini idrak edememiş olmaları ilginçtir. Bir kez süreç

¹¹³⁰ Herrin, s. 305; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemine ait *Nomisma Histamenon* görseli için bk. Harita ve Resimler kısmı, EK 4, Resim 2.

¹¹³¹ Psellos, *Khronographia*'nın birçok yerinde IX. Konstantinos Monomakhos'u aşırı ve gereksiz harcamalar yapmakla eleştirmiştir: “ Böylece imparator Basileios'un çok büyük gayret ve çabalarla doldurmuş olduğu devlet hazinesindeki servet, bu kadınların (Zoe, Theodora ve Maria Skleraina kastedilmektedir) oyuncağı haline geldi, zevkleri için harlandı. Peşpeşe, karşılıklı hediyeler, ödülleri verildi. Hatta yabancılara bile paranın bir kısmı dağıtıldı ve kısa sürede herşey tükendi...” Bk. Psellos, s. 117, terc. Demirkent, s. 128; Başka bir yerde Psellos şu ifadeleri kullanır: “ (IX. Konstantinos) İmparatorluk hazinesini kadının her kaprisini tatmin etmek için israf etti. Mesela, sarayda kabartma resimlerle süslü bir bronz mücevher kutusu buldu ve içine para doldurarak kadına (Maria Skleraina) hediye olarak gönderdi. Ancak bu nâdir bir durum değildi, zira sevdiği kadına sürekli olarak hediye gönderiyordu ”. Bk. Psellos, s. 115, terc. Demirkent, s. 126; Psellos, İmparator IX. Konstantinos'un büyük masraflar yaparak inşa ettirdiği Aziz Georgios Kilisesi'nden bahsederken de, onun harcamalardaki aşırı israfı konusunda sözünü sakınmaz: “ İmparatorun aptalca yaptığı aşırılıkların listesinde şimdi en kötü örneğe geliyorum...” Bk. Psellos, s. 171, terc. Demirkent, s. 175.

¹¹³² Morrison, “ Para, Finans ve Ticaret ”, s. 293.

başlayınca, hızlanmasını imparatorların da önleyemediği anlaşılmaktadır. Kısa süre sonra Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklular karşısında uğradığı Malazgirt yenilgisinin (1071) ardından, askerî ve ekonomik sorunlar arttıkça bu daha bâriz şekilde görülmüştür. Daha fazla sikke bastırılmış, fakat aynı saygınlığı görmemiştir. Bizans askerî birlikleri, garip görünüşlü altın *tetarera* ve *nomismata* ile ödeme yapılmasını reddetmişler; tüccarlar ise Arab altın dinarı ve hatta Avrupa şehirlerinde darbedilmiş gümüş peniler karşısında Bizans sikkelerini geri çevirmişlerdir. Bütün bunlar, Bizans'ın imparatorluk statüsünün yara almasıyla sonuçlanmıştır.¹¹³³

Morrison'dan¹¹³⁴ alınan aşağıdaki tablo, 914 – 1092 yılları arasındaki dönemde Bizans *Nomisma*'sının değerindeki azalmayı göstermektedir (*histamenon nomisma* için ortalama oranlar):

YÖNETİM	TARİH	ALTIN (%)	GÜMÜŞ (%)	BAKIR (%)
II.Iustinianos VI.Leon	695 – 912	97.3	1.99	0.7
VII.Konstantinos	914 - 959	94.4	4.8	0.7
IV.Mikhail	1034 - 1041	90.0	7.0	3.0
IX. Konstantinos Monomakhos	1042 - 1055	87.0	10.9	2.1
IV.Romanos Diogenes	1068 - 1071	70.0	24.8	5.2
VII.Mikhail Doukas	1071 - 1078	58.1	37.1	4.8
III.Nikephoros Botaneiates	1078 - 1081	35.8	56.6	7.6
I. Aleksios Komnenos	1081 - 1118	10.6	72.5	16.9

¹¹³³ Herrin, s. 305 – 306. Bizans İmparatorluğu'nda XI. yüzyıl devalüasyonları ve para politikaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Morrison, s. 292 – 297; Özellikle XI. yüzyılda Bizans'taki parasal gelişmeler ve para politikaları hakkında bk. Angeliki Laiou ve Cécile Morrison, *Bizans Ekonomisi*, çev. Bahattin Bayram, Runik Kitap, İstanbul 2020, s. 167 – 175.

¹¹³⁴ Cécile Morrison, “ Byzantine Money: Its Production and Circulation ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century ,I, II, III*, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, c. III, s. 931.

İmparator Monomakhos ve halefleri, Bizans *nomisma*'sındaki altın oranını azaltmanın uzun vâdeli etkilerini ve sonuçlarını muhtemelen tahmin edememişlerdi. Monomakhos, Peçeneklerin sürekli saldırılarına ve tâcizlerine karşılık, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını savunacak paralı askerî birliklere ödeme yapılabilmesinin tek yolu olarak birbirini izleyen devalüasyonlara yetki vermiş görünmektedir. Vergi tahsilâtındaki yetersizlikler ya da yolsuzlukların vergi gelirinin azalmasına yol açması, bireylere yapılan arâzi bağışları ve böylelikle bu kişilerin temel arâzi vergisinin kontrolünü ele geçirmesi gibi diğer etkenler de onun parasal kaynaklarının yok olmasına katkıda bulunmuştur. Kısa dönemde, izlenen politika başarılı olmuş ve korkutucu Peçenek saldırıları püskürtülmüştür. Fakat bu süreç içinde Monomakhos, Bizans uygarlığının yüzlerce yıldan beri devam etmiş bir özelliğini terk etmiştir. Haleflerinden I. Aleksios Komnenos (1081 – 1118), XII. yüzyılın başlarına doğru, bu tahribatı gidermek amacıyla 1092 yılında, değersiz sikkelerin yerini tutması için 20,5 *karat* altın bir *nomisma* bastırmıştır.¹¹³⁵ I. Aleksios Komnenos'un bastırdığı yeni sikke, düz değil kavisli olup, eski sikkeyle aynı statüyü hiçbir zaman elde edemediyse de, İmparatorluk güvenilir bir altın sikkeye sahip olmuş ve sarsıcı devalüasyon politikalarından kendini sıyırmış oldu. Monomakhos döneminde imparatorluk sarayının, daha çok kültürel ve sanatsal alana yapılan yatırımları teşvik eden ve askerî – ekonomik sorunlara pek de ilgi göstermeyen sivil-entelektüel kesimlerin etkisi altında olduğunu unutmamak gerekiyor.¹¹³⁶ Bunlara ilâve olarak, dönemin kaynaklarına da yansıdığı üzere, Monomakhos rejiminin israfçı politikaları ve daha önce değindiğimiz pahalı projelere yaptığı aşırı harcamalar ve yönetimdeki yozlaşmalar da, Bizans İmparatorluğu'nun mâlî açıdan içine düştüğü durumu açıklar niteliktedir.¹¹³⁷

¹¹³⁵ Aleksios Komnenos I. Tarafından gerçekleştirilen para reformu hakkında bk. Morrison, “ Para, Finans ve Ticaret ”, s. 295; ayrıca bk. Cécile Morrison, “ Byzantine Money: Its Production and Circulation ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, I, II, III, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, c. III, s. 932 vd.

¹¹³⁶ Herrin, s. 306 – 307.

¹¹³⁷ İmparator Monomakhos'un bazı yabancı hükümdarlara gönderdiği pahalı hediyeler de, israf bakımından önemli yekûn tutmaktaydı. Laiou, Monomakhos'un Bağdat Halifesi'ne gönderdiği kaydedilen *iki ton!* altından bahsetmektedir, bk. Laiou ve Morrison, *Bizans Ekonomisi*, s. 153; Bu dönemi de kapsayan, Arap dünyasıyla hediye teâtisi konusunda yararlı bir makale için bk. A. Cutler, “

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Bizans başkentinde memur asâlet sınıfının ve sivil aristokrasinin terâzinin kefesinde ağır basması, merkezî yönetimin, eyaletlerdeki feodal kuvvetler ve askerî aristokrasi karşısında sağlamlaşmasını garanti etmiyordu. Yani Bizans başkenti Konstantinopolis'te “ *sivil parti* ” hâkim durumda olmakla beraber, Anadolu'da büyük arâzi sahibi feodal aristokrasiye mensup sınıflar gittikçe güçlenmekte, küçük arâzi sahibi köylüler güç kaybetmekte ve birincilerin egemenliği altında ezilmekteydiler.¹¹³⁸ Bizans küçük köylüsünün giderek yoksullaşması daha X. yüzyıl ortalarında İmparator Nikephoros Phokas (963 – 969) döneminde halkı karamsarlığa sürükleyecek derecede artmıştı. Bu hükümdar döneminde yaşanan bir olay gerçekten etkileyicidir. Yaşlı bir adamın bir parça ekmek için bir asker toplama merkezine gitmesi ve İmparator Nikephoros'un, onu bu davranışa iten nedenleri öğrenmek amacıyla sorduğu soruya verdiği karşılık, Bizans köylüsünün içine düşmeye başladığı sefâleti ironik şekilde açıklayıcı nitelik taşımaktadır: “ *Efendim, eskisinden çok daha güçlü durumdayım. Gençliğimde bir altın liraya aldığım buğdayı taşımak için iki eşek gerekiyordu. İmparator oluşunuzdan bu yana, bana iki katına patlayan buğdayı, artık sevine sevine omzumda taşıyorum* ”.¹¹³⁹ Yine İmparator Nikephoros Phokas döneminde X. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Nikon Metanoeite adlı azizin başından geçen bir olay da, Bizans köylüsünün durumu hakkında bilgi vericidir. Anadolu'daki bir kuzey *thema*'sında yaşanan bu hikâye şöyledir: “*Birgün babası onu (Nikon Metanoeite) kiralık topraklarını denetlemeye gönderir*”, ki hatırı sayılır büyüklükte topraklardır bunlar. “*Orada bağımlı köylüler olarak tarlada çalışmaya zorlanan insanların çektiği güçlükleri ve sıkıntıları görür. Yoksulların zor ve çileli hayatı onda acıma uyandırır*”. Nikon Metanoeite böylece, manastırda inzivaya çekilme kararı almıştır. 927 – 928 yıllarında yaşanan

Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies ”, *DOP* 55, 2001, s. 247 – 278.

¹¹³⁸ Ostrogorsky, s. 304.

¹¹³⁹ Levchenko, s. 154 – 155.

kıtlığın ön ayak olduğu ve imparatorların gerçekleştirdiği X. yüzyıl yasa çalışmaları da, Bizans köylüsünün içinde bulunduğu gerçekliği yansıtıcı niteliktedir.¹¹⁴⁰

Sanâyî öncesi ekonomilerin çoğunda olduğu gibi, tarım, Bizans ekonomisinde de üretimin en büyük bölümünü oluşturunuyordu.¹¹⁴¹ Tarım alanında işgücünü meydana getiren köylülerin durumu giderek daha vahim hâle gelmiş vaziyetteydi. Anadolu’da büyük toprak sahibi feodal zümrenin ezdiği küçük köylülüğün sefâletinin yaygınlaşmış olduğu X. yüzyıl, Makedonya hânedânı imparatorlarının yasa çalışmalarıyla ön plana çıkmaktadır. İmparatorlar bu dönemde sosyal ve ekonomik alanlardaki en âcil meselelere dâir pek çok buyruk yayımlamak zorunda kalmışlardır. Bu âciliyet arzeden mesele, küçük çiftçilerin mülkiyet haklarına ve özgür çiftçi topluluklarına bir tehdit olan büyük toprak mülkiyetinin çok geniş bir alana yayılmasıydı. Makedonya hanedanı zamanında toplumsal yapının üst ucunda güçlüler veya Vasiliev’in kullandığı kavramla söylersek *kodamanlar* / δυνάτοι¹¹⁴² sınıfı, tekrar ön plana çıkmıştı. Sosyal piramidin alt tarafında ise, Ortaçağ Batı Avrupası’ndaki dilencilerle veya Rusya tarihinin bir dönemindeki kimsesizlerle karşılaştırılabilecek olan *fakirler* / πενήτες¹¹⁴³ bulunuyordu. X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’ndaki fakirler, küçük arâzi sahibi çiftçiler ve organize olmuş köy komünlerinin üyeleri idi. Bu topluluğa mensup kesimler, korunma gereksinimi ve ağır vergiler nedeniyle güç sahibi kodamanlara başvurmak zorundaydı ve bu himâye karşılığında ücret olarak özgürlüklerinden ve bağımsızlıklarından ödün vermek zorunda kalıyorlardı.¹¹⁴⁴ Bizans küçük köylüsünün durumunu daha vahim hale getiren durum, “ *Varlıklı* ”lar grubunu oluşturan zümrelerin farklı kesimleri kapsamı

¹¹⁴⁰ Evelyne Patlagean, “Yoksullar”, Türkçe terc. Elif Özsayar, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1999, sa. 17, s. 147-148.

¹¹⁴¹ Laiou ve Morrison, *Bizans Ekonomisi*, s. 42.

¹¹⁴² Dynatoi / Δυνάτοί : *Kudretliler*; daha zayıf toplum kesimleri aleyhine kendilerini büyütmek için potansiyel olarak konumlarını kullanabilen önde gelen makam veya unvan sahiplerini belirten yasal terim. X. ve XI. yüzyıllar, Dynatoi’un köylü toprak mülkiyetine zaman zaman zorla tecavüzünün artmasına, imparatorluğun sosyal dengesini tehdit etmesine ve başlıca vergi ve asker kaynağını tehlikeye atmasına tanık oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Andrew J. Cappel, “Dynatoi”, *ODB*, v. 1, s. 667 – 668.

¹¹⁴³ Fakirler / πενήτες : Toplumun büyük oranda köylüler olmak üzere daha zayıf üyelerini ifade eden *Penes* kelimesi (çoğul formu *penetes*) “ *fakir* ” anlamına gelmektedir. Fakat bu sözcük, Bizans bağlamında genel olarak ekonomik değil sosyal bir kategoriye ifade etmektedir, bk. Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 120, n. 37.

¹¹⁴⁴ Vasiliev, s. 397.

ve bu sınıfsal kaynaşmanın, halkın sırtına binen yükü daha da artırmasıydı. Varlıklı grubunu; taşra aristokrasisi, kilise adına metropolitler, piskoposlar, papazlar, askerî ve sivil yüksek görevliler (ordu komutanları, *patrikios*’lar/soylular, *strategos*’lar) oluşturmaktaydı. Topraklı aristokrasinin varlığı ve gücü, saray, ordu, kilise ve sivil yönetim kadrolarında yer almaları nedeniyle daha da artmıştı. Üst yönetim görevleri hâriç, bütün memur atamaları, hazineye yüklüce vergi ödenmesine bağlıydı. Varlıklılar, bürokratik görevlerin yanı sıra makam ve unvan da satın alabiliyordu. Bu şekilde, X. yüzyılda eski aristokrasi, zengin ve sonradan görme bürokratlarla kaynaştı ve buyurgan *güçlüler* / *δυνατοί* ya da *efendiler* / *αρχοντ* sınıfını meydana getirdi.¹¹⁴⁵

Büyük toprak sahibi ailelerin çoğu Anadolu’da bulunuyordu. XI. yüzyılda isimleri bilinen ve Bizans siyasî ve askerî hayatında ön plana çıkan, hatta bazıları imparatorlarla akrabalık bağı sağlayarak tahta bile geçen ünlü aileler arasında Lekapenos, Diogenes, Phokas, Kekaumenos, Dukas, Maleinos, Argyros, Botaniates, Maniakes, Skleros, Bourtzes, Kurkuas, Melissenos, Komnenos, Gabras, Dalassenos, Palailogos, Boilas gibi isimler sayılabilir.¹¹⁴⁶ Büyük toprak sahiplerinin, küçük köylülüğe ve dolayısıyla bu kuruma büyük önem veren Bizans devleti aleyhine mülklerini genişletmesine karşı mücadele edilmesi ihtiyacını farkederek ilk imparator I. Romanos Lekapenos’’dur (920 – 944). İmparator I. Romanos’un 922 yılında yaptığı bir hukuki düzenleme ile “ *komşuların öncelikli satın alma hakkı* ” *protimesis*¹¹⁴⁷, yani *rüşhan hakkı* kurumu yeniden düzenlendi. Köylü arazisinin satış ya da kiralama suretiyle elden çıkarılması halinde, beş gruba ayrılan alıcılar belirli bir sıra ile rüşhan

¹¹⁴⁵ Levchenko, s. 155.

¹¹⁴⁶ Vryonis, çok büyük arazilere sahip olan, vilayetlerin yönetiminde ve orduda yüksek mevkiler elde eden bu ailelerin, Selçuklu istilâsından önce Anadolu’nun sosyal ve tarihsel gelişiminde büyük pay sahibi olduklarını, ifade etmektedir, bk. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, s. 24 – 25; Eyaletlerdeki askerî komutanlar özellikle sınır boyunda ya da güvenliğin henüz tam olarak sağlanamadığı bölgelerde arazilerini tadrîcen çoğaltabiliyordu. Doğuda büyük asker kökenli aileler zaten geniş arazileri ellerinde tutmaktaydılar. Bu durumun genel bir eğilimi gösterdiği, X. yüzyılda yürürlüğe konulan ve “ *güçlülerin* ” toprak edinmelerini sınırlandıran İmparatorluk yasalarınca da doğrulandığı, ileri sürülmektedir, bk. Laiou ve Morisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 86.

¹¹⁴⁷ Protimesis / Προτίμησις : Çeşitli mülkiyet düzenlemelerinde, genellikle satın almalarda ön ödeme veya öncelik hakkı. Terim, en çok köy topluluğuyla ilgili X. yüzyıl mevzuatında bulunur. Bağımsız köylülüğün gerilemesi ve XI. yüzyılda *paroikia*’nın yükselişi, köylülerin nihayetinde *protimesis* haklarını uygulayamadıklarını göstermektedir. Protimesis hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mark C. Bartusis, “ Protimesis ”, *ODB*, v. 3, s. 1743 – 1744.

hakkından faydalanacaklardı. Bu yeni düzenleme, küçük arâzi mülkiyetini hem kudretlilerin satın almalarından hem de gerektiğinden fazla parçalanmaktan korumak amacını taşıyordu. Ancak bu düzenleme etkili biçimde uygulanamadı. Çünkü 927 – 928 yılında alışılmamış derecede uzun ve sert geçen bir kış sonucu ürünün çok az olması, devleti ve küçük köylülüğü zor duruma düşürdü. Ülkeyi zorlayan ağır bir kıtlık ve salgın hastalık dalgası, aç kalmış köylülerden arazilerini çok düşük fiatlarla ya da ödünç gıda maddeleri karşılığında satın alan *kudretliler* / *δυνατοί* tarafından istismar olundu.¹¹⁴⁸ Bu durum karşısında 934’de yapılan yeni bir düzenleme ile, kıtlık dönemi sırasında yapılmış olan bütün bağışlar, miras kazanımları ve benzeri hukûkî işlemler geçersiz îlân edildi. Âdil olarak kabul edilebilecek bir fiatın yarısından daha az bir meblağ ödenerek alınmış olan arâziler derhal eski sahiplerine iâde edilecekti. Ancak bu düzenleme de etkin bir şekilde uygulanamadı. Kıtlık döneminde alınan arâzilerin çoğu *kudretliler*’in elinde kaldı. Öte yandan genellikle *kudretli* büyük arâzi sahibi ile o eyâletin yüksek rütbeli devlet memurlarının aynı kişi olması merkezî iktidarın karşısına büyük güçlükler çıkarıyordu. Çünkü iktisâdî açıdan en güçlü ve sosyal açıdan en nüfuzlu unsurlar devletin karşısında birleşmiş durumdaydı. VII. Konstantinos Porphyrogenetos döneminde gerçekleştirilen düzenlemelerle köylü arâzilerini koruma konusunda önemli bir adım atılmış oldu. X. yüzyılın ikinci yarısında Nikephoros Phokas (963 – 969) yönetimi ile Anadolu’nun kudretli âilelerinden biri iktidara gelmiş oldu. Bu gelişme, büyük toprak sahiplerinin konumunu daha da kuvvetlendirmiştir. Nikephoros Phokas’ın 967 tarihinde yürürlüğe soktuğu kanun, *önceki yönetimlerin köylüler lehine taraf tuttukları, böylece bütün halk için eşit uygulanması gereken adâlet*

¹¹⁴⁸ *Kudretliler*’in toprak açlığını, X. yüzyıldaki sürekli nüfus artışına ve bu nedenle toprağın değerinin, emek ve sermaye gibi diğer üretim faktörlerine nazaran artmasına bağlayan bir görüş de mevcuttur. Topraktaki bu değer artışının, sanayi öncesi toplumlarda toprak sahipliğinin yüksek saygınlığı düşünüldüğünde, ekonomik bakımdan güçlü kesimlerin arazi varlıklarını genişletme arzusunu açıkladığı, ifade edilmiştir, bk. Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 120 – 121; Bizans İmparatorluğu’nda VIII. yüzyıl sonlarında başlayan nüfus artışının sürerek XI. ve XII. yüzyıllarda yoğunlaştığı fikri son yıllarda tarihçiler arasında kabul gören bir görüştür. Daha önceden Bizans İmparatorluğu’nda X. yüzyılda veya XI. yüzyılın başı ya da sonu civarında demografik bir düşüş yaşandığı görüşü hâkimdi. Son arkeolojik, bilimsel ve tarihî dokümanlardan elde edilen kanıtlar, anılan dönemlerde devamlı ve uzun vâdeli nüfus artışı olduğunu desteklemektedir. Nüfus sayısı hakkında kesin bir rakam vermek imkânsız olmakla beraber, araştırmacılar tarafından farklı tahminler ileri sürülmüştür. Spekülatif olma riskini göze alan bir tahmine göre, 1025 civarında ve XII. yüzyıl sonundaki toprak kayıplarına rağmen, yaklaşık 19 milyonluk bir nüfus olduğu ifade edilmiştir, bk. Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 111 – 112.

prensibinden ayrıldıkları girişiyle başlıyordu. Bu hükümdar, *kudretliler*'in arâzi satışlarında rüçhan hakkını *fakirler*'den geri aldı. Ioannes Tzimiskes (969 - 976) döneminde devletin izlediği politika, ağırlıklı olarak yeniden küçük arâzi sahibi köylülerin lehine döndü. Bu imparator, köylülerin ve askerlerin kiliseye veya sivil şahıslara ait büyük arâzilerde *paroikoi*¹¹⁴⁹ (yarı hür köylüler) olarak çalışmalarını yasaklayarak, üretim alanında devlete hizmet etmelerini buyurdu. Ioannes Tzimiskes döneminde, devlet, kendine hizmetle yükümlü köylü ve askerler üzerindeki denetim mekanizmasını ve tedbirleri sıkılaştırdı. Bu çerçevede, *Kudretliler*'in çiftliklerine baskınlar düzenlendi, buralarda yerleşmiş devlete hizmetle yükümlü köylüler eskiden iskân edildikleri yerlere geri gönderildi. II. Basileios'un (976 – 1025) yönetimi döneminde devlet, büyük toprak sahibi nüfuzlu aristokratik unsurlar karşısında kesin zafer sağlamış gibiydi.¹¹⁵⁰

Bizans İmparatorluğu'nun dış politika alanında ulaşmak istediği hedeflerin, II. Basileios döneminde iç politika ekseninde önemli uygulama farklılıklarına yol açtığını görüyoruz. II. Basileios, Bulgarlarla olan savaşı devam ettirebilmek için gereken para ihtiyacı had safhaya ulaştığı ve bu hükümdarın zenginlere ağır bir darbe indirme isteği bâriz bir hâle geldiğinde, geniş arazi sahibi zenginleri ilgilendiren bir kanunu tekrar diriltti. Bu kanuna göre, eğer fakirler vergilerini veremeyecek durumda ise onların ödemesi gereken vergileri, zengin mülk sahibi sınıf ödemek zorundaydı. II. Basileios tarafından sıkı bir şekilde savunulan bu tedbir eğer uzun bir süre yürürlükte kalsaydı hem tüzel kişilik olarak kiliseye hem de zengin sınıftan kimselere ait

¹¹⁴⁹ Paroikos / Πάροικος : X. yüzyıldan imparatorluğun sonuna kadar Bizans'ta bağımlı köylünün genel adı, Ortaçağ batı Avrupası'nın *serfine* benzer, ancak onunla aynı değildir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mark C. Bartusis, “ Paroikos ”, *ODB*, v. 3, s. 1589 – 1590; Paroikos için “ *kiracı çiftçiler* ” ifadesi de kullanılmıştır, bk. Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 120.

¹¹⁵⁰ *The Cambridge Medieval History*, v. IV, Part II, *CUP*, Cambridge 1967, s. 98; M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900- 1261)*, Phoenix yay., Ankara 2009, s. 132 – 135; Özel şahıslar elinde toprak temerküzünün artışı önlemek bakımından aldığı sıra dışı önlemlerle tarım politikası açısından en iyi bilinen imparator II. Basileios'un, aynı zamanda, diğer tüm imparatorlardan daha fazla kiracı çiftçilerin ve kölelerin kullanımı ile ekip biçilen geniş imparatorluk arazilerinin oluşturulmasına da önayak olduğu kabul edilmektedir, bk. Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 121.

mülkler mahvolup gidecekti. Fakat *allelengyon* / ἀλληλεγγυον¹¹⁵¹ isimli bu vergi çok kısa bir süre yürürlükte kaldı.¹¹⁵² XI. yüzyılın ilk yarısında, VIII. Konstantinos'un kızı Zoe ile yaptığı evlilik vasıtasıyla İmparatorluk tahtına oturan III. Romanos Argyros, zenginler sınıfının refâhında onun da çıkarı olduğu ve yüksek mevkîdeki din adamları ile geniş arâzilere sahip olanlar arasında bir uzlaşya varabilmek için bu nefret edilen *allelengyon* vergisini ilga etmiştir.¹¹⁵³ Ostrogorsky'nin ifade ettiği gibi, arâzi sahiplerinin çoğunlukla ulaşmak istedikleri imtiyaz, vergi muâfiyetidir: Târihî istilah olarak *immunitas*,¹¹⁵⁴ Bizanslıların *eksousseia*'sı. XI. yüzyıl içinde merkezî iktidar feodallerin arzularına gittikçe daha büyük ölçüde uymuş ve adı geçen imtiyâzı bol keseden bahşeder olmuştur. Dünyevî ve dinî büyük arâzi sahipleri bazı belirli, bunların en kudretli ve nüfuzluları ise, bütün vergilerden muaf tutulmuş olup tam bir *immunitas*'tan faydalanmaktadırlar. Bu uygulama sonucunda, yarı- hür köylülerin vergileri ve diğer ödemeleri de artık devlet hazinesine değil, büyük arâzi sahibinin kasasına akmaktadır. Daha bu zamanlarda mâlî *immunitas* yanında zaman zaman kazâî – hukûkî *immunitas* da ortaya çıkmaya başlar: büyük arazi sahipleri kendilerine bağlı yarı – hür köylüleri kendileri yargılamakta ve bunlar hakkındaki hükmü kendileri vermektedirler. Böylece yarı- hür köylüler, gittikçe artan bir ölçüde devletin yüksek hâkimiyeti altından çıkmaktadırlar. Tam mâlî ve kazâî *immunitas*'dan faydalanan büyük arazî sahipleri, merkezî iktidarın idârî ağından sıyrılmıştır. Hatta imparatorluk memurlarına böyle büyük arâziye girmek bile yasaklanmıştır. Fakat merkezî idârenin de

¹¹⁵¹ *Allelengyon* / ἀλληλεγγυον : II. Basileios, 1002'de *Dynatoi* (büyük mülk sahibi kudretli kesimler) 'in daha fakir vergi mükelleflerinin borçlarını ödemesini gerektiren *allelengyon*'u tanıttı; bu önlem kapsamında kullanılan kesin prosedürler belirsizliğini korumaktadır. *Allelengyon* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Andrew J. Cappel, “*Allelengyon*”, *ODB*, v. 1, s. 69.

¹¹⁵² Stephenson da II. Basileios'un bu yeni düzenlemesine şu ifadelerle yer vermektedir: “*II. Basileios, kendi yasasını uygulamaya yetecek kadar, "güçlü" tebaasında açıkça korku uyandırdı, hatta zenginleri "yoksulların" borçlu olduğu vergi borçlarını ödemeye zorladı. Yani, temerrüde düşen veya köyden kaybolan köylülerin borçlu olduğu vergilerin (allelengyon) kurumsal sorumluluğunu güçlülere kaydırды*”, bk. Paul Stephenson, “*The Rise of The Middle Byzantine Aristocracy and The Decline of The Imperial State*”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 23.

¹¹⁵³ Vasiliev, s. 401.

¹¹⁵⁴ Ostrogorsky, *Bizans Exkousseia*'sını Batıdaki *Immunitas* ile eşanlamlı olarak görmüştür. Belgelerde bulunan muafiyet formüllerine dayanarak, X. - XII. yüzyıllar sırasında, bağımsızlığın mâlî haklar, yani vergiden muafiyet anlamına geldiği ve sadece XIV. - XV. Yüzyılları kapsadığı sonucuna varmıştır. Adli dokunulmazlık, yani imtiyazlı toprak ağalarının, sıradan ve dinsel, *Paroiko*'lerini yargılama hakkı gelişti. Bu konuda bilgi için bk. Mark C. Bartusis, “*Immunity*”, *ODB*, v. 2, s. 989.

cömertliğinin sınıra ulaştığı bir nokta mevcut olmuştur. Çünkü merkezî hükûmet eskiden olduğu gibi şimdi de büyük arâzi mülkiyetinde yaşayan köylü sayısının artmasına bazı engeller koymak gayretindedir. İmparatorluk imtiyaznâmeleri, bir büyük arâzi hâkimiyeti altına sokulabilecek *paroik*, yani yarı – hür köylü sayısını tesbit etmekte ve her seferinde bu yarı hür köylülerin devlet köylü ve *stratiotes*¹¹⁵⁵’leri arasından toplanmaması gerektiğini belirtmektedirler. Her ne kadar hükûmet, hele sorun nüfuzlu büyük arazi sahiplerine tealluk ediyorsa, önce tesbit olunan *paroik* sayısını yeni imtiyazlar bahşetmek suretiyle yükseltmekten kaçınmıyorsa da, kontrolden yine de vazgeçmiyordu. Merkezî iktidar ile feodal güçler arasındaki dramatik mücadele her ne kadar bitmiş idiyse de, *paroik*’ler bakımından iki taraf arasındaki rekabet için- için daha uzun bir süre devam etti. Bu, vergi ödeyecek yeni bir köylü sınıfı yaratılmasının, yeni arazi kazanmaktan daha önemli bir sorun olduğunu bir defa daha göstermektedir. Bu dönemde, devlet idare nizamına *pronoia*¹¹⁵⁶ sisteminin ortaya çıkışı yeni bir yara açmıştır. Bu sistemde, belirli bazı hizmetlere karşılık olarak, Bizans devlet erkânının idaresine, bütün gelirleri kendisine tahsis olunmak üzere, arazi tevcih olunmaktadır (εἰς πρόνοιαν). *Pronoia* tevcihleri, alışılmış arazi bağışlarından, hiç olmazsa başlangıçta, belli bir süreye – çoğunlukla *pronoia* sahibinin hayatı boyunca – bağlanmaları ve böylece ne satış, ne de verâset yoluyla başkasına aktarılamamak suretiyle farklıdır. Bizans’ın gelişmesinde kaynaklarda ilk defa XI. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanan bu *pronoia* sistemi büyük bir geleceğe sahip olmuştur.¹¹⁵⁷ Bizans tarih kaynaklarının kaydına göre, bilinen ilk *pronoia* sahibi, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos tarafından kendisine *pronoia* tevcih edilmiş olan Konstantinos Leikhudes’tir.¹¹⁵⁸ İlk *pronoia* uygulamasının İmparator Monomakhos tarafından tatbik

¹¹⁵⁵ Stratiotes / Στρατιώτης : Thema sistemi içerisinde askerî arazilere bağlı olarak hem gündelik yaşamlarını hem de askerlik hizmetini idâme ettiren çiftçi-askerler, bk. Güneş, **Thema Sistemi**, s. 57; Stratiotes hakkında ayrıca bk. A. Kazhdan ve Eric McGeer, “Stratiotes”, **ODB**, v.3, s. 1965 – 1966.

¹¹⁵⁶ Pronoia / πρόνοια için bk. A. Kazhdan ve Gerhard Podskalsky, “Pronoia” (*Theological Meaning*), **ODB**, v. 3, s. 1733 – 1734; M. C. Bartusis, “Pronoia”, (*Fiscal Meaning*), **ODB**, v. 3, s. 1734.

¹¹⁵⁷ Ostrogorsky, s. 305 – 306, n. 2.

¹¹⁵⁸ Kedrenos, **CSHB**, v.II, s. 645; Zonaras, *L. XVIII*, s. 194, terc. Umar, s. 112: “...ὥπερ ‘ο Μονομάχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερείας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἐγγράφα : kendisine (Konstantinos Leikhudes), (eski imparator) Monomakhos tarafından Mangana’lılar semtinin görüp gözeticiliği makamı verilmişti ve o yörenin yararlandığı vergi bağıışıklığına ilişkin belgeler ona

edilmesi, bu dönemle ilgili en önemli ve kayda değer bilgilerden birisidir. Bu ilk *pronoia* uygulamasının zamanla olgunlaşması ve Bizans'ın ilerleyen döneminde aldığı biçim ile, kültürel etkileşimde bulunduğu Selçuklu (*ikta*) ve Osmanlı (*timar*) sistemine örnek oluşturması konusu, araştırmacıların üzerinde epeyce kalem oynattığı bir alan olmuştur. Kazhdan, emperyal arazilerin hâkimi olan *pronoetes*¹¹⁵⁹ / *προνοητής* unvanından bahsederek, *pronoetes* ve *pronoia* arasında bağ kurmaktadır. X. ve XI. yüzyıllara kadar anlamını koruyan *pronoetes* unvanı, ayrıca *Charistikion*¹¹⁶⁰ kullanımının tanımı olabilir. Kazhdan, Konstantinos Leikhudes'in “ *Mangana pronoiasının ve dokümanlarının muhâfızı* ” sıfatıyla bu görevi elinde tuttuğunu kaydetmektedir. Kazhdan'a göre, *pronoia* ve *pronoetes* terimleri X. - XII. yüzyıllarda taşra idaresi için kullanıldı ve *pronoetes* terimi hiçbir zaman özel (kişisel) bir *Pronoia* sahibine uygulanmadı.¹¹⁶¹ Anlaşıldığı kadarıyla, *pronoia* asker olmayan kişilere de verilebilmekteydi, zira Leikhudes'in asker olmadığını biliyoruz. Cheynet de buna değinerek, İmparatorun illa asker olması gerekmeyen bir kişiye, bir devlet gelirini (*bir toprağın emlak vergisi, gümrük vergisi vb.*) hayat boyu, geçmiş ve gelecek hizmetleri için veya çok daha basitinden, sadece bir imparator hediyesi olarak, devretmesi söz konusuydu.¹¹⁶² XI. yüzyıl ortalarındaki bu ilk uygulamaların ardından *pronoia*

emanet edilmiş idi”, krş. Ostrogorsky, s. 306, n. 2.; Bazı araştırmacıların, İmparator Monomakhos tarafından Peçenek reisi Kegen'e tahsis edilen arazileri *pronoia* sisteminin ilk uygulaması olarak zikretmeleri, Kegen'e tahsis olunan arazinin vergi gelirlerinin mi? yoksa kale ve arazilerin hâkimiyetinin mi? verildiği hususu belirsiz olduğundan, kanaatimizce doğruluğu şüpheli bir tespittir, bu konuda bk. Curta, “The Image and Archaeology of the Pechenegs”, s. 153 - 154.

¹¹⁵⁹ *Pronoetes* / *προνοητής* için bk. A. Kazhdan, “*Pronoetes*”, *ODB*, v. 3, s. 1733.

¹¹⁶⁰ *Charistikion*: Yararlanma hakkı; Yararlanıcı, *Pronoetes*, *Prostetes* ve *Ephoros*'un yanı sıra *Charistikarios* olarak da adlandırıldı, tüm terimler, *tam mülk sahibi* olarak değil, *denetçi* işlevine işaret etmektedir. Yararlanıcının, kilise işlerine müdâhale etmeden manastır toprakları üzerinde idârî gücü kullanması gerekiyordu. *Charistikia* verme hakkı imparatorlara, patriklere, metropolitlere, manastır kurucularına ve üst düzey devlet görevlilerine aitti. Bazı bilim adamları, XI. yüzyılda ve daha önceki dönemlerde *Charistikion* ve *Pronoia*'nın eşanlamlı olduğunu öne sürerler, ayrıntı için bk. M. C. Bartusis, “*Charistikion*”, *ODB*, v. 1, s. 412 – 413.

¹¹⁶¹ A. Kazhdan, “*Pronoetes*”, s. 1733.

¹¹⁶² Jean-Claude Cheynet, “İmparatorluk Yönetimi”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 139; Laiou ve Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, s. 177-178: “*Pronoia, çoğunlukla askerî ama bazen de sivil hizmetler karşılığı özel bir şahsa hazine gelirlerinin devredilmesidir. XIII. Yüzyıl sonlarındaki ıslahatlara kadar pronoia kayd-ı hayat şartıyla verilirdi. Bazı açılardan Batı Avrupa fiefine benzerliğinden ve Bizans İmparatorluğu'nda feodalizmin varlığı veya yokluğuna ilişkin tartışmaların temelini oluşturan bir kurum olduğundan pronoia çokça ele alınmıştır*”; Yerasimos da *pronoia* ile ilgili olarak, şu bilgileri kaydetmektedir: “

uygulamaları özellikle XII. yüzyıl boyunca yaygınlaşarak devam etti.¹¹⁶³ Bize göre dikkat çekici olan, *pronoia* uygulamasının, Konstantinopolis'in Latin işgâlinde sonra İznik'te kurulan Laskarisler (1204 – 1261) Hanedanı döneminde dahi devam etmesi ve ordunun yükünü *pronoia sahipleri* ile *akritai* (sınır muhâfızları) zümrelerinin yüklenmiş olmasıdır.¹¹⁶⁴ *Pronoia* sisteminin XIII. yüzyılda, üstelik Latin işgâli felâketinden sonra Anadolu'da uygulanmaya devam etmesi, kanaatimizce bu uygulamanın zamanla yerleşerek kalıcılık kazandığının da bir göstergesidir. Nitekim, Anadolu'da Bizans coğrafyası üzerinde hâkimiyet tesis eden Selçuklu ve Osmanlı toprak sistemlerindeki *ikta*¹¹⁶⁵ ve *timar*¹¹⁶⁶ uygulamalarının, *pronoia*nın uygulandığı coğrafya ile örtüşmesi, kısaca da olsa değinmeden geçemeyeceğimiz bir husustur.

Her ikisi de yaygın olarak Anadolu'da uygulanan Bizans *pronoiası* ile Osmanlı *timar* sistemi arasındaki ilişki konusuna değinen Vryonis, ikisi arasındaki temel farklılığın, sadece Bizans ve Osmanlı devletlerinin merkezî otoritesinin bunlar üzerindeki denetimi konusunda olduğunu kaydetmektedir. Ona göre, Osmanlı sultanı bu dirlikler üzerinde sıkı bir kontrole sahip iken, Bizans'ta imparatorluk otoritesinin adem-i merkeziyetçi yapısı *pronoia*nın intifâ (faydalanma) kategorisinden çıkıp mülkiyet hakkına dönüşmesine yol açmıştır. Vryonis'in bu konuda asıl ilginç bulduğu gelişme, Osmanlıların bazı eski Yunan ve Sırp *pronoia* sahiplerini Hristiyan Sipahiler olarak içlerine katıp, *pronoiaları timarlara* dönüştürmeleridir. Bu uygulamanın neticesi olarak, Osmanlılar, Hristiyan sipahileri timar yapısının içine aldıklarında eski *pronoia*

*Kırsal büyük mâlikâneyi İmparatorluk yapısıyla bütünleştiren unsur pronoia'dır. Pronoia meslekten askerlere, miras bırakılmadığı ve başkasına devredilemediğine göre, temelli değil de, belli bir zaman için, genel olarak hayat boyu toprak verilmesidir. Pronoia, en azından başlarda, gösterdiği yararlılıklar karşılığında ve belli bazı şartlarla, daha çok hayat boyu bir pronoarios'a tanınan kişisel bir tasarruf hakkıydı. Evriminin ilk aşamasında, henüz askerî hizmet mecburiyetine bağlanmamıştı ”, bk. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 65 – 66.*

¹¹⁶³ Cheynet, s. 140.

¹¹⁶⁴ Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İmge yay., Ankara 2020, s. 52.

¹¹⁶⁵ İkta' : Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arâzî ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi, ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Demirci ve Sadi S. Kucur ve Beşir Gözübenli, “ İkta' “, *DVİA*, c. 22, s. 43 – 52.

¹¹⁶⁶ Timar : Osmanlılar'da devlete âit toprakların askerî ve idârî gâyelerle tahsisine dayalı sistemdir, ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalçık, “ Timar ”, *DVİA*, c. 41, s. 168 – 173.

sistemiyle bağlantılı bazı vergi pratikleri de sisteme katılmış oldu. Tüm bu olguların rastlantıdan ibâret olup olmadıkları ve timarın bir şekilde Bizans *pronoia* sisteminden türetilip türetilmediğine dâir bir şeyler söylemenin çok zor olduğunu ifade eden Vryonis, *Pronoia* kurumuyla, “ *Timar* ” teriminin coğrâfî dağılımındaki örtüşmenin çarpıcılığına işaret ederek, bunun, *timar*’ın Bizans kökenli olduğuna dair hipotezi desteklediğini kaydetmektedir.¹¹⁶⁷ Bize göre de, Bizans İmparatorluğu’na Anadolu’da coğrâfî bakımdan tevârüs etmiş olan Selçuklu ve Osmanlı’nın toprak sisteminin önemli unsurları olan *ikta*’ ve *timar* uygulamalarının *pronoia* ile bazı benzerlikler taşıması şaşırtıcı değildir. Berktaş’ın da yerinde tespitleriyle, esasen Ortaçağ’da gerek kıt’a Avrupası uygulamalarında ve gerekse Bizans toprak sisteminde temel amaç; ülke ölçeğinde geniş arazilere yayılmış temel üretici konumundaki köylü nüfusunu bağımlı konumda tutup vergilendirmek ve bu vergi gelirlerinin bir kısmıyla da ordu ve bürokrasiyi finanse etmektir. Bunu yapabilmek için de, başvurulan yöntem hemen her yerde üstündeki köylüyle birlikte toprağı; *pronoia* (Bizans), *beneficium*, *feodum* (Batı Avrupa), *kat’ia* (Klasik İslâm), *ikta*’ (İran ve Anadolu Selçukluları), *timar* (Osmanlı) gibi farklı isim ve uygulamalar altında askerî aristokrasi/timar sahibinin kontrolüne vermektir. Böylece toprak aristokrasisi/timar sahibi, köylülerin devlete ödemeleri gereken vergileri “ devlet adına ” mahallinde toplamayı ve devlet hazinesinden almaları gereken maaşlarına mahsup etmeyi yüklenirlerdi. Dirlik sahibi toprak aristokrasisi ve bürokrasi, köylüyü yönetebilmeleri ve sistemin sağlıklı işlemesi için kendi bölgelerinde belli ölçüde siyâsî, askerî, idârî yetkilerle techiz edilerek devleti ve orduyu temsil ederlerdi. Hemen tüm Ortaçağ toplumlarında *dirlik* verilenin *dirlik* verene karşı bazı sorumlulukları vardı; savaş zamanında silahlı maiyyetiyle birlikte orduya katılmak, gerektiğinde parasal yardımda bulunmak gibi. Yine *kral* ile *vassal*, *Sultan* ile *ikta*’ sahibi, *Padişah* ile *timar sahibi*, *İmparator* ile *Pronoia sahibi* arasında, yani merkez ile

¹¹⁶⁷ Vryonis, s. 468 – 470; *Timar* sözcüğü anlam bakımından da *Pronoia* ile uyumludur. *Timar* kelimesi sözlükte ‘ bakım, ilgi ’ anlamına gelmektedir ve Yunanca’daki *Pronoia* kelimesinin tam karşılığıdır, bk. İnalçık, s. 169; Köprülü de, *Timar* sisteminin kökeni konusuna değinmiş olup, bunun Bizans *pronoias*ından değil, Türkiye Selçukluları’ndaki ve diğer Türk-İslâm devletlerindeki *ikta*’ sisteminden esinlendiği görüşünü ileri sürmüştür, bk. M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken yay., İstanbul 1981, s. 76 – 102.

taşra arasında zaman zaman gerilim ve mücâdelelerin görülmesi sık karşılaşılan bir durumdur.¹¹⁶⁸

Pronoia sisteminin tatbiki, iki önemli ve İmparatorluğun geleceği açısından sakıncalı sonuç doğurmuştur. İlk olarak, hazineye giren vergi gelirleri azalmıştır. Pronoia uygulamasının amacı hazine masraflarının azaltılması iken, zamanla bu amacın tam tersi bir durum oluşmuş, daha önce vergi olarak toplanarak hazineye aktarılan paralar pronoia sahibinde kalmıştır.¹¹⁶⁹ Pronoia sisteminin ikinci önemli ve zararlı sonucu ise ilerleyen süreçte Bizans askerî gücünü zayıflatmasıdır. İmparator Monomakhos döneminin, vergi politikası bağlamında asıl dikkat çeken vasfı, Bizans ordu kudretinin çökmesi olmuştur. Askerî aristokrasinin nüfuzunu önlemek amacıyla, yüksek sivil bürokrasinin hükûmeti, ordu mevcudunu sistematik bir şekilde azaltmış ve yeni gelir kaynakları sağlamaya çalışarak asker köylüleri vergi ödeyici hâle getirmiştir.¹¹⁷⁰ Çalışmamızın önceki bölümlerinde değinildiği üzere, İmparator Monomakhos döneminde devletin gereksiz harcamalarını karşılamak amacıyla askerlere ayrılan topraklar dahi vergilendirilmiş ve az sayıda kalan *stratiotes*’lerin belirli bir miktar karşılığında askerlik mükellefiyetinden muaf tutulması sonucu İmparatorluğun en büyük askerî gücünü oluşturan Anadolu *thema*’larının¹¹⁷¹ kuvvetleri yok edilmişti. Yerli askerlerin sayısının düşürülmesi onların yerini ücretli askerlerin almasına yol açmış fakat bu askerlerin sayılarının az olması, daha da önemlisi yerli askerler kadar

¹¹⁶⁸ Halil Berktaş, “ Osmanlı Devleti’nin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi ”, *Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, (Yayın Yönetmeni) Sina Akşin, Cem yay., İstanbul 2013, s. 101 – 102.

¹¹⁶⁹ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 680 – 681.

¹¹⁷⁰ Ostrogorsky, s. 307.

¹¹⁷¹ Özellikle Orta Bizans Dönemi askerî ve sivil yönetimin coğrafyası konusunda en önemli kaynak VII. Konstantinos Porphyrogennetos’un *De thematibus* isimli eseridir. X. yüzyıl ortasına tarihlenen bu eserin Yunanca adı *Peri tôn thematôn* yani *Themalar Üstüne*’dir. *De thematibus*, başlangıçta askerî bölgeler olup, tedricen sivil idare bakımından daha fazla yetki kazanan *themalar* genel bir bakış sunmaktadır. VII. Konstantinos eserinde Anadolu’da 17 *thema* tanımlamaktadır: *Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion, Opsikion, Optimatos, Boukellarion, Paphlagonia, Khaldia, Mesopotamia, Koloneia, Sebasteia, Lykandos, Seleukeia, Kibyrrhaiotos*, ayrıca 3 bahriye *theması*; *Kypros, Samos ve Aigaion Pelagos*. Themalar için bk. Konstantinos Porphyrogennetos, *De Thematibus Et De Administrando Imperio*, CSHB, (nşr.) Bekker, Immanuel, Bonn 1840, *De Thematibus*, L. I, s. 13 – 44; Bizans Anadolu’sunun coğrafyası hakkında yararlı bir makale için bk. Johannes Koder, “ Bizans Anadolu’sunun Coğrafyası ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu*, (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, YKY yay., İstanbul 2021, s. 4 – 13.

sadakatle savaşmamaları İmparatorluğun askerî gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştı.¹¹⁷² İmparator Monomakhos, Bizanslı tarihçilerin “ *İberya ordusu* ” dediği, yani hâlâ 50.000 kişilik bir kuvvet olan millî Ermeni milislerini dağıtmak ve Ermenistan’ın mâlî idaresinde onların bakımına gereken harcamaların yerine Bizans yönetimine ayrılacak ağır vergiler getirmek için tam bu zamanı seçmesi gerçekten ilginçtir.¹¹⁷³ Batılı bakış açısından, Monomakhos’un izlediği bu politika, Ermenistan’ı Selçuklu fethine âdetâ mahkûm hâle getirerek, Bizans İmparatorluğu’nu dışarıdan gelen bu fetih hareketlerine karşı daha açık ve savunmasız duruma düşürmüştür.¹¹⁷⁴

Son olarak, *pronoia* uygulaması, Obolensky’nin ifadesiyle *Bizans Commonwealth*’inin kapsama alanında bulunan Trakya ve Makedonya’da da, XI. yüzyılın sonlarında ve on ikinci yüzyılda yayılmıştır. Büyük olasılıkla, İkinci Bulgar İmparatorluğu’nda da vardı, ancak bu dönemde Kuzeydoğu Balkanların sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgili kaynakların yetersizliği nedeniyle bu kesin olarak ifade edilemez. Bununla birlikte, Sırbistan’da iyi bir şekilde kanıtlanmıştır; devletin kontrolü altındaki şartlı toprak sahipliğini Sırp aristokrasisi için kabul edilebilir kılan yerel sosyal ve ekonomik faktörler şüphesiz yayılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak bu kurum kesinlikle Bizans İmparatorluğu’ndan ödünç alınmıştır.¹¹⁷⁵

E. IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS DÖNEMİNDE BİZANS SANATI VE MİMARİSİ

Tarihte iz bırakmış medeniyetlerin estetik zevkleri ve yaşam tarzları ile düşünce biçimleri, en açık ifâdesini sanat eserleriyle ortaya koymaktadır. Ortaçağ’ın en özgün kültürlerinden biri olan Bizans Uygarlığı, siyâsî, dînî, kültürel ve sanatsal bakımlardan kendi dönemi üzerinde derin izler bıraktığı gibi; özellikle sanat ve mîmârî yönlerden farklı uluslar ve kültürlerle kalıcı etkilerde bulunmuş, Ortaçağ estetiği tarihinde *Bizans tarzı* diyebileceğimiz bir üslûbun yaratıcısı olmuştur. Bizans sanatı, Antik Yunan ve

¹¹⁷² Ayönü, s. 4 – 5. Yerli savaş kuvvetlerinin azalışının etkileri için bk. Ostrogorsky, s. 307 vd.

¹¹⁷³ Kedrenos, *CSHB*, v. II, s. 608.

¹¹⁷⁴ Grousset, s. 571 - 572.

¹¹⁷⁵ Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s. 253.

Roma sanat ve estetik anlayışını temel alarak, özgün bir tarz oluşturabilmiştir. Bizans sanatı, sadece içinde gelişmiş olduğu zaman diliminden dolayı değil, süreç içinde oluşturduğu özgün nitelikleriyle de tam bir *Ortaçağ sanatı*'dır¹¹⁷⁶ ve aynı zamanda, istisnâları olmakla beraber, bir bütün olarak ele alındığında Bizans sanatı dinî ve Hristiyan bir sanattır.¹¹⁷⁷ Tarih ve Sanat tarihi uzmanlarının giderek daha büyük ilgi ve merakla araştırdığı Bizans uygarlığı ve sanatına atfedilen önemin nedenleri arasında, çeşitli kültürel etkilerin bir potada yoğurulması sonucunda ulaştığı özgün niteliğini; bin yılı aşkın bir süre varlığını kesintisiz olarak sürdürmüş olmasını; yayıldığı geniş coğrafi alanı ve İmparatorluk sınırlarını gerek coğrafi, gerekse tarihsel olarak çok aşan etkilerinin olmasını sayabiliriz.¹¹⁷⁸ Henry Maguire'e göre, Bizans kültürünün tüm yönleri arasında bugün en çok takdir edilen yönü, belki de Bizans sanatıdır. Bu düşünceye katılmamak zor olsa da, Dumbarton Oaks'ta Bizans incelemelerinin başlatıldığı 1940 yılına kadar, Bizans sanatı hakkında bilinenler oldukça sınırlıydı. Zikredilen tarihte bilinen Bizans yapıtlarının sayısı şimdi olduğundan çok daha azdı. Bizans araştırmaları konusunda en saygın kurumlardan biri olan Dumbarton Oaks, 1990'da " *İkona* "ya ayrılmış geniş bir sempozyuma ev sahipliği yapmıştır. Maguire,

1176 Aslında, ünlü Ortaçağ uzmanı Umberto Eco'nun ifadesiyle; " Ortaçağ " kavramının kendisi tanımlanması son derece güç bir kavramdır ve terimin açık etimolojisi bize bu kavramın nasıl kimsenin bir yere yerleştiremediği on yüzyıla yer bulmak üzere icat edildiğini göstermektedir; çünkü bu on yüzyıl, çok gurur duyulan bir dönem ile büyük bir özlem duyulan bir başka dönem arasında, iki " olağanüstü " çağ arasında yer alıyordu...bk. Umberto Eco, *Ortaçağ Estetiğinde Sanat ve Güzellik*, çev. Kemal Atakay, Can yay., İstanbul 2018, s. 17 vd.; Bir diğer saygın Ortaçağ uzmanı Jacques Le Goff, " Odak noktasında, tüm araştırmacılık yaşamımı tutkuyla hasrettiğim Ortaçağ hakkındaki çoğunlukla fazla dar tarihsel bakışımı yenilemeyi amaçlayan, 'Rönesans'ın merkezî konumu sorunu yer almakla birlikte, ortaya atılan sorular esasen tarihin 'dönemler ' halinde kavranmasıyla ilgilidir. Çünkü cevabı aranan soru, tarihin bir ve sürekli mi yoksa dönemlere mi ayrılmış olduğu sorusudur. Başka bir deyişle: Tarihi dönemlere ayırmak şart mı? " sorusuna cevap aradığı eserinde, " Ortaçağ " ve " Rönesans " kavramlarını teşrih masasına yatırmaktadır. Bk. Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2016, s. X.

¹¹⁷⁷ Rice, David Talbot, " Bizans Tarihi ", s. 660.

¹¹⁷⁸ Engin Akyürek, " Bir Ortaçağ Sanatı Olarak Bizans Sanatı ", *Sanatın Ortaçağı: Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar*, (haz.) Engin Akyürek, Kabalcı yay., İstanbul 1997, s. 71; Orta Bizans dönemi Bizans sanat ve kültürü hakkında yararlı bir çalışma için bk. Helen C. Evans and William D. Wixom, (ed.), *The glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era,(843-1261)*, Published by The Metropolitan Museum of Art, New York 1997; Bizans sanatı hakkında ayrıca bk. André Grabar, *The Art of The Byzantine Empire*, New York 1967; Bizans sanatının önemli bir unsuru olan Bizans mimarisi hakkında bk. Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, çev. Mine Kadiroğlu, Ankara 2006; Ülkemizin önde gelen Bizans sanat tarihi uzmanlarından Semâvi Eyice ile Bizans sanatı üzerine yapılmış ufuk açıcı bir söyleşi için bk. Ekrem Işın, " Prof. Dr. Semavi Eyice ile Bizans Sanatı Üzerine Söyleşi ", *Sanat Dünyamız – Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1998, sa. 69 – 70, s. 94 – 113.

böyle bir sempozyumun XX. Yüzyılın ilk yarısında yapılamayacağını anımsatarak, önemine vurgu yapmaktadır. O zamandan günümüze Bizans ikonaları konusundaki bulgular da , yayınlar da artmış bulunmaktadır. İkonalar dışında, bilim adamlarının incelemelerine açık olan malzemelerin miktarı başka kategorilerde de 1940'tan bu yana büyük ölçüde artış göstermiştir. Ayasofya'daki mozaiklerin üstü 1930'lu yıllardan beri açılmış durumdaydı ama bunlar üzerine ancak 1940'tan sonra yayın yapılabildi. İmparatorlukla ilgili iki pano; İmparatoriçe Zoe ile İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'u birlikte gösteren panoyla, İmparator II. Ioannes Komnenos'u eşi Eirene ile gösteren pano, 1942'de, II. Dünya Savaşı sırasında yayımlandı.¹¹⁷⁹ Daha pek çok mozaik ve fresko, bugün 1940'lı yıllara göre çok daha iyi tanınmaktadır, çünkü temizlenmiş durumdadır; bunların arasında en önde gelenler Kariye Câmii'ndeki ünlü mozaiklerdir; 1942 ile 1952 yılları arasında, üzerlerini örtmüş olan kirler, boyalar, badana ve sıvalar temizlenmiştir. *Dumbarton Oaks*, 1950'de kurucusu Thomas Whittemore'un ölümü üzerine, Bizans Enstitüsü'nün yaptığı alan çalışmalarına katılarak bu girişimde önemli bir rol üstlenmiştir.¹¹⁸⁰ 1950'li yıllardan itibaren günümüze dek uzanan süreçte gerek ülke dışında ve gerekse içeride Bizans sanatı eserlerinin ortaya çıkarılması ve bunlar üzerine yapılan bilimsel yayınların sayısında büyük artış olduğu görülmektedir. Bu artış, Anadolu'nun zengin kültür ve uygarlık birikimini açığa çıkarması bakımından elbette sevindirici bir gelişme olarak kabul edilmelidir.

İmparator Monomakhos dönemi, siyasî – askerî bakımlardan pek olmasa da, Bizans sanat ve mîmârîsine katkılar açısından verimli bir dönem olmuştur. Bu imparatorun kültür, eğitim ve sanat alanlarına olan yatkınlığı ve bu konuda hiçbir masraftan çekinmediği gibi, dönemin tarih kaynaklarına da yansıdığı üzere bazen aşırıya kaçan harcamalar yaptığı bilinmektedir. Monomakhos'un sanat ve özellikle mîmârî eserlere önem vermesi, aslında halefleri arasında yer aldığı Roma – Bizans imparatorluk geleneğinde yer alan sanat yoluyla iktidar propagandası ve güç

¹¹⁷⁹ Söz konusu yayının künyesi: Thomas Whittemore, *The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul- The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford University Press, Boston 1942.

¹¹⁸⁰ Henry Maguire, “ 20. Yüzyılın İkinci Yarısında Bizans Sanat Tarihi ”, *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., çev. Yurdanur Salman, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 27 – 29.

gösterisinin bir tezâhürüdür. Günümüzde propaganda için kullanılan araç, bilinen unsurlara ilâveten, ağırlıklı olarak medyadır. Yunan ve Roma dönemi ile onların mirasçısı olan Bizans'ta ise mîmârî eserler, heykeller, kabartmalar, sikkeler, politik imgeler veya geçitler, bayramlardır. Aşağıda ayrıntılarını vereceğimiz Monomakhos dönemi sanat ve mîmârî eserlerinde, öz itibariyle dînî olmakla beraber, siyâsî içeriğin de bulunduğunu, psikolojik açıdan dînî duygulara hitap edilirken, imparatorun dindarlığını, güvenilirliğini ve insânî yönünü ön plana çıkardığını söyleyebilmek mümkündür.¹¹⁸¹ Monomakhos dönemi Bizans sanatı üzerine, ülkemizde Arkeolog Yıldız Ötüken'in¹¹⁸² çalışmaları dışında yapılmış yayın ve çalışma maalesef yeterli düzeyde bulunmamaktadır.¹¹⁸³ Ötüken'in, Monomakhos dönemindeki Bizans mimarlık sanatı bağlamındaki faaliyetleri ile ilgili makalesi, bu imparatorun dönemi ile ilgili nâdir çalışmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁸⁴ Ötüken, makalesinde, Monomakhos'un faaliyetlerinin; imparatorun kişiliği, yüksek eğitilmiş çevresi, ayrıca imparatoriçe Zoe ve kızkardeşi Theodora'nın, sevgilisi Maria Skleraina'nın onun üzerindeki etkisi ile yönlendirildiğini ifade etmektedir. Yazılı kaynaklara ilâve olarak, arkeolojik bulgular da Monomakhos'un kutsal ziyaretgâhlara olan ilgisini belgelemektedir.¹¹⁸⁵

Mikhail Psellos, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un inşa ettirdiği Aziz Georgios kilisesinin yaptırılması konusu hakkında *Khronographia*'sında ayrıntılı

¹¹⁸¹ Öncülü olması bakımından, Bizans sanatı üzerinde etkisini devam ettiren Roma döneminde sanatın propaganda aracı olarak kullanılması bağlamında yararlı ve ufuk açıcı bir çalışma için bk., Serra Durugönül, *Roma Devlet Kabartmalarında Propaganda Ve 'Sanat'*, Bilgin Kültür Sanat yay., Ankara, 2021, s. 10 vdd.

¹¹⁸² Bizans sanatı ve arkeolojisi konusunda ülkemizin önemli uzmanlarından birisi olan S. Yıldız Ötüken hakkında yararlı bir makale için bk. Zeynep Mercangöz, "Türkiye'deki Bizans Sanatı Tarihinin Bir Çınarı: Hocam Prof. Dr. Yıldız Ötüken", *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı*, Ankara 2019, s. 311 – 319.

¹¹⁸³ S. Yıldız Ötüken'in Bizans sanatı üzerine bir makalesi için bk. S. Yıldız Ötüken, "Türkiye'de Bizans Sanatı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2003, sa. 112, s. 78-79.

¹¹⁸⁴ S. Yıldız Ötüken, "Konstantin IX. -"Soliman," "Einzelkämpfer," "Siegesbringer"- und die "Unbesiegbare" Theotokos " *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (ed.) Nevra Necipoglu, (The Medieval Mediterranean; v. 33) Leiden; Boston; Koln: Brill, 2001, s. 176 – 185.

¹¹⁸⁵ Ötüken, "Konstantin IX. ", s. 175.

bilgiler vermiştir. Çalışmamızın önceki kısımlarında yer verdiğimiz bu îmar faaliyeti, IX. Konstantinos'un kutsal mekânlar inşasına ya da bakım ve onarımına büyük önem verdiğini gösteren bir örnektir. Psellos, en büyük övgülerini ve en büyük yergilerini İmparator Monomakhos tarafından yaptırılan Mangana Aziz Georgios Kilisesi'ne saklar. Şâşaalı kompleksten günümüze kalan küçük bir bölüm, bugün Ayasofya'nın doğusundaki askerî bir tesis altında gömülü kalmıştır. Bu yüzyılda iki kez kazısı yapılan kompleks, Psellos'un tasviriyle daha iyi anlaşılır: “ *İmparatorun aptalca harcamalarına dair yapılan bu listede şimdi hepsi içinde en kötü örneğe geliyorum: Şehit Aziz Georgios Kilisesi. Konstantinos, orijinal kiliseyi yıkıp tamamen yok etti; şimdiki kilise onun yıkıntılarının olduğu alanda yükseldi. İlk yapıcı çok iyi bir plan yapamadı ve buradaki eski yapıyı yazmama hiç gerek yok; ancak öyle görünüyor ki önceki plan uygulansa hiç de büyük boyutta olmayacaktı, çünkü temelleri orta boyuttaydı ve yapının geri kalanı onlarla orantılıyken, yükseklik kesinlikle göze çarpıcı değildi. Ne var ki zaman geçtikçe Konstantinos, o zamana dek yapılan diğer tüm yapılarla yarışmak ve hepsini geçmek arzusuyla yanıp tutuştu. Bu nedenle kilise alanı ve çevresi epey genişletildi ve eski temeller yükseltip güçlendirildi ya da daha derine indirildi. Bunların üzerine daha büyük ve daha gösterişli sütunlar yerleştirildi. Çatıdaki altın varak ve zemine yerleştirilen ya da duvarlara kaplanan değerli yeşil taşlarla herşey daha sanatsal bir üslupta yapıldı. Ancak kilise hâlâ tamamlanmamıştı ve bir kez daha tüm plan değiştirildi ve yapım aşamasına yeni fikirler dâhil oldu. Taşların simetrik düzenlemesi dağıtıldı, duvarlar yıkıldı ve herşey toprak seviyesine indirildi. Bunun sebebi ne mi? Konstantinos'un diğer kiliselere meydan okuma çabaları umut ettiği başarıya ulaşamamıştı; hepsinden öte bir kilise (yani Ayasofya) geçilememişti. Böylece başka bir duvarın temelleri atıldı ve merkezinde üçüncü bir kilisenin olduğu tam bir çember oluşturuldu (bunun çok daha sanatkârane olduğunu kabul etmeliyim). Tüm konsept görkemli ve gösterişli bir ölçekteydi ”. Psellos, kilisenin abartılı ve pahalı süslemelerini, revaklı avluları, bahçeleri, çeşmeleri ve hamamları teker teker saymaya devam eder. “ *Kilisenin devasa büyüklüğünü eleştirmek imkânsızdı, güzelliği öylesine baş döndürücüydü ”.*¹¹⁸⁶ Mangana Aziz Georgios Kilisesi ve manastır kompleksi uzun*

¹¹⁸⁶ Psellos, İmparator IX. Konstantinos'un büyük masraflar yaparak inşa ettirdiği Aziz Georgios

süre önemini korumuş, XV. yüzyılda Türklerin fethine kadar parlak bir dönem geçirmiştir. Manastır ve kilisenin yeri araştırmalar neticesinde gayet iyi tarif edilmiştir. Bugünkü mevcut kalıntıların bu kompleksin altyapısına ait olarak kabul görmesi Fransızların 1921 - 1923 yıllarında yaptıkları kazılarla kesinlik kazanmıştır. Kilisenin yeri konusunda araştırmacılar en önemli kaynak olarak Rus hacıların seyahatnâmeleri ve İspanyol elçisi Clavijo'nun (1403 – 1406) seyahat notlarını kabul etmişlerdir. Novgorod'lu Anton 1200'de Aziz Georgios kilisesini ziyaret etmiştir. Gezi notunda kilisenin geleneksel kilise formunda olduğunu kaydetmiştir. İspanyol Clavijo ise kiliseyi kısa ziyareti ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: “ *Birgün bir kilisede sigara içtik. İsmi Aziz Georgios idi. Büyük bir bahçenin içindeydi. Etrafında evler vardı. Kapısının önünde çok güzel ve büyük bir vaftizhâne bulunuyordu. Üzeri 8 beyaz mermerle desteklenen bir kubbeyle örtülüydü. Kilisenin kubbesi oldukça yüksekti, renkli mozaiklerle süslüydü...*”. İmparator Monomakhos vefat ettiğinde bu kilisede hazırlattığı mezara defnedilmiştir. Aziz Georgios Manastır kompleksi içinde, kilise, vaftizhâne ve avludaki sarnıç yer almaktaydı.¹¹⁸⁷ İmparatorun kutsal mekânlara olan ilgisi Konstantinopolis ve hatta Anadolu dışındaki coğrafyalara kadar uzanmıştır. Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin XI. yüzyıl bölümleri de İmparator Monomakhos tarafından yaptırılmıştır. Bu bölümler gizli tuğla tekniğiyle yapılmış ve Mangana'daki Aziz Georgios Kilisesi'ndekilerle karşılaştırılabilecek geniş harç döşekleri hem kenarlar boyunca sıyrılmış hem de paralel dik kesiklerle işaretlenmişti. Mangana'nın bânisi Monomakhos tarafından bakımı yaptırılan XI. yüzyıl Kutsal Kabir Kilisesi (*Holy Sepulcher*), bezeme modelleri ve üçgen ile yarı dâiresel plastrları dâhil, tuğla duvar yapısında Mangana ile pek çok benzerlik paylaşır. Kutsal Kabir Kilisesi'nde Konstantinopolis'ten gelen duvar ustalarının çalıştığı da iddia olunmaktadır. Bu

Kilisesi'nden bahsederken, onun harcamalardaki aşırı isrâfı konusunda şu ifadeleri kullanır: “ *İmparatorun aptalca yaptığı aşırılıkların listesinde şimdi en kötü örneğe geliyorum...*” Bk. Psellos, s. 171 – 172, terc. Demirkent, s. 175 – 176; Attaleiates, İmparator Konstantinos Dukas döneminden bahsederken, Aziz Georgios Kilisesi'nde imparator ve eşinin katılımıyla geleneksel hâle gelen resmi anma töreni uygulamasının İmparator Monomakhos döneminde başlatıldığını ifade etmektedir, bk. Attaleiates, *CSHB*, s. 71, terc. Umar, s. 81-82.

¹¹⁸⁷ Tezcan, Hülya, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1989, s. 78 – 84; İmparator Monomakhos'un inşa ettirdiği Aziz Georgios Manastırı avlusundaki sarnıç hakkında bk. Tezcan, s. 216 – 218.

ustaların, aslında Mangana atölyesinin bir parçası ya da onunla yakından bağlantılı olabilecekleri de ileri sürülmüştür.¹¹⁸⁸ Bütün bunlardan çıkan sonuç, IX. Konstantinos Monomakhos'un, kutsal mekân ve ibâdethânelerin inşâsına önem verdiği ve bu konuda hiçbir masraftan çekinmediği, buna ilâve olarak ince bir sanat zevkine de sahip olduğudur.

Geç Antikçağ ve Bizans döneminde Anadolu'daki önemli hac merkezleri arasında Konstantinopolis'ten Levant'a uzanan uzun mesafeli denizyolu rotası üzerinde bulunan Lykia'daki Myra'da yer alan Aziz Nikolaos'un mezarı, Erken Bizans döneminde bile bir anma mekânı niteliğine sahip olmuştur.¹¹⁸⁹ Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Myra'daki (Demre)¹¹⁹⁰ Nikolaos Kilisesindeki freskler ve taban mozaikleri gibi yapıların, bir yazıtı göre XI. yüzyıla âit olduğu bilinmektedir. Yazıt, İmparator Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe tarafından, ismen bilinmeyen bir yapının 1 Eylül 1042 yılında yenilendiğini bildirmektedir.¹¹⁹¹ Bu kitâbe ilk kez 1847 yılında H.

¹¹⁸⁸ Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, çev., Fügen Yavuz, KÜY, İstanbul 2016, s. 198; Cyril Mango da, IX. Konstantinos Monomakhos tarafından yapımı emredilen Mangana Aziz Georgios Manastırı'nın, Yunanistan'daki Hosios Loukas, Sakız Adası'ndaki Nea Moni ve Daphni gibi çağdaşları olan yapılara model oluşturduğu tahmininde bulunmaktadır. Buna gerekçe olarak da, bu yapıların üçünün de, sekizgen iç kesimin bir kubbeyle örtülmüş olduğu yepyeni bir formu paylaştıklarını belirtmektedir. Mango ayrıca, bu formun kesin olarak Ermenistan'dan geldiğini ve bunun da Bizans mimarlarının uzak topraklardan esinlenmeye hevesli olduklarını gösterdiğini ifade etmektedir. Bu mimarlar, aynı zamanda Kiev'deki Ayasofya'nın inşası ve Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin yeniden inşası gibi ülke dışındaki büyük projeleri üstlenerek de uzmanlıklarını icra etmişlerdir. Bk. Mango, s. 295.

¹¹⁸⁹ Andreas Külzer, “ Bizans Dönemi'nde Anadolu'da Hac Trafiği ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 182.

¹¹⁹⁰ Hristiyan azizlerinden Tarsuslu Paulus ve arkadaşları, Roma'ya götürülürken Myra (Demre) 'da mola vermiş ve İtalya'ya giden bir gemiye oradan binmişlerdir. En az MÖ. V. yüzyıldan beri önemli bir Lykia kenti olan Myra, en çok IV. yüzyılda yaşamış bir din adamı olan Aziz Nikolaos ile tanınır. Bu zâtn adı verilen küçük kilise belki gerçekten onun gününde yapılmış olabilir ama, öyle çok değişikliğe uğramıştır ki, bunu kesin olarak söylemek olanaksızdır. Söylenceye göre azizin mezarı kilisenin içindedir. Fakat naaşı 1087 yılında İtalyan tacirlerince çalınıp Bari'ye götürülmüştür. “Noel Baba” söylencesi, Aziz Nikolaos'a dayanır. Kilisenin dışında “Noel Baba” gibi giyinmiş tuhaf bir heykel vardır. Myra, XI. yüzyıla kadar önemli bir kent olarak kalmışsa da, Arapların sürekli saldırıları bölge nüfusunun boşalmasına yol açmıştır. Bk. Richard Wallace ve Wynne Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, çev. Z. Zühre İlkelen, Homer Kitabevi yay., İstanbul 2012, s. 225 – 226; Aziz Nikolasos ile ilgili ayrıca bk. Mango, s. 173.

¹¹⁹¹ Ötügen, “ Konstantin IX. ”, s. 175; John Freely, *Türkiyenin Batı Kıyıları*, çev. Lale Akalın, Doğan yay., İstanbul 2020, s. 300; ayrıca bk. Philipp Niewöhner, “ Aziz Nikolaos'un Mezarı ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 190 – 191; Myra'daki Aziz Nikolaos Kilisesi'nin İmparator Monomakhos

Rott tarafından bulunmuş ve yayımlanmıştır. Araştırmacının o yıllarda Myra (Demre)’nın güneyinde bir mezarlıkta gördüğünü aktardığı kitâbe Yunan lehçesindedir. 1992 yılında kitâbeyi yerinde tesbit eden Peschlow, Monomakhos ve Zoe’yi bânî olarak kabul etmiştir. Aynı yıllarda Aziz Nikolaos Kilisesi kazı başkanı olan Yıldız Ötügen, bu değerli ve târihî önemi olan kitâbeyi mezarlıktan kiliseye taşıtmış ve topraktan çıkarılan yazıtın eksik bölümünü tamamlamıştır. Kilise’nin *opus sectile* zemin döşemeleri bu kitâbeye dayanarak XI. yüzyıla tarihlenmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısında kilisenin etrafında yeni bir manastır kuruluşu inşâ edilmiş ve Roma dönemine âit büyük blok taşlarla örülmüş sağlam bir duvarla çevrilmiştir. Yine aynı dönemde, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında, Myra Metropolitisi olarak 1054’de Leon’un adı zikredilmektedir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, 1071’deki Malazgirt Savaşı’nın ardından Türklerin Akdeniz kıyılarındaki egemenliği, Myra’daki yaşamı da etkilemiş; halk kentin kuzeydoğusundaki Myra Kalesi’ne sığınmıştır. 1087 yılında Kudüs yolculuğu dönüşünde Bari’li tüccarların ve ardından 1099 / 1100 yılında I. Haçlı Seferi sırasında, Venediklilerin birkaç rahibin yaşadığı manastırdan Aziz Nikolaos’un röliklerini İtalya’ya kaçırmaları zor olmamıştır.¹¹⁹² Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz önemli bir bilgi de, Myra Aziz Nikolaos Kilisesi kazı çalışmalarında, 1989 – 1999 yılları arasında 32 sikke ve 1 kurşun mühür ele geçmiştir. Anonim C sınıfı 1 adet sikke IX. Konstantinos Monomakhos dönemine tarihlenmiştir. Sikkenin bir yüzünde İsa, Zoe döneminde yaygın olan “ *antiphonetes* ” (yanıt veren) tipinde tasvir edilmiştir, diğer yüzünde ise kollarının arasında IC XC / NI KA (Fetheden / Muzaffer İsa) kısaltması bulunan bir haç yer alır. Sikke, bânî olarak adı geçen İmparator Monomakhos ile İmparatoriçe Zoe’nin yapı ile ilişkisini desteklemesi açısından ayrıca önem taşımaktadır.¹¹⁹³ Aziz Nikolaos Kilisesi kazısında 2000 – 2009 yılları arasında toplam 95 sikke, 2 kurşun mühür ve 1 kurşun mühür kalıbı bulunmuştur. Sikkelerin çoğu bronzdandır. 31 adedi tahrip olmuştur. Geri kalanların çoğu ise bozuk durumdadır.

zamanında yenilendiğine dair ayrıca bk. Özkan Ertuğrul, *Bizans Sanatına Giriş*, Anka Yay., İstanbul 1999, s. 82.

¹¹⁹² Sema Doğan ve Ebru Fatma Fındık, (yay. haz.), *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları, 1989-2009*, Homer Kitabevi yay., İstanbul 2018, s. 42 – 44.

¹¹⁹³ Doğan ve Fındık, s. 353 – 354. Aziz Nikolaos Kilisesi kazıları’nda 1989– 1999 arasındaki madenî buluntular hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *aynı eser*, s. 353 – 380.

Sikkelerin 53 adedi Bizans dönemine ait olup, 1 adedi Roma dönemine tarihlenmiştir. Diğer sikkeler ise Latin, Selçuklu, Osmanlı dönemlerine aittir. Bizans döneminden en büyük sikke grubu toplamda 22 adet sikke ile Anonim Folles¹¹⁹⁴ sikkelerdir. Anonim Folles sikkeler arasında Monomakhos dönemine tarihlenebilecek 5 adet sikke bulunduğu kaydedilmiştir. Bu sikkelerin yanı sıra, İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin Myra'daki etkinliğine işaret eden 1042 – 1043 tarihli bir kitâbe de şu anda Kilise'nin batı avlusunda sergilenmektedir.¹¹⁹⁵

Eldeki bu bilgilerden çıkarılacak netîce, İmparator Monomakhos ve eşi İmparatoriçe Zoe'nin kutsal mekânlara yönelik ilgilerinin geniş bir coğrafyayı kapsadığı; bunların inşâsı ve bakımına yönelik gayretleri Konstantinopolis'le sınırlı olmayıp, imparatorluğun Lykia gibi başkentin uzağındaki taşra bölgelerine kadar uzanmakta olduğudur.

İmparator Monomakhos'un Bizans sanatına mîmârî alandaki katkısı, Anadolu dışına da taşmış ve Sakız / Khios (Χίος) adasına kadar uzanmıştır. XI. yüzyılda bu imparator döneminde Konstantinopolis'li duvar ustaları, inşâ faâliyetleri için daha önce

¹¹⁹⁴ Anonim Folles : 970 – 1092 yılları arasında basılan Bizans bakır sikkeleri. Bu sikkelerin üzerinde basıldıkları dönemde tahtta olan imparatorun adı ve unvanı bulunmamaktadır. Anonim Bronz sikkeler, ön yüzlerinde bulunan tasvirden dolayı “ Rex Regnantium Folles ” olarak da tanımlanmaktadır. Bk. Ünal, Ceren, s. 179; Bu konuda ayrıca bk. Philip Grierson, “ Coins ”, *ODB*, v. 1, s. 478 – 479.

¹¹⁹⁵ Doğan ve Fındık, s. 381 – 383, n. 6. Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları'nda 2000 – 2009 arasındaki maden buluntular hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *aynı eser*, s. 381 – 456. Aziz Nikolaos Kilisesi'nin bânisi olarak farklı bir isim de telaffuz olunmuştur. U. Peschlow bu yazıtla ilgili düşüncesini şöyle ifade eder, ‘*Bu yazıt, eğer gerçekten kiliseye aitse, ne azizlere ne de restore edilen bir yapıya ait herhangi bir referans vardır.*’ Ayrıca, İmparator IV. Michael'in (1034-1041) kardeşi Ioannes Orphanotrophos'un da kurucu sayılabileceğini vurgulamaktadır. Aziz Nikolaos'un kalıntılarının şifalı etkilerine olan inanç, XI. yy. da pek çok hacıya yol açmıştır, bunun gibi Ioannes Orphanotrophos'un Myra'ya olan seyahati, Madridli Skylitzez'in el yazmalarında şöyle gösterilmiştir; Nikolaos, epilepsi mağduru olan Ioannes'in rüyasına girer ve O'nu tedavi etmek için Myra'ya çağırır. Skylitzez bu yolculuğu şöyle rapor etmektedir; ‘ Aziz Nikolaos'un mezarında şifa bulduktan sonra, kiliseye değerli yapılar yaptı ve şehri sağlam bir duvarla sardı. Ioannes Orphanotrophos' un mühürlerinde Nikolaos'un ya büstü ya da heykeli vardır; ikinci varyasyonda, Nikolaos yarı profile, elleri Tanrı'nın elleriyle birleştiği şekliyle gösterilmektedir. Farklı kaynaklarda bu yıllar iki farklı şekildedir; 1028- 1029 ya da 1028-1035 yıllarıdır. Bu mühürlerin, evrensel olarak 1028-1042 yılları arasında basıldığı tarihe geçmiştir. Myra' daki Nikolaos Kilisesinde, ikinci varyasyona ait yeni bir kurşun mühür bulunmaktadır. Bk. Ötüken, ‘Konstantin IX.’, s. 176; Aziz Nikolaos Kilisesi mezar odasının mimarî özellikleri ve duvar resimleri hakkında bilgi için yararlı bir makale, bk. S. Yıldız Ötüken, “ Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Güneydoğu Mezar Odası Nikolaos Siklusı: İkonografik Özellikleri ve Tarihi Çerçeve Verilen Mesajlar ”, *İslam ve Hristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler – Angels, Prophets and Saints In Islamic and Christian Art*, (ed.) Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 185 – 197.

bahsettiğimiz Kudüs Kutsal Kabir Kilisesi'ne gittikleri gibi, Sakız adasındaki Nea Moni *katholikonunu*¹¹⁹⁶ inşâ etmek için de görevlendirilmişlerdi. Sakız adasındaki Nea Moni manastırı ile ilk ilgilenenlerin başında 1894 – 1914 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren Rus Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden O. Vulf ve A. Faddeyev bulunmaktadır. Rus Bizantologlar, 1897'de Sakız adasına bir seyahat gerçekleştirerek, çalışmalarını Kastro Kalesi'ne yakın bir mesâfede, dağlar arasına yerleşmiş bulunan ve XI. yüzyılda kurulduğu bilinen Nea Moni Manastırı'nda yoğunlaştırdılar. 1881 depreminde büyük hasar gören Nea Moni Manastırı'nın Monomakhos devrine tarihlendirilen meşhur mozaikleri Rus Bizantolog O. Vulf tarafından incelendi ve ayakta kalan resimlerin önemli bir kısmının fotoğrafları çekildi. Sakız adası araştırmalarına daha sonra 1910 yılında F. İ. Şmit ve N. K. Kluge tarafından devam edildi. Nea Moni Manastırı'nın mozaikleri temizlendi ve bu mozaiklerin fotoğrafları çekildi. İçlerinden en kıymetli olan iki tanesinin fotoğrafı renklendirildi. F. İ. Şmit, X - XI. asra tarihlendirdiği Sakız adası mozaiklerine dair monografik çalışma hazırladı. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün yayın organı olan *İzvestiya*'nın XVII. cildinde yayınlanması planlanan bu çalışma ne var ki yayınlanamadı. Bu monografiden geriye sadece 18 mozağin tasvîriyle birlikte tashih edilmiş sayfaları kaldı.¹¹⁹⁷ Bizans sanatı ve mîmârîsi uzmanı Robert Ousterhout, Nea Moni'nin teknik özellikleri hakkında önemli ayrıntılar vermektedir. Pekçok teknik ayrıntı içermesi nedeniyle, Ousterhout'un ifadelerine fazla müdâhale etmeden nekletmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz: Nea Moni'nin *naos*'unun¹¹⁹⁸ yenilikçi

1196 Katholikon : Manastırın ana kilisesi. Bk. Ousterhout, s. 346; Katholikon hakkında ayrıntılı bilgi için bk. , Katherine M. Kiefer ve William Loerke, “ Katholikon ”, *ODB*, v. 2, s. 1116; Jonathan Shepard, XI. yüzyıl imparatorlarının taşrada ve ötesinde duvarcılık ve süsleme işleri yoluyla varlıklarını hissettirmeye özellikle eğilimli olduklarını kaydederek, IX. Konstantinos'un Sakız Adası'ndaki Nea Moni'nin ana kilisesi üzerinde çalışmayı finanse ettiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde, IX. Konstantinos'un Kudüs'teki Kutsal Kabir kilisesini yeniden inşa etmek için yeterli kaynakları gönderdiğini söyleyerek, gerçekte, kiliseyi yok eden Halife el-Hakim'in saltanatı sırasında zaten devam etmekte olan onarım işini 1048'de bitirmiş olabileceğini belirtmektedir. Bk. Jonathan Shepard, “ Imperial Outliers – Building and Decorative Works in the Borderlands and Beyond ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 380.

1197 Fatih Ünal, *Ruslar Bizans'ın Peşinde- İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894 – 1914)*, İlgi Kültür Sanat yay., İstanbul 2015, s. 127 – 128.

1198 Naos / Naός : Bizans kilisesinin, genelde kare şeklinde ya da merkezî plana sahip ana ibadet alanı. Bk. Ousterhout, s. 347; Orta ve geç Bizans dönemlerinde kilisenin ana bölümü olan naos, genellikle kare şeklindeydi. Kubbeli sekizgen kiliselerde bu alan tamamen birleştirilebilir; kare haç kiliselerinde koylara bölünmüş; veya kubbenin altındaki ana cumba, gezici tipteki kiliselerde payanda ve sütunlarla

tonoz örtüsü, kare bir alt seviye üzerinde *oktakonkhos*¹¹⁹⁹ planlı bir geçiş yerleştirmiştir. Yüksek kubbenin altındaki, görkemli biçimde bezenmiş *taraktonozlar*¹²⁰⁰ mozaikle kaplıdır. Yenilikçi formuna karşın, tasarımda sayısız tutarsızlık görülür. Kuleye benzeyen naos, alçak *nartheks*¹²⁰¹ ve ibadet alanıyla tamâmen orantısızdır. Naos'un alçak taraktonozlu bölgesi, kilisenin ithâf edildiği Meryem Ana mozaiğiyle süslü ana *apsisin*¹²⁰² görünmesini engeller. Kesitte, *naosun* doğu duvarı *apsisteki* taraktonozun oldukça aşağısına düşer. Mermer kaplamalar mîmârî formlara genelde acemîce bağlanmıştır. Alt duvar kemerleri yassılatılmıştır ve köşelerde paye yerine ince, küçük sütunlar üzerinde durur. Bu detaylar restitüsyon çiziminde gerçekte olduğundan daha zarif görünür. Yapının ibâdet alanı ve narteksi içine alan alçak kotları, *kapalı Yunan haçı*¹²⁰³ planın detaylarıyla benzer. Robert Ousterhout, Nea Moni'nin mîmârî özelliklerini ayrıntılı bir şekilde verdikten sonra, kilisenin bu şekilde başladığını, ancak, İmparator Monomakhos'un cömert bağışlarıyla daha egzotik ve etkileyici bir iç mekân ve mozaik süslemelere özel bir alan yaratmak için, yeni bir radikal tasarım uygulamaya konduğunu ileri sürer. Nea Moni'de, *taraktonozların* eğrisel yüzeylerindeki mozaikle kaplı bölge, zemin kotundan altı metreden biraz yüksekte başlar. Bu kilise, mozaikle kaplı bölgenin zemin kotundan on metre yukarıda başladığı ve bunun sonucunda mozaiklerin rahatça görülemediği, daha önce inşa edilmiş Hosios Loukas *katholikonu* ile karşılaştırılabilir. Nea Moni, sekiz destekli ada kilisesi denilen yeni bir yapı tipinin belli başlı örneklerinden biridir. Bu tip, Sakız Adası'nda başka yerlerde, ayrıca Girit ve

ayrılabilir, bk. Vasileios Marinis, “Defining Liturgical Space”, s. 293 – 294; Naos için ayrıca bk. Slobodan Curcic, “Naos”, *ODB*, v. 2, s. 1436.

¹¹⁹⁹ Oktakonkhos : Sekiz taraktonoz ya da nişten oluşan yapı ya da yapı bölümü. Bk. Ousterhout, s. 347.

¹²⁰⁰ Taraktonoz : Apsis ya da nişi örten çeyrek küre (ya da yarım kubbe) şeklinde tonoz. Bk. Ousterhout, s. 348.

¹²⁰¹ Nartheks / Νάρθηξ : Kilisenin geniş giriş holü. Bk. Ousterhout, s. 347; Nartheks hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Slobodan Curcic, “Narthex”, *ODB*, v. 2, s. 1438.

¹²⁰² Apsis / Αψίς : Bir kilisenin uzunlamasına eksenini genellikle sonlandıran, yarım daire mekan. Ousterhout, s. 345; Apsis hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mark J. Johnson, “Apse”, *ODB*, v. 1, s. 144.

¹²⁰³ Kapalı Yunan Haçı / Kare İçinde Haç Kilise Tipi : Dokuz bölmeye ayrılmış naosu, dört sütun ya da paye üzerinde yükselen ve dört tarafta yüksek tonozlarla ve köşelerde alçak tonozlarla desteklenen kubbeye örtülü bir merkezî açıklığı olan kilise; kimi zaman İngilizce'de (karışıklık yaratacak biçimde) *quincunx* ya da dört sütunlu kilise de denir. Bk. Ousterhout, s. 346.

Kıbrıs’da da görülmektedir.¹²⁰⁴ İmparator Monomakhos döneminin en önemli mîmârî faaliyetlerinden biri olan Sakız Nea Moni’si hakkında D. Mouriki tarafından yayımlanan ve bu kilisenin etkileyici moziklerini de ihtivâ eden eser, Bizans sanatı konusuna ilgi duyan araştırmacılar için mutlaka incelenmeyi hak etmektedir.¹²⁰⁵ İmparator Monomakhos, Nea Moni manastırının bakım masraflarını da düşünmüş, bölge Yahudilerinden vergi toplanması amacıyla ilk olarak 1049’da ferman yayımlamış ve bu uygulama daha sonra X. Konstantinos Dukas (1059-1067) ile III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081) tarafından devam ettirilmiştir. Nea Moni manastırı için yapacakları bu ödeme karşılığında Yahudiler diğer tüm vergilerden muaf tutulacaklardı.¹²⁰⁶

İmparator Monomakhos’un sanat ve mîmârî alanındaki faâliyetleri arasında, günümüzde Orta Yunanistan’da yer alan Fokida (Fokis)’da bulunan Hosios Loukas Manastırı *Katholikon*’u da yer almaktadır. XI. yüzyılın ilk yarısında, şimdiki biçiminde inşa edilen *katholikon*un inşâ tarihi tam olarak bilinmemektedir. İnşaata veya süslemelerinde, Monomakhos’un müdâhalesinin görülmesi önerilmiştir.¹²⁰⁷ Ötüken’in yazdığına göre, Aziz Hosios Loukas’ın mezarı üzerine, iyileştirici etkilerine birçok hacının inandığı başka bir şehir inşâ edilmiştir. Cyriacus Ancona’nın 1436’daki ifâdesine göre, Monomakhos, *Katholikon*’un kurucusudur. Bu tartışmalı araştırma ilk önce E.Stikas ve daha sonra da P.M. Mylonas ve N.Oikonomides tarafından kabul edilmiştir. Bir yazıt yardımıyla Oikonomides şu bilgiyi paylaşmıştır; baş rahip

¹²⁰⁴ Ousterhout, s. 113 – 115; Nea Moni Kilisesi’nin tip yönüyle sekiz destekli yapıların tüm özelliklerini taşımamasına karşılık kronolojik itibarla onlar arasında incelenebileceği ifade edilmiştir, bk. Ertuğrul, s. 88.

¹²⁰⁵ Doula Mouriki, *Sakız Nea Moni’sinin Mozaikleri I – II , (Ta Ψηφιδωτα Της Νεας Μονης Χιου I – II)*, Εκδοση Εμπορικης Τραπεζης Της Ελλάδος, Αθηνα 1985. Bu eserin ikinci cildi, Sakız Nea Moni’inde yer alan 343 adet mozaik görseli ihtiva etmektedir. Bunlardan 2 ve 21 numaralı mozaiklere ait görseller, çalışmamızın Ekler kısmında yer almaktadır, bk. EK 7, Resim 5 ve EK 8, Resim 6; Bizans mozaik sanatının gelişimi hakkında yararlı olabilecek bir makale için bk. Sophie Orcasberro, “ Mozaikğin Kısa Bir Tarihi ”, *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., çev. Elif Gökteke, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 149 – 154.

¹²⁰⁶ Joshua Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, CUP, Cambridge 2009, s. 140.

¹²⁰⁷ Jean – Michel Spieser, “ Sanat ”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu II (641-1204)*, (ed.) Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 357.

Theodosios'un manastırın başrahibi olduğu zamanda yani 1048 yılı civarında IX. Konstantinos Monomakhos, *Katholikonu* ve ayrıca mozaikleri bağışlamıştır.¹²⁰⁸

Kutsal kült yerleri ile ilgili olarak,VIII. Konstantinos ve Fâtımîler arasında,1009 yılında yıkılan bazilikaların restorasyonu için, 1027 yılında imzalanan bir anlaşma bulunmaktadır; bu anlaşma 1036 yılında, IV. Mikhail tarafından yenilenmiştir.¹²⁰⁹ Bununla birlikte, Monomakhos döneminde, sadece 1046 ilâ 1048 yılları arasında gerçekleştirilebilmiştir. Bunlar da, Monomakhos'un kutsal kült yerlerine olan çok yönlü ilgisini ortaya çıkarmaktadır. İmparator'un dînî yapıları, Meryem Ana'nın yüceltilmesini yansıtmaktadır; Hosios Loukas Kilisesi ve Sakız Adasındaki Nea Moni Manastırı, Meryem Ana'ya adanmıştır. D. Mouriki'ye göre, Nea Moni'nin mozaik programını, üç faktör belirlemiştir; kilisenin kurucu , koruyucu patroniçesi, sanatçısı, Meryem Ana'nın tasviri, Kilisenin iki önemli yerinde bizimle buluşmaktadır; Ana kubbede ve Narteks kubbesinin ortasında Panagia (Meryem Ana'nın unvanlarından biri), Minimal Orans ¹²¹⁰ hareketinde, dördü şehit olan sekiz azîzin eşliğinde görülmektedir. Bizans sanatında, Meryem Ana nâdiren şehitler eşliğinde tasvîr edilir; ki bu kombinasyonla diğer Monomakhos vakıflarında da karşımıza çıkmaktadır. Sînâ el yazmalarında, şu anda olmayan Meryem Ana simgesinden bahsedilmektedir. Aynı el yazması, 'Yenilmez Theotokos' başlığıyla bir epigram da içermektedir: bu epigramın bir cümlesi Meryem Ana'nın gücünü yansıtır; ' Ah Monomakhos, sen benimle , yenilmezle, senin mücadelelerinde sana eşlik edenle, birlikte savaşmalısın.' Monomakhos'un imparatorluğundaki en büyük kuruluş olan, Mangana'da gösterişli olarak donatılmış kilise, Doğu Kilisesi'nin en büyük şehidi olan, zafer bahşeden Georgios Tropaiphoros'a adanmıştır. Monomakhos, henüz kariyerinin başında, *Protospatharios*

¹²⁰⁸ Ötüken, "Konstantin IX.", s. 178.

¹²⁰⁹ Ömer Tokuş, *Müslüman – Bizans Münâsebetleri*, s. 204 – 206.

¹²¹⁰ Orans : Yunanca *kutsal* anlamındaki *Panagia* ya da dua eden anlamında *Oranta* olarak tanımlanan dua eder pozisyonundaki Meryem tasviri ilk olarak katakombalarda görülür. Tanrı'ya dua eden, ebedî kurtuluş için yakarışı ifade eder. İkonalarda, anıtsal resim örneklerinde ve küçük eserlerin üzerinde yer alan figürün dua eder pozisyonundaki duruşudur. Erken Hristiyanlık döneminde bu duruşla betimlenen martirlerin dua ettikleri ifade edilmiştir. Daha sonra ise dua eder duruşuyla, *orans* pozisyonu Meryem'e atfedilmiştir. Bk. Ünal, s. 185; Orans hakkında ayrıca bk. Annemarie Weyl Carr, " Orans ", *ODB*, v. 3, s. 1531.

ve *Logothetes* olarak imparatorlukta çalışırken, O'na saygı göstermekteydi. O'nun ilk mührü, savaşçı kostümü içinde mızrak ve kalkan taşıyan bu şehîdin, temsîlini taşımaktadır. Daima 'yalnız savaşçı' olan muzaffer şehîdin, Monomakhos gibi, barışçıl bir sarayda varlığı, ilk bakışta tuhaf görünmektedir, fakat soyadına bakıldığında anlaşılır hale gelmektedir. Monomakhos; aslında bir düelloda 'yalnız savaşçı' demekti ve Antik çağlarda gladyatörlerin soyadıdır. Gümüş paralarda, İmparator Monomakhos, savaş teçhizatları içinde, Aziz Georgios Tropaiphoros gibi görünmektedir; paranın ön yüzünde Meryem Ana 'Blakhernitissa'¹²¹¹ şeklinde tasvir edilmiştir. Bu paraların bazıları, imparatorun Yenilmez Meryem'e olan duâsını içermektedir: ' *Sen, çok saygın Despoina, ünlü Monomakhos'u himâyene al* '. Blakhernitissa'nın sembolik olarak anlamını, D. Mouriki, Patrik Fotios'un İncil'in 10. Uyarlamasında şöyle göstermektedir; Meryem , imparatoru korumak, düşmanlarına karşı O'nu savunmak, savaşmak, yok etmek için, iki eli yana doğru açık duâ ederken tasvîr edilmiştir. Blakhernitissa modeline, Sakız Adasında Nea Moni, Selanikte Panagia Chalkeon Kilisesi ve Kiev'de Azîze Sofya Katedrali gibi XI. yüzyıldan kalma birçok kilisede rastlanmaktadır. Aynı dönemde Blakhernitissa modeline iki farklı şekilde rastlanmaktadır; her ikisinde de, çocuk İsa Meryem'in kucağında, göğsündedir; ilk çeşitinde Meryem uzanmış kollarıyla, Zoe ve Theodora sikkelerinde olduğu gibi tasvir edilmiştir; ikincisinde Meryem, çocuk İsa'nın madalyonunu iki eliyle tutar, Ohri'de Ayasofya Kilisesi'nin ana kubbesinde yer aldığı gibidir.¹²¹²

Ötüken, bazı arşiv belgelerinin, râhiplerin ve münzevîlerin en önemli merkezlerinden biri olan Mount Athos¹²¹³ (Athos Dağı)'ndaki büyük Lavra

¹²¹¹ Blakhernitissa / Βλαχερνίτισσα : Konstantinopolis'in kuzeybatı kısmında bulunan Blakhernae'daki Meryem kilisesindeki Meryem'in orans pozisyonundaki ikonasıdır. Bk. Ünal, s. 180.

¹²¹² Ötüken, " Konstantin IX. ", s. 179 – 181; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemine ait sikkeler hakkında bk. Ünal, s. 23, 31, 33 ve muhtelif sayfalar; Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Eserler Koleksiyonu içinde Bizans dönemine ait 24 adet sikke kayıtlıdır. Bununla ilgili yapılan kitap yayınına göre, koleksiyonda IX. Konstantinos Monomakhos dönemine tarihlenen 3 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin 2 tanesi Anonim Follis C grubu Bronz sikkeler olup, diğer sikke ise Anonim Follis D grubu Bronz sikkedir. Bk. Mehmet Önder, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Eser Koleksiyonu Grek, Roma ve Bizans Sikkeleri*, EÜEF yay., İzmir 2016, s. 83 – 84.

¹²¹³ Mount Athos (Athos Dağı), tek başına ya da küçük gruplar halinde yaşayan komşu bölgelerden (Selanik'ten Kavala'ya) gelen münzevîler için çoğunlukla bir inziva yeri idi. Uyguladıkları çilecilik -

Manastırı'nı, imparator Monomakhos'un koruma altına almış olduğunu kanıtladığını belirtmektedir. Bununla ilgili olarak, İmparator Monomakhos döneminde, 1045 tarihinde Mount Athos için yayınlanan *Typikon* onaylandı ve 985'ten beri gayri resmî olarak kullanılan ve gelecek yüzyıllar boyunca kullanımda kalacak olan ' Kutsal Dağ ' unvanı resmen kullanılmaya başlandı.¹²¹⁴ İmparatorluğun imtiyazları, başkent ve taşra arasında olan sıkı bağı yansıtmaktadır: Nea Moni Manastırındaki râhiplerin, Mangana semtinde bir evleri vardı; Bessai'de bir yel değirmeni ve Hosios Loukas yakınındaki Thebes'deki bağlar, Georgios Manastırı'nın mülkiyetinde listelenmiştir. Stylitlerin tasvîri, ikonoklastik dönemin, metropoldeki el yazmalarında ortaya çıkmaktadır: en eski örneklerden biri, 863'ten sonra tarihlendirilen Chludow-Psalter'deki tasvirdir. Kapadokya'daki¹²¹⁵ münzevî mağaraları¹²¹⁶ ve şapeller, ve bunlar gibi Stylit Niketas'ın

şiddetli oruç, sürekli dua, sıcağa ve soğuğa maruz kalma - onlara dünyevî şeylerin cazibesine direnme gücü vermekteydi, bk. Nikolaos Economidis, " The History of Mount Athos During The Byzantine Age ", *Catalogue Of The Exhibition: Treasures Of Mount Athos*, (ed.) Athanasios A. Karakatsanis, Holy Community Of Mount Athos, Thessaloniki 1997, s. 4. Adı geçen bu katalog, Mount Athos'daki mimârî, mozaik, fresk, ikona ve elyazmaları gibi Bizans sanat ve kültürüne ait pekçok eser hakkında zengin görsellerle desteklenmiş oldukça yararlı bir çalışmadır.

¹²¹⁴ Economidis, s. 6; Vasiliev, s. 388; 1055'te yayınlanan IX. Konstantinos Monomakhos'un *Typikonu*, ayrıca, hadımların ve sakalsız gençlerin yasaklanmasını listeler. Başlangıçta; açıkçası bu kurala uyulmamıştı ve sonuç olarak imparator, bu tür kişilerin Kutsal Dağ'dan kovulmasını emretmişti, buna ilâveten Monomakhos, daha önceki düzenlemelere rağmen Athos'ta koyun, keçi ve hatta inek bulunacağını belirtmiştir", bk. Alice-Mary Talbot "Women and Mt Athos", *Mount Athos and Byzantine monasticism: Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (ed.) Anthony Bryer ve Mary Cunningham, (Society for the Promotion of Byzantine Studies: 4) Birmingham 1994, s. 69.

¹²¹⁵ Bizans Kapadokyası'nın ev sahipliği yaptığı zengin Hristiyan ikonografisi hakkında bk. Gülçin Pehlivan, *Tanrının Kanatları: Bizans Kapadokyasında Hristiyan İkonografisi*, İmge Kitabevi yay., Ankara 2014; Bizans sanat tarihi uzmanı Alman bilim insanı Marcell Restle'nin (1932 – 2016) Bizans dönemi Kapadokyası'ndaki duvar resimleri ile ilgili çalışmaları hakkında bir makale için bk. B. Tolga Uyar, "Kapadokya Ve Marcell Restle'nin Küçük Asya'daki Bizans Duvar Resimleri", *Arşivin Belleği Marcell Restle'nin Anadolu Araştırmaları*, (ed.) Lioba Theis ve Su Sultan Akülker ve Caroline Mang, *Koç Üniversitesi ANAMED yay.*, İstanbul 2019, s. 77 – 88; Kapadokya'daki Bizans kaya oyma mimârîsi hakkında bilgilendirici iki ayrı makale için bk. Görkem Günay, " Bizans'ta Kaya Oyma Mimari Ve Kapadokya ", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2021, sa. 334, s. 40 – 45; Fatma Gül Öztürk Büke, " Bizans Sivil Mimarisinin Kapadokya'daki Seçkin Örnekleri ", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2021, sa. 334, s. 46 – 54.

¹²¹⁶ Kapadokya'daki kaya manastırları, ünlü Yunan şairi Yorgos Seferis'in gezi günlüğünde de anlatılmıştır. Seferis, 1948 – 1950 yılları arasında Ankara'daki Yunanistan Büyükelçiliği'ne müşâvir olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında Seferis, Türkiye'deki izlenimlerini ve özellikle İstanbul, Anadolu ve Kapadokya'da kayalara oyulmuş manastırlara yaptığı gezileri yayımlamıştır. Günlüğün bir yerinde yazdığı şu ifadeler, Bizans tarihindeki *İkonoklazm* döneminde belli bir kesim üzerindeki baskı hakkında önemli ipuçları vermektedir: " Mağara yaşamı, buralarda yaşamış olan insanların kanına işlemiş bir içgüdü olsa gerek. O denli ki, ikona aleyhtarlarından kaçarak güney İtalya'ya sığınan Aziz Vasilis

Güllüdere'deki şapeli ve Stylit Simeon'un Zelve'deki şapeli ilk anıtsal tasvîrleri barındırmaktadır: örnekler her şeyden önce Stylit Simeon'un ünlü ataları ile sınırlıdır. XI. yüzyılın başında, resim repertuarı Daniel, Loukas ve Alypios gibi diğer Stylitlerin tasvîrleri ile zenginleştirilmiştir.¹²¹⁷

İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un sanat ve mîmârîye olan ilgisi, sadece dînî binâların yapımı veya onarımıyla sınırlı kalmamıştır. Psellos, imparatorun saray mîmârîsine, bahçe ve peyzaj düzenlemesine olan ilgisini, *Khronographia*'sında biraz da ironi yaparak anlatmaktadır. Ona göre, Monomakhos, bir meyve bahçesinin ortasındaki havuzun yanına, hem banyo yaptığı hem de yeşili bol kıyılarıyla doğal görünümlü suya kazayla düşen meyve hırsızlarını keyifle seyrettiği köşk benzeri bir binâ inşa ettirmişti: “ *Böylece imparator bizim huzur veren varlığımızdan ve retoriğin dinlendirici, keyif verici müziğinden uzak kalınca, yine dünyevî eğlencelere daldı. Meselâ, her çeşit meyvelerle dolu bir parkın ortasına derin bir havuz yaptırdı. Havuz öyle inşa edilmişti ki, kenarı yerle bir seviyede idi. Su havuza kanallarla geliyordu. Neticede parkın ortasında toprağın kazılıp havuz yapıldığını bilmeyen biri, elma veya armut toplamak için ağaçların arasında dolaşırken havuza düşebilirdi. Derin suyun içinde çırpınıp dışarı çıkmaya uğraşırdı – bunu seyreden imparator pek eğlenirdi. Mamafih, havuz sadece eğlence için yapılmamıştı. Yakınında, bütün etrafı güzelliklerle çevrilmiş eğlenmeye mahsus bir bina inşa edilmişti. Burada Konstantinos günde birkaç*

rahiplerinden birçoğu, oraya varır varmaz yeraltını veya mağaraları kazarak küçük kiliseler yapıp onları resimlerle donatmaya koyulmuşlar. Ancak, her türlü akının, saldırının, yağmanın kavşağında bulunan bu yörede, mağara yaşamını koşullar gerektirmiş...Mağaraları gezdirirken gösterdikleri kapı arkalarına sürdükleri o koca değirmen taşlarını görünce bunu daha iyi anlıyorsun. Büyük manastırlar: gördüğüm yemekhâne, yemek masasından, oturma yerlerine kadar her bir şey taştan kazılmıştı, duvarlara yıkama yerleri ve kapı kacak koymak için oyuklar açılmıştı. Masasına rahatlıkla kırk – kırk beş kişinin sığabileceği büyük manastırlardı bunlar ”, bk. Yorgos Seferis, *Anadolu, Günlük 1948 – 1950, Kapadokya Kaya Manastırlarında Üç Gün (Μικρασιατικά, Μέρες 1948 1950, Τρεις Μέρες Στα Πετροκομμένα Μοναστήρια Της Καππαδοκίας)*, Μετάφραση / Çeviri: Gülsün Aksoy Ayvalis, Kültür Bakanlığı Ulusal Kitap Merkezi, İkaros yay., 2000, s. 190.

¹²¹⁷ Ötügen, “ Konstantin IX. ”, s. 183; Bizans Kapadokyası üzerine Türkiye’de yirmi beş yılı aşkın süreyle çalışmalar yapan Robert Ousterhout’un Türkçe’ye yeni çevrilmiş olan çalışması, Kapadokya’daki Bizans sanatı ve maddî kültürü üzerine ayrıntılı bilgiler içeren, zengin görsellerle desteklenmiş oldukça yetkin bir eserdir, bk. Robert Ousterhout, *Bizans Toplumunu Görünür Kılmak, Kapadokya’da Sanat, Maddî Kültür ve Yerleşim*, çev. Yiğit Adam, KÜ GABAM yay., İstanbul 2019.

defa ılık suda banyo yapardı...''.¹²¹⁸ Psellos'un bu satırlarından imparator Monomakhos'un, yaşadığı mekânın bahçe ve peyzaj düzenlemelerine önem verdiğini anlamak, gelişmiş sanat - estetik zevkinin inceliğini sezebilmek mümkündür. Sonraki araştırmacılar da, Monomakhos'un peyzaj mîmârîsi tutkusuna ve bahçıvanlık yeteneklerine işâret etmişlerdir.¹²¹⁹ Yine Psellos'un ifâdelerinden, Monomakhos'un inşâ ettirdiği Mangana Aziz Georgios Kilisesi'nin etrâfının çimen ve çiçekler, kurnaları suyla dolu çeşmeler, bazıları asma bazıları düzlüğe meyilli bahçeler ve târif edilemeyecek güzellikte bir hamam ile süslü olduğunu öğreniyoruz.¹²²⁰

Mikhail Psellos “ *Bu sözleri söylerken retorik ve ikna sanatımın en azını kullanıyorum* ” demiş olsa da, bu sözlerinin hemen öncesindeki paragraflarda Monomakhos'un peyzaj ve bahçecilik faâliyetleriyle ilgili olarak ironi ile karışık şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *İmparator, eğer bir bahçe, bir park veya bir yarış pisti yapmak isterse, ona planını ilk aklına geldiği şekilde tatbik etmek yeterli gelmezdi. Yeni fikirler gelirdi aklına. Adamların bir kısmı araziye toprak dökerken, diğerleri bunun etrafını çit ile çevirirken (hepsi en hızlı şekilde) asmalar, ağaçlar sökülür ve bunların yerine süratle dalları meyve dolu olanları getirilirdi. Nasıl mı yapılırdı? Diyelim İmparator kısır bir araziye bereketli, verimli bir alana çevirmek istedi. Vakit kaybetmezdi. Başka yerlerde yetişen meyve vermiş ağaçlar sökülüp getirilir, buraya dikilirdi. Dağlardan üzeri çimenli toprak parçaları kesilir ve bu alana serilirdi ve eğer kısa zamanda onun çiçek açmış ağaçları arasında çekirgeler sıçramıyor, bülbüller ötmüyorsa Konstantinos çok üzülürdü. Meseleyi ciddiye alır ve bu gerçekleşinceye kadar canının istediği şekilde memnuniyet duymazdı* ”.¹²²¹

IX. Konstantinos Monomakhos'un, Bizans bahçecilik kültürünün doğal mekânı bahçelere olan ilgisi ve bahçecilik yeteneğine dönük olarak Psellos'un aşırıya kaçan

¹²¹⁸ Psellos, s. 178 – 179, terc. Demirkent, s. 182; krş. Antony R. Littlewood, “ Saray Bahçeleri ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Henry Maguire, çev. Müfit Günay, YKY yay., İstanbul 2017, s. 52 – 53; Rice, s. 148.

¹²¹⁹ Littlewood, “ Saray Bahçeleri ”, s. 36 – 37.

¹²²⁰ Psellos, s. 172, terc. Demirkent, s. 176; Littlewood, “ Saray Bahçeleri ”, s. 48.

¹²²¹ Psellos, s. 167 – 168; terc. Demirkent, s. 172; Littlewood, s. “ Saray Bahçeleri ”, s. 49 – 50.

övgülerde bulunması, şaşırtıcı değildir: “ (IX. Konstantinos’un) akıllılığı ise, yaptığı şeylerin sağladığı faydalardan belli oluyordu: emekten tasarruf için bulduğu kurnazca yöntemler, ekonomik ve başarılı şekilde idare ettiği topraklar, yoktan var ettiği – Tanrı’nın dünyayı yaratması gibi – kaliteli mahsuller, ürünlerinin yetişmesinde mevsim tahminlerindeki doğruluk, çiftliklerde çalışanların sayısını azaltmak için bulduğu dâhiyane usuller, iki gün önce bir tepe, bir gün önce bir düzlük olan çorak araziye cennet bahçesine çevirmesi ki, bu harikulâdeliği görenlerin çoğu gözlerine inanamazlardı, bütün bunlar onun üstün kabiliyetini gösterirdi ”.¹²²²

XI. yüzyıl ortasının bunalımlı ve tehlikelere açık Bizans İmparatorluğu’nda hüküm süren IX. Konstantinos Monomakhos, gerek kendi döneminin tarihçileri ve gerekse sonraki araştırmacılar tarafından haz düşkünü, sorumsuz ve müsrif olmakla eleştirilmiştir. Onun döneminde Bizans sarayında yaşanan skandallar, pekçok vekâyinâme yazarının satırlarına yansımıştır. Bu eleştirilerde haklılık payının büyük olduğunu söylemek mümkündür. Fakat öte yandan bu imparatorun dönemi, özellikle kültür, eğitim ve sanat alanlarında, daha önceki pek çok Bizans hükümdarının zamanına göre bir canlanmaya tanıklık etmiş, bilhassa mîmârî alandaki projelerle dikkat çekmiştir. Bu nedenle kanaatimizce, IX. Konstantinos Monomakhos için kültür ve sanatın hâmîsi, münevverlerin destekçisi sıfatlarını kullanmak kanaatimizce uygun düşmektedir. Başta Psellos, Ksiphilinos, Leikhudes ve Kerullarios olmak üzere, zamanın önemli aydınlarını etrafında toplaması ve onların entelektüel kapasitelerinden yararlanmaya çalışması da onun sevap hânesine yazılabilecek işlerdendir. Ancak yönettiği dönem, özellikle dışarıdan gelen tehditlerle Bizans İmparatorluğu’nun baskı altına alındığı ve jeopolitik türbülansın sarsıntıyı şiddetlendirdiği tâlîhsiz bir evreye tekâbül etmiştir. Monomakhos döneminin kültür, sanat, eğitim gibi alanlardaki başarıları, siyâsî ve ekonomik alanda aynı düzeyde tekrarlanamamış ve bu bakımdan gölgede kalmıştır diyebilmek mümkündür.

¹²²² Psellos, s. 168, terc. Demirkent, s. 173; Littlewood, “ Saray Bahçeleri ”, s. 50.

Monomakhos dönemi sanat faaliyetlerinin, yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere, neredeyse tamamen dînî ağırlıklı olması, aslında büyük ölçüde Bizans imparatorluk ideolojisinin karakteriyle ilgili bir durumdur. Sanat tarihi alanında artık bir klasik olarak kabul edilen *Sanatın Toplumsal Tarihi* adlı çalışmasında, Arnold Hauser, hem seküler / dünyevî iktidârı hem de Kilise'yi hâkimiyeti altında tutan Bizans imparatorluk ideolojisinin; halkın hayal gücünü tetiklemek için herkesin önünde sergilenmek, görkemli biçimlere bürünmek ve mistik bir törenselliğin ardına sığınmak zorunda olduğunu; bu nedenle sanat eserlerine yönelik en çok siparişi, hattâ çok önemli Kilise siparişlerini bile Bizans sarayının verdiğini ifâde ederek, Versailles'e kadar sanatın bir daha hiç bu kadar saray merkezli olmayacağını belirtmektedir. Bizans sanatının, Hristiyan sanatının en iyi örneklerini üretmesini bu düşünceye bağlayan Hauser, Bizans sanatını; *mutlak otoritenin, insanüstü bir yüceliğin ve mistik bir erişilmezliğin yansıması* olarak değerlendirmektedir.¹²²³ Ülkemizde Bizans sanatı konusunda henüz yayımlanan bir çalışmada, Bizans kültürünün dayandığı iki temel unsurun klasik Yunan etkisi ve Ortodoks Hristiyanlık inancı olduğu ifade edilmekte ve bunun Bizans İmparatorluğu'nun politik ve kültürel evriminde temel öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Bu durumun, İmparatorluğun kuruluşundan yıkılışına dek sanat eserlerinin üretiminde de etkin ve belirleyici olduğu vurgulanmakta, bu bağlamda, Bizans sanatında teoloji, liturji ve ikonografi ilişkisi ve etkileşiminin büyük önem taşıdığı, bunun, sanatın gelişimindeki belirleyiciliği üzerinde durulmaktadır.¹²²⁴

Burada değinmeden geçmek istemediğimiz bir husus da, İmparator Monomakhos dönemi sanat ve mîmârîsini de kapsayan Orta Bizans devri mîmârîsi üzerinde Konstantinopolis'in etkisi konusudur. Bu konu üzerinde önemli bir çalışma yapmış olan Finlandiyalı akademisyen Hanna-Riitta Toivanen, Bizans başkentinin mîmârî alandaki etkisinin gezici ustalar ve mimarlarla Akdeniz illerine yayıldığını ifade ederek, Konstantinopolis atölyelerinin etkisinin oldukça önemli görüldüğünü belirtmektedir.¹²²⁵

1223 Arnold Hauser, *Sanatın Toplumsal Tarihi I*, çev. Duygu Şahin, Kırmızı yay., İstanbul 2021, s. 198 – 199.

1224 Ferda Barut Kemirtlek, *Bizans Sanatı'nda Büyük Bayramlar*, Kriter yay., İstanbul 2021, s. 2 – 16.

1225 Hanna-Riitta Toivanen, *The Influence of Constantinople on Middle Byzantine Architecture (843 – 1204)*, The Finnish Society of Church History, Helsinki 2007, s. 5.

Toivanen'e göre, Orta Bizans dönemi kubbeli sekizgen tip mîmârîsi Sakız Adası, Kıbrıs, Trakya, Messinia, Laconia, Attika, Boeotia ve Makedonya'da sadece ara sıra uygulanmıştır. Bunun karşın, Orta Bizans altıgen mîmârî tarzına Bulgaristan, Kıbrıs ve görünüşe göre Attika'da rastlanmıştır.¹²²⁶ Sekizgen kubbeli tipin ortaya çıkışı, bilim adamlarını meşgul etmeye devam etmiştir. Şüpheli bir hipoteze göre, Orta Bizans kubbeli sekizgen mîmârîsi için VII. yüzyıla ait bir Ermeni geçmişi öne sürülmüştür. Bu görüşe göre, sekizgen düzenleme Ermenistan'dan Konstantinopolis'e taşınacak ve oradan da eyaletlere yayılacaktı. Konstantinopolis'te yıkılan iki kilisede; Bakire Peribleptos kilisesinde¹²²⁷ ve İmparator Monomakhos tarafından inşa ettirilen Mangana Aziz Georgios kilisesinde Yunan haçı tipinde sekizgen planın uygulandığı bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgali sırasında Marmara Denizi yakınlarında garnizon kuran Fransız kuvvetleri bir dizi harabe keşfetti. Daha sonraki kazılarda, diğer anıtların yanı sıra, o dönemde St. Georgios kilisesi olarak tanımlanan bu Orta Bizans kilisesinin kalıntıları kazılmıştır.¹²²⁸ Yukarıda, Monomakhos döneminin bu önemli yapısı hakkında bilgi verilmişti. Toivanen'e göre; yazılı bir kaynak, Konstantinopolis'te Sakız Adası'ndaki Nea Moni kathedikonu için bilinmeyen bir prototipin var olduğunu kanıtladığından, bu yapı kesinlikle var olan basit kubbeli sekizgen tipin en eski örneği olarak kabul edilemez.¹²²⁹

Bu bölümde son olarak, Bizans sanatının ve özellikle de Orta Bizans dönemi sanatının Latin Batı üzerindeki etkilerine kısaca değinmenin yararlı olacağına

¹²²⁶ Toivanen, s. 67.

¹²²⁷ Bakire Peribleptos kilisesi, Yunanistan Mistra'da yer almaktadır. Mistra, geç Orta Çağ (13-15.yy) devletlerinin yollarının keşiştiği, Mora yarımadasının güneyinde bulunmaktadır. Mistra, Konstantinopolis'in 1204 yılında Latinler tarafından işgali ile Bizans'ın üç vârisi arasında yaşanan güç kaybı sonucunda, Franklar tarafından kurulan bir *kastron* veya *kale* şehridir. 1261 yılında başkent Konstantinopolis'in geri alınmasıyla birlikte, Mora yarımadasında Bizans hâkimiyeti yeniden kurulmaya çalışılmıştır. Bunun üzerine öncelikle, Mistra'nın da aralarında bulunduğu güney Mora, başkentten atanan valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Fransız entelektüel Georges Guillet'in (öl. 1705)'in “ *Eğer Avrupa'da resim programı açısından mükemmel diyebileceğimiz on kiliseyi listelememiz gerekseydi, Panagia Peribleptos kilisesi onlardan biri olurdu.*” İfadesini kullandığı Bakire Peribleptos kilisesi hakkında bilgi için bk. Hayriye Bilici, Mistra, Panagia Peribleptos Manastır Kilisesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 1.

¹²²⁸ Toivanen, s. 91.

¹²²⁹ Toivanen, s. 184 vd.

inıyoruz. İmparator Monomakhos dönemi sanatını da kapsayan Orta Bizans sanatı, özellikle XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Latin Batı sanatı üzerinde en güçlü, en derin ve en çeşitli etkilerde bulunmuştur. Fakat bu etkinin daha çok minyatür sanatı yoluyla olduğu görülmektedir. Daha VI. yüzyıldan başlayarak Batı sanatına etkilerde bulunan Bizans'ın sanat bağlamında Batı üzerindeki tesirlerinin çeşitliliği ve zamana ve koşullara bağlı olarak farklı yönleri dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, burada dikkat çeken bazı örnekler üzerinde kısaca durulacaktır. İmparator Monomakhos'un çağdaşı Otto hanedanından İmparator III. Henry (1028 – 1056) için 1043-1046 yılları arasında yazılmış ve Speyer Katedrali'nde muhafaza edilmiş olan bir İncil kitabında, bir Bizans sanatçısına ait minyatürler ilginç bir örnektir. Keza, güçlü bir şekilde modellenmiş bir yüzdeki güçlü ifadesiyle, Mount Sinai'deki 1000 yılı civarına tarihlenen bir Hz. İsa minyatürü Makedonya hanedanı dönemi geleneğinin tesirini ortaya koymaktadır. Öte yandan, Mount Sinai'deki bir XII. yüzyıl ikonunda yer alan bir İsa madalyonu, İsa'nın başını daha standartlaştırılmış ya da kanonik bir biçimde ifade etme eğilimini yansıtmaktadır. Stilistik olarak, az önce sözkonusu edilen minyatürdeki İsa'nın başı ikisi arasında iyi uyuyor ve bu nedenle XI. yüzyılın ortalarına, yani İmparator Monomakhos dönemine denk gelen bir tarihlendirme oldukça makul görülmüştür. Otto hanedanı döneminde Latin Batı'da Bizans etkisi sorunu bazı açılardan sadeleşir ve daha keskin bir şekilde odaklanır hale gelir. Makedonya hanedanı imparatorları döneminde Konstantinopolis, sanatla ilgili her konuda hakem olarak kendini kanıtlamış olduğundan, bundan sonra tüm Bizans dalgaları Konstantinopolis'ten yayılacaktı. Bu dönemde, Bizans etkisi özellikle dînî resim üzerinde, ikonografik olarak odaklanır hale gelir; emperyal alanın içinde tören portresine, dini alanın içinde ise ayin resmine odaklanır. Kendisini öncelikle ikonografide ve biraz daha az ölçüde üslupta gösterir. Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz bir husus, Otto dönemi, Batı sanatının en yaratıcı dönemlerinden biriydi ve Bizans tarzından Karolenj dönemindekinden daha az etkilenen, sağlam bir şekilde kurulmuş, etkileyici bir tarza sahipti. 1050-1056 yılları arasında III. Henry'nin teşvikiyle Goslar Katedrali¹²³⁰ için yazılan ve şimdi Uppsala'da

¹²³⁰ Bizans İmparatorluğu ile Otto hanedanı arasındaki diplomatik münâsebetlerin mevcudiyetini gösteren ve İmparator Monomakhos'un Otto hanedanından İmparator III. Henry'ye yazdığı bir mektuba iliştirilen

korunan bir İncil kitabında, tahta geçen İsa'nın İmparator III. Henry ve eşi İmparatoriçe Agnes'in başlarına taç taktığı bir cephe minyatürü görülmektedir. Kavram ve biçim olarak, monarşinin Tanrı'nın lûtfuyla ikâme edildiği fikrinin görsel ifadesi olan bu tür taç giyme resmi, bir Orta Bizans icadıdır. X. yüzyıl tasvirlerinde Hz. İsa, imparatorluk çiftini taçlandırırken ayakta tasvir edilmiştir; örneğin, Paris'teki ünlü bir fildişi plak üzerinde II. Romanos ve eşi Eudokia'nın bu şekilde taçlandırıldığını görüyoruz. Bununla birlikte, XI. ve XII. yüzyıl Bizans minyatürlerinde, onu Taç Giyme sahnesinde tahtta buluyoruz; örneğin, Vatikan Kütüphanesi'nde Hz. İsa'nın, Komnenos hanedanından İmparator I. Alexis'in (1081 – 1118) ve II. Ioannes Komnenos'un (1118 – 1143) başlarına tac yerleştirdiği bir İncil kitabı bulunmaktadır. Bizans minyatüründe imparatorun yüzü, Hz. İsa'nın yeryüzündeki temsilcileri olarak kendine güvenen bir hava verirken; Alman İmparatoru ve İmparatoriçe, alçakgönüllülük pozunda Hz. İsa'ya doğru eğilir. Otto hanedanı döneminde minyatür resim, Bizans etkisinin başlıca taşıyıcısı haline geldi ve büyük olasılıkla en güçlü etkiyi gösteren resimli metnin türünü bir dereceye kadar doğrulukla belirlemenin mümkün olup olmadığı sorunu ortaya çıkıyor. Orta Bizans döneminde İncil, en değerli el yazması türü haline gelmiş; liturjik törenler icrasında kullanılan bir ayin aracı olması nedeniyle altın, emaye ve değerli taşlarla cömertçe süslenmiş örtülerle donatılmıştı. Kilisenin on iki büyük bayramının tam sayfa minyatürleri, yazının kendisinin başlıca dekorasyonuydu. Orta Bizans sanatının en doğrudan etkisi, Bizanslı sanatçıların büyük projeleri kendi tarzlarında yürütmek ve Konstantinopolis'in yüksek sanatsal standartlarını taklit etmek için görevlendirildiği merkezlerde bulunur. Bu etkinin başlıca odak noktaları, Norman hâkimiyeti altındaki Sicilya ile Venedik şehir Cumhuriyeti'ydi ve mozaik bu özlemin resimsel biçimde gerçekleşmesini sağlayan başlıca ortamdı.¹²³¹

altın bulla, eritildiğinde Goslar'daki St. Simon Kilisesi için bir kadeh yapacak kadar büyüktü, bk. Philip Grierson, “ Byzantine Gold Bullae, With A Catalogue of Those at Dumbarton Oaks ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1966, sa. 20, s. 240.

¹²³¹ Kurt Weitzmann, “ Various Aspects of Byzantine Influence on The Latin Countries from The Sixth to The Twelfth Century ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1966, sa. 20, s. 3 – 20; Adolph Goldschmidt, *German Illumination, II: Ottonian Period*, Published by Hacker Art Books, New York 1970, s. 57-58; Kurt Weitzmann, “ The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations ”, in *Studies In Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed.) Herbert L. Kessler, The University of Chicago Press, Chicago 1950, s. 250 vd.; Wilhelm Koehler, “ Byzantine Art in the West ”, *Dumbarton Oaks*

SONUÇ

Bilimde son sözün söylenemeyeceği; bilimle ve bilim felsefesiyle haşır neşir olan insanların en iyi bildiği hakikatler arasında yer almaktadır. Dinamik bir süreç olan bilimsel faaliyetin doğası buna izin vermez, özellikle Tarihbilim her an bulunacak yeni belge ve bulgularla bugünkü bilgilerimizi geçersiz kılabilir, hakikat sınırının dışına itebilir. O nedenle, çalışmamızın bu kısmında, âdetten olan ‘Sonuç’ kısmına, daha çok geleneğe uymanın etkisiyle yer verdiğimiz belirtmek isteriz.

Sonuç bâbından olmak üzere, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve dönemi hakkında en dikkat çekici olduğuna inandığımız bazı karakteristik özelliklere değinmek yerinde olacaktır. İmparator Monomakhos, çalışmamızın başlangıcında da belirtildiği üzere, imparatorluk hânedanı mensubu bir *porphyrogennetos* değildi, fakat Konstantinopolis’in en köklü soylarından biri olan Monomakhoslar âilesinden ve yüksek aristokrasinin önde gelen üyelerinden birisiydi. Onun bu âile kökeni ve sosyal statüsünden de anlaşılacağı üzere, ihtiyatı elden bırakmadan söylemek gerekirse, muhtemelen döneminin en eğitilmiş ve kültürlü insanları arasında bulunmaktaydı. Nitekim çalışmamız boyunca, farklı bölümlerde, dönemin kaynaklarına dayalı olarak ortaya koymaya çalıştığımız üzere, onun kültür ve eğitime yaklaşımı, sanat ve mimarî alanlardaki faaliyetleri, dönemin en önemli entelektüellerini etrafına toplayacak özgüven ve vizyona sahip olması, onun eğitim ve kültür-sanata verdiği önemi anlamamıza yardımcı olacak verilerdir kanaatindeyiz. Ayrıca saltanatı boyunca en başarılı olduğu alanlar da, bu hükümdarın kişiliğini anlamamız için önemli birer göstergedir. Özellikle eğitim alanında açılmasına önayak olduğu yüksek öğrenim kurumları, Hukuk kurumuna verdiği önem ve bir hukuk okulu tesis ederek başına önemli bir hukukçuyu ataması; Felsefe okulunu açması ve bunun yöneticiliğine dönemin en önemli tarihçi – filozofu Psellos’u getirmesi; mîmârî alandaki muazzam icraatı, Bizans bahçe ve peyzaj kültürüne katkıları, bütün bunlar imparator

Papers, I, Washington 1941, s. 69 vd.; Bizans’ın özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda Batı sanatına olan katkıları hakkında yararlı bir makale, bk. Ernst Kitzinger, “ The Byzantine Contribution to Western Art of The Twelfth and Thirteenth Centuries ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1966, sa. 20, s. 27 – 47.

Monomakhos'un dönemin Bizans kültürel evrenine muazzam hizmetleri olarak sayılabilecek konular arasındadır. Kanaatimizce, dönemindeki *Schisma* olayı (1054) ile dinî – siyasî bakımdan Bizans İmparatorluğu'nu, Roma-Latin kilisesinin etkisinden tamamen bağımsızlaşması da onun döneminin en önemli gelişmeleri arasında sayılmalıdır. Bu konuda, Patrik Kerullarios'un, ilgili kısımda değindiğimiz kişilik özelliklerinin de önemli rol oynadığını belirtmeliyiz.

İmparator Monomakhos'un siyâsî – askerî alanda aynı başarıyı gösteremediği genellikle öne sürülmektedir. Bu çalışmamız sonucunda bizim vardığımız kanaat, bu yargıyı verirken biraz daha ihtiyatlı davranmak gerektiği yönündedir. Hele de bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun her cihetten tehdit ve saldırılara maruz kaldığı göz önüne alınacak olursa, Monomakhos'un göğüslemek zorunda kaldığı sorunların muazzam büyüklüğü gâyet iyi anlaşılacaktır. Neredeyse daha tahta geçer geçmez karşılaştığı üst üste darbe/ayaklanma girişimlerini de ilâve ettiğimizde, bu imparator için siyâsî bakımdan tamamen başarısız olduğu iddiâsı üzerinde bir kez daha düşünmek gerektiğini söylemeliyiz. Monomakhos, 12 yıllık saltanat döneminde; 1043 – 1047 yılları arasında, iki önde gelen Bizans komutanı olan Maniakes ve Tornikios'un darbe girişimlerini sonuçsuz kılmayı başarmış; hemen aynı sıralarda vukû bulan Konstantinopolis'e yönelik Rus saldırılarını başarıyla püskürtmüş; Ermeni Bagratuni Ani Krallığı'na son vererek Bizans topraklarına katmış (1045); Peçenekler'in süreklilik kazanan saldırılarını, kendine has yöntemlerle, Peçenek reislerine kimi zaman rüşvet vererek, kimi zaman Bizans unvanlarıyla taltif ederek durdurmayı başarmış; doğudan yönelen Selçuklu taarruzu karşısında Hasankale (Kaputru/Pasinler) Savaşı'ndaki (1048) yenilgiye rağmen, kendi döneminde önemli bir toprak kaybına uğramadan Anadolu'yu kontrol altında tutmaya muvaffak olmuştur. Monomakhos'un hatalarını gözden uzak tutmadan belirtmemiz gerekirse, Selçukluların Anadolu'da ilerlemesi ve yarımadayı hâkimiyet altına alması daha sonraki dönemlerde, Malazgirt Savaşı (1071) ve sonrasında gerçekleşmiştir. Bizans İtalyası'nın elden çıkması, böylesi bir siyâsî – askerî ortamda meydana gelmiş olup, üstelik daha çok Monomakhos dönemi öncesi ve sonrasında gerçekleşmiştir.

İmparatorun ekonomik ve mâlî alanlardaki başarısızlığı ise tartışmaya yer vermeyecek ölçüde açıktır. Monomakhos'un, Bizans başkentinin yüksek aristokrat âilelerinden birine mensup olması ve bol harcama yapmaya yatkın yapısı, kanaatimizce bu konuda önemli pay sahibidir. Bu imparatorun dönemindeki en olumsuz ve devletin geleceğini en fazla riske atan unsurların başında, aşırı israf ve gereksiz harcamalar yer almaktadır. Devletin mâlî bakımından perişan duruma düşmesine ve sürekli devalüasyonlar sürecinin başlamasına yol açan bu durum, özellikle askerî ve siyasî yönlerden Bizans'a yönelik tehlikelerin arttığı bir dönemde, durumu daha vahim bir hâle sokmuştur. İmparatorluğun batıda Normanlar; kuzeyde Balkanlar tarafından Peçenekler; doğuda ise Selçuklular tarafından baskı altına alındığı böylesi bir dönemde, mâlî bakımından perişanlık ve saray skandallarının yanısıra, atama ve görevlendirmelerde liyâkat prensibinin gözardı edilmesi de devleti zayıflatıyor ve yenilgileri kaçınılmaz hâle getiriyordu. Batı'da İtalya'nın kaybı; doğuda Selçuklular karşısında ilk ciddî savaş olan Pasinler (Kaputru) savaşı ve yenilgisi; Tuna boylarında iyice yıldırان Peçenek saldırıları, XI. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatorluğu'nun durumunu iyice zorlaştırmıştı. Kısa süre sonra meydana gelecek olan Haçlı Seferleri, Hristiyanlığın ileri karakolu ve doğu Hristiyanlığının en önemli gücü olan Bizans'ın bu çoklu baskı karşısında batıdan yardım istemesi sonucunda gerçekleşecektir. Elbette Haçlı Seferleri'nin tek nedeni bu değildi, fakat önemli sebeplerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, Monomakhos dönemi, yukarıda saydığımız bazı başarılarına rağmen, özellikle mâlî ve ekonomik bakımdan, kanaatimizce çöküşe doğru gidişin de başlangıcını ve geçiş dönemini temsil etmektedir.

IX. Konstantinos Monomakhos döneminde Anadolu'da Ermeni Ani Bagratuni Krallığına son verilmesi ve bu bölgedeki Ermenilerin, daha önce II. Basileios tarafından uygulanmaya başlanan tehcîr politikasına devam edilmesi, özellikle yerli kuvvetlerden mahrum kalan doğu sınırlarının daha savunmasız kalmasına yol açmıştır. Ücretli askerî birlikler, arzu edilen başarıyı gösterememiştir. Bu ise, Selçukluların Anadolu üzerindeki ilerlemesini ve kısa süre içinde yarımadayı Türk vatanı hâline getirme konusunda önemli mesafe almalarını kolaylaştırmıştır.

Monomakhos dönemiyle ilgili olarak, farklı kaynaklarda ve araştırma eserlerinde mevcut olup, ilk defa bu çalışmamızla belirgin ve derli toplu hâle gelen bazı yeni bilgiler arasında: muhtemelen ilk resmî *pronoia* tevcihinin yapılması; sanat ve özellikle mîmârî alanda Ermeni tarzının tesirini göstermeye başlaması; korunabilmiş kâğıt üzerindeki en erken Bizans belgesinin Monomakhos döneminden günümüze intikal etmesi; Bizans parası üzerinde ilk devalüasyon girişimlerinden birinin yine bu dönemde uygulanmaya başlaması; Senato'nun, başkentin orta sınıf esnaf ve tüccarına açılmasının ve unvanların yoğun biçimde parayla satılarak devlet hazinesine gelir sağlama uygulamasının başlatılması, sayılabilir. Onun dönemiyle ilgili olarak genellikle ileri sürülen '*asker – sivil*' çekişmesi ve bunun izlenen politikalar üzerindeki etkisinin de abartılacak denli olmadığı, bu çalışmamız sonunda ulaştığımız kanaatler arasında yer almaktadır. Elbette bu argüman tamamen önemsiz sayılamaz, fakat Monomakhos dönemindeki her icraat üzerinde belirleyici olduğunu iddia etmek de, az önce belirtildiği üzere abartılı bir yorum olacaktır.

İmparator Monomakhos dönemi; kültürel hayata katkılar, ilk üniversitenin tesisini içeren eğitim ve sanat (özellikle mîmârî) alanlarında başarılı ve kendi tarzını yaratan bir dönem olmuştur. İmparatorun sanat ve ilim adamlarını himâye etmesi ve bu dönemde Psellos başta olmak üzere kendi alanlarında başarılı entelektüellerin varlığı, "*Makedonya Rönesansı*"na yeni bir canlanma ve atılım devresi yaşatmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam*, (nşr.) Sevim, Ali, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, El-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, TTK, 2014.
- Acar, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yay., İstanbul 2020.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “ İlk Selçuklu - Abbâsî İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1107 – 1119.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “ Zîrîler ”, *DVİA*, c. 44, s. 460 – 463.
- Adivar, A. Adnan, “ Bizans'da Yüksek Mektebler ”, *Tarih Dergisi*, c. V, sa. 8'den Ayrı Basım, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- Adontz, N., “ Basil I. The Armenian (Emperor of Byzantium 867 – 886) ”, *AR*, Mart 1956, v. 9, sa. 1 – 33, s. 3 – 21.
- Afentoulidou, Eirini, “ Bizans Hayatının Bilinmeyen Bir Yönü Bizans Edebiyatı ”, *TTD*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2008, sa. 170, s. 78-82.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, Ötüken Yay., İstanbul 2006.
- Ağırakça, Ahmet, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DVİA*, c. 32, s. 4-6.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, c. I-II, haz. Merçil, Erdoğan, İstanbul 1977.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “ Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 902 – 914.
- Aka, İsmail, "Mîrhând", *DVİA*, c. 30, s. 156-157.
- Akan, Murat, *Ruhunu Arayan Şehir: İstanbul*, İBB için yay. Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006.
- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27 – M.S. 395)*, İÜEF Yay., İstanbul 1985.
- Akyol, Yasemin, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Doğu Politikası*, SÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya-2013.

Akyürek, Engin, “ Bir Ortaçağ Sanatı Olarak Bizans Sanatı ”, ***Sanatın Ortaçağı – Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar***, (haz.) Akyürek, Engin, Kabalcı Yay., İstanbul 1997, s. 71 – 87.

Akyürek, Engin, “ TAY Projesi Bizans Dönemi Envanter Çalışmalarını Sürdürüyor ”, ***Toplumsal Tarih Dergisi***, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2003, sa. 112, s. 94-97.

Akyürek, Engin (haz.), ***Sanatın Ortaçağı – Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar***, Kabalcı Yay., İstanbul 1997.

Akyürek, Engin ve Durak, Koray (ed.), ***Bizans Dönemi’nde Anadolu***, YKY yay., İstanbul 2021.

Alatlı, Alev, ***Batı’ya Yön Veren Metinler I, Kökler/Orta Çağlar***, çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti, Kapadokya MYO Yay. 2010.

Alican, Mustafa, ***İslâm Tarihine Düşen Cemre Selçuklular***, Ketebe Yay., İstanbul 2020.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu, “ İbn Faḍlân ”, ***DVIA***, c. 19, s. 477 – 479.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan, “ XI. Yüzyılda Anadolu’da Norman Şeflerinin Faaliyetleri ”, ***HSIJH***, v. 10, p. 1-19, 2018.

Altınay, Ahmet Refik, ***Bizans İmparatoriçeleri***, (haz.) Yılmaz, Muammer, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2012.

Altun, Feride İmrana, ***İstanbul’un 100 Roma, Bizans Eseri***, İBB Yay., İstanbul 2009.

Andreasian, Hrant D., “ Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, ***İÜEFTD***, c. ½, İstanbul 1950, s. 401-407.

Angold, Michael, ***The Byzantine Empire 1025-1081***, New York 1992.

Angold, Michael, ***Byzantium – The Bridge From Antiquity To The Middle Ages***, Phoenix Press, London 2002.

Angold, Michael, “ Belle Epoque Or Crisis? (1025–1118) ”, ***The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492***, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 583 – 626.

Angold, Michael, “ The Byzantine Political Process at Crisis Point ”, ***The Byzantine World***, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 5 – 21.

Antâkî, Yahya b. Said, ***Kitâbü Zeyli’t-târîh***, CSCO, Scriptorum Arabicorum Textus Series Tertia-Tomus VI, I.-B. Chabot, I. Guidi, H. Hyvernât, B. Carra De Vaux; El-Antâkî, Yahya Bin Said. ***Tarihû-l Antâkî***. (Nşr.) Ömer Abdusselam Tedmuri, Lübnan, 1990; Dönmez, Belma, “ Târîhu’l – Antâkî’nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi ”, ***EÜSBE***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Cüneyt Kanat), İzmir, 2019.

Anzerlioğlu, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Phoenix Yay., Ankara 2003.

Arakelyan, B. N. (ed.), *Ermeni Halkının Tarihi (Հայ ժողովրդի պատմություն)*, Հայկական ՄՍ - ԳԱ հրատարակչություն, Հատոր III, երևան 1976.

Arendonck, C. van, “İbn Havkal”, *İA*, c. 5/2, s. 747.

Arık, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF – TAD* (1990 – 1991), c. XV, sa. 26, Ankara 1991, s. 27 – 57.

Aristakes, Badmutyun, (*Պատմութիւն Արիստակէայ Վարդապետի Լաստիվերտցիոյ*), Վենետիկ 1844; Aristakes, *Aristakes Lastivertc'i's History*, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, New York, 1985; *Lastivertli Aristakes'in Tarihi*, Çeviren ve Notlandıran Öztürk, Engin, Urzeni Yay., İstanbul 2020.

Arnott, Peter, *The Byzantines and Their World*, St. Martin's Press, New York 1973.

Arslan, Murat ve Kaçar, Turhan (ed.), *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2017.

Arslan, Burak, *Müslüman Girit Emirliği (824 -5 / 961)*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2020.

Artz, Frederick B., *Orta Çağların Tini – Bir Tarihsel Gözlem (İ.S. 200 -1500)*, çev. Yardımlı, Aziz, İdea Yay. İstanbul 1996.

Asutay – Effenberger, Neslihan, “Blakhernai Sarayı ve Savunması”, *Türkiye’de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, (ed.) Redford, Scott ve Ergin, Nina, çev. Dikici, A. Ezgi, *KÜY*, İstanbul 2016, s. 285 – 309.

Aşurbeyli, Sara, “Şirvanşahlar”, *DVİA*, c. 39, s. 211 – 213.

Ataş, Zilhace, “Bizans İmparatorluğu’nda Saray Teşkilatı”, *FÜSBE*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.

Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yay., İstanbul 2005.

Attaleiates, Mikhael, *Historia*, CSHB, Bekker, Immanuel, Bonn 1853; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Avcı, Casim, *İslâm – Bizans İlişkileri (610 – 847)*, TTK Yay., Ankara 2018.

Ayan, Ergin, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2020.

Aydın, Fuat, *Batı İslâm Algısının Arkeolojisi*, Eskiye Yay., Ankara 2011, s. 21.

Aydın, Sercan Yandım, “Ortaçağ’da Melekler ve Bizans Resim Sanatında Melek Biçimsel Yahya Peygamber İmgesi”, *İslam ve Hristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler – Angels, Prophets and Saints In Islamic and Christian Art*, (ed.) Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 149 – 169.

Ayönü, Yusuf, “ Selçuklu – Bizans İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1035 – 1076.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yay., Ankara 2014.

Ayverdi, Sâmiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, Kubbealtı Yay., İstanbul 1999.

Azîmî Muhammed b. ‘Ali, *Târih*, nşr. ve terc. Sevim, A., *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39- M. 1143-44)*, Ankara 1988 (TTK. Yay., Dizi-Sa. 8).

Bahadır, Gürhan, “ Anadolu’da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV. – VII. Yüzyıllar) ”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 707-726.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, Türkçe terc., Şaman, Haluk, Nokta Kitap Yay., İstanbul 2006

Balivet, Michel, *Ortaçağda Türkler*, çev. Ela Güntekin, Alkım Yay., İstanbul 2004.

Balivet, Michel, “ Konstantinopolis’te Türkler (11. – 15. Yüzyıllar) ”, *Bizans – Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (ed.) Pralong, Annie, çev. Kitapçı – Bayrı, Buket, Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 285 – 301.

Barber, Charles, “Sanat Kuramları”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY Yay., İstanbul 2021, s. 130 – 142.

Barker, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, Türkçe terc. Tunçay, Mete, İmge Yay., Ankara 1995.

Barthold, V.V, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz.) Yıldız, Hakkı Dursun, TTK Yay., Ankara 1990.

Barthold, W., “ Ani ”, *İA*, c. 1, s. 435.

Barthold, W., “ Gardîzî ”, *EP*, c. II, s. 978.

Bartholomeos, I., *Sırla Yüz Yüze – Günümüzün Gözüyle Ortodoksluğa Bakış*, İstos Yay., İstanbul 2016.

Bart’ikian, Hrac’ M., “ The Religious Diplomacy Of Byzantium in Armenia During The Tenth and Eleventh Centuries ”, *AS*, Ed. Kouymjian, Dickran translated from Armenian by Arra Avakian, Calouste Gulbenkian Foundation, 1986.

Bartikyan, H.M., “Bizans Egemenliği Altında Ermenistan” (Հայաստանը Բյուզանդական տիրապետության ներքո), *Ermeni Halkının Tarihi, (Հայ ժողովրդի պատմություն)*, (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական ՄՄ-ԳԱ հրատարակչություն, երևան 1976, Հատոր III, էջ 427 – 439.

Bartusis, Mark C., “ Charistikion ”, *ODB*, v. 1, s. 412 – 413.

Bartusis, Mark C., “ Immunity ”, **ODB**, v. 2, s. 989.

Bartusis, Mark C., “ Paroikos ”, **ODB**, v. 3, s. 1589 – 1590.

Bartusis, Mark C., “ Pronoia ”, (*Fiscal Meaning*), **ODB**, v. 3, s. 1734.

Bartusis, Mark C., “ Protimesis ”, **ODB**, v. 3, s. 1743 – 1744.

Baskıcı, M. Murat, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900- 1261)**, Phoenix Yay., Ankara 2009.

Başkumandan Simpad Vekayinâmesi (951-1334), Türkçe çev., Hrant D. Andreasyan. (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha).

Baştav, Şerif, **Bizans Tarihi – Kuruluşundan Yıkılışına Kadar**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021.

Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar**, EÜEF Yay., İzmir 1990.

Baykara, Tuncer, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, İzmir 1996.

Baykara, Tuncer, **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004.

Bayrav, Süheylâ, **Filolojinin Oluşumu**, Multilingual Yay., İstanbul 1998.

Bayrı, Buket Kitapçı, “ Bizans İmparatorluğu’nda Yemek Kültürü ”, **Bizans Dönemi’nde Anadolu** (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY Yay., İstanbul 2021, s. 230 – 239.

Baysal, Barış (çev.), **Digenes Akrites – Anadolu’nun Büyük Destanı**, Kalkedon Yay., İstanbul 2009.

Bazmee Ansarı, A. S., “ Cûzcânî, Minhâc-ı Sırâc ”, **DVİA**, c. 8, s. 98 – 99.

Bedirhan, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Eğitim Yay., Konya 2019.

Beihammer, Alexander Daniel, **Byzantium and the Emergence of Muslim – Turkish Anatolia, ca. 1040 – 1130**, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies Volume 20, Routledge, New York 2017.

Beihammer, Alexander Daniel, **Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu (1040 – 1130)**, çev. Özbek, Tarık, Koyusiyah Yay., Ankara 2022.

Beihammer, Alexander, “ Patterns of Turkish Migration and Expansion in Byzantine Asia Minor in the 11th and 12th Centuries, **Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.** (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitis, Brill, Leiden/Boston 2020, s. 166 – 192.

Beihammer, Alexander Daniel, “ Changing Strategies and Ideological Concepts in Byzantine-Arab Relations in the Eleventh and Twelfth Centuries ”, **Ambassadors, Artists, Theologians: Byzantine Relations with the Near East from the Ninth to the Thirteenth Centuries**, (ed.) Zachary Chitwood and Johannes Pahlitzschs, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2019, s. 85 - 100.

Benlisoy, Yorgo ve Macar, Elçin, **Fener Patrikhanesi**, Ayraç Yay., Ankara 1996.

Berktaş, Halil, “ Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek ”, **Cogito-Bizans Özel Sayısı**, YKY Yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 68-110.

Berktaş, Halil, “ Osmanlı Devleti’nin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi ”, **Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, (Yayın Yönetmeni) Akşin, Sina, Cem Yay., İstanbul 2013, s. 25 – 136.

Berktaş, Deniz, **Rusya – Batı Çatışmasında Fener Rum Patrikhanesi**, Cumhuriyet Kitapları Yay., İstanbul 2021.

Bevilacqua, Livia ve Gasbarri, Giovanni (Ed.), **Yitik İmparatorluğu Resmetmek: İtalyan Merceğinden Anadolu’daki Bizans Sanatı 1960 – 2000**, ANAMED Yay., İstanbul 2018.

Bezer, Gülay Ögün, “ Şeddâdîler ”, **DVİA**, c. 38, s. 409 – 411.

Bezer, Gülay Ögün, “ Ukaylîler ”, **DVİA**, c. 42, s. 59.

Bezobrazov, P. V. ve Lyubarsky, Y. N., **Vizantiyskiy Pisatel' i Gosudarstvenniy Deyatel' Mikhail Psell - Mikhail Psell: Lichnost' i Tvorchestvo** (Bizans Yazarı Ve Devlet Adamı Mikhail Psellos - Mikhail Psellos: Kişilik ve Yaratıcılık / Византийский Писатель И Государственный Деятель Михаил Пселл - Михаил Пселл: Личность И Творчество, **Vizantiyskaya Biblioteka**, (ed.) G. G. Litavrin, Sankt Peterburg, 2001.

Bezobrazov, P. V., **Vizantiyskiy Pisatel' i Gosudarstvenniy Deyatel' Mikhail Psell, Vizantiyskaya Biblioteka**, Sankt Peterburg, 2001.

Biały, K., “ From Conquest to the Failed Usurpation: Career of a Typical Byzantine Commander George Maniakes ”, **Proslogion: Studies in Medieval and Early Modern Social History and Culture**. 2016. Vol. 2 (14). P. 173–187.

Bilgin, M. Sıtkı ve Bozkuş, Yıldız Deveci (ed.), **1000. Yılında Türk - Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2019.

Bilgin, Orhan, “ Gerdîzî ”, **DVİA**, c. 14, s. 29 – 30.

Bilici, Hayriye, Mistra, Panagia Peribleptos Manastır Kilisesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

Black, Jeremy, **İngiltere Tarihi**, çev. Yıldız, Aytaç, Doğu Batı Yay., Ankara 2020.

Bloom, Jonathan M., *Kâğıda İşlenen Uygarlık – Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, çev. Kılıç, Zülal, Kitap Yay., İstanbul 2003.

Blöndal, Sigfus, *The Varangians Of Byzantium*, An aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benediks, Cambridge University Press, New York 1978.

Bodmer, Jean-Pierre, “ Selçuklular Anadolu’da ”, Türkçe terc. Öztürk, Ali Osman, *Cogito-Selçuklular Özel Sayısı*, YKY Yay., İstanbul 2001, sa. 29, s. 33-46.

Bornazyan, S.V., “Ermenistan'ın Selçuklu Türkleri Tarafından Fethi”, *Ermeni Halkının Tarihi (Հայ ժողովրդի պատմություն)*, (ed.) B. N. Arakelyan, Հայկական UU - ԳԱ հրատարակչություն, երևան 1976, Հատոր III, էջ 440 – 460.

Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. Merçil, E. – İpşirli, M., Oğuz Yay., İstanbul 1980.

Botonakis, Antonios ve Özkılıç, Merve (ed.), *Bizans’ın Sesi: Bizans Müzik Aletleri*, çev. Neyire Kar, KÜ Yay., İstanbul 2022.

Botonakis, Antonios (haz.) ve (çizimler) Özbakkaloğlu, Ezgi, “ Bizans Müzik Aletleri Sözlüğü ”, *Bizans’ın Sesi: Bizans Müzik Aletleri*, (ed.) Antonios Botonakis ve Merve Özkılıç, çev. Neyire Kar, KÜ Yay., İstanbul 2022, s. 63 – 93.

Bourbouhakis, Emmanuel C., “ Rhetoric and Performance ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 175 – 187.

Bourbouhakis, Manolis, “ Bizans’ta Edebiyat Eleştirisi ve Klasik Miras ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY Yay., İstanbul 2021, s. 112 – 129.

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi*, terc. Abadoğlu, Ender ve Kılıçdağı, Ohannes, Aras Yay., İstanbul 2016.

Bozkaya, Kemal, “ Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar) ”, *TÜSBE*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2017.

Brand, Charles M. ve Cutler, Anthony, “ Constantine IX Monomachos ”, *ODB*, c. I, s. 504.

Brand, Charles M. ve Kazhdan, A., “ Katakalon Kekaumenos ”, *ODB*, v. 2, s. 1113.

Brand, Charles M., “ Nikephoritzes ”, *ODB*, v.3, s. 1475.

Brett, Michael, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Yücel, Fatih, Kronik Yay., İstanbul 2021.

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe terc. Çağatay, Neşet, Ankara 1992.

- Brosset, M.F. (Gürcüce'den çev.) *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. E. Merçil, TTK Yay., Ankara 2003.
- Browning, Robert, “ Bizans'ta Yazın Yaşamı ”, çev. Salman, Yurdanur, *Kitaplık Dergisi*, YKY Yay., İstanbul 1999. sa. 35, s. 144 - 157.
- Browning, Robert, “ Bizans Toplumunda Okuryazarlık Üzerine Bir Kez Daha Düşünmek”, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY Yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 211 – 225.
- Brubaker, Leslie ve Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850*, CUP, Cambridge 2015.
- Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al 'Usra*, Türkçe terc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Burke, Peter ve Tamm, Marek, *Tarih Üzerine Yeni Yaklaşımların Tartışılması*, çev. Güney, Atilla, İmge Yay., Ankara 2021.
- Bury, J. B., “ The treatise De administrando imperio ”, *BZ*, 15, (1906), s. 517-577.
- Bussell, F. W., *The Roman Empire Essays On The Constitutional History From The Accession Of Domitian (81 A.D.) To The Retirement Of Nicephorus III. (1081 A.D.)*, New York 1910.
- Büke, Fatma Gül Öztürk, “ Bizans Sivil Mimarisinin Kapadokya'daki Seçkin Örnekleri ”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2021, sa. 334, s. 46 – 54.
- Byron, Robert, *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective (330 – 1453)*, Platanus Publishing, Ankara 2020.
- Byzantios, Dionysios: Dionysii Byzantii *Anaplus Bospori*, Dionysiou Byzantiou *Anapulous Bosporou* (Rudolph Güngerich ed.) Berolini: apud Weidmannos, 1958; Dionysios Byzantios, *Boğaziçi'nde Bir Gezinti (Anapulous Bosporou)*, terc. Yavuz, Mehmet Fatih, YKY Yay., İstanbul 2016.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe terc. Moran, Yıldız, E Yay., İstanbul 1979.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi*, Türkçe terc. Yücel, Yaşar-Yediyıldız, Bahattin, TTK Yay., Ankara 1992.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Daş, Mustafa, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- Cahen, Claude, “ Arslan b. Saldjûk ”, *EI*, c. 1, s. 661 – 662.
- Caine, Barbara, *Biyografi ve Tarih*, çev. Müge Sözen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019.

Cambridge Medieval History, *The Eastern Roman Empire (717-1453)*, v. IV, CUP, London 1923.

Cameron, Averil, *Bizanslılar*, çev. Akpınar, Özkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.

Canard, M., “ Armîniya ”, *EI*, v. I, Leiden 1986.

Canko, Dilek Maktal, *Bizans Sanatında Kadın*, Yeditepe Yay., İstanbul 2019.

Canko, Dilek Maktal, “Bizans’ta İktidarın Öteki Yarı: İmparatoriçeler”, *Antik Dönemden Osmanlı’ya Anadolu Sanatında Kadın* (ed.) Dilek Maktal Canko, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2021, s. 41 – 60.

Cappel, Andrew J., “ Allelengyon ”, *ODB*, v. 1, s. 69.

Cappel, Andrew J., “ Dynatoi ”, *ODB*, v. 1, s. 667 – 668.

Cappel, Andrew J., “ Roga ”, *ODB*, v. 3, s. 1801.

Carr, John, *The Komnene Dynasty - Byzantium’s Struggle For Survival 1057 – 1185*, Pen & Sword Books, South Yorkshire 2018.

Carr, Annemarie Weyl, “ Orans ”, *ODB*, v. 3, s. 1531.

Caughey, D. E., “ The arthritis of Constantine IX ”, *Annals of the Rheumatic Diseases*, Auckland 1974, c. 33, s. 77 – 80.

Charanis, Peter, “ The Byzantine Empire in the Eleventh Century ”, *HC*, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 177-219.

Charanis, Peter, “ The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire ”, *DOP*, v. 4, (1948), s. 52 – 118.

Charanis, Peter, “ The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire ”, *CSSH*, v. 3, No. 2 (1961), s. 140-154.

Charanis, Peter, “ The Monk as an Element of Byzantine Society ”, *DOP*, v. 25 (1971), s. 61 – 84.

Charanis, Peter, *Bizans İmparatorluğu’nda Ermeniler*, çev. Engin Öztürk, Urzeni Yay., İstanbul 2021.

Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Moralı, Mehmet, Alfa Yay., İstanbul 2012.

Cheynet, Jean-Claude, *Bizans Tarihi*, Dost Kitabevi Yay., Ankara 2016.

Cheynet, Jean-Claude, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, Çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018.

Cheyne, Jean-Claude, “ *Hizipler ve Karşıtlıklar: Siyasî Bir Hayatın İşaretleri mi?*”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 71-83.

Cheyne, Jean-Claude, “ Ortaçağ İmparatorluğu’nun Oluşum ve Gelişimi: Olaylar ”, **Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)**, (ed.) Cheyne, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018, s. 52 – 53.

Cheyne, Jean-Claude, “ İmparator ve Saray ”, **Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)**, (ed.) Cheyne, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018, s. 83 – 99.

Cheyne, Jean-Claude, “ İmparatorluk Yönetimi ”, **Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)**, (ed.) Cheyne, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018, s. 132 – 154.

Chrissis, Nikolaos G. and Kolia – Dermitzaki, Athina and Papageorgiou, Angeliki (ed.), **Byzantium and The West – Perception and Reality (11 th – 15 th C.)**, by Routledge, New York 2019.

Ciliv, Serra (ed), **Cogito - Bizans Özel Sayısı**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul 1999, sa. 17, s. 49-50.

Congar, Yves, **After Nine Hundred Years - The Background of The Schism Between The Eastern and Western Churches**, New York 1959.

Connor, Carolyn L., **Bizans’ın Kadınları**, Türkçe terc. Cezar, Barış, YKY Yay., İstanbul 2008.

Conrad, Lawrence I., “ İbn Al-Athîr ”, **ODB**, V.2, s. 972.

Crawford, Francis Marion, **Southern Italy and Sicily and The Rulers of the South**, London 1914.

Crawford, Robert W., “ Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab ”, **Journal of the American Oriental Society**, 1953, c. 73, sa:2, s. 89 – 95.

Cross, F. L. (ed.), “ Pope Leo IX. ”, **The Oxford Dictionary of the Christian Church**, OUP, London, New York, Toronto 1958, s. 973 – 974.

Cubberley, Ellwood P., **Eğitim Tarihi I**, çev. Noyan, Engin, Yeryüzü yay., Ankara 2004.

Curcic, Slobodan, “ Naos ”, **ODB**, v. 2, s. 1436.

Curcic, Slobodan, “ Narthex ”, **ODB**, v. 2, s. 1438.

Curta, Florin, **The Southeastern Europe in the Middle Age 500 – 1250**, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Curta, Florin ve Zupka, Dusan (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, v. 74, Brill, Boston 2011.

Curta, Florin, “ The Image and Archaeology of the Pechenegs ”, *Banatica*, v. 23, 2013, s. 143 – 182.

Curta, Florin, “ Migrations in the Archaeology of Eastern and Southeastern Europe in the Early Middle Ages (Some Comments on the Current State of Research) ”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.* (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitiss, Brill, Leiden/Boston 2020, s. 101 – 138.

Curtis, Edmund, *Roger of Sicily and The Normans in Lower Italy (1016-1154)*, New York 1912.

Cutler, A., “ Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies ”, *DOP* 55 (2001), s. 247 – 278.

Cüzcânî: *Minhâc-i Sirâc el – Cüzcânî, Tabakât – ı Nâsirî* II, (Neşr. Abdu'l- hayy Habîbî) Kâbil 1342 (1964), Minhâc-i Sirâc el – Cüzcânî, *Tabakât – ı Nâsirî': Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar*, Türkçe terc. ve notlar Göksu, Erkan, TTK yay., Ankara 2015.

Çağlar, İbrahim, *Ermenice -Türkçe Sözlük*, Nüans yay., Ankara 2016.

Çelgin, Güler., *Eski Yunanca- Türkçe Sözlük*, Kabalcı yay., İstanbul 2011.

Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909 – 1171)*, TTK yay., Ankara 2018.

Çelik, Aydın, “ Fâtımîler Dönemi (909 – 1171) Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme ”, *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, (ed.) Halil İbrahim Erol ve Büşra Sıdika Kaya ve Abdulkadir Macit, İlem yay., Ankara 2021, s. 27 – 58.

Çelik, Aydın, “ Fâtımî - Selçuklu Münasebetleri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1221 – 1230.

Çelik, Mehmet, *Bizans İmparatorluğu'nda Din – Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, Akademi Kitabevi yay., İzmir 1999.

Çelik, Mehmet, *Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihî Seyri (325 – 1453)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Çelik, Siren, “ İmparatorluk Makamı ve Yazar–İmparatorların Benlik Temsili ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 72 – 77.

Çelik, Siren, (der. ve çev.), *Bizans Şiir Antolojisi 4 – 15. Yüzyıllar*, Alfa Yay., İstanbul 2022.

- Çetin Ünal, Banu, “ Otto Hanedanı Döneminde Prestij ve İttifak Evlilikleri ”, **Orta Çağdan Kesitler**, Pınar Ülgen (ed.), Yeditepe yay., İstanbul 2021.
- Çoban, Bekir Zakir, **Geçmişten Günümüze Papalık**, İnsan yay., İstanbul 2014.
- Çoban, Bekir Zakir, “ Papalık ve Ortaçağ ”, **DBDS, (Antikçağ Yunan Düşüncesi & Ortaçağ Düşüncesi)**, (ed.) Çetinkaya, Bayram Ali, İnsan yay., İstanbul 2015, c. 2, s. 601 – 626.
- Çotuksöken, Betül, **Ortaçağ Yazıları**, Kabalcı yay., İstanbul 1993.
- Çubukcu, Asri, “ Muiz- Lidinillâh ”, **DVIA**, c. 31, s. 96 – 98.
- Dabağyan, Levon Panos, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, Yedirenk yay., İstanbul 2017.
- Dadyan, Saro, “ Hrant Der Andreasyan (1892 – 1978) ve Çalışmaları ”, **Toplumsal Tarih/ Aylık Tarih Dergisi**, Ağustos 2019, sa. 308, s. 22 – 25.
- Daftary, Farhad, **The Ismâîlîs -Their History and Doctrines**, CUP, New York 2007.
- Dagron, Gilbert, “ Lawful Society and Legitimate Power: “ Έννομος Πολιτεία, έννομος άρχή ”, **Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries** (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s.27 – 51.
- Dagron, Gilbert, **Konstantinopolis Hipodromu- Oyunlar, Halk ve Politika**, çev. Yerguz, İsmail, Sel yay., İstanbul 2014.
- Dalby, Andrew, **Bizans'ın Damak Tadı - Efsanevi Bir İmparatorluğun Mutfağı**, Türkçe terc. Özdamar, Ali, Alfa yay., İstanbul 2014.
- Daş, Mustafa, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Selenge yay., İstanbul 2021.
- Dawson, Timothy (2010), “ The Monomachos Crown: Towards a Resolution ”. **BS**, 19, 183-193. (<http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.268>)
- De Amicis, Edmondo, **İstanbul**, çev. Akyavaş, Beynun, AKDITYK yay., Ankara 1993.
- Decker, Michael J., **Bizans Savaş Sanatı**, Türkçe terc. Büyükonat, A. Tunçer, Doruk yay., İstanbul 2016.
- Dédéyan, Gérard (der.), **Ermeni Halkının Tarihi**, çev. Çiltaş, Şule, Ayrıntı yay., İstanbul 2015.
- Delibalta, Yavuz, **Selçuklularda İstihbarat**, Yeditepe yay., İstanbul 2018.
- Delilbaşı, Melek (ed.), **İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlardaki İzleri**, İthaki yay., İstanbul 2013.

Delilbaşı, Melek, “ Osmanlı – Bizans İlişkileri ”, *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans’tan Osmanlı’ya Geçişin Anadolu ve Balkanlardaki İzleri*, (ed.) Delilbaşı, Melek, İthaki yay., İstanbul 2013, s. 23 – 43.

Demir, Necati, “ Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler ”, *Türkler* (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 1245 – 1255.

Demirci, Mustafa ve Kucur, Sadi S. ve Gözübenli, Beşir, “ İktâ ”, *DVİA*, c. 22, s. 43 – 52.

Demirkent, Işın, *Bizans Tarihi Yazıları- Makaleler – Bildiriler – İncelemeler* Dünya yay., İstanbul 2005.

Demirkent, Işın, “ Georgios Maniakes ”, *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*, Ek V, s. 295 – 297.

Demirkent, Işın, “ 1071 Malazgirt Savaşı’na Kadar Bizans’ın Askerî ve Siyasî Durumu ”, *İÜFTED*, sa: 33, İstanbul 1982, s. 141.

Demirkent, Işın, “ 1071 Malazgirt Savaşı’na Kadar Bizans’ın Askerî ve Siyasî Durumu ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 1 – 15.

Demirkent, Işın, “ Bizans ” *DVİA*, c. 6, İstanbul, s. 230-244.

Demirkent, Işın, “ Türk Yaşamının Bizans’a Etkilerinden Birkaç Örnek ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 73 – 81.

Demirkent, Işın, “ Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı) ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 175 – 196.

Demirkent, Işın, “ Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s. 47 – 62.

Demirkent, Işın, “ Bizans Kaynaklarına Göre IV. – XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler ”, *Bizans Tarihi Yazıları – Makaleler – Bildiriler – İncelemeler*, Dünya yay., İstanbul 2005, s.121 – 138.

Dennis, George T., “ İmparatorluk Övgüsü: Retorik ve Gerçeklik ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Maguire, Henry, çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 227 – 238.

Dennis, George T., “ A Rhetorician Practices Law: Michael Psellos ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 187 – 197.

Dennis, George T., (haz.), **Strategikon-Bizans Kültüründe Strateji Sanatı**, (çev.) Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul 2022.

Der Nersessian, Sirarpie, “ Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries ”, in **Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies**, Hussey, J. M.- Obolensky, D. – Runciman, S. (ed.), Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 427 – 431.

Die Byzantinischen Kleinchroniken, I – III, (CFHB, XII), (nşr.) Schreiner, Peter, Viyana 1975 – 1979.

Dickey, Eleanor, “ Klasik Bilim: Bizans Katkısı ”, **Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler**, (ed.) Kaldellis, Anthony ve Siniosoglou, Niketas, çev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021, s. 58 – 74.

Diehl, Charles, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Türkçe terc. Sezer, Selim, İnkılap yay., İstanbul 2018.

Dietrich, Richard C. (haz.), **Digenes Akrites -Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı**, TVYY, İstanbul 2009.

Dirimtekin, Feridun, “ Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer ”, **Malazgirt Armağanı**, TTK yay., Ankara 1993, s. 231 – 258.

Doğan, Sema (der.), **Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı I, Türk Tarih Kurumu’nda Yayımlanmış Çalışmaları**, TTK yay., Ankara 2015.

Doğan, Sema ve Fındık, Ebru Fatma (yay. haz.), **Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları, 1989-2009**, Homer Kitabevi yay., İstanbul 2018.

Dokdemir, Hayati ve Özbaş, Mehmet, “Bizans’ta Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış ”, **Proceedings Book of 5th Asia Pasific International Modern Sciences Congress**, (ed.) Ghil’ad Zuckermann, Iksad Global Publishing House, Australia, Sydney 2021, s. 206 – 212.

Dols, Michael W., **Mecnun: Ortaçağ İslam Toplumunda Deli**, çev. Didem Gamze Dinç, Pinhan yay., İstanbul 2013.

Dönmez, Belma, “Târîhu’l-Antâkî’nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi ”, **EÜSBE**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Cüneyt Kanat), İzmir 2019.

Dualı, Şir Muhammed, **Başlangıçtan Günümüze Rusya’da Din – Devlet İlişkileri**, İz yay., İstanbul 2014.

Ducellier, Alain, “ Bir Başkentin Yükselişi ve Gerileyişi ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 17-36.

Ducellier, Alain, “ Hükmeden Kent ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 37-53.

- Ducellier, Alain, “ Kültür Mahfazası mı, Kültür Potası mı? ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 215-235.
- Durak, Koray, “ Erken Ortaçağ’da Bizans – Yakındoğu İlişkileri: İki Dünya Arasında Seyahat Edenler ”, **Bizans Dönemi’nde Anadolu** (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (ev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY yay., İstanbul 2021, s. 444 – 451.
- Durak, Koray ve Necipoğlu, Nevra ve Uyar, Tolga (ed.), **Türkiye’de Bizans alışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler**, (ed.) Koray Durak ve Nevra Necipoğlu ve Tolga Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022.
- Durugönül, Serra, **Roma Devlet Kabartmalarında Propaganda Ve ‘Sanat’**, Bilgin Kültür Sanat yay., Ankara, 2021.
- Dürüşken, ığdem, **Roma’da Rhetorica Eğitimi**, Arkeoloji ve Sanay Yay., İstanbul 2001.
- Dvornik, Francis, **Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a**, ev. Aydın, Mehmet, TTK yay., X. Dizi-sa. 13, Ankara 1990.
- Ebersolt, Jean, **Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları**, ev. Arda, İlhan, Pera yay., İstanbul 1999.
- Eco, Umberto, **Ortaçağ Estetiğinde Sanat ve Güzellik**, ev. Atakay, Kemal, Can yay., İstanbul 2018.
- Economidis, Nicholaos, “ The History of Mount Athos During The Byzantine Age ”, **Catalogue Of The Exhibition: Treasures Of Mount Athos**, (ed.) Athanasios A. Karakatsanis, Holy Community Of Mount Athos, Thessaloniki 1997.
- Ekmekçi, Zahide, **Konstantine Porphyrogenitus’un De Administrando Imperio Adlı Eserinin evirisi ve Yorumlanması**, AÜSBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Ercan, Ayşe Beyza, “ The Byzantine Empire in the Kingdom of Georgia’s Foreign Policy in the 11th Century ”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2020, 6/11, s. 331 – 344.
- Erdemir, Hatice Palaz, **Roma’dan Doğu Roma’ya Değişim ve Dönüşüm**, izgi Kitabevi yay., İstanbul 2019.
- Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi yay., İstanbul 2000.
- Ergin, Ali şakir ve Durmuş, İsmail, “İbnü’l-Verdi, Zeynüddin”, **DVİA**, c. 21, s. 239-240.
- Erismann, Christophe, “ Bizans’ta Mantık ”, **Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler**, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou (ed.), ev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021, s. 269 – 288.

Eroğlu, Özkan, *İstanbul'da Bizans*, Tekhne yay., İstanbul 2017.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK yay., Ankara 2007.

Ertuğrul, Özkan, *Bizans Sanatına Giriş*, Anka Yay., İstanbul 1999.

Erünsal, İsmail E., *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, Timaş yay., İstanbul 2020.

Eser, Meryem Acara, “ Culturel Aspects of Power in The Byzantine Empire: The Court As Patron of Metal Art Objects ”, *The Byzantine Court: Source of Power and Culture*, Ödekan, Ayla ve Necipoğlu, Nevra ve Akyürek, Engin (ed.), Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, KUP, İstanbul 2013, s. 219 – 226.

Eser, Meryem Acara, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Litürjik) Eşyalar*, Bilgin Kültür Sanay Yay., Ankara 2020.

Eser, Meryem Acara, “ Bizans Maden Sanatı: Kutsal ve Din Dışı ”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 298 – 309.

Evans, Helen C. and Wixom, William D.(ed.), *The glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era,(843-1261)*, Published by The Metropolitan Museum of Art, New York 1997.

Eyice, Semavi, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, Yeditepe yay., İstanbul 2017.

Eyice, Semavi, “ İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray ”, *TAÇ* (Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını), Nisan 1987, sa. 5

Eyice, Semavi, “ Arap Camii ”, *DVİA*, c. 3, s. 326 - 327.

Eyice, Semavi, “ Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler ”, *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı, I, Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmış Çalışmaları*, (der.), Doğan, Sema, TTK yay., Ankara 2015, s. 159 – 194.

Eyice, Semavi, “ İstanbul'da Abbâsî Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı ”, *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı, I, Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmış Çalışmaları*, (der.) Doğan, Sema, TTK yay., Ankara 2015, s. 59 – 81

Eyice, Semavi, “ Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi ”, *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı I, Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmış Çalışmaları*, (der.) Doğan, Sema, TTK yay., Ankara 2015, s. 761.

Eymen Fuâd Seyyid, “ Fâtımîler ”, *DVİA*, c. 12, s. 228 – 237.

Fanti, Giulio, *Byzantine Coins Influenced by the Shroud of Christ*, Jenny Stanford Series on Christian Relics and Phenomena, Jenny Stanford Publishing Pte. Ltd., 2021, v. 3.

Farmer, David Hugh, “ Leo IX (1002 – 54) ”, *The Oxford Dictionary of Saints*, OUP, Oxford 1978, s. 243 – 244.

Featherstone, J. M., “ De Cerimoniis and The Great Palace ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 162 – 174.

Featherstone, Michael, “ Bizans’ta Saray ve Geçit Töreni ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 60 – 69.

Fidan, Ayşe Gül, (terc. ve notlar), *Zahîru’-d-Dîn Nîşâbü’rî, Selçuknâme*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Fine, John V. A., “ Basil II and the Decline of the Theme System ” *Studies on the Slavo – Byzantine and West- European Middle Ages*, SSBME (1988), v. I, s. 44 – 47.

Fine, John V. A., *The Early Medieval Balkans - A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, Michigan 1993.

Finlay, George, *History of the Byzantine Empire (716-1057)*, Edinburg 1853.

Foord, Edward, *The Byzantine Empire*, London 1911.

Foss, Clive, *Anadolu’daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II – Nikomedia*, çev. Ulugün, F. Yavuz, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yay., İzmit 2002.

Foss, Clive, “ Pilgrimage in Medieval Asia Minor ”, *DOP*, v. 56, (2002), s. 129 – 151.

France Auzépy, Marie, “ Konstantinopolis’in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya’nın Yeri ”, *Bizans – Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* (ed.) Pralong, Annie, çev. Kitapçı – Bayrı, Buket, Kitap yay., İstanbul 2011, s. 100 – 117

France Auzépy, Marie, “ İstanbul’un Hipodromu ”, *Bizans – Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* (ed.) Pralong, Annie, çev. Kitapçı – Bayrı, Buket, Kitap yay., İstanbul 2011, s. 49 – 70.

Frankopan, Peter, *İpek Yolu*, çev. Gülmen, Mengü, Pegasus yay., İstanbul 2018.

Freely, John, *Alaaddin’in Lambası – Yunan Bilimi İslam Dünyası Üzerinden Avrupa’ya Nasıl Ulaştı?*, çev. Üstüntaş, Nurşan, Şenocak yay., İzmir 2010.

Freely, John, *Anadolu’da Yunanlar*, çev. Güven, Gül Çağalı, Doğan Kitap yay., İstanbul 2011

Freely, John, *At Üstünde Fırtına Anadolu Selçukluları*, çev. Domaniç, Neşenur, Doğan Kitap yay., İstanbul 2012.

Freely, John – Çakmak, Ahmet S., *İstanbul'un Bizans Anıtları*, terc. Tanman, F. Gülru, YKY yay., İstanbul 2017.

Freely, John, *Türkiyenin Batı Kıyıları*, çev. Akalın, Lale, Doğan yay., İstanbul 2020.

Galante, Abraham, *Pakraduniler Veya Bir Ermeni – Yahudi Tarikatı*, Sunuş: Göknel, Ergun, Kanes yay., İstanbul 2021.

Garland, Lynda, *Byzantine Empresses Women and Power in Byzantium AD 527 – 1204*, Routledge London 1999.

Garsoian, Nina G., “ Abchasia ”, *ODB*, v.1, s. 3.

Garsoian, Nina G. ve Taylor, Alice, “ Ani ”, *ODB*, v.1, s. 98 – 99.

Garsoian, Nina G., “ Bagratids ”, *ODB*, v.1, s. 244.

Garsoian, Nina G. ve Brand, Charles M. ve Cutler, Anthony “ David of Tayk / Tao ”, *ODB*, v.1, s. 590

Garsoian, Nina G., “ Gagik II ”, *ODB*, v. 2, s. 814.

Geanakoplos, Deno J., “ Church and State In The Byzantine Empire: A Reconsideration of The Problem of Caesaropapism ”, *Church History*, v. 34, No.4 (1965), Cambridge University Press s. 381-403.

Genç, Süleyman, “ Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu - Abbâsî İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1082 – 1106.

Glykas, Mikhail: Bekker, Mikhail Glykas, *Βιβλος Χρονικη*, (Biblos Khroniki), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, (nşr.) Bekker, Immanuel, Bonn 1836.

Glykatzi – Arveler, Eleni, *Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi İdeolojisi (Η Πολιτική Ιδεολογία Της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας)*, Ekdoseis Psykhogios, Athena 1988.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Türkçe terc. Karatay, Osman, KaraM yay., Ankara 2002.

Golden, Peter B., “ Güney Rusya Bozkırlarının Halkları ”, *Erken İç Asya Tarihi*, (der.) Sinor, Denis, İletişim yay., İstanbul 2000.

Goldschmidt, Adolph, *German Illumination, II: Ottonian Period*, Published by Hacker Art Books, New York 1970.

Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, Vadi yay., İstanbul 2016.

Gökalp, Zeliha Demirel, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2009.

Gökbel, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken yay., İstanbul 2000.

Gökhan, İlyas, “ Ortaçağ’da Ermeniler ”, **1000. Yılında Türk - Ermeni İlişkileri**, (ed.) M. Sıtkı Bilgin ve Yıldız Deveci Bozkuş, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2019, s. 139 – 164.

Göksu, Erkan, “ Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi ”, **HSIJH**, v. 3/1, s. 289-300, 2011.

Grabar, André, **The Art of The Byzantine Empire**, New York 1967.

Grabar, Oleg, “ Ortak Nesneler Kültürü ”, **Bizans Saray Kültürü (829-1204)**, (ed.) Maguire, Henry, Türkçe terc., Günay, Müfit, YKY, Ankara 2016, s. 209 – 226.

Grabar, Oleg, “ Islamic Influence on Byzantine Art ”, **ODB**, v. 2, s. 1018 – 1019.

Graham, A. J., “ Greek Colonization ”, **CAH**, 3, s. 118-130.

Grant, Michael, **Roma’dan Bizans’a**, çev. İlkelen, Z. Zühre, Homer Kitabevi yay., İstanbul 2000.

Greenwood, T. W., “ Armenian Neighbours (600–1045) ”, **The Cambridge History Of The Byzantine Empire c. 500–1492**, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 333 - 364.

Gregory Abu’l-Farac, **Abu’l-Farac Tarihi**, terc. Doğrul, Ö.R., Abu’l-Farac Tarihi, 2 cild, Ankara 1945-1950 (T.T.K. yayınlarından, II. Seri, no:11).

Gregory, Timothy E., **Bizans Tarihi**, Türkçe terc. Esra Ermert, YKY yay., İstanbul 2007.

Grierson, Philip, **Byzantine Coins**, UCP (1982), Los Angeles.

Grierson, Philip ve Mango, Cyril ve Ševčenko, Ihor, “The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337 – 1042)”, **DOP**, v. 16, (1962), s. 1 – 63.

Grierson, Philip, “ Byzantine Gold Bullae, With A Catalogue of Those at Dumbarton Oaks ”, **Dumbarton Oaks Papers**, Washington 1966, sa. 20, s. 239 – 253.

Grierson, Philip, “ Bezan ”, **ODB**, v. 1, s. 287.

Grierson, Philip, “ Coins ”, **ODB**, v. 1, s. 478 – 479.

Grierson, Philip, “ Keration ”, **ODB**, v. 2, s. 1123 – 1124

Grierson, Philip, “ Nomisma ”, **ODB**, v. 2, s. 1490.

Grierson, Philip, “ Solidus ”, **ODB**, v. 3, s. 1924.

Grierson, Philip, “ Tetarteron ”, **ODB**, v. 3, s. 2026 – 2027.

Griffith, Sidney H., “ Gregory Abû’l-Faraj ”, **ODB**, V.2, s.878-879.

Grimal, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü-Yunan ve Roma*, Türkçe terc. Tamgüç, Sevgi, Sosyal yay., İstanbul 1997.

Gritchenko, Alexis, *İstanbul'da İki Yıl 1919 – 1921 – Bir Ressamın Günlüğü*, çev. Berktaş, Ali, YKY yay., İstanbul 2019.

Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*, Türkçe terc. Sosi Dolanoğlu, Aras yay., İstanbul 2005.

Guillelmus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*: William of Apulia, *The Deeds of Robert Guiscard*, trans. Graham A. Loud, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> (Erişim Tarihi: 05/06/2018).

Gumilov, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. Batur, Ahsen, Birleşik yay., İstanbul 1999; Гумилов, Л.Н., *Древние Тюрки*, Москва 1993.

Gumilev, L . N., *Eski Ruslar Ve Büyük Bozkır Halkları*, çev. Batur, D. Ahsen, Selenge yay., İstanbul 2006.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca – Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Şimşek, Lütfü, Kitap yay., İstanbul 2003.

Gutas, Dimitri ve Kaldellis, Anthony ve Long, Brian, “ Arap Dünyasıyla Entelektüel Alışverişler ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou (ed.), çev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021, s. 75 – 96.

Gutas, Dimitri ve Siniossoglou, Niketas, “ Felsefe ve ‘Bizans Felsefesi’ ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 227 – 252.

Gül, Kemal Vehbi, *Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılması*, Toker yay., Ankara 1971.

Gül, Muammer, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017.

Gümüş, Nebi, “ Selçuklu - Gürcü İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1183 – 1192.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs yay., İstanbul 1991.

Günay, Görkem, “ Bizans'ta Kaya Oyma Mimari Ve Kapadokya ”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2021, sa. 334, s. 40 – 45.

Günaydın, Törebey, *Bizans İmparatorluğu ve Balkanlar (976-1076)*, Post yay., İstanbul 2020.

Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdârî Bir Sistem: Thema Sistemi*, TTK yay., Ankara 2021.

Güneş, Cüneyt, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. Ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge yay., İstanbul 2021.

Ğandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi (M.S. 815 – 1515)*, çev. Fadıl Bedirhanoglu, Beşir Ant Yay., Ankara 2008.

Hacıgökmen, Mehmet Ali ve Kesik, Muharrem ve Solmaz, Sefer (ed.), *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2020.

Haldon, John, *Byzantium In The Seventh Century The transformation of a culture*, CUP, New York 1990.

Haldon, John, *Byzantine at War AD 600 – 1453*, Routledge London 2002.

Haldon, John, *The Byzantine Wars*, The History Press, Gloucestershire 2012.

Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, Türkçe terc., Özdamar, Ali, Alfa yay., İstanbul 2017.

Haldon, John, “ Social Élites, Wealth, And Power ”, *The Social History of Byzantium*, (ed.) Haldon, John, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009, s. 168 – 211.

Haldon, John (ed.), *The Social History of Byzantium*, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009.

Haldon, John, “ The Army and Military Logistics ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 47 – 60.

Haldon, John, “ Bizans Dönemi’nde Anadolu ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 16 – 35.

Hamdullah el- Müstevfî, *Tarîh-i Güzîde*, nşr. Edward G. Browne (E. J. W. Gibb Memorial Series, nr. XIV/1, Leyden-London 1910); Hamdullah el- Müstevfî, *Tarîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1339 (1960).

Harris, Jonathan, *The Lost World of Byzantium*, Yale University Press, New Haven and London 2016.

Harris, Jonathan, *Konstantinopolis - Bizans’ın Başkenti*, çev. Alkaç, Tevabil, Alfa yay., İstanbul 2020.

Harris, Jonathan, “Kurumsal Çerçeve: Saray, Okullar, Kilise ve Manastırlar”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 35 – 45.

Haskins, Charles Homer, *Üniversitelerin Doğuşu*, çev. Salim Korkmaz, AlBaraka Yay., İstanbul 2022.

- Haskins, Charles Homer, *On İkinci Yüzyıl Rönesansı*, çev. Bağış Alper Kovan ve Dorukhan Sacit Nar, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- Hatzaki, Myrto, *Beauty and The Male Body in Byzantium*, Palgrave Macmillan, Hampshire/ England 2009.
- Hauser, Arnold, *Sanatın Toplumsal Tarihi I*, çev. Şahin, Duygu, Kırmızı yay., İstanbul 2021.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Ökmen, Müntekim, Remzi Kitabevi yay., İstanbul 1983.
- Herrin, Judith, *The Surprising Life of a Medieval Empire*, Penguin Books, Suffolk 2008; Herrin, Judith, *Bizans- Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Türkçe terc. Kocabaşoğlu, Uygur, İletişim yay., İstanbul 2016.
- Head, Constance, *Imperial Byzantine Portraits*, Caratzas Brothers, New York 1982.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe terc. Karal, Enver Ziya, TTK yay., Ankara 2000.
- Hill, Barbara, *Bizans İmparatorluk Kadınları 1025 – 1204*, TVYY, İstanbul 2003.
- Hillenbrand, Carole, “ Marwānids ”, *EP*², c.VI, s. 626 - 627.
- Holo, Joshua, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, CUP, Cambridge 2009.
- Holmes, Catherine, “ Political Literacy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 137 – 148.
- Homerios, *The Iliad of Homer*, Books I – VI, With an Introduction and Notes, By Robert P. Keep, Boston 1897.
- Homerios, *İlyada: Homerios, İlyada*, Türkçe terc. Erhat, Azra ve Kadir, A., Can yay., İstanbul 2012.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, Türkçe terc., Işıltan, Fikret, İstanbul 1970.
- Honigmann, Ernst, “ Menbic ”, *İA*, c. 7, s. 704 – 708.
- Huart, Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev. Sezgin, Cemal, Tisa yay., Ankara (tarihsiz).
- Huizinga, Johan, *Homo Ludens- Oyunun Kültür İçindeki Yeri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Orhan Düz, Alfa yay., İstanbul 2020.
- Hussey, J. M., *The Byzantine World*, New York 1961.

Hussey, J. M. ve Obolensky, D. ve Runciman, S. (ed.), **Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies**, Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967.

Işın, Ekrem, “ Prof. Dr. Semavi Eyice ile Bizans Sanatı Üzerine Söyleşi ”, **Sanat Dünyamız – Bizans Özel Sayısı**, YKY yay., İstanbul 1998, sa. 69 – 70, s. 94 – 113.

Ivanov, Sergey A., **İstanbul’da Konstantinopolis’i Aramak**, çev. Yalın, Hazal, Kitap yay., İstanbul 2020.

Ivanov, Sergey A., “ Religious Missions ”, **The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492**, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 305 – 332.

İbnü’l -‘Adîm, **Zübdetü’l-Haleb min Târîhi Haleb**, (thk.) Halil Mansur, Beyrut 1996.

İbnü’l-Esîr: İzz ad-Dîn ibn al-Asîr, **al-Kâmil**, ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, nşr. Tornberg, C.J., 12 cild, Lugduni Batavorum 1851-1876. İbn el-Esîr, İslâm Tarihi, terc. Özaydın, A., c.IX., İstanbul 1987.

İbnü’l-Ezrak, **Târîhü’l-Fârikî ed-Devleti’l-Mervânîyye**, (thk.) Bedevî Abdullatif Avvad, Dârü’l-Kitâbi’l-Lübnanî, Beyrut 1974.

İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, terc. Şeşen, Ramazan, Yeditepe yay., İstanbul 2010.

İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ, **el-Bidâye ve’l-nihâye**, Mektebetü’l-Maarif, Beyrut; İbn Kesîr, **Büyük İslâm Tarihi**, Türkçe terc. Keskin, Mehmet, c. I-XIV, Çağrı yay., İstanbul 1994.

İbn Tağrıberdî, **en-Nücûmü’z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve’l-Kâhire**, (thk.) Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992.

İbnü’l-Verdî, **Selçuklular**, Türkçe terc. ve notlar Alican, Mustafa, Kronik Kitap yay., İstanbul 2017.

İnalcık, Halil, “ Timar ”, **DVİA**, c. 41, s. 168 – 173.

İplikçioğlu, Bülent, **Eskibati Tarihi I – Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, TTK yay., Ankara 1997.

James, Liz, “ Byzantium: a Very, Very Short Introduction ”, **A Companion to Byzantium**, (ed.) James, Liz, Blackwell Publishing, West Sussex 2010.

Jeffreys, Elizabeth M., “ Chronicles, Short ”, **ODB**, c. I, s. 447.

Jenkins, Romilly J. H., **Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071**, Toronto 1987.

Jenkins, Romilly J. H., “ The Hellenistic Origins of Byzantine Literature ”, *Dumbarton Oaks Papers*, 1963, v. 17, s. 37-52.

Jenkins, Romilly J. H., “ A Cross of The Patriarch Michael Cerularius ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1967, sa. 21, s. 235 – 240.

Jenkins, David, “ Michael Psellos ”, *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Kaldellis, Anthony ve Sınıssoglou, Niketas (ed.), CUP, United Kingdom 2017, Chapter 26, s. 447 – 461.

Johnson, Mark J., “ Apse ”, *ODB*, v. 1, s. 144.

Jolivet – Lévy, Catherine, “ İstanbul Ayasofyası’nda ve Ahtamar Kutsal Haç Kilisesi’nde Hükümdarın Varlığı ve Çeşitli Figürleri ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, Maguire, Henry (ed.), çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 353 – 387.

Jones, Michael R., “ Bizans İmparatorluğu’nda Kargo Gemileri ve Savaş Kadırgaları ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 134 – 143.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Özay, Mehmet, Kaknüs yay., İstanbul 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 2017.

Kafesoğlu, İbrahim, “ Selçuklular ”, *İA*, X, s. 353-416.

Kafesoğlu, İbrahim, “ Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti ”, *Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, BKMKY, İstanbul 1972.

Kafesoğlu, İbrahim, “ Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1001 – 1008.

Kalavrezou, Ioli, “ Irregular Marriages in the Eleventh Century and the Zoe and Constantine Mosaic in Hagia Sophia ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, (ed.) Laiou, Angeliki E. and Simon, Dieter, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 241 – 259.

Kaldellis, Anthony, “ The Corpus of Byzantine Historiography ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 211 – 222.

Kaldellis, Anthony, *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev. Türker, Deniz, Karakarga yay., İstanbul 2020.

Kaldellis, Anthony, “ Keroularios in 1054 ”, *Byzantium and The West – Perception and Reality (11 th – 15 th C.)*, Chrissis, Nikolaos G. and Kolia – Dermitzaki, Athina and Papageorgiou, Angeliki (ed.), by Routledge, New York 2019, s. 9 – 24.

Kaldellis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium 955 A. D. To The First Crusade*, OUP, Madison Avenue, New York 2017.

Kaldellis, Anthony ve Sınıssoglou, Niketas (ed.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, CUP, United Kingdom 2017.

Kaldellis, Anthony ve Siniosoglou, Niketas (ed.), *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, çev. Ertürk, Ercan, YKY yay., İstanbul 2021.

Kaldellis, Anthony, *Hellenism In Byzantium - The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, CUP, New York 2008.

Kaleli, Emrullah, “ Bizans İmparatorluğu’nda İpeğin Rolü ve Kullanımı ”, *KSBD*, İlkbahar 2019, c. 11, sa. 20, s. 217 – 235.

Kaleli, Emrullah, *Bizans Casusluk Ve İstihbarat Faaliyetleri*, Gece Kitaplığı yay., Ankara 2021.

Kalın, İbrahim, *İslâm ve Batı*, İSAM yay.,Ankara 2017.

Kalın, İbrahim, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm – Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İnsan yay., İstanbul 2017.

Kallek, Cengiz, “ Kafiz ”, *DVİA*, c. 24, s. 155 – 157.

Kallek, Cengiz, “ Kantar ”, *DVİA*, c. 24, s. 317 – 320.

Kalloschyan, Kevork, “ Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü ”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, Ankara 2014, sa. 60, s. 223 – 230.

Kamit, Maşide, *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî – Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467 / 1031 – 1075)*, Gece Akademi yay., Ankara 2018.

Kandemir, İsmail, *Ulu Mâbed Ayasofya*, İstanbul 2004. (yayınevi belirtilmemiş).

Kapaşahin, Muhittin, *Ağlebîler 800 – 909*, Yalın yay., İstanbul 2013.

Kaplan, Michel, “ Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi ”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Cheynet, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 242 – 276.

Kara, Samed, *Roma İmparatorluğu’nda İsyancı Lejyonlar*, Sakin Kitap yay., İzmir 2022.

Karaca, Sevtap Gölgesiz, “ XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış ” , *TİD*, c. XXVII, sa. 1, Temmuz 2012, s. 101-118.

Karakatsanis, Athanasios A. (ed.), *Catalogue Of The Exhibition: Treasures Of Mount Athos*, Holy Community Of Mount Athos, Thessaloniki 1997.

Karakök, Tunay, *Türkiye’de Bizans Tarihçiliği’nin Genel Durumu Ve Bir Bibliyografya Denemesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2010.

Karatay, Osman ve Gökdağ, Bilgehan A. (ed.), *Balkanlar El Kitabı Cilt 1: Tarih*, KaraM yay.- Vadi yay., Çorum/ Ankara 2006.

Karatay, Osman, “ Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası ”, *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69 – 108.

Karatay, Osman ve Acar, Serkan (ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kitabevi yay., İstanbul 2015.

Karatay, Osman, “ Macarlar ”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Karatay, Osman ve Acar, Serkan, Kitabevi yay., İstanbul 2015, s. 409 – 448.

Karatay, Osman, *İlk Oğuzlar – Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken yay., İstanbul 2017.

Karmaz, Ezgi, “ Mekânın Gündelik Yaşam İçinde Kurgulanışı: Özne – Mekân Etkileşim Süreci ”, *Mekânı Düşünmek / Felsefe, Politika, Mimarlık, Sinema*, (ed.) Deniz Yıldırım, Nika yay., Ankara 2021.

Karpov, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yay., İstanbul 2016.

Karpozilos, Apostolos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί Και Χρονογράφοι*, Τομος Α, Ekdoseis Kanaki, Atina 1997.

Kaşgarlı, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbî Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.

Kaya, Mahmut ve Turabi, Ahmet Hamdi, “ Kindî, Ya’küb b. İshak ”, *DVİA*, c. 26, s. 41 – 59.

Kaya, Abdullah, “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme ”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, sa:59, s. 211-232.

Kayapınar, Levent, “ Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye’deki Durum”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, TTK yay., Ankara 2011, s. 141-205.

Kayhan, Hüseyin, “ Selçuklu - Fâtımî Halifeliği İlişkileri ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1231 – 1240.

Kaymaz, Nejat, “ Malazgirt Savaşı ile Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesine Dair ”, *Malazgirt Armağanı*, TTK yay., Ankara 1993, s. 259 – 268.

Kazhdan, Alexander ve Franklin, Simon, *Studies on Byzantine Literature of The Eleventh & Twelfth Centuries*, CUP, NewYork 1984.

Kazhdan, Alexander ve Epstein, Ann Wharton, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, London 1985.

Kazhdan, A., “ Rus – Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries” , *HUS*, v. 12/13, s. 414 – 429.

Kazhdan, A., “ Archon ”, *ODB*, v.1, s. 160.

Kazhdan, A., “ Arcruni ”, *ODB*, v.1, s. 161.

Kazhdan, A., “ Asekretis ”, *ODB*, v. 1, s. 204.

Kazhdan, A., “ Attaleiates Michael ” *ODB*, V.1, s.229.

Kazhdan, A., “ Bryennios Nikephoros ” *ODB*, V.1, s.331.

Kazhdan, A., “ Domestikos Ton Scholon ”, *ODB*, V.1, s. 647 - 648.

Kazhdan, A., “ Doux ”, *ODB*, V.1, s. 659.

Kazhdan, A., “ Eparch ”, *ODB*, v. 1, s. 704.

Kazhdan, A. ve Macrides, R. J., “ Epi Ton Kriseon ”, *ODB*, v. 1, s. 724 – 725.

Kazhdan, A., “ Hetaireiarches ”, *ODB*, V.2, s. 925 - 926.

Kazhdan, A., “ Hypatos Ton Philosophon ”, *ODB*, v. 2, s. 964.

Kazhdan, A. “ John Italos ”, *ODB*, v.2, s. 1059 – 1060.

Kazhdan, A., “ Katepano ”, *ODB*, V.2, s. 1115 – 1116.

Kazhdan, A., “ Komnene Anna ”, *ODB*, V.2, s.1142.

Kazhdan, A., “ Koubikoularios ”, *ODB*, v. 2, s. 1154.

Kazhdan, A., “ Kouropalates ”, *ODB*, V.2, s. 1157.

Kazhdan, A., “ Psellos Michael ” *ODB*, V.3, s.1753-1754.

Kazhdan, A. ve Magdalino, P., “ Sakellarios ”, *ODB*, v.3, s. 1828 – 1829.

Kazhdan, A. ve Magdalino, P., “ Sakellion ”, *ODB*, v.3, s. 1829 – 1830.

Kazhdan, A., “ Magistros ”, *ODB*, V.2, s. 1267.

Kazhdan, A., “ Megas Domestikos ”, *ODB*, V.2, s. 1329 - 1330.

Kazhdan, A., “ Mesazon ” *ODB*, V.2, s. 1346.

Kazhdan, A., “ Michael I Keroularios ”, *ODB*, v. 2, s. 1361.

Kazhdan, A., “ Monomachos ”, *ODB*, V.2, s.1398.

- Kazhdan, A., “Nobelissimos”, **ODB**, V.3, s. 1489 - 1490.
- Kazhdan, A., “Nomophylaks”, **ODB**, v.3, s. 1491 – 1492.
- Kazhdan, A., “Normans”, **ODB**, V.3, s. 1493 – 11.
- Kazhdan, A., “Orphanotrophos” **ODB**, v.3, s. 1537 – 1538.
- Kazhdan, A., “Parakoimomenos”, **ODB**, V.3, s.1584.
- Kazhdan, A., “Patrikios”, **ODB**, v. III, s. 1600.
- Kazhdan, A., “Pronoetes”, **ODB**, v. 3, s. 1733.
- Kazhdan, A. ve Podskalsky, Gerhard, “Pronoia” (*Theological Meaning*), **ODB**, v. 3, s. 1733 – 1734.
- Kazhdan, A. ve Cutler, Anthony, “Protospatharios”, **ODB**, v.3, s. 1748.
- Kazhdan, A., “Rhaiktor”, **ODB**, v. III, s. 1787 – 1788.
- Kazhdan, A., “Sebastos”, **ODB**, V.3, s. 1862 - 1863.
- Kazhdan, A., “Skleraina”, **ODB**, v.3, s. 1911.
- Kazhdan, A., “Skylitzes John” **ODB**, V.3, s.1914.
- Kazhdan, A., “Souda”, **ODB**, v.3, s. 1930 – 1931.
- Kazhdan, A., “Strategos”, **ODB**, V.3, s. 1964.
- Kazhdan, A. ve McGeer, Eric, “Stratiotes”, **ODB**, V.3, s. 1965 – 1966.
- Kazhdan, A., “Tagma”, **ODB**, v. 3, s. 2007.
- Kazhdan, A., “Theme”, **ODB**, v. 3, s. 2034 – 2035.
- Kazhdan, A., “Vestarches”, **ODB**, v. 3, s. 2162.
- Kazhdan, A. ve Brand, Charles M., “Zoe” **ODB**, v.3, s. 2228.
- Kazhdan, A., “Zonaras Ioannes” **ODB**, V.3, s. 2229.
- Kazhdan, A., “Once More About The ‘Alleged’ Russo – Byzantine Treaty (ca. 1047) And The Pecheneg Crossing of The Danube”, **JÖB**, 26, 1977, s. 65 – 77.
- Kazhdan, A.,- Litavrin, G. G. –Udaltsova, Z. V., “Отношения Древней Руси и Византии в XI – первой половине XIII в. ”, in **Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies**, (ed.) Hussey, J.M.,- Obolensky, D. – Runciman, S., Oxford, London 1966, s. 69 – 91.

Kazhdan, A., “ Some Observations on the Byzantine Consept of Law: Three Authors of the Ninth through the Twelfth Centuries ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 199 – 216.

Kazhdan, A., ve McCormick, Michael, “ Bizans Sarayı’nın Sosyal Dünyası ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, Maguire, Henry (ed.), çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 269 – 304.

Kedrenos: Georgios Kedrenos, (*Synopsis Historiarum*), *Ioannis Scylitzae opera I-II*, CSHB, (nşr. ve terc) Bekker, I., II. cilt, Bonn 1838 – 1839.

Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951 – 1199) Ortaçağ’da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2016.

Keleş, Nevzat, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Asayiş*, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2022.

Kemirtlek, Ferda Barut, *Bizans Sanatı’nda Büyük Bayramlar*, Kriter yay., İstanbul 2021.

Kerovpyan, Keğam, Հայերէն Բառգիրք (Ermenice Sözlük), Aras yay., İstanbul 2011.

Keskin, Esra, *Küçük Asya’da Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi Taş Eserleri*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2015.

Khondrídou, Stavroúla, *O Konstantinos Th' Monomakhos Kai I Epokhi Tou* (Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομαχος Και Η Εποχη Του (Ενδεκατος Αιωνας Μ. Χ.) (Endekatos Aionas M. Kh.), Irodotos 2002.

Kılıç, Arslan, “Georgios Maniakes: Bir İsyanının Hayatı ve Bizans Tarih Yazımındaki Yeri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, c. III, Sa. 2, 2020, s. 383 - 390.

Kılıç, Şahin (çev.), *Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora)*, İthaki yay., İstanbul 2013.

Kılıçbay, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, İmge yay., Ankara 2000.

Kiefer, Katherine M. ve Loerke, William, “ Katholikon ”, *ODB*, v. 2, s. 1116.

Kiel, Machiel, “ Yanbolu ”, *DVIA*, c. 43, s. 312-315.

Kihtir, Tuğrul, *Anadolu’da Bizans, Haçlılar, Selçuklular*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2017.

Kingston, Daniel Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, çev. Mehmet Moralı, Alfa yay., İstanbul 2014.

Kiss, Etele, “ The State of Researches on the Monomachos Crown and Some Further Thoughts ”, *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843 – 1261)*, (ed.), Olenka Z. Pevny, New York 2000, s. 60 – 83.

Kitromilides, Paschalis M., “ Erken Modern Siyaset Düşüncesinde Bizans Mirası ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 344 – 360.

Kitzinger, Ernst, “ The Byzantine Contribution to Western Art of The Twelfth and Thirteenth Centuries ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1966, sa. 20, s. 27 – 47.

Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik (1055 – 1194)*, çev. Baş, Mehmet Fatih – Tarıfci, Sinan, Kronik yay., İstanbul 2019.

Kleinbauer, W. Eugene ve White, Antony ve Matthews, Henry (ed.), *Ayasofya*, çev. Cingi, Handan, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2004.

Koçak, Fatma ve Özkan, Murat, “ Bizans’tan Ruslara Miras: Hristiyanlık ”, *JISR*, Nisan 2015, c.8, sa. 37, s. 376 – 383.

Koder, Johannes, “ Bizans Anadolu’sunun Coğrafyası ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 4 – 13.

Koehler, Wilhelm, “ Byzantine Art in the West ”, *Dumbarton Oaks Papers, I*, Washington 1941, s. 61 – 87.

Kolbaba, Tia, “ The Virtues and Faults of The Latin Christians ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 114 – 130.

Komnene, Anna: Annae Comnenae, *Aleksiad*, CSHB, (nşr.) B.G. Niebuhrii, v. I-II, Bonnae 1839 – 1878; İngilizce terc. Sewter, E.R.A., *The Alexiad of Anna Comnena*, London 1969.; Türkçe terc. Umar, B., *Anna Comnena, Alexiad*, İnkılâp yay., İstanbul 1996.

Kontogiannis, Nikos D., “ Bizans Anadolu’sunda Savunma ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 50 – 57.

Korobeinikov, D. A., “ Raiders And Neighbours: The Turks (1040–1304 ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 692 – 727.

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken yay., İstanbul 1981.

Köprülü, M. Fuad, *Türkiye Tarihi – Anadolu İstilâsına Kadar Türkler*, (yay. haz.) Palabıyık, M. Hanefi, Akçağ yay., Ankara 2005.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I**, TTK yay., Ankara 1993.

Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK yay., Ankara 1993.

Köymen, M. Altay, “ Selçuklu Devri Araştırmaları, I ”, **Belleten**, XVII/68, (1953), s.569.

Köymen, M. Altay, “ Tuğrul Bey ”, **İA**, C.12/2, s.26.

Krallis, Dimitris, **Serving Byzantium’s Emperors: The Courtly Life and Career of Michael Attaleiates**, Springer Nature, Switzerland 2019.

Krallis, Dimitris, “ Siyasi Tartışma Konusu Olarak Tarih Yazıcılığı ”, **Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler**, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 327 – 343.

Krumova, Teodora, “ Pecheneg Chieftains In The Byzantine Administration In The Theme Of Paristrion In The Eleventh Century ”, **Annual Of Medieval Studies at Central European University**, Budapest 2005, v. 11, 2005, s. 207 - 221.

Kunselman, David E., **Arab-Byzantine War, 629-644 AD**, Fort Leavenworth, Kansas 2007.

Kur’ân- ı Kerîm Meâli, (haz.) Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **DİB** yay., Ankara 2011.

Kurat, Akdes Nimet, **IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri**, AÜDTCF yay., Ankara 1972.

Kurat, Akdes Nimet, **Peçenekler**, Yayına hazırlayan Ahsen Batur, TTK yay., Ankara 2016.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, TTK yay, Ankara 1987.

Kurat, Akdes Nimet, “ Peçenekler ”, **İA**, c. IX, s. 535-543.

Küçükdağ, Yusuf – Arabacı, Caner, **Selçuklular ve Konya**, Mikro yay., Konya 1999.

Küçüksipahioğlu, Birsell, **Haçlılar ve İstanbul (1096 – 1261)**, Pozitif yay., İstanbul 2021.

Küçüksipahioğlu, Birsell ve Avcı, Casim (ed.), **Akademik Bakışla Haçlılar – Prof. Dr. İşin Demirkent’in Vefatının 15. Yılı Anısına**, Demirkent Eğitim ve Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2021.

Külzer, Andreas, “ Bizans Dönemi’nde Anadolu’da Hac Trafiği ”, **Bizans Dönemi’nde Anadolu** (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY yay., İstanbul 2021, s. 178 – 185.

Kürkçüoğlu, Erol, “Başlangıcından Malazgirt Savaşı’na Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. IV, s. 1156 - 1170.

Laiou, Angeliki E. and Simon, Dieter (ed.), *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992.

Laiou, Angeliki E., “ Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 151 – 185.

Laiou, Angeliki E. (ed.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century, I, II, III*, DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002.

Laiou, Angeliki ve Morrison, Cécile, *Bizans Ekonomisi*, çev. Bayram, Bahattin, Runik Kitap, İstanbul 2020.

Laiou, Angeliki, “ Arzu, Aşk ve Delilik: Bizanslıların Gözüyle Cinsel İlişkiler ”, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, (ed.) Ciliz, Serra, YKY yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 179 – 208.

Laiou, Angeliki, “ İmperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes ”, *DOP* 46,1992, s. 165-176.

Lankila, Tuomo, “ Bizans’ın Yeni Platonculuğa Yaklaşımı ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 255 – 266.

Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

Laudan, Rachel, *İmparatorluklar ve Mutfaklar: Dünya Tarihinde Pişirme*, çev. Ramazan Kılınç, Monografi Yay., İstanbul 2022.

Lauxtermann, Marc D., “ The Intertwined Lives of Michael Psellos and John Mauropous” *The Letters of Psellos*, (ed.) Michael Jeffreys, OUP, United Kingdom 2017, Chapter 5, p. 89 – 127.

Lauritzen, Frederick, “ Achilles at the Battle of Ostrovo George Maniakes and the Reception of the İlliad ”, *BS*, LXXII, 2014, s.173-174.

Lauritzen, Frederick, “ Between the Past and the East - Symeon Seth’s Nutritional Advice for Michael VII Doukas ”, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans’ta Şifa Sanatı*, (ed.) Brigitte Pitarakis, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2015, s. 125 - 133.

Le Goff, Jacques, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?*, çev. Berkday, Ali, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2016.

Le Goff, Jacques, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Binder, Timuçin, Literatür yay., İstanbul 2008.

Le Goff, Jacques, *Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri*, çev. Adanır, Oğuz, Doğu Batı yay., Ankara 2018.

Lee Wolff, Robert, “ The `Second Bulgarian Empire.' Its Origin and History to 1204 ”, *Speculum*, v. 24, No. 2 (1949), s. 167-206.

Lemerle, Paul, *Bizans Tarihi*, Türkçe terc. Üstün, Galip, İstanbul 2016.

Lewis, Martin W. ve Wigen, Karen E., *Kıtalar Miti: Meta Coğrafyanın Eleştirisi*, çev. Emre Dikici, Monografi yay., İstanbul 2021.

Levtchenko, M.V., *Bizans Tarihi*, Türkçe terc., Selen, Maide, Özne yay., İstanbul 1999.

Leyser, Karl, “The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships”, *Relations Between East and West in the Middle Ages*, (ed.) Derek Baker, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1973, s. 29 - 63.

Libéra, Alain (de), *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yay., İstanbul 2005.

Lindner, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Günay, Müfit, İmge yay., Ankara 2020.

Litavrin, G. G. (ed.) *Vizantiyskaya Biblioteka*, Sankt Peterburg, 2001.

Littlewood, Antony ve Maguire, Henry ve Bulmahn, Joachim Wolschke (ed.), *Byzantine Garden Culture*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2002.

Littlewood, Antony R., “Saray Bahçeleri”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Maguire, Henry, çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017.

Livanos, Christopher, “ Monotheists, Dualists and Pagans”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 103 – 113.

Livanos, Christopher, “ Trends and Developments in The Byzantine Poetic Tradition ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 200 – 210.

Lokin, J. H. A., “ The Significance of Law and Legislation in the Law Books of the Ninth to Eleventh Centuries ”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 71 – 91.

Lowden, John, “ İkona mı, Put mu ? İkonakırcılık Tartışması ”, *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., çev. Salman, Yurdanur, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 207 – 265.

Luttwak, Edward N., *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, Türkçe terc. Tuzcu, M. Efe, Epsilon yay., İstanbul 2012.

Lygo, Kevin, *The Emperors of Byzantium*, Thames&Hudson Ltd, London 2022.

Lyubarsky, Y. N., *Mikhail Psell: Lichnost' i Tvorchestvo* (Mikhail Psellos: Kişilik ve Yaratıcılık / Михаил Пселл: Личность И Творчество), *Vizantiyskaya Biblioteka*, (ed.) G. G. Litavrin, Sankt Peterburg, 2001.

Macrides, Ruth, “ Bizans Döneminde Konstantinopolis İçkalesi ”, *Türkiye’de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, (ed.) Redford, Scott ve Ergin, Nina, çev. Dikici, A. Ezgi, KÜY, İstanbul 2016, s. 311 – 340.

Magdalino, Paul, “Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries”, *Proceedings of the Symposium on Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (ed.) Angeliki E. Laiou, and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, May 1 – 3, Washington DC 1992, s. 93 – 115.

Magdalino, Paul, “The Medieval Empire (780 – 1204)”, *The Oxford History of Byzantium*, (ed.) Cyril Mango, Oxford University Press, New York 2002, s. 169 – 208.

Magdalino, Paul (ed.), *Byzantium in the Year 1000*, (The Medieval Mediterranean; v. 45), Boston 2003.

Magdalino, Paul, *Ortaçağ’da İstanbul- Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis’in Kentsel Gelişimi*, KÜY yay., İstanbul 2017.

Maguire, Henry ve Ousterhout, Robert, *Konstantinopolis: Şehrin Dokusu, Dumbarton Oaks Seminerleri*, terc. Yalın, Hazal, Alfa yay., İstanbul 2016.

Maguire, Henry, “20. Yüzyılın İkinci Yarısında Bizans Sanat Tarihi”, *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., çev. Salman, Yurdanur, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 27 – 43.

Maguire, Henry, “ Unofficial Art and The Resistance to Orthodoxy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 320 – 333.

Maguire, Henry, *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, Türkçe terc., Günay, Müfit, YKY, Ankara 2016.

Maguire, Henry, “ Göksel Saray ”, *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, (der.) Maguire, Henry, Türkçe terc., Günay, Müfit, YKY, Ankara 2016, s. 389 – 416.

Mahmud, Rami, *Fâtımîler döneminde Siyasî ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelamî Açıdan İsmâîlî İnanç Sistemi*, Post yay., İstanbul 2020.

Majeska, George P., “ Ayasofya Kilisesi’nde İmparatorluk Ritüeli ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Maguire, Henry, çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 13 – 26.

Malaterra, Geoffrey, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. By Wolf, Kenneth Baxter, Michigan 2005.

Maliaras, Nikos, “ Orta ve Geç Bizans Dönemlerinde İmparatorların Törenselle ve Askerî Müzikleri ile Müzik Aletleri ”, *Bizans’ın Sesi: Bizans Müzik Aletleri*, (ed.) Antonios Bottonakis ve Merve Özkılıç, çev. Neyire Kar, KÜ Yay., İstanbul 2022, s. 45 – 61.

Mango, Cyril, *Bizans Mimarisi*, çev. Kadiroğlu, Mine, Ankara 2006.

Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Güven, Gül Çağalı, YKY yay., İstanbul 2011.

Mango, Cyril, “ Egnatia, Via ”, *ODB*, v. 1, s. 679.

Mango, Cyril, “ Great Palace ”, *ODB*, v. 1, s. 869 – 870.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK yay., Ankara 1999.

Marinis, Vasileios, “ Defining Liturgical Space ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 284 – 302.

Martin, Inmaculada Pérez, “ Bizans Kitapları ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 46 – 57.

Martin, Thomas R., *Antik Roma – Romulus’tan Iustinianus’a*, çev. Samet Özgüler, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2022.

Mavrogordato, John, *Digenes Akrites*, Edited with an introduction, translation and commentary, Clarendon Press, Oxford, 1956.

McCormick, Michael, “ Gaufredus Malaterra ”, *ODB*, V. 2, s. 824-825.

McCormick, Michael, “ William of Apulia ”, *ODB*, v. 3, s. 2197.

McGeer, Eric, “ Greek Fire ”, *ODB*, V. 2, s. 873.

McCormick, Michael, “ Porphyrogennetos ”, *ODB*, v. 3, s. 1701.

Mecit, Songül, *Anadolu Selçukluları – Bir Hanedanın Evrimi*, çev. Akpınar, Özkan, İletişim yay., İstanbul 2017.

Mercangöz, Zeynep, “ Türkiye’deki Bizans Sanatı Tarihinin Bir Çınarı: Hocam Prof. Dr. Yıldız Ötüken ”, *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı*, Ankara 2019, s. 311 – 319.

Merçil, Erdoğan, “ Selçuknâme ”, *DVİA*, c. 36, s. 397-398.

Merçil, Erdoğan, “ Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 597 - 633.

Merçil, Erdoğan, *Ahmed B. Mahmud’un Selçuknâmesi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1969.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.

Merçil, Erdoğan ve Sevim, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK yay., Ankara 1995.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular – Makaleler*, Bilge Kültür Sanay yay., İstanbul 2011.

Merçil, Erdoğan, “ Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye’deki Kaynak ve Araştırmalar ”, *Selçuklular – Makaleler*, (haz.) Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanay yay., İstanbul 2011, s. 33 – 48.

Merçil, Erdoğan (yay. haz.), *Alp Arslan ve Malazgirt*, İBB yay., İstanbul 2014.

Merçil, Erdoğan, “ Büveyhîler ”, *DVİA*, c. 6, s. 496 – 500.

Merçil, Erdoğan, “ Mirdâsîler ”, *DVİA*, c. 30, s. 149 – 151.

Metin, Tülay, *Selçuklu Çağında Yaşamak – Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik yay., İstanbul 2020.

Mevdûdî, Mevlânâ Seyyid Ebu’l-A’lâ, *Selçuklular Tarihi I*, Urduca’dan terc. Genceli, Ali, Hilâl yay., Ankara 1971.

Meyendorff, John, “ From Byzantium to Russia: Religious and Cultural Legacy ”, *Studies on the Slavo – Byzantine and West- European Middle Ages*, SSBME (1988), v. I, s. 105 – 114.

Meyendorff, John, “ Schism ”, *ODB*, V. 3, s. 1850 – 1851.

Millingen, Alexander Van, *Byzantine Constantinople – The Walls of The City and Adjoining Historical Sites*, London 1899.

Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ fî sîreti’l-enbiyâ ve’l-mülûk ve’l-hulefâ* (tabaka-i Selçûkiyye), terc. ve notlar Göksu, Erkan, TTK yay., Ankara 2015.

Mneymneh, Hassan, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Mongait, Alexandr Lvovich, *Archaeology in the U.S.S.R.*, translated and adapted by M. W. Thompson, Pelican Books, London 1961.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; II: Sprachreste der Türkvölkerin der Byzantinischen Quellen*. Berlin 1958.

Moravcsik, Gyula, *Byzantium and the Magyars*, trans. Samuel E. Rosenbaum, Akademiai Kiado, Budapest 1970.

Moreno, Martino Mario “ Sicilya’da Müslümanlar ”, çev. Abdulhalik Bakır ve Aydın Çelik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (ed.) Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yay., Ankara 2008, s. 675 – 737.

Morgan, Giles, *Bizans'ın Kısa Tarihi*, çev. Babaoğlu, Eylem Çağdaş, Kalkedon yay., İstanbul 2010.

Morris, Marc, *The Norman Conquest*, Windmill Books, London 2013.

Morrison, Cécile, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-642*, çev. Bilge Aslı, Ayrıntı yay., İstanbul 2014.

Morrison, Cécile, “ Byzantine Money: Its Production and Circulation ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century, I, II, III*, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, v. III, p. 909 – 966.

Morrison, Cécile, “ Para, Finans ve Ticaret ”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, (ed.) Cheynet, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı yay., İstanbul 2018, s. 277 – 297.

Morrisson, Cécile, “ Money, Coins and The Economy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 34 – 46.

Morrisson, Cécile, “ Anadolu’da Üretim ve Ticaret ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 82 – 101.

Mouriki, Doula, *Sakız Nea Moni’sinin Mozaikleri I – II (Ta Ψηφιδωτα Της Νεας Μονης Χιου I – II)* Εκδοση Εμπορικης Τραπεζης Της Ελλάδος, Αθηνά 1985.

Margaret Mullett, “ The Classical Tradition in the Byzantine Letter ”, *Byzantium and the Classical Tradition*, (ed.) Margaret Mullett, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979, Centre for Byzantine Studies University of Birmingham, Birmingham 1981, s. 75 – 93.

Mutafçıyev, Petır, *Bulgarlara ve Bizans’a Dair Bir Kitap*, çev. Taş, Aziz Nazmi Şakir, Janet 45 yay., 2006.

Müller – Wiener, Wolfgang, *Bizans’tan Osmanlı’ya İstanbul Limanı*, çev. Özbek, Erol, TVYY, İstanbul 1998.

Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu’-d-düvel*, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, yay. Öngül, Ali, Akademi Kitabevi yay., İzmir 2000.

Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, yay. haz. İlhan Aslan, Post yay., İstanbul 2017.

Namık, Hüseyin, *Peçenekler*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Necipoğlu, Nevra, “ Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar) ”, Türkçe terc. Doğan, Mehmet H., *Cogito-Selçuklular Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 2001, sa. 29, s. 74-91.

Necipoğlu, Nevra, “ *Türkiye’de Bizans Tarihçiliğinin Dünü, Bugünü ve Sorunları* ”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2003, sa. 112, s. 72-77.

Nersessian, Sirarpie der, “ The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the ‘Royal Historian’ ”, **Dumbarton Oaks Papers**, v. 13, (1959), s. 143 – 168.

Neveux, François, **The Normans**, Translation by Howard Curtis, Running Press Book Publishers, London 2008.

Neville, Leonora, “ Strong Women and Their Husbands in Byzantine Historiography ”, **The Byzantine World**, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 72 – 82.

Neville, Leonora, **Guide To Byzantine Historical Writing**, CUP, Cambridge 2018.

Nicol, Donald M., **Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel ilişkiler Üzerine Bir Araştırma**, çev. Güven, Gül Çağalı, Sabancı Üniversitesi yay. İstanbul 2000.

Nicolle, David ve Angus McBride, **The Normans**, (Elite Series 9) London 1995.

Niewöhner, Philipp, “ Aziz Nikolaos’un Mezarı ”, **Bizans Dönemi’nde Anadolu** (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Deniz Sever Georgousakis, YKY yay., İstanbul 2021, s. 188 – 203.

Nikolaou, Theodor, “ Grundlegende Gedanken Über Die Byzantinische Philosophie ”, **Byzantina**, Annual Review of The Center for Byzantine Studies of The School of Philosophy, (ed.) I.E. Karayannopoulos ve G. Apostolakis, University of Thessaloniki, Thessaloniki 1977, c. 9, s. 167 – 186.

Norwich, John Julius, **Bizans, II**, Türkçe terc. Riegel, Selen Hırçın, Kabalcı yay., İstanbul 2013.

Norwich, John Julius, **The Normans in the South 1016 – 1130**, Faber & Faber, London 2018.

Nöldeke, Theodor, “ Barhebraeus ”, **Doğu Tarihi Üzerine Oryantalist Denemeler** ”, çev. İsmet Celal Öztürk, Yay Kitap yay., İstanbul 2022, s. 237 – 255.

Obolensky, Dimitri, **The Byzantine Commonwealth-Eastern Europe 500 – 1453**, Phoenix Press, London 2000.

Ocak, Ahmet, **Selçukluların Dinî Siyaseti 1040 – 1092**, kronik Kitap yay., İstanbul 2022.

O’Connel, Monique ve Dursteler, Eric R., **Akdeniz Medeniyetleri**, çev. Leblebicioğlu, Bozkurt, Say yay., İstanbul 2019.

Odahl, Charles Matson, **Constantine and The Christian Empire** , New York 2004.

Oikonomides, Nikolas, “ Uçsuz Bucaksız Bir Atölye: Zanaatkârlar ve Tüccarlar ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 105-133.

Oikonomides, Nicolas, “ Bizans Sarayında Unvan ve Gelir ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, Maguire, Henry (ed.), çev. Günay, Müfit, YKY yay., İstanbul 2017, s. 305 – 323.

Oikonomides, Nicolas, “ The role of the Byzantine State in the Economy ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century ,I, II, III*, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, v. III, p. 973 – 1058.

Oikonomides, Nicolas, “ Writing Materials, Documents, and Books ”, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century ,I, II, III*, Laiou, Angeliki E. (ed.), DOS, XXXIX, Washington D.C. 2002, v. III, s. 589 – 592.

Oman, C.W.C., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Duru, Ekin, Say yay., İstanbul 2019.

Oman, C.W.C., *Ok, Balta ve Mancınık Ortaçağ'da Savaş Sanatı 378-1515*, Türkçe terc. Alogan, İsmail Yavuz, Kitap yay., İstanbul 2013.

O'meara, Dominic, “ Byzantion'da Bilimsel Anlayışlar ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 175 – 189.

Orcasberro, Sophie, “ Mozağin Kısa Bir Tarihi ”, *Sanat Dünyamız – Bizans Özel Sayısı*, çev. Gökteke, Elif, YKY yay., İstanbul 1998, sa. 69 – 70, s. 149 – 154.

O'Shea, Stephen, *İnanç Denizi – Ortaçağ Akdenizinde İslâm Ve Hristiyanlık*, çev. Demircioğlu, Egemen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2011.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe Terc. Işıltan, Fikret, TTK yay., Ankara 2015.

Ostrogorsky, Georg, “ Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni ”, Türkçe terc. Arıkan, Özden, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 51-67.

Ousterhout, Robert, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, çev., Yavuz, Fügen, KÜY, İstanbul 2016.

Ousterhout, Robert, *Bizans Toplumunu Görünür Kılmak- Kapadokya'da Sanat, Maddî Kültür ve Yerleşim*, çev. Adam, Yiğit, KÜ GABAM yay., İstanbul 2019.

Ousterhout, Robert, “ Bizans Konstantinopolisi'nde Kutsal Mekânın Oluşumu ve Anlamı”, *Kutsal Mekânlar ve Kentsel Ağlar*, (ed.) Uğurlu, A. Hilâl ve Yalman, Suzan, 11. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, çev. Cezar, Barış – Gültekin Çatak, Hilal, ANAMED yay., İstanbul 2019, s. 89 – 104.

Ödekan, Ayla ve Necipoğlu, Nevra ve Akyürek, Engin (ed.), *The Byzantine Court: Source of Power and Culture*, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, KUP, İstanbul 2013.

Önder, Mehmet, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Eser Koleksiyonu Grek, Roma ve Bizans Sikkeleri*, EÜEF yay., İzmir 2016.

Öney, Gönül, “ Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal ”, *Malazgirt Armağanı*, TTK yay., Ankara 1993.

Öngül, Ali, *Büyük Selçuklular*, Çamlıca yay., İstanbul 2016.

Ötüken, S. Yıldız, “ Konstantin IX.-"Soliman," "Einzelkämpfer," "Siegesbringer"-und die "Unbesiegbare" Theotokos ”, *Byzantine Constantinople: monuments, topography and everyday life*, (The Medieval Mediterranean; v. 33), (ed.) Necipoglu, Nevra, Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001.

Ötüken, S. Yıldız, “ Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Güneydoğu Mezar Odası Nikolaos Siklusı: İkonografik Özellikleri ve Tarihi Çerçeve Verilen Mesajlar ”, *İslam ve Hristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler – Angels, Prophets and Saints In Islamic and Christian Art*, (ed.) Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 185 – 197.

Ötüken, S. Yıldız, “ Türkiye’de Bizans Sanatı ”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 2003, sa. 112, s. 78-79.

Öz, Mustafa, “ Hâkim-Biemrillâh ”, *DVİA*, c. 15, s. 199 – 201.

Öz, Mustafa, “ Ubeydullah el- Mehdi ”, *DVİA*, c. 42, s. 23 – 25.

Özaydın, Abdülkerim, “ Ağlebîler ” *DVİA*, c. 1, s. 475 – 478.

Özaydın, Abdülkerim, “ Bündârî ”, *DVİA*, c. 6, s. 489-490.

Özaydın, Abdülkerim, “ Hamdullah el- Müstevfî ”, *DVİA*, c. 15, s. 454-455.

Özaydın, Abdülkerim, “ İbnü’l-Esîr, İzzeddin ”, *DVİA*, c.21, s.27.

Özaydın, Abdülkerim, “ İbnü’l-İbrî ”, *DVİA*, c.21, s. 92-94.

Özaydın, Abdülkerim, “ İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ ”, *DVİA*, c. 20, s. 132-134.

Özaydın, Abdülkerim, “ Müstansır - Billâh El-Fâtımî ”, *DVİA*, c. 32, s. 119 – 121.

Özaydın, Abdülkerim, “ Râvendî, Muhammed b. Ali ”, *DVİA*, c. 34, s. 471-472.

Özaydın, Abdülkerim, “ Sâlih b. Mirdâs ”, *DVİA*, c. 36, s. 41.

Özbay, Sena, “ Bizans’a Giden Yolda Varegler (11. Yüzyıl) ”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

Özdemir, Mehmet Nadir, “ Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler ”, *SÜTAE-TAD*, sa: 24 – Güz, Konya 2008, s. 315 – 367.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular-Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, c. I, İSAM yay., İstanbul 2015.

Özgüdenli, Osman Gazi, " Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ", *DVİA*, c. 35, s. 19-21.

Özgüdenli, Osman G. (der.), *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Özgüdenli, Osman G. (der.), Ötüken yay. İstanbul 2020.

Özgüdenli, Osman G., " Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler ", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, (der.), Özgüdenli, Osman G., Ötüken yay. İstanbul 2020, s. 53 – 62.

Özkuyumcu, Nadir, " İfrîkıyye ", *DVİA*, c. 21, s. 515 – 516.

Öztaşkın, Muradiye, "Bizans Dönemi Seramik Kap Formlarının Terminolojisi Üzerine", *Türkiye'de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, (ed.) Koray Durak ve Nevra Necipoğlu ve Tolga Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 487 – 504.

Öztürk, Nazan, *Bizans'ın Asil Kadınları*, E yay., İstanbul 2016.

Öztürk, Yücel, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukâyesesi ", *OTAM*, s. 157-208, sa. 31/Bahar 2012.

Öztürk, Murat, " Zâhir el-Fâtımî ", *DVİA*, c. 44, s. 88 – 89.

Papadakis, Aristeides ve Kazhdan A., " Caesaropapism ", *ODB*, v. 1, s. 364 – 365.

Papaioannou, Stratis, " Letter – Writing ", *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 188 – 199.

Papaioannou, Stratis, *Michael Psellos - Rhetoric and Authorship in Byzantium*, CUP, Cambridge 2016.

Papaioannou, Stratis, " Retorik ve Retorik Teorisi ", *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou (ed.), çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 99 – 111.

Paroń, Aleksander, "The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe", (Translated by Thomas Anessi), *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, (ed.) Curta, Florin and Zupka, Dusan, v. 74, Brill, Boston 2011.

Pascucci, Giovanni, *Klasik Filolojinin Temelleri*, çev. Özbayoğlu, Erendiz, İstanbul 1990.

Patlagean, Evelyne, " Yoksullar ", Türkçe terc. Özsayar, Elif, *Cogito-Bizans Özel Sayısı*, YKY yay., İstanbul 1999. sa. 17, s. 127-160.

Paulos Silentarios (Mabeyinci Pavlos), *Ayasofya'nın Betimi*, çev. Rifat, Samih, Kırmızı Kedi yay., İstanbul 2018.

Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu - Yeni Bir Yorum*, çev. Rona, Zeynep, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2016.

Peacock, A.C.S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Akpınar, Özkan, İletişim yay., İstanbul 2020.

Pehlivan, Gülçin, *Tanrının Kanatları – Bizans Kapadokyasında Hristiyan İkonografisi*, İmge Kitabevi yay., Ankara 2014.

Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma yay., İstanbul 2004.

Pevny, Olenka Z. (ed.), *Perceptions of Byzantium and Its Neighbours (843-1261)*, The Metropolitan Museum of Art Symposia, Yale University Press, New York 2000.

Piltz, Elisabeth, “ Orta Bizans Saray Kıyafeti ”, *Bizans Saray Kültürü 829 – 1204*, (ed.) Maguire, Henry, çev. Günay, Müfit, YKY., İstanbul 2017, s. 63 – 95.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Kocabaşoğlu, Uygur, İletişim yay., İstanbul 2007.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Karadeniz, Şadan, İletişim yay., İstanbul 2014.

Pitarakis, Brigitte, “ From The Hippodrome To The Reception Halls Of The Great Palace: Acclamations And Dances In The Service Of Imperial Ideology ”, *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (ed.) Ödekan, Ayla ve Necipoğlu, Nevra ve Akyürek, Engin, KUP, İstanbul 2013, s. 129 – 138.

Pitarakis, Brigitte, “ Jewelers, Coppersmiths, and Clientele; Between Byzantium and the Arab World ”, *Identity And The Other In Byzantium, Papers From The Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (ed.) Koray Durak ve Ivana Jevtic, KÜ, GABAM Yay., İstanbul 2019, s. 313 – 336.

Piyadeoğlu, Cihan, “ Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal ”, *TM*, c.23, 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, “Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları”, *Alp Arslan ve Malazgirt*, (haz.) Merçil, Erdoğan, İBB yay., İstanbul 2014, s. 57 – 78.

Piyadeoğlu, Cihan, “ Türkiye’de Selçuklu Tarihi Araştırmaları ”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2020, s. 111 – 133.

Polemis, D. I., “Notes on Eleventh – Century Chronology (1059 – 1081) ”, *BZ*, LVIII, 1965, s. 59 – 76.

Polybios: Polybios, **Historiai** (*Megalopolitou Historiôn Ta Sozomena*), Tomus II, Liber IV, Iohannes Schweighaevser, Lipsiae 1789.

Porphyrogennetos, Konstantinos: Constantinus Porphyrogenitus, **De Thematibus Et De Administrando Imperio**, CSHB, (nşr.) Bekker, Immanuel, Bonn 1840; Türkçe terc. Ekmekçi, Zahide, **Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

Porphyrogennetos, Konstantinos: **Constantine VII Porphyrogenitus, De Ceremoniis Aulae Byzantinae**, CSHB, (nşr.) Reiske, J. J., Bonn 1829.

Pralong, Annie, **Bizans – Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar**, çev. Kitapçı – Bayrı, Buket, Kitap Yay., İstanbul 2011.

Preiser-Kapeller, Johannes ve Reinfandt, Lucian ve Stouraitiss, Yannis (ed.), **Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e**, Brill, Leiden/Boston 2020.

Prokopios: Prokopios, **Peri Ktismatôn**, CSHB, (nşr.) G. Dindorf, Bonn 1838; Prokopios, **Yapılar I**, Giriş ve Türkçe terc. Özbayoğlu, Erendiz, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1994.

Psellos, Mikhail, **Khronographia**, (nşr.) Konstantinos N. Sathas, *Bibliotheca greaca medii aevi*, v. 4, Paris 1874, ikinci yayınlanması Londra 1899; Michael Psellus, **Fourteen Byzantine Rulers The Chronographia of Michael Psellus**, translated with an introduction by E.R.A. Sewter , Penguin Books, London 1966; Mikhail Psellos, **Kronografya**, Türkçe terc. Demirkent, Işın, TTK. Yay., Ankara 2014.

Psellos, Mikhail, Michaelis Pselli, **Orationes Panegyricae**, (ed.) George T. Dennis, Stuttgartiae Lipsiae Teubner 1994.

Psellos, Mikhail, Michael Psellus, **Orationes Funebres**, v. I, (ed.) Ioannis Polemis, De Gruyter, Berlin 2014; **Psellos and the Patriarchs, Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes, and Xiphilinos**, (çev.) Anthony Kaldellis ve Ioannis Polemis, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2015.

Psellos, Mikhail, Michael Psellus: [**Historia Syntomos**] Michaelis Pselli Historia Syntomos / rec. Anglice vertit et commentario instruxit, W. J. Aerts. — Ed. de Gruyter, 1990 (Corpus fontium historiae Byzantinae) Berolini, Vol. 30, Series Berolinensis.

Ramsay, W. M., **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası**, çev. Pektaş, Mihri, MEB Yay., İstanbul 1960.

Rasonyi, Laszlo, **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, yay. haz. Seferoğlu, Ş. K. ve Müderrisoğlu, Adnan, TKAE Yay., Ankara 1983.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, çev. Koşay, Hâmit Zübeyir, TKAE yay., Ankara 1993.

Raşîd al-Dîn Fazlallâh, *Câmi'al-Tavârih*, c. II, cüz 5, yay. Ahmet Ateş, Ankara 1960; Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, Farsça'dan çev. Göksu, Erkan ve Güneş, H. Hüseyin, Selenge yay., İstanbul 2010 (Bu çeviri, Câmi'al-Tavârih'in II. Cildinde yer alan Selçuklular bahsini kapsamaktadır).

Râvendî, *Râhat el-sudûr ve âyet el-sürûr*, nşr. İkbâl, Muhammed, Londra 1921; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (trc. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1957-60.

Redford, Scott ve Ergin, Nina (ed.), *Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, çev. Dikici, A. Ezgi, KÜY, İstanbul 2016.

Reinsch, Dieter Roderich, “ The History of Editing Byzantine Historiographical Texts ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 435 – 444.

Renauld, E., *Michel Psellos, Chronographi ou Histoire d'un Siècle de Byzance (976 – 1077)*, 2 cilt, Paris 1926-28.

Rice, David Talbot, “ Bizans Tarihi ”, çev. Abdulhalik Bakır ve Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, (ed.) Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yay., Ankara 2008, s. 551 – 672.

Rice, Tamara Talbot, *Byzantine Art*, Penguin Books, Middlesex 1954.

Rice, Tamara Talbot, *Everyday Life in Byzantium*, NewYork 1967; Rice, Tamara Talbot, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, Türkçe terc. Altınok, Bilgi, Özne yay., İstanbul (tarihsiz)

Rice, Tamara Talbot, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Taştan, Tuna Kaan, Nobel Akademik Yay., Ankara 2014.

Ripper, Thomas, *Diyyarbekir Mervanileri*, çev. Fırat, Bahar Şahin, Avesta Yay., İstanbul 2012.

Rotman, Youval, “ Christians, Jews and Muslims in Byzantine Italy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 223 – 235.

Rowley, Trevor, *The Normans*, “ Normandy in the first half of the eleventh century ”, Chapter 2, The History Press – Printed in Great Britain 2009.

Runciman, Steven, *A History of The First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons, London 1930.

Runciman, Steven, *Byzantine Civilisation*, Edward Arnold & Co, London 1948.

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Runciman, Steven, **Bir Gezginin Alfabeti – Bölük Pörçük Anılar**, çev. Tırnakçı, Bahar, YKY., İstanbul 2012.

Runciman, Steven, “ The Place of Byzantium in the Medieval World ”, **Cambridge Medieval History**, IV. 2, (der.) J. M. Hussey, Cambridge 1967.

Runciman, Steven, **The Last Byzantine Renaissance**, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

Safi, Omid, “ Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi ”, **Türkler**, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1009 – 1020.

Sallâbî, Ali Muhammed, **Selçuklular**, çev. Şenaslan, Şerafettin ve Salihoğlu, Necmeddin, Ravza Yay., İstanbul 2018.

Salman, Hüseyin ve Özgüdenli, Osman Gazi, “ Yabgu “, **DVİA**, c. 43, s. 170 – 171.

Sâmî es-Sakkâr, “ Remle ”, **DVİA**, c. 34, s. 560 – 561.

Sandys, John Edwin, **A History of Classical Scholarship From The Sixth Century B.C. To The And Of The Middle Ages**, CUP 1903.

Sanjian, Avedis K., “ Gregory Magistros: An Armenian Hellenist ” **In Studies in Honor of Speros Vryonis Jr., Volume II**, (ed.) Allen, Jelisaveta Stanojevich ve Ioannides, Christos P. ve Langdon, John S. ve Reinert, Stephen W., New York 1993, s. 131 – 158.

Schilbach, Erich, “ Litra ”, **ODB**, v. II, s. 1238.

Schreiner, Peter, **Die Byzantinischen Kleinchroniken**, I – III, (CFHB, XII), Viyana 1975 – 1979.

Schreiner, Peter, “ Sivil ve Askerî Bürokrasi ”, **Bizans Dönemi'nde Anadolu** (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) Yiğit Adam, YKY., İstanbul 2021, s. 40 – 47.

Seeger, Elizabeth, **The Pageant of Russian History**, New York 1950.

Seferis, Yorgos, **Anadolu, Günlük 1948 – 1950, Kapadokya Kaya Manastırlarında Üç Gün (Μικρασιατικά, Μερές 1948-1950, Τρεις Μερές Στα Πετροκομμένα Μοναστήρια Της Καππαδοκίας)**, Μετάφραση / Çeviri: Aksoy Ayvalis, Gülsün, Kültür Bakanlığı Ulusal Kitap Merkezi, İkaros Yay., 2000.

Seidler, G.L., **Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni**, Türkçe terc. Tunçay, Mete, Özne Yay., İstanbul 1999.

Seidler, Grzegorz L., **Doğu'da Siyasal Düşünce: Doğu Dünyasının Ortaya Çıkışı**, TVYY, İstanbul 2020.

Sekman, Zeynep Hilal, “ Ermeni ve Süryani Kaynaklarına Göre Türk/Selçuklu Algısı ”, **Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri**, Konya Selçuk Üniversitesi,

Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya 2020, s. 269 – 279.

Semiz, Nisa, “İstanbul Deniz Surları’nda Bizans ve Osmanlı dönemi Onarımlarının Değerlendirilmesi”, *Türkiye’de Bizans Çalışmaları Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler*, (ed.) Koray Durak ve Nevra Necipoğlu ve Tolga Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 159 – 180.

Sever, İlker, *Türkiye’de Ortaçağ Tarihçiliği Dünü, Bugünü Ve Sorunları*, DEÜSBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 1983.

Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, TTK Yay., Ankara 1993.

Sevim, Ali, "Azîmî ", *DVİA*, c. 4, s. 330-331.

Sevim, Ali, “ Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları ”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 219 – 229.

Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye fî Mısr, Tefsîr cedîd*, Mektebetü’l-Usra, Kahire 2007.

Seyyid, Eymen Fuâd, “ Fâtımîler ”, *DVİA*, c. 12, s. 228 – 237.

Shepard, Jonathan, “ Spreading the Word: Byzantine Missions ”, *The Oxford History of Byzantium*, (ed.) Cyril Mango, Oxford University Press, New York 2002, s. 230 – 247.

Shepard, Jonathan, “ Western Approaches (900–1025) ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 537 – 559.

Shepard, Jonathan, “ Imperial Outliers – Building and Decorative Works in the Borderlands and Beyond ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 372 – 385.

Sinanlar, Seza, *Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine Atmeydanı*, Kitap yay., İstanbul 2009.

Sinor, Denis (der.), *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim yay., İstanbul 2000.

Sinor, Denis, “ Güney Rusya Bozkırlarının Halkları ”, *Erken İç Asya Tarihi*, (der.), Sinor, Denis, İletişim yay., İstanbul 2000, s. 345 – 381.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, *İslâm Sanatında Antik Figürler*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

Skylitzes, Ioannes, Synopsis Historiarum, *CFHB*, (nşr.) Hans Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, v.V, Series Berolinensis, Berlin, De Gruyter, 1973; John

Skylitzes, A *Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, Cambridge University Press, 2010.

Smith, William, “ Polybius ” , *CDB*, s. 597 – 598.

Smith, Julia M. H., *Roma’dan Sonra Avrupa – Yeni Bir Kültür Tarihi 500 – 1000*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yay., İstanbul 2015.

Soloviev, A. V., “Marie fille de Constantin IX. Monomaque”, *Byzantion*, XXXIII (1963), s. 241 – 248.

Souda, *Suidae Lexicon*, (nşr.) Immanuel Bekker, Typis Et Impensis Georgii Reimeri, Berolini 1854; *Suidae Lexicon*, (ed.) A. Adler, 5 cilt, Leipzig, 1928 – 1938.

Spieser, Jean – Michel, “ Sanat ”, *Bizans Dünyası-Bizans İmparatorluğu II (641-1204)*, (ed.) Cheynet, Jean-Claude, çev. Bilge, Aslı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018, s. 350 – 371.

Spinei, Victor, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Boston 2009.

Spuler, Bertold, “ Ghaznavids ”, *EI*, c. 2, s. 1051.

Stathakopoulos, Dionysios, *Bizans İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi*, çev. Atay, Cumhur, İletişim yay., İstanbul 2018.

Stephenson, Paul, *Byzantium’s Balkan Frontier -A Political Study of the Northern Balkans (900-1204)*, CUP, Cambridge 2004.

Stephenson, Paul, “ Balkan Borderlands (1018–1204) ”, *The Cambridge History Of The Byzantine Empire C. 500–1492*, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008, s. 664 – 691.

Stephenson, Paul (ed.), *The Byzantine World*, Routledge, London 2012.

Stephenson, Paul, “ The Rise of The Middle Byzantine Aristocracy and The Decline of The Imperial State ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 22 – 33.

Stephenson, Paul, “ The World of Byzantine Studies ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 429 – 433.

Stolte, Bernard, “ Hukuk Düşüncesi ”, *Bizans’ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY., İstanbul 2021, s. 143 – 171.

Stournaras, Yannis, “ Migrating in the Medieval East Roman World, ca. 600–1204 ”, *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c.e.*, (ed.) Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitiss, Brill, Leiden/Boston 2020, s. 141 – 165.

Störig, Hans Joachim, *Dünya Felsefe Tarihi*, çev. Epçeli, Nilüfer, Say Yay., İstanbul 2011.

Subaşı, Ömer, “Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] 44, Erzurum 2010, s. 247-270.

Sullivan, Denis F., “ Byzantine Military Manuals – Prescriptions, practice and pedagogy ”, *The Byzantine World*, (ed.) Paul Stephenson, Routledge, London 2012, s. 149 – 161.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)- Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, TDAV Yay., İstanbul 1992.

Sümer, Faruk, “ The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century ”, *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, (ed.) Hussey, J. M.ve Obolensky, D. ve Runciman, S., Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 439 – 441.

Sürsal, Hilâl, “ Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı ”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1266 – 1274.

Szymon Wierzbinski (Łódź), “ Normans and Other Franks in 11th Century Byzantium: the Careers of the Adventurers before the Rule of Alexius I Comnenus ”, *Studia Ceranea* 4, 2014, p. 277–288.

Ševčenko, Ihor, “ Byzantium and the Slavs ”, *HUS*, v. 8, (1984), s. 289 – 303.

Şahin, Seyhun, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2016.

Şahin Utku, Nihal, *Kızıldeniz – Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yay., İstanbul 2012.

Şankıfî, Muhammed b. el- Muhtar, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî – Şîî İlişkileri*, çev. Çakmak, İdris, Mana Yay., İstanbul 2016.

Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, DİB Yay., Ankara 1985.

Şen, Fatih, “Erken Rusların Din Değiştirerek Bizans Etkisine Girmelerinde Konstantinopolis'e Giden Vareg Ticaret Yolunun Rolü”, *Mavi Atlas*, 9 (1): 2021, s. 111-123.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, ISAR vakfı Yay., İstanbul 1998.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001.

Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021.

Şeşen, Ramazan, "Antâkî, Yahyâ b. Saîd", *DVİA*, c. 3, s. 228.

Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal ", *DVİA*, c. 20, s. 34 – 35.

Şükürov, Rüstem, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, Haz. İvan Pavli- Badegül Can Emir, KÜBAK Yay., İstanbul 2016.

Taft, Robert F., "Typikon, Liturgical ", *ODB*, v.3, s. 2131 – 2132.

Taft, Robert F. ve Kazhdan, Alexander, " Diptychs, Liturgical ", *ODB*, v. 1, s. 637 – 638.

Takács, Bálint Zoltán, " IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar ", *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 869 – 881.

Takkûş, M. Süheyl, *Târîhu'l- Fâtumiyyîn fî Şimâlî İfrîkıyye ve Mısr ve Bilâdi's- Şâm*, Beyrut 2001.

Takkûş, M. Süheyl, *İslâm Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, Ma'ruf Yay., İstanbul 2018.

Talbot, Alice-Mary, " Byzantine Monastic Horticulture: The Textual Evidence ", *Byzantine Garden Culture*, (ed.) Littlewood, Antony ve Maguire, Henry ve Bulmahn, Joachim Wolschke, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2002, s. 37 – 67.

Talbot, Alice-Mary, " Bizans Manastır Sistemine Giriş ", *Bizans Özel Sayısı, Cogito*, YKY., sa. 17, s. 161-176.

Talbot, Alice-Mary, " A Monastic World ", *The Social History of Byzantium*, (ed.) Haldon, John, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009, s. 257 – 278.

Talbot, Alice-Mary, "Women and Mt Athos", *Mount Athos and Byzantine monasticism: Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (ed.) Anthony Bryer ve Mary Cunningham, (Society for the Promotion of Byzantine Studies: 4) Birmingham 1994, s. 67 – 79.

Tamm, Marek, " Yeni Tarih Yaklaşımlarının Tartışılması İçin Bir Çerçeve ", *Tarih Üzerine Yeni Yaklaşımların Tartışılması*, (ed.) Burke, Peter ve Tamm, Marek, çev. Güney, Atilla, İmge Yay., Ankara 2021, s. 13 – 41.

Taneri, Aydın, *Türkler, Bizanslılar, Ermeniler*, Ankara 1984.

Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), terc. ve notlar: Gök, Halil İbrahim – Coşguner, Fahrettin, Atıf Yay., Ankara 2014.

Taşçı, Nihal, *Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizans'la Münasebetleri*, SÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

Teall, John L., " The Age of Constantine: Change and Continuity in Administration and Economy ", *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1967, sa. 21, s. 13 – 36.

Tekeli, Sevim, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara 1975.

Tekin, Oğuz, “Bizans Dönemi’nde Para: Sikkeler ve Darphaneler”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY Yay., İstanbul 2021, s. 104 – 121.

Tellioğlu, İbrahim, *Ortaçağ’da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019.

Tellioğlu, İbrahim, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu’nun Fethi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020.

Tellioğlu, İbrahim, “Selçuklulardan Bahseden Ermeni Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, (ed.) Mehmet Ali Hacıgökmen ve Muharrem Kesik ve Sefer Solmaz, Konya Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2020, s. 387 – 397.

Teteriatnikov, Natalia B., *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington, D.C. 1998.

Tezcan, Hülya, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1989.

The Cambridge History Of The Byzantine Empire c. 500–1492, (ed.) Jonathan Shepard, CUP, Cambridge 2008.

The Cambridge Medieval History, The Eastern Roman Empire (717-1453), J. B. Bury (Planned By), v. IV, CUP, London 1923.

The Cambridge Medieval History, v. IV, Part II, CUP, Cambridge 1967.

The Georgian Chronicle, translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 1991.

The Letters Of Ioannes Mauropous Metropolitan Of Euchaita, (Translate and Commentary) Apostolos Karpozilos, CFHB, vol. XXXIV, Association For Byzantine Research, Thessalonike, 1990.

The Nikonian Chronicle, From the Beginning to the Year 1132, C. I, Ed. Serge A. Zenkovsky, Çev. Serge A. Zenkovsky - Betty Jean Zenkovsky, Kingston Press, New Jersey 1984.

The Oxford Dictionary of The Christian Church, (ed.) Cross, F. L. – Livingstone, E. A., OUP, Third Edition Revised, New York 2005.

The Oxford Dictionary of The Christian Church, (ed.) Cross, F. L. – Livingstone, E. A., “ Leo IX, St. (1002 – 1054) ”, OUP, Third Edition Revised, New York 2005, s. 973 - 974.

The Oxford Dictionary of Saints, OUP, Oxford 1978.

The Oxford History of Byzantium, (ed.) Cyril Mango, Oxford University Press, New York 2002.

The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300, (ed.) Florin Curta, Routledge, December 2021.

The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text, Translated and edited by Samuel Hazards Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Medieval Academy of America, Printed at Crimson Printing Company, Cambridge Massachusetts 1953.

Theotokis, Georgios (2012). “ Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans ”, *Byzantina Symmeikta*, 22, 125-156.(<http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.1039>)

Theotokis, Georgios (2010) *The campaigns of the Norman dukes of southern Italy against Byzantium, in the years between 1071 and 1108 AD.*, Glasgow Theses Service. <http://theses.gla.ac.uk/1884/>

Thomson, Robert W., “ Aristakes Lastivertc'i ” *ODB*, V.I, s.168-169.

Thomson, Robert W., “ Matthew of Edessa ”, *ODB*, V.2, s.1316-1317.

Thomson, Robert W., “ Smpad The Constable ”, *ODB*, V.3, s. 1918.

Thomson, Robert W., “ Vardan Vardapet ”, *ODB*, V.3, s. 2153.

Thomson, Robert W., “ The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century ”, in *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, Hussey, J. M. ve Obolensky, D. ve Runciman, S. (ed.), Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 432 – 438.

Thomson, K. E. F., “ Relations Between The Fatimid And Byzantine Empires During The Reign Of The Caliph al- Mustansir bi'llah, 1036 – 1094 / 427 – 487 ”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, c. 32, sa.1, Cambridge 2008, s. 50 – 62.

Tihon, Anne, “ Astronomi ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, YKY., İstanbul 2021, s. 190 – 205.

Togan, Z.V., “ Reşîd-üd-Din Tabîb ”, *İA*, c. 10, s. 705-712.

Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Toivanen, Hanna-Riitta, *The Influence of Constantinople on Middle Byzantine Architecture (843 – 1204)*, The Finnish Society of Church History, Helsinki 2007.

Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 4, s. 1133 – 1155.

Toksoy, Ahmet, “Anadolu'nun Fethinde Pasinler Savaşı'nın Yeri ve Önemi”, *Türk Yurdu*, Şubat 2012, Yıl: 101, sa. 294, s. 58 – 61.

Tokuş, Ömer, *Musul ve el- Cezîre'de Bir Arap Emîrliği Ukaylîler*, Araştırma Yay., Ankara 2020.

Tokuş, Ömer, *Başlangıçtan Mirdâsîlerin Sonuna Kadar Bilâdü's-Şam'da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, Araştırma Yay., Ankara 2020.

Tomar, Cengiz, “Taberiye”, *DVİA*, c. 39, s. 323 – 324.

Tomar, Cengiz, “Revvâdîler”, *DVİA*, c. 35, s. 36 – 37.

Toumanoff, C., “ The Background to Mantzikert ”, in *Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies*, Hussey, J. M. ve Obolensky, D. ve Runciman, S. (ed.), Oxford 5 – 10 September 1966, London – New York – Toronto 1967, s. 411 – 426.

Tounta, E. (2010). *The perception of difference and the differences of perception: The image of the Norman invaders in southern Italy in contemporary western medieval and Byzantine sources.* *Byzantina Symmeikta*, 20, 111-142. (<http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.977>)

Treadgold, Warren, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Columbia University Press 1982.

Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford-California 1995.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford-California, 1997.

Trizio, Michele, “ Aristoteles Okuma ve Yorumlama ”, *Bizans'ın Entelektüel Tarihi – Seçme Makaleler*, (ed.) Anthony Kaldellis ve Niketas Siniosoglou (ed.), çev. Ercan Ertürk, YKY yay., İstanbul 2021, s. 289 – 305.

Tryjarski, Edward, *Türkler ve Ölüm: Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yay., İstanbul 2012.

Tufantoz, Abdurrahim, “ Mervânîler ”, *DVİA*, c. 29, s. 230 – 232.

Tunç, Şafak, *Ayasofya*, Motto Yay., İstanbul 2018.

Tural, Murat, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı, IQ Kültür Sanat Yay.*, İstanbul 2011.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2008.

Turan, Osman, “ Türkler Ve İslâmiyet ”, *Makaleler I*, (haz.) Kaleli, Yunus Emre, Ötüken Yay., İstanbul 2019, s. 232 – 257.

Tülüce, Adem, *Bizans Tarih Yazımında Öteki: Selçuklu Kimliği*, Doğu Batı Yay., Ankara 2016.

Türkoğlu, Gökçe H., “ Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı ”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XI, sa.II, 2009, s. 251 – 289.

Uçar, Şahin, *Anadolu’da İslâm - Bizans Mücadelesi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.

Uğurlu, A. Hilâl ve Yalman, Suzan (ed.), *Kutsal Mekânlar ve Kentsel Ağlar*, 11. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, çev. Cezar, Barış ve Gültekin Çatak, Hilal, ANAMED Yay., İstanbul 2019.

Umar, Bilge, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1993.

Urfalı Mateos, *Badmutyun (Tarih)* Պատմութիւն Մատթէոսի Ունիայեցիոյ, Զեյնուստէմ 1869; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, nşr. ve terc. Dulaurier, E., Chronique de Matthieu d’Edesse, Paris 1858; terc. Andreasyan, H., *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962 , (TTK. Yay., II. Seri-No. 21).

Usta, Ahmet, *Hilal ile Haç Arasında Hayatlar – Ortaçağ Akdenizi’nde Ticaret ve Tüccarlar*, İletişim Yay., İstanbul 2022.

Uyar, B. Tolga, “ Kapadokya Ve Marcell Restle’nin Küçük Asya’daki Bizans Duvar Resimleri ”, *Arşivin Belleği Marcell Restle’nin Anadolu Araştırmaları*, (ed.) Theis, Lioba ve Akülker, Su Sultan ve Mang, Caroline, Koç Üniversitesi ANAMED Yay., İstanbul 2019, s. 77 – 88.

Uzbek, Özgü Çömezoglu, “ Bizans Dönemi’nde Anadolu’da Seramik ”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu* (ed.) Engin Akyürek ve Koray Durak, (çev.) G. Bike Yazıcıoğlu, YKY., İstanbul 2021, s. 278 – 295.

Ülgen, Pınar, *Doğu – Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Ortaçağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2016.

Ülgen, Pınar, (ed.), *Orta Çağdan Kesitler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

Ünal, Ceren, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK Yay., Ankara 2015.

Ünal, Fatih, **Ruslar Bizans'ın Peşinde-İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894 – 1914)**, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Ünal, Banu Çetin, “ Otto Hanedanı Döneminde Prestij ve İttifak Evlilikleri ”, **Orta Çağdan Kesitler**, Pınar Ülgen (ed.), Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

Var, Umut, **Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler**, Timaş Yay., İstanbul 2021.

Varinlioğlu, Günder, “ Artamonoff'un İzinde Bizans İstanbulu'nu Dolaşırken ”, **Artamonoff: Bizans İstanbulu İmgeleri 1930 – 1947**, (der.) Günder Varinlioğlu, KÜY, İstanbul 2013, s. 78 – 91.

Vasiliev, A. A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Türkçe terc. Alkaç, Tevabil, Alfa Yay., İstanbul 2016.

Velmans, Tania, “ Sanat Kentin İmgesi mi? ”, **Konstantinopolis 1054-1261**, Der. Alain Ducellier-Michel Balard, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 201-214.

Vercleyen, Frank, “ Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerinde Etki ” **Byzantion LVIII/I** (1988), çev. Arık, Feda Şamil, s. 155 – 173.

Vernadsky, George, **Kievan Russia**, Yale University Press, New Haven 1948.

Vikan, Gary, “ Bizans Sanatı ”, **Sanat Dünyamız – Bizans Özel Sayısı**, YKY., çev. Hakyemez, Deniz ve Salman, Yurdanur, İstanbul 1998, sa. 69-70, s. 11 – 25.

Vogt, Abbé Albert, “ The Macedonian Dynasty From 976 To 1057 A.D. ”, **The Cambridge Mediaval History, The Eastern Roman Empire (717-1453)**, J. B. Bury (Planned By), v. IV, Chapter IV., CUP, London 1923, s. 83 – 118.

Vörös, Gábor, “ Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar ”, **Türkler**, (ed.) Hasan Celal Güzel ve Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 2, s. 1213 - 1244.

Vryennios, Nikephoros, **Historion Biblia**, CSHB, Meineke, Augustus, Bonn 1836; Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Vryonis, Speros, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, UCP, Los Angeles 1971.

Vryonis, Speros, “ Bir Dünya Uygarlığı: Bizans ”, **Bizans Özel Sayısı, Cogito**, YKY., İstanbul 1999, sa. 17, s. 37 – 48.

Vryonis, Speros, “ Byzantine Demokratia and the Guilds in the Eleventh Century ”, **DOP**, v. 17 (1963), s. 287+289-314.

Vryonis, Speros, “ The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor, Eleventh – Fifteenth Century ”, **DOP**, Vol. 29 (1975), s. 351-356.

Wallace, Richard ve Williams, Wynne, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, çev. İlkgen, Z. Zühre, Homer Kitabevi Yay., İstanbul 2012.

Warrington, Marnie Hughes, *En Önemli 50 Tarihçi*, Etkileşim Yay., İstanbul 2014.

Weiss, Günter, “ Die Leichenrede Des Michael Psellos Auf Den Abt Nikolaos Vom Kloster Von Der Schönen Quelle ”, *Byzantina*, Annual Review of The Center for Byzantine Studies of The School of Philosophy, (ed.) I.E. Karayannopulos ve G. Apostolakis), University of Thessaloniki, Thessaloniki 1977, c. 9, s. 219 – 322.

Weitzmann, Kurt, “ The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations ”, in *Studies In Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed.) Herbert L. Kessler, The University of Chicago Press, Chicago 1950, s. 248 – 270.

Weitzmann, Kurt, “ Various Aspects of Byzantine Influence on The Latin Countries from The Sixth to The Twelfth Century ”, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 1966, sa. 20, s. 3 – 24.

Whittemore, Thomas, *The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul- The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford University Press, Boston 1942.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium 600 – 1025*, University of California Press,, Berkeley-Los Angeles 1996.

Wickham, Chris, *Ortaçağ'da Avrupa*, çev. Epçeli, Nilüfer, Yeditepe Yay., İstanbul 2019.

Wilson, Nigel Guy, *Scholars of Byzantium*, John Hopkins University Press, London - Duckworth, 1983.

Wittek, Paul, “ Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları ”, çev. Mihin Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I* – 1969'dan Ayrışım, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 193 – 240.

Wozniak, Frank Edward, The Nature Of Byzantine Foreign Policy Toward Kievan Russia In The First Half Of The Tenth Century: A Reassessment, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stanford Üniversitesi, 1973.

Yağcı, Mehmet, Bizans İmparatorluğu'nda IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi (1042-1055), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Selim Kaya), Afyonkarahisar 2021.

Yakupoğlu, Cevdet, “Haçlı Seferleri Başlamadan Önce Anadolu'da Türk Egemenliğinin Tesisi”, *Akademik Bakışla Haçlılar – Prof. Dr. Işın Demirkent'in Vefatının 15. Yılı Anısına*, (ed.) Birsal Küçüksipahioğlu ve Casim Avcı, Demirkent Eğitim ve Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2021, s. 87 - 109.

Yates, Frances A., *Hafıza Sanatı*, çev. Temiz, Ayşe Deniz, Metis Yay., İstanbul 2020.

Yavuz, Yusuf Şevki ve Avcı, Casim, " İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec ", *DVİA*, c. 20, s. 543-549.

Yaz, Arafat ve Ünalın, Sıddık, " Mervânî Devleti'nin Kuruluşu ", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, Aralık-2019 c. 11 sa. 3 (25), s. 1200 – 1212.

Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yay., Ankara 2017.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk – İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2017.

Yerasimos, Stefanos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, çev. Güntekin, Ela – Sönmezay, Ayşegül, TVYY, İstanbul 2000.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye – 1, Bizans'tan Tanzimat'a*, terc. Kuzucu, Babür, Belge Yay., İstanbul 2015.

Yerasimos, Stefanos, " Aziz Polyeuktos'tan Ayasofya'ya Kubbeli Bazilika'nın Doğuşu ", çev. Ergüden, Işık, *Sanat Dünyamız – Bizans Özel Sayısı*, YKY Yay., İstanbul 1998, sa. 69 – 70, s.167 – 174.

Yıldız, Sara Nur, " Sultan İçin Bir Nedîm: Râvendî ve Anadolu Selçukluları ", *Anadolu Selçukluları-Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, Peacock, A.C.S – Yıldız, Sara Nur (ed.),çev. Aykut, A. Sait, YKY Yay., İstanbul 2018, s. 79 – 94.

Yınanç, Mükrimin Halil, " Çağrı Bey ", *İA*, III, s. 324-328.

Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1934.

Yonarsoy, Y. Kenan, *Grek Edebiyatı Tarihi*, İÜEFY, İstanbul 1991.

Yörükân, Yusuf Ziya (der.), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, (çev.)Yusuf Ziya Yörükân, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yay., VII. Dizi-sa. 222, Ankara 2007.

Yücel, Muallâ Uydu, " Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar ", *Balkanlar El Kitabı, c. I: Tarih*, (der.) Karatay, Osman – Gökdağ, Bilgehan A., KaraM & Vadi Yay., Ankara 2006, s. 185 – 214.

Yücel, Muallâ Uydu, " Kumanlar (Kıpçaklar) ", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Karatay, Osman – Acar, Serkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 541-575.

Yücel, Muallâ Uydu, " Peçenekler ", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Karatay, Osman – Acar, Serkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 449-527.

Yücel, Muallâ Uydu, " Uzlar (Oğuzlar) ", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (ed.) Karatay, Osman – Acar, Serkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s.529 – 540.

Yücel, Mualla Uydu, “Rusların İstanbul Kuşatmaları”, *Byzantion’dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları*, (ed.) Arslan, Murat – Kaçar, Turhan, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2017, s. 281 – 298.

Yücel, Mualla Uydu, *Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2020.

Yücel, Erdem, *Bizans Resim Sanatı ve İkonalar*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yay., İstanbul 2020.

Zahîrû’d-Dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, terc. ve notlar Fidan, Ayşe Gül, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Zakynthinos, Denis A., *Bizans Tarihi 324 – 1071 (Βυζαντινή Ιστορία 324 – 1071)*, Athens 1977.

Zervos, Ch., *Un Philosophe Neoplatonicien Du Xle Siècle Michel Psellos*, Paris Editions Ernest Leroux , 28, rue Bonaparte, 28 , 1919.

Zettersteen, K.V., “ Mervaniler ”, *İA*, c. V/II, 1997, s. 781.

Zonaras: (nşr.) Dindorf, L., *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, (nşr.) Dindorf, L., 6 cilt, Leipzig, 1868-75; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, Türkçe terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Zuber, Christiane Klapisch, “ Kadınları Dahil Etmek ”, *Kadınların Tarihi – Ortaçağ’ın Sessizliği*, (ed.) Duby, Georges ve Perrot, Michelle, çev. Fethi, Ahmet, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005, c. II, s. 11 – 19.

Online Erişimler:

<https://www.doaks.org/research/publications/dumbarton-oaks-papers>

<https://archive.org/stream/greekenglishlex00lidduoft#page/n7/mode/2up>

http://elibrary.bsu.az/books_400/N_79.pdf

<https://tr.scribd.com/document/99153934/Chronicle-of-Smbat-Sparapet>

<https://www.cambridge.org/core>.

<http://www.doaks.org/resources/seals/gods-regents-on-earth-a-thousand-years-ofbyzantine-imperial-seals/rulers-of-byzantium/constantine-ix-monomachos-1042-55-1>

<http://numismatics.org/>

<https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins>

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.623/view>

[Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](http://www.bne.es)

<https://www.deviantart.com/undevicesimus/art/The-Byzantine-Empire-1045-557424983>

EKLER

HARİTA VE RESİMLER LİSTESİ:

EK 1-Harita 1: İmparator IX. Konstantinos Monomakhos Dönemi Bizans İmparatorluğu Haritası, Kaynak: <https://www.deviantart.com/undevicesimus/art/The-Byzantine-Empire-1045-557424983>

EK 2-Harita 2: Schisma sonrası oluşan Avrupa'nın teopolitik durumunu gösteren harita, Kaynak: [Byzantine Empire, Crusades and Caliphates in the Medieval World](#)

EK 3 - Resim 1 : İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve Eşi İmparatoriçe Zoe'nin Ayasofya Mozaik Panosu (Kaynak: Stephanos Yerasimos, İstanbul İmparatorluklar Başkenti, TVYY, İstanbul 2000, s. 104.)

EK 4 - Resim 2: İmparator IX. Konstantinos Monomakhos dönemi Nomisma Histamenon (Kaynak: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins>).

EK 5 - Resim 3: İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a ait Mühürler (Kaynak: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.623/view>).

EK 6 - Resim 4: İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'a ait “ Monomakhos Tâcı ”, (Kaynak: Evans, Helen C. and Wixom, William D.(ed.), *The glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era,(843-1261)*, Published by The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, s. 211).

EK 7 - Resim 5: Sakız Nea Moni Manastırı Mozaiklerinden (Melek Mikhail Mozaîği), (Kaynak: Mouriki, Doula, *Ta Ψηφιδωτα Της Νεας Μονης Χιου Ι – ΙΙ*, (*Sakız Nea Moni'sinin Mozaikleri Ι – ΙΙ*), Εκδοση Εμπορικης Τραπεζης Της Ελλαδος, Αθηνα 1985, Eserin II. Cildinde Mozaik No : 2

EK 8 - Resim 6 : Sakız Nea Moni Manastırı Mozaiklerinden (Melekler/ Angeloi), (Kaynak: Mouriki, Doula, *Ta Ψηφιδωτα Της Νεας Μονης Χιου Ι – ΙΙ*, (*Sakız Nea Moni'sinin Mozaikleri Ι – ΙΙ*), Εκδοση Εμπορικης Τραπεζης Της Ελλαδος, Αθηνα 1985, Eserin II. Cildinde Mozaik No : 21

EK 9 - Resim 7 : IX. Konstantinos Monomakhos'un Midilli adasındaki sürgünden geri dönmesi ve evlilik merasimi (KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.222ra. Madrid Ulusal Kütüphanesi ([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](#)), Erişim tarihi:14.04.2022

EK 10 - Resim 8 : IX. Konstantinos Monomakhos'un tac giyme töreni. (KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.222rb. Madrid Ulusal Kütüphanesi) ([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](#)), Erişim tarihi:14.04.2022

EK 11 - Resim 9 : Âsî komutan Georgios Maniakes'in kesik başının teşhir edildiği zafer alayı (KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.224vb. Madrid Ulusal Kütüphanesi) ([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](http://Biblioteca Digital Hispánica (bne.es))), Erişim tarihi:14.04.2022.

EK 1- Harita 1 : İMPARATOR IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS
DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU (1045)

Kaynak: <https://www.deviantart.com/undevicesimus/art/The-Byzantine-Empire-1045-557424983> (Erişim tarihi : 27 / 06 / 2022)

**EK 2 – HARİTA 2: SCHİSMA (1054) SONRASI OLUŞAN VE AVRUPA’NIN
TEOPOLİTİK DURUMUNU GÖSTEREN HARİTA**

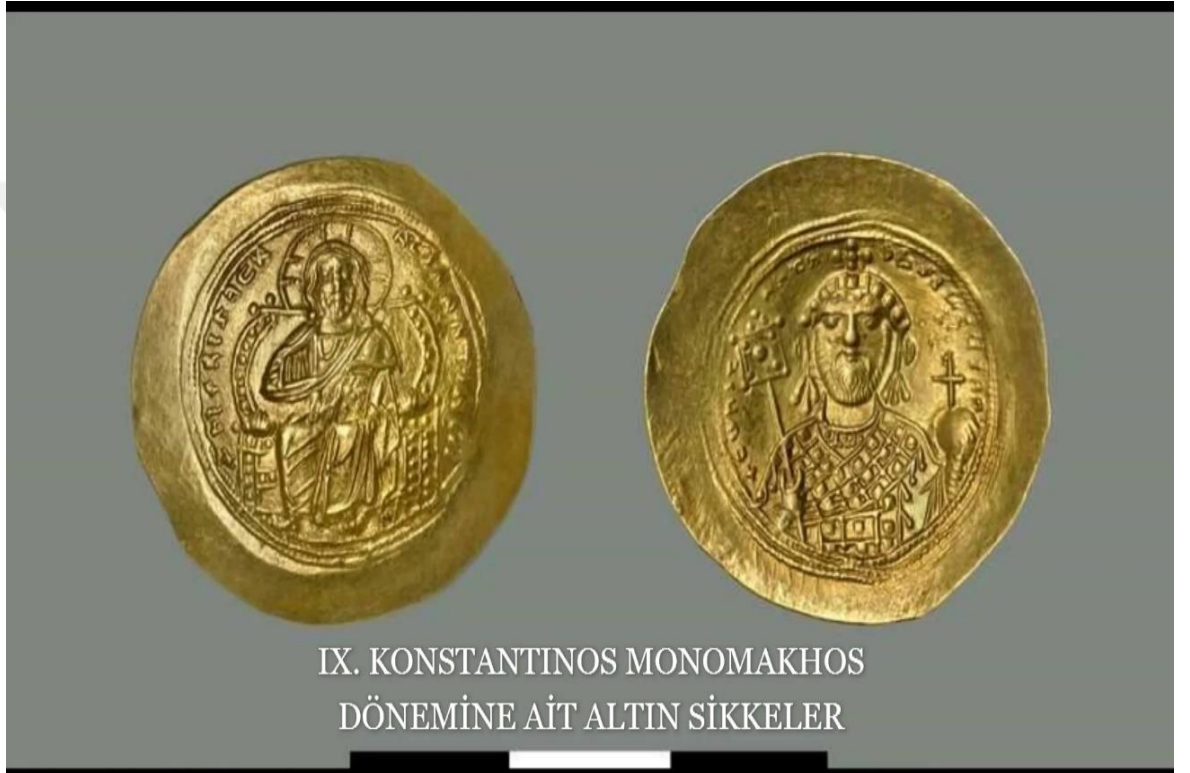
KAYNAK: [Byzantine Empire, Crusades and Caliphates in the Medieval World](#)

EK 3- Resim 1 : İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS VE EŞİ
İMPARATORİÇE ZOE’NİN AYASOFYA MOZAIK PANOSU

Kaynak: Stephanos Yerasimos, İstanbul İmparatorluklar Başkenti, TVYY, İstanbul 2000, s. 104.

**EK 4 - Resim 2: İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS
(1042 – 1055) DÖNEMİ NOMİSMA HİSTAMENON**

(Kaynak: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins>).

EK 5- Resim 3: İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'A AİT
MÜHÜRLER

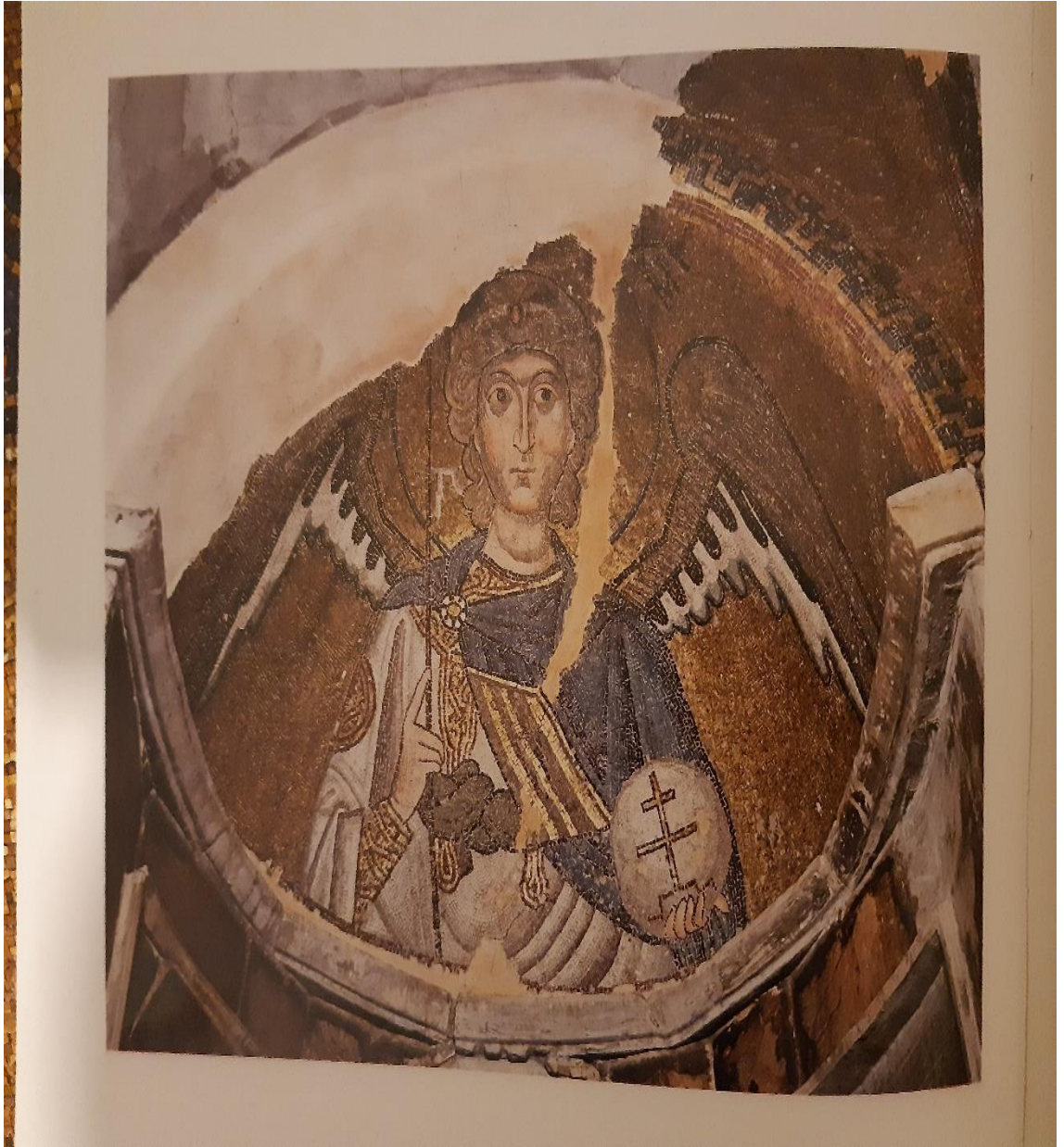
(Kaynak: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.623/view>).

EK 6 - Resim 4: İMPARATOR IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'A AİT
“ MONOMAKHOS TÂCI ”

Kaynak: Evans, Helen C. and Wixom, William D.(ed.), *The glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era,(843-1261)*, Published by The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, s. 211.

EK 7 - Resim 5 : SAKIZ NEA MONİ MANASTIRI MOZAIĞI

Καϑνακ: Mouriki, Doula, *Τα Ψηφιδωτα Της Νεας Μονης Χιου Ι – ΙΙ, (Sakiz Nea Moni'sinin Mozaikleri I – II* , Εκδοση Εμπορικης Τραπεζης Της Ελλάδος, Αθηνα 1985, Eserin II. Cildinde Mozaik No : 2

EK 8 - Resim 6 : SAKIZ NEA MONİ MANASTIRI MOZAIĞI

Kaynak: Mouriki, Doula, *Τα Ψηφιδωτά Της Νεας Μονης Χιον Ι – ΙΙ, (Sakiz Nea Moni'sinin Mozaiklari I – II* , Εκδοση Εμπορικής Τραπεζής Της Ελλάδος, Αθηνά 1985, Eserin II. Cildinde Mozaik No : 21

**EK 9 - Resim 7 : IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS'UN MİDİLLİ
ADASI'NDAKİ SÜRGÜNDEN GERİ DÖNMESİ VE EVLİLİK
MERASİMİ**

KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.222ra. Madrid Ulusal Kütüphanesi

([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](http://Biblioteca Digital Hispánica (bne.es)), Erişim tarihi:14.04.2022

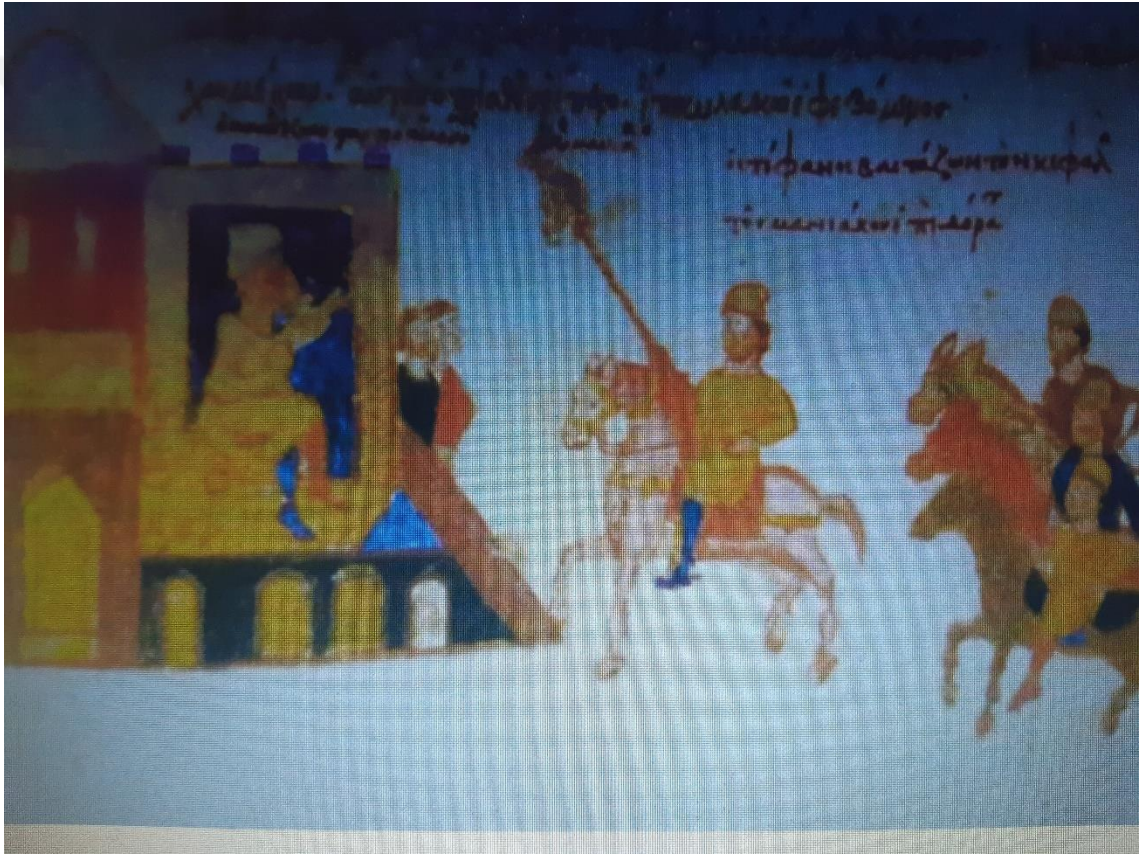
**EK 10 - RESİM 8 : IX. KONSTANTİNOS MONOMAKHOS'UN TAC GİYME
TÖRENİ.**

KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.222rb. Madrid Ulusal Kütüphanesi

([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](http://Biblioteca Digital Hispánica (bne.es)), Erişim tarihi:14.04.2022

**EK 11 - RESİM 9 : ÂSÎ KOMUTAN GEORGIOS MANIAKES'İN KESİK
BAŞININ TEŞHİR EDİLDİĞİ ZAFER ALAYI**

KAYNAK: Madrid Skylitzes Kroniği, f.224vb. Madrid Ulusal Kütüphanesi

([Biblioteca Digital Hispánica \(bne.es\)](http://Biblioteca Digital Hispánica (bne.es)), Erişim tarihi:14.04.2022

TEŞEKKÜR

Çalışmamız sırasında yardım ve desteklerini gördüğümüz, bu nedenle teşekkür borçlu olduğumuz birçok değerli insanın katkıları olmasaydı, bu çalışma amacına asla ulaşamayabilirdi. En başta; tez çalışmamızın başlangıç evresinden itibaren her türlü desteğini esirgemeyen, bu çerçevede; çok önemli bazı kitap ve kaynakları temin etmemizdeki yardımları ve çalışma alanımız bakımından önemli bir kaynak dili olan Yunanca'yı geliştirme konusundaki katkı ve teşvikleri için danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Sayın Abdullah ÜSTÜN'e şükranlarımı arz ediyorum. Çalışma konumuzun belirlenmesindeki öneri ve katkıları için Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ve Prof. Dr. Osman KARATAY'a en içten şükranlarımı sunuyorum. Bu değerli isimlere, çalışmamızla ilgili oldukça yararlı eleştirileri için de müteşekkir olduğumu ifade etmeliyim.

Tez çalışmamız için 2020 yılı yarıyıl tatilinde bulunduğumuz Londra'da, gerek THE BRITISH LIBRARY'deki araştırmalarımız sırasında, gerekse kitap ve kaynak teminimiz konusundaki rehberliği için değerli eğitimci arkadaşım Mehtap FREED ve kıymetli eşi Paul FREED'e; ayrıca THE BRITISH LIBRARY çalışanlarına ilgi ve yardımları için teşekkürlerimi arz ediyorum. Aynı şekilde, İstanbul/Beyoğlu'ndaki Merkez Han binasında, özellikle Bizans araştırmaları için son derece yararlı kaynak ve kitap koleksiyonlarını araştırmacıların kullanımına sunan KOÇ ÜNİVERSİTESİ ANAMED KÜTÜPHANESİ ile ARIT KÜTÜPHANESİ yönetici ve çalışanlarına da, şükranlarımı sunuyorum. Bazı kitap ve görsellere dijital erişim imkânı sağladıkları için EGE ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ ile MADRİD ULUSAL KÜTÜPHANESİ'ne de müteşekkirim. Tez çalışmamız bakımından oldukça önem taşıyan bazı Almanca metin çevirileri için değerli eğitimci arkadaşım Döndü KIRAT'a da teşekkür ederim. Son olarak; bir tarihçi, Ortaçağ araştırmacısı olarak yetişmemizde büyük emekleri geçen bütün hocalarıma teşekkürlerimi sunuyor; özellikle de lisans ve yüksek lisans döneminden itibaren üzerimizde büyük emeği ve hakkı olduğuna inandığım ve bu doktora çalışmasını aziz hatırasına adadığım rahmetli hocam Prof. Dr. Işın DEMİRKENT'i minnet ve şükran duygularıyla anıyorum.

İzmir 2022

Hayati DOKDEMİR

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve ortaöğrenimini Türkiye'nin çeşitli il ve ilçelerinde tamamladıktan sonra, 1988'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Askerliğini Asteğmen rütbesiyle İstanbul'da tamamlamasının ardından, 1991'de kadrolu Tarih öğretmeni olarak Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde göreve başladı. Öğretmenliğe başladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisansını tamamladı. Yüksek Lisans Tezi, Prof. Dr. Işın DEMİRKENT'in danışmanlığında hazırlanmış olup; "Antakya Haçlı Devleti'nde Roger de Salerne Devri Tarihi (1112 – 1119)" adıyla sunulmuştur. Öğretmenlik görevine; sırasıyla Yozgat, Tokat ve İstanbul'dan sonra, hâlen İzmir'de devam etmektedir. Asıl çalışma alanı olan Ortaçağ tarihinin dışında, Eğitim tarihi ve Türk Eğitim tarihi de ilgi alanına girmektedir. Eğitim tarihi üzerine ulusal ve uluslararası kongrelerde sunduğu bildirilerin yanı sıra, "Türk Eğitim Tarihine Giriş" adlı mütevazı bir kitap çalışması da yayımlanma aşamasındadır. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dr. Öğretim Üyesi Abdullah ÜSTÜN'ün danışmanlığında belirlenen "İmparator IX. Konstantinos Monomakhos Döneminde (1042 – 1055) Bizans ve Komşuları" adlı doktora tezini hazırlamıştır.